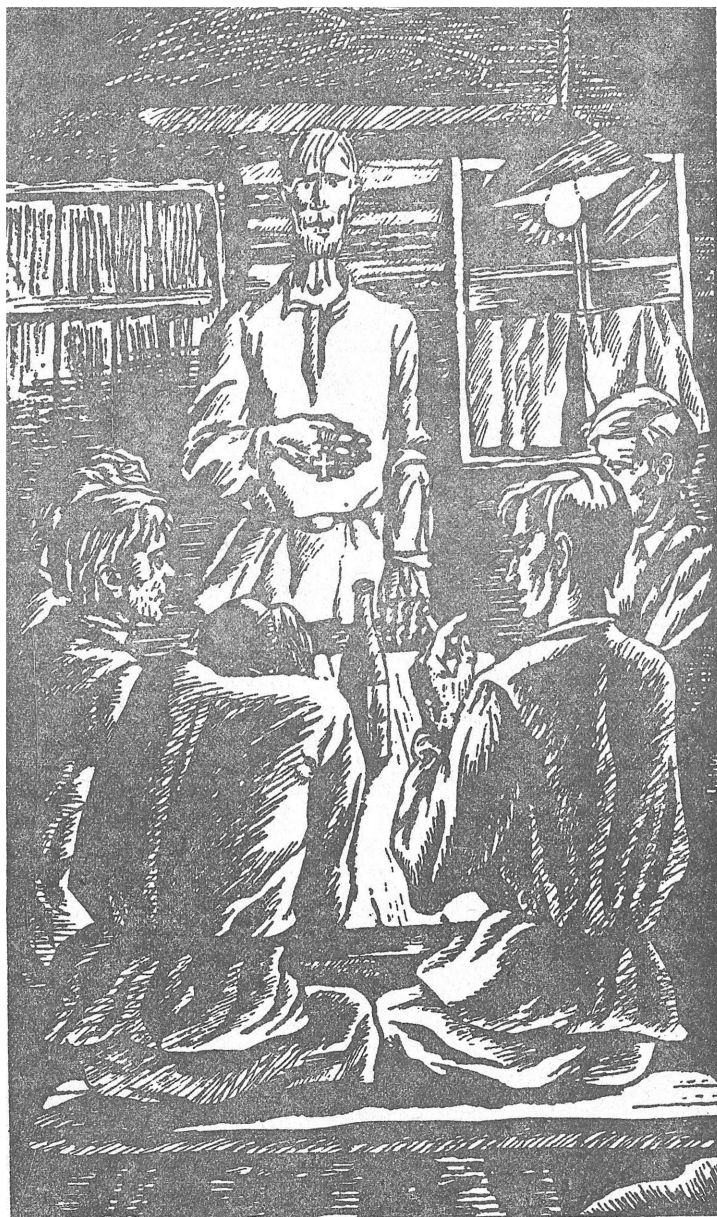

ЄВГЕН
НОСОВ

УСВЯТСЬКІ
ШОЛОМОНОСЦІ

ЄВГЕН НОСОВ

УСВЯТСЬКІ ШОЛОМОНОСЦІ

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

З російської переклали
Надія Лісовенко та Наталія Охмакевич

аб 131201
02

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1990

Проза відомого російського радянського письменника належить до тієї літератури, яка має своє народне обличчя, свій стиль і свою мову. Народившись у місцях, оспіваних у «Слові о полку Ігоревім», Євген Носов знає, любить і шанує історію свого краю.

Запропоновану українському читачеві збірку серії «Єднання» складають кращі оповідання та повісті — «Шумить лугова вівсяниця», «Храм Афродіти», «Шопен, соната номер два», «Моя Джомолунгма», «Червоне вино Перемоги», «Тече річка...» та ін. Відкривається книжка повістю «Усвятські шоломоносці», в якій оповідається про десять днів із життя звичайного російського села з моменту оголошення війни, про внутрішню мобілізацію духовних сил народу, знезацька захопленого страшною, протиприродною і приголомшливою звісткою.

Проза известного русского советского писателя принадлежит к литературе, имеющей свое народное лицо, свой стиль и свой язык. Родившись в местах, воспетых в «Слове о полку Игореве», Евгений Носов знает, любит и чтит историю своего края. Предложенный украинскому читателю сборник серии «Единение» включает лучшие рассказы и повести — «Шумит луговая овсяница», «Храм Афродиты», «Шопен, соната номер два», «Моя Джомолунгма», «Красное вино Победы», «Течет речка...» и др. Открывается книжка повестью «Усвятские шоломоносцы», в которой описываются десять дней из жизни обыкновенного русского села Усвяты с момента объявления войны, о внутренней мобилизации духовных сил народа, врасплох застигнутого страшным, противоестественным и ошеломляющим известием.

Передмова Володимира Васильєва

Редактор Т. Г. Соломаха

Н 4702010201—155 155.90
М205(04)—90

ISBN 5-308-00696-2

- © Передмова.
«Советский писатель», 1986.
- © Склад, український переклад
передмови, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1990.

СЛОВО ПРО ВІТЧИЗНУ

Євген Іванович Носов народився в 1925 році в селі Толмачові під Курськом, на високому березі Сейму, — у краю, згадуваному літописцями, оспіваному автором «Слова о полку Ігоревім», Тургенєвим та Фетом, Нікітіним, Кольцовим, Буніним...

Південний край Середньоросійської височини, що називався колись «диким полем» і був порубіжжям між російськими поселеннями та кочовиками, славився людьми, яким волею долі судилося засвоювати традиції напіввоенного ладу життя, не кидаючи при цьому хліборобського ремесла. Сам характер місцевості ніби підкреслює тут свої особливі переваги для ратної битви і селянських жнив — аж до обрію, скільки сягає око, простягаються поля, зрідка перерізані листяними лісами та розмежовані тихими водами Дону й Цни, Сейму і Псла.

Оглядаючи тутешні простори з високого косогору, мимоволі переймаєш почуттям святості цих місць, думкою про значимість вітчизняної історії, — погляд то зупиняється на порослій травою могилі, древній сторожовій вежі, то кидається слідом за звивинами Муравського шляху, який веде за Остомлю, на Куликове поле, то шукає речових доказів «залізної» битви на Курській дузі...

Здається, і оброблені поля, і переліски, і буйно квітучі луки, і де-не-де кургани із степовими орлами, що дримають на них, і святкові села по високих берегах рік, і небо з ліниво плинучими хмарами, і широко відкрита далечінь з її тривожною тишею — все навколо пройнято «сюжетами» творів Є. Носова — від першої книги «На рибальській стежці» до повісті «Усвятські шоломоносці». Можна сказати, кожна пташка над головою і билінка під ногами, кожна річкова звивина підтверджують тут реальність написаного Є. Носовим — так зримо, до найменших подробиць втілилися в його творчості лад звуків, букет барв та запахів календар фенологічних змін рідного південноросійського лісостепу..

Сама стихія південноросійської говірки, її лексика й мелодійне забарвлення знайшли в Є. Носові свого знавця, дбайливого охоронця й виразника, який, проте, не зловживає обласним слівцем чи фонетичним натуралізмом, але й не відштовхує людину від конкретного історичного мовного середовища.

Слід сказати і про вміння Є. Носова, незважаючи на складність сучасної демографічної ситуації, знаходити тип корінних курян, про яких В. Даль писав, як про особливе плем'я, так характеризуючи їхню зовнішність: «...присадкуваті й кремезні, широколобі, волосся темно-русьве або руде, очі карі...»

Одне слово, Є. Носов прийшов у всесоюзну літературу зі своїм особливим матеріалом, осмисленим на свій власний лад. Цю обставину треба

мати на увазі, коли ми говоримо про головне в його творчості і в реалізації та в конкретно історичному відображенні життя взагалі. Названі категорії без «грунтової» історико-географічної конкретики втрачають будь-який сенс, і розмова про них перетворюється на голе теоретизування про абстрактну — безмовну, безпейзажну й безлику — словесність. Проза Є. Носова тому й стала загальнонародним явищем у літературі, що вона має власне обличчя, власний порив, власну ходу, власний стиль та мову.

«Власне», «власний» у даному випадку не означають, ясна річ, лабораторно добутого, вигаданого, штучного, вони лише підкреслюють справді народне, глибоко зрозуміле і втілене письменником у його творах.

Мистецтво Є. Носова має також глибоке соціально-моральне коріння в рідному краї: він виріс і «просвітив» своє серце й розум серед полів, лісів і рік, в атмосфері хліборобської та ремісницької праці. Батько його, Іван Георгійович Носов, ударник перших п'ятирічок, був потомственным ремісником, що успадкував ковальське ремесло від діда, схожого на билинних ковалів. «Пам'ятаю,— писав Є. Носов,— як ходив із дідом у нічне: сизо-туманний луг, що блякло, містично поблискував під місяцем росяними травами, темні силуети коней, скрип деркача, кізякове вогнище з булькаючим кулешем, затишне тепло старої козушчини... Та мало що згадується з того, тепер уже далекого, але незмінно хвилюючого спогадами сільського життя, де щира селянська праця злютована спілкуванням з природою. Ніколи не забути першої весняної борозни у дзвінкому жайворонковому полі, хитку, важку дідову ходу по пухкій, тільки-но зораній землі, коли я, також спотикаючись, тягнув за повід коняку і над моєю хлоп'ячою головою дихали її м'які гарячі ніздрі...»

Сам життєвий лад, виключаючи веробство (йшли роки докорінної, соціалістичної перебудови села), природним чином виховував та розвивав у майбутньому письменникові любов і повагу до праці й людей непримітних, але життєво необхідних професій, до неяскової й сумотної природи середньоруської смуги.

Щоденні життєві потреби напівголодного дитинства цілком уживалися в дитині з романтичними мріями, нав'язаними таємничим життям трав і дерев, звірів і птахів. Захоплення живою природою поділяв з сином батько (взагалі, у людей, зайнятих тяжким добуванням насущного хліба, й дозволяв, як правило, буває здоровим, осмисленим і святковим): у неділю, вдягнувши чисту сорочку, він «брав ножиці й починав вирізувати з паперу фігурки... однотипні, примітивні подоби коней і наклеював їх на шибки. «А зараз собаку зробимо»,— примовляв він і вирізував таку ж саму конячу фігурку, та тільки з гачкоподібним хвостом».

«Батьківські «наскельні» коні,— згадував Є. Носов,— змусили мене уважно вдивлятися в навколишній світ, розпалали невгасимий хлоп'ячий інтерес до всього живого, палке бажання відтворити все це за допомогою ножиць, а потім і олівцем. Малювати я навчився рано, десь із п'яти років. Цим я завдячую своєму батькові, про що він навіть не здогадувався» Незабаром ілюстрації з товстих томів Брема будуть відтворені в домашньому альбомі. «Відчайдушний вчинок,— зауважить

Є. Носов,— який відіграв потім неабияку роль не лише в самоосвіті, але і в творчості... І досі я зримо пам'ятаю величезну кількість тварин, пам'ятаю їх масть, спосіб життя, райони поширення і т. д., а головне — вільно малюю їх з пам'яті».

Захопившись малюванням, промишляючи в дитинстві ловлею риби, полюванням, збиранням трав (цих занять художник не полишає і донині), Є. Носов до незвичайної гостроти розвинув у собі здатність пластичного, живописного сприйняття дійсності у всій розмаїтості її барв, звуків, запахів і перемін — мало хто з сучасних російських прозаїків може змагатися з ним в зображувальній силі письма.

У творах Є. Носова, невеликих за обсягом, дивує вміння письменника не лише рельєфно показати і глибоко змалювати певний характер, але й подарувати читачеві відчуття конкретного простору, побутових обставин, показати людину в усій повноті її зв'язків з реальністю — несподіване й рідкісне поєднання конкретності, сильного живописного начала з лаконізмом вираження.

У прозі Є. Носова нічого немає «взагалі»: його герой їсть, і ми бачимо, як він по-селянському супроводить ложку на шляху до рота шматком хліба; і йде він «борозною, босими ногами відчуваючи вологий холодок перекинutoї скиби землі»; не взагалі працює, а косить «широко й жадібно», зрідка розгинаючись, змахуючи з лоба чуб і поглядаючи на скошені валки; не просто вдихає аромати, а відчуває, як «терпко, дурманно пахло каратинним настоем, що пройняв росу і нічне повітря», бачить не абстрактні дерева й трави, а «різьблене мереживо кленового листя», «бризки зав'язі», конюшини, що ряхтіла багряними голівками, сині дзвіночки, окаті зірки ромашок...

Увесь матеріальний світ у його творах діє на око й слух: «...поволі напливала на луки хмара із срібними закраїнами. Вставала вона висока, велична, в синіх рушниках дощів, розгульно й благодатно гримотіла й реготала громами і враз оглушливо, весело вдаряла на кілька ламких колін, і скляним передзвоном озивалася Десна під теплими струменями зливи»; на запах: «У коморі було, як завжди, напівтемно і прохолодно, добре, домовито пахло зерном, і він мимоволі й глибоко вдихнув заспокійливе житнє повітря, до якого ледве вловимо домішувалася солодкувата гіркота сухої горобини... розвішаної по стінах...»; на дотик: «Він ясно відчував крізь чуткі гумові чоботи холодок мокрої трави»; на смак «...помідор, що заблищав цукристим інеем на зламі»

І вже зовсім незбагненим, чаклунським мистецтвом здається сцена у нічному з «Усвятських шоломоносців», коли звичайну мирну глузу ніч над лугами порушив нагущий і важкий рев бомбовоза: «Стихли, перестали змахувати своїми дубчиками перепілки. Зачаївся, обірвав сирій скрип деркач... Коні... завмерли непорушними статуями». І далі, після того, як віддалявся й пропав гуркіт першого літака: «...тільки-но все отямилось, пішло своїм шляхом, тільки-но коні згадали про траву, як на сході знову вкрадливо занило, розростаючись вищир впертим гудом. І знову в надсадному напруженні всіх своїх моторів чорним чужим громаддям пройшов другий такий самий бомбовоз. І було чути, як від

його обвального гуркоту тонко *дзвюкала дужка на боку Касянового казанка*».

Мальовничістю, що поєднується з лаконічністю слова, письмо Носова нагадує казку, в якій також усе діє подразливо, святково, різко, без півтонів.

Думається також, що, окрім джерел фольклорних та літературних — сам письменник називає Гоголя, Тургенєва, Аксакова, — у прозі Є. Носова своєрідно, наскільки дозволяють пластичні можливості слова, знайшов своє відображення і досвід образотворчого мистецтва: колористичне вирішення композиції в російській іконографії, барвіста святковість народного лубка, Шишкін, Левітан, Васнецов, Суриков.

Знайомлячись із творчістю Є. Носова, читач зможе навч переконали в рідкісній зображувальній силі письменника, що з такою щемкою урочистою зажуоро відтворив простори рідної землі у повісті «Усвятські шоломоносці», гідно оцінити пронизливу висоту поетичного слуху в оповіданні «Шопен, соната номер два», відчутти атмосферу трагічної краси життя в оповіданні «Червоне вино Перемоги». І — як головне — безумовно відзначить у цих творах дуже дбайливу увагу Є. Носова до людини, до найменших порухів її душі й розуму.

Така глибока зачарованість життям водночас із абсолютно ясним розумінням його драматизму й трагізму є не лише природний дар (хоч би яким могутнім він був сам по собі), а — великою мірою — приходить це з життєвим досвідом. У переломні для долі Вітчизни періоди і земляки, і рідна земля постають у іншому — точнішому, ближчому, сердечнішому — світлі, яскравіше, ніби вперше, бачаться і риси дорогого обличчя, і батьківська хата на високому березі річки, і деталі любих з дитинства околиць, виявляється кровний, смертний зв'язок окремої людини з усім тим, що ми звикли називати словом Батьківщина.

Саме війна і повсенна журналістська робота, сповнена мандрів, зустрічей з учорашніми фронтовиками, довершили виховання та освіту Є. Носова як громадянина і художника.

Переживши трагедію фашистської окупації на рідній землі, майбутній письменник, свідок однієї з найбільших, переломних для другої світової війни битв — на Курській дузі, вісімнадцятирічним юнаком потрапляє на фронт, стає артилеристом протитанкової бригади, доходить із бойовими друзями до цитаделі німецького фашизму — Східної Пруссії. «Достепенний окопник, рядовий боєць... він воював у обслузі сімдесятиміліметрової гармати, найбойовішої і найнебезпечнішої на минулій війні», — пише про нього Віктор Астаф'єв.

Ратний труд Є. І. Носова відзначено орденами Вітчизняної війни та Червоної Зірки, медалями «За відвагу» та «За перемогу над Німеччиною».

На підступах до Кенігсберга (нині — Калінінград) майбутнього письменника було тяжко поранено, і травень сорок п'ятого року він зустрів у госпіталі, в древньому підмосковному місті Серпухові; враження, переживання й роздуми того часу згодом знайшли художнє втілення в оповіданні «Червоне вино Перемоги».

...День Перемоги, військовий госпіталь, палата з покаліченими й пораненими солдатами. Всі, хто може пересуватися й говорити, збуджено згадують рідні місця, і тільки один помиряючий Копешкін, замурований у гіпс, не може розповісти про те, яка в нього хороша і єдина батьківщина, і почуття радісної й німої гордості переповнює його душу.

Відчувши стан Копешкіна, ліричний герой оповідання «Червоне вино Перемоги», що ніколи не був на пензенській землі і навіть не уявляє, де її шукати на карті, «нерозтренованою» рукою намалює на клаптику паперу дерев'яну хату з трьома віконцями по фасаду, патлате дерево біля хвіртки, схоже на перекинутий віник, і подасть малюнок Копешкіну «Той, відчувши дотик до пальців, розліпив повіки й довго з осмисленою увагою розглядав малюнок. Потім прошепотів: «Шпаківню домалюй... У мене шпаківня тут... На дереві...»

Збуджені звісткою про перемогу, поранені почнуть сперечатися, стукати доміно, змушувати тих, що програли, кукурикати, а Копешкіна вже не буде на цьому світі...

Восени сорок п'ятого року, виписавшись із госпіталю з пенсією по інвалідності, Є. Носов вирішує продовжити навчання в середній школі (до війни він закінчив вісім класів), однак, згадує письменник, «коли я вперше ввійшов до класу в гімнастерці і при бойових орденах, всі підвелися, гадаючи, що новий учитель...», і думку про шкільну освіту довелося залишити, тим більше, що треба було заробляти на життя. Майбутній прозаїк їде в Середню Азію, у Казахстан, працює в газеті — художником-оформлювачем, потім літературним співробітником, в 1951 році повертається разом із сім'єю до рідного Курська, де живе й тепер.

Перше оповідання — «Райдуга» — Є. Носов опублікував в обласному альманасі для дітей у 1957 році, а першу книгу — «На рибальській стежці» — у 1958-му. Через рік побачила світ нова збірка Є. Носова «Оповідання». Це були не боязкі школярські кроки автора-початківця, а проза, яка обіцяла великого письменника. Прозаїком жваво зацікавився читач, його талант високо оцінила критика, він став членом Спілки письменників.

З того часу, кинувши службу в газеті, Є. Носов цілком віддається літературній праці: вчиться в Москві на Вищих літературних курсах, займається самоосвітою, багато пише, широко друкується в журналах «Огонек», «Новый мир», «Наш современник»; до нього приходять за служеною славою справді народного письменника Росії.

Проза Є. Носова — це проза письменника, органічно вихованого на традиціях народної культури та вітчизняної класики, в яких користь і краса, чіткий життєвий намір і позасвідомо інтуїтивна зачарованість життям збігаються.

Є. Носов здійснює — по можливості — найменше насильство над життєвим матеріалом. Коли читаєш його повісті та оповідання, зовсім не відчуваєш авторського тиску ні на характери, ні на обставини, в яких герої перебувають, — буденна, навіть надто звичайна, через звичку та часте повторювання, течія життя.

Голова колгоспу Чепурін допоміг самотній Анфісі впоратися з сіно-косом, потім вони разом сідали, спостерігаючи затемнення місяця і перемовляючись, а на ранок розійшлися по своїх турботах («Шумить лугова вівсьниця»). Пелагея з дочкою Дуняшкою пішли в місто й купили пальто («Шуба»). Герой повісті «За долами, за лісами» поїхав у глухе північне сільце, оселився в покинутій хаті, цілими днями писав, зрідка зустрічаючись із тими небагатьма мешканцями, які залишилися тут. У негоду затримувався літак, і оповідач, випадково зайшовши до сільської хати, в розмовах із місцевими жінками гаяв час, а потім усе-таки вилетів («Ой в суботу та в негоду»). Такий собі Васюкеєв їде поїздом із далекої Воркути на Орловщину, аби забрати до себе метір, яка самотньо живе в селі («Додому за матір'ю»).

Заняття у героїв Є. Носова також вкрай прості: Іван працює в артілі інвалідів («Моя Джомолунгма»), Митька — підпасок («Підпасок»), Варка — птахівниця («Варка»), Онисія Квасова — доярка («П'ятий день осінньої виставки»); навіть на війні чоловіки Є. Носова виконували немудру селянську роботу: розпрягали обозних коней, як, скажімо, рядовий Копешкін («Червоне вино Перемоги»)...

Звичайність, широка розповсюдженість — в іменах та прізвищах: Овсійко, Савоня, Параскева, Федір Бабкін, дід Михайло, Самоходка, Лихін, Касян, Степан, Грак, Устим, Рогаčov, Пижов, Родіонов...

І вигляд у героїв Є. Носова відповідає іменам: «обличчя Чепуріна — суворе й грубе зблизка з великими сухими губами, з жорсткими кушцями вигорілих брів»; «Пелагея, ще метка, сухорлява жінка, йшла без ноші, в сірій картатій хустці і в Стьопчиному піджачку на ваті з бляшаними перехрещеними молотками в петлях» («Шуба»), «ніс у Хомича... розгорівся на вітрі як жар, тоді як вуса опушилися і ще більше побіліли від інею. Він звично човгав... глибокими калошами, тягнучи за собою на шнурку бур, що глухо подзвякував» («Не май десять карбованців»).

Жителі колишньої солом'яної і платової Росії, цих нечисленних сіл та селищ — Сухий Колодязь, Порічне, Розсошки, Сухий Житень, Тиха Ворожба, Махотине, Лебедині Капустичі, Лукашівка, Запілля, Покотилівка, Маслухиха, Підлипки, Саприківка, Кулики, — вони всі якісь рівні — «і обличчям, і одягом, і життям».

Герої Є. Носова ніби й не демобілізувалися від самого фронту: ті самі чоботи, вицвілі прані-перепрані гімнастерки, потріскані ремені... Половина з них не вернулася до домашнього вогнища, багатьох війна «наздогнала» в госпіталі або на мирній ниві. Про них Є. Носов склав пронизливо-скорботне і водночас світле оповідання-реквієм «Шопен, соната номер два». Про них-таки, героїв та земляків письменника, невідомий автор «Слова о полку Ігоревім» з любов'ю сказав: «А мои ти куряни сведоми к̑мети: подъ трубами повити, подъ шеломы в̑лелеяни, конецъ копия в̑скор̑млени, пути имъ ведоми, яругы имъ знаеми...»

Розвиток дії у прозі Є. Носова ніколи не переростає в подію, відкритий конфлікт — усі повісті й оповідання, за винятком «Потрави», тримаються виключно на характерах, на драматичному протистоянні характерів. При цьому самі герої часто не усвідомлюють конфліктності

своїх ситуацій. До самісінького кінця залишаються зовні рівними стосунки між Федором Андрійовичем Толкуновим і Хомичем, більше того — у фіналі Федір Андрійович обіцяє заглянути на іменини до Хомича («Не май десять карбованців»).

Цілком «душевно» прощаються туристи із Савонею, який, стоячи, довго махає теплоходу картузом («І відпливають пароплави, і зостаються береги»); важко запідозрити у відсутності добрих синівських почуттів Васюкеєва, що став сентиментальним од випитого вина («Додому за матір'ю»): «Додому, бач, іду. Мати в мене там... Така, як ти... Трохи молодша, звичайно, а теж уже старенька. Сама живе... Оце хочу забрати її до себе... Живу — о! Од душі, ясно? Ну, а вона в селі... Чавунці та горщики... Нащо воно, коли в мене повний ажур...» — пояснює ситуацію Васюкеєв випадковій попутниці-бабусі, що об'їздила по синах та дочках всю Росію, а тепер повертається додому — не потрібна вже їм.

Драматизм у прозі Є. Носова реалізується не у відкритій дії або вчинку, а в психологічному стані героя або в сприйнятті й оцінці життєвої колізії самим автором. Приховане, внутрішнє драматичне начало дає про себе знати в загальному потоці розповіді то ненав'язливим ладом усього письма, то малопомітною, але місткою деталлю, то ледве відчутним поворотом у мові героїв.

У повісті «Шумить лугова вівсяниця» весь видимий світ — Десна, ліс, луки, люди — святковий: грає свіжістю й чистотою барв, напоєний ароматами квітів і трав, висвітлений сонцем, веселкою, відблисками блискавок, омийтий раптовим літнім дощем, озвучений гуркотом грому, щebetом та співом птахів, передзвоном кіс. Повна гармонія природи, праці й людини; косарі, трави, птахи — все повниться добром та красою, і особисті сімейні драми Чепуріна й Анфіси притуплюються, відстають перед таїною й чарами ночі, знеболюються гіркуватою пізньою й зрілою любов'ю. Тільки вдосвіта Анфіса відчує себе вдовою, коли вимовить тяжкі слова «пора нам» і побачить серед скошеної трави одинокую бадилляву нескошеного морквічника.

Твори, подібні до повісті «Шумить лугова вівсяниця», переказати не можна — фабула тут розчинилася в настрої, письмо зовсім позбавлене вольових сюжетних зусиль, і тільки з окремих наголосів загального поетичного звучання прози можна здогадуватися й судити про рух та зміну в характерах героїв.

Здається, найбільшої внутрішньої зосередженості вдалося Є. Носову досягти у відомому оповіданні «Шопен, соната номер два», яке поряд із «Червоним вином Перемог» стало видатним твором радянської новелістики про Вітчизняну війну. Все зовнішнє і матеріальне тут немов переплавлене в чистий дух, у цілісне, без домішків, золото високої поезії та музики. Буяння барв, таке властиве творам письменника, в цьому оповіданні приглушене печальним і розсіяним осіннім світлом до сірого, бляклого, темного й чорно-лискучого тонів; протистояння і зовнішня строкатість характерів — внутрішньою згодою і гармонією; спогади голонного героя, його товаришів-фронтовиків про війну, потім вдів у нічній дерев'яній хаті, почавшись радістю й жартом, скінчилися мовчан-

ням; звуки гімну на відкритті обеліска загиблим воїнам змінилися сонатою Шопена, спочатку мелодію вів оркестр, потім срібне соло кларнета, що звучав «...дедалі тихіше й спокійніше. Печаль... танула, вичерпувалась... і... стихилась зовсім, завершившись... легким зітханням та перетворившись на тишу...»

Є. Носов зачепив у читача найпотаємніші почуття, пов'язані з військовою, почуття, що вкрай рідко навідають зараз людину, і потрібне якесь тихе та ясне потрясіння душі, щоб оці забуті почуття збудилися до життя.

Художник безпосереднього й щирого самовираження, здорового, народного, реалістичного інтелекту, що ніколи не переходить у безглуздя і грубий натуралізм, Є. Носов з перших-таки фраз оволодіває настроєм читача, пробуджуючи в ньому гостроту зору й слуху, запаху, доторку і смаку, схилиючи його до поетичної уяви, до вміння за частиною уявити ціле: із сказаного слова — характер, з деталі — долю. Звідси крайня лаконічність письма — дуже коротка повість і зовсім невелике оповідання, в яких, справді, і словам тісно і почуттям та думкам просторо — мудрість прислів'я і приказки, притчі й казки, народного мистецтва.

В одному з оповідань Є. Носова художнику довго не вдається намалювати портрет голови колгоспу Зотова. Все схоплено ніби й точно — і очі, і ніс, і підборіддя, а Зотова немає: дивиться з полотна якесь пихате обличчя незрозумілих занять — чиновник не чиновник, генерал не генерал. Так і не добившись бажаного, художник облишив обличчя і почав малювати руки. «Я захопився, описуючи ці терплячі й добрі руки, і бачив, як від їх появи на полотні постуфово оживало і якось добрішало суворе зотовське обличчя, як ці руки робили Зотова — Зотовим» («Портрет»). Збагнути через «мале зображення» велику дійсність і дати відчуття це читачеві — один із істотних принципів у творчій роботі Є. Носова.

Повість «Додому за матір'ю» закінчується скупим змалюванням орловського вокзалу: порожній зал, жінки, що микють підлогу, Васюкеєв на дверях — він огляне приміщення й рушить до виходу шукати таксі на Кромі. Яка мати у Васюкеєва і що за доля чекає її в сина з невісткою — найважливіше, те, задля чого й написано твір, залишиться за межами розповіді. І ми, добравшись у читанні до останнього абзаца, несподівано для себе, у цілковитій згоді з автором, виявляємо: дійсно, писати повість далі — означатиме повторюватися. Бо й справді, хіба одиссея по синах-дочках випадкової бабусі — попутниці Васюкеєва — не натякає нам на майбутню долю його матері?

Щоб стало ясно, що драматична історія попутниці повториться з матір'ю Васюкеєва, письменник використовує ніби й незначну, лаконічну, але дуже містку деталь. Коли Васюкеєв ввалюється в напівпорожнє купе і, звикаючи, роззирається, то помічає на нижній полиці маленьку бабусю — очі його, не затримуючись на обличчі, перебігають по її одягу, і в напівтмі він чітко бачить чорні валянки з підшитою побілілою драговою підшовою, а на підосшві — прилипла блискуча фольга від ескімо. І

в кінці повісті, коли він стоятиме на дверях орловського вокзалу, перед тим як піти на зупинку таксі,— знову наостанок побачить він не обличчя бабусі, а її валянки, виставлені вперед: «Блискуча фольга від ескімо все ще трималася на підшви» одного з них. Щось невіддільне від ґрунтовності, життєвого затишку й тепла — валянки і налипла до підшви нікчемна фольга,— ось деталь, яка поєднала Васюкеєва із драмою бабусі і підказала майбутню долю матері Васюкеєва.

Повість «І відпливають пароплави, і зостаються береги» при швидкому читанні може видатися якоюсь розпливчастою за задумом, з не зовсім ясною авторською позицією в суперечці її героїв про культуру та історію Росії. Письменник і справді якось прямо не втручається в розмови між Несветським і Надцятим, хіба що знизить до дурниці авторитетність їхніх інтелектуальних доказів вигуками: «Візьми хоча б храм святого Марка у Венеції. Або Петра і Павла в Римі». Савоня також ніби не порука письменнику в розв'язанні задачі: надто вже він сумирний, поступливий і улесливий... Правда, все це лежить на поверхні і одразу ж впадає у вічі читачеві. А тим часом твір цей з хитринкою,— авторська точка зору, нехай і прихована, висловлена не прямо, круглим шляхом, проведена тут чітко.

Є. Носов одним із перших сучасних письменників після Л. Леонова («Російський ліс») заговорив про істинне й хибне розуміння національних традицій, про войовничі претензії освіченого міщанства, відірваного від справжніх потреб і сподівань народу, на монополію в галузі культури й історії. В цьому розумінні повість «І відпливають пароплави...» випередила розгорнуту гостросатиричну казку В. Шукшина «До третій півнів»— і пафосом пошуків, і колізіями, і матеріалом, і внутрішнім посиленням на безперечну цінність та авторитетність фольклору.

Дехто з читачів вважає надто перебільшеним «народне начало» в Савоні, в критичі теж висловлювався такий погляд. Але ж треба зрозуміти і те, що Савоню звикли вважати на заповідному острові за історичний експонат, і він прекрасно усвідомлює власне становище. Якби Савоня, посоромившись свого престолярства, почав підроблятися під туристів манерами, піснями і вмінням розмірковувати про достоїнства давньоруського живопису та архітектури (все це неважко засвоїти: з року в рік одне й те саме, і такий розвиток характеру цілком можливий),— то тоді Савоня виявився б фарсовою постаттю, а твір цілком втратив би моральну основу і позбувся б істинної поетичної ідеї.

«По-хлостськи», «обнаковенне»; байка Савоні про гостювання в Москві в дочки, яка, не витримавши, випроводила його, і оцінка героєм ситуації у зв'язку з цим: «Так і всякі без пачпортів наїдуть ковбасу московську їсти»; і його улесливість та запобігливе догоджання туристам — все це не що інше, як лукавство Савоні, мужика кмітливого, потайного, все це якраз і є ложне, уявне, сусальне-поверхове розуміння народності, живим втіленням якого в очах туристів і є Савоня. Савоня грає народ таким, яким його хочуть бачити екскурсанти, і тим самим не лише протестує проти уявлення про народ як про скам'янілу й застиглу в своєму характері історичну силу, але й вбивчо сміється над такими

«вченими» уявленнями. Це ж Савоня каже: «Торік...— двоє з Москви... тижнів зо три жили... Чи то чоловік з жінкою, а може, й так просто... На неводі спали замість постелі. Він то й не голився, поки жив,— бородою заріс. Хочу, каже, спроститися, ні про що не думати. Тут, каже, як у раю. І все, бувало, милуються, рука в руку ходять, грибки-ягоди збирають. А я їх ще й рибкою підгодовував... І в магазин плавав, по вино та по куриво... А потім — почалися чогось якісь нелади. Він собі на березі сидить, вона собі... Чи то грошей не стало, чи то набридло...»

«Покозакувати» на волі потягло й Гната з оповідання «Потрава». Повернувшись після війни в рідну Саприківку, він раптом відчув «дріб'язковість і марність» сільського життя, «пошлість і заземленість» його інтересів і осів «поміж містом і селом — об'їждчиком заповідних урочищ. «Поставив міцну дубову хату, виклав каменем льох, на вільній сіножаті завів корову, поставив у двір казенного коня...» Рідне село бідувало, відновлюючи господарство, що занепало в час війни, а Гнат, від'ївши на дармових харчах, відділений від суєтного світу заповідним кордоном і бережений законом, як справжній козак, рубав на скаку лозу шаблюю, викликаючи захоплення вченого ботанічного люду і студенток-практиканток. З часом науково-дослідну ділянку землі він став сприймати як власні володіння. Побачивши якось на «своєї» території саприківського Яшку, прозваного на селі «дурником», за розгляданням квітучих трав, Гнат, теж саприківський, упізнав його й тому «особливо суворо й повчально вимовив:

— На чужий коровай рота не роз-зявляй».

Зрідка стрічаючи рідного батька, Гнат навіть з ним говорив поблажливо і ніби поплескував по плечу: ну як, мовляв, поживаєте? Якось батько йому сказав, що от, голову поховали на трійцю — згорів чоловік на колективній роботі: недоїдав, недосипав. «Іншого дадуть,— заспокоював Гнат.— Святе місце пустим не буває». Багато їх, мовляв, таких, а я єдиний, і, «нудьгуючи, дивився в віконце», радіючи, очевидно, злидням Саприківки і тому, що краще за нього ніхто в окрузі не живе. І московська дочка Савоні, за словами героя, он яка багата: цуцик, і той на окремому дивані спить. І Пелагея з оповідання «Шуба», що ледве наскладала грошей на сяке-таке пальто для єдиної дочки, теж ніяк не може втямити: навіщо поважній міській дамі, одягненій у розкішне пальто, ще й шубу купувати? Придивляючись у магазині до дами, Пелагея подумає про шубу: «Широка дуже... Зовсім людину не видно» (виділено мною.— В. В.). Хомич, зрозумівши, що солідний Федір Андрійович Толкунов, який вийшов у начальство з простих робітників, не хто інший, як Федько, з яким вони разом, ще підлітками, голодуючи, в бідній одежині, починали до війни заводське діло і опановували робітничу спеціальність, раптом згадає, як проводжали робітники цього самого Федька вчитися в місто на скромні заводські гроші: «Ще скринька в тебе... кажу, з замком була. Йй-бо, не брешу! Зелене-енька така. І що ти ним замикав, не знаю...» («Не май десять карбованців»).

Кожен з них ховається од народу то в яр на урочищі, як Гнат, то в широку шубу, як міська дама, то в кабінет, як Федір Андрійович. До-

сягнуте соціальне становище й рівень добробуту у всіх різні, а суть одна: утримансько-егоїстичне животіння, міщанська ситість, прагнення пихатої глупоти і моральної тупості виділитися, бути не схожою на всіх, стати над народом і, дивлячись на нього зверху, поблажливо, ніби роблячи послугу і тим самим оцасливаючи його, зневажливо сказати тоном, що не терпить заперечення: «Ану, старий, збігай до гастронома, та швиденько!»

Так, ніби законом прикриваючи моральну спустошеність і відсутність людяності, Гнат уб'є Яшку, заставши його за викошуванням трави на заповідній території,— уб'є «божу людину», як називали із співчуття та жалю дурників, юродивих і калік у народі. А Федір Андрійович, демагог від державних інтересів, переповнений начальницької пихи і духовного невігластва, не рахуючись із робітниками, користю справи й вимогами часу, буде дотримуватися дідівської технології виробництва доти, поки його чекрно не попросять піти на пенсію і поступитися місцем іншому. І отут відкривається весь драматизм його становища: виявиться, що він завжди хотів бути і був тільки генеральним директором — страшенно незатишно, препаскудно й принизливо відчує він себе на посаді людини.

І вже зовсім комічним персонажем стане перед читачем Стремухов, що їздить по селах області з лекцією «Чи є життя на інших планетах?». «Якийсь... потойбічний», «як піп... все неземне життя проповідує»,— скаже про нього Лена. Зовсім не знаючи, як і чим живуть довкола нього люди, Стремухов довго, вчено й незрозуміло розмірковує про Марс, Венеру й Місяць і найбільше боїться «омирщення»: не з руки йому якась без кафедри з людьми розмовляти, та й ні про що. Надо вже далеко зайшов він у власних думках від нормальних щоденних людських турбот, так далеко, що відчуває себе якщо не туристом, то напевне гостем, що прибув на землю з Юпітера або Сатурна. І чи то розуміючи далекий від дійсності характер Стремухова і бажаючи розіграти його, чи то справді від тихого божевілья через одну нав'язливу ідею, до Стремухова якось у поїзді причепився зарослий дід з проханням зійти на глухому роз'їзді: він, мовляв, розкрив там змову проти Радянської влади, і треба, поки не розвидлюся, переловити всіх змовників.

Є. Носов, письменник, що надзвичайно тонко розуміє природу комічного й абсурдного, не тільки не спокушається зовнішнім гумористичним вирішенням ситуації, але, навпаки, ще глибше входить у характер свого персонажа. «Не всі дома або п'яний»,— подумав би про старого нормальний, життєвий чоловік, але Стремухову й на думку не спало нічого подібного. Ніби злякавшись, що йому й справді доведеться серед ночі когось ловити і він не зуміє вчасно прочитати свою лекцію, Стремухов покійно слухав старого, «потім, вкрай стомившись, не витримав, вибачився, сказав, що йому час виходити, і пересів у інший вагон».

Марсіанство і негуманність Стремухова проявляються ще й у тому, що він — людина постійних відряджень,— крім поїзда, не підозрює про інші способи пересування по землі, уникає знайомств із людьми і ди-

виться на них, ніби на невідомих істот, забув, здається, звичайні слова і зовсім розучився говорити простою людською мовою.

Ось він серед дороги, чекаючи транспорту, сидить на якомусь чемодані з випадковою попутницею. Іде дощ. Попутниця зверху вкрила і його, й себе плащем. Одне слово, ситуація якнайкраще сприяє щирій розмові, простоті стосунків, знайомству, пізнаванню одне одного. Дівчина намагається зав'язати розмову, але розмова не виходить доти, поки випадково не торкнуться улюбленої теми Стремухова.

Є. Носов виставив на суд громадськості досить багату з соціального боку галерею типів людей, що вийшли з народу, але не бажають мати з ним нічого спільного, людей, які соціально влаштувалися між містом і селом, небом і землею і відділилися від життя речами, посадами і стінами кабінетів або зручними для особистого існування ілюзіями. «Туристи», «козаки», комунальні дами в широких шубах, пихаті генерал-директори «без війська», «марсіани», що проповідують неземне життя. Зайвими, за аналогією з літературними героями минулого сторіччя, — їх назвати не можна: їх ніщо не мучить, і вони ні в чому не сумніваються. Їх цілком влаштовує сучасний стан життя. І от парадокс: не бажаючи нічого змінювати в дійсності, вони тим часом активно в неї втручаються, претендуючи на виняткову монополію в економіці, культурі, науці й історії. Чому б це? Та тому, що вони, сучасніші з фасаду, із зовнішнього боку, в порівнянні з «архаїчними» Савонями, Хомичами, Онисіями Квасовими, Устимами, щосили намагаються утримати життя в старих берегах, у тих межах, коли освіченість і справжнє розуміння реальності були привілеєм небагатьох, і ця обставина, крім усього іншого, була також зручною формою паразитування на нуждах народу, який прилучається до науки й культури. Новатори в теорії і на словах, вони консервативні на практиці й на ділі, суть їхньої сучасності — мода, яскрава і придатна лише для одного сезону.

Є. Носов — письменник гостросоціального мислення, що чуйно реагує на внутрішні духовні процеси, які відбуваються в сьогоденній дійсності. Художник глибоко органічного громадянського темпераменту, він не зупиняється перед явищем, перед вказівкою на порок і, досліджуючи хвороби, не впадає в поверховий гумор, не заражається пустим сміхом задоволеної собою людини. А вже що за постаті — Несветські, Гнат, Стремухов, Федір Андрійович! Який матеріал для скорого й сміливого пера! Як багато спокус для фейлетоніста!

Проте Є. Носов, здається, зовсім не сміється, а тим часом гумор у його творах є, пліч-о-пліч із драмою — мудра внутрішня усмішка, гіркувате лукавство, що ніяк не відбивається на обличчі. Сміх не злорадний, але й не беззрично веселий та густий — і сміх, і гріх, як кажуть у народі. Він — не од зовнішніх ситуацій, які полюбляють фейлетоністи, а безпосередньо пов'язаний, обумовлений, впливає і є продовженням характеру. Гумор не заради гумору, а гумор в ім'я драми. Своє завдання Є. Носов бачить у тому, щоб розкрити глибину драми людини, що втратила безпосередні й живлючі зв'язки з дійсністю.

У серйозному гуморі Є. Носова щодо Стремухових, Федорів Андрійовичів та Несветських — запорака оптимістичному поглядіві письменника на явища «марсіанства» й «туризму», проте водночас і велика

тривога, звернена до сучасника: сміятися смійся, та тільки щоб потім плакати не довелося. Це — по-перше.

По-друге, письменницька переконаність, що хворобу, коли вже ми про неї заговорили, можна подолати, ґрунтується на добром колориті його творів, на перемозі справедливих, здорових, трудових начал, як у «Не май десять карбованців», або на усвідомленні моральної переваги корінного осілого життя, якщо вдатися до образної мови, перед життям кочовим, що залишає після себе пустелі. І нарешті, найголовніше — народ у творчості Є. Носова мислить, робить висновки про життя, вміє відрізнити справжній пошук від суєтної моди, справжню культуру від псевдокультури і не знімає «старорежимно» шапки ні перед чином-посадою, ні перед багатством, ні перед абстрактною і вдовоною вченістю. «...Від людей не сховаєшся,— каже Яшка-дурник об'їждчику Гнатіві.— Люди бачать твоє життя... Спостерігають, який ти є...» «Пусте все це»,— з осудом думала Онисія про ресторанне життя («П'ятий день осінньої виставки»). «Сухий, як стручок, штани порожні», дід наставляє голову колгоспу Чепуріна: «...з народом радься, синку. Не шепчися од нього по кабінетах» («Шумить лугова вівсяниця»).

* *
*

Іти за сьогоднішнім днем, вловлюючи і художньо втілюючи суспільні настрої та моральні віяння другої половини сторіччя,— завдання не з легких. Життя наше так ускладнилося, стало таким стрімким, що, слово честі, письменнику неважко часом і помилитися, прийнявши явище за суть. Ось чому тепер, як, власне, і в усі часи, художнику особливо необхідне чуття історичної перспективи життя. От чому «Усвятські шоломоносці» принциповий для Є. Носова твір.

Художник, який живе виключно питаннями сучасності — таким він склався в свідомості читачів,— раптом різко зраджує своїм уподобанням і звертається до початку війни, до витоків характеру того покоління, без якого немислиме наше нинішнє не тільки фізичне, але й духовне існування.

«Усвятські шоломоносці» збагатили Є. Носова чуттям перспективи. І читач, який уважно стежить за роботою прозаїка, не може одразу ж не відчутися цього: новий етап у художньому поступі письменника визначається насамперед глибиною його історичного знання дійсності, а не формальним вдосконаленням і показною досконалістю письма.

«Усвятські шоломоносці» — це повість про десять днів життя звичайного російського села Усвяти від моменту оголошення війни. Про психологічну перебудову і внутрішню мобілізацію духовних сил народу, зненацька захопленого страшною, протиприродною і вбивчою звісткою. Про людей, що обжили свій край до кожного камінчика і клаптика

угідь, доглянутих не одним поколінням селян. Про людей, що буквально зрослися з незмінністю й непохитністю не ними встановленого життєвого ладу — з обов'язковою сівбою навесні, привільною косовицею на початку літа, збиранням урожаю восени. Ніхто з них не хотів нічого більше, як тільки з гідністю прожити й померти на цій землі, що стала для кожного і батьківщиною, і всім білим світом — не в метафоричному, а в найпрямішому і справжньому у сенсі.

Народ — глибоко миролюбний, родинний, ґрунтовний у влаштуванні домашнього вогнища, постійний у трудових заняттях, такий, що не любить зраджувати раз вибране місце проживання і давній життєвий лад,— як такий народ здатний піднятися від любові до свого гнізда до страждання за Вітчизну? Наша література — можливо, починаючи зі «Слова о полку Ігоревім»,— задумувалась над цією психологічною особливістю народного характеру, однак, здається, сучасні письменники ще не задумувалися над питанням: який непростий і тяжкий для народу перехід від мирної ниви до поля брані, від коси до зброї, від сім'ї до захисту Вітчизни?

Дослідженню цього питання, сама постановка якого вже підказує шлях до глибокого, неповерхового осмислення ідей патріотизму й подвигу, і присвячена повість Є. Носова. І саме в цьому сенсі про «Усвятські шоломоносці» можна й треба говорити як про художнє відкриття і твір новаторський у сучасній літературі.

...Це повість про те, як усе далі від домівки і все ближче до війни йде колона усвятських селян, вже не хліборобів, але ще й не солдат. Швидко йде, тим більше після недавнього перекуру, тим більше після того, як кожен перейнявся до зовні суворого лейтенанта довірою й доброту і зрозумів, що не від злості і не через механічну звичку подає той час од часу голос: «Підтягни-ись!»— значить, справді хтось трохи відстав і затримався. І раптом колона розпалася, ряди поламалися — і утворилася не керована ніякою командою юрба...

З останнього високого пагорба, із самісінької маківки його «видно було вузьку, вже засянену далечинню смужку усвятського посаду, навіть не самі хатки, а тільки зелене марево дерев, а праворуч, удаліні... бриніла за маревом загублена в полях дзвіничка... Глянув туди й Касян і враз прикипів до воза, охолов душею, що защеміла від видіння, і не міг відірватися, хоч... не розгледів ані свого двору, ні навіть приблизного місця, де він мав бути. Та все одно... вітер, що відносив у той бік схвильовані димки цигарок, долітав туди за якісь лічені секунди, і от уже куйовдив верби по дворах, курів попелом... розвівав дитячі чубчики, хустки жінок, які ще, либонь, маячили купками по осиротілих вулицях...»

І ніби не лічені години провели вони в поході, а ціла вічність відділяла їх від рідних Усвят,— так жадібно вдивлялися вони наостанок у знайомі прикмети й обриси близького і вже ніби й незнайомого простору.

І яке серце не здригнулося на цьому горбі! І яка душа не затьмарилася побаченням!

І коли колона усвятських новобранців спуститься з горба, за яким назавжди для декого сховається рідне село, Касян замкнеться в собі... Про що він думав, тридцятишестирічний селянин, що ввійшов у зрілість і силу, який залишив свою жінку Наталю на восьмому місяці вагітності з двома маленькими дітками і старенькою матір'ю на руках? Чи ж варто говорити, який вистражданий народний погляд на питання, що торкаються долі Вітчизни.

Чи не це розуміння Вітчизни відбивалося на обличчях немічних дідів та бабусь, які на подвір'ях численних сіл країни з осудом зустрічали війська, що відступали на початку минулої війни? Чи не звідси черпає народ сили і впевненість у правоті власної долі? Хіба не міцна історична пам'ять подвигає нас у майбутнє...

Реальним втіленням і носієм цієї пам'яті є для нас покоління, що переломило останню війну, покоління, що концентрувало в собі ніби в знятому і підсумковому вигляді всі нещастя й страждання, які випадали на долю народу на протязі всієї його довгої й тяжкої історії, покоління, яке не дає стати минулому виключно книжковим знанням.

У нашому моральному й духовному вихованні воно має таке саме серйозне значення, як і діди, схожі на старого Селівана, для Касянів 1941-го... «Усвятцем будь, але й про шлем не забувай. Людина народжується для мирної праці й щастя, однак і те, й інше не є чимось од тебе незалежним і встановленим на всі часи, на що вказує й ім'я твоє, щоб із пелюшок пам'ятав: «Наречение сие (Касян.— В. В.) от слова... кассне... разумеющего шелом война».

А над колоною, закінчує повість Є. Носов, «у недосяжній самотності все кружляв і кружляв забутий усіма курганний орел, схожий на розстелену чорну сорочку...»

Жорстокі випробування віщує курганний орел усвятським селянам, і важко сказати, як складеться за пагорбом подальша доля Касяня. Це тема нової повісті або роману.

Однак матері й дружини нечасто помиляються в своєму жіночому передчутті, яке Ю. Бондарев містко назвав передбаченням плоті. Не даремно Наталка обіцяла Касяню назвати майбутнього сина (а що народиться син, вона відчувала) теж Касянем, щоб не переводилися на землі її захисники, шоломоносці...

Так, нелегкий психологічний злам відбувається в людях, яким є що втратити і є від чого відмовлятися. Надто багато вишестили й виростили вони власними руками, надто багато полюбили постійною любов'ю у своєму мирному трудовому житті. І цей злам цілком природний і зрозумілий,— не наслідок лінощів або відсталості серця й розуму хлібороба, а свідчення глибокого мирного характеру народу, яким на Заході лякали обивателя, розповсюджуючи всілякі чутки про войовничий дух російської нації, про радянську загрозу й агресію. Хіба так дивляться на географічну карту завойовники, як усвятські мужики: «Супроти тих держав, немов різнопоєсівних нивок, вигадливо обведених на карті межами і частокіллям, лежала вона (Росія.— В. В.), ніби велике роздольне поле... І голубі жили рік... петляли по Росії, не обриваючись, не підринаючи під кордонні загорожі, а текли собі вільно від самісінь-

кого початку аж до свого кінця — до синіх морів. І було всім дивно й незрозуміло, як це Німеччина насмілилася напасти на таку велику землю».

Ні, агресори не називають держави різнопосівними нивками й полями, а кордони — межами, загорожами й частокіллям. Вони розмовляють ученішою і військовою мовою, а це слова мирного й працюючого народу, народу, який думає про хліб та дітей, але народу, що не втрачає своєї історичної гідності, народу, який уміє піднятися від любові до рідної оселі до ідеї захисту Вітчизни, а через них, як показала минула війна,— і до всесвітньої турботи.

Вол. Васильєв

ПОВІСТІ
ТА ОПОВІДАННЯ

УСВЯТСЬКІ ШОЛОМОНОСЦІ

Отоді в землі Руській
Не так ратаї гукали-покликали,
Як ворони крикали-кричали...

«Слово про Ігорів похід»

1

Літа, як тому статися, Касян косив з усвятськими чоловіками сіно. Сонце пройшло зійшло над лісом, а Касян уже встиг наметляти плече щедрою важкістю. Від перемінних дощів луки того року вигнались аж під поясок, радий би поспішити, та коса не давала кроку ступити, захлиналася травою. У тридцять шість років снаги не позичати, найспіліша, золота мужицька пора, і ось тобі й маєш: хоч як силкуйся, а без зупинки, без перепочинку і одного прокошу нині Касянові подужати ніяк не вдавалося — стіна, а не трава! Уже вкотре брався він мантачити, гострити жало точильним камінцем на дерев'яному держаку. Ранковою росою з парким сонним туманцем ловка обношена коса не дуже-то й тупилась, але на людях не було іншої нагоди дати перепочити розведеному плечу, як тільки поцоркати бруском, туди-сюди пройтися по дзвінкому полотну. А zarazом озирнутися на свою чисту роботу і ще раз подивуватись: он які нині буйні трави! І колгосп, і селяни матимуть корми аж до новини, а то й на другий рік перейде запасець.

Вийшли хоч і всією бригадою, але купці й переліски не давали стати всім в один ряд, і вирішили косити кожен сам по собі, хто скільки покладе, а потім уже обміряти в копицях і визначити відрядну роботу. Прикинули, що так навіть зручніше й вигідніше.

Радіючи погідному ранку, отакій удачі і самій косовиці, Касян під час цих коротких перепочинків оглядав, щасливо примруживши очі, увесь довколишній світ: змалку утішну річку Остомлю, позначену на всьому своєму несміливому й вивертливому бігу прибережними лозняками, рівну, як стільниця, гладінь луків на тім боці, своє сільце Усвяти на дальньому узвишші, що вже зажеврало хатами під раннім черленим сонцем, і тоненьку свічку дзвіниці, яка рожево й невагомо сяяла осторонь

над хлібами, в сусідньому селі Верхні Ставці — звідси його не побачиш.

Це коли дивитись по праву руч. А коли по ліву, то відкривалася сторона необжита, не кожного дня ходжена — заплавне буйне займище, непролазні, переплетені повійкою хащі в солодкому дурмані калини, у невгамовному пташиному посвисті й ляскотинні. Відлюдні стежки й лази, огинаючи зарослі травною купинясті трясовини, виводили до потайних стариць, нікому в усьому людському світі не відомих, окрім самих тільки усвятців, де й вони, чогось побоюючись, сторожко озираючись на вікові дуплисті верби у пасмах сухої кути, із злодійкуватим поспіхом ставили плетені ятери на озерну рибу, що вилискувала бронзою, промишляли колодним медом, дикою смородиною і всяким цілющим зіллям.

Ще з самої колиски кожного усвятця страхають байраком, нечистою оселею, а Касян і досі пам'ятає уривки з бабусиної приповідки:

Як біля лихого болота жили три змії:
А одна змія — закликуха,
А друга змія — заповзуха,
А третя змія — веретенка...

Але видазили хлопчачи з колісок, і, всупереч усяким приповідкам, нікуди не тягло їх так невтримно, як до страхітливого байраку, що ставав для них ніби чистилищем, випробуванням міцності духу. А ставши на ноги, на все життя зберігали в собі повагу до дикого чорнолісу. І, здається, якби позбавили усвятців цього нікчемного, непридатного закутка їхньої землі, то багато що втратило б їхнє життя, багато що загубилося б безповоротно й непоправно. Що не кажи, а навіть і тепер, при тракторах та літаках, любить росіянин, щоб поблизу його житла неодмінно була така цікава місцина, оповита небиліцями, про яку хочеться говорити пошепки...

Займище оточував по суходолу, по материковому краю сивий від туману ліс, який не знати де й кінчався і за яким, правду кажучи, Касян жодного разу не був: там інша земля, інша округа із своїми жителями й своїм начальством, їздити туди не заведено, не було в тому потреби, та й не з руки. Так що весь Касянів світ, де він жив і ніколи не відчував тісноти й нудьги, мабуть, окреслювався горизонтом з півдужиною сіл у цьому колі. Тільки коли-не-коли, у міжсезоння, вибирався він за звичну межу, навідувався до районного містечка нагледіти чи то нову косу, чи пляшку дьогтю на чоботи, скло для лампи або ж замінити поношений картуз.

Куди текла-бігла Остомля-річка, чи далеко від краю Росії були його Усвяти і чи досяжний взагалі цей край російської землі, толком він не знав, та, мабуть, і сам Прошка-голова теж того не відав. Усвятський колгосп за теперішніми мірками був невеликий, крім плугів та возів, ніякої іншої техніки не мав, тож Прошка-голова, сам тутешній чоловік, не такий уже й прищ, щоб усе знати.

Щоправда, знав Касян, що коли поїхати лісом і минути його, то спершу будуть Лівни, а за Лівнами через стільки-то днів з'явиться й сама Москва. А по отому путівцеві має стояти Козлов-місто, за яким невідь-що іще. А коли поїхати повз церкву та потім навпрямки й навпрямки, нікуди не звертаючи, то на третій або четвертий день з'явиться Воронеж, а вже за ним, кажуть, починаються хохли...

Була, одначе, в Касяна року одна тисяча дев'ятсот двадцять сьомого велика відлучка з дому: призивався він на дійсну службу. Три доби тягся состав і все неозорою землею, що жовтіла пізнім жнивом, поки не привезли його до місця призначення. Потрапив він до кавалерійської частини, видали шаблю з гвинтівкою, але за весь час служби йому не часто доводилося стріляти з неї й махати шаблею, бо призначили його полковим фуражиром, від якого нічого цього не вимагалось. А було його обов'язком роздавати поескадронно пресовані тюки, міряти відрами пильний овес, а влітку разом з виділеними нарядами косити й скиртувати сіно для потреб військового господарства. За тими справами і минула вся його служба, нічого такого особливого не встиг побачити, навіть самого Мурома, через який і туди, і назад проїхали вночі. І хоч у Муромі й зупинялись обидва рази, але ешелон стояв затиснутий між іншими складами, тож коли Касян висунувся було з вузького віконця теплушки, то нічого не побачив, окрім вагонів і станційних ліхтарів, які заступали собою все інше.

Найбільше запам'яталася йому дорога, особливо зворотна, коли не терпілось якнайшвидше потрапити додому, а поїзд усе не поспішав, подовгу стояв на якихось полустанках, потім знову починав постукувати колесами, і навкруги, по обидва боки від полотна, тяглися ниви та села, бродила луками худоба, їхали кудись дядьки на підводах, кричали й махали поїзду такі ж, як і скрізь, босі, в непоказному поношеному одязі білоголові хлопчачки... Отоді й спало Касянові на думку, що немає їй кінця й краю, російській землі.

Траплялося, на старих колодах розповідали бувалі діди про різні землі, кому де довелось побувати або про що почути, і отакими вечорами Касян, звільняючись від своїх справ і тур-

бот, згадував, що, крім російської землі, десь є ще й інші народи, про які на другий день при світлі сонця одразу ж і забувалось, і більше не трималося в пам'яті. І якби тепер відірвати Касяна від косіння й запитати, в якій стороні мають бути, приміром, китайці і в якій турки,— Касян відмахнувся б із досадою: «Робити, чи що, більше нічого, як думати про це». І знову з розмашистим тенькотінням взявся б ходити косою.

За три роки в солдатах Касян звик до чобіт і, повернувшись, більше не носив личаків, але завжди виплітав свіжу пару до Петра, на косовицю. І тепер, узутий в новенькі невагомі личаки, обчовгані трав'яною стернею до воскової жовтизни й глянсуватості, з легкою радістю в ногах притупував за косою, випроставши із штанів свіжовипрану косоворотку. Та й усе його міцне й ладне тіло, збадьорене рапковою колючою свіжістю, відчуттям волі, лугового простору, неквапливим розгоранням довгого погідного дня, азартно збуджене святковою роботою, якою завжди вважалася споконвічно жадана пора сінокосіння, жаданіша за самі хлібні зажинки,— кожен м'яз, кожна жилка, навіть трохи ниюче натружене плече струмували цією радістю і нетерплячим бажанням біс його знає що перевернути й навергати.

Сонце тим часом он як відірвалося від лісу, крутів десь на п'ятнадцять, поменшало, налилося білим ярим світлом. Бачить Касян: заворушилися косарі, один за одним потяглися хто до припасених глечиків, хто до лісових ковбаньок. Касян і сам усе частіше задирав поділ сорочки, щоб витерти піт, що сочився крізь брови, ядуче заливав очі. І ось уже й він не витримає, сторчма загнав косу в землю і, на ходу стягуючи мокру липку сорочку, побрів до недалекого пагорба, з-під якого, ховаючись у лопушистому копитнику, жебоніло світле джерельце. Розгорнувши лопушиння й припавши навкарачки, Касян то ловив струминку, що пружно плескотіла з трав'яної дудочки, з обрізка борщівника, і аж облікала, то підставляв під неї шершаве, з рудуватою порослю обличчя й навіть намагався підсунути під дудку маківку, а вгамувавши спрагу, пригорщами нахлюпував собі на спину і, завмерши, мимоволі переставши дихати, перемагаючи остуду, що гостро пронизала тіло поміж зсунутих лопаток, мученицьки стогнав, гудів усім напруженим нутром, стоячи, як звір, на чотирьох біля підніжжя пагорба. І було потім радісно й оновлено сидіти голяка на теплому пагорбі, поволі скручувати цигарку й так само поволі поглядати на всі боки.

Звідси добре було видно сіножать і всіх косарів, душ зо двадцять, які тут і там миготіли сорочками поміж акуратно обкошених кущів та куртин, що чітко вирізнялися темною зеленню

на свіжій стерні. Трави поклали вже чимало, пора розсмикувати валки, розстеляти, щоб сохли, ось і вітерець заграє, залопотів листям, і Касян, загулившись від зустрічного сонця, подивився у бік села, чи не йдуть на допомогу жінки. За домовленістю їм відпущено час упоратися вдома, але щоб десь на одинадцятку були на сіножаті.

Жінки й справді вже бігли. Касян спочатку не помітив їх між корів, що ряботили на вигоні. Але ось від череди відокремився строкатий рій і покотився, покотився лугом. Уже й білі хустки видно, і щетинка граблів замаячила над головами, а незабаром і жіночий гомін долинув. Поспішають, галасують на весь луг, а за квапливим цим гуртом — хвіст дітлашні, одне від одного менше. Таки впросилися, шибеники, виголосили собі пригоду, та й якому хлопчакowi хочеться сидіти в опустілому селі, коли приспіла косовиця, коли невтримно тягне до себе паркою теплістю річка Остомля, а на займищі повно суниць і всякої лісової і лугової забави — квітів, бабок і птахів.

Правда, Касян не велів приходити своїй Натасі: на восьмому місяці ходила вона вже третьою дитиною. Тож не дуже й перебирав очима жінок, не шукав своєї з вузликом сінокісних гостинців, які завжди носили на луки о цій порі. Звечора сам зібрав собі торбинку: відрізав шмат сала, сунув окраєць крутого, тиждень тому спеченого хліба, трійко яєць, уже потемки наскуб на городі молодого цибулиння й заправив кисет жменею тютюну, чи багато треба — раз присісти, перекусити одному прихачем. Та коли жінки вже бігли хистким, на дві шалівки, містком через Остомлю, розтяглися по ньому, всі до однієї на видноті, несподівано угледів Касян і свою Натаху. Ось вона: миготять білими вовняними шкарпетками в легких чуньках, білий вузлик у руці, в другій руці граблі, а живіт вищий за поручні містка. По животу, по кудій постаті і впізнав свою. Сергунок з Митюнькою слідом. Сергунок, старшенький, восьмирічний, сміливо біжить попереду по містку, лозинкою, граючись, постукує по зустрічних стовпчиках. А Митюнька, білявенький, як луговий молочай, за материн поділ тримається, видно, висоти боїться. Третій рочок тільки пішов, уперше йому і місток оцей, і сама Остомля, і вся дорога до займища. Та все ж молодець хлоп'я: три версти від хати своїм ходом пробігло, мати ж напевно не підсобляла, на руки не брала. Он як пихкає, і куди біжить отака, дурна голова, мало що може бути в її стані... Ну й уперта, все по-своєму поверне — кажи не кажи... Насварив Касян Натаху за норовливість, а в самого, коли побачив її, розлилося по душі тепло, чоловіча гордість: таки прийшла!

Працювати, звичайно, він їй не дозволить, нехай під кущем з дітьми посидить, коли то ще побуде на волі, яка з неї помічниця, зате, як і інші, всією сім'єю разом будуть. І Касян, шпурнувши цигарку, широко пішов, майже побіг назустріч, на ходу налягаючи просохлу сорочку.

— Татку! Татку-у!— вже горланив і мчав, угледівши Касяна, старший, і його коліна дрібно строчили, миготіли серед ромашок та дзвоників.— Татку! Ми прийшли-и!

Митюнька теж кинувся бігти до батька, але не подужав трави, заплутався, плюхнувся ниць, шубовснув з головою, ніби в ковбаню, заволав горласто, басовито. Касян відшукав його по реву, схопив п'ятірнею за сорочину, підкинув хлоп'я, що враз сторопіло змовкло й по-жаб'ячому розчепірило кривулясті ніжки, і, зловивши на льоту, ткнувся колючим підборіддям у м'який живіт. Від цього доторку до сина уже вкотре за сьогоднішній ранок усе в ньому закипіло буйною і п'яною радістю, і він, втискаючися щокою в здобне, пахуче тільце, втратив дар слова і тільки утробно стогнав, усіма грудьми видихаючи щось лісове, ведмеже: «мвав! мвав!», як тоді, під джерельними струменями. А Митюнька, забувши про свої хвилинні сльози, щасливо зайшовся від лоскоту, немічно відпихаючись обома рученятами від гарячої кудлатої голови, тусав ніжками в груди, в обличчя, чапав батька за вуха. А коли той наситився пестоцями, хлопчєна одразу ж, наче нічого й не було, чіпко, звичним манером обхопило круту Касянову шию і завертіло білою, як віддвіла купавка, головою, озираючи невідомий йому світ заріччя з висоти батькового плеча.

— Чого прийшла?— із запізнілою суворістю глянув Касян на дружину охололими від забави очима.— Казав же...

— Та це вони все: ходім до татка, ходім та й ходім.

— Мало що вони... Сама повинна розуміти.

— Та і як не піти? Вигляну, вигляну у віконце, усі йдуть... Так чекала цього дня...

Касян перехопив з її рук вузлика, бутристо напханого чимось теплим, духмяним.

— Це гостинчик тобі,— пояснила Натаха.

— А граблі навіщо? Чи ще не натягалася?

— Я ж думала, ти їх забув. Дивлюсь уранці, граблі вдома. Дай, думаю, віднесу, а то як же без граблів?

— Авжеж, авжеж, мели, а я повірю,— з докором загудів Касян.— Чи я тут рогулю не вирубав би? Обійшовся б і без граблів...

— Та досить тобі, Косю.— Натаха обхопила Касянову руку, повисла на ній, заглядаючи в обличчя.— Не радий нам, чи що?

— Ну годі, годі ніжності розводити,— оглянувся навсебіч Касян.— Ходімо до місця, коли вже прийшли.

На своїй обкошеній ділянці він опустив на землю Митюньку, поклав до його ніг вузлика й, згрібши оберемою уже прив'ялої кошениці, що медвяно пахла, відніс під кущ шелюги.

— Ось вам! Тут сидіть,— наказав Касян, розстеляючи траву в затінку.— Візьми-но, Сергунок, ножичка, пограйся. Свищика виріж. Собі й Дмитрикові. Гляди, не загуби.

— Не-е!— зрадів Сергійко, обома руками приймаючи від батька заповітного складаного ножика.— Я його поки що до кишені сховаю.

— Либонь, дірка в кишені?

— Яка дірка?— засміялася Натаха.— Ти, батьку, й не бачиш, що в твоїх синів штани нові?

— Ти диви!— здивувався Касян.— А я й справді не бачу Ану, Сергійку, повернися, подивлюсь.

Сергунок, засунувши руки в кишені, гордовито пройшовся в нових штанах туди-сюди.

— І я! І я в нових!— зажадав до себе уваги меншенький.

— А що, й ти! Ну, герої! Ну, молодці!— похвалив батько.— І в якому ж такому магазині купили отакі гарні штани? Та ще з кишеньями!

— Це мамка нам пошила.

— Невже мамка?— знов удавано здивувався Касян.— Яка ж майстриня у нас мамка!

— Вчора дошила,— радісно зашарілася Натаха від свого ж зізнання.

— Руками?— грав і далі Касян.— Ну, дивина! А наче куповані!

— Машинкою воно б краще вийшло. Та вже які є.

— А чого? Гарні штани! Ну, Натахо, займися з ними,— кивнув він на дітлахів.— Пити захочете, он пагорб, а під ним джерельце. Там і ягід повно, поласуйте.

— Де? Татку, де ягоди?— стрепенувся Сергунок.

— Та онде, бачиш пагорб! Геть обсипаний. Лягай на живіт і їж. Ну, займіться, займіться чимось. Оно скільки часу змарнував з вами.

Ще здалеку нетерпляче примірюючись очима, жадібно прицілюючись у незакінчений прокіс, Касян поплював на руки й висмикнув із землі косу. Відчуваючи, що за ним спостерігають домашні, він, перемагаючи біль у плечі, хвацько, за одним духом вибрав клин між двома куртинками верболозу і вже зібрався без перепочинку почати новий прокіс, та, обернувшись, побачив позаду себе Натаху. Насунувши на очі хустку, вона негнучко,

випинаючись важким животом, незграбно накидала граблі, намагаючись розсмикувати непіддатливі пласти кошениці, що вже встигли злежатися. Сергунок з Митюнькою теж щосили старалися, пихтіли, загібаючи ще нечіпкими руками сиру траву і, зарившись у ній з головою, тягли й розкладали на галявині.

— Ого, я скільки!— радісно дзвенів Митюньчин голосок.— Мамо, мамо, поглянь!

— Ану, кинь! Кинь!— розгнівався Касян, підбігаючи до Натахи.— Чи пори своєї не знаєш?

Натаха зупинилася, сперлася на граблище.

— Та я, Косю, легесенько.— Її кругле обличчя розпашіло під слабенькою тінню хустини.— Трава париться, а я сидітиму.

— Гляди, дівко, не жартуй мені з цим.

— Та не бійся! Дивак ти, їй-богу! Хіба це важко — граблями ворушити? Хлопцеві сама користь від цього, коли не сидіти.

— Якому хлопцеві?— не зрозумів Касян.

— Як це якому? А який буде.

— А ти звідки знаєш, що хлопець?

— Та знаю. Адже не вперше. Я ваш завод за три місяці відчуваю. Забіяк.— Натаха зісмикнула хустку на потилицю, відкрила чоловікові усмінене обличчя.— Чи вже не треба хлопця?

— Навіщо пусте говориш?

Щоб приховати батьківську радість, що аж підштовхувала його, Касян витяг кисета. Сляючи язиком цигарку, він кивнув на дітей.

— Дивись-но, косарі наші стараються. Робітнички! А Митько, Митько який, ну пихкотун!— і, пом'якшавши, підштовхнув Натаху в плече й сказав:— Ну, добре!.. Ти дивися тут, не дуже... А я піду покошу. Трава нині он яка, га? Ех, благодать!

2

Годині о дванадцятій, коли вже не стало сили терпіти спеку, косарі почали розбрідатися по кущах, по сімейних сизах¹. Касян, докосивши своє, побіг ще допомогти Натасі розкидати валки, а коли і з цим упорались, велів гукнути обідати хлопчаків, які встигли гайнути до пагорба по ягоди. А сам пішов до чоловіків, кортіло побачити, у кого скільки накошено.

Повернувся він, коли Натаха вже повикладала свої покосні гостинці — пляшку молока для дітлахів, горнятко тушкованої

¹ С и ж — курінь, тут — місце відпочинку косарів.

на салі картоплі, дюжину рум'яних пиріжків, що аж лисніли, упрівши від власного тепла.

Касян задоволено гмикнув, побачивши пироги: коли й напекти встигла! Проте, витягнувши з куца й свою торбинку, сказав:

— Ану, Натахо, збирай усе це. Чоловіки до себе кличуть.

— А може, самі посидимо?

— Ходімо, ходімо.— Касян підхопив Митюньку на руки.— Чого ми самі будемо. Недобре цуратися.

Під крилатим кущем калини в буйних кетягах зав'язі, де влаштував свій стан Іван Дронов, бригадир колгоспу, вже зібралася ціла ватага. Жінки окремою зграйкою примостилися з одного боку калини, чоловіки — з іншого, розморено розляглись і так і сьак, покурювали собі в прохолодній траві. Остеронь, непомітне на спекоті й сонці, потріскувало, тремтіло світлим полум'ям велике бездимне вогнище, яке розклали дітлахи. На ряднині, розстеленій на викошеній галявці, купою височіла складчина: знесли і понавалювали без усякого ладу яець, діжкових огірків, вареної солонини, пучків цибулі, часнику, сала, і все це впереміш із пирогами всіх фасонів і розмірів — сірими, білими, житніми, хто на які спромігся.

— Мир вам, люди добрі,— чинно вклонилася Натаха і викла-ла свої харчі на спільну скатинку.

— Давай, давай, Наталю, сідай до гурту.

— Ох і бенкет же який!— подав з-під куца голос косар Давидко.— Тридцять три пироги з пирогом, та всі з сиром. Невже всі подужаємо?

— А чого ж не подужати?— відгукнулися жінки.— Враз і вмолотимо.

— Де там...— засумнівався Давидко, до чорного засмаглий мужик у сріблі щетини на запалих щоках.— Воно ж на суху траву й коса тупиться...

Чоловіки одразу зрозуміли Давидків натяк, жваво підтримали:

— Та вже треба було б... тее-то як його... для сміливості.

— Воно, звісно, замочити розпочате діло не завадило б.

— Отакої! Відразу й за своє!— дружно накинулися, загомоніли жінки.— Замочувальники! Спершу впорайтесь, а тоді й замочуйте. Сказано: кінець — ділу вінець.

Але Давидко одразу поборов жіночу приповідку своїм при-слів'ям:

— А ще так кажуть: почин дорожчий за овчин. А вже нині почин он який добрий!

— Що й казати!— закивали чоловіки.— Коли ще таке було. За таке сіно годилося б від самого правління могорич поставити.

— За таким столом і чарка соколом,— докинув своє слово й дідуньо Селіван, самотній старий, якому теж захотілося навідатись на сінокіс — кому чимось допомогти по змозі, а найбільше потертись серед чоловіків, згадати й своє колишне, минуле.— Не перече, молодички. Дороге не пиво, а живчик у ньому. В одному селі живемо, а за одним столом не щодня сидимо.

— Ну, раз таке діло...— підсумував розмову Іван Дронов.— Тоді ось що. Бери, Давидку, мого мерина, он, бачиш, у воді на піску стоїть, та й скачи в сільпо. Скажи продавщиці, що, мовляв, шість пляшок у борг до завтра. А завтра, скажи, бухгалтер віддасть.

— А як не дасть, упреться?

— Дасть, кажу. Діло артільне. Потім на мотузки спишеш.

— Папірець якийсь буде?— завагався Давидко.

— Валяй без папірця. Скажи, Дронов просив.

— Еге ж, еге ж. Тоді вже замовляю десять головок. Чого там дробити.

Маленький, щуплявий бригадир смикнувся донизу щокою, як бувало з ним щоразу, коли йому даремно заперечували.

— Сказано: шість!— відрізав він, насупивши білі хлопчачі брови.

— Вистачить і цього,— підтримали бригадира жінки.

— Та я ж про вас і піклуюсь. З вами нас он скільки.

— Обійдемося, такі ми.

— Шість, то нехай і шість.— Посильний підвівся, підсмикнув штани.— Дай-но, Касяне, твою торбу.

Босий Давидко побіг підтюпцем до річки.

Діло затіяли, нехай і пусте, а тому ніхто не торкався їжі, тільки дітлахів наділили пирогами та крутими яйцями, і ті побігли на бережок Остомлі. Самі ж чоловіки вже вкотре бралися за куриво, у неквапливому чеканні спостерігали, як Давидко, засукавши холоші, ловив у річці коня, що не давав себе загнудати, як потім довго водив його пологим берегом, шукаючи якогось узвишся, опори для ніг, як нарешті все-таки видерся, перекинувшись животом уперек хребтини, і в такому положенні норовливий кінь потяг його через неглибокий брід. На тому боці Давидко випрямився, сів на коня, піддав йому голими п'ятами й одразу припустив галопом.

Було видно, як він проскочив череду, що вляглася на жуйку, і ось уже маленькою комашкою ледь помітно зачорнів на узлолоччі, на сільському узгір'ї.

— Ну й хвацький парубок! — усміхалися під кущем чоловіки. — Справжній козак.

— Козак — кошедем назад, — в'їдливо докинув хтось із жіночого гурту. — До цього-то він спритний. Нащо мені коса, була б балалайка.

— Ой матінко! Сьогодні ж неділя! Магазей не працює, — згадав хтось із чоловіків.

— А й справді, хлопці. Як же це ми не подумали?

— Та нічого! Цей знайде! Під землею, а Клавку розшукає. У неї вдома завжди припасено.

Слухаючи чоловіків, Касян з-під напівзаплющених повік умиротворено поглядав, як Натаха, сховавшись від спеки під різьблене мереживо калинового листя, важко, незручно сидючи на землі, колисала на руках розімлілого Митюньку, відмахуючи від його спітнілого личка молодих червневих комариків, які ще невміло надокучали в тінистому холодку. Вона й сама упріла, і від цього на круглому простенькому обличчі грубо простушили передродові плями. Але від цієї тимчасової некрасові Натахи, від усвідомлення внутрішньої потаємної роботи, яка, незважаючи ні на що, відбувалася в ній щохвилини і яку вона мовчки переборювала й терпіла, Натаха здавалася йому ще ріднішою і ближчою, взаємно сповнюючи все його ество тихим задоволенням. «І коли це вона встигла і штанці дітям пошити, і пирогів напекти?.. Ось одержу на трудодні сіна, куплю їй швацьку машину, — думав він, починаючи дрімати. — Нехай собі шие».

Привиділось йому, ніби й справді добре виручив він за лишок сіна, і дали йому зовсім нову пачку грошей, які ще не ходили по руках і були переперезані гарною паперовою стрічкою. Сіли вони з дружиною за стіл лічити. Натаха радіє, постелила білу скатерку, щоб чисто було, ніщо не заважало лічити. Касян розрізав на рівній, акуратній цеглинці поясок, поплював на пальці, метнув на стіл першого папірця. Новенький червінець перевернувся в повітрі й ліг на самій середині скатерки другим боком. Глянули, а це зовсім не червінець, а король чирвовий! Перезирнулися вони з Натахою: що за диво? Касян метнув ще раз — шістка трефова! «Глянь-но, — сплеснула руками Натаха, — адже король — це ж ти, Косю! А шока — це тобі дорога буде. Ану кинь, кинь іще». Кинув Касян чергового червінця — і знову все своїм звичаєм: лискучий папірець перевернувся і виклався на стіл тузом — посередині бубна, на зразок маленької подушечки, а від неї навсібіч червоні пір'їни, наче вогонь бризкає, жаром палає. «Ось! — знову здивувалася Натаха. — Туз — це казенний дім означає, якусь контору». — «Ні, це не контора, — не згодився Касян. — Коли казенний, то не інакше, як магазин. Я, признаюся

тобі, саме туди збирався. Швацьку машинку хочу купити. Хочеш швацьку машинку?»— «Ой рідненький!— зраділа Натаха.— Та як же не хотіти? Я й сама про неї весь час мрію, та боюся тобі сказати».— «Ну от, народиш мені сина, і куплю. Слово честі!»— «Ну, тоді дай я ще витягну карту, в мене рука легка». Натаха перехопила пачку, взялася перетасовувати, тесати гостренькі червінці між собою, а потім весело замружилася й витягла навпOMAкци з самої середини. «Ану, поглянь, Косю, яка?» Вона підкинула папірець, щоб довше летів, і той заходив над столом колами. Кружляє і не падає, в'ється і все ніяк не лягає. А потім крутнувся й виявився виноюю дамою: біла фата молодої на ній, а сама жовту квітку нюхає. Побачила даму Натаха, зашарілася, розгубилася зовсім: «Ні, Косю, не ту карту витягла. Я ж іншу хотіла».— «Як це не ту?— заперечив Касян.— Усе правильно: це ж наша Клавка-продавщиця! Все сходиться у нас з тобою!»— «Та як же ти не бачиш? Це ж відьма! Винову даму завжди відьмою вважали».— «А Клавка і є гадюка потайна,— засміявся Касян.— Знову скаже, мовляв, яйця спочатку давай, а потім і машинку питай. А у нас до паю ще триста штук не вистачає. Клавка це, її піка». Почали розглядати, а в дами вже й не обличчя зовсім, а череп кладовищенський: очі порожні, зуби вищирені і жовтець-дурман до дірявого носа приставлений. «Ох, Касяне, Касяне, дивися краще: не Клавка це... От тобі хрест».— «Та хто ж іще, дурненька, кому ж бути?»— «Не знаю, рідненький, та тільки не продавщиця вона... Якийсь не такий цей папірець, чи не фальшивий? Ти от не подивився одразу, коли гроші брав, довірився, а тобі, недотепо, й підсунули». Касян узяв у руки дивний папірець, покрутив і так і сяк, поклав назад, але вже не дамою, а зворотним боком, червінцем догори. «Та ти не ховай її,— накинупась Натаха.— Так від неї не відкараскаєшся. Ти краще бери та неси нашому бухгалтерові, поміняй у нього на хороший, а він потім у банку обміняє».— «Та не візьме він, дідько кривоокий! Скаже: тобі всучили, ти й викручуйся».— «Ну, тоді Олексі Махотіну віднеси: я в них, у Махотіних, пам'ятаєш, десятку позичала податок сплатити. От і поверни йому. Згорни навпіл, аби піка всередині була, і подай. Мовляв, спасибі, вибачте, що не одразу. А він і візьме, не здогадається».— «Ні,— одказав їй Касян.— Негоже так чинити. Нам з тобою випало, навіщо ж іншим підсовувати. Та й велике діло — десятка! У нас їх он іще скільки! Тут тобі не тільки на швацьку, а й на плюшевий жакет вистачить, і на пухову хустку. Всі твої! А цю ми отак...» Касян схопив даму, розірвав її навпіл, склав половинки і ще розполовинив, а потім покришив іще дрібніше. «Ось тобі й усе,— засміявся він задоволено.— Була — і немає її».

Касян чув, як хтось термосив його, торкав ногою личаки, але ніяк не міг подолати сон, та й дуже вже хотілося довести задумане до кінця — забігти в сільпо й купити Натасі обіцяний подарунок. Але йому, як навмисне, заважали:

— Вставай, вставай, Касяне! Годі хропти. Давидко он уже скаче.

Хтось покрутив у носі травинкою. Касян відчайдушно чхнув і під дружний регіт підхопився й сів, підібравши коліна.

Покліпавши все ще сонними очима, він глянув на річку: спекотною рівниною вигону й справді вже мчав Давидко. І всі здивилися на його хвацький скач: лікті — крилами, сорочка — пухирем, а сам безперестанку знай підганяє коня п'ятами. По тому, як він поспішав, бив коня, всім стало ясно, що жене він так неспроста, що напевно розжився, розкопав-таки Клавку, інакше чого б йому товкти коня без всякого резону.

— Ну, артист! В'юн-хлопець!

Косарі, посхоплювавшись на ноги, замилювалися Давидковою хвацькістю.

— Так і пляшки поб'є.

— Вміючи — не поб'є. Мабуть, перекавав чимось.

— Ех, хлопці, воно й справді дали маху: треба було все ж таки десять штук замовляти. Чого вже там!

Тим часом Давидко, навіть не притримавши коня, рясно скотився з кручі; було видно, як посипалися слідом і заляпотіли у воду грудки сухої глини. Кінь шубовснув у річку і, здіймаючи бризки, замолотив вузлуватими колінами.

— Та що ж він, скажений, робить! Дітей подушить, — сполохалися жінки, коли вершник вискочив на цей бік і голі дітлахи, що валялися на піску, прожогом кинулися врозтіч.

— Та чи не п'яний він часом?! — стривожилися жінки. — Бач, що виробляє! По штанях, по сорочках прямо!

— А чи довго йому хильнути паразитов!

— Баньки свої залив — нікого не бачить.

Ще здалеку, там, на пісках, Давидко загорланів, замахнувся кулаком — на дітлахів, чи що? — і, так само молотячи п'ятами у черево коня й щось гукаючи — «а-а!» та «а-а!» — пішов покосами. Розкидаючи ромашки й голівки конюшини, мерин влетів на стан і, загнано ходячи боками, осів на зад. Роззявлена його паща була набита жовтою піною. Посильний, попелясто-сірий чи то від куряви, чи від втоми, кинувши на землю порожню торбу, зірвано, безголосо видихнув:

— Війна!

Давидко обм'якло сповз із коня, схопив чийсь череп'яний глечик, жадібними ковтками, що зсередини розпирали його ху-

дющу шию, мов брезентовий шланг, почав тягти воду. Чоловіки й жінки, обступивши його, мовчки, відчужено дивились на нього, не візнаючи, як на чужого, що побував десь там, в іншому бутті, звідки він повернувся отаким невпізнаним і чужим.

Від річки, попідоплювавши розкидані сорочки і майки, примчали діти і, протовпившись у коло своїх батьків і матерів, приишкли їй, насторожені, запитально вступилися в Давидка. Сергунок теж приліпився до батька, і Касян притис його до себе, прикривши тоненьке гаряче тільце складеними навхрест руками.

Давидко відшпурнув глечик, який тупо розколовся об землю, і, ні на кого не підводячи очей, не наслідуючись нікому подивитися в обличчя, ніби сам винний у тому, що сталося, загнано повторив іще раз:

— Війна, люди!

Але й тепер ніхто й нічого не відповів Давидкові й не зрушив з місця.

На луках так само саяв і дзвенів погожий полудень; незрушно дримали на тому боці корови, з безтурботним гамором і вереском пугали над Остомлею ластівки, довірливо й відкрито дивилися в чисте спокійне небо білі кашки, туди-сюди металась у своїх справах бабки — все залишалося колишнім, незмінним, і мимоволі виникала недовіра до того, що сказав Давидко: надто несумісне було з навколишнім світом це раптове, несподіване, майже забуте слово «війна», щоб так одразу прийняти його, повірити одній людині, яка принесла цю звістку, не повіривши всьому, що оточувало їх,— землі і сонцю.

— Брешеш!— глухо вимовив бригадир Іван Дронов, неприязно вп'явшись у Давидка важким поглядом з-під насунутого картуза.— Що мелеш?

Аж тут людей ніби прорвало, всі одразу загаласували, накиннулися на Давидка, засмикали, зашарпали чоловіка:

— Та ти що, хто тобі це сказав?

— Ми ж тільки що звідти,— наступали жінки.— І ніякої війни не було, ніхто нічого. -

— Та хто це тобі бовкнув?

— Може, брехні пустили.

— Тому й нічого...— відбивався Давидко.— Дуська нині не вийшла, у неї дитина заслабла...

— Яка Дуська? До чого тут якась Дуська?

— Та рахівничка, яка ж...

— Ну?!

— От тобі й ну... А бухгалтер комору перевіряв, не було його зранку в конторі. А Прохор Іванович теж кудись поїхав. Може,

й дзвонили, та ніхто ж при телефоні й не сидів. А війна, кажуть, ще вранці почалася.

— Та з ким же війна? Ти толком розкажи!

— З ким, з ким...— Давидко картузом витер на скронях брудні патьоки.— З германцем, от з ким!

— Стривай, стривай! Як це з германцем?— суворо допитувався Іван Дронов.— Яка війна з германцем, коли ми з ним мир підписали? Не може цього бути! І в газеті про те сказано. Я сам читав. Звідки ти взяв? За такі слова знаєш... Народ мені баламутити.

— Певно, хтось бовкнув,— знову загаласували жінки,— а він підхопив, нате вам: війна! Ні сіло ні впало.

— Не інакше, як брехня якась,— повернувся до Касяна Олекса Махотін, кудлатий, у смоляних кучерях косар. Складаним ножиком він машинально продовжував надрізати квадратики й виколупувати кору на горіховій тростині, яку знічев'я почав робити, чекаючи Давидка.

— Воно хоч і мир, а з німцем усяке може статися,— із запалом вигукнув дід Селіван.— З германця що візьмеш. Німець, він і бумагу підпише, та й сам же її не дотримається. Було вже так, тієї війни, германської.

Проте чоловіки й самі вже нутром почули, що посильний не брехав, їм тільки не хотілося в це повірити, тому що від цієї лихої звістки багато що, можливо, доведеться відривати, кидати й ламати, про це поки що не хотілося й думати, а тому їхні наскоки на Давидка були лише незграбною і безсилою спробою зупинити час, обманути самих себе. А Давидко, задкуючи під їхнім гомінливим натиском, раптом розлютився, закричав силло, з виском, що пробився в зірваному голосі:

— Та чого це ви на мене? Чого натискаєте? Брехатиму я про таке! Та он слухайте самі!

Від села долинав віддалений, приглушений, а тому особливо тривожний своєю невиразністю квапливий дзвін. Вітер, розгулявшись, то відносив, зовсім витончуючи, послаблені відстанню звуки, зводячи їх до томливої тиші, до сюркотливого дзвону власної крові у скронях, то поступово повертав і посилював знову, і тоді було чутно, як у селі хтось без перепочинку, одержимо бив, бив, бив по залізу, що аж стогнало.

Вслухаючись, Іван Дронов стулив губи в нерухому, змертвілу криву гримасу і зосереджено, поринувши в свої думки, дивився в якусь одну точку під ногами, мовчали чоловіки, посмикуючи підборіддя й бороди, мовчав і Касян, ураз похолонувши від того, що сталося, з тупою відстороненою цікавістю уп'явшись в Олексині руки, що все ще колупали гарну тростину; поникли

плечима, ніби загострилися, стали нижчими на зріст жінки, схилили свої білі глухо насунуті хустки й косинки. І тільки діти, що обступили Давидка, розгублено кліпали повіками, перебігали синявою широко розплющених очей по обличчях дорослих, котрі раптом стали, як Давидко, теж невпізнаними й відчуженими.

Та ще Натаха як сиділа під калиновим кущем, так і лишилась там. Митюнька із зеленим вербовим пищиком у кулачку безтурботно посопував у неї на колінах. Він спав у захистку крутого материного живота, відокремлений від свого майбутнього братика теплою, натужно набряклою перегородкою. Натаха, не змінюючи пози, терпляче помахувала рукою над білою голівкою, над розсіпчастими пасмами якої, певно, ширяли уві сні веселі лугові птахи і сам він, Митюнька, заходячись щасливим переляком від висоти, ширяв разом з ними над безмежжям остомельської землі.

А із села заливчато й тривожно, якимось далеким лісячим цвяканням знову долинали: «А-яй, а-яй, а-яй...»

Іван Дронов нарешті перший отямився, крутнув головою, наче відмахуючись від цього цвякотіння, обвів усіх тягучим поглядом і мовив з глибинним видихом, ніби збирався ступити в крижану воду:

— Ну, люди, ходімо! Чуєте, кличуть нас...

Стара Махотиха, Олексина мати, непритомно сплеснула млявими батогами рук, затулилася ними й заголосила, заголосила, шматуючи всім душі, уткнувши чорне обличчя в чорні кощаві долоні.

3

З покосів ішли мовчазним гуртом, наїжаченим граблями, дерев'яними рогатими вилами, блискучими косами, до білого відмитими травкою, — ніби й справді ополчення, покликане відвернути несподівану напасть. І, немов який воевода, височів на своєму коні над картузами й косинками піших людей бригадир Іван Дронов з тією ж самою похмурою кривизною, що не сходила зі стулених губ. Навіть дітлахи примовкли і без звичного гомону й неодмінних пустощів бігли підтюпцем, поспішаючи за старшими, і, відчуваючи щось недобре, кожен тримався біля батька чи матері. Хлопчаки вперто не кидали своїх нехитрих трофеїв — хто горіхового прутика на вудлице, хто зрізаної розсохи для жаданої рогатки, а хто ховав у притиснутому до грудей картузі нетямущого підлітка, жовтодзьобе дрозденя, котри-

ми під час косовиці завжди кишіло урочище. На голівках у дівчаток, котрі ще недавно в святковому різноцвітті лук уявляли себе казковими царівнами, в жалюгідній тепер непотрібності мелкали вінки з квітів, зів'ялі, безвільно пониклі, про які дівчатка, мабуть, уже й не пам'ятали. Інші в твердо стиснутих кулачках, як дорогоцінний скарб, несли перед собою пучки суниць. Досхочу позбирати їх так і не довелось, і майже в усіх пучки були ріденькі, недобрані, з непрогрітою зеленню на ріденьких тремтливих ягодах.

Але вже за Остомлею, на рівному вигоні, бригада розсипалась, розбилася на дрібні купки, а ті й зовсім подрібнилися,— кому заважали поспішати малі діти, кого стримували кволі діди. Не витерпів, поскакав на сполошний голос заліза Іван Дронов, тільки й крикнувши з коня:

— До правління давайте! До правління!

Люди розтяглися від берега майже до самого сільського узгір'я. Одні вже долали останній узвіз, що косо по зелені прорізався світлою піщаною дорогою, інші вже наближались до череди, а самотній дідуньо Селіван ще тільки перебирався по містку. Не відриваючи від настільних плах своїх повстяних постолів, вистелених сіном, він дрібно, обережно шаркав підощвами, по-пташиному чіпко перехоплював необкороване березове бильце. І йому, певно, здавалося, що й він теж поспішає, біжить разом з усіма.

А позаду, над недавнім станом, уже зліталось, забіякувато каркало вороння, розтягуючи за поспіхом забуту артільну складчину: яйця, сало і ще не прохололі пироги.

Касян, посадивши на плечі Миткюньку, стримувався, щоб не бігти, жалів дружину, яка важко ступала поряд, з косою й граблями, але та, вперта, все наддавала і наддавала ходи, не відводячи очей від села.

— Та не біжи, не біжи ти так!— спересердя стримував її Касян.— Чого понад силу женешся!

— Усі ж біжать...

— А тобі, либонь, нема чого поспішати.

— Та я нічого... тільки ноги... самі біжать...— примовляла вона, хапаючи повітря.— А тут ще дзвонять... Хоч би не дзвонили, чи що... Душа розривається...

— Сядь віддихайся, чуєш! Не в селі ж війна. А ти біжиш, перериваєшся. Щоб не нашкодила собі...

— Та ні, Косю! Ходімо, ходімо... Недобре якось... Неспокійно мені... А якщо тебе візьмуть... А в мене нічого не готове, не випране...

— Таж не одразу. А може, й зовсім не візьмуть.

— Як це не візьмуть? Хіба ти кривий чи сліпий який?

— Спочатку молодих повинні. А вже потім як піде. А то, може, й одними молодими справляться. Он і польська була, і фінська, а мене не зачепили. Ану лишень самих молодих гукни, і то скільки, ого-о!

— Ох, Косю, у фінську отак не дзвонили, не скликали. Тоді тихо все було...

Село вже кожною своєю хатою добре виднілося на узвишші. Касян звично знайшов і свою хатку: якраз навпроти колодязного журавля. Він завжди був тихо, із стриманою мовчазністю прив'язаний до своєї домівки, особливо після того, як привів господинею Натаху, котра якимось одразу прийшлася до двору, визнала його своїм, ніби тут і народилась, і, довго не приглядаючись, дбайливо завоктала, хазяйнуючи. Та у нього самого, як прийняв від батька господарство, стало звичкою кожної вільної хвилини обходити, обдивлятися з усіх боків дім, надвірні хлівці, погрібник, гарно поставлену, суху і прохолодну, на високій підклаті комору, в три хлисти сплетену усе ще свіжу лісу, щоразу спроквола приглядаючись, що б іще таке зробити, укріпити, підперти або перебрати заново. З часом зібрався в нього всякий інструмент — і по дереву, і по залізному ділу, а кожен знайдений дротик або гвіздок, роздивившись і прикинувши, визначав про запас до заповітної схованки. Позаминулої весни замками на своїй хаті старі наличники на нові, за довгу зиму уривками між конюхуванням сам попридумував, навипилював усяких по них завитків і мережив, потім пофарбував блакитненьким, а де-не-де, в потрібних місцях, зіграв кіновар'ю, і від усього цього хата одразу весело обновилася, нареченою задивилась у божий світ. Касянові й самому ніколи не набридало поглядати в ці віконця, все, було, відхилить фіраночку, оббіжить крізь скло очима, хоч і видно було щоразу те саме: одноманітний до самої Остолмі вигін, за яким кучерявилася сіножать, а вже далі, біля краю неба, дрімотно й похмуро маячив старезний ліс. Проста й звична ця картина, її одвічна, скільки себе пам'ятає Касян, незмінність відкладалася в свідомості непорушністю й самого Касянового життя, і він нічого не хотів іншого, як прожити й померти на оцій землі, рідній і звичній до кожної билянки.

Та ось біг вигоном Касян з Натахою, допитливо поглядав на своє подвір'я, яке так старанно доглядав і чепував, і, мабуть, уперше, побачивши блакитні віконця, відчув незнайому щемливу незатишність. Слово «війна», що ужалило його там, на сіножаті, мов раптовий опік, який він спочатку ніби й не дуже відчув, тепер, поки він біг, почало все дужче пекти, запалено набрякати в його голові, поступово розростатися, заповнюючи всю

його свідомість ниючою болісною присутністю. Але сам він ще не міг зрозуміти, що вже був отруений цією зловісною звісткою, її незцілимим дурманом, який разом із залізним дзвоном обрубку рейки десь там, на селі, вже линув у повітрі, невідворотно руйнуючи в ньому звичне сприйняття буття. Про що б він знав, нащо не подумав — про залишене сіно, про нічне чергування на стайні, про те, що збирався почистити й просушити погріб, — усе це тієї ж миті здавалося непотрібним, втрачало будь-який сенс і значення. Він біг і все більше не впізнавав ні своєї хати, ні села.

Витравленим, посірілим поглядом дивився він на пагорок, і все там уявлялося йому сірим і незнайомим: сиротливо-сірі хати, сірі верби, сірі городи, що збігали пагорбом униз, сірі віконниці на якихось згаслих, незрячих вікнах рідної хати... І все село здавалося жалюгідно оголеним під небом, яке кудись віддалилось, стало раптом байдуже-бездонним, наче неба й не було зовсім, наче його зірвало й занесло кудись, як зриває і заносить дах над обжитим і нібито надійним пристановищем.

Не хотілося Касянові зараз у село, не тягло його й додому. Йому ввижалося, ніби їхня хата теж стоїть без даху, обезголовлена до самого зрубу, з розверстою діркою в сіру порожнечу, і він, усе більше роздратовуючись, не розумів, чому так поривається Натаха туди, де вже не можна було ні схватитися, ні знайти захисток.

- Та не біжи ти як навіжена! Сядь відпочинь перед горою!
- Дарма...
- Ну й дурна!
- Тепер ось воно, добігли.
- Та не пожежа ж, устигнемо.
- Якби ж то не пожежа...
- Тату, чуєш, тату! — звів на батька збуджений погляд Сергунок.

— А тобі що дадуть: рушницю чи наган?

Касян досадливо оглянувся на Сергунка, але той, певно, уявляючи собі все це веселою грою у козаків-розбійників, гордовито поглядав на батька, що розгонисто йшов попереду, і той сказав:

- Рушницю, Сергійку, рушницю.
- А ти стріляти вмієш?
- Та помовч ти...
- Ну, тату!
- А що ж там уміти: заряджай та й смали.

Мимоволі перекидаючись у ті роки, коли відбував дійсню, Касян з неприємним занепокоєнням згадав, що не часто доводилося стріляти з гвинтівки: цілісінський день, бувало, з мішка-

ми та тюками, з кіньми та гноєм. Не потрібна вона була ні для якого діла, ця рушниця.

— Рушниця краще!— розпалював себе хлопчачою розмовою Сергунок.— До рушниці можна штик пригвинтити. Штрикнув — і віддав богу душу.

— Еге ж, можна й штик...

— Штик, він го-острий! Я бачив у Веньки Зяби. Він у них у коморі під латою схований. Тільки увесь поіржавів.

— Що, кажеш, у коморі?— мляво перепитав Касян, зайнятий своїми думками.

— Та штик! У Веньки Зяби.

— А-а... Ну-ну...

— От аби мені такий! Я нагострив би його — аж-аж! Раз їх, р-раз! Так, тату? І готово!

— Кого це?

— Усіх ворогів! А чого вони лізуть.

— А мені стик?— підхопив нове слово Митюнька.— Я тез хоцю сти-ик!

— Тобі не можна,— поважно сказав Сергунок.— Він колеться, зрозумів?

— Мозна-а!

— Ану годі вам про штики!— обірвала хлопчаків Натаха.— Теж мені колодьники. Ось візьму шпильку та язики й понаколюю, щоб казна-чого не мололи.

Уже нагорі, біля в'їзду в село, Касян зсадив із себе Митюньку і, не підводячи очей на дружину, сказав:

— Піду в колгосп, дізнаюсь. А ви йдіть додому, нічого вам там робити.

І, ще не віддихавшись, Касян поліз по кисет — чоловічу втіху в усякій біді. Він скручував козячу ніжку, і пальці його неслухняно тремтіли, розсипаючи махру.

Нову, міцну правлінську хату без усяких архітектурних премудростей, якщо не вважати жерстяну зірку, що здіймалася над гробом на окремішій тичечці, з просторим ганком під товстою, рівно обрубаною стріхою, збудували за околицею прямо на пустирі. Прошка-голова не захотів ставити нової контори на старому місці, у загальному сільському ряду, де щоранку й щовечора з ревом і курявою, залишаючи після себе перепічки, проходила усвятська череда і з рання до смеркання біля правління товклися чийсь кури й поросята. Він сам вибрав цю непридатну місцину, поки що незатишну своєю голизною і необжитістю. Але між лободою і відкасником уже піднялися тоненькі, з трьома-чотирма гілочками, саджанці, що позначили, як Про-

шка шанобливо висловлювався, майбутній парк та алеї — запвітну його мрію.

Касян, поспішаючи через пустирище, ще здалеку побачив людей, що роїлися біля контори, дронівського коня й головині дроги біля конов'язі. Коли він побачив цей незвичний людський натовп серед робочого дня, його ще раз обдало мурашливим холодком, як бувало з ним, коли часом ось так підходив до натовпу, що зібрався біля хати з небіжчиком. Та й тут теж нині щось надломалося: щось безповоротно відійшло, і не просто життя однієї людини, а вважай, усього села одразу.

Рейка все ще надсадно гула. Її півметрова кукса висіла перед конторою на спеціальній опорі, пофарбованій, як і сама контора, зеленою фарбою. Дзвонити без потреби суворо заборонялось, і тільки одного разу подали голос, коли від грози зайнялася кошара. Решту ж часу обрубок обв'язували мішковиною, щоб не шкодили хлопчакі. Конторський сторож Микита, котрому одному дано право оголяти набат за особливою вказівкою Прошки, сьогодні, мабуть, давно уже відбив руки, і тепер, користуючись нагодою і загальним сум'яттям, у рейку почергово щодуху дзвонили хлопчакі, відбираючи один в одного товстий шворінь від воза. Били просто так, заради власної хлопчачої утіхи, ще не дуже-то розуміючи, що сталося і навіть скликали вони своїх матерів та батьків.

Люди, тиснучи одне на одного, щільним валом оточили контору. Дуже тягло потом, розпаленими від бігу тілами. Касян, припізнившись через Натаху і прибігши ледь не останнім із косарів, почав проштовхуватися в перший ряд, стишуючи дихання і машинально стягуючи картуз. Висунувся й нічого такого особливого не побачив: на верхній сходинці ганку, похиливши голову в сірій коверкотовій закапаній мазутом восьмиклинці, підпершись руками, сидів Прошка-голова, повержено й зречено дивлячись на свої вкриті пилом зашкарублі чоботи.

Крім косарів, збігся сюди і весь інший усвятський люд — з буряків, скотарні, Афоня-коваль з молотобійцем, і навіть зовсім уже запічні діди, пособляючи собі костурами та милицями, причовпали, пришкутильгали на залізний дзвін, на тривогу, що сколихнула все село. І, підходячи, приєднуючись до натовпу, підкоряючись напруженій, скрученій в тугу пружину типші, люди змовкали й самі мимоволі схиляли непокриті голови.

А Прошка-голова все сидів, нічого не оголошуючи і ні на кого не дивлячись. З-під насунутої кепки видно було тільки підборіддя, яке час від часу починало рухатися, коли голова зціплював зуби. Касян спочатку думав: тому Прошка мовчить; що

вичікує, коли зійдуться всі. Але ось і чекати більше нема кого, люди зібралися всі до останньої душі.

Нарешті, ніби хворий, ніби із розломленим попереком, Прошка важко, по-старечому підвівся, тримаючись рукою за стояк. І раптом, побачивши біля рейки хлопчаків, враз отямився, налився гнівом:

— Ану, годі! Годі балабонити! Знайшли, розумієш, іграшку. Микито! Зав'яжи дзвін!

І, наче тільки тепер побачивши й усіх інших людей, уже тихо, стомлено проказав, немов підсумовуючи свої недавні думки:

— Ну, значить, отаке діло... Війна... Війна... товариші.

Від цього чужого моторошного слова люди засовались, затупцювали на місці, проштовхуючи в себе його колючий зміст, від якого сходила кров'ю душа. Діди стримано закахикали, мацаючи й куйовдячи бороди. Бабусі, що зібралися в свою окрему купку, яка біліла хустинками, почали квапливо хреститися.

— Сьогодні вранці, виходить, напали на нас... О четвертій годині... Чого боялися, те й сталося... Так що отака звістка.

Похмуро зціпивши зуби, Прошка відвернувся, втупився невідь-куди, в поле, що плескалося бляклим недостиглим колосом неподалік за конторою. І був томливим цей його відчужений погляд. Повільно багровіючи від якогось внутрішнього тиску, що розпирав його, він скрушно затряс головою:

— На тобі: ти тільки за пиріг, а чорт на поріг. Тьху!

Голова розлючено плюнув і почав ходити туди-сюди по ганку від стовпа до стовпа, ніби спійманий, ніби замкнений у клітці. Нараз, рвучко крутнувшись на залізних підковах, несподівано завершив збори:

— А тепер... ось що... давайте хто на буряки, хто на сіно. Загалом поки що всі на місця.

Люди, одначе, не розходилися, понуро й скуто мовчали, чекаючи ще чогось. Але Прошка, збігши з ганку й розчищаючи собі дорогу крізь натовп, що неохоче подавався на два боки, досадливо покрикував:

— Усе! Все! Розходьтєся. Поки що більше не маю чого дати...

Він відв'язав віжки від конов'язі, сів на дροжки, пом'якшені пласким, злежаним мішком із соломою, і, шмагнувши віжками коня, крикнув уже крізь гуркіт коліс:

— Питатимуть — у районі я. В район поїхав!

І другого, і третього дня село жило під тягарем невідомості. Все якось одразу змішалось і розладналося, вийшло із звичної колії. Іван Дронов спробував був налагодити перервану косовицю, сам об'їхав двори, але на луки майже ніхто не вийшов, і сіно так і лишилося там недокошеним, а там нескладеним у копиці. Чекали, що ось-ось рознеситимуть повістки, яке вже там сіно!

Повістки й справді з'явилися вже на другий день. Щоправда, брали поки що самих тільки молодих, перших п'ять-шість призовних років, переважно з тих, хто недавно відбув дійсну службу. Але хто знає, як воно піде далі, як усе складеться?

Прошка-голова ходив сумний, небалакучий і більше намагався бути на самоті. Розповідали, ніби бачили його ненароком біля дальнього Ключевського яру, край хлібного поля, і нібито, пустивши на волю коня з таратайкою, сидів він там, на белебні, один, наче напідпитку, обхопивши коліна й схиливши на них непокриту голову. Не впізнали б його, отакого скоцюрбленого, відстороненого від усього, подумали б, що то чужа людина, якби не кінь: кінь у нього примітний — чалий, з білою гривою і білим хвостом.

Уранці чоловіки, а більше жінки завертали до правління під різними приводами, збиралися біля ганку, заглядали у вікна на рахівницю Дуську, що сиділа біля телефону: чи не буде звісток, від яких залежав увесь подальший плін усвятського життя.

Радіо на той час у селі не було. Правда, коли вже потепліло, перед травнем, почали було розставляти стовпи, накопали на вулицях ямок, але районні монтери чогось завередавали, у чомусь не зійшлися з Прошкою і більше не з'являлися в Усвятках. Тепер саме послухати б, на будь-яку ціну погодилися би, та хто ж знав, що так воно обернеться, хіба думав хтось про війну?

Газетки ж поки що йшли довоєнні, з них нічого не дізнаєшся: вчора принесла поштарка, а там усе ще пишуть про всяку всячину, і на картинках усі такі задоволені, ніби нічого й не сталося. Воно й зрозуміти можна: поки напишуть замітки, поки прокрутять через друкарську машину та розвезуть по містах, а звідти — по районах, з районів — по сільрадах, а там уже й у самі села, це скільки разів з рук до рук передати треба, скільки мине часу. Районка, та й зовсім один аркушик, до того ж не щодня.

Отож і товклися біля порога контори з німим запитанням на похмурих обличчях, дослухалися, чи не задзеленчить телефон і чи не скаже трубка щось нове, поки Прошка-голова, несподівано приїхавши, не почав сваритися:

— Якого чорта, розумієш! Ну, війна, війна... То що тепер робити? Сиднем сидіти? Палажко! Явдошко! Буряки он свиріпою заглушило, а ви тут сидниці мнете! Кому сказано! Ану гайда всі звідсіля, щоб очі мої не бачили!

— Та як же його щось робити, нічого не знаючи. Руки опускаються. В тебе там, Прохоре Івановичу, телефон у кабінеті. Може, що чути...

— А що чути? Нічого не чути. Стримують поки що, відбиваються.

— Ти спитав би в трубку. Живемо, як у мішку зав'язані.

— Про що, про що питати?

— Та яка вона буде, війна,— велика чи мала? Чи братимуть ще чоловіків, чи ні? Нам хоч би про це дізнатися. А то думки загризуть.

— Нічого я такого не знаю — велика чи мала. Немає в мене такого аршина. Та яка б вона не була, а нічого сидіти. Он уже сонце де, до криниці скоро загляне, а ви досі тут, розумієш. Ось зараз перепису всіх, потім не нарікайте: «Поганий Прохор Іванович». Зовсім розпустилися, розумієш.

Касян, повертаючись із нічного чергування, теж заходив у контору послухати, про що говорять. Не було нічого гіршого за цю невизначеність. Легше було б, якби знати напевне: так чи сяк, візьмуть чи не візьмуть. Та ніхто цього наперед сказати не міг, і він, прийшовши додому, не знаходив собі місця, а вже до якоїсь роботи й зовсім руки не лежали. Ось і погріб треба б почистити, підкріпити на зиму, та все якось не міг себе примусити. Якщо днями візьмуть, то й затівати нічого: тільки даремно розтривожиш, розворушиш старий мотлох, воно — зачепи, то й за два тижні не впорасься. Було з ним таке, ніби підвісили його впоперек живота, і ніяк не дотягтися до діла руками чи на ноги стати. Безцільно никав він подвір'ям, на городі серед грядок, усе до чогось прислухався, і тісним йому стало подвір'я, тиснуло плетеною огорожею, узяв би та й розгородив геть, напустив повітря. А то сяде біля вікна, і наче немає його, просидить безмовно до самого смерку. І Натаха старалася не надокучати йому, ні в чому не перечити. Висіла в коморі торбинка з нарубаним самосадам, поліз допіру, а там тільки нюхальний пил. І сам здивувався, коли встиг викурити, випустити димом таку прірву тютюну.

Того ж дня, уже надвечір, присланий хлопчина переказав Касянові, ніби велено з'явитися в контору, не зволікаючи, у важливій справі. Не встиг і розпитати, що за справа, як хлопчина вмить дременує, блиснувши п'ятами. Касян, стривожив-

пись, кинув сьорбати подані Натахою щі і, втершись долонею, схопив з гвіздка картуза.

— Доїж, встигнеш,— сказала Натаха, сама насторожившись.— Мабуть, не тебе одного кличуть.

Та Касян, уже не чуючи дружини, поійнятий тривогою, ступив у сїни.

Бїля контори, як і того першого дня, коли били на сполох, уже нуртував, крутився народ — чоловіків з півсотні, окрім жінок та налетїлої мошви-хлопчаків, котрі, користуючись вільним від школи літнім часом, скрізь сунули свого носа: що де скоїть-ся, там і вони, шибеники. Перекидаються віддалїк у траві, борюкаються, підстроюють один одному всякі каверзи — то когось травинкою за вухом полоскочуть, то приліплять ззаду на штани реп'яха з курячою пір'їнкою. А поміж цим непомітно стежать за старшими, за вікнами й ганком правління: чекають, що буде. Пустощі пустощами, а й хлопчаків за показною шкодою дїймає потаємне сум'яття: війна!

Касян і сам, ховаючи тривогу, мовчки присїв у затїнку біля прохолодного цегляного фундамента, де вже рядком прилаштувалися й інші чоловіки. Незабаром туди ж причовпав, постукуючи ціпком, і дїдуньо Селїван.

Жив він самотньо у своїй старенькій хатї, з облупленим комином; після смерті старої не тримав у дворї ніякої живності, крім горобців та ластївок, і навіть не засївав городу, дозволивши рости на грядках чому заманеться. Годувався ж він у чужих людей, і ні в кого не повертався язик відмовити йому в старечїй дещицї, тим паче що сам він ніколи не попросить-ся до столу: дадуть чогось посьорбати — подякує, забудуть — так і посидить осторонь, покурить, водички вип'є. Більше ніж хлїбом тримався він людським словом, і тому рїдко коли бував у себе вдома, особливо літньої пори, а все більше там, де була доступна жива душа,— на стайні, з нічними сторожами, з емтеєсівськими трактористами на польовому станї.

Налїгши грудьми на ціпок, підтримуючи себе так, дїдуньо Селїван зупинився перед громадою, яка густо димїла цигарками, оббїг чоловіків схованими під кошлатї брови, але все ще жвави-ми зїрками очима.

— Що за сход? Бачу, всі бїжать, а чого — ніхто нічого.

— Та онде таратайка стоїть, когось із району доставили.

— Ох ти, мати твоя з яйцем курка! За якою потребою?

— Відомо за якою. Потреба тепер одна...

— Кажуть, ніби до раю записуватимуть. У кого руки-ноги при собі, не слїпий, того прямо під самї кущї... Яблука їсти, гранати.

Дідусь Селіван засміявся, закивав борідкою:

— Гарне місце! Я й сам з вами напросився б, та зубів зовсім немає — на яблука.

— Там вставлять...

— Авжеж, авжеж... А я дивлюся — полякалися, лишку курите. Та, може, й не ця причина. Гість цей штатський чи в мундирі? Хто бачив?

— Здається, в білому пінжаку.

— Еге, еге... Сорока-білобока... Авжеж, авжеж... Потріскоче, побалабонить те-се та й поїде собі. А не артист, як того разу?

— Та хто ж його знає... Такої пори з гармошкою не пошляють, з куплетами. Видно, скоро нам своїє затягувати...

Приїжджий усе не з'являвся, зачинився в конторі удвох із Прошкою-головою. Може, вони там і про пусте балакають, час зволікають, а тут сиди, гадай. Ніхто до пуття не міг сказати, з чим гість завітав, і чоловіки хоч і кидали жарти, але сиділи, як на жару.

Нарешті в конторі почувся якийсь рух, пискнули двері кабінету, і на ганок вийшов Прошка-голова у своїй низько насунутій восьмиклинці, в рябому буденному піджаку з обвислими кишеними, в яких він, запустивши за своєю звичкою руки, перебирав, подзенькував ключами й всякими підібраними на дорозі гвинтиками-болтиками, перемішаними з вівсом, викою та іншим насінням, що лишилося ще від посівної кампанії.

Слідом, тримаючи під пахвою довгу паперову трубу, жваво вийшов приїжджий з простакуватого-круглим обличчям, у широкій чесучевій толстовці.

— Товариші!— почав Прошка-голова.— Підходьте ближче.

Усвятці, переминаючись і оглядаючись, поволі підтяглися, гомін трохи стих. Сідали просто на моріжок перед конторою, туди ж винесли два стільці й стіл під червоним полотнищем, притиснувши його графіном.

— Щільніше, щільніше, розумієш,— підбадьорював Прошка.

Дехто посунувся ще трошки до столу.

Приїжджий привітно поздоровався з ганку, покивав окулярами на три боки, ніби хотів роздати всім по кивку. Люди пожвавились, з цікавістю поглядаючи на паперову трубу — що в ній таке.

— Значить, так...— Прошка-голова, обхопивши руками поручень ганку, китнувся туди-сюди невеликим, як у підлітка, тілом, наче випробовував міцність загорожі.— Тут, значить, таке діло... Багато хто цікавився про німця. Ну то слухайте... Я домовився з районом, щоб нам виділили обізнаного товариша,— він метнув козирком кепки у бік приїжджого, що стояв поруч

з ним.—Прохання наше, як бачите, задовольнили. Щоб, значить, не користувалися сторонніми чутками. А то є у нас, розумієш, окремі любителі базарного радіва: «шу-шу-шу» та «шу-шу-шу»... А що там у цьому «шу-шу-шу» правда, що брехня — не кожен здатен розібратися.

Ті, що сиділи, заворушилися, почали переглядатись, почувалися неслівливі голоси:

— Та що там... Усяке базікають.

— Розпускають чутки!

— Та ось вам останній факт. Щодо хліба. Хто це розпустив, ніби зерно по дворах збиратимуть? Мовляв, хлібом збираємось відкупитися від німця?— Прощка-голова обвів чіпким поглядом перші ряди, потім промацав очима решту людей.— За такі штучки, розумієш...— Він сунув руки в кишені, сердито подзелькотів ключами, але одразу ж вихопив, скрутив дулю й тицьнув нею на захід сонця.— А ось йому хліба, зрозуміли? На тобі, понюхай. Крендель з нігтем!

Приїжджий стримано покашляв.

— Щодо вівса — це точно, є така рознарядка, одержано. Щоб підготувати лишки у фонд мобілізації. Вівсом, звичайно, ми поділимося. Але ж знову — не з німцем! Тому що наша армія складається не з самих тільки бійців і командирів, а й коні при ній є. Гармати, обози, кухні — все це коня потребує. А кінь — вівса. Розуміти треба...

Він спинився на мить, потер вилицю, пошкріб щетину.

— Ну, це я до того, що не знаєш — не базікай. А то — хліб, хліб! А коротко кажучи, послухаємо, що нам скаже обізнана людина, ось він, товариш Чибісов Іван Іванович. Щоб потім дехто не товкся даремно біля правління. Тепер кожна хвилина дорога. Агей, дітлашня! Тихіше там! Розійшлися, розумієш. Цитьте мені! І щоб аніччирк. А то швидко вуха повідкручую.

На галявині притихли: ніколи ще усвятці не бачили свого голуу таким розгніваним, у такому недоброму настрої.

Прощка-голова з приїжджим Іваном Івановичем спустились до столу. Ота паперова труба виявилась всього-на-всього друкованою картою, розмальованою веселими різноколірними фарбами. Поки Іван Іванович пришпилював її кнопками до стіни між вікнами контори, Прощка дістав складаний ніжик, відтяв ним від саджанця бічну гілку, вправно обчухрав до білого й подав лекторові, після чого сів за стіл, готуючись теж послухати разом з усіма.

Іван Іванович, не гаючи часу, взявся пояснювати, що являє собою Німеччина, хто такий цей розфашист і розбійник Гітлер, чому він не хоче жити в мирі з іншими державами, скільки на-

родів уже завоював і знедолив перед тим, як напасти на Росію. Говорив він неквапно і докладно, допомагаючи собі хворостинкою, і всім одразу стало ясно, що людина він і справді обізнана. Чоловіки, покурюючи, стежили, як швидко бігала по карті обстругана лозинка, як тицяла вона в по-різному зафарбовані місця, що означали країни, які хоч і ненадовго затримувалися в пам'яті через їхні незвичні, химерні назви — Великобританія, Норвегія, Голландія, Люксембург і ще багато різних та інших, — проте слухати розмірену мову було хоч і тривожно, але цікаво. Із задніх рядів, щоправда, не дуже-то можна було роздивитися, хто там і де знаходиться, — надто вже натискали, приловчалися й насадили одне на одне згадані царства й держави. Дітлахи, що скупчилися під дальніми саджанцями, підхопили кумедне для них слово — «Європа» і, хихикаючи, умить причепили до нього для ладу, для співзвучності свій додаток, за що Прошка-голова, який сидів за кумачем, одразу ж висварив дотепників:

— Ану, грамотії! На соромітне ви завжди майстри. Краще прислухалися б до того, про що вам розповідають розумні люди. Тільки хихоньки та хахоньки вам у голові.

І тільки одна назва була всім дорога й зрозуміла, як, скажімо, мати або хліб, — Росія. Проти тих держав, ніби різноповівних клаптиків, витіювато обведених на карті межами й частоклом, лежала вона як велике, привільне поле, та й то, виявляється, не вся умістилася на карті, змогла увійти до неї лише меншою своєю частиною, тому що на решту не вистачило паперу... І блакитні жили річок, які показав і назвав Іван Іванович, петляли по Росії, не перериваючись, не пірнаючи під пограничні прясла, а текли собі вільготно від самого початку до кінця — до синіх морів. І було всім дивно і незрозуміло, як це Німеччина наважилася напасти на таку безкраю землю.

Давидко, що сидів поруч із Касяном, вдивлявся-вдивлявся, витріщившись на єдине російське фарбування, на загальний його засів і не втерпів, перебив запитанням лектора:

— Невже наше все це? Тож яка тоді з них Німеччина?

Іван Іванович зупинив хворостинку, вислухав Давидка і тим самим рівним голосом ще раз пояснив незрозуміле:

— Я вам, товариші, вже показував. Оця коричнево розфарбована територія і є Німеччина.

— Тільки й усього? Це та, що на морду схожа?

— Ну, коли хочете, — стримано усміхнувся Іван Іванович, — то схожість з фізіономією, з профілем справді є. Це ви досить вдало помітили. Справді, оця частина, — Іван Іванович показав на карті хворостинкою, — яка простяглася на схід уздовж Балтійського моря аж до польського міста Гдиня, дуже схожа на

звернений у наш бік ніс, що ніби приножується. І навіть капка висить на цьому носі — так звана Східна Пруссія — частина землі, колись відвойована у приморських слов'ян. А там, де нам ввижається око, — ось бачите цей кружок? — це і є німецька столиця Берлін.

— А й справді — око! — здивувалися жінки. — А що ж то в нього, у німця, з рота стирчить, цигарка, чи що? Яку довгу в рот забрав!

— Ні, товариші, це не цигарка, — знов усміхнувся Іван Іванович. — Це держава Чехословаччина, яку Німеччина анексувала, або, як цілком точно тось із вас висловився, — забрала в рот, — ще в тисяча дев'ятсот тридцять восьмому році.

— Зрозуміло теперечки... Он воно як!

Однак далі з'ясувалося, що карта ця вже застаріла і що ніс у німця витягся ще далі, уперся в саму Росію, а тепер ось Німеччина й зовсім на нас напала — бомбардує міста, в багатьох місцях вклинилася в нашу землю, і що є вже вбиті й поранені...

Люди на галявині примовкли, а якась жінка в задніх рядах при згадці про вбитих здавлено заголосила і, затулившись руками, уткнулась білою хусткою під саджанець, де росла трава. На неї зацитькали сусідки, стали докірливо термосити, а Прощка, постукавши ключем по графіну, підвищив голос:

— Мар'є! Не заважай слухати! Одразу і в сльози...

Жінка трохи збавила тон, але голосити не перестала.

— Як прізвище цієї колгоспниці? — схилився до голови Іван Іванович, який, насунувши на очі козирок кепки, з нетерплячим невдоволенням дивився в той бік, під саджанець.

— Куліничева, — підказав голова. — Марія Федосіївна. Годі, годі тобі, Мар'є. Нема чого загадя голосити. Не баламуть мені людей.

— Мар'є Федосіївно! — спробував гукнути до неї й Іван Іванович. — Товаришко Куліничева!

Він ніяково подивився на людей поверх окулярів.

— Послухайте, голубонько. Ну що ж ви отак зразу. Сльози тут поганий помічник. Кому від них користь? Одному ворогові, одному йому на руку наша розгубленість. Навпаки, треба проявляти твердість духу, а не піддаватися панічним настроям.

Щуплява, пласка жіночка, яка ще більше втискала в землю, зовсім загубилася в траві, і було тільки видно, як примітний куттик білої косинки судорожно сіпався в кущиках лободи.

— Справді, ніяких підстав для сліз немає, — намагався втішати Іван Іванович. — Адже всі ці тимчасові успіхи досягнуто ворогом за рахунок несподіваності нападу. Уявіть собі: ви нічого не знаєте, а на вас накинулися з-за рогу. В такому випадку

навіть сильний може опинитися спочатку в невідгідному становищі й зазнати деяких втрат і збитків. Ось чоловікам, які тут сидять, така ситуація має бути знайома з особистого досвіду,— спробував жартом пом'якшити непередбачену заминку Іван Іванович.— З кожним, мабуть, бувало таке, якщо пригадати, чи не правда?

Чоловіки пожвавлено засовалися, загомоніли:

— Ну та ясна річ! Бувало, бувало таке...

— От бачите? А ви, Мар'є Федосіївно, одразу і в сльози...

— Та, розумієш, син у неї служить у тих місцях,— перебив його Прощка-голова.— І дружину з дітям якраз навесні забрав туди... Мар'є! Де це в тебе Грицько? В якому місті?

Що відповіла жіночка, не було чути, але люди через ряди переказали її відповідь, і Давидко оголосив:

— В якомусь Перемишлі він.

— Ах, он воно що...— закивав окулярами Іван Іванович.— Зрозуміло, зрозуміло...

— Встань, Мар'є!— знову наказав Прощка-голова.— Кому кажу.

Мар'я в'яло випрямилася, втерлась ріжком косинки й смиренно склала руки в пелені.

— Ми трохи відхилилися від нашої бесіди,— знову рівно заговорив Іван Іванович,— тож продовжимо... Як я вже сказав, для особливих тривог у нас із вами немає підстав. Бої ведуть поки що одні тільки прикордонники. Головні наші сили ще не підійшли, не беруть участі у боях. На це потрібен час, треба трохи почекати.

Він повернувся до карти і, оглядаючи її, тягнучись до неї хворостинкою, розповів про те, що незабаром, дуже скоро ворог зазнає на собі всієї сили нашого наступу, що на його зухвалу вилазку наша армія відповість потрійним нищівним ударом і що не за горами той час, коли німецькі війська з ганьбою тікати-муть і будуть щент розбиті на їхній же власній території.

Чоловіки задоволено почали переглядатись, і лектор, залишивши карту й підійшовши до столу, звернувся безпосередньо до них:

— Дорогі друзі! Є ще одна досить важлива обставина, яку не враховують німецькі горе-стратегі. Чим більше вони роздувають свою воєнну машину, тим менш надійна вона, тим небезпечніша для них самих. Ви запитаете, чому це так? Та тому, що армія їхня здебільшого складається з обдурених робітників і селян, які зовсім не зацікавлені воювати проти нас, своїх же братів. Їх гонять у наступ силою, з-під палиці. Звідси який можемо ми з вами зробити незаперечний висновок? А той, що під-

невільна армія при першій же серйозній відсічі неминуче розвалиться і німецькі солдати, такі ж, як і ми з вами, прості трудівники, повернуть багнети проти своїх хазяїв...

Іван Іванович пошукав за вилогою чесучевої толстовки, дістав якийсь папір і вів далі:

— А що стосується, товариші, нашої армії, то не утруднюватиму вас всілякими цифрами, та це, самі розумієте, і не можна у воєнний час, а зачитаю вам лише деякі настанови, які дано військам. Сподіваюся, ви самі зробите з них належні висновки й підведете ризику під нашою бесідою. А написано тут таке:

Перше: якщо ворог нав'яже нам війну, наша армія буде найсильнішою з усіх нападаючих армій, які будь-коли нападали.

Друге: бойові дії ми вестимемо наступально, перенісши їх на територію ворога.

І третє: бойові дії вестимуться на знищення з метою повного розгрому ворога й досягнення рішучої перемоги малою кров'ю.

Іван Іванович акуратно згорнув папірець і знову сховав його до кишені.

— Може, в когось є запитання?— поцікавився він, витираючи хусточкою запітнілі окуляри.— Є запитання, товариші?

Із задніх рядів хтось вигукнув:

— А чи правду базікають, ніби німець самою ковбасою харчуются?

— Тобто як це самою ковбасою?— перестав протирати окуляри Іван Іванович.

— Кажуть, нібито в нього хліба свого катма. Одні заводи, а сіяти нема де. Це ж він нашого хлібця трошки припас, коли договір з нами був, а так — немає.

— А звідки ж у нього ковбаса, якщо землі немає?— запитав Прошка-голова, зупинивши дошкульний погляд на дальньому гурті чоловіків.— Ковбаси без землі теж не зробити. Голова!

— То, може, вона в них така... несправжня,— вигукнув той самий голос.— Тільки часнику, сала додають для запаху.

— А ти її нюхав?— засміявся хтось у юрмі.

— Я, звичайно, не нюхав. Де ж мені її нюхати? Я й свої не дуже-то куштував.

— Не мороч голови, Лобов,— обірвав Прошка-голова.— Якщо запитувати, то до діла. Завжди в тебе у голові яєчня якась, розумієш.

— У кого ще є запитання?— повторив Іван Іванович.

— У мене є!— сказав Давидко.— То скільки ж у нього народу, якщо він отак усіх б'є та б'є?

— Якщо рахувати самих німців,— сказав Іван Іванович,— то близько шістдесят мільйонів.

— А в нас скільки?

— Сто вісімдесят п'ять. Як кажуть, по три наших шапки на кожного німця.

— Тоді ясно.

— Немає більше запитань?

— Немає!— відгукнулися чоловіки.— Тепер усе ясно.

Приїзд Івана Івановича трохи заспокоїв, зняв нестерпний тягар невідомості, і чоловіки, розходячись, повеселішали й навіть випили того вечора кружка, за контору.

Буває так восени: несподівано вдарить мороз, захопить зненацька все живе, похияяться опалені холодом пагони, що розохотилися було й далі рости, приб'є на грядках бадилля, зажене в нори й під корчі всяку живність, а потім раптом знову несподівано потеплішає, вистояться деньки, і знову все, забувши недавні страхи та негоди, закопошиться, застрибає й зрадіє благодаті.

— Ну й тямущий чоловік!— похвалив Івана Івановича дідуно Селіван, коли після лекції посідали своєю купкою в затишних бур'янах.— Тепереньки все зрозуміло. А то сидимо тут — опеньки опеньками. Сіль усю в сільпо підчистили, гас та сірники. Ситчик завалюючий і той похапали незліченними аршинами. Інші уже й хліб почали приховувати.

Учорашні повістки розворушили було село, забігали, заголосили жінки. Але виявилось, що потрусили не густо, одного-двох на десяток дворів, у Касяновому кутку й зовсім нікого не зачепили. Та й узяли переважно молодих. Решту, хто старший, головну усвятську силу й опору, поки що не зачепили, і після лекції з'явилася надія, що можуть і зовсім не зачепити, тим більше що на одного німця припадає по три чоловіки з нашого боку. Навіщо стільки брати, обтяжувати державу зайвими витратами, наділяти всіх взуванкою-вдяганкою та й хліб даремно переводити?

— Ну, хлопці!— просвітлено підняв і свою чарочку дідуно Селіван.— Як не дасть бог смерті, то чорти не візьмуть. Може, минеться. А візьмуть кого, то коли, як було сказано, є такий припис, щоб на його землі битися, тоді вам і робити буде нічого. Це ж поки пройдете лікарський огляд, поки розпишуть по частинах — кого в піхоту, кого в кавалерію, кого в санітари — о-йо-йой, скільки часу збіжить! Справа це забарна — розібратися з кожним, хто на яку службу годен. Та поки довезуть до місця, теліпатися ж не близький світ, он яка Росія по карті, та там почнуть навчати строю, зброї,— дивись, тим часом і попруть його без вас та й замиряться незабаром. Це як у фінську. Тоді теж отак: війна, війна... А повоювати багатьом і не довелося.

Так лише — пожили в таборах, пісень у строю поспівали, посьорбали казенного варива, та й гайда по домівках.

Підпилий Касян слухав усе це й відчував, як відтавала душа й занімілі були руки самі по собі прагли якогось діла. Та хоч би й знову на луки та накоситися доскочу, без поспіху, клопоту й оглядки.

— Попруть, попруть його, голубчика!— дедалі розпалювався дідуньо Селіван.— Пом'янете моє слово, попруть. Німець — він тільки на вигляд страховитий. Начіпляв на себе усяких залізак, блях, баклажок та ремінців, а якщо роздивитися його, то хирля-а-вий. Штика, наприклад, зовсім не витримує, шаблі — так за версту самого полиску боїться. Слово честі! Били ми його, горохового пердуна, це вже точно. Це ж, якщо переіновісти, як тієї війни, в чотирнадцятому. Бувало, як сипонемо з окопів, як ударимо в штики та як гаркнемо «ура!»— потиркоче, потиркоче по нас, бачить — не бере, дуже нас густо, та й ноги на плечі. Тож попруть, попруть його, і не сумнівайтесь в цьому.

Але розрада була недовга й хмільна, як і сама горілка, за якою ще раз та другий ганяв того тихого, полинцем пропахлого вечора легкий на такі доручення Давидко, добре, що й самі жадали цієї неправди: може, й справді все обійдеться малою кров'ю та на їхній же, німецькій, землі. А якщо й відлучаться з дому, то й усього діла, що строєм поспівають пісень у таборах та посьорбають безплатного кулешу.

Але вже за кілька днів на село, як важкі насуплені хмари, наповзли чутки, ніби німець пре великою силою, позахоплював багато міст, взяв у полон і розігнав по лісах та болотах цілі наші армії, які буцімто покидали на дорогах гармати і обози з усіма припасами, а хто намагається оборонятися, тих німець спалює вогнем і чавить незліченими танками. Що тут правда, а що вигадка, зрозуміти було важко і запитати ні в кого. В газетах, як і раніше, нічого толком вичитати не можна було: енська частина та енський напрямок — оце тобі й усе.

Чутки про те, що німець іде невпинно, руйнує все й лютує, ходили все настирливіше, нібито вже захопив Білорусію і скільки-то ще землі за нею. Незабаром про те згадали і в газетах, мовляв, після жорстоких боїв наші війська залишили Мінськ. Це означало, що німець за шість днів наступу заглибився не менш як на п'ятсот верст, просуваючись більш як по вісімдесят кілометрів на добу. Виходило, що похмурі чутки загалом були правдивими, і чоловіки, ніби після важкого похмілля, похмуро мовчали й не дивились один на одного: яка вже там мала кров! Кров велика, і лилася вона на своїй же землі.

Винувато помовчував і дідуць Селіван, котрий ніяк не міг утямити, чого ж так усе вийшло недоладно й безглуздо.

5

Одне тільки діло, як і раніше, за мирного часу, Касян робив охоче — ганяв колгоспних коней на ніч до остомельських вирв. Ганяв через день, міняючись із своїм напарником Лобовим.

Ночі стояли ясні, у благодатній тепліні. Відпустивши спутаного коня під сідлом, він кидав на берег старого баранячого кожуха, лягав долілиць головою до річки й поволі відходив душею.

Унизу, в густій тіні, під глинистою кручею, вкрадливо жебоніли сонні струмені, несучи з собою паркі запахи купавок, які, розімлівши від денної задухи, тільки тепер починали пахнути особливо гостро й п'ярко. До цих запахів домішувалося дихання зарічних сіножатей, млосний аромат калини, а іноді в безвітрі, пересиливши все інше, раптом вчувалася ніжна гіркість перегрітих осик, що долинала на луки з далекого і незримого лісу.

Спершись підборіддям на схрещені руки, Касян бездумно дослухався, як невидиме звірятко шурхотіло під кручею, мабуть, чистило свою нору, розкидаючи сухі грудочки, що дробом вистукували по воді. А на самій середині річки, на залитому місячним сяйвом плесі, скидалася й скидалася на одному місці якась риба, пускаючи вниз за течією один за одним кільчасті млинці. На заріччі, в сирих, серпанково-сріблястих від роси лозняках, без угаву били перепели — червоноброві півники, наче постьобували один одного тонкими лозинками — ф'ю-хвіть! ф'ю-хвіть! — і вихльостане ними повітря, здавалося, тому й було таке чисте та прозоре.

Навкруг Касяна в серпанковій місячній блакиті маячили коні, мирно хрумкотіли вологою травою. Навіть тепер, уночі, Касян розрізняв багатьох з них, і не за самою тільки мастю.

Он зосереджено, ні на що не відволікаючись, підбирала все підряд, ніби жала, наче увесь час пам'ятаючи, що літня ніч коротка, а день у хомуті довгий, маслакувата трудівниця Варя. Неподалік від матері басував Варчин двомісячний малюк із смішним кучерявим хвостиком, який він раз у раз піднімав і тримав на відльоті, ніби запитуючи матір: а це що? а це що? Лоша то пробувало скубти траву, невміло тяглося короткою шиєю до землі, то, нагледівши темний кущик татарнику, таємничий своєю нерухомістю, застигало перед ним, боязко тяглося ніздрями і раптом, невміло брикнувши, відлітало геть. Але, поба-

чивши матір, умиць забувало свій хвилинний страх і ось уже, сповнене пустотливої радості буття й потреби кудись мчатися, починало відбивати копитцями — та-та, та-та, та-та, — з хвацьким вигином вузького й плаского тільця носилося навколо Варі.

А далі, часто переходячи, шумно форкаючи, вибирала, обнюхувала кожну куртинку перебірлива Бджілка — молода, гарних донських обводів лошиця в білих панчохах на передніх ногах. На ній уже їздили, але вона була в тій перехідній легковажній порі, коли ще не навчилася терпіти упряж як належне і щоразу, побачивши хомут, щулила вуха й намагалася куснути ненависну шткувину. Але на луках усі ці вудила й попруги відразу забувались, і вона віддавалася волі й безтурботності, як учениця, що закинула обридлу шкільну сумку.

А отам зішлися, розчісують зубами одна одній холки нерозлучні подруги Вега й Ластівка, чалі простушки, котрих Касян і в роботі намагався не розлучати й запрягав тільки в двоконку. В дишли і бігли, і тягли вони ревно, завжди нарівно, чесно розділяючи і далеку путь, і нелегкий віз, і Касян поважав їх за добросовісну надійність.

Віддалік, підійшовши до самого урвища, нерухомо стояв старий Кречет. Колись він був у чепурних сірих яблуках, особливо на широких грудях і округлих стегнах, що поступово переходили вниз, на ногах, у посріблену чорноту. Та з часом яблука полиняли, а потім і зовсім зникли, і Кречет став просто сивим, вкрився морозним інеєм, а під глибоко запалою нижньою щелепою віросла біла стареча борода. Кінь, послабивши задню ногу і обвиснувши ріпицею, в задумі дивився на заріччя, а може, вже нікуди не дивився й ні про що не думав, як напівсухий чорнобиль перед довгою зимою...

Він ще й досі помаленьку працював, тягав свою сорокавідерну діжку на скотарню, але і ця, здавалося, необтяжлива робота дедалі більше стомлювала його, і він одразу ж починав дримати, як тільки зупинялися колеса і їздовий кидав на його кістлявий хребет мотуз'яні віжки.

Касян, дивлячись на старого коня, щоразу згадував свого старого батька, як він одного разу, ще до колгоспу, зажадавши поїхати в поле, не зміг сам вилізти на воза, заплакав і не поїхав. «Усе, Косю, від'їздивсь я...» — вимовив він з невтішним смутком. Касян спробував було посадити старого, взяв його попід сухенькі боки — так хотілося Касянові, щоб і батько, ну хоч би й не допоміг, а побував у полі на зажинках, порадив би дорозі, волі, молодому хлібові. Але батько, відсторонивши Касяна, захитав сивою лунь-головою: «Ні, синку, так я не хочу. Коли не робітник, то й нічого...»

Недовго, мабуть, і Кречетові лишилося до того дня, коли він теж не зрушить своєї діжки...

Уже вкотре Прощка-голова, наткнувшись на Кречета, бубонів, що, мовляв, даремно тримають непотрібну худобину, витрачають на неї харч. Але в Касяна рука не здіймалася виселити старого коня із стайні, і він уперто, не відаючи й сам для чого, підтримував у ньому остигаюче життя і навіть нишком підгодував чимось м'якшим: то трохи вівса намочить у відрі, то зачерпне січки в корівнику.

Коли перед нічним відв'язували й випускали коней і ті, нерпляче товплячись, вибігали за ворота стайні, Кречет, уже знаючи, куди їх і навіщо виганяють, тоскно поглядав з-за своєї загородки на світлий квадрат вечірньої зорі і навіть намагався нагадати про себе іржанням. Та голосу в нього вже не було, і він тільки німо й тяжко видихав неозвучене повітря. Касян під кінець випустив і його, і Кречет, вийшовши за поріг, глибоко і шумно зітхнув. А потім, вифукуючи пил з-під позбиваних, давно не кованих копит, важко несучи свій громізdkий кістяк, трюхикав позаду табуна, намагаючись не відставати, як тоді дідуно Селіван...

«Коли б усе тільки з користю, то багато на цьому світі знайдеться непотрібного,— думав Касян, дивлячись на сіру брилу коня на березі.— Не самою тільки користю живе людина».

Іноді до Касяна підходила Бджілка, що любила побродити. Вилискуючи в місячному сяйві, вся трепетно насторожена, готова будь-якої миті відсахнутися, здибитися й відскочити з грайливим переляком, вона починала обнюхувати Касянового вузлика з харчами, чорний закопчений казанок, кинутий на траву ремінний батіг, потім підкрадалась і до самого Касяна, тицалася мордою в кожух, бридливо форкаючи від запаху овчини, тяглася м'якими губами до його старенької кепки, пропахлої стайнею, вівсом і сіном. Касян не відлякував лошицю, непорушно лежав, сповнюючись солодкою втіхою від цього обережного доторку лошиці, що накрила його своєю тінню й пахла таким терпким і таким близьким та заспокійливим духом здорової кінської плоті.

— Ну, годі, годі...— нарешті повернувся він до Бджілки, коли та вже дихала у саме вухо і навіть обслинила його.— Іди попайся. А то пробігаш отак... Он, подивись, яка Варя молодчина.

Він говорив зовсім мирно, ніби й забув, що йде війна.

Після сільського сум'яття, голосіння жінок і виснажливого чекання чогось тут, на луках, стало Касянові особливо відрадно, тут можна було хоч на якийсь час поринути у те невідання біди, в якому перебували і ця нічна спочиваюча земля, і вода, і коні,

і все, що причаїлося, жило й раділо життю у цій чуткій блакитній напівтемряві,— усякий цвіркун, птах або звірятко, нині нікому не потрібні, зайві істоти.

Село деінде ще світилось, і, коли Касян обертався в той бік, лише вони, ці тьмяні гасові вогники, що затаєно припали до землі аж біля горизонту, нагадували про іншу, непозбутню реальність, куди він повинен був повертатися на світанку.

Йому здавалося, що все там охоплене якоюсь тяжкою пошешною недугою. Ця пошешть, принесена в село, уже проникла й розповзлася по людських душах, байдуже, був то чоловік чи жінка, стара людина чи мале дитя. У кожному, не розбираючись, вона заронила своє сім'я, і з ним тепер кожен прокидався, брався щось робити, їв або пив, ішов кудись або їхав і, відбувши сум'ятний день, знову забувався уві сні, що не позбавляв від смуги й чекання невідомого.

Війна...

Віднині всі були її подушними боржниками, починаючи з колгоспного голови й закінчуючи нетямущим хлопчиною.

Чи приходив до контори Прошка-голова, день його починався не із давно усталених звичаїв, коли він, ледь тільки збігав на ганок, уже починав шарити по кишнях, шукаючи ключ від свого нового кабінету, і всі, хто був у конторі, чули, як спочатку рішуче клацав замок, потім одразу ж починало гучно трикати десь під стелею, і це означало, що Прошка підставив стілець і власноручно заводить настінного годинника, а вже потім чулося бадьоре «Потапович», коли він був у гуморі, або нетерпляче й вимогливе «Петр-р-раков!», що конторською мовою в обох випадках означало: «Бухгалтера до мене». Тепер же Прошка-голова входив до контори без колишнього пожвавленого тупотіння, ніби скрадався,— сумний, вражений якоюсь болісною думкою, з білою плямою вапна на спині пом'ятого піджака: десь, біжачи, тернувся об стіну та так і не витер. І, після того як відмикав двері, з його кабінету більше не чулося ні рипіння годинника, якого він заводив, ні зову бухгалтера, а наставала мертва тиша, яка іноді тривала довго, і ніхто не знав, що він робив у ці німі хвилини: чи то нерухомо застигав біля вікна, чи поринав у забуття, сидючи за своїм невідімкнутим столом. І тільки він один знав, що день його тепер розпочинався з тривожного погляду на телефон, бо на другому кінці дроту щогодини, щохвилини його підстерігала війна. Будь-якої миті вона могла кинути в дрож владним дзвінком, безцеремонним розпорядженням, як уже було, коли подзвонили, вимагаючи терміново відвантажити весь наявний овес у фонд мобілізації, або оглушити в трубку недоброю звісткою, від якої й зовсім опускалися руки.

Чи йшла якась молодиця до сільпо, вона тепер не по-буденому йшла туди, лузаючи насіння, щоб, потеревенивши біля прилавка, купити кульок лампасеток або кренделів, а вже здалеку позирала, приглядаючись до лавки: чи не підвезли, дай боже, ще партію солі, яка раптом стала солодшою від усіляких цукерок і яку в тисняві розхпали всю до крихти, — тягли хто на горбу, хто на тачці, а хто у відрах на коромислі.

А чи сідали на призьбі старезні діди, — і вони, не як колись, сходилися, щоб лише скоротати літне погоже надвечір'я, а, гнані тим самим недугом пошесті, думали й гадали, прикидали на свій старечий штиб, як воно буде, як піде далі, якщо вже нині сплхували й дозволили німцєві потоптати силу-силенну своєї землі.

І навіть дітлахи в гурті на вигоні більше не грали в жучка та квача, а ніби і з ними щось поробили, навели якусь причину, — всі враз узялися стругати собі шаблі, рушниці та пугачі. Допізна — матерям не догукатися — галасують, галасують забіякувати за городами, біжать, біжать кудись, попрігинавшись, ховаються у канавах та все пукають один у одного із тесової зброї.

Та чи тільки на людях — на всьому селі з його завулками й грядками, які вже давно не поливали, на кожній хаті і кожній речі в оселі лежало це непозбутне тавро воєнної хвороби. Від усього віяло руйнуванням колишнього ладу, грядущою скорботою, все було скроплене гіркотою, як подорожнім пилом, і набуло його присмаку. Ця недуга душі, розлад у ній і сум'яття ламали, судомили й самого Касяна, коли він опинявся в загальному гурті — біля правління, на скотарні або поміж чоловічого гурту на вулиці. І тільки тут, на луках, серед росяного роздолля трав і безлюдного привілля під мирне форкання коней і бій перепелів, Касяна поступово відпускало.

Двічі він уже вставав з кожуха, знаходив осідланого Ясеня, об'їжджав і поправляв табун, щоб широко не розбрїдався, і тут, у сідлі, уже опівночі він відчув раптовий і такий нестерпний голод, як після одужання. Він кинув об'їжджати коней і напрямки, через табун, повернувся до вузлика. І тепер шматок крутого, спеченого Натахою на черені ще мирного тижня хліба, який він густо посипав сірою крупною сіллю і який жадібно хрумтів тепер з молодою пірчастою цибулею, уперше за весь день набув свого колишнього житнього смаку і навіть загостреного аромату далекого дитинства — без гіркоти гнітючої неволі.

З берегів Остомлі у легкій місячній напівімлі село темніло ледь видимою вузьенькою стьождкою, і було дивно Касянові подумати, що в цю стьождку втиснулося майже півтори сотні хат з дворами й хлівами, з садками й городами та ще колгосп з усіма

його будівлями. І набилося туди більш як п'ятсот душ людей, триста корів, незліченна кількість телят, овець, поросят, курей, гусей, собак і котів. І все це скупчення живого й неживого, коли б село не виказувало себе поодинокими вогниками, чужій, нетутешній людині видалося б, може, невеликим далеким ліском, а то й зовсім вона не помітила б, не звернула б уваги — таким зовсім маленьким здавалось воно під безмежним небом на лоні неосяжної нічної землі! І Касяна сповнювали подив і збентеження, чому тільки там йому так незатишно й тяжко, тим часом як серед усього безмежжя, де він тепер розплатався на кожусі, не було ні горя, ні обтяжливої смуги, а лише панував спокій, мир і ця одвічна благодать. І на нього находило відчуття, ніби й справді нічого не сталося, що війна — якась неправда, людська вигадка.

І він відвернувся від села і, доїдаючи шматок хліба, спрямував погляд за річку, на духмяну кипень сирих обкошених перелісків, де все живе, не обтяжене присутністю людини, розкуто й захоплено празникувало середину літа.

«Адже ж немає там нікого, — думалося йому, — сама трава, дерева та зірки, і немає ніякої війни...»

Та десь уже за північ в тій стороні, де мало сходить сонце, в нічні голоси лук уклинився ледь чутний звук, схожий на гудіння великого жука. Касян навіть оглядівся навкруги: цієї пори жуки завжди летіли з того боку, з дібровних лісів, і не раз доводилося збивати їх шапкою. Відшукавши потім за басовитим гулом у траві, Касян загортав у ганчірку й приносив цю забавну диковину своїм хлопчикам.

Але приглушений гул поступово перейшов у гудіння, яке все наростало й наростало, як наповзає грозова хмара. Нетутешне і відчужене, з протяжним, як стогін, підвиванням, воно невідвратно і владно поглинало решту звичних звуків, викликаючи в Касянові насторожене неприйняття. Спочатку розпливчате й невиразне, воно дедалі гущішало, виразніше визначалося в небі, збиралося в стогнучий і ревучий клубок, спрямований просто на Касяна, і, коли цей згусток виття й ревища, все прискорюючи свій літ, перетнув Остомлю і вже розривав піднебесся над самою головою, Касян квапливо почав вдвлятися, шукати серед зірок, розмитих місячним сяйвом.

У найсвітлішому клаптику неба він раптом на якусь мить, ніби потойбічне видіння, схопив очима величезне крилате тіло бомбовоза. Він летів не дуже високо, розрізнялися навіть усі його чотири мотори, які намотували на гвинти розвихрене місячне павутиння, летів без вогнів, мов незрячий, і, здавалось,

йому було важко, несила нести це своє чорне сліпе громаддя — так він натужно й важко ревів усім своїм розпаленим нутром.

Затихли, перестали змахувати своїми лозинками перепели. Затаївся, обірвав сире рипіння деркач, певно, витягнувшись стовпчиком, піднявши до неба свою гостреньку голівку, зробивши себе схожим на бадилінку кінського щавлю. Коні теж облишили траву, завмерли непорушними статуями. І тільки Варчине лошатко не витримало, зірвалося було кудись, але раптово зупинилося, приголомшено впершись у землю широко розчепіренними ніжками і залилося відчайдушним дзвіночком. Варка, сама пригнічена ревищем мотора, не поворухнувшись, не повернувши навіть голови, а тільки підтягнувши черево, вивергла з нього такий низький утробний звук, який Касянові не доводилося чути від коня, і лошатко, повернувшись назад, з ходу залетіло під материн живіт, у найтемніший підсосний куток.

Пройшовши зеніт, наче перебравшись через гору, бомбовоз, уже знову невидимий, приглушив своє ревіння і, віддаляючись, став усе глухіше й глухіше відходити на захід, повертаючи лукам порушену тишу. Ще якийсь час він неприкаяно стогнав десь за селом, поки нарешті не стих зовсім, знову перетворившись на ніщо, на небуття...

Але ще довго після цього луки заміло мовчали. І тільки трохи згодом боязко, невпевнено підпадьомкнув перший перепел, за ним подав голос другий, а вже дивлячись на них, розслабився із своєї потаємної стойки деркач, знову з бадилінки щавлю обернувся на скрипалю, поки що несміливого, сповненого нерішучості.

Та тільки-но все наладалося, пішло своїм звичаєм, щойно коні згадали про траву, як на сході знову вкрадливо занило, заскімлило, розростаючись ушир упертим гулом. І знову з надсадною напругою усіх своїх моторів чорною, відчуженою громадою пройшов другий такий же бомбовоз. І було чути, як від його обвального гуркоту тонко подзенькувала дужка на боці Касянового казанка.

Потім пройшли тим самим шляхом третій, четвертий, п'ятий...

Касян нарахував їх до двох десятків, а вони все летіли й летіли, заклопотані якимось лише їм відомим устремлінням, змутивши зовсім змовкнути довкруг усе живе. І навіть коні більше не намагалися пасти, а так і лишилися стояти, як за обложної негоди.

А бомбовози все летіли, сповнюючи ніч наростаючими хвилями грому, і, пройшовши над Касяном, знову змінювали ревіння на затихаючий гул, а гул на завмираючий стогін...

— Це ж вона...— пригнічено тверезів на своєму мокрому від роси кожусі Касян.— Вона ж летить...

Він навіть не наважувався назвати це прямо, тим єдиним жахливим словом, заміни якому не було, ніби боявся накликати лихо й сюди, на нічні луки. Але тепер уже ні в ньому самому, ні навкруг нього не лишилося ні спокою, ані тієї благодаті, які ще недавно змусили його повірити у неправду того, що сталося.

Війна летіла над ним, сповнюючи собою все, стрясаючи кожну травинку, проникаючи своєю грізною очевидністю в кожну пору землі, у кожний куточок свідомості.

— Видно, розгорається не на жарт,— казав сам собі Касян, здогадуючись, що ці важкі багатомоторні чудовиська переганяли на фронт звідкись із глибини країни. Він ніколи ще не бачив таких величезних літаків. Десь же вони таїлися до часу, як причаюються невідь-де до свого масового лету ті чорні рогаті жуки, яких він збивав шапкою. І ще мучив його здогад, що, коли вже і така сила не може подолати ворога, який устиг ковтнути за ці дні так багато від Росії, виходить, у нього, в німця, ще більша заготовлена сила. Отже, доведеться йти і йому, і всім чисто...

Тільки перед світанням, коли на сході проклюнулася зелена невиспіла зоря, бомбовози, наче остерігаючись грядущого сонця, обірвали своє пришествя: одні пішли далі, на захід, інші більше не з'являлися, залишившись десь на затаєних схованках чекати своєї черги.

Отак у п'ятмі нічні істоти, невільники інстинкту, летять на полум'я поглинаючого їх вогнища.

І коли на самому початку ранку, змерзлого від роси й витраченого учорашнього тепла землі, нарешті настала тиша, вона, ця тиша, як і сам ранок, здалася Касянові сірою, позбавленою життя німотою — чи тому, що іще не зійшло сонце, чи тому, що скуто й незвично мовчало лугове птаство.

6

Касянове сільце Усвяті колись тяглося одним рядом понад прибережною кручею, і всі хати цього ряду були обернуті до заплавної луки — любив росіянин оселятися на узвишші, щоб душу обвівала далина та обшир і щоб ніщо не застувало того місця, звідки сходило сонечко.

З часом, примножуючись, люди заклали і другий посад, позаду першого, і утворилися дві вулиці — Старі Усвяті і Польові Усвяті, розділені між собою привільним, порослим моріжком вигоном. Вигін цей був для польовських замість свого лужка:

тут у першій траві весело жовтіли виводки гусей, на всі лади мекали прив'язані телята, а на свята дівчата та парубки влаштували свою толоку з гармошкою і частівками.

Уже за пам'яті стариків Польові Усвяті двічі вигорали майже до останньої хати — чи тому, що люди там будувалися густіше, майже впритул, чи тому, що на тому посаді, на самому матеріку, було мало криниць.

Горіли польовські завжди влітку, в суховійні роки, коли перед тим довго віяв південно-східний або, як тут його називали, татар-вітер. Він вимітав з доріг весь пил до закам'янілої чорної землі, закручуючи у хрусткі трубки листя на огірках та картоплі, рипів пересохлими лісами й задирав порохняву соломку стріх.

Хоч як остерігалися в цей час, запасали воду в діжках і цебрах, та досить було хтозна-ким кинуті іскри, щоб усе це, вимучене посухою, ураз зайнялося нестримним полум'ям, що з гулом простягало свої язики вздовж усього посаду.

Касян і сам ще хлопчиком захопив останню таку пожежу. Пригадує, як закричали, заголосили раптом на дальньому краю Польових Усвят, де тепер жив Давидко, як туго звився жовто-зелений клуб диму і тієї ж миті відлетів убік, ніби від вибуху, і почали рвати й метати злі, розвихрені на вітрі гриви, які густо смітили уздовж вулиці вогняним шматтям і клоччям. І ось уже закричали, заголосили на інших дворах — і тих, що уже зайнялись, і тих, що чекали своєї неминучої лихої години.

Минуло тридцять років, а Касян і досі з морозом у душі згадує цей страшний, погибельний крик, що разом з вогнем і татар-вітром котився від подвір'я до подвір'я.

І тепер сталося подібне до тієї давньої пожежі.

Повернувшись з чергування, Касян порався під повіткою, де в нього був верстат, розбирав про всяк випадок такий-сякий виробний матеріал, який він назбирав для домашнього вжитку, коли почувся далекий жіночий крик. Кричали десь у Польових Усвях.

Стривожено прислухавшись, Касян відкрив задню хвіртку до маленького садка з кількох молодих яблунь і вишняка на межі, продерся попід гіллям у кінець.

Перед Давидковою хатою, що починала польовський ряд, голосили дві жінки, обсіпані знизу дітлахами. Над ними височів якийсь вершник у сідлі. Роздивлялись було далеченько, обличчя не впізнати, але й без того Касян зрозумів, що лементувала так, на всю вулицю, Давидкова Нюрка з дітьми й стара Давидиха. Вершник повернув від їхньої хати, і обидві жінки ще дужче заголосили, здіймаючи руки і переламуючись навпіл у безсилу

поклоні. А вершник уже завернув через дві хати до воріт Афоні-ковалю, і там теж невдовзі заголосили, не виходячи на вулицю. Так і пішло, де через два двори, де через три, а де й підряд у кожному дворі. Вершник, завертаючи, наче смолоскипом підпалював подвір'я, і ті вмить займалися пошесним плачем і сум'яттям, як буває тільки в російських нелукавих селах, де не ховають ні радості, ані невтішного горя.

— Повістки...— холонучи, здогадався Касян, і, коли вершник переметнувся до Старих Усвят, заходячи з дальнього від Касяна краю, він, не знаючи, чим зайняти, куди подіти ці останні хвилини, знову забився в свій куток, намагаючись опанувати себе, притлумити острах, ніби розпочата там, у кутку, сяка-така робота захистить його від невідворотного.

Вдома у цей час нікого не було. Натаха разом з Касяною матір'ю, бабою Фросиною, пішли до підгірних джерел полоскати білизну. З ними ув'язалися й Сергунок з Митюнькою.

Заціпеніло скутій чеканням, Касян машинально усе перекладав бруски та дощечки: придатне — в один бік, непридатне — за поріг, на розпал, коли, здригнувшись, як під батоном, почув біля воріт кінський тупіт і чужий, незнайомий оклик:

— Хазяїне! Чуєш, хазяїне! А йди-но сюди.

У вершникові, що дивився в двір через тин просто із сідла, Касян упізнав посильного із Верхніх Ставців, де була сільрада. Гостро, ознобно шмагонуло: «Ось і твоя черга...» І, все ще крутячи в руках сухий березовий чурбак, з якого збирався нарізати коліщаток для дитячого возика, він дивився вже невидючими очима, зволікав виходити, поки його не гукнули вдруге:

— Агей, чуєш! Ніколи мені...

— Та йду... Іду я...

Відкинувши чурбак, Касян завчено провів долонею по волоску, як завжди, коли зустрічав гостей, вийшов з-під навісу й нетвердо, боязко рушив до воріт.

— Вона?— запитав Касян, підходячи, кволим голосом і навіщо витер руки об штани.

— Ох, вона, братику! Вона і є...

Посильний витяг з-за пазухи піджака пачку квітков, погортав, заклопотано ворущачи губами, стиха шепочучи чиїсь прізвища, і нарешті простягнув Касянові його папірець. Той здалеку взяв двома пальцями, ніби брав за крила жалкого шершня, і, так тримаючи його за краєчок перед собою, запитав:

— Коли з'явиться?

— А там усе сказано. Післязавтра уже бути на призовному. Мати при собі казанок, ложку, все таке. Ану, друже, розпишися.

Посильний подав через лісу згорнутого рурочкою клейончатого зошита із вставленим поміж аркушів чорнильним олівцем. Зошит був уже добряче пошарпаний, заяложений за ці дні багатьма руками, які він настиг хтозна-де і як, так само як щойно застав він Касяна. Перегнуті й пом'яті його аркуші в кімічних розводах і водяних висохлих плямах, у відбитках забруднених мазутом і дьогтем пальців, з цими мовчазними слідами чийхось уже наперед вирішених доль, чийхось відшумілих душевних сум'ять і скорбот, рясніли стовпчиками прізвищ, навпроти яких уже стояли невмілі карлючки підписів, що стридали і наповзали один на одного. Траплялись і прості хрестики, теж незграбні, кособокі, один вищий за другого, і здавалися вони поряд з іменами ще живих людей ніби цвинтарними розп'яттями.

Касян згорнув повістку, засунув її за вовняну шкарпетку. Потім, присівши на одне коліно, а на друге приладнавши зошита, мазнув послиненим пальцем поряд із своїм прізвищем і невпевнено, незвично розписався.

— Кого ще з наших?— запитав він.

— Сам не підеш, — невизначено відповів вершник, засовуючи зошита за пазуху. — Нудно не буде.

— Махотіна беруть?

— Це котрий?

— Олексій Дмитрович. Четверта хата від мене.

— А-а! Кучерявий такий? Уже раніше від тебе розписався.

— А Миколу Зяблова?

— І його. Оце щойно звідти.

— А Лобова? Матвія Семеновича? Конюхом він, як і я.

— Та що я, всіх запам'ятаю, чи що? Он скільки повісток! Три села тут. І Матвія твого заберуть, куди він подінеться від цього.

— Виходить, під мітлу...

— Що вдієш. Значить, люди потрібні. Кажуть, багато сили в нього. Пре і пре, ніякого упину... А що, хазяїне, чи не знайдеться чогось такого?

— Чого такого?— не зрозумів Касян.

— Ну... що тут не зрозумілого?— засміявся вершник.— А то зранку мотаюся по селах... Молодиці всі нутрощі перевернули, ніби я в цьому винний.

— А-а... Ні, друже, цього поки що немає. Вибачай.

— Як же так? Чи йти не збирався, не запасся?

— Ну та що тепер балакати... То що хоч там чути? Де німець? У яких місцевостях?

— Та-а...— вершник повернув від ліси, смикнув віжками.— Ось підеш — сам і дізнаєшся... Но-о! Но, пішов!

Касян, спершись на огорожу, дивився вслід вершникові, поки той не зник з очей, не звернув до когось у завулок, і, важко снуючи думку, як у потемках, повернувся під навіс.

Там він довго, спустошено стояв перед верстатом, обвиснувши руками, ні до чого не доторкаючись.

«Ну та що вже там... Усе до того і йшлося...— думав Касян, прикипівши поглядом до шпарки в стіні, крізь яку пробився під навіс сонячний промінчик.— Он і трактори в емтеесі разом з людьми забрали. Виходить, армія вже своїм не обходиться, коли із засіків починають вимітати».

Трактори гнали вчора, надвечір, польовим шляхом поза Касяновим селом, і багато хто бігав дивитися. Взяли поки що лише гусеничні. Спочатку пройшли два старих «челябінці» без кабін, з притороченими позаду бочками із запасним пальним. Машини, вихаркуючи з патрубків газовий сморід, торопоко мотали гусеницями, занурювали їх у пухку дорожню пилюку, і та, розтривожено клубочачись у вечірньому безвітрі, уже товсто осіла і на розпечено-спітнілі, розкриті мотори, що сочилились автолом, і на прив'язані бочки, що чорніли оксамитовими патьоками, і на самих верхньоставцівських трактористів, які встигли за чотири версти дороги зарости пилом до сірої безликої невпізнанності. Касян і справді не впізнав жодного з трьох, що сиділи на першому тракторі, і тільки на другому розгледів Ванюшку Пугятіна, який цієї весни працював на їхніх полях. Поруч із Ванюшкою тряслась усім дрібненьким тілом якась дівчина в туго зав'язаній навколо шиї хустці, теж у нерукомій, змертвілій масці з пилу,— мабуть, Ванющина любка, що ув'язалася проваджати, може, до самої станції, всі тридцять п'ять верст. Ванюшин напарник поступився їй своїм місцем, пересів на головну машину, і вони удвох, дихаючи цим пилом, розлучені гуркотом і тряскою, німотно коротали свої останні години.

— Зовсім?!— гукнув Касян Ванюшці, що проїжджав мимо.

Той через шум не зрозумів, нахилився за край сидіння, помахав біля вуха чорною п'ятірнею, мовляв, ані дідька не чути.

— Зовсім, кажу?!— повторив Касян, крокуючи поряд із машиною, і теж почав робити знаки, махати рукою на захід, туди, де мала бути війна.

Ванюшка нарешті здогадався, вискалив молоді зуби в усмішці і, підвівши руки над головою, зробив з них хрест, мовляв, усе, розраховався і з емтеесом, і з домівкою, і з усіма тутешніми справами. Хрест, мовляв, усьому.

І, здерши кепочку, відкривши скуйовджений і спітнілий чубчик, помахав нею остомельцям, і, перемагаючи брязкіт і гуркіт, відчайдушно прокричав:

— Броня міцна, і танки наші бистрі! Не поминайте лихом! Потім, трохи згодом, слідом пройшло ще чотири гусеничних.

Вони прогуркотили з наглухо задрасними вікнами кабін, уже відчужено байдужі до мовчазних при заході сонця хлібів, обдавши їх наостанок клубами пилу, і хліби, які ще недавно чисто жовтіли по обидва боки, осиротіло померкли і спохмурніли від осілої на них густої пелени.

— Покотили хлопці...— Дідуньо Селіван у задумі потикав батіжком сіро-борошняний порошок відбитків гусениць на дорозі.— Ну то що ж... Скоро і до коней дійде. Кінь за купиння не сховається. Кавалерія теперечки перших втрат зазнає. А коня на заводі не зробиш.

Розходячись, люди бачили, як на ганку правління стояв Проща-голова і, прикриваючи очі від низького сонця, тягнувся шиєю і сплющеною своєю кепкою услід зникаючій колоні. І здався він у цей надвечірній час на порожній конторській веранді згорбленим і самотнім.

Невеликий папірець — повістка, але поки Касян стояв під навісом, намагаючись зібрати воедино розпорошені думки, він весь час відчував його за халявкою, як пластир на нариві. І все вертілося пuste, настирливе: «Ось тобі й Клавка-продавщиця з квіточкою... Знайшла-таки, винюхала...»

Він присів на колоду, товстий вербовий кряж, потягся по повістці і вже розгорнув було, щоб усе перечитати, як там і що сказано, та саме забрязкотіла на хвiртці залізна зачіпка, і Касян, крадькома озирнувшись, поспіхом засунув папірець знову за халявку. Не міг, не хотів він, коли ще й сам не притерпівся, не звук до повістки, не підготувався духом і силами, щоб отак одразу показати її Натасі й матері. Натасі в її становищі особливо. І він через плече допитливо подивився на дружину: знає чи ще ні?

Але Натаха, судячи з усього, ні про що не знала, пораючись з білизною унизу під горою, певно, не чула й того гармидеру, що наробив тут сільрадівський вiстовий. Мати з кошиками на коромислі, Натаха з вузлом на руці — обидві, тільки мимохідь глянувши на Касяна, стомлено пройшли до прохолодних сіней. Сергунка з ними не було, встиг забігти кудись, а Митюнька, побачивши батька, що сидів на колоді, метнувся до нього, втиснувся між Касянових колін і умиротворено завмер, як лошатко у звичному стійлі. Касян розгублено погладив Митюньку, цю щемливо-рідну істоту, свою кровинку, відчуваючи під долонею нагріту спекою голівку, що солодко пахла дитинністю, вологим трав'яним підгір'ям. Боязко було подумати, що вже через два

дні він більше не приголубить отак синка й не побачить його зовсім...

— Тату, а Селгійко забку забив,— доніс Митюнька на брата.

— Як же він так?

— Длючком! Я-а-к дасть! Я йому — не смій, вона холоса, а він взяв і забив... Не мозна убивати забок, плавда, тату?

— Не можна, Митьку, не можна.

— І ластівок не мозна. А то за це глім удалить.

— І ластівок.

— І голобців...

— Нічого не можна убивати. Недобре це.

— Одних фасистів мозна, га, татку?

— Фашистів — це інша річ!

— Тому що вони з фасиським знаком. Ти піди і всіх їх побий, добре, татку?

— Піду, Митю, ось піду... Ну, йди, синку, йди, а то я тут... працюю...

Проте ніяка робота не ладналася. Навіть цей заповітний Касянів закуток із розвішаними по гвіздках пилками і ножівками, коловоротами й свердлами, що завжди самим лише виглядом пом'якшували душу, приносили втіху, тепер пригнічував його своїми стінами, і все тут втратило сенс, кудись віддалилося, відійшло від Касяна своєю непотрібністю. Він вийшов на подвір'я, не уважно, як уже не господар, обвів очима тини й будівлі і, знеможений якоюсь внутрішньою задухою, душевною пригніченістю, не знаходячи собі місця, у чому був — у старих калошах і вовняних шкарпетках, де за халявкою лежала так і не прочитана повістка, без мети, від однієї тільки тісняви ступив за хвіртку, на вуличний вітерець.

7

Вулиця вже збезлюдніла з обох кінців. Після наскоку вістового, виплеснувшись першою хвилиною за ворота, викричавшись там найнестерпнішим боєм, жіноче горе відринуло у двори і тепер там, заховавшись до хат, виболювалося, притерплювалося в самотині, кожною жінкою наодинці, хто як міг: одна безголосо, уткнувшись обличчям у подушку, друга заанімівши на скрині з беспорядно опущеними руками, третя шукаючи полегкості перед восковими й байдужими ликами святих угодників. Але, витримавши цю першу скруку, поступово отямившись і вже починаючи жити й дихати цією новою бідою, як єдино даною їм тепер дійсністю, вони будуть напівпомацки вештатись

по хаті, шукати собі роботи. І ось уже незабаром, з іще не висохлими очима, заходяться прати одіж у дорогу, візьмуться поспіхом учиняти подорожні пироги, хліб, розішлють дітлахів по всіх Усвятх і далі Усвят, до близьких і далеких родичів — розносити по них останню звістку, скликати на завтрашнє прощальне застілля.

Усе так само безцільно Касян забрів у нижній город, постояв там серед грядок капусти та огірків, навіть приліг унизу біля самого рівчака під старою вербою, але і тут йому і не стоялося, й не лежалося, і він нарешті надумав собі заняття — піти до Олексія Махотіна та хоч покурити разом. І, одразу відчувши полегкість, поспішно підвівся, перестрибнув через рівчак і закрокував, зашльопав калошами по кружній стежці під межовими вербами.

Махотіна вдома не застав. Стара Махотиха, що вийшла на собаче дзявоління, похнюпилась, втягла в себе беззубе підборіддя, заголосила:

— Ох, Касянку, голубе! Ноги підкошуються: прийшов, прийшов йому папір, щоб тому Гітлеру ні дна, ні покришки, де він тільки, мамай, узявся на наші голівоньки... Побіг Олекса наш до чоловіків дізнатися, як та що. Дивлюся, ходить, ходить по хаті, усе курить, усе курить! Та й пішов. Казав, ніби до Зяблових. А тобі теж прислали чи минули?

— Прислали, матінко, прислали.

— Ох, сердешні ви мої! Страждальці наші! То хоч разом підете, своїм гуртом. Разом воно все-таки легше: шматком поділитесь чи словом... А якщо, не доведи богородице, поранять, то й перев'яжете один одного. Ох, лихо, лихо — лихішого й не було. Тож у Зяблова він, там його й пошукай, голубе.

Не сиділося цього дня чоловікам по хатах, несила була: поткнувся Касян до Миколи Зяблова, а того теж немає вдома. Нібито зайшов за ним Махотін, та удвох оце тільки-но потрюхали, здається, до Афоні-коваля.

Касян — до Афанасія, але й того вдома не було, і в кузні, сказали, шукати його марно: не пішов він нині до горна, як отримав призовного папірця.

Почав Касян з самого низу Старих Усвят, а опинився аж на Польовій вулиці. Ніколи, ні в які роки, ні за яких колишніх бід не бігав отак хутко по чужих дворах, не шукав на стороні собі опори, як тепер: не сподівався зустріти когось...

Та отак і забрів до порожньої хати дідуня Селівана...

Стояла вона у загальному ряду одна-однісінька, праворуч нікого, ліворуч нікого, самі лопухи буяють — сумно пройти мимо, не те що увійти. Та й заходити нема до кого: такого-то дня

старий і зовсім повівся, товчеться тепер по чужих дворах. Глянув Касян на мутні віконця без фіранок і навіть здригнувся несподівано: у темній нефарбованій рамі за сірою каламуттю скла, як із старої ікони, дивився на нього жовтенький лик у білястому окладі. І подавав йому знаки, заклично кивав пучкою, мовляв, зайти, зайти, людино добра.

Іншим разом, можливо, і не зайшов би Касян, відмовився б, а тепер, і не подумавши навіть, зраділо й нетерпляче пхнув хвіртку, проворніше, ніж годилося гостеві, ступив до сіней і смикнув двері до житла. Глянув у світлицю, а там за тютюнищем — матінко рідна, ось вони де, соколики! — і Олекса Махотін, і Микола Зяблов, і Афоня-коваль.

Олекса ще нічого, а Микола теж, як і Касян, пішов з дому в чому був, у самій червоній майці. І тільки Афоня-коваль був уже вбраний, у сатиновій сорочці, застібнутій на всі гудзики, та ще й піджак зверху.

Чоловіки, побачивши, хто зайшов, пожвавішали, теж зраділи:

— Диви-но, ще один зальотний!

— Був би запічок, а таргани будуть, — засміявся дідуньо Селіван. Він був без звичного картуза, і його безволоса голівка маячила в диму, як недозрілий гарбузець, який восени не зривають, лишають на городах. — Заходь, заходь, Касянку!

Касян з тим же радісним, втішним почуттям міцно потиснув усім руки.

— А ми тут... того... балакаємо, — пояснив Селіван. — Від жінок подалі. А то зараз такий момент, що тільки жінку й чути, голосіння її. Чи далеко, козаче, скавав? Он, дивлюся, й штани в реп'яхах.

— Та... теля шукав, — ухилився Касян від правди. — Забігло кудись...

— Знайдеться! Ану сідай, посидь.

Касян охоче сів на принесену йому табуретку і, оббігши очима холостяцьке житло дідуна Селівана, неметене, із засохлою квіткою на підвіконні, дістав і собі кисета з газеткою на куриво.

— Та хоч би собаки кудись не загнали, — повернувся до попереднього Касян, відчуваючи, що треба щось говорити, притиратися до компанії. Усі ніби й свої, знайомі до останньої відмітини, до голого пупка, але сьогодні в кожного таке, що й не знаєш, що попервах і казати.

— Ану, дай-но твого, — потягся до кисета Микола Зяблов. — Скільки в тебе закурюю, а ніяк не розкушу, що ти туди підсипаєш.

Інші теж спокусились на тютюн, почали відривати папірці.

— Та нічого особливого і не додаю.— Задоволений Касян пустив кiset по руках.— Буркуну трошечки.

— Білого чи жовтого?

— Будь-який згодиться. Але я білий більше люблю. А так нічого іншого. Лист сам по собі все своє покаже.

— Лист і в мене самого такий.

— Такий, та не такий,— сказав Олекса Махотін, розкурюючи цигарку з Касянового тютюну.

— Ох ти! А який же? Я ж у нього й розсаду брав, у Касяна.

— Мало що — брав.

— Розсада ще не завод,— грудним басом докинув Афоня-коваль, чисто виголений, зачесаний надвое, як на Травень.— Я ось нині взяв у Ситному, у свояка, капусти. Сподобалась мені його капуста, солодка. І посадили, як домовились, одного дня, і земля моя не гірша, теж низько копав, під горою. Але в свояка уже зав'язалась, а моя — наче занімала.

— Від одних батька-матері й то діти різні,— згідливо закивав Селіван.— А вже рослина і зовсім не знати, куди піде.

Чоловіки перекидалися з одного на друге, усе по дрібницях, не торкаючись того головного, що зірвало їх зі своїх місць, потягло шукати один одного. Та й пусте Касянові слухати було приємно: в неприбраній Селівановій хаті серед товаришів, позначених однією міткою, стало йому добре і не тяжко, як бувало колись перед святом, коли, чекаючи пригощення й чарки, ніхто не хотів даремно витрачати припасені розмови, не поспішав говорити про щось таке мимохідь, без приводу та причини.

Касян, одначе, не знав, що вже послали, а тим часом чарка з'явилася й справді.

Хляпнула хвіртка, у сінях шумно затупотіли, і до хати ввалився Давидко, та ще й з Кузьмою, своїм шуряком, довгим, сутулим чоловіком на прізвисько Тичка. Кузьма, видно, був уже напідпитку: його зеленкуваті очі волого кліпали, ніби їм не сиділося, було боязко дивитися з такої тичкової і ненадійної висоти. Давидко, стурбовано розпалений клопотом, одразу ж витяг з очеретяного кошеля й виставив на стіл одну за одною три засургучені півлітрівки. Потім пригорщами став зачерпувати магазинні пряники і обкладати ними пляшки. Слідом за ним і шуряк, зігнувшись удвое, почав витягати з мішка закуску: гарячу, круглу хлібину, від якої ще йшла пара, добрий шматок сала, надрізаний навхрест, кілька старих, ще торішніх редьок з погребя, почавлені діжкові огірки і мало не оберемоқ цибулі, яка в цю пору відбувалася за всю іншу ще недоспілу зелень.

— Ох, добре ж як!— заметушився дідуньо Селіван.— Ну якщо так, то за хліб, за сальце затанцюємо, а за винце то й пісеньку заспіваємо. Зараз, зараз і я у себе пошукаю...

Він відчинив темну шафку і, ставши навшпиньки, заходився шукати на її полицях— дістав старовинну чарку на довгій гранчастій ніжці, емальовану кваргу і кілька різномастих чашок.

— Усе різного калібру,— вибачався старий, дмухаючи в кожную посудину, видуваючи звідти застояний час.— Але ж так іще кажуть: не треба нам хоромного скла, аби лиш горілочка текла.— І він, лукаво засміявшись, знову повернувся до своєї шафки.— А ось вам, орлики, і ніжик, щоб з редьки шкурку зняти. Не знаю, чи гострий? І сіль знайшлася. Сіль — усьому голова, без солі і жито трава. Та-ак... Була б жива моя стара, була б і ячня. Ну та що тепер балакати... У мене тепер два кваси: один — як вода, а другий — іще рідший.

Селіван знову засміявся своїм легким готовим смішком.

Побачивши все це на столі, Касян ніяково зізнався:

— У вас тут, бачу, складчина. А мені і в пайку увійти нема з чим...

— Та нехай уже,— загомоніли чоловіки.— Без твоєї пайки обійдемося. Знайшов про що. Не той день, щоб рахуватись. Ану, підсідай.

— На п'ятьох припасено, а шостий ситий,— примовив і господар.— Брат братові не боржник. Віднині усі ви побратими, на один крій одежина: шинель та ремінь.

— Це вже точно, зрівняли,— кивнув Микола Зяблов.

Чоловіки підсунули лави, сіли навкруг столу, що видихав огірковий дух з їдкими домішками редьки і, поки Давидко розливав по посудинах, ухильно дивилися собі під ноги. Не торкалися і потім, коли було все готове, не наважувалися взяти до рук ці незвичні чарки: усякі пили — і хрестини, і новосілля, і похорон, а отаких іще не доводилося.

— Ну, помовчали, а тепер і сказати не гріх,— підштовхнув діло господар.— Є охочі?

Чоловіки пом'ялися, скоса поглядаючи один на одного, але промовчали.

— Ну, тоді скажу я, коли дозволите.

— Скажи, Селіване Степановичу.

— Ти господар, тобі й слово.

Селіван підвівся, причепурих долонькою сиву борідку, яка пересихаючим струмочком збігала на сорочку, підняв гранчасту чарку, затримав її перед собою, як свічку

— Ну ось, виходить, підступив ваш час, хлопці. Приспіла година і вам лаштуватися в дорогу...

Дідуньо ще тільки почав, але тяжкі були його слова, і було видно, як одразу похилили вони голови чоловіків, як знову пригнуло їх додолу.

— Думав я, коли ту закінчили війну, що остання. Аж ні, не остання. Десь узалася ще одна, зависла хмара над полем...

Дідуньо Селіван затримав погляд на вікні. Чарка, що тремтіла в його руці, перехнябилася, розіллалася наполовину, та він не помітив цього.

— Тут у нас усе, як було колись,— кивнув він у віконце.— Он як ясно, тиша, благодать. Але йде і сюди хмара. З громом і полум'ям. Хоч і кажуть — велика Русь, і скрізь сонечко, а тепер, бач, і не скрізь...

Старий повів туди-сюди бровами, наче змітаючи до купи всі думки, які ще збирався вимовити, але, знітившись, махнув рукою.

— Ну, та гаразд... Хотів ще щось сказати, та що тут говорити!.. Ідіть з богом, тримайтеся... Оце й буде вам моє слово. На тому і випийте.

Та чоловіки не одразу потяглись по свої чарки.

Касян продовжував обскубувати зі штанів залишки уїдлих реп'яхів, і Олекса, обвиснувши важким чубом, замкнувся обличчям, стежив за його пальцями. Налився раптом кров'ю, сопів своїми міхами Афоня-коваль. Іржавим цвяхом зігнувся, поник довготелесий Кузьма і, щоб не зігнутися зовсім, підперся обома кулаками. Давидко спідлоба втупився кудись у куток, де в напівтемряві перед згаслою лампадкою самотньо висіла простенька дощечка з угодником. А Зяблов устав з-за столу і відійшов до вікна, загородивши світло своєю широтою.

І було в цій тиші чути, як у здичавілому Селівановому дворі безтурботно й буденно цвірінькали горобці.

— А-а, нехай буде, ще буде!— нарешті трусонув головою Микола і, повернувшись до столу, потягся до кварти.— Давайте, браття. А то так і горілка видихається.

І, ніби прокинувшись, чоловіки ожили, потяглися навхрест, хто чим, нехоромним посудом, цокнулись і випили мовчки й жадібно. І взялися шарити по столу грубими негнучкими пальцями, розбирати не дивлячись нарізане, накраяне. І їли теж мовчки, повільно ворущачи щелепами, жували впереміж із думою.

— Що в магазині робиться!— Давидко замружився, похитав головою.— Содом! Горілка нарозхват. Із Ситного наїхало. Кажуть, там уже розтягли.

— Ну аякже... Воно й зрозуміло.— Микола Зяблов узяв зі столу пряника.— У нас, мабуть, півсела беруть.

— Де там — півсела!

— І ми, видно, не останні...

— А хто після нас? Самі хворі.

— Воно як піде... Мітла щілини не бачить...

— Ось, мужики, що я чув у магазині. Ніби спершу до контори збиратися. А потім уже звідти всі разом підемо.

— Ну й правильно. Так воно краще.

— І щоб підводи були. Сидори поскладати.

— Підводи дадуть, як не дати. Не в гості ж до куми...

— Та ось Касян сам і запряже, скільки треба.

— Це можна,— кивнув Касян.

— Касянові й самому йти.

— Ну то й що... Хтось потім коней назад відведе. Та хоч і Селіван Степанович.

— Та звичайно,— з готовністю згодився дідуньо Селіван.— Відведемо, відведемо коней. За цим діло не стане.

— Ну, та годі. Це пусте,— перебив Микола Зяблов.— Пішки чи кіньми — всі там будемо. А от яка турбота: сіно! Треба наказати Прохору Івановичу, щоб нашим жінкам сіна дав, не скривдив. Самі ж лишаються.

— Дасть, коли обіцяв.

— Та хто його знає... Час тепер такий... Овес он забрали. І сіно можуть стребувати. Коней, либонь, на війні теж треба годувати. Вони не винні.

— Сіно! Хліб незібраний лишається.

— Та-ак...— почухав за вухом Давидко.— Невчасно війна почалася. Чого б їй не зачекати трошечки? Ну хоч би тижнів три-чотири. Поки сіно скосили б та хліб. Упоралися б, а тоді...

— Що й казати, невчасно затіялося.

— А коли війна була нашому братові-орачеві впору?— усміхнувся дідуньо Селіван.— Смерть та війна не ждуть доброї години.

— А я вже було хлівець почав ставити,— зажурився Давидко.— Вінців зо три до покрівлі не довів. Аби знав, то вже краще й не починав би, лежав би матеріал у сухому.

— У мене біля кузні три лобогрійки розкидані,— покашляв у кулак Афоня-коваль.— Прошка дивиться зизом, та що вже тепер... Там роботи ще не на один день.

— Нам, татарам, однаково на Русь іти,— засміявся дідуньо Селіван.— Завжди робота знайдеться. І те треба, і це... Он і в Касяна молодиця на останніх днях, росте, як діжа перед святом. Теж треба було б зачекати з війною. Чи не так, Касянку?

— Та вже скоро має родити,— потупився Касян, відчувши, як від цього нагадування якийсь тоскний черв'як знову нудотно засмоктав між ребрами.

— Ох ти, осподи, гріхи наші!— зітхнув і дідуньо Селіван.— Зачекай бити, дай пальці в кулак зберу. Ох-хо-хо... Та що вдієш? Вогонь із соломою все одно не влечиться. Так і війна з нашими справами. А вже коли зайнялося, жди не жди, а кидай усе та й іди. Тут уже тушити треба, поки й сама хата не згоріла.

Давидко знову поналивав у чарки, чоловіки, обірвавши розмову, дружно випили і так само дружно закурили. Дим сизими хмарами заходив по хаті, шукаючи собі виходу.

— А я, хлопці, від посильного чув,— озвався Микола Зяблов,— ніби бригадир заяву до сільради подав.

— Яку заяву?— насторожилися чоловіки.

— Ну щоб, значить, узяли його на фронт. Ніби як по своїй охоті.

— Невже? Іван Дронов?

— Ще на тому тижні, кажуть, подав.

— Ти диви... А — нічичирк. Нікому й слова.

— А чого б йому в дудку дудіти.

— Ну криворотий! Бистрий, бистрий хлопець!

Чоловіки подивувалися, покрутили головами, і було видно, що їм чогось стало ніяково одному перед одним від цієї новини. З ними було таке, ніби вони ушістьох силкувалися зрушити колоду, проте так і не підняли, а прийшов Іван Дронов, не дуже й показний на вигляд, але, довго не роздумуючи, підхопив і поніс. І стало від того совісно й незрозуміло: як же це, мовляв, так? І, ніби виправдуючи свою нерозторопність, починала вертітися зла думка, хотілося причепитися, а чи немає тут чогось, якихось хитрощів, чи за правилами цю ношу піднято?

І першим причепився Кузьма, вже помітно захмелілий.

— Та облиште, не візьмуть його! Хто ж буде бригадирувати? Це він так, покрасуватися. На нього, мабуть, уже й броню наклали.

— Та ні, на Івана не схоже,— сказав Олекса Махотін.— Не такий він мужик, щоб козирнути заявою.

— А чого ж: подав — а досі вдома?

— Що ж тобі, отак і відразу? Мабуть, ще розглядають заяву. Напевно ж, не один наш Іван...

— Посильний казав, у Верхніх Ставцях ще скількись таких,— уточнив Зяблов.— Та із Ситного вчитель.

— Ну от бачиш... Та з інших сіл. У військкоматі теж тепер запарка. Спробуй усіх врахуй, усіх перелічи, кого брати, кого притримати.

— Так-то, поки розглянуть,— гмикнув Кузьма,— то я, незрозумілий, поперед них там буду. Яка ж різниця? Чи за те кулі їм особливі віділлють, позолочені?

— А в цьому й різниця,— сказав Олекса Махотін.— То ти сам, а то за повісткою.

— Еге...— крутонув білками Кузьма.— До кращих пнуться.

— А ти чого ж не додумався?— запитав Олекса.— Ти б теж, якби не був дурень, узяв би та й поперед нього заяву подав. Дивись, тобі теж гарненьке місце підібрали б, розумнику. Два аршини на горбку. А-а! Кишка тонка! Заткнися краще.

— А ти? Ти сам чого ж не подав?— підскаочив Кузьма.— Ти ж у нас теж найрозумніший, коли послухати. А сам, либонь, перший у штани наклав...

— Ні, хлопче, помилився,— посміхнувся Махотін.— Штани мої чисті. Коли треба — піду. Ховатися за чужі спини не буду.

— Ох, герой! У землі потурой*! А з куців витягни, то й лапи догори.

— Це які такі лапи?— посерйознішав, насторожився Махотін.— Ти балакай, та не забалакуйся. Коли б ти свої не задер.

— Годі тобі!— осмикнув Давидко шуряка.

— А чого він, з-зануда. А то враз по пиці схопить.

Махотін піднявся, заходив вилицями.

— Ану вийдемо...— здушеним голосом вимовив він.— Ходімо, гад!

— Сядь, Олексію,— натис на його плече Афоня-коваль.— І ти, Кузько, не будь скотиною. Не ображай марно людей. Поки що нема за що дорікати один одному... Хто подав, хто не подав... Ще тільки за столом сидимо... Хто ж був до цього готовий? Тут і з думками ще не кожен упорався. Люди ми невійськові, у нас он земля та хліб на умі... Генерали й ті, мабуть, потилиці чухають, не знають, з якої карти краще зайти, якою бити, а яку при собі тримати. З якої не підуть, усе не козир... Усе не ми зверху...

— Що правда, то правда, не козир,— сказав Давидко.

— Он у мене в кузні,— вів далі Афоня-коваль,— яке вугілля горюче, залізо варить, та й то не одразу розгорається. Його спершу роздмухати треба, а тоді й залізо сунь. Так і ця справа. Не кожній людині дано враз на війну зібратися. Не для неї це заняття. Іванові, певно, життя теж не копійка... Що не кажи, трое хлопчаків. Мабуть, ночі попокрутився, насмалився тютюну. І нічого, Кузьмо, чіпати його даремно.

— Іван партейний,— нагадав Микола Зяблов.— Може, йому так приписано.

* Ссавець.

— Усім приписано,— звів брови Афоня-коваль.— Та не кожен, бач, здатен.

І знову помовчали чоловіки, ніби забувши один про одного. Кузьма, не чекаючи черги, потягся до пляшки, налив собі одну му й вихилив за одним духом.

— А я таке, хлопці, на це скажу, — втрутився в суперечку дідуньо Селіван.— На війну, як у холодну воду,— краще вже одразу. Повірте моему слову. А то коли з місяць отак просидіти — голова не своя, у полі не робітник, то сум'яття з думами гірше від вошей заїсть. Ще й не воював, а вже наче покійник. А одразу — як пірнув. Щоб душа не каралася. Та й жінок не слухати.

— І не кажи! — мотнув чубом Олекса. Мав він хоч і рябе вилицьовате калмицьке обличчя, але смоляний чуб у тугих кучерях прикрашав чоловіка краще від дорогої шапки.— І не кажи, дідуню! Другий тиждень війна, і другий тиждень моя Катерина ридма ридає. Сідаємо їсти — голосить, спати лягаємо — знову за своє. І все дивиться на мене, витріщиться й дивиться, ніби я приречений якийсь... А допіру,— всміхнувся Олекса,— коли папірець вручили, як узялись обидві, Катерина та баба, як настроїлись у дві труби, аж пес на ланцюгу не витримав. Задер морду і теж завив. Хоч з дому тікай.

Олексині жартівливі слова про пса, одначе, змусили всіх знову закурити цигарки. Касян теж закурив і, відвернувшись, задивився у вікно, де линули, линули собі, як сон, білі бездумні хмари.

Відчувши недобрий крен, дідуньо Селіван устав зі свого місця і бочком протиснувся за тугими спинами чоловіків.

— Агей, хлопці! Не вішайте носів! — сказав він бадьоро.— Не ті сльози, що на рать, а ті, що опісля. Ще жінки наплачуться... Ну та про це не треба. Налий-но, Давидку, гостям задля веселощів!

І, зупинившись позаду Махотіна й Касяна, обхопивши їх за плечі, затягнув блазенською скоромовкою, притупуючи ногою:

Ах вы столяки мой, вы тесовенькие!
А чего ж вы стоите незастеленные?
А чего ж вы сидите, хлеба-соли не ястё?
То ль медок мой нескусён, то ль хозяин невесёл?

І враз відхилився від обох, мотнув борідкою з веселою хвацькістю:

— Як на мене, то так: або голова в кущах, або груди в хрестах!

— Ага... Давай, діду, давай... — Кузьма, заломивши цибулине пір'я, потицвав ним у сільничку.— Ага...

— Що?— не вловив одразу Селіван Кузьминого глузування.

— Ага, валяй, кажу.

— Наче й не гусак, а все га та га,— віджартувався дідуньо.— Ти про що це, голубе? На яку погоду?

— А так...— Кузьма пожував цибулю в'ялим неслухняним ротом.— Ех, якби піч на коні, а я на ній,— добрий був би козак...

— Ой ти!— дідуньо Селіван вражено ляснув обома руками по пустих штанях.— Диви-но, який жартівник! Чи я через це не пройшов? Був мій час — і я з рогатиною ходив. Ходив, голубе, ходив! Та ось тобі, хочеш, покажу...

Дійнятий до живого насмішкуватим гмиканням Кузьми, старий спритно кинувся до шафки, засовав, забрязкотів у ній посудом та пожитками.

— Зараз, зараз, синку,— бубонів він між розчинених дверцят.— Хай-но тільки відшукаю... Десь тут було сховано... Від стороннього ока... Нікому не показував і сам скільки вже не бачив... А тобі покажу... покажу... Щоб не докоряв марно... Ага, ось воно!

До столу він повернувся з вузликом і, все приказуючи: «Зараз, любий, зараз»,— тремтливо-нетерплячими пальцями почав розплутувати зав'язки. Під ганчіркою була ще й паперова обгортка, теж перев'язана хрест-навхрест суровими нитками, і тільки після паперу на світ з'явилася плеската бляшанка — посудинка з-під якихось ліків.

— На ось, Кузьмо Васильовичу, якщо ти мені не віриш... На ось подивися...

Кузьма п'яно, посоловіло кліпав очима, якийсь час дивився на простягнуту бляшанку з кривою зневажливою посмішкою.

— Ну й що?

— Та ось і подивися.

— А що там дивитися?

Спонукуваний поглядом, Кузьма все-таки взяв бляшанку, так і сяк покрутив її в руках, навіть навіщось потряс над вухом і, не почувши зсередини ніякого звуку, відколупнув нігтем покришку.

Коробка була щільно набита овечою вовною, довгими, від часу пожовклими пасмами.

— І що?— вирячився, не розуміючи, Кузьма.

— А ти повороши, повороши,— наполягав дідуньо Селіван. Кузьма недовірливо, двома пальцями підчепив верхні пасма; під ними на такій же вовняній підстилці лежав хрест.

Було видно, як у Кузьми повільно, ніби не взята на засув половинка воріт, відвисла нижня губа.

Чоловіки потяглися подивитися.

Квадратний, з однаковими кінцями хрест був широколапий і присадкувато важкий навіть на вигляд. З-під блакитнуватого серпанку нальоту пробивалось якесь холодне глибинне світло досі не баченого металу, і, як від усякого давнього й незрозумілого предмета, віяло від нього незбагненною і суворою таємністю минулого.

Його розглядали з німою зосередженістю і так само мовчки й бережно передавали з рук до рук. Забігаючи кожному за спину, дідуньо Селіван заглядав з-за плеча, щоб уже наче чужими очима глянути на цю річ, яку так давно не витягали на світло. Він і сам уже майже не вірив цьому своєму обладданню і, мов дитина, тремтів і дивувався тому, що з ним колись було і ось тепер і йому, і всім відкрилось навіч.

— Орден, чи що?..— нарешті з сумнівом висловив здогад Олекса.

— Єгорій, синочки, єгорій!— зраділо закивав дідуньо Селіван, затремтівши губами. Очі його набрякли, помутніли, і він швидко тернув по щоці тремтливо-неслухняними пальцями.

— Та-ак...— Олекса виважив хрест на долоні.— Ось, значить, який він... Чувати чув, а бачити жодного разу не доводилося.

— Та де ж ти його побачиш... Тепер цим хвалитися нема чого. Двічі вже пропонували: здай, мовляв. І гроші обіцяли. На вагу, скільки затягне. Як за ложку чи за сережку. А я не признався: немає, кажу, та й годі. Давно вже немає. Ще у тридцять третьому, мовляв, на пшоно виміняв... Є, є ще й інші діди в Усвятях, які поховали. Та тільки не скажу я вам, не відкрию. Не треба вам знати про те. Тепер уже скоро помremo з цим... Звелю з собою покласти...

— А що, може, царя назад чекаєш?— посміхнувся Кузьма.

— Мене вже про те питали,— без образи відповів дідуньо Селіван.— Про такого сказати б: під носом проросло, а в голові не посіяно... Оце, Кузьмо, тобі моя відповідь: ти тільки народився, в колисці під себе цюрив, а я вже, голубе мій, бозна-де побував. Мукден, може, чув?

— Це що таке?— Кузьма, похитнувшись, встав і, хапаючись за стіну, перебрався на хазяйське ліжко.

— А-а! Що! Отож-бо... Щоб ти знав, є таке місто на манжурській землі. Дале-е-ко, брате, звідсіля. На краю білого світу. Он воно де! Невже не чував про таке? А дід твій, Никанор Артемович, царство йому небесне, теж тамечки побував. Хіба не розповідав?

— Може, й казав що,— дрімотно-мляво відгукнувся з ліжка Кузьма.— Вже й дід не пригадаю, коли помер.

— Ось бачиш, як воно...— Селіван розгублено закліпав безволосими повіками.— Швидко на нас поприсихало. А що вже бігло, бігло там червоної юшки. У нього, японця, вже тоді кулетмети були. А в наших самі трьохлінійки. Ану потягайся проти кулемета. Ох і полягло ж там наших голівоньок! Сила-силенна. Ну та й пісня є про те.

Старий застиг обличчям, зігнав з нього все непотрібне, буденне, залишивши тільки скорботну суворість, і, опустивши руки, почав ламким, закляклим голосом:

Белеют крести — это герои спят.
Прошлого тени кружатся вновь,
О жертвах в бою твердят...

Та сили вистачило лише на цей заспів, і очі в нього знову заволоклися й зволожились.

— Отака, хлопці, пісня. Нехай йому грець, голосу не вистає... Як тільки почую де, одразу й постають переді мною ті далекі місця. І досі в пам'яті.

Він утерся ганчіркою, в якій зберігав свого «георгія», і знову обличчя проясніло, стало добродушним і умиротвореним.

— А хрест тобі за що, батьку?— спитав Олекса Махотін.

— Оцей? Ну його мені вже за германську. За Карпати. Та й про ті краї звідки вам знати, якщо не бували. Теж кампанія була, галицька. Посмалили-попалили пороху... Еге ж, соколики, все-е минає, нічим не втримати. Тлін-попіл застигає. Ось і «георгій» брязкальцем став. Їхав з війни, думав, поношу, покрасуюсь, а приїхав — жодного разу не надів. На все життя цей на мені знак, ніби я лихоманець який. Я, може, зараз не таким лахмітником був би. Певно, не нижчим за нашого Прохора... А то, кажуть, дуже за царя перестарався. А на біса мені цар! Я його у трактирі на портреті тільки й бачив. Хіба я за царя «ура» кричав? Я ж за вас, сопунів, за все оце нашенське старався.— Старий показав пальцем у віконце.— Як же було землю напасникові віддавати? Ворога тільки впусти, тільки позаздуй, він ні на що на твоє не подивиться, перед самим вівтарем штани спустить... Оно знову на Росію йдуть, що, іроди, виробляють, ні старих ні малих не жаліють...

Усі поринули в задуму, а дідуньо Селіван узявся знову вкладати орден у бляшанку, бережно прикрив його овечим руном, притис покришку і, загортаючи в той самий пожовклий і потертий папір, а потім і в ганчірочку, заговорив докірливо й буркотливо:

— Прийшла й ваша черга «ура» кричати. Теперечки викрикуйте свої ордени-медалі.

Чоловіки мовчки перезирнулися, ніби оцінюючи, приміряючи кожного до майбутнього. Для старого були вони зараз як сірі горщики перед випалюванням: нікому з них ще не дано було знати, хто вийде з цього вогню загартованим як дзвін, а хто при першому ж полум'ї трісне до самого денця.

8

Не вмів дідуньо Селіван довго носити в собі кривду і, побачивши, як присмирніли від його слів новобранці, уловивши, як вони переглядалися, весело повернув розмову:

— Е-е, хлопці, не годиться наперед страхатися! Спочатку воно завсіди так: не самий грім лякає, а страшний барабан противника. А вже коли й справді загримить, то за громом і барабана не чути. Скільки кампаній перебуло — у святці на всі ходили і ніколи сорому додому не приносили. Вам уже не пригадати, а я ще старих дідів застав, котрі в Севастополі побували і на турків сподобувалися. Воно як подивитися на нашого брата — наче й ні на що інше не здатні, як землю орати. А пішли — то, виявляється, іще на щось годяться.

І, знову засміявшись, закрутив міцно:

— Згинали ми дугу вербову, зігнемо й в'язову. А тепер поки що гуляйте! Давидку, налий, налий, почасть чим є.

І сам, теж випивши нарівні з іншими, посопівши зморщеним носом, похапавши повітря, плеснув Касяна по плечу:

— Всі ми тут не з таких, а вже хто серед нас природний вояк, то це Касянко. Не дивіться, що мовчить, даремно не приндяться.

— Ти вже як скажеш, Селіване Степановичу, — зашарівся Касян і мимоволі сховав під лаву калоші. — З чого взяв отаке?

— А з того, що знаю.

— Та я з рушниці пташки й то не стріляв...

— Це дарма, що не стріляв, — не згоджуючись, хитнув головою Селіван.

— То звідки ж мені бути?

— А бути, Касянку, бути. Призначення твоє таке, брате. Указання до воїнської справи.

— Яке це указання? — зовсім знітився Касян.

— А ось зараз, зараз я тобі все, як є, викладу...

Дідуньо Селіван, зовсім розвеселившись, знову поліз до своєї шафки і, жваво кахикаючи, повернувся до столу з товстою і важкою книжкою, обтягнуною поруділою шкірою.

— Зараз, зараз, голубе, про це почитаємо, про твоє призначення.

Побачивши книжку, чоловіки підсунули ближче лави, з нетерплячою зацікавленістю, як маленькі діти, приготувалися слухати нечуване. Будь-яка книжечка, навіть шкільний буквар, викликала до себе в Усвятках поштивість, а ця, прикрашена мідними бляхами й застібками ненашенських часів і думок, уже самим своїм виглядом змусила всіх підібратися, а спантелечений Касян навіть пригладив волосся, як робив це завжди, зустрічаючи прийшла людину, перед невідомістю.

Серед повної тиші дідунь Селіван із зусиллям розгорнув надвоє книжку, війнувши в обличчя чоловіків затхлим погрібним вітерцем старовини, і, відкинувши кілька ветко-брунатних сторінок, старий націлівся на середину аркуша.

— Ага! Ось воно!— вигукнув він, сповнившись і сам належної благості.

— Ану, ану,— засовалися чоловіки.

Відхилившись і підсліпувато примружившись, дідунь Селіван почав навпomaцки ліпити з частин слова, і від цієї їхньої розірваності звучали вони врочисто і значуще, ніби мовлені з неба:

— «Наре... наречений Касяном та нехай пишається ім'ям своїм... бо несе воно в собі... освя... чення і благо... словення боже до... подвигів бран... них і славних...»

Старий зупинив палець і запитливо глянув на Касяна: чи збагнув той сказане?

— А походить воно... з країв гре... грецьких... з царств... осіяних великими звитягами... де багато мужів почи... почитали за честь і знак Пла... Планиди називати себе і синів своїх Касянами... бо взяте наречення сіє від слова кас... кас... сіс... касіс... що означає шолом воїна... воїна великого і досто... славного імператора Александра Маке... донського... і той, хто носить ім'я сіє, суть єсьм непереможний і хоробрий шоло... мо... носець.

Дідунь Селіван зняв з книжки палець і тріумфуюче звів його догори:

— Збагнув? Шоломоносець! Ось як тлумачиться ім'я твоє! Виходить, змалечку тобі це призначено — шолом носити.

— І напишуть же таке...— розгублено всміхнувся Касян.— Змалечку я гусей та телят пас. Та й тепер біля коней ходжу.

— Теляток ти й справді пас, а шолом на тебе, виходить, ще з тієї пори чекав.

— Ну тоді все правильно!— реготнув Давидко.— Підеш днями, надінуть залізну каску — ось тобі й шоломоносець! Все чисто сходиться.

Чоловіки сміялися з такого простого резону.

— Чекайте, чекайте!— зупинив їх дідунь Селіван.— Каску на кого хочеш можна натягти. І на цапа, і на барана. Не в касці суть. Ти ось думав, що ти Касян та й Касян, аж бач, який ти Касян. Он як про твоє ім'я сказано: «Бо має воно в собі посвячення...» Зрозумів? «...і благословення до подвигів». Ось як! Це не важливо, що ти пташки не стріляв. Невелика наука, навчився. Та якщо тобі призначено, ти, й не стрілявши ні в кого, можеш таке зробити, що й самі вороги подивуються й складуть хвалу і шану твоїм подвигам, хоч і зазнають від тебе втрат і ганьби великої.

Касян уже не перечив, а тільки сидів, похиливши голову, усміхаючись і терпляче вислуховуючи старече марнослів'я, що звалилося на нього.

— Бачу, хлопче, не віриш ти цьому,— вів далі дідунь Селіван.— Мовляв, пусте меле. Га? Тоді зайдемо з іншого кінця. Ось скажи, хто такий Прошка наш, Прохор Іванович?

— Як це хто?— стенив плечима Касян.— Ну, голова.

— Так, голова. А чи міг він про те знати, що буде головою, коли отак, як оце ти, телят хлопчиськом пас?

— Та звідки ж йому...

— Теж правильно! Не міг він цього знати. Нарекли його мати й батько Прохором, бігало по Усвятках таке собі веснянкувате, вухастеньке щеня, яке нічого не знало про себе, тим паче наперед. Так?

— Та ясна річ.

— А теперечки загляньмо в книжку...— Дідунь Селіван погортав, нашіптуючи:— Прохор... Прохор... знайдемо Прохора... Ага! Ось він! Ану, як тут про нього?— І знову, настроївши голос на високий лад, зачитав:— Смысл наречення вельми гожий... бо означає... пісне... піснесазпівувач... на славу господню. А складене це ім'я... як усяке зерно... з двох рівно... рівновеликих частин благозвучного грецького речення... в якому одна частина «хор» означає спільний спів... тоді як другу частину «про»... на цій мові слід розуміти як старший... А разом ці частини... об'єднавшись у оне ім'я... означають старшого над хором, людину, що починає пісню... Сиріч, заспівувача.

І знову дідунь Селіван повчально звів палець:

— Заспівувач! Ясна річ, що Прошка наш на славу божу пісень не співає, він партейний, а книжка не сьогоднішня, не тепер написана. Але суть збігається — заспівувач! Усього усьвятського життя голова!

— Оце так!— здивувалися чоловіки.— Чи ти ба, правильно-таки!

— Ану, Селіване Степановичу,— зацікавився Олекса.— Прочитай-но, що там про мене сказано?

— І про тебе пошукаю. Зараз і про Олексія...

Дідуньо Селіван знову погортав сторінки, поперекладав їх туди-сюди і, знайшовши потрібне місце, спершу стиха побубонів, а потім уже коротко пояснив:

— Про тебе, любий, тут так сказано, що Олексій — це наче як захисник. Отак і написано: заступник вітчизни, усіх страждених, слабих і малолітніх, усіх людей і створінь божих.

— Ти бач!— Микола Зяблов із захопленням подивився на Махотіна.— Олекса наш, виявляється, при великому званні. Погляньте-но: захисник вітчизни! Висо-о-ка, Олексо, в тебе посада!

Махотін залишився задоволений таким витлумаченням.

— То тепер давай і про Зяблова,— засміявся він.— Хто він такий? А то разом п'ємо-куримо, а що за прищ — не знаємо.

— Ось і про Миколу... А Микола в нас...— з готовністю виголосив дідуньо Селіван:— Микола, виходить, так: переможець! Ось як!

Чоловіки повернулися до Миколи Зяблова, який сидів босий і без сорочки.

— Ух ти, матері його ковінька! Оце так Микола! Оце так чин!

— Чого ж ти, Миколко, в Усвятках висиджуєшся?— голосніше за всіх реготав Давидко.— Тобі б у портупях ходити, а ти досі в самій майці бігаєш.

— Годі вам,— засоромившись, розсердився Зяблов.— Жарти все це. Задля сміху писане.

— А може, й не жарти. Он про нашого Прохора Івановича в саму ціль. Певно, старі люди щось кумекали, коли писали.

Прочитали й про Афоню-ковалю, і виходило по писаному, що й Афоня не просто так, ніби якийсь лопух на городі, а теж добре ім'я має: той, що не боїться смерті! І вже якось по-іншому подивилися чоловіки на широчезні плечі Афоні, на врослу в них корінням сухожилків бичачу шию. Хто зна, може, його й справді ніяка напасть не візьме...

— Ні-і, браття! Щось-таки в цій книжці є!— поблискуючи очима, вигукнув Олекса.— Певно, не знічев'я писана. Якщо поміркувати, то людина навіщо ж та народжується. Не тільки за хлів бігати. Мабуть, тому й ім'я їй дають з наміром, щоб, значить, спрямувати її на щось таке, а не тільки на марний відрачунок днів...

Чоловіки один за одним потяглися до дивовижної книжки. Обтерши об штани лопатисті долоні, що глянуватого вилискували мозольно-сухою шкірою, вкритою застарілими, набитими землею тріщинами, через що не могли як слід розпрямлятися до

кінця, а тільки складалися пальцями у ледь зігнуті ковші, вони бережно й незграбно брали книжку обома руками під шкіряний оклад, як брали ввечері, прийшовши з роботи, немовля, яке ще не навчилося тримати голівку. І так само бережно, з поштивою осторогою, боячись завдати їй якоїсь шкоди, зробити щось не так, перегортали її аркуші, що пахли вівтарем, придивлялись до чудернацького мережива заголовних літер, розцвічених кіновар'ю й позеленілою позолотою. І навіть намагалися самі розібрати й збагнути мудровані рядки, але, поворушивши зосереджено й напружено губами і промовивши роздумливо-протягле «так-ак», благоговійно передавали її іншому. Було дивно, що їхні імена, всі ці Олексії і Миколи, Афоні й Касяни, такі звичні й буденні, найближче і найкраще підходили до усвятського буття — до навколишніх полів і займищ, осінніх дощів і бездоріжжя, нескінченної череди робіт і простих радощів, — виявляється, мали й інший, досі не знайомий смисл. І був у цьому другому їхньому смислі натяк на іншу долю, на інше призначення, над чим хоч усі й посміялися, не вірячи, але в думці кожному стало ніяково й скучно, ніби на них покладено було якийсь обов'язок і несподіваний клопіт. Так було ще в дитинстві, коли матері, убравши в нову святкову сорочку, наказували не бруднитися, бути чистими, і хоч на душі ставало радісно й приємно від цієї обнови, але разом з тим, бігаючи серед людей, треба було весь час пам'ятати батьківський наказ і ненароком не забруднити сорочку. І тепер чоловіки теж негадано розгубилися від цієї обнови, іншого значення своїх повсякденних імен, ніби всі вони були одягнені в нові сорочки перед близькою дорогою і треба було там шануватися й не забруднитися.

— Ну, а ти ж хто такий, дідуньо Селіван? — поблискуючи очима, спитав Олекса. — Цікаво!

— Та про себе я вже знаю, давно вчитав.

— І як же тебе?

— А про мене, хлопці, тут негарно...

— Ні-і, читай-но. Якщо про всіх, то й про себе читай.

— Воно про мене хоч і негарно, а теж правильно сказано, — легко засміявся дідуньо Селіван. — Лісовик я. Лісовий волохач.

— Ох ти! Це як же так?

— А отак — лісовик я Селіванко. У книзі так витлумачено, нібито по-грецькому, по-римському «сельва» ліс означає, дрімучі хащі. А Селіван по-їхньому, виходить, і є лісовик, дідько. Ну та я й згоден. Бо хто ж я інший, якщо життя моє як у щезника — ходжу, блукаю, свого двору днями не бачу. Лісовик я і є козлоногий. Моховик. Отож і про мене правильно сказано. Значить, така доля.

— Що ж це виходить?— підсумував Махотін.— Виходить, не лише Касян, а й усі ми тут шоломоносці. Про кого не зачитували, усім бути під шоломом.

— Та й я б заодно!— весело вигукнув дідуньо Селіван.— Хоч і лісовик, ізгой безпутний, та на своїй же землі. А що? Вчити мене строю не треба, знову ж таки стрілецького артикулу. Цього я й досі не забув, можу хоч зараз показати. Правда, бігти швидко не побіжу, брехати не буду. А решту солдатського обов'язку виконувати ще зможу, слово честі!

Випала слухна жартівлива нагода знову випити по маленькій, і Давидко, спритний на таке, не пропустив її й умити підлив усім з нової сулійки.

— Ну, соколики,— Селіван підняв свою чарку, махнув нею зверху вниз, справа наліво, охрестивши застольну тайну вечерю.— За шоломи ваші! Щоб стояти їм міцним заслоном. Свята та сторона, де пупок відрізано. Адже був час, синки, коли воїнство, на брань ідучи, брало з собою пуповини. Як охоронний, клятвенний знак. Ну та випийте, випийте, приспіла хвилинка.

Випивши під добре слово, заговорили про всяку всячину, про житейське, знову ж таки про хліб і сіно, але Касян, який досі мовчав, подав голос усупереч загальній розмові, запитавши про те, що невідступно гризло його своєю неминучістю:

— А скажи, Селіване Степановичу... Все хочу запитати... Там же того... убивати доведеться...

Дідуньо Селіван перестав тискати яснами кружальце огірка, вражено вигукнув:

— От тобі й маєш! Під шолом іде, а цього досі не знає. Та хіба там у бабки граються?

Касян почервонів і знову пересунув під лавою калошами.

— Та я тебе не про те хотів... Ти ж там бував... Ну ось як... Чи самому доводилося? Щоб власноручно?

Дідуньо Селіван, силкуючись збагнути суть невиразного запитання, морщив лоба, зганяв з нього зморшки до беззахисно-дитинного тімені, порослого ріденьким ковиловим пушком, тим часом як його безкровно-воскові пальці машинально м'яли шкурунку хліба, і те, про що запитував Касян, ніяк не в'язалося з усім його теперішнім виглядом: здавалося, було безглуздо запитувати, чи міг дідуньо Селіван коли-небудь убити живу людину.

Але той, глянувши ясно й невинно, відповів без особливого душевного зусилля:

— Було, Касянку, було... Було і власноручно. Там, братику, за себе Паленого не покличеш... Самому треба... Ось підете — всім доведеться.

Чоловіки одразу засмоктали свої цигарки, оповиваючи себе димом: коли в Усвятках комусь наставала пора заколотити кабана або часом дорізати хвору худобину, майже всі посилали по Якіма Паленого, який жив за чотири версти у Верхніх Ставцях.

— Ну, і як ти? Людина ж...

— Ясна річ, з руками-ногами. Ну та воно тільки попервах думається, що людина. А потім, як надивишся всього, як покоїться душа з гори, то про те вже й не пам'ятаєш. І рук навіть не помієш.

— Невже не страшно?

— Як по правді, то з почину тільки.

— І як же ти його?— тепер уже допитувався й Олекса Махотін.— Найпершого?

— Ет, про що завели!— не витерпів Микола Зяблов, але його одразу ж обірвали:

— Та стривай ти! Треба ж і про це знати. Не сіно йдеш косити. То як же, дідуно, було?

— Ну, як було...

І дідуньо Селіван почав пригадувати.

Виявляється, в японську стріляти йому не довелося: вважався він тоді теслею, наводив мости, будував укриття, а найбільше збивав труни для панів офіцерів. Разом з артилією виготовив він цих домовин силу-силенну, надивився багато, але самому забруднитись об людину не довелося. А вперше сталося це вже в чотирнадцятому, в Карпатах.

— Ну, як було... Призначили нас на першу позицію. Під Самбором. Ще й німця живого ніхто не бачив, тільки-тільки з ешелону. І ось раненько почав він по нас метати шарапнелі. Ну, бабахає, ну, бабахає! Накидав у небо баранів, накурив чорним, і ось пішов він на нас. Один цеп та другий. Поки бив шарапнеллю, сиділи ми по бліндажах та щілинах, а тепер висипали до брустера, приготувалися, тягнемось, виглядаємо через глину, який він із себе, німець. Хоч і ворог, а цікаво. А вони йдуть, йдуть мовчки, одні їхні офіцери щось незрозуміле курликають. Ідуть не густо, аршинів так на десять один від одного. Шинельки мишасті, за спинами в'юки, дехто окулярами поблискує. Покидали ми цигарки, поприпадали до прикладів, спрямовуємо стволі назустріч. Треба б уже й палити, а то ось вони, близько, сажнів на триста підійшли. А ротмістр наш Войцехович усе не наказує, усе травинку кусає: нехай, мовляв, підійдуть ближче. Та куди ж ще? Їх, либонь, рота, а нас наполовину менше. Та справа не в роті, а сказати б, не знати з якої причини напала на мене пропасниця. Піт з мене градом, очі виїдає, а я зубом на зуб не попадаю. Я вже й до землі притискаюся, щоб зупинитись, і ру-

ки мої зацікавили гвинтівку стискати, в плече вдавлювати — нічого не допомагає. І не новачок я був, щоб отак лякатися, японську побачив, а от затіпало мене всього, гірше за лихоманку. Не те щоб німця боязко, не-е: поки я в окопі, він мені нічого не робить, та й не один я сиджу — і кулемет з нами, а було мені страшно самого себе, хвилини, що надходила: як же я в живу людину палитиму? Здалеку ще б так-сяк: влучив не влучив, твоя куля поцілила а чи сусідська — здалеку не зрозумієш. А тут ось вони — вже й гудзики перелічити можна. А командир усе мовчить, витримує характер, не віддає команди — і зовсім терзає мене. І бачу я, якраз у мене націлюється довготелесий худючий німець. І нібито навіть дивиться на моє місце. Шинелька на ньому куца, недоладно так ремінцем сповита, а голова маленька, гусяча, і камилавка на відстовбурчених вухах — великий начеб німець, а якийсь не страшний. Хто там іде справа, хто зліва — не бачу, не дивлюсь, а прикувало мене тільки до одного цього німчини. Обличчя бліде, губи стис, певно, сам переляканий. Ну вони й зрозуміло, на окоп на весь зріст іти — як не боятися? І ось вони побігли на нас. Войцехович вихопив ліворвер, закричав «плі», харкнули навстріч німцям гвинтівки, зататакав скраю наш кулемет. А я, наче скам'янів, усе не стріляю, відтягую хвилину, а від хвилини тієї уже нічого й не лишилося. Та впади ж ти, проклятущий, благаю я його, або зверни убік, не біжи на мене. Ось же зараз, зараз по тобі вдарю! А тут уже довкола крик, стрілянина, гранати фукають... Великі були попереду Карпатські гори, півнеба заступили, а німець набіг — іще вищий, загородив собою усе піднебесся. Став він наді мною й замахнувся на мене прикладом. Господи Ісусе, бачиш сам... тільки й помолівся та й натис на гачок, ударив у самі його гудзики... Відкрив очі, німця наче й не було, тільки камилавка його в окопі під чобітьми... А наші саме почали вистрибувати нагору, зашуміли «ура», а я хоч і поліз разом з усіма, нічого не тямлю, хто тут і що. Бий мене, коли в ту мить — байдуже мені, ось як усе в мені запеклося. Нуте: виліз я на брустер, ще не встав навіть, ще руками обпираюся, дивлюсь — а він ось, навznak лежить за окопною глиною. Без шапки, голова підломилася, припала вухом до погона. А очі навстіж, застиглим оловом... Біжу потім, наздоганяю своїх, а в голові бухкає: мій це лежить, моя робота...

Дідуньо Селіван уважно подивився на свої руки й прибрав їх зі столу:

— Я після того три дні нічого не міг їсти. Все намагався далі від людей триматися. Чи щось робити напрошувався, щоб стомитися більше. Ну, а потім при звичаївся, потвердів духом, та й пішло, наладалося діло. Особливо коли сам раз та другий

в атаку сходив. Найголовніше, хлопці, це поле перебігти, до їхніх окопів добратися. У полі німець дуже гаряче палить. А перебіг — тоді вже наша зверху. Розлютований, у рукопашній, коли сам не свій, то й уб'єш — не відчуєш. Однаково, як у бійці, коли вулиця на вулицю. Огрів його, а куди влучив, що розпанав — роздивлятися ніколи. Тільки гідко, коли багнетом трохи вище черева в грудну кістку штрикнеш. Потім сіпати доводиться, сам не знімається. Це гідко...

— Ох, браття!— мимоволі здригнувся Микола Зяблов.— А що, як і ми в піхоту? Та отак теж...

— А куди ж іще?— обернувся Давидко.

— Та хоч би в кавалерію. І то краще. Там хоч багнетом штрикати не доведеться.

— Не штрикати, зате навпіл рубати. Шаблю дають, либонь, не кашу колупати.

— Послухати,— Афоня-коваль кашлянув у чорну п'ятірню,— то вам би таку війну, щоб і курку не зачепити.

— А тобі самому якої треба?— здивовано обернувся Микола.— Як на мене, то не вмирати — вбивати страшно. Чи сам не такий?

Афоня-коваль повів важко похиленою головою і, не дивлячись на Миколу, глухо мовив:

— Росія он гине. Німець іде, душогубствує, малих дітей і тих не щадить...

— Ну то хто ж про це не думає?— потупився Зяблов.— Уже й думки за думки зайшли. Завтра ось зберемося та й підемо...

І знову запала затяжна німота. Низьке, вже вечірнє сонце вдарило в надвірнє вікно, висвітлило застілля, махорочні розводи над кудлатими головами, не раз куйовдженими й скородженими за довгий день. І, як і допіру, в смутну хвилину, дідуньо Селіван, бадьорячись, спробував розважити чоловіків пісню, почавши її з наміром, що решта підхопить і підспіває:

Собирався Васильюшко,
Ой да собирався в охотушку-у,
Ой да в охоту-охотушку,
Тяжелую роботушку-у...

Чоловіки, одначе, лишили пісню без уваги: хоч і випито було досить, але хміль нині не брав, не доходив до душі так, щоб покликати на пісню. І господар, погасивши затію, конфузливо кинув:

— Як ні, то й ні. Не співається, то й не свищється. Биду-горе не обдуриш... Та й те сказати: боявся серп будяком зуби зламати, не спробувавши... А спробував, то й будяк — трава.

Додому Касян повертався вже потемки. Як завжди, Давидко потім викликався ще бігти по випивку, довго блукав по селу, проте на горілку не розжився, а добув у когось піввідра теплої, ще бурливої бражки. Кузьма, що прокинувся м'ятий, з похмільно забрезклими очима, побачив відро й мовчки схопив його, тяжко крекчучи й постогнуючи, почав смоктати прямо через край. Чоловіки лишилися досиджувати, чекати дна у відерця, а Касян, випорожнивши пару стаканів цього лагідно-вкрадливого напою, незабаром якось ураз обважнів і, вийшовши на подвір'я до вітру, більше не повернувся до столу. Запізніле почуття провини перед Натахою від того, що з двох вільних днів, що лишилися у нього, один уже змарнував на стороні, накотилося на нього, поки він сліпо тицявся в чужому, незнайомому дворі, шукаючи виходу на вулицю. Від усього, що було там, у прокуреній Селівановій хаті, в голові тупо стугоніло і на душі не було ладу. Найбільше з усього перебалаканого й почутого прикипіло до нього це чудернацьке слово «шоломоносець», що давило на нього майже відчутною вагою, ніби й справді ніс він на собі тісний сталевий ковпак, який туго стиснув скроні.

— І напишуть же таке... — бурмотів він, з досадою спльовуючи, відмахуючись від нав'язливого прізвиська, ніби намагався скинути з себе цей неприязний тягар. — Ні до чого це... Дітей тільки лякати.

Він звернув до якогось рідко ходженого ним провулка, що з'єднував обидві вулиці. Під навислими вербами стало непроглядно темно, як у набитій клуні. Брезентово-жорсткий чортополох, що розрісся уздовж огорожі, жалив, мов оси, крізь штани й сорочку, і він ішов навпомацки, ніби сліпий, витягнувши вперед руки, оберігаючи очі від колючок і випадкового сучка на дереві. Десь на середині провулка Касян перечепився об затверділі грудки землі, натоптани худобою, ганебно брязнув, роздер на спині сорочку, загубив калашу і потім, чортихаючись, довго, рачкуючи, мацав навколо себе, хапаючи грудки і жалячись кропивою. І раптом його обдала жаром згадка про повістку, і він із стурбованим переляком сунув руку за халявку: чи ціла вона? Нога звикла до папірця, що спочатку колов, згорнутий учотверо, та й сам папірець пом'якшав, нагрівся за шарпеткою, так що Касян зовсім забув про нього. Повістка, одначе, була на місці і, як раніше, облягала щиколотку. Пальці сторожок торкнулись і обмацали її, як притихлу недавно болячку. Касян хотів було перекласти повістку до кишені штанів, але тримати її в кишені здалося ненадійним, і він тільки пересунув

трохи, щоб відчувати присутність папірця новим, незвиклим місцем. Повістка й справді тепер добре відчувалась, і він, відшукавши калошу, побрів далі крізь відкастик і лопухи, ступаючи тією ногою з особливою обережністю, навіть мимоволі трохи тягнувши її, ніби намуляну водянюю.

З полегкістю Касян нарешті вибрався з курної задухи провулка на вільний простір староусвятського посаду, вулиця була вже безлюдна, і він пройшов до самої хати, не зустрівши ані душі. Відчуючи, що негарно п'яний, Касян не насмівся одразу зайти до хати, а, даючи собі охолонути, відійти душею, присів під вікнами на ріжок криниці, звідки з чорного нутра землі по вкритому мохом зрубу тягло остудним холодком.

У заріччі проступив синяво-червоний, з якимись червоточинами й прожилками щербатий місяць, клоччасто надірваний, обкремсаний з одного боку. Касян, забувшись, спідлоба дивився, як він натужно виплутувався із сизого хмаровиння, що набирався за довгий спекотний день на краю неба, подібно до того, як збивається під вітром ряска в дальній куток зацвілої калюжі. Пробивши ці хмари, місяць багряно завис над луками і чомусь видався Касянові шматком ще теплої легені, з якої насочилася, краплями набігла червонувата калюжа закруту річки. Крізь застійну духоту, без зірок і світлого розливу, як це завжди буває прохолодними росяними ночами, місяць цідив на село якесь кволе, немічне світло. З його появою у затихлих було дворах собаки, ніби й справді на ласий шматок, здійняли заливистий гавкіт і валування, що тоскно відлунювали серед безгомінної і безмежної ночі. І в цей лемент глухо, ніби з дна глибокого погребя, час від часу вліталось низьке, з надірвано-сиплим закінченням виття якогось великого й старого собаки. Мабуть, вив на ланцюгу махотінський пес...

Колодязне відро чорним ковпаком висіло над Касяною головою, він навіть здригнувся, побачивши його над собою, але, зрозумівши, що це звичайне цеберко, присоромлено сплюнув і мотнув головою, наче струшуючи млість:

— П'яний, п'яний ти, Касянку... Ох і п'яний, шоломоносець!

Підвівшись, він зловив край мотузка, притягнув до себе відерце і, остерігаючись бряжчати під вікнами, опустив у глухий, без проблисків, отвір криниці. Вода була крижана, віддавала солодкістю, ніби її присмачили цукром, і він довго похмільно ковтав через край, спопеляючи нутро витверезливим холодом, а потім засунув голову в цеберко й тримав там, скільки витерпів. Відпустивши відро, яке нечутно відлетіло в небо, він постояв, нахилившись, вичікуючи, поки стече з голови вода, потім добре витерся подолом сорочки і саморобним кленовим гребін-

цем старанно зачесався. Касян відчув себе краще, і навіть мимоволі вирвалося глибоке зітхання, ніби він виринув з якогось задушливого сну. Він дістав кисет, нашкріб на тоненьку цигарку і ощадливо закурив, жалкуючи про змарнований день і думаючи, що краще б він нарубав собі свіжого тютюну на дорогу.

Тим часом місяць помітно відбіг від горизонту, очистився і, ніби теж умитий, ясно позолотів. Собаки якось самі собою непомітно змовкли, залягли по дворах, і в самому селі й навколо нього запала чутка опівнічна тиша.

Умиротворено покурюючи, приходячи до тями, Касян слухав луки, звично вирізняючи табун: важкі стрибки стриножених маток, які бряжчали ланцюговим путем, дзвінкі голоси сосунків, шорсткі, захриплі окрики напарника Матвія Лобова, що, як звичайно в його нічну чергу, разом з брудною лайкою і гучним бабаханням батога долітали аж до Усвят. Але луки були спустошено-німими, не видно було й звичного вогнища на березі Остомлі, і Касян стривожився, не розуміючи, що сталося, куди поділися коні: невже не вигнав, шельма? Уранці Лобов прийшов на чергування вчасно, був, як кажуть, святий та вмитий, одразу забрав дігтярку й пішов готувати підводи до наряду, все йшло своїм звичаєм, і ось, виявляється, не вигнав... Промайнула думка сходити на стайню, дізнатися, як там та що, якого дідька Матюха залишив коней стояти цієї пори без паші. Либонь, не дощ, не осінь, щоб тримати їх зачиненими. Але на стайню треба було йти знову через усе село, і він, рідко буваючи таким п'яним, засоромився розірваної сорочки і всієї своєї розхристаності.

— Нехай уже, тепер не набігаєшся. Завтра останній деньок, — зупинив він себе, та раптом згадав, що саме завтра йому заступати б, а увечері гнати на ніч. І від того, що завтра він уже не піде — коли ж іти, якщо торбину збирати треба, — його пройняло тоскне відчуття близького кінця: розривалися останні ниточки, що прив'язували до села, до звичного діла. Все, відходив, наконюхувався. Та й Лобов, мабуть, теж одержав повістку. Напевно одержав, коли не вигнав на ніч. Як же це воно тут буде, якщо отак усе покинемо? Війна з її полум'ям далеко, а вже тут, в Усвятях, від її гуркоту двигтіло й відвалювалося цілими пластами налагоджене життя; невідомо на кого лишали худобу, кидали неприбрану землю, хліба тільки взялися воском, а вже розполовинили трактори, погнали найголовнішу гусеничну силу. І Афоня-коваль теж онде загасив своє горно... Біда-а!

Усе ще вагаючись, іти чи не йти на стайню, — одна хвилина заскочити додому, накинути піджак, узути чоботи, — Касян скося глянув на вікна своєї хати і тільки тепер прозріло побачив

у крайньому віконці тьмянний жовтавий язичок каганця, що виднівся на кухні. По цьому терплячому, як лампада, язичку полум'я Касян зрозумів, що його вже давно зачекалися вдома. Може, вже сплять і мати, і Натаха, і тим більше Сергунок з Митюнькою, але гнотик цей, залишений на припічку, запалений був чатувати й освітлювати його повернення.

«Знає чи не знає Натаха?»— подумав він про повістку і, озируючись на вікна, нечутно причинив хвіртку.

Всього лиш день не був удома Касян, але, зайшовши, не впізнав свого двора і, як чужий, завмер біля порога, навіть не причинивши за собою двері, а так і тримаючи в руці клямку: двір зупинив його несподіваною білістю, ніби був закиданий по самі стріхи кучугурами снігу. Та, поборовши цю несподіваність, він зрозумів, що дорогу йому перегородили ряди випраної білизни.

— Порозвішували...— неприємно буркнув Касян.— Днів, чи що, не буде? Ось піду, то й прали б...

Він і раніше не любив, коли заходжувалися геть усе прати і облутували двір уздовж та впоперек, зачиняли худобу і птицю й не можна було зайвий раз підступитися ні до верстата, ні до комори. Касян не терпів знічев'я тинятися по хаті й — погода чи негода — завжди знаходив собі діло в дворі. Але так бувало перед великими святами, жінки снували туди-сюди радісно заклопотані, і він, щоб не заважати, сам у передчутті застілля, терпляче перечікував витівки жінок у городчику: поливав грядки, поправляв лісу, заміняв кілки, пруття,— чим-небудь та вбивав час.

Облита мертвотним світлом місяця, що зазирає через ворота, сьогоднішня білизна у безлюдному нічному дворі полоснула його здогадкою, і він, так і залишившись біля хвіртки, почав водити очима по мотузках, натягнутих від сіней до комори і від комори до сіней, перебираючи всі ці скатерки, рушники, ряденця, наволочки, простирадла й інше добро,— хотів і не хотів знайти ту головну білизну, заради якої, напевне, і починалося все це. Незграбно пірнувши під першу мотузку, він усе-таки знайшов її, як нещодавно в темному провулку, шукаючи із стурбованою боязкістю за шкарпеткою, знайшов повідомлення з військкомату. Та головна білизна упереміж із ще чимось випраним висіла якраз посередині другого ряду, у самому центрі подвір'я, ніби для неї зумисно відвели це краще місце: три спідні сорочки, троє підтанків і кілька шматин домотканих онуч...

Опираючись усьому цьому, Касян понуро втупився в свої уже висохлі, задублі, наче розп'яті, бязеві натільники, яким віднині призначалося хтозна-де і скільки супроводжувати його у невідомому. Все, звичайно, було зроблено правильно, як і го-

дилося, завтра Натасі ніколи буде з цим возитись, і все ж таки Касяна неприємно кольнуло від цієї жіночої розторопності, ніби вона свідомо, ще не знаючи, візьмуть чи не візьмуть, не бачивши повістки, випроводжала його з дому.

— Куди стільки онуч, — ковзнув він поглядом по плоскім шматинах. — Досить і пари.

Він ще раз подивився на свою білизну і раптом набачив дитячі речі, що висіли між нею. Це були Митюньчині й Сергункові штанці, ті самі, які Натаха пошила до свята косовиці. Маленькі, жалюгідні від прання, зібганості й з капловухо вивернутими кишеньками, з різномастими гудзиками на ширіньках, вони тіснилися й беззахисно тулилися до його аршинної сорочки: Сергункові — до лівого рукава, Митюньчині — до правого, ніби хотіли востаннє побути поряд з батьковою одежею. Для стороннього ока не було в цьому нічого особливого — висить шмаття, ну й добре, яка різниця, як його розвісили. Та Касянові давно відома вся ця акуратність Натахи. Все вона старається робити як слід: щі в обід і то не насипле як попало, а спершу обов'язково Касянові, потім неодмінно старшенькому, після нього Митюньці, потім свекрусі, а тоді вже собі хлюпне, що залишиться. І в тому, як нині було визначено кожній речі своє місце на мотузку — його, Касянове, разом з дитячим, — він, тепліючи душею і сповнюючись щемливого жалю до Натахи і особливо до дітей, тепер уловив цей її потаємний намір і розуміння того, що мало статися: вважала б за недобру прикмету розвісити все це по різних кутках, розлучити батька з дітьми...

«Невже, як розповідають, і дітей не щадять? — згадав Касян розмову, обсмикуючи й розправляючи Митюньчині штанці. — За що ж діточок? За таке, звичайно... Свелога».

Каганець злякано шарпнувся й заблимав на припічку, коли Касян прочинив двері. Кухня сколихнулася й заходила хисткими сутінковими тіннями, але незабаром світільце, ніби впізнавши господаря, знову заспокоїлося, вистоялось рівним жовтим вогником, схожим на гарбузову насінину. І тут, як і на подвір'ї, поки не було Касяна, відбулися перемини. Навіть по самому тільки кухонному духу чути було, які тут нині розкручувалися жорна: густо, парко пахло хмільною кислінкою житнього тіста, мокрим курячим пір'ям, товченим горохом, розжареним черенем ще не прохололої печі, на яку не зважувалися сідати налетілі за день мухи. Стіл і лави заставлені чавунцями й полумисками, між буряковою гичкою й насмиканою прозоро-жовтою незрілою морквою і ще хтозна-чим. На скрині для посуду біля вікна височіла діжа, накрита старою ватянкою, а поряд з нею на лопушках мерзлякувато щулились два роздягнуті

і обезголовлені курячі тільця, а самі голівки, ще в пір'ї, з блякло-малиновими гребінцями, з темними стовпчиками обрубаних ший, що стирчали з білих комірців, лежали на підвіконні. Все це, сподіяне без нього, побіжно угледів Касян, коли він щонайперше спробував пошукати в одязі чого-небудь закурити. І як це часто буває, коли хочеш зробити нечутно, неодмінно щось зачепиш і наробиш шуму, так і тепер вийшло: потягшись до кишені піджака, Касян перекинув криничку нарубаних полін, і ті розсипалися й покотилися гучно по мостинах.

— Ти, чи що?— почувся з темряви запіччя материн кволий, сумний голос.

— Я, а то хто ж,— озвався Касян, підбираючи поліна. Вербові дровця були поколоти невміло, не з одного розмаху сокири, як робив це сам Касян, і, знову засоромившись своєї відлучки, по цих жованих, намучених полінцях упізнав Сергункове невправне старання.

— Там, на припічку, щі, поїж.

— Не хочу, мамо,— відмовився Касян.

У запічку зарипіли пересохлі дошки, почулося гірке зітхання старої, натруженої людини, яку й уві сні мучить якась одна невсипуща думка:

— Ох ти, господи. Спаси й помилуй.

Тютюну ніде не знайшлося, по нього треба було йти до корони, потрусити торбину або ж лізти на горище по сухе листя, і Касян, помацавши серед посуду і натрапивши на залишки квасу в якомусь глечуку, утішився цією вже теплою осадною гущею. Потім, скинувши калоші й роздерту сорочку, в самій майці зайшов до світлиці.

Місяць розстелив блакитний холодний квадрат на підлозі, прихопивши світлом шматок ситцевої занавіски, що розділяла світлицю на дві половини. У тій, завішеній її частині, у кутку стояло його з Натахою саморобне дерев'яне ліжко з різьбленим узголів'ям, а за ним, у глибині, за виступом печі, був просторий піл для дітей.

Касян легенько, нечутно відхилив занавіску: місячне світло вибілило за нею обличчя Натахи, повернуте до нього, застигло у знеможі першого сну, з безвільно розкритими вустами.

У натопленій, із зачиненими вікнами хаті було душно, і вона, скинувши з себе уві сні полотняне простирадло, лежала на боці, підібравши коліна, оберігаючи ними обтягнутий тісною сорочкою живіт, що м'яко розплився, як сира неспечена хлібина. Касян, кинувши погляд на піл, де, зморено впавши, розкинувши руки, спали голопузі хлопчакі, які широко розкотилися один від одного, сів на край Натахиного ліжка.

— Нат, чуєш, Нат...— покликав він сторожким шепотом.— Чуєш-но.

Натаха здригнулася надбрів'ям, підбрала губи.

— Це я...— прошепотів він, стежачи за її оживаючими, але все ще прикритими очима.

Розклепивши повіки, вона мовчки кліпала від місячного світла, мабуть, ще не бачачи Касяна, а тільки відчуваючи його десь поблизу.

— Вікна б відчинила. Жарко в хаті,— промовив він, шукаючи підходу до розмови.— Або йшла б у сани, на свіже повітрячко...

Та промовчала, байдуже дивлячись повз нього у вікно, на місяць, і Касян по одному цьому її погляду зрозумів, що його не прийняли, що він винен, і причіпливо посміхнувся:

— Чи радість яка — прибирати заходилися? Подвір'ям не пройти.

Губи Натахи затремтіли, вона побіжно, замкнуто стрельнула на Касяна звуженими зіницями і, знову нічого не відповівши, натягла на себе простирadlo, як перед чужим.

Касян, теж образившись, замовк.

Хміль, що ніби відступив, коли він сидів біля криниці, тут, у жарко натопленій хаті, знову піднявся нудотною млістю, і він прикрив очі й навіть ухопився за край ліжка, коли його раптом кудись повело вкрадливим, швидким кружінням, наче він сидів на колесі, що пласко оберталося. Мокре волосся, від якого йому полегшало, тепер теплою злиплою обмазкою неприємно обволікувало голову.

— А я... бач, випив,— покався він, коли колесо відпустило його своїм обертанням.

Він знову помовчав, чекаючи, що скаже на це Натаха, але та тільки подивилася на нього, змигуючи невідомі йому думки підпухлими повіками.

— П'яний я, Наталю... Горілку пив, бражку... що попало. Та куди ж було подітись? Ось, подивися...

Касян, незграбно нахилившись до шкарпетки, пошукав папірець.

— Ось вона! Клавка безноса!— посміхнувся він і старанно розправив папірець на коліні.— Хочеш подивитися? Рання дорога, казенний дім... Усе тут написано. Післязавтра з'явितися з ложкою і казанком. Ну то ложка в мене є, а казанка нема... Що будемо робити?

І знову, не діждавшись відповіді, обережно, з осторогою подивився на дружину. Глянув — і прикусив набряклий, неслухняний язик: Натаха, затулившись долонею, тихо, беззвучно плакала, коливаючись великим, розплилим тілом.

— Плач не плач, не допоможеш,— сказав він, силкуючись розгледіти при світлі місяця чорнильну печатку військкомату.— Ось, бачиш, припечатано! Усе як належить.

Йому було тоскно чути, як Натаха вганяла в себе плач, не пускала назовні, і той булькав у ній давкою гикавкою.

— А мені ще вранці прислали. На, каже, розпишися, що одержав. Та все не хотів тобі казати. Ревти почнеш. Не люблю я цього... А ти, бач, все одно реवेश...

— Ох!— відпустила себе Натаха тяжким упокорюючим зітханням.

— Може, знала вже? Бачу, кури порубані.

— Та що ж тут знати?— тамуючи схлипування, вимовила вона.— Загодя знала.

— Ну, годі ревти. Не один я. Певно, з кожного двору. Афоня вже он який потрібний, могли б і почекаати з ним, а теж іде.

— Авжеж, ти підеш не один, але ж ти в нас один.

— Ну, та що розводитись. Жив? Жив! Сім'ю, дітей нажив? Нажив! Ось вони лежать, кашоїди. Та з тобою третій. Нажив — виходить, іди обороняй. А хто ж за тебе оборонятиме? Не скажеш же Олексі: на тобі троячку або п'ятірку, піди повоюй за мене! Не скажеш.

Касян, важко снуючи думку, говорив це не тільки Натасі, але й самому собі, в чому й сам теж мав потребу цієї хвилини.

Вони помовчали, і Касян уже сам подумки згадував, що говорили в Селівана за столом: як мимохідь лютує німець, палить усе вогнем, не щадить ні малого, ні старого.

— Воно ж як,— сказав він чи то собі, чи то Натасі.— Хоч черв'яка взяти. Котрий на дерева нападає. Вчасно не побачив, не стримав, гидота ця он уже де, нові гілки обліпила...

— Якби ж тільки черва нерозумна,— уже рівніше промовила Натаха.— А то ж люди на людей ідуть. Їм навіщо? Он які страхиття один проти одного понавигадували — ароплани та бомби.

— Бомби не бомби, а йти все одно треба, раз уже таке скоїлося.

— Ну хіба я біди не розумію? А тільки... Ох, Косю! Не залізі ж ви супроти бомб та снарядів. Самою сорочкою прикриті.

— Як це не залізний!— безголосо посміявся Касян, переводячи розмову на жарт.— Ще який залізний! Ану лиш посунься, скажу, що про мене дідуньо Селіван вичитав.

Натаха важко відповзла до стіни, і Касян, зрадівши примиренню, ліг поруч. Проте від цього його знову закружляло, і він, кріплячись, зціпивши зуби, затих.

— Чого такий мокрий?— запитала Натаха, оглядаючи його збоку, проти місяця.

— А-а... пuste... Голову мочив... Тож послухай...— уже через силу, перемагаючи нудоту, видушив Касян.— Читав дід, ніби в мене два ймення.

— Як це?

— Та не те щоб два. Одне і є... Ніби як на монеті. На одному боці — п'ятак, а на другому — решка.

— Хто ж тобі таку ціну визначив — п'ятак?

— Ну, це я до слова, щоб зрозуміла.

— Та вже ж і зрозуміла.

По-простому я, значить, Касян, так?

— А хто ж ти ще?

— ...а по-писаному зовсім не Касян.

— А й справді, багато нині випив,— уперше усміхнулась Натаха.— Я, либонь, за Касяна виходила. Йди-но ти, Косю, до себе. Ти зовсім спиш. Он і очі не дивляться.

— Це я так... Полежу трошки.

— То хто ж ти по-писаному?

— А-а!— протягло мовив Касян, не розплющуючи очей.— То он що пишуть — шоломоносець я! Звання моє таке.

— Що-що?

— Шоломоносець!

— Господи! Що ти на себе намовляєш?

— Ну...— Касян затнувся, не знаходячи більше пояснення цьому слову.— Ну... на голову таку залізну шапку дають. Щоб не забило. По ній садонуть, а мені хоч би що.

— Ти його тільки слухай, балабона старого. З тебе потішаються, а ти й радий.

— Книжка в нього така, старовинного письма. Я сам про себе читав. Ніби мені від самого народження та шапка заготовлена. Я, наприклад, народився, живу, а вона вже десь лежить.

— Таж усякому чоловікові вона заготована. Чи довго війну кликати?

— Не-е!.. Ну... як це тобі сказати? Моя не така. У ній я буду нібито як заговорений.

Брехав Касян понад силу, понад нудоту, утішав Натаху, відволікав її від непотрібних думок, як куропач відводить від гнізда небезпеку, але й сам хотів би вірити в таку свою чудодійну шапку. Проте Натаха на все це тільки сумно зітхнула:

— Ох, Касяне, Касяне. Все одно що дитина. І як ти там, на війні, будеш... Що вже тобі заготовлено, то ось воно...

Звівшись на лікоть, Натаха запустила руку під подушку, витягла білий згорток.

— Може, щось не так — скажеш: завтра перероблю.

Розкривши обважнілі повіки і все ще не здогадуючись, Касян почав розправляти на грудях згорток, і той розкрився полотняною торбиною, до ріжків якої була пришита обома кінцями довга каламайкова лямка. Знітившись так, що жаром налилися вуха, він мовчки крутив перед собою і бгав свою подорожню торбину, тримаючи її проти місячного світла на простягнутих до стелі руках. І Натаха, притиснувшись скронею до його плеча, що приховано рухалося мульткими жовнами, пошепки пояснила:

— Сама, грішна, шила. Не треба було шити своїми руками. Мабуть, не годиться?

— Чому — не треба? Я ж не покійник...

— А мати й зовсім нитки не бачить. Та й ще гірше від сліз осліпла б... Я й то від неї нишком, щоб не бачила.

— Ну що ж... — опанувавши себе, якомога спокійніше промовив Касян. — Це діло. Без торби не обійтись.

— А чи посторонок не короткий?

— Добрий. Якраз... Гарний сидорок! Диви-но: і букви вишила! А це ж навіщо?

— Та так просто... Щоб згадував...

— От, бачиш, знову все руками. Так і не купили тобі машинки...

Почуття провини знову полоснуло Касяна. Він жбурнув, не дивлячись куди, торбину й потягнув до себе Натаху, шукаючи її губи. Та відсахнулась, загородилася від нього долонею.

— Не треба, Косю.

— Чого ти...

— Пусти, не треба.

— Ну, Натахо... — душно, п'яно зашепотів він.

— Угамуйся. Маленький у нас.

— Ну то й що... — бурмотів він, сам себе не чуючи.

— Боюсь я. Он який ти навіжений. Та й мати не спить.

— Ну ходімо в хлівець.

— Ні, Касяне, ні... боюся.

— Та я ж іду, — образився Касян.

— Негаразд так... Треба було тобі не пити. За горілкою й про мене забув.

— Як же я пам'ятатиму тебе? Отамечки? На півроку, не менше, а то й на весь рік іду.

— Знаю, Косю, знаю. Та хіба одним цим дім споминається? Он діти твої сплять. Їх і пам'ятай. Тебе весь день не було, а вони намоталися, намагалися. І буряків насмикали, і до погребів разів п'ять бігали, і курей ловили. Сергійко так і дрова брався рубати, хекав-хекав, як старенький, самого сокира переважає. А йому скільки ще всього без батька дістанеться. Ми ж із ма-

тір'ю тепер і курки не зловимо: одна збезножіла, а я — кваша квашею.

— Тютюнцю ніде близько немає?— відвернувшись, сказав Касян.

— А ще й земля он ляже на наші руки,— вела далі Натаха.— Легко сказати, поле неоглядне. Хліб, та буряки, та сила-силенна всього. Народиться маленький — зовсім руки зв'яже.

— А як назвеш?— спитав Касян, знову намацавши відкинуту торбину.— Не надумала?

— Надумала... Касяном і назву.

— Ти що?— здивувався він і не стримав смішка:— Знову шоломоносець?

— Не мели. Не знаю я нічого цього.

— Та навіщо ж іще Касян?

— А щоб слово в хаті було. Ти підеш — і погукати так нікого буде. А то начебто знову ти з нами. Ніби й не йшов. А чим погано: Касянку? А мені гарно. Хай з цим росте.

— Під нову каску.

— Що?

— Та це я так... Касян то й Касян. Може, й згодиться... У тебе немає чогось випити?— запитав він, підводячись.

— Куди ж тобі ще?

— Шкода, чи що?— сказав він якимось відчужено.

— Та мені не шкода. Он у матері є трошки на розтирання. Випий, коли охота. У запічку стоїть.

— Ну, добре... Як є, то розійдеться, а нема, то обійдеться. Піду я, раз таке діло. Он як натопили.

10

Призначив собі Касян устати того останнього дня рано-вранці, та не збулося: в сінній прохолоді непомітно коли і як мертвим сном провалився у небуття й прокинувся, аж коли всі щілини вже сочилися серпанковими, напористими променями пізнього ранку.

Світ уже давно жив без нього, і Касян чув, як глухо, ніби млинове жорно, поторохкував у хаті рубель: напевно, Натаха качала учорашню білизну; як чогось жалісно хлипав у сінях Митюнька, а під хлівом, за плотом, із турботливою мlostю квоктала квочка, яку супроводжувало бісерне пицання курчат. І в нестримному кружлянні над подвір'ям радісно щebetали, щebetали ластівки. Відколи вони прилетіли, Касян не зачиняв і наказував іншим не зачиняти сінника, щоб не заважати ластів-

кам оселятися під кроквами. Він любив раніше, отак завмерши, спостерігати, як з легким шелестом, довірливо, ніби в саму його душу, влітали пташки в прочинені двері й зависали верткими хвостиками над головою, припавши на мить до отворів своїх сірих земляних помешкань. Гнізда ту ж мить озивалися приглушеним дзвоном пташенят, ніби хтось брязкотів над Касяном черепахою кубушкою із срібними монетами. А коли мати чи батько відлітали, пташенята, уже попелясто-оперені, з усмішливим яскраво-жовтим обводом рота, по черзі висовувалися з льотка і з цікавістю оглядали сутінь під стріхою, ще не відаючи, але вже передчуваючи, що десь зовсім близько є воля, небо й сонце. Це світанкове снування ластівок колись завжди породжувало в Касянові легке й радісне передчуття початку дня і потребу щось робити.

Спав він від самих Травневих свят у сіннику, на старих гринджолах. Ці сани, уже давно без голоблів, з колодками, що через одну повипадали, лишилися вдома ще з часів колективізації, і за ветхою непотрібністю він пристосував їх під літню постіль, глибоку й затишну, як велике гніздо, де, вкрившись попоною, а ближче до осені — й кожухом, вільготно було майже до самих заморозків. Такими ночами, уже після того, як усі вгмоняються в хаті, частенько навідувалася до нього Натаха пошептатись наодинці від чуткої свекрухи, і у цьому гнізді, як у ластів'яній ліпшині, зачали своє життя Сергунок та Митюнька, які народилися потім обидва, як на замовлення, якраз після першої весняної відлиги.

Востаннє Натаха була в нього вже тижнів зо три тому: то він почав водити коней на ніч, то вона закрутилася з городами, стомлювалась, зовсім обважніла, і все було б нічого, якось би стерпілося серед буденності до кращої хвилини, не про те була головна думка на десятому році подружнього життя, коли б не це раптове, яке залишило Касянові лічені дні. Сіно в саях обновлювати вже не було потреби, як робив він завжди після трійці, але Касян, готуючись до прощання, ще три дні тому все ж таки викинув злежане сіно, накопив по обніжках садиби свіжої, з квітами травиці, висушив нишком, щедро вистелив пахучу обнову і навіть замів у хлівчику долівку: збирався на волі, без домашніх свідків, без поспіху і розважливо про все побалакати з Натахою. І вчора, усвідомлюючи край своєму часові, уже долаючи важку дрімоту, незважаючи на її незгоду, все ж таки чекав приходу Натахи, як останнього причастя, щосили й довго дослухався до хати й подвір'я, чи не рипнуть сінешні двері, чи не з'явиться в місячному квадраті прочинених дверей нечутна тінь, як це колись бувало...

Коли зрадив його слух і коли відключилися очі й свідомість,— цього Касян не пам'ятав і прокинувся вже іншим, відчуженим, з почуттям якоїсь рівної скрухи, що давала полегкість і робила його нетутешнім, ніби він відійшов кудись і весь цей світ насправді жив уже без нього, а він, ще в ньому перебуваючи, все ще бачачи й чуючи його, був уже начебто ні до чого не причетний. Лежачи в саях, він відчужено, якимись ніби не своїми очима дивився на залетілих ластівок, які вже не пробуджували в ньому ніякого почуття, крім непотрібності їхньої метушні, і навіть плач Митюньки, на який він раніше неодмінно відгукнувся б внутрішнім болем і співпереживанням, тієї ж миті підскочив би, поспішив дізнатися причину й підхопив би на руки,— навіть цей плач його улюбленця долинав до нього немов з минулого, до якого він уже не міг ступити і втрутитися.

Його теперішнім була дорога, та, завтрашня, з торбою за плечима, про яку він усе ще намагався не думати, але гостре відчуття якої, прийшовши до нього уві сні, щось обірвавши й переінакшивши в ньому, сонному, сповнило й підкорило собі все його ество.

І він, слухаючи це минуле свого двору, подумки вже крокував дорогою, впізнавав і не впізнавав голос Натахи, що почувся на сінешньому ганку:

— Ти чого це ревеш? Глянь, який замурзаний! Йди-но сюди, дай носа... Чого ревеш?

Митюнька, гикаючи, поскаржився:

— Та... а... Селгійко тол... толбу не дає...

— Яку таку торбу?

— Та... та-а-аткову.

— Ох, який він недобрий! Ось ми йому дамо. Сергійку! Сергунок, десь затаївшись, не відгукувався.

— Сергі-йку!

— Мамо, він за комолою,— підказав Митюнька.

— Ти чого ж ховаєшся? Не граєшся з Митею?

— А навіщо він пил у торбу насипає?— озвався Сергунок.— Я кажу, не смій сипати, таткові з нею на війну йти. А він, дурний, сипле.

— Послухай, Сергійку,— нетерпляче перебила Натаха.— Ти знаєш, де дядько Никифор живе?

— Знаю. У Ситному він.

— Ага, в Ситному. А як туди йти — знаєш?

— А чого ж не знати. Скільки з татком ходили.

— Ну то як же туди?

— А повз контору...

— Ну, повз контору...

- А потім лісок перейти...
- Правильно, лісок...
- А потім лугом — і ось воно, Ситне.
- Послухай, синку, збігав би ти до дядька Никифора. Га?
- Сам?
- Та більше ж нікому. Скажи, нехай до нас із тіткою Катрею приходять. Мовляв, татко на війну йде. Нехай сьогодні й прийдуть. Запам'ятав? Мовляв, на війну...
- Ага.
- Не заблудишся?— непокоїлася Натаха.
- Та ні.
- Звідти з ними прийдеш.
- Добре. Тільки можна я з татковою торбою?
- Не вигадуй!
- Ну, мамо!
- Та навіщо тобі торба?
- А так... Нашим селом пройду.
- Хіба ж ти жебрак — з торбою ходити?
- Таке скажеш! Вона ж солдатська!
- Ох ти горе моє — солдатська! Ще наносишся. Її он і складати пора. Татко шукатиме, а торби не буде.
- А я швидко.
- Добре вже, біжи. Тільки давай я коротше її підв'яжу. Та хлібця з ячком покладу. Бігти не близько.
- А я?— знову запхикав Митюнька.
- Ні, Митю, ні, маленький. Це он як далеко. Не дійдеш ти.
- Дійду-у...
- Краще я тобі курячу лапку дам. Хочеш лапку?
- Не-е! Не хочу лапку. Хоцю таткову толбу-у...
- Ну, біда з вами. Хіба з медом вона, торба? З горем, а не з медом... Ось Сергійко збігає, а тоді й ти поносиш. Татко тобі й ремінця свого дасть поносити. І картуза. Он як добре буде! Прибереться наш Митько в ремінець та в картуз — який герой!
- Ну, мамо, я побіг!— з готовністю вигукнув Сергунок.— Я — скоком!
- Постій же ти, дай хлібця покладу.
- Через якийсь час хряпнула хвртка, і Касян чув, як поза плотом дрібно застукотіли Сергункові п'ятки.
- Ой ти, горенько,— передихнула Натаха.— Все вам гра та потіха.
- Ось уже й без нього живуть, знову якось відчужено подумав Касян, ніби наглядав за своїми з іншого світу. Тепер дістанеться Сергункові: дров нарубай, води принеси, корову прижени, по сіно полізь, до магазину збігай... А там картоплю копати.

Кому ж копати, як не йому. Матері не час, а бабі несила... Йому б чоботи добрі на осінь, по роботі і взуття мусить бути... Ех, нічого не зроблено, скрізь невправка...

Касян підвівся, натяг штани, вступив у калоші і, насамперед пошукавши курива, згадав, що в нього немає ані крихти. Лаз на горище, де висів у пучках тютюн, вів із сіней, і він попрямував до хати. У дворі вже не висіло ні білизни, ні мотузок, але на кухні був іще колишній розгардіяш, як завжди перед великими приготуваннями. Піч уже палахкотіла, розкидаючи червоні хисткі відблиски на сутінкові стіни, скрині й кухонне начиння. У глибині кімнати знову взялась торохкотіти рублем Натаха, щось наказуючи Митюньці.

Касян затримався в дверях, дивлячись, як мати, засукавши рукава під самі пахви, оголивши висхлі, із синявою руки, низько запнута хусткою, місила кулаками тісто, і її гострі, гулясті лікті швидко мелькали з обох боків вузької, зсутоленої спини, обтягнутої полотняною землисто-сірою кофтою. Час від часу вона зморено випростувалася, почергово знімала то з однієї, то з другої кисті, як рукавиці, білі шматки тіста, ляпала ними в діжу, обшкрібала об край долоні і дерев'яним корцем підсипала борошно в залишені її кулаками дірки, що поволі запливали. Касян давно не бачив матір біля хліба, уже непосильною стала для неї ця нелегка справа — і замісити саму діжу, і тягати поперед себе п'ятнадцятифунтові хлібини, щоб потім зсадити їх з дерев'яної лопати у вогнедишній глибині печі, — всю цю копітку й важку роботу вона передоручила невістці. Та нині й Натасі було таке не під силу, і ось, виявляється, мати, переступивши через свою неміч, знову стала до припічка. Вночі вона, переламана у попереку і в усіх натруджених та стомлених суглобах, тихо стогнати в своєму душному запічку, марно принаровлюватиметься крижами до немилосердного ложа, яке вже ніяк зробити м'якшим, так-сяк перемагатиме до світанку біль, зітхатиме запаленими грудьми й благатиме бога забрати її швидше. Але зараз її підгонило тісто, що невтримно підходило, палахкотіння печі, які тепер уже не дадуть ні розігнутися, ні перепочити, і вона, захопившись роботою, запально, як у минулі свої роки, приборкувала й товкла трипудовий заміс, не думаючи, що буде з нею потім. І її запалі щоки, помережені зморшками, пробив ледь помітний рум'янець, а очі заголубіли, очистилися від застарілої поволоки, коли вона обернулась до Касяна, відчувши його присутність. Скільки пам'ятає себе Касян, випікання хліба завжди було в їхньому домі неабиякою подією, особливо перед сезонними жнивими, а ще більше перед якимсь святом, коли вчиняли великий хліб, а також пироги й ситники. Розтріпана,

вимащена сажею, з опущеними між колін набряклыми руками, мати потім безвільно сиділа на лаві поряд з хлібинами, що височіли на столі, накриті вологим рядном, від якого йшла пара й кругий житній дух спочиваючого хліба.

— Навіщо вчинила стільки?— спитав Касян, зустрівши збуджений погляд матері.— Буде тобі потім...

— Ну аякже!— Мати зап'ястям пересунула хустку вище.— Адже йдеш...

— Махотиха, напевно, теж пече. Позичили б поки що.

— Як же з чужим хлібом? На таке із своїм належить іти. Свій у торбі легший і пам'ятніший. Як же не спекти свіженького? Поіси в дорозі мого хлібця. Чи спечу колись іще. Видно, востаннє це...

Вона тихо, нескрушно просльозилась, але одразу ж утерлася фартухом.

— Моя рука легка була. Я ж і батькові твоєму пекла, коли ще на ту війну випроводжала. Бач, цілий прийшов, неушкоджений.

І, наблизившись, з провинною стурбованістю сказала:

— По-доброму, то треба б хлібець до Ставців понести, покропити водою. Але нести немає кому. Зовсім збезножила я.

— Та й не треба,— в'яло сказав Касян.— Не на всю війну хліб. Поки дійдемо, весь і з'їмо.

— Отож-бо, що не треба,— образилася мати.— Вам, теперішнім, нічого не треба. От і Наталя без хреста ходить, наперед не думає. Живете, ніби вік лихові не бути, безпечні. Ну, та вже нехай: сліз моїх у цьому хлібові доволі замішано. Мабуть, святу воду й замінять материнські сльози.

Вона знову схлинула й відвернулася од Касяна до своїх справ.

А він ще постояв, потупцяв у дверях знічено, роздумуючи, що нічим йому втішити стареньку.

...— А змій той німецький з трьома головами,— долинав високий співучий голос Натахи крізь пориви дерев'яного гуркоту рубля.— З ніздрів вогонь бризкає, із зелених очей блискавки летять. Та тільки татко наш у залізному шоломі, і сорочка на ньому залізна. Байдуже йому — чи вогонь, чи полум'я. А тут тоді й вони приспіли, і дядько Олексій Махотін, і дядько Микола Зяблов, і ще багато наших. Хто з рогулею, хто з вилами, а дядько Афоня навіть з молотом...

— А татко нас з русницею!— радів Митюнька.— Як пальне по зміїним довбескам, так, мамо?

Касян вирішив не заважати казці Натахи, відступив у сіни. Драбиною виліз на горище по тютюн. Махорка пересохла за зи-

му, треба було всю восени подрібнити, та все бракувало часу. Хто ж знав, що знадобиться отак враз. Спустившись з оберемком, Касян нащипав на закур, решту сунув у дїжку з водою й підвісив під хлівом відволожитися, щоб потім під сокирою не кришилося. І, жадїбно закуривши з одного листка, сховався за хлівом під вишняком почекаати, поки підвішений тютюн вбере в себе вологу і не ламатиметься.

За сонцем було близько десятої, але Усвяти — і Старі, й Нові — усупереч звичаєві, ще не впоралися, на безвітрі дружно диміли майже кожним димарем: скрізь збиралися пекти хліб на дорогу, готувалися до прощального застілля. Польовою вулицею уже снував якийсь люд, жінки й старенькі бабусі в білих хустках, вбрані, незважаючи на теплінь, у плюшеві півсаки та чумарки, поважно йшли вулицею, тримаючи за руки дітей, що оглядалися на всі боки: мабуть, сходилися гості. Біля Кузьчиного двору стояв віз із рябою, у руді плями нетутешньою конячиною. Касян довго стояв, причаївшись у затїнку вишняка, ніби прив'язаний, і йому нічого й нікого не хотїлося.

Потім рубав він у себе під повіткою тютюн у довбаному великому кориті, час від часу просїваючи кришиво на саморобному жерстяному ситі. Рубав машинально, поринувши в безладні думки, у байдужу відчуженість, аж поки не підійшла, не гукнула Натаха.

— Чого їсти не йдеш?

— Щось не хочеться,— буркнув Касян.

Вона підійшла ближче, теплою долонею скуйовдила волосся. Касян перестав цюкати, вичікував, не підводячи очей. Йому було видно самі тільки босі ноги Натахи, які помітно набрякли на щиколотках.

— Досить тобі, Сергійко прийде, досїче. Я його до Никифора послала. Ти б, Косю, помився, чисте надїв, поки з Ситного прийдуть. Мати води нагрїла.

— Добре. Встигну ще,— знехотя одказав він.

— Та коли ж... Останній деньок.

В Усвятях, як і в усьому підстепу, лазень не будували, і тому милися скупю, у ночвах та цєбрах, узимку — вдома, нахлюпуючи на підлогу, влітку — у хлівцях, і все це ще з самого дитинства засїло як надокучливий тягар.

— Я краще на річку піду,— сказав Касян, відкладаючи сокиру.

— Піди, піди,— згодилася Натаха.— Там вільніше. І білизну візьми чисту. Щойно накачала. Чи буде вам лазня, а ти вже чистий підеш, прибораний.

З далеких віків, не підвладних людській пам'яті, тече Остомля-річка. Від початку і до кінця днів перетинає вона собою життя кожного усвятця, ніколи не набридаючи, а так і залишаючись пожиттєвою радістю й утіхою.

Свою останню зиму доброї пам'яті Тимофій Лукич, вельмишановний Касянів батько, ледь подолав у хворобі та немочі. Відлежав він аж до нової трави і вже було попросив причаститись, як почув над хатою перший передтравневий грім. Дощ пройшов недовгий, але густий, і старому, мабуть, було чути в незасунуту каглянку, як обливав він покрівлю і самий комин, як прокочувалося по небу весняне розгульне гуркотіння. Кволим голосом, проте ж і наполегливо Тимофій Лукич наказав зняти його з вичовганих пічних цеглин і вивести надвір. Касян і Натаха одягли його якнайтепліше, взули у валянки, що спадали з нього, і — легкого, з нахлбученою на очі шапкою — вивели в палісадник, на призьбу. Натаха одразу ж пішла поратись, а Касян, якому хоч і теж було ніколи, залишився з батьком, притримуючи його за плечі, побоюючись, щоб у старого не запаморочилася голова після хатньої задухи. З глибини овечого коміра і насунутого триуха сльозавими від незвичного світла і вільної свіжості очима, завмерши, вступився він в умиту далину й просидів отак німотно, ні про що не запитуючи Касяна, в якого вже й рука затерпла підтримувати старого, й не терпілось повернутися до перерваної роботи під навісом. Розумів Касян, що ніколи вже батько не пройдеться сам луками, не посидить на бережку Остомлі, але й тепер, в останні свої деньки, старий поривався туди невтоленною душею, дивився й дивився в бік заповітної річки, хоч звідси, із сільської вулиці, і не видно йому самої Остомлі, крім частини її закруту в одному-єдиному місці. Уже здавалося б, що йому тепер до цього завороту, та й мало що, крім нього, побачиш на луках, ба ні: час від часу туди-сюди поверне поглядом — на хмару, що нашуміла тут і втекла за ліс, на корів, на купи старих верб коло млина — і знову повернеться до далекого полиску води й замре, ніби в дрімоті. Та й сам Касян, бувало, ні на ліс, ні навіть на хлібне поле, що годувало його, не дивився так невтомно, як озирає химерні остомельські вигини, позначені де шелюгою, де кудлатими вербами, а де смужкою крутого обрізу.

Вода сама по собі, навіть коли вона у відрі,— непізнане диво. А коли вона день і ніч біжить у берегах, то норовливо клекочучи тугою незборимою силою на перекатах, то вгамовуючись і сповнюючись зеленовою черню на поворотах біля глинищ; ко-

ли то вкривається молочною пеленою туману, під якою незримо і втаємничено скидається раптом рибина, то покірливо простеляється перед вечірнім сном найчистішим дзеркалом, вбираючи в себе весь світ — від очеретинки до завмерлих дрімотно перистих хмар; коли вночі далеко навкруги чути, як багатоголосим дзвоном і плескотом падає вона з лотоків на млинове колесо, — тоді це вже не просто вода, а щось іще дивніше й незбагненніше. І жоден остомельський житель не міг це пояснити, не знаходив, та й не намагався шукати в собі ніяких слів, а називав просто річкою, безмовно й тихо несучи в собі відчуття цього дива.

Навесні набухла від талих снігів Остомля вихлюпувалася з берегів, підтоплювала займище аж до діброви на суходолі, піднімала весняною водою сушняк, бурелом, стару зимову всячину з гушавини, гнула й шарпала вже набубнявілі бруньками чагарники байраку, і втікала й пливла звідти сполохана велика й мала звірина до надійного пристановища — віцілих островів та виступів. А на лівобережній, усвятській, стороні вода й зовсім була невтримна, і вона розливалася по всьому лузі до самих городів на превелику радість дітлахів. Від Касянового дитинства і до цього часу, а до Касяна — скільки стоять на цьому белебні Усвяті, весняний розгул Остомлі завжди збирав до себе дітлашню, і не було радіснішої в природі події, ніж коротка, але дзвінка пора льодоходу, сповнена квітневого шаленства сонця, вербово-сніжного настою вітру, пташиного перелітного гаму й міцного духу відіпрілої на пагорбах землі. Касян і сам тоді, напівбосий, напівроздягнений, у личаках, що чавкали брудними бульками, з безтурботною хвацькістю стрибав по крижинах, що забрели в городи, не раз провалюючись під загальний регіт малюків, а потім потай сушився в кущах біля вогнища, яке шалено гуготіло на вітрі. Несамовите полум'я пожирало все, що вдавалося виловити в паводковій воді, — вивернуті колоди мостів, зірвані ліси, цеберки, корита, дитячі санчата й інший побутовий луб, змитий річкою по дальніх і близьких остомельських селах, і Касян, голий, з обсмаленими бровами, пританцьовував і ухлявся, мов чорт, від поривів вогню, що стріляв розжареними вуглинами і обсилав жалкими, мов бджоли, іскрами. А тепер ось навесні й Сергунка не догукатися, не відтягти від весняної води, аж поки мати або бабуса не налетять із лозиною.

Неквапно йшов Касян луговою стежкою, у руці очеретяний кошик із спіднім, з чистою сорочкою, шматок мила, загорнутий у рушник — не хотілося поспішати, йшов, роздивляючись, нібито запам'ятовуючи, і всяка всячина спливала з минулого упереміж із теперішнім.

До Травневих свят Остомля, натомившись і вгамувавшись, входила в береги і, ніби засоромившись свого недавнього шаленства, смирнішала, тихо відціджувалася на чистих пісках і відігрівалась у затоках і заводях. А луг, ще не просохлий, ще в незліченних залишених повинню блюдях і калюжах, уже буйно, невтримно зеленів, і на цій його молодій траві, де вітру ще й хитнути нема чого, не те що сколихнути трав'яну хвилю, наче на новій празниковій скатерті, були особливо помітні сліди недавнього розгулу річки. Біліли язика намитого піску й розсипи порожніх черепашок; масно лисніли пробіті травою замулини; тріщали під ногами легкі сухі палички торішнього оситняка, який широкими смугами облямовував низини й берегові схили, настовбурчилися пласти кореневищ, старої осоки, десь видертої і занесеної льодом, яка на новому місці одразу ж починала випускати свіжі червонаві списи.

Відступала річка, слідом за нею мчали гомінкі ватаги хлопчаків, і було заманливо нишпорити на луках після відшумілої повені.

Чого тут тільки не траплялося знайти: і ще гарне, ціле весло, і ковшик для човна, і замулений ятір або дзигу, і точене веретенце, а то й колесо від прядки. Ще хлопчаком Касян знайшов навіть гармошку, яка хоч і розмокла і в роздерті міхи набилосся піску, зате планки в неї виявилися цілими, і він потім, прибивши їх до старої халяви, награвав усілякі веселенькі наспіви.

Але найбільше було втіхи, коли в якомусь мочарі щастило знайти щуку, яка не встигла відійти за весняною водою. Сміливці роззувалися й, озброївшись палицями, лізли в студено-прозору відстояну воду, де було видно кожну билинку, кожне проросле стебельце калюжниці. Щука чорною блискавкою прошивала мілководдя, встигала прошмигувати між хлопчачих ніг, робила відчайдушні «свічки», обдаючи бризками сторопілих ловців. Наприкінці в азарті полювання всі намокали по самі маківки, проте комусь таки вдавалося, скаламутивши воду до кисільної густоти, вхопити морквяними закоцюблими руками зубасту пройду і вишпурнути її далеко на сухе. Ото було радощів: «Ага, попалася, капосна! Це тобі не красноперок шерстити!»

І все це — під чайний поклик, під овече бекання грайливих бекасів, які падали з піднебесся так, що їх одразу й не розглядиш у паркій затуманеній синяві.

А то буває пора, люба Касянові з дитинства, навіть не пора, а всього лиш один день. Здавна заведено було в Усвятх і перейшло це на сьогоднішній час — одразу ж, тільки-но відсіюється, виходити всією громадою на підчистку випасів. І називається цей день травником. Так і казали: «Агей, чи є хто вдома? Ви-

ходьте всі на травник! На травник ходімо! Усі на травник!» Та й скликати особливо не треба було: на це спільне діло усвятці сходились охоче. Хто з лопатою, хто з сапою, а хто й просто з ножиком, виходили від малого до старого підсікати татарник, щоб звести його до цвітіння. Робота — не робота, свято — не свято. І дитині не важко зрізати ножиком пласку молоду колючку — першоліст, а вже дівкам-молодицям і зовсім як забава: набредуть та й підсічуть сапою, набредуть та й підсічуть... Розсиплються по луці, снують туди-сюди, ніби гриби шукають. А дітлахи одне поперед одним: «Цур, моя! Цур, моя!» Чоловіки тим часом беруться за своє: збирають вивертні, дрантя всяке, кремсають лопатами занесені повинню пласти осоки, накидають на підводу й вивозять геть. А тоді стоїть лука зелена до самої осені, тільки квіти міняє: то зажовтіє купавкою, то синьо задухмяніє журавцем, а то закипить, захвилюється підмаренниками.

А вже ближче до літа, коли вирівнюються деньки, на луці позначаться перші стежки. Коли дивитися з висоти села, то он скільки їх помережитья до Остомлі. Кожні три-чотири двори топчуть свою стежку: хто там човна припнув, хто ятери поставив, хто по лозу, а хто з білизною і праником. І тільки місце для купання на всі Усвяті спільне: є один гарний закрут, такий собі крендель виписує Остомля. Звичайно, покупатись можна і в іншому місці, хлопчикам — тим скрізь пристань, проте чомусь усвятці найбільше збиралися до цього кренделя, що називався Окунці.

Пригадалося все це Касянові, поки йшов він стежкою, але вже не було в ньому колишньої оголеної і чутливої співзвучності, а сповнювало його якесь безсиле й тепер уже безвільне зречення й відчуження, з якими він прокинувся сьогодні в саях: неначе все це було з ним, усе пам'ятав, усе бачив, але якоюсь віддаленою душею, чимось затуманеним зором. І ступав він наче не по знайомій тверді, кожною підшвою відчуваючи вроджену кривність із нею, а ніби й не торкався землі, несла його нечутлива скорбота, визріла готовність до завтрашньої дороги. І все-таки йшов він не заради простої потреби скупатися й одягтися в чисте перед дорогою, а щось іще покликало його до лук, до зачаєної в них Остомлі, без якої не міг він завтра залишити дім з почуттям остаточного зречення.

Спочатку треба було минути вузький, саженів на десять, піщаний перешийок; праворуч півколом вигиналася сама Остомля, ліворуч підступала довга трав'яна заводь. Перешийок упирався у стіну шельюги, а вже потім відкривалися й самі Окунці — підкова чистих пісків, що полого спускались у воду. Вихо-

дило щось на зразок справжньої лазні: із входом, зеленим шелеговим передбанником і самою парною, де за кущами, у затишку, пісок розпікався, мов жар у печі.

Думав Касян побути годину-другу на самоті, в очисній тиші останнього безлюддя, якого потім не буде, але ще здалеку крізь лозняки запримітив він складений одяг, чийсь фанерний баульчик, а вийшовши на відкрите, побачив і власників цієї поклажі: Афоню-коваля й свого напарника по стайні Матвія Лобова. Афоня, обіпершись руками на коліна, стояв на міліні, біліючи великим незасмаглим тілом, що напружилось бугристими м'язами, тим часом як Матюха, горіхово пропечений, ребристий, з порожнім зморщеним животом і наміленою головою, віхтем куги розмашисто натирив Афоні спину, ніби стругав рубанком. На грудях у Лобова теліпався великий шматок мила, підв'язаний на шворці. Афоня, виставивши широченну спину, й справді схожу на верстат, побагровівши, терпляче сопів і покректував.

— Ну й кіптяви на тобі, Афанасію!— примовляв жилавий і легкий Матюха, оббігаючи Афоню то справа, то зліва.— Йй-бо, як на паровозі. Назбирав, назбирав! Тебе годилося б цеглиною пошорхати. На шиї, бачу, так і вугілля у тріщинах, не вишкрібається. Під шкірою воно, чи що? У тебе, певне, і всі нутроці такі прокопчені.

— Ти брешти менше, а натискай більше,— гудів Афоня.— Давай, давай, постарайся.

— Та я й так стараюся, куди більше. Опісля молодицям три дні не можна буде білизни полоскати. Поки кіптяву не знесе.

Касян, поставивши кошика в затінок, мовчки почав стягувати сорочку.

— Диви-но!— розігнувся Матюха.— Ось і Касян Тимофійович! Усі чисто Усвяті. Здоров будь, служивий! І ти гріхи змивати?

— На мені гріхів немає,— стримано відповів Касян. Роздягнувшись, уже голяка, він скрутив цигарку і, при звичаючись, закурив.

— Чого б це — немає? Хіба наостанок не согрішив?..— засміявся Матюха. Сметанно-біла голова його дивно зменшилася, ніби зсохлась, і через те він був схожий на постарілого підлітка, в якого сиротливо стирчали вуха. Вищирившись заячою губою, колись розбитою конем, він з цікавістю роздивлявся Касяна нижче пояса.— Чоловік як чоловік. Кисет на місці.

— Ану три, свистун,— нетерпляче нагадав Афоня, який усе ще стояв нагнувшись.

— Та зачекай. Дай передихнути. Он яка спина — все одне що десять соток виорати.

Афоня-коваль більше не чекав, шумно поліз на глибину, розкинувши руки і здіймаючи грудьми круту хвилю.

Касян, теж не поспішаючи, з цигаркою увійшов у воду, забрів по пояс і зупинився, докурюючи і при звичаючись. Вода, тепла й лагідна, з тихим плескотом обтікала тіло, і було видно крізь її зеленаву товщу, як розходився, димував з-під ніг потривожений пісок.

— А мене, браток, теж забарабанили, — так само весело вигукнув Матюха. — Ось, поглянь...

Заткнувши пальцями вуха, Лобов присів і занурився з головою, і на тому місці, де він пішов під воду, закружляла у вирві мильна піна. А коли випірнув — виявився наголо побритим і ще більш неспізнаним.

— Бачиш? — видихнув він, спльовуючи воду. — Допіру попросив шуряка: побрий, кажу, купатись піду. Щоб під яйце. Все одно там знімуть. А тепер я зовсім готовий: і бритий, і митий. А добре діло — без волосся! Аж легко!

Матюха туди-сюди провів долонею по синій довбешці, навیشось поворушив шкірою надбрів'я: певно, хотів показати, як стало легко голові.

— Воша тепер не вчепиться, — задер він в усмішці розсічену губу. — Немає їй тепер держави. Не кидай, дай-но докурю. А поки що на мило.

— У мене своє в кошику, — відповів Касян, не настроєний на легку розмову.

— Та ну, будеш по своє бігати. На, милься! Тепер разом ідемо, твоє-моє вдома залишай. — Лобов зняв із шиї шворку й простягнув шматок. — Ти де дійсню служив?

— У кавалерії, — відповів Касян, віддаючи недокурок і беручи мило.

— Ні, я в піхоті! — Матюха сказав це з відтінком приємних спогадів у голосі. — Соловей, соловей, пташечка! Це я в нашій роті заспівувачем був. Вийдемо, бувало, візьмемо ногу, а ротний: ану, Лобов, давай, три-чотири... То я й тепер у піхоту згоден. Добре діло: коняку не чистити, про сіно не думати. Лопаткою копнув, заліз у нору — і нехай смалють. А на коні — не-е! Дуже мішень велика.

— Коней на кого покинув? — перебив Касян, теж намілюючи голову.

— Яких коней? А-а! Та одного діда приставили. Діда Симаку. Він ще нічого, човгає. А до нього на підмогу Пашку Гигу. Гигоче на весь рот: задоволений. Лошат у морду цілує. А так нічого, нормально: сіно роздає, гній підчищає. А кому ж іще? Більш нема кому.

Касян не відповів, зосереджено ковзав по голові шматком мила, дивлячись на воду.

— Скоро і коней братимуть, так що... Давай-но й тобі шарну спину.

Все ще чомусь опираючись, мабуть, Матюшиній готовності правити теревені з будь-якого приводу, Касян знехотя нахилився, розправив плечі, і Лобов, ніби собі на втіху, взявся торохкати по хребцях жорстким, ще не змиленим, не округленим бруском сірого мила.

— Я тут уже чоловік із шість скупав,— казав він над вухом, і Касян відчув горілчаний душок, яким тягло від нього.— З самого ранку йдуть дядьки: миються, сорочки нові одягають, причащаються, так би мовити. Це правильно: хоч у домовину, хоч на війну — у чистому треба. Не нами таке заведено, тому й нам дотримуватися треба. Ти торбу зібрав?

— Поки що ні...

— А я вже склав. Я вчора ще приготувався, коли папірця одержав. А чого довго роздумувати — хлібця, сальця та дві переміни. Ось тобі й усе збирання. Ще сьогодні чарку вип'ю — і прощай, Маня. Ти в чому йдеш? У чоботях, чи як?

— Ще не надумав.

— Це б сказати — осінь, болото, а то ж літо. Он яка погода стоїть. Найкраще — в личаках! М'яко, ніг не наб'єш. Правильно я кажу?

— Ясна річ, не осінь...

— От і я так думаю. В таку спеку. А там однаково взують у казенне, хоч у чому з'явися. Чоботи й пропадуть марно. А то жінці зостануться, нехай доношує з користю. Чекай, оситнячку принесу.

Матюха, повісивши на ший мило, цибато, високо задираючи ноги, пострибав мілководдям до куртинки оситняку. Насмикавши темно-зелених стебел з білястими прикорнями, він склав їх у жмут і, повернувшись, почав терти Касяна.

— У Кузьми вже гуляють,— доповідав він збуджено, на всю річку.— Двері-вікна навстіж, гармошка грає. Допіру мимо проходив — вискочив сам Кузьма в начищених чоботях, схопив мене за рукав, не відпускає. Ходімо, каже, попрощаємося. Нема чого, кажу, прощатися — разом ідемо. А якщо разом, тоді, каже, давай разом і вип'ємо.

— Ну чого ж, коли підносять...— сказав Касян, думаючи про своє: приїде Никифор, а він ще й до крамниці не сховався, пригостити буде нічим.

— А я й випив чарчину. До хати, правда, не пішов, то Кузьма не відчепився, у вікно пляшку стребував. А сам уже язиком ледь-ледь.

— З учорашнього дня, певно, не обсох.

— Де там з учорашнього! Ще до повістки почав. Я йому: мовляв, ходімо на річку покупаємося, сполоснемося наостанок. А він: я нині в горілці купаюся. Бруд на людині не зверху, він у ній усередині сидить. Так що, каже, ходімо до мене відмиватися. Авжеж, до вечора розгуляється народ: либонь, у кожній хаті готувалися. Завтра важко буде вставати.

Лобов розпалено зупинився, жбурнув зім'ятий жмут.

— Ну, все!— оголосив він.— Начистив — як дзеркало. Решту сам. Давай поки що перекуримо.

Поплававши на вільній глибині, всі троє вийшли на берег і, закуривши після купання, вляглися на пропечений пісок, зосереджено гріючись, поглядаючи на річку.

Сонце припікало у глинисте урвище на тому березі, рябому від нір берегових шурів. Глина палюче полум'яніла і, відбиваючись у воді, струменіла там розплавленою міддю. На безвітрі зморено поникли листям верби байраку, і десь у цій зеленій кипені теж зморено й в'яло туркотіла горлиця. Тільки ластівки, випурхуючи з нір, весело носилися парами над гладінню річки, весь час черкаючи по поверхні білими грудьми. Від їхнього доторку річка вкривалась округлими ранками, але одразу ж розгладжувалася, сама по собі заліковуючи всілякі подряпини. І бігла, бігла, заворожуючи, вода невідь-куди, увібравши в себе час, не відаючи ні про дні, ні про швидкоплинні хвилини...

— Оце та-ак!— спроквола мовив Лобов на продовження якоїсь своєї невисловленої думки. Його верхня губа, стягнута сизим рубцем, повністю не прикривала рот, і тому обличчя Матюхи, коли він мовчав, завжди набирало здивованого виразу, ніби він уперше бачив світ божий.— Благодать! Начебто й нема нічого...

Афоня-коваль, який, мабуть, за все літо не знімав сорочки, курячо-білий, пухирчастий від річкової прохолоди, мовчки обвів поглядом той бік.

— Ми отут лежимо, покурюємо,— так само замислено вів далі Лобов з розтяжкою.— А він іде, іде-е-е...

Хто це «він» і куди йде — було всім зрозуміло, і Афоня-коваль тільки почав замислено колупати нігтем садно на волохатому зап'ястку, що вже запеклося.

— І вчора йшов, і позавчора...

На самий край берега опустився кулик-пісочник, спритний птах, глянув на нерухомих чоловіків, але не злякався, не відле-

тів подалі, а, тонко попискуючи, став снувати по вогкому піску, співаючи голівкою за кожним кроком.

І знову, не діждавшись відповіді, Матюха, раптом пожвавившись, перескочив на інше:

— А чи правда, ніби німець за годинником воює?

— Як це — за годинником?— скося глянув на нього Афоня-коваль.

— Ну як... Кажуть: спершу побриється, надеколониться, кохвію вип'є. А тоді вже розбирає рушниці й починає смалити в наш бік. Пополуднує, роззує чоботи — і на розкладушку. Мертва година, значить. Ну, а потім ще скількись повоює. Якраз вісім годин виходить. Наче як у одну зміну.

Афоня-коваль, який було з цікавістю почав слухати, з досадою відвернувся:

— Мели, Іване, доки вітру стане.

— Що змелене, те й просівай.

— І сіяти нічого, так видно: брехня. Як це — в одну зміну? Війна — це тобі не фабрика якась.

— Німцю, може, й хвабрика. Мабуть, для того їм усім годинники видано, щоб дивитися. Кажуть, усі, як є, при годинниках.

Афоня пустив дим, похмуро замислився, і по його грубому, великопористому обличчю було видно, як бродила під сплутаним волоссям якась уперта думка, якась незгода.

— Ну добре, за годинником. А опісля що робить?

— Як — що?— легко здивувався Матюха.— Руки миє, вечереє. А потім — спати... Вночі вони — не дай боже, щоб іти кудись. Нізачо не підуть. Всі до одного сплять. Тільки варту виставляють. А решта — хропака. От, гади, культурні які, га?

Матюха й сам посміявся такій недоладній акуратності й одразу ж, ляснувши п'ятою по голій сідниці, злякавши гедзя, що там сів, зміркував:

— От би на них і напасти, коли вляжуться. Гармидеру наробити б, шухеру! Або гарбуза з куців висунути. З очима. А все-редині свічку запалити. Я ще малим якось біля дороги гарбуза прилаштував, коло кладовища, то урядник як рвонув, мало з коня не злетів.

— Ну й мастак ти брехати,— покрутив головою Афоня:— Скільки тебе знаю, самою брехнею живеш. Якби німець уночі спав, то не тільки гарбуза, а й гнога конопляного вставили б куди треба. Гарна побрехенька, та, як пуп, коротенька.

— А я тут при чому? За що купив, за те й продаю.

— В кого тільки куплено, запитати б.

— Та я ж казав, шуряк до мене приїхав. На проводи. Це ж він мене постриг. А самого його не беруть. На нього броню наклали. Бо на залізниці він. Зчіплювачем працює.

— Ну?

— Каже, поїздів, ешелонів на станції — тьма. Усі колії забиті, ніяк не роз'їдуться. Жінки, дітлахи — ева...куйовані називаються. З тих, виходить, місць, з небезпечних...

— При чому тут поїзди? Ох же й балабон!

— Та ти слухай! Я — балабон, а ти так і зовсім Хвома Суперчний. Не дасть доказати. Що люди, те і я. Народ гомонить, може, щось і правда. Не все ж геть-чисто брехня. Я мелю, а ти сій...

— Ну, ну, валяй.

— Тож моєму шурякові один дідок про те й розповів. Загубився він, відстав від свого поїзда, ніч, подітись нікуди, його й підібрали, привели в службу.

— Певно, шпигун підсланий, отаке бреше.

— Який там шпигун. Наварили йому картоплі, поїв, пошамкав, а потім під вікнами з крана вставну щелепу споліскував. А шурякові у вікно й видно. Доходяга. А так тямущий, про німця довго розповідав. Він ще з самої цієї... як її... Мені шуряк і місто називав, еге ж... А! Зі Львова! От звідки! Ніби годинникарем тамечки був. Він і годинника віддавав, тільки не за гроші, а щоб за хліб або за крупи. Якби знати, то я б і пшениці підіслав. Ну, та не про це... То цей дідок надивився на них удосталь, ось як я на тебе. Розповідав, страховиті, і ніби каски на них глибокі, по самі плечі. Щоб, значить, ніяка куля не зачепила.

— Зачекай, зачекай,— зупинив Лобова Афоня-коваль.— Якщо по самі плечі, то це ж, мабуть, нібито відро. Ану, одягни на себе відро — куди дивитимешся?

— То, може, там дірки прорізані.

— Ну-ну...

— І на касках з боків начебто ріжки.

— А ріжки навіщо?

— Цього я тобі не скажу, не знаю. Вони ж не нашенської віри, а може, й зовсім без ніякої, тому, либонь, і роги. Та ніби я вже таких десь бачив, на картинках. У моєї Вірки, в букварях, здається... Теж з відром на голові і з рогами!

Матюха спантеличено пошкріб стрижену потилицю.

— Ой браття, яку гадюку нам бити доведеться,— сказав він.— Бійся не бійся, а куди подінешся? А чоботи в нього, кажуть, ковані — не те що самі закаблуки, а й уся підощва...

— Ну, це вже справжня брехня,— не згодився Афоня.

— Це ж чому?

— А ходить він як, якщо вся подошва? Ну ось давай я тобі на підметку суцільну залізяку підкую — чи далеко зайдеш?

— А чорти його знають, як він ходить. Це ж німець! У нього он і багнет не такий, як наш,— щоб і людину колоти, і ковбасу краяти. Все продумано. То, може, й ноги в нього як у коня.

— Ну, почав правити смаленого дуба! Піди сполоснися трохи.

— А що? Диви-но, скільки за сім днів пройшов. Біжи бігом — стільки не пробіжиш.

— Таж на машинах — чого б не пробігти.

— Що ж у нього, піхоти немає, чи що?

— І піхота на машинах.

— Ох ти! Яка ж це піхота, коли пішки не ходить. Чудно!

— Тобі, бачиш, і чудно. Сіла баба на чудно, наступила на рядно.— Афоня-коваль сердито плюнув на недокурок і докінчив:— Поділ обірвала, чудно бабі стало.

Матюха замовк і, засунувши свій недокурок у пісок, почав засипати із пригорщі, хоронячи його під горбиком, що повільно вистав.

Кулик-пісочник все ще бігав уздовж річки, тицяв шильцем у людські сліди, наліті водою. Час від часу він зупинявся і ско-са поглядав чорним очком на чоловіків, ніби запитував: я не заважаю? Але ось над чистими пісками Окунців промайнула розпливчата тінь. Кулик завмер, так і не опустивши лапку, підняту для чергового стібка. Усі троє підвели голови й побачили у ясній полуденній синяві чорну літеру «Т». Вона кружляла над плесом, нерухомо розпластавши крила, і коли напливала на сонце, по піску прослизала швидка тінь. Чийсь невидимі очі, чийсь розбійницький замір кружляв над мирними берегами...

Кулик більше не метушився, не тицявся в сліди, а насторожено завмер, вдивляючись у небо то одним, то другим оком. Плесо затихло, зачаїлося під цим нечутним плином чорного птаха. Змовкла, більше не тенькала в кузі очеретянка, перестала туркотіти серед зарічних верб горлиця.

В інший час чоловікам начхати було б на шуліку, але нині і їм чомусь стало незатишно і неспокоїно від того, що мовчазний хижак завис над головою.

— У, хващист!— вилаявся Матюха.— Свіжини захотів.

Але ось шуліка, мабуть, усе ж таки злякавшись людей, що лежали на піску, широким півколом перемістився до займища і повис там над хащами байраку. Збоку він ще більше скидався на літак, який щось вивідував на землі.

— Ну що, браття,— підвівся Лобов.— Ходімо ще сполоснемось. Останній разок.

Касян дістав з кошика конопляну мочалку й своє мило і, ступивши у воду, ще раз пройшовся по всьому тілу, не поспішаючи і старанно. Афоня-коваль тільки попірнав, а Лобов, лігши на спину, довго й непорушно лежав так, віддавшись якимсь думкам, а може, й блаженній бездумності, і течія зносила його вниз.

Потім одягалися в чисте, стрибаючи на одній нозі, просовуючи сполоснуті ступні у підштанки, натягали на ще не просохле тіло вибілені, викачані сорочки. І вже одягнений, але ще босий, Матюха скочив у річку і, зачерпнувши пригорщу, припав до неї губами.

— Забув напитися на прощання,— сказав він, утираючись рукавом.— Чи доведеться ще колись...

А вийшовши на берегову смужку, де ще недавно бігав кулик,— босий, у недоладній, завеликій для нього сорочці, що прикривала підв'язані біля щиколоток підштанки, ніби засуджений до смерті,— повернувся до річки і тричі низько вклонився клаповухою стриженою головою.

— Ну, матінко Остомля,— промовив він провинною скоромовкою.— Прости-прощай. Які питимемо води-ріки, в якій стороні — поки що не відаємо. Йдемо ми...

Афоня-коваль, теж весь у білому, сугулячись крутою спиною, насуплено, мов бик, втупився в річку.

— Ну, все,— сказав Матюха, відступаючи од берега і все ще оглядаючись.— Ходімо.

Вони одягли верхнє, складене на траві під шелюгою, взулися, ще раз подивилися навкруги і мовчазним ланцюжком пройшли вузьким перешийком. І тут, уже на лузі, попрощавшись, потиснувши один одному руки до завтрашнього дня, розбрелися по своїх стежках.

Простуючи вигоном, що бринів на краях полуденним маревом, Касян бачив, як назустріч, то справа, то далеко зліва, хто з кошиками, хто з білими згортками під пахвою, поспішали до Остомлі ще кілька чоловіків.

12

Ще біля хвiртки хата повіяла на Касяна житнім теплом, як бувало на великі свята. У кухні вже було прибрано, челюсті печі запнуті занавіскою, а на столі під вогким ряденцем парували виставлені хлібини.

У дитинстві Касян завжди намагався не пропустити цієї радісної миті. Мати, поки пікся хліб, поралась у хаті, час від часу

підходила до таємниче примовклої печі, у чорній виметеній утробі якої відбувалося щось незвичайне, томливо-довге, відгуляла на півчелюсть жерстяну заслінку і легкою осиковою лопатою підхоплювала найближчу рум'яну хлібину, яка глянсувало лисніла округлою шкуринкою. Вона брала хлібину в руки, від жару підкидала її, дмухала, перекидала з долоні на долоню, після чого, давши трошки охолонути зверху, підносила до обличчя і, ніби вклоняючись хлібові, обережно торкалася кінчиком носа. Мимоволі сплакнувши, мати тієї ж миті відхиляла обличчя, і це означало, що хліб іще не на порі, сповнений внутрішнього сирого жару, і треба його знову садити в піч. Але ось наставала мить, коли мати, спочатку нерішуче, а потім усе сміливіше притискала носом до хлібини, нарешті, й зовсім розплющувала його, терпляче витримуючи внутрішній гарячий дух. Такої миті її обличчя радісно розцвітало, і вона, чи то самій собі, чи всьому дому, хто був тут і не був, оголошувала: «Слава тобі!» З легеньким шурхотом хлібини одна за одною злітали з лопати на вишкрябану стільницю, і спочатку кухня, а далі світлиця й усі закутки в хаті починали сповнюватися теплою житньою ситістю, яка потім переливалася в сіни, заповнювала собою двір і хвилями котилася вулицею. Збуджені хлібним духом, горобці обліплювали дах, до сіней збивались кури, тупцялися біля порога, з цікавістю заглядаючи у двері, і все втягала повітря волого тремтячими ніздрями, приножувалася крізь щілини воріт зачинена у хліві корова.

А тим часом мати, змочивши у свіжій, тільки-но зачерпнутій колодязній воді гусяче крило, змахувала ним над хлібинами, кропила широким хрестом, і ті, вбираючи в себе геть усю вологу, вдоволено зітхали оксамитово-округлими боками й починали у відповідь духмяніти, ніби дихаючи у знеможеній млості і заспокоєнні. Потім буханці закривали чистим ряденцем і залишали так до кінця дня вичахати й тим самим дозрівати кожною порюю до потрібної готовності. І не було у тодішнього Касяна терпіння, щоб, вибравши мить, не підкратися і не відламати нишком десь у непомітному місці теплий крайчик, ще в печі надірваний жаром та так і запечений хрустким ніздрюватим розломом. Але мати й сама здогадувалася, відрізала, де він показував, наливала у блюдце конопляної олії, посипала сіллю, і він, сівши біля віконця кухні, приголублений теплою материнською рукою, щасливо ласував першохлібом, зронюючи зелені краплі олії в посудинку. Ось і виріс давно Касян, і вже замість нього Сергунок з Митюнькою, боячись батькового ремінця, по-тай відламували на все тому ж столі шкуринки від хлібин, але й досі пам'ятно й радісно йому це, і тепер часом не відмовив-

ся б він від колишніх пустощів, якби не було самому соромно перед малюками ламати хліб раніше часу.

Але сьогодні Касян навіть не підняв покривала, щоб поглянути, чи вдався хліб, як робив і радів він раніше, а лише скоса подивився в той бік, відсторонений від самого себе своїм новим і незвичним станом відчуження.

Мав би вже повернутися Сергунок разом з Никифором, Касяновим братом. З цим очікуванням зустрічі Касян і увійшов у дім. Але хата зустріла його тишею, було тільки чути, як із скрипучою кульгавістю цокали на простінку ходики та іноді глухо стогнала мати, задрімавши після ранніх клопотів у себе на полу.

У кімнаті теж було прибрано й урочисто-тихо. Сохнучи у теплі по-зимовому натопленої хати, волого дихали сосною вибиті мостини, стіл білів чистою свіжою скатертиною, повішені фіранки притемнювали денне світло, і в напівтемряві, на покуті, перед ликом Миколи-угодника рівно світилася лампадка. Підтримувана трьома тоненькими ланцюжками, вона цідила своє світло крізь тигельок із синього скла, забарвлюючи побілений куток і рушник, що звисав краями по обидва боки ікони, в блакитний зимовий тон. І було тут усе по-різдвяному умиротворене, ніби за стінами і не визрівав ще один спекотний, томливо-тривожний день самої верхини літа.

Касян у свій тридцятишестилітній зеніт, коли ще здається далеким кінцевий житейський край, а дні сповнені насущних турбот, особливо не вдавався в спасенні роздуми, давно вже позабував ті молитви, яких колись навчала покійна бабуся, і рідко тепер повертався в той бік, та й то коли шукав якусь податкову квитанцію за божником. Але тепер, увійшовши до неходжено-прибраної кімнати, що зустріла його олтарним відсвітом лампади, він, ніби стороння зайшла людина, тієї ж миті відчув якесь відчуження від нього своєї ж власної домівки й, усе ще тримаючи кошик із змінною білизною, зупинився в дверях і розгублено вступився в освітлений куток, неприємно здогадуючись, що сьогодні лампадку засвітили для нього, в його останній день, на знак прощального благословення. Її рівний гостренький вогник призмито відбивався у тьмяній позолоченій ризи старої ікони, якій вклонялася ще Касянова прабаба, і з чорноти розмальованої дошки нині проступав тільки жовтавий лик із темнозапалими очима, які, одначе, найбільше збереглися й ще досі таємничим нерозгаданим докором озирали дім і все в ньому суще.

Стоячи сам на сам, Касян з мимовільною пильністю уперше так довго вдивлявся у хворобливо-вохристе обличчя Миколи, відчуваючи якусь тривожну незручність від зверненого до ньо-

го погляду. Ікона нагадувала Касянові ветхого подорожнього старця, які іноді забредали до Усвят, нерішуче постукуючи в раму через огорожу палісадника кінцем горіхового щіпка. Наче отакий старець і забрів до хати, коли тут не було Касяна, і, відклавши торбу та посох і знявши рам'я, самовільно розпалив у кутку вогник, щоб перепочити й просохнути з дороги. І ніби прийшов він звідкись звідти, з тих небезпечних місць, і тому, здавалося, дивився він на Касяна з тією суворою неприязню, немов з його тонких скорботних вуст, скutih напруженою німотою, ось-ось мають зірватися наболілі слова докору, які виднілися в його осудливому погляді. Зустрівшись з Миколою очима, Касян ще раз гостро й незатишно відчув тривожну провину і через те ніби прочитав ці його осудливі слова, які він так натужно силкувався вимовити Касянові: «А ворог іде, йде...»

І Касян тихо вийшов, чомусь не насмілившись залишити в кімнаті свого кошика, і зачинив за собою стулки дверей.

У дворі він у задумі постояв над коритцем з недорубаним тютюном, але досікати не став, а тільки зачерпнув на цигарку і закурился з тим самим пекучим відчуттям висловленого докору. Йому раптом уявилося, як ті йдуть, ідуть щільними рядами усвятським незібраним полем, охопленим вогнем, і крізь пелену диму і язика вогню зловісно маячать насунуті на самі плечі рогаті диявольські каски.

Час уже й справді збиратися, загодя скласти торбу, поки не прийшов Никифор, а може, й ще хто. Тоді, на людях, ніколи буде, а завтра, ледь займеться на світ, треба вставати, бігти на стайню по коней, яких обіцяв подати до контори під поклажу. Та раптом згадав, що торбу взяв з собою Сергунок, і, чортихнувшись, а заодно подосадувавши на Натаху, яка так невчасно забігла невідомо куди, подався до комори, де в нього зберігались чоботи.

У коморі було, як завжди, напівтемно й прохолодно, добре, домовито пахло зерном, і він мимоволі й глибоко вдихнув міцний заспокійливий житній дух, до якого ледь відчутно домішувалася солодкава гіркота сухої горобини, наламаної і розвішаної по стінах Натахою ще минулої осені, — від мишей. Горобина, підсихаючи, зронювала ягоди, і тепер їх зморщені намистини скрізь потрапляли на очі — і на підлозі, і на ляді засіка, і навіть на тесових полицях. Рік у рік комора вбирала кожною колодою цей хлібний дух, і пахло тут оманливо і сито навіть у ті пам'ятні роки, коли засік пустував. І тепер Касян, не довіряючи цьому духу, підняв ляду й, не заглядаючи, засунув руку в засік. Рука сховалась аж під саму пахву, перш ніж пальці торкнулися зерна: хліба залишалось обмаль, ледь прикривалося днище. Що-

правда, на полиці стояло половина мішка млива, і цього з лишком вистачило б до новини, а там за ним уже було записано півтора ста зароблених днів. Та хто ж його знає, як воно обернеться: хліб у полі — душа в неволі... І знову йому нав'язливо привиділися ті залізні роги над незібраним житом...

— Ех, не на руку, не на порі все скоїлося,— почував він за коміром.— Аби хоч трохи затрималось...

Нові Касянові чоботи висіли на дерев'яному штирку, а стара повсякденна пара разом із самоваром, який розпаявся, валялася в кутку — кожному своя честь. Касян постояв, обдивляючись ті й другі чоботи, у чому йому йти завтра. Чоботи, які висіли на штирку, були ще зовсім нові, на спиртовій підметці, прошпилені у два ряди кленовими гвіздками. Шив він їх на замовлення, до минулої покрови у Верхніх Ставцях за мішок жита й свинячу лопатку. Касян жалів їх носити в будень, всю зиму старався обходитись старими, поки ті зовсім не позбивалися, так що нові лишилися, вважай, неходженими. Йти в таких було жарко, та він, правду кажучи, й не збирався, а тільки так — подивитися, що за них можна взяти при потребі. Колишнього мішка, ясна річ, за них не візьмеш, хліб, звичайно, притримуватимуть, берегтимуть хліб, та все ж річ і тепер цінна, не полову за них візьмеш. Нехай собі висять, мало що... А то й сама походить, у самої немає в що вступити. Кілька онуч накрутити, то їй саме якраз. Либонь, не танцювати...

І, більше не роздумуючи, узяв старі, сунув під пахву і, вишовши, зачинив двері на засув.

При світлі Касян ще раз обдивився звувачку. Зносив він чоботи, що й казати, до краю: на закаблуках підпоролася дратва, та й гвіздочками підкріпити не завадило б. Можна було б завчасно понести до діда Вакули, але тепер коли ж лагодити, лагодити й часу немає. Ну та гаразд, змазати тепленьким дьогтем, може, на ранок і пом'якшають. Всього лиш на один раз і потрібні: дійти до призовного, а там — в ешелон, на залізні колеса. Обійдеться.

Касян поліз під комору, дістав звідти підвішену до підлоги дігтярку і, прилаштувавшись на кам'яному приступці, взявся дерев'яною лопаткою розчищати загуслу рідину, знімаючи з поверхні налипле куряче пір'я. За тим його й застала Натаха. Вона увійшла у хвіртку, однією рукою ведучи за собою Митюньку, а другою тримала щось над животом, загорнувши в пелену фартуха.

— Сергійка ще немає?— запитала вона, зупинившись перед Касяном.

Касян від учорашнього дня не міг подолати відчуженості, що його охопила, і, не відриваючи очей від дігтярки, глухо видушив із себе:

— Немає поки що...

— Ох, що ж це він! Чи не заблукав де? Послала — сама не своя.

Касян промовчав.

У розтоптаних парусинових черевиках із шкіряними союзками Натаха вичікувально стояла перед ним, і Касянові було не по собі від цього її причіпливого стояння: йшла б собі й займалася своїм ділом, чи що... Він її ні в чому не звинувачував за вчорашнє, що візьмеш з отакої нікудишньої. Та от же всупереч його волі захрясла в ньому й не відпускала якась чоловіча затятість.

— Де ж ходила?— запитав він уже суворіше.— Вкладатися треба, а ти з дому.

— До лавки бігала. Никифор прийде, а в нас і подати нічого.

Касян повів бровою, одним оком зиркнув на її зібраний фартух.

— Сьогодні дві підводи привезли, а вже немає. Мені Клавка останню віддала.

Касянові хотілося сказати, що однієї буде мало, може, Никифор з дружиною прийде, а там іще хтось загляне, але промовчав. Йому треба було самому про це подумати і до лавки сходити, та ось забарився, забув якимсь. Та й нині не хотілося нічого, вчора з чоловіками перегорів, збив охоту.

— Візьми-но, синку, занеси до хати,— Натаха вивільнила з фартуха пляшку.— Та гляди, не впусти.

Митюнька, тримаючи пляшку обома руками поперед себе, боязко, ніби із зав'язаними очима, почалапав до сіней.

— А ти що затіяв?— запитала Натаха, все ще важко дихаючи після недавньої ходьби.

— Таж бачиш.

Вона нахилилася, підняла правий чобіт за халяву, покрутила його в руках. Під її пальцями чобіт вищирився чорними підгнилими шпильками.

— Не рви!— потягся до чобота Касян.— Навіщо зумисне рвеш?

— А я й не рвала. Такий і був роззявлений.

— Дай-но, дай сюди!..— розсердився Касян.

Він забрав чобіт, поставив за собою на приступець.

— Невже в цих підеш?

Касян мовчав, утупившись собі під ноги.

— Ох, Косю, не треба в останній день отак. Слова не витягнеш. У цих, чи що, надумався?

— А що... І в цих добре,— неохоче буркнув Касян.

— Та вже куди краще. Поглянь, як затверділи, водянки набивати тільки. Куди ж в отаких?

— Я на підводі. Поклажу повезу.

— Не до самого ж фронту на підводі. А якщо далі пішки поженуть? Та ще негода заїде? Не на день, не на тиждень ідеш. Хіба мало що...

— Любов онде й зовсім у личаках. Однаково мінятимуть, казенні дадуть.

— Та коли там їх дадуть. Не одразу ж дадуть.

— Дадуть! Босими на німця не підемо.

— Не впирайся, не впирайся, Касяне. Взувай нові.

— Чого це я даремно переводитиму?

— Та як же це даремно? Хіба на таке йти — даремно?

— Авжеж, даремно: гарні знімуть, а кирзу дадуть. А ти продаси, коли що...

— Як це — коли що?— підступилася Натаха.— Ти про що це? Ти що таке говориш?

— Не до тещі в гості йду,— пустив жорсткий смішок Касян.

— Нічого не знаю і знати не хочу цього!— запально відмахнулася Натаха, і її лице враз заграло плямами.— І ти про таке загода не смій! Чуєш?! Не накликай, не прирікай себе зарання.

— Куля, як то кажуть, дурна. Вона не розбирає.

— Недобре це!— не слухала його Натаха.— Із сум'яттям у душі на таке не йдуть. Не гнися зарання. Так скоріше до біди.

— Ти звідки знаєш, що в мене?

— А хто ж має знати?

Касян відклав лопатку, поліз до кишені по кисет. Довго мовчки скручував-ладнав неслухняну цигарку. І весь цей час Натаха важкою горою стояла над ним, чекала чогось.

— Дивлюсь я,— лизнувши язиком по цигарці, похмуро мовив Касян,— начебто не дочекаєшся туди спровадити. Ще й повістки не бачила, а вже торбу пошила.

— От дурний! Ну й дурний!— очі Натахи зволожилися, вона потягла до обличчя край фартуха.— Та як же язик твій повертається отаке сказати? Побійся совісті! Господи...

Вона відвернулася, похилила голову. Пелена її вицвілого плаття дрібно тремтіла. Набряклі щиколотки достиглою опарою напливли на краї запорошених черевиків.

Його різнуло раптовою жалістю. Бовкнув, звичайно, казнащо. Адже й чоботи залишав не через жадібність, їй і залишав, треба б розуміти.

— Ну годі, годі,— провинно мовив він.— Я не гнуся. Звідки ти взяла?

Натаха не відповідала, втиралася фартухом.

— Не заводити ж мені пісні! А що випало, то моє, на горище не поглядаю. Мені, мабуть, теж прикро таке слухати — не гнися.

— Ох, Косю...— видихнула вона тягар, що її душив.

— Ну, кажу тобі, годі. Я й так караюся: вони онде йдуть, а я ще досі тут...

— От і добре,— обернулася вона.— Так і тримайся, не розслабляйся. І нам буде тоді легше. А вже коли що, то чоботи твої нам не втіха.

— Воно-то так. А все ж не кидайся, дівко,— намагався урезонити Касян.— З чим залишаєтесь? Он у засіку дно видно. А з колгоспу чи буде щось... А пудів зо два за чоботи візьмеш — теж не завадить.

— А мені мало за тебе два пуди!— Натаха знову схлипнула, здригнулася всім животом.— Мало! Чуєш? Мало! Ма-а-ло!

— Та охолонь ти, чого норовишся! Хто знає, як підіпре.

— І слухати не хочу!— закусивши губи, вона раптом схопила чобіт, що стояв перед Касяном, і щосили пожбурила його за пліт.— Підеш у драгті ноги збивати, а я тут думай. Нізащо! Йди людиною. Оце й усе!

Касян розгублено дивився на дiгтярку, потім мовчки встав, шпурнув із приступця другий чобіт, відчинив комору і зняв зі стіни нові.

Натаха теж мовчки пішла, залишивши Митюньку, який вибіг на подвір'я, і, як тільки вона зайшла до сіней, звідти із сполоханим кудкудаканням, перестрибуючи одна через одну, посипали кури, а слідом за ними вилетів березовий деркач.

— Нові то нові,— пересмикнув плечима Касян.

Чекаючи Никифора, він разом із Митюнькою порався на подвір'ї: змастив і підвісив чоботи у затінок під стріхою комори, досік тютюн і, заправивши його тертим буркуном, набив добрачу торбинку. Потім узявся за хмиз, перерубав мало не весь запас і склав під повіткою. Никифора все не було, і він, нагостривши сокиру, почав дорубувати решту хмизу.

Час від часу Натаха, висовуючися з відчиненого вікна, вже спокійно, примирено гукала:

— Косю! Чи готовий тютюн? Давай-но сюди, буду поки що збирати.

Або:

— Митюню-у! Ти не брав олівчика? Таткові треба. Листи нам писатиме татко. А я все не знайду олівчика.

Прийшла з лугів, штовхнувши рогами хвіртку, корова Зозуля — у чорному чапраку на спині, ніби наопашки від задухи й спеки. Корова ситно мукнула і, покосувавши на чоботи, потягувавши ніздрями дігтярний запах, протяжно видула з себе цей недобрий дух. Потім, сама видихаючи паркі пахоці перетравленої зелені й назбираного молока, подокуючи, ніби новим взуттям, начищеними травною, ще міцними ратичками, не поспішаючи, домовито побрела подвір'ям, принюючучись і додивляючись до кожної дрібниці.

Незабаром мимохідь нагодився Олекса Махотін — у новій синій сорочці з косим коміром, підперезаний вузьким кавказьким ремінцем, оздобленим, наче виїзна збруя, дрібними бляшками. Чуб у Олексі вороними кільцями, чорні очі масно мружаться — напідпитку чоловік. Олекса розмашисто, ніби рік не стрічались, ляснув Касяна по долоні:

— Ну як, шоломоносець? Спорядився?

— Та йди ти... Вже приклеїли...

— Годі тобі! І пожартувати не можна. Що робиш?

— Та ось... — Касян кивнув на викладений стос дров. — Хоч на перший час.

— Кінчай-но, тепер уже не напасешся. Бери Наталю та гайда до мене, посидимо наостанок.

Касян подивився на розкидані дрова.

— Та краще ти до мене. З Катериною й приходь.

— Чого ж краще? У тебе, бачу, теж нікого. А я зараз по тітку Проню та по Михея збігаю, та й сядемо. Михей своїх двох ще тими днями випровадив, то тепер усе на задвірках стоїть, нудиться сам.

— Ні, Олексо, спасибі за добре слово. Сам гостей чекаю. Малого послав по Никифора. З хвилини на хвилину мають прийти.

— І Никифора бери, всім вистачить.

— Та ні, Олексо, ні. Ти вже вибач. Не той день, щоб з дому ходити. Сам розумієш. З тобою ми ще й завтра побачимось, і потім. Дивись, не розлучать, разом будемо. Останні години вдома треба побути. Може, зайдеш, вип'ємо мосі?

— Та чого там... Усієї по дворах не переп'єш. Ну, коли так — бувай. Піду до Зяблова заверну.

— Та й він не піде. Не той день, кажу...

— От чорт, нікого не догукаєшся. Е-ех, побий його грім...

Виблизкуючи сатиноювою спиною, Олекса ступив до надвірного вікна, відхилив головою фіранку й шумливо гаркнув:

— Здорова будь, Наталонько, щира душенько! Драстуйте, тьотю Фросино. Дайте на вас останній разок подивлюсь. Ну, Наталя, ну, молодець! Яка рясна!.. Як я? Дякую, дякую!.. А тобі благополучно третього, богатиря-селяниновича... Не-е, тьотю Фросино, нічого не бійтеся... Та вже постараємося, голубоньки, постараємось... Прийдемо, тьотю Фросино, де ми подінемось... Ну, прощайте! Не поминайте лихом, коли щось не так...

Кивнувши ще раз Касянові, Олекса, збуджений цією швидкою розмовою, вийшов через задню хвіртку, і там, під вишняком, вихопилося в нього розчуленим сплеском:

Ах, кабы на цветы да не морозы,
И зимой бы цветы расцветали-и...

Двічі виходив Касян за ворота і, слухаючи, як уже почало то тут, то там озиватися село, виглядав на дальньому його краю Сергунка. Але він, шибеник з'явився аж під самий вечір, коли сонце, обійшовши Усвяті, покотилося до своєї літньої оселі десь за житнім полем. Перетятий білими лямками, волочачи за собою запилюжену, в листі лозину, Сергунок заскочив у двір один, без Никифора.

— Ось!— простягнув він Касянові складеного папірця.— Велія передати.

Касян, дивуючись, розгорнув синій клаптик від пачки рафінаду. Нерівними напівдрукованими літерами там було нашкрябано: «Рідний брате Касяне Тимофійовичу. Вклоняється тобі твій рідний брат Никифор Тимофійович і Катерина Лексіївна. А прийти ми не можемо, при всьому нашому задоволенні, але не можна. Завтра я призиваюся, тож прийти не можу, немає часу. Сергійко твій казав, тебе теж беруть. Тоді підемо разом. Тільки візьми свого тютюнцю й на мене. Твій тютюн добрий. Одного жаль, не побачу матусю нашу Хросину Іллівну. Нехай за мною не побивається. А якщо підемо шляхом повз Усвяті, то, може, навідаюся попрощатись. А так у нас усе гаразд, усі живі-здорові.

Твій рідний брат Никифор Тимофійович».

Касян так і сяк покрутив папірець з-під цукру. До цієї хвилини в нього й на думці не було, що Никифора теж призовуть. Він був на вісім років старший за Касяна. Щоправда, після нього народилися ще два хлопчики, а вже потім сам Касян четвертим. Але ті померли ще маленькими, і залишилися Касян і Никифор, як дві верей, між якими зяяли ніким не підперті ці восьмирічні розчинені ворота. Никифор ще першого року після одруження відійшов від двору, обжився в Ситному на тестевій землі, який саме на той час помер, та й лишився там за господаря. І ось, ви-

являється, і його беруть, старшого. Мати тепер і зовсім зажуриться. Звикаючи до цієї новини, Касян відчужено дивився на Сергунка, який усе ще стояв перед ним з полотняною торбиною і з своїм вербовим запилуженим скакуном. Хлопчина відміряв на ньому в обидва кінці верст дванадцять, навіть трохи змарнів з лиця, але очі його ясно горіли від виконаного доручення.

— То що ж там дядько Никифор? Готується?

— Куди готується?— не зрозумів Сергунок.

— На війну. Куди ж іще?

— Не-е!— задзвенів голосом Сергунок.— У них там ніякої війни немає.

— Як це немає?

— Дядько Никифор з чоловіками до річки ходив. Мабуть, рибу ловити.

— Так... А тітка ж як?

— А тьотя Катя хліб пекла з маком. А потім щось шила. Вона і нам буханець дала.— Сергунок піддав торбу спиною.

— Ага... Ну ясно... А ти ж чому довго? Чи забавився? Мати он усе виглядає: немає та немає.

— Ну таж дядько Никифор на річці був!— образився Сергунок.— А коли прийшов, оце написав і велів передати.

Касян мазнув Сергунка по щоці долонею:

— Молодець.

Старенька Фросина Іллівна, яка всі ці дні згорьовано мовчала, нечутна у своєму поранні по дому, вже прибрана в нову білу в цяточку хустину, вислухала звістку про старшого сина якось байдуже, наче до неї не доходили ці слова чи начебто були самі собою зрозумілі.

— Ну то що ж...— зронила вона, помовчавши.— Тоді сідайде обідати.

І, зсугулившись, тінню побрела у валяних опорках на кухню, залишивши за собою тяжку тишу.

Касян, сам не знаючи навіщо, акуратно згорнув синій папірець на колишніх згинах і, як податкову квитанцію, бережно засунув за Миколу, який споконвіку зберігав усі їхні рахунки з поцейбичним життям. Виявляється, зблизька Микола був геть лисий чи, як Матюха Лобов, наголо стрижений. «А вони ж ідуть, ідуть...»— знову нагадав він самими очима.

— Це твоє, Косю,— чомусь пошепки сказала Натаха, показавши на скриню, де височіла купка, накрита білим.— Перевір, що не так...

Касян машинально підняв край, побачив стосик спіднього, хлібину, купку яєць, кварту, різьблену ложку і ще якісь вузлики та згортки.

— Тютюн там?— запитав він про найголовніше.

— І тютюн, і сірники — десять коробок. Досить десятка? А оце сіль у торбинці. Тут мило. У цій панчосі, запам'ятай, зошит з олівцем. А у другій панчосі — нитки з голкою і гудзиками. Курку їж одразу, не тримай...

— А в торбі що?

— Сухарі. Про всяк випадок.

— Куди стільки всього? Чи легко носити?

— Носити — не просити, Косю. Зайвим і поділитися можна.

— Татку!— Сергунок смикнув Касяна за штани.— Татку, ножика не забудь?

— Якого ножика?— не зрозумів Касян.

— Та складаного.

— А-а...

Касян поліз до кишені: ніж був на місці. Він дістав його, покрутив у руках і простягнув Сергункові:

— Так уже й бути, це тобі.

— А ти?— не наважився взяти Сергунок.— Як же на війні без ножика?

— Бери, бери. Батька згадуватимеш.

Сергунок, не вірячи собі, схопив складаного ножика й зашарівся по самі вуха. Оглянувшись на Митюньку, котрий загавився, упустив цю мить, він шмигнув у куток за завіску.

— А бритви я поки що не клала,— нагадала Натаха.— Ти спершу поголися, поки налаштуємо обід. І візьми-но вдягни оце.

Вона поклала в руки Касянові нову сорочку, яку купила ще до травня,— чорну, з густим рядом білих гудзиків.

Касян слухняно дістав з-за ходиків загорнуту в шматину бритву, націдив кварту окропу і, прихопивши сорочку, рушник і кругле дзеркальце, влаштувався у дворі під повіткою. Там він без поспіху, старанно поголився, щоб вистачило днів на три, ополоснув з кварти обличчя й надів сорочку, яка ще пахла лавкою. І поки він збирався до столу, Натаха теж устигла перемишити кофту, вмити й зачесати дітей. Обидва хлопчики вже сиділи рядочком на своїх місцях і, побравши ложки, сумирно й нетерпляче поглядали, як бабуся носила з кухні страви. На середині стола в череп'яній мисці звабливо парувала зварена цілою курка, потім з'явилися свіжі огірки-пуп'янки, що тільки-но пішли в ріст, тушкована на сковороді картопля, жовто заправлена яйцем миска з сиром, тарелі з ситними пирогами, що аж розбухли від горохової начинки з цибулею, і під кінець бабуся подала локшину: одну миску поставила на двох Сергункові

з Митюнькою, другу — батькові з матір'ю, а третю, маленьку поставила край столу собі.

Не щодня на стіл виставляли одразу стільки всього смачного. Війна війною, не кожної миті про неї згадувалось, як про будь-яку гру, а їжа була — ось вона, і всі ці численні страви мимоволі настроювали дітлахів на очікування несподіваного свята. І було чути, як вони збуджено перешіптувались:

— Ух ти! Диви-но, пироги! Я отой собі візьму.

— Який?

— А онде. Той, що найбільше запечений.

— Ага-а, хитленький!

— А хто до Ситного ходив?

— Ну і що? А зате я в магазин.

— Ох, як далеко. Либонь, мамка несла.

— Як дам...

— А осьо — нюхав?

— А ти... а ти Селгунець-голобець. Сілий! Сілий!

— А ти Митя-циця.

— А зате мені кулячу лапку, ага!

— Авжеж, тобі!

— А що, тобі, га? Все тобі та тобі.

— І не мені.

— А кому з?

— Це таткові курка. Татко на війну йде, зрозумів? Коли вистрелеш великий, підеш на війну, тоді й тобі дадуть.

Увійшла бабуся з хлібиною і, обтерши долонею її зісподу, подала Касянові.

— Візьми-но, годувальнику, почни,— сказала вона слабким, утомленим голосом, перехрестившись на покуть.— Не знаю, чи дався...

Діти стихли, облишили свою суперечку.

Багато хліба пеклося на Касяновому віку, але щоразу надрізати першу хлібину було радісно, ніби розкривалася скарбничка разом витраченої за тиждень праці, до якої кожен, малий чи старий, вклав посильний внесок, і завжди це відбувалося, коли збиралася вся родина.

Колись цей самий стіл, просто збитий, але міцний, з вершкових плах, розрахований на дюжину їдців, очолював дід Лукаш, від якого в Касяновій пам'яті вціліли його біла як дим борода до третього гудзика на сорочці та вузлуваті жорсткі руки, намуляні мотузками та ликом. І пригадувалось, як він, перехрестившись і притиснувши хлібину ребром до сивих полотняних грудей, обсипавши її білим волоссям бороди, відрізав перший окраєць, роздивлявся й нюхав, і бабуся, стоячи за його спиною,

трепетно чекала свого суду. Потім дід Лукаш, підупавши на силі, передав суд Касяновому батькові, а батько ось уже й самому Касянові. Так і мінялися за цим столом місцями — за ходом сонця. На ранковій стороні, як і тепер, завжди тулилися діти, на вечірній — жінки, а на покуті, в застольному zenіті, завжди сидів головний різальник хліба, поки не надходив час поступатися ножом іншому.

Касян, тримаючи великого саморобного ножа із сталевого уламка коси, прийняв з материних рук хлібину, яка сходила ще теплом, і тільки ледь ворухнув кутиками рота від думки, що це його останній хліб, яким він нині мав обділити сім'ю. Мабуть, це усвідомлювали й інші, тому що, поки він примірявся, з якого краю почати, і Натаха, і бабуся, і Сергунок, і навіть Митюнька прикипіло, мовчки дивилися на його руки. І від цього стало так тихо, що було чути, як хлібина м'яко шурхотіла в жорстких Касянових долонях.

Але Касян раптом поклав хлібину на стіл і сказав:

— Ану, синку, давай ти.

— Я?— стрепенувся Сергунок.— Як — я?

— Давай звикай,— сказав Касян і поклав перед ним хлібину.

Від цих батькових слів хлопчик знову спаленів і, все ще не вірячи, чи не жартує той, зніяковіло подивився на круглу хлібину, над якою він, сидючи на лаві, ледь здіймався маківкою.

— Давай, жазяїне, давай,— підбадьорив його Касян.

Сергунок, оглядаючись то на матір, то на бабусю, обома руками підтягнув до себе важку хлібину й нерішуче прийняв від батька старий сточений ніж.

— А як... як різати?— несміливо запитав він.

— Ну як... На ідців і ріж.

Сергунок став на лаві на коліна. Посерйознішавши і якомсь подорослішавши обличчям, але все ще сповнений нерішучості, ніби перед ним лежало щось живе й трепетне, він уперше в своєму житті приставив кінчик ножа до горбатої спини хлібини. Шкурунка спочатку пружно прогнулась, але тієї ж миті з легким хрускотом охоче, перезріло роздалась під ножом, і Сергунок, швидко глянувши на батька, чи так він робить, обома руками натис на колодочку, так що проступили й побіліли гостренькі кісточки на стиснутих кулаках. В ревно́ї старанності вису́нувши кінчик язика, він так-сяк, хоч і не зовсім рівно, відбатував-таки третину хлібини і, глянувши на всіх, перелічивши ідців, старанно розділив окраєць на п'ять частин. Вибравши найбільший, серединний, пшматок і поглядаючи то на батька з матір'ю, то на бабусю, вагаючись, кому вручити першому, він нарешті несміливо простяг хліб батькові:

— Це тобі, тату.

— Спочатку годилося б матері,— поправив його Касян.— Вчися спершу матір годувати.

— Тоді вже першій бабусі,— сказала Натаха.— Бабуся пекла, їй за це і хліб перший.

В широко відкритих очах Сергунка відбилися розгубленість і вагання, але бабуся переважила:

— Батькові, батькові віддай. Нам іще встигнеш, ми — вдома.

— Нічого,— сказала Натаха,— всьому навчитись. Їжте, а то локшина прохолоне. Нате вам з Митею по курячій ніжці. Ох, що ж це я! А про головне й забула...

Обділивши дітей, Натаха принесла з кухні пляшку й поставила її перед Касяном.

— Що ж це Никифор,— сказала вона.— А то й випити ось немає з ким...

— Ох ти господи...— зітхнула бабуся й утупилася в скибку хліба, що лежала перед нею, замислилася.

Натаха, глянувши на свекруху, тихо мовила:

— Ну то й що ж тепер робити? І нам до нього не бігти. Воно завжди так: радість — разом, лихо — самотою... А ти, Косю, вищий. Може, полегшає трошки.

Тим часом, як обідали, а заодно й вечеряли, підкралися сутінки. Довгим був для всіх сьогоднішній день, але й він минув, і бабуся, занісши самовар, засвітила й лампу.

Одразу ж після чаю Митюнька заліз до бабусі на коліна і, не доївши пирога, притискаючи його до щоки, обм'як у скорому дитячому сні. Перебрався, притулившись до плеча бабусі, й присмирнілий, втомлений біганиною Сергунок, і та непоручно сиділа, терпляче охороняючи сон своїх онуків.

Ще перед обідом випивши півсклянки горілки, Касян заткнув решту й прибрав пляшку зі столу. Пити більше не було кому, а самому не хотілося, не любив він прикладатися наодинці. Але й та дещиця якось одразу недобре вдарила у голову, заклубочила колишне, вже передумане, переворучене. Від учорашнього Селіванового застілля він більше нічого не їв ні вранці, ні вдень, але й тепер, посьорбавши трошки гарячого, відклав ложку й закурив.

— Та ти вищий, вищий-но як слід,— сама підохочувала Натаха.— Дивись, клин клином і виб'єш. Та, може, й поїси тоді.

— Не той це клин,— відмахнувся він.— Та й завтра вставати рано.

Так і сидів він, підпершись рукою, одну за одною запалюючи цигарки, тільки іноді словами оголюючи думки, які ніяк не вягалися:

— Чуєш, а корову, хоч би там що, побережи. Без корови вам край.

— Та вже як не розуміти,— кивала Натаха.

— Народиш, чи мати занедужає — якщо важко буде перший час порати корову, до Катерини одведіть. Опісля приженете.

— Добре, побачимо.

І ще через цигарку:

— А якщо з сіном заминка вийде, краще комору продати, а сіна купити.

Вже при сонних дітях Натаха принесла торбу й мовчки взялася перекладати в неї приготоване на скрині. Касян дивився, як вона спочатку запхала білизну, всяку нескорую поклажу, зверху поклала харчі, а саму хлібину прилаштувала пласким денцем до спини — щоб зручніше було нести.

— Не забути б чогось,— промовила вона, озираючись.— Тю-тюн... Бритва... Кварту я поклала... Мабуть, усе.

— Про це в дорозі дізнається,— озвалася бабуся.

Струснувши набиту сумку, Натаха затягла шворку й накинула лямку. І, зав'язавши, безвільно опустила руки, притихла перед білим мішком з вишитими на ріжку буквами.

— Ага! Ось що!— підвів голову Касян.— Візьми-но ножиці, настрижи мені з дітей волосся.

Натаха очікувально обернулася.

— Карточок з них немає, щоб із собою взяти. Скільки говорилося: давай до міста повеземо, карточки зробимо. І твоєї он немає.

— Та хто ж знав...— повинилася Натаха.— Хіба ж хто думав.

— То зріж, поки сплять. З кожного по пасмочку.

Вона принесла із закутка ножиці й розстелила на столі шматинку. Сергунок і не почув навіть, як клацнуло в нього за вухом. Сірувате пасмо житнім колоском лягло на шматинку. Митюнька ж лежав незручно, сховався голівкою бабусі під пахву, його довелося повернути, і він, на мить розплющивши очі й побачивши перед собою ножиці, перелякано запхикав.

— Не бійся, маленький,— почала примовляти Натаха.— Я не буду, не буду стригти. Я тільки одну билиночку. Одну-єдину травиночку. Таткові треба. Щоб пам'ятав нас татко. Піде на війну, засумує там, подивиться на волоссячко й скаже: а це Дмитрикове! Як він там, мій Митюнька? Чи слухається мамку? Ну, ось і все! Ось і готово! Спи, золотко моє. Спи, маленький.

І ще один колосок, світлий, пшеничний, ліг на шматинку з другого краю.

— Не переплутаєш, де чий? Запам'ятай: ось цей, прямицький,— Сергійків. А котрий світліший, кільцем,— Дмитриків.

— Не переплутаю.

— Я їх загорну кожен окремо, кожен у своєму ріжечку. Може, підписати, який Дмитриків, а який Сергійків?

— Та не забуду я. Що ти!

Натаха довго, запитливо подивилася на Касяна.

— А мене?

Касян глянув, у відповідь зборознив лоба складками, не зрозумівши, про що вона.

У своїй новій, просторо й нашвидкуруч пошитій кофті в квіточки-березку, що аніскільки не приховувала її надмірної і негарної важкості, а тільки ще більше підкреслювала нинішню незграбність, з маленькою для такого тіла, округлою голівкою, до того ж іще й просто зачесаною, туго затягнутою ззаду роговим гребінцем, вона цієї хвилини здалася Касянові особливо безпорадною і беззахисною, ніби безрідна дівчинка-сирота.

— На й мене,— повторила вона, заглядаючи Касянові у вічі.

— Що — тебе?— перепитав той, все ще не розуміючи.

— Відріж...— понизивши голос, благально шепнула Натаха і, висмикнувши гребінця, струснула й розсипала волосся.— Чи тобі не треба?

— Та чому ж...— промовив він і, підводячись, не одразу відходячи від застольного заціпеніння, зніяковіло глянув на матір: зробити таке при ній йому було не зовсім зручно. Але та сиділа по-старечому застигло, нахилившись над Митюнькою, в рябенькій хустці; темні руки, облутані набряклими жилами, зчепившись, обіймали притулене до неї дитяче тільце, і він стримано додав:— Давай і тебе заодно.

Натаха простягла йому ножиці і, ніби на добровільне відсікання, упокорено схилила голову.

— Зачекай... Так ось і одразу...

— А що ж іще?

— Та де ж стригти?— Незграбно розчепіреними пальцями, скутими грубою силою, він розгорнув м'який, ще зовсім дитячий пушок над шийними хребцями.— Тут, чи що?

— А де хочеш,— нетерпляче відгукнулась вона.

— Ну то як... Ти ж не дитина. Вистрижу, та не там...

— А ти не бійся,— почувся її жаркий шепіт крізь завісу розсипаного волосся.— Де сподобається. Скрізь можна.

Касян обережно, скрадливо підняв одне з пасем лезом ножиць і сам весь скуто напружився, відчувши, як Натаха від незграбного щипка здригнулася ніжною, не засмаглою на шії шкірою.

— От і вистачить,— сказав він, упрівши, ніби скосив цілу ділянку.

— А хоч би й усю постриг.— Випроставшись, вона обома руками відкинула волосся за спину і, наче виринувши з води, мотнула головою, над силу засміявшись:— Усе й забери. Я і в хустці до твого повернення походжу, монашкою.

— Дурниці кажеш,— Касян поклав пасмо на середину шматинки — між Митюньчином і Сергійковим.

Натаха потім дивувалася своєму хвостику, що зберігся в цьому її тайничку від колишнього дитинства, який і сама зроду ніколи не бачила і який, виявляється, майже нічим не відрізнявся від Митюньчиного, хіба що був спільшого забарвлення.

— Тепер і не переплутай,— сказала вона.— Дай-но я своє вузликом зав'яжу... Як глянеш — вузлик, значить, я це...

Касян не відповів, потягся під стіл по пляшку і, наливши собі ще з півсклянки, не сідаючи, відвернувшись, випив.

— Ну гаразд,— мовив він, втершись долонею, і забрав зі столу кисет.— Начебто все...

Холодно зомлівши, зрозумівши, що настав кінець їхньому сидінню, кінець проминулому дню й усьому спільному життю, Натаха несміливо попросила, хапаючись за останнє:

— Попоїж, попоїж. Що ж ти її, як воду...

— Чомусь нічого не йде.

— Ну, хоча б чаю. Ти й пиріжка не покуштував. Твої улюблені, з горохом.

— Та чого сидіти. Сиди не сиди... Піду я...

Потупцявши біля столу, поглянувши на розтривожену, але так і не з'їдену ні старими, ані малими прощальну їжу, він нерішуче, ніби забув щось тут, у кімнаті, вийшов.

Натаха, як була, з розпущеним волоссям, не встигнувши перехопити його гребінцем, провела Касяна згаслим поглядом, не знайшовши, що сказати, чим зупинити невмолимий час.

Пізня літня зоря згасла без довгих роздумів, після світла двір видався непроглядно темним, і очі не одразу призвичаїлись, не одразу відокремили від землі білі купи притихлих гусей і невиразну пляму ще не доєної корови, що неспокійно зітхала під плотом. Але одразу, ще з порога, стало чути, як серед паркої ночі розморено, на весь двір, дихали дьогтем підвішені чоботи.

Не запалюючи сірників, Касян навпомацки пробрався до саний, роздягся й ліг у своє прохололе ложе. Але одразу заснути не зміг, а ще довго курих через якесь внутрішнє сум'яття, німотно слухаючи, як саме собою шурхотіло сіно і хрускотів, покректував перестояними на денній спеці кроквами хлів, як різноголосо гавкотіли собаки, мабуть, передчуваючи, що ось-ось зійде місяць. І як крізь собачий лемент десь на задвірках, най-

швидше на Кузьчиному подвір'ї, іржавими, змученими голосами горланили:

Последний нонешний денечек
Гуляю с вами я, друзья...

Уже засинаючи, він дивився в глуху п'їтьму навислого сінника, не відчуваючи часу, і, поки чекав цілковитого забуття, коли вже ні про що не думалось, а тільки пусто, відчужено стукотіло в скронях, йому раптом причулося, ніби з давно минулих днів, з далекого дитинства, і не одразу здалося реальним знайоме й заколискуюче дзеленчання відра під нетерплячими цівками молока. І чи то вже тоді, уночі, чи то аж на світанку, почув сторожкий Натахин шепіт:

— Це я, Косю...

14

Він потім не чув, як за перегородкою у хліві залопотів крильми, горласто, майже над самим вухом закукурікав півень, якого раніше, вночі, пізнавав від самої Остолі, — таким важким і запаморочливим був сон, що тривав би і до полудня, якби не вставати, нікуди не йти. Але Натаха, яка й зовсім не спала, так-сяк приткнувшись у гринджолах, уже вкотре, звівшись на лікоть, термосила його, плескала по щоках, стурбовано гукаючи:

— Пора, Косю, пора, рідненький.

— Еге... еге... — бурмотів він здерев'янілими губами, жадібно, всіма грудьми вдихаючи, вбираючи в себе останні хвилини сну, безсилий поворухнутися.

— Вставай! Глянь-но, уже розвиднилося.

— Зараз, зараз...

— Тобі ж до коней треба, — шепотіла вона, відчуваючи свою скорботно-щасливу провину: якби не прийшла вона сюди після доїння, не забрала своїми пізними пестощами й так недовгу літню ніч, тепер він не мучився б цим змореним, всепоглинаючим сном. — Чуеш, Косю, ти ж до коней хотів...

— Еге, до коней...

Вона послинила палець і мокрим провела по важких набряклих повіках Касяна. Той закліпав, розплющив відсутні, як у дитини, очі, нічого не бачачи, нічого не розуміючи. І тільки згодом у них заголубіла якась живинка, ще не сполохана усвідомленням грядущого, ще зігріта самим тільки минулим — її, Натахи, заспокійливою присутністю.

— Уже?— здивувався він світлу, не розуміючи, як же так, куди поділася ніч.

— Уже, Косю, вже, голубчику,— проказала вона, спускаючи босі ноги з саней.

І він, нарешті осмисливши і тепле ранкове світло, що пробивалось у прочинені ворота, і тривожний шепіт Натахи, трохи підвівся в саях.

— Котра година?

— Та вже сонце. Сьома, певно.

— Ох ти! Заспав я.— Він схопив у головах штани, шукаючи куриво.

— Одразу й курити. Випий он молока.

— Еге, давай,— слухняно кивнув Касян, невиразно пригадуючи учорашнє нічне дзеленчання дійниці.

Він узяв у Натахи відро й через край довго, ненаситно пив просто в саях.

— О!— крєкнув він, оживаючи голосом. І хоч не встиг прочуматись і все в ньому ще було свинцеве від перерваного сну, на душі, одначе, вже не було колишньої нудотної каламуті, і він попросив заклопотано, ніби збирався на бригадний наряд:— Подай-но, Натахо, чоботи.

Потім, по черзі засовуючи старанно обмотані м'якими, добре викачаними онучами ноги в пахучі халяви, сонно покрєктував, сам ще в одних тільки штанях і спідній сорочці, уривками проказував:

— Я з тобою не прощаюся... Ще побачимось...

Натаха принишкло дивилась, як він узувався.

— І дітей не чіпай... Нехай поки що посплять.

— Добре...

— Потім приведеш їх до правління... Зрозуміла?

— Добре, Косю, добре...

— Десь на дев'яту годину. Мати теж нехай прийде...

Він підвівся, пригупнув чобітьми: ноги відчули тривку домовитість взуття.

— А раптом там більше не побачимось?— думаючи свою думу, сказала вона кволим голосом.

— Куди я подінуся?— кинув він і вийшов з хліва, на ходу одягаючи вчорашню чорну сорочку.— Подай-но піджак з картузом. А то я в чоботях, шуму нароблю. І торбу.

— То що ж, і до хати не зайдеш?— Натаха йшла за ним, тримаючи під шиєю стиснуті долоні, ніби їй було холодно.— Адже більше не повернешся... Та й не поїв на дорогу.

— Коли тепер їсти...— промовив він, швидко застібаючи на сорочці дрібні неслухняні гудзики.— Поки туди добіжу, та там...

— Ну як же... З домівкою хоч попрощайся...

— Та ще ж, кажу, побачимося.

До хати йому не хотілося: не усвідомлюючи того, мимоволі оберігав він у собі спокій, який прийшов до нього і з яким зараз, не роз'яtringючи себе, краще б за хвіртку — і все, як відрізав. Пригладжуючи незачесане волосся, Касян навшпиньках переступив поріг ще по-ранковому тихої хати, наперед знаючи, як тяжко буде йому побачити в цю останню болісну для нього хвилину не стільки самих хлопчиків, скільки стару матір. Дітлахів — гаразд: поцілував би сонних та й пішов, а мати, мабуть, уже давно тупцяє, он і гусей з коровою немає в дворі, і він увійшов до хати, весь внутрішньо напружений і скутий.

Матір він побачив у кімнаті перед розкритою скринєю. Не помічаючи його, вона рилася всередині, виймаючи з бічної шухлядки для дріб'язку якісь вузлики та згортки. І Касян, дивлячись на її зігнуту спину, не посмів покликати, поки вона сама, відчувши чийось присутність, не кинула погляд у його бік. І цей погляд, відірваний від скрині, був якийсь чужий, наче вона не впізнала Касяна.

— Ну, мамо, я йду,— неголосно, з удаваною бадьорістю сказав він, сподіваючись і тоном, і виглядом пом'якшити й полегшити їй це прощання.

Цієї ночі вона, мабуть, зовсім не спала: її зморщене, безкровне обличчя ще більше загострилося, рідке, неживе волосся, похмурі западини очей і беззубого рота скорботно позначали обриси помітного згасання, і Касян тільки тепер невтішно усвідомив, як враз постаріла його мати, яка близька вона до свого краю. А вона, заклопотана чимось своїм, чи то зовсім не чула, чи не зрозуміла Касянових слів, сказала йому своє:

— Хотіла знайти... Та ось бачиш, не знайду, забулася. Наталю, ти часом не бачила, був тут у мене вузлик...

— Потім, мамо, потім...— перебив Касян.— Йти треба. Побіжу я.

— Побіжиш?— повторила вона за Касяном, усе ще дивно відсутня, дошукуючись поглядом якоїсь своєї пропажі.— Уже підеш? Ох ти, господи! А я ж хотіла тобі знайти. Узяв би з собою... Стільки берегла, від самого твого народження. На такий ось випадок. Та, бачиш, не вберегла. Пам'яті зовсім не стало. То як же це підеш? Діточок не побачивши... Зараз, зараз побуджу... Ох, горе, от горе...

— Не треба б їх,— спробував відмовити Касян, ідучи з нею за завіску.— Я поки що на стайню тільки. Опісля ще побачимся.

— Як же не треба, як же не треба? Адже йдеш! Наталю, піднімай дітей, чого ж ти як не своя. Проснися, Дмитре. І ти, Сергію, не спи. Досить, досить вам. Проспите батька. Ой лихо!— Вона підхопила на руки меншого, який усе ще не тримав голови, безвільно зронюючи її на бабусине плече.— Та що ж ви, наче маку обпилися. Прочумайтеся, сказано. Батько он іде, а вам байдуже. Чи прийде знову...

І тільки тепер, ніби вдарившись об це «знову», безсила висловити біль свій і розгубленість, мовчки заплакала, зібгавши старечі зморщені губи. Прокинувся і, ще нічого не зрозумівши, одразу ж заплакав Митюнька.

— Ох та голубчики мої білії-ї...— нарешті вирвалося на волю бабусине голосіння.— Та синочки ж ви мої останні-ї...

Дивлячись на неї, Натаха, що всі ці дні кріпилася, ойкнула, ніби підтята, надломилася, впала, не оберігаючи живота, Сергункові в ноги, беззвучно затряслася, засовала рипливим тапчаном. Розтривожений Сергунко перелякано забрав у матері ноги, підскочив, сів на постелі й тепер, заспаний і сумний, понуро мовчав, ні на кого не дивлячись.

— Ох, та чи на те я вас, синочки, викохувала-а,— похитувалася разом з Митюнькою бабуся.— Чи на те берегла-а... на чорну та біду-у...— І, помітивши Сергунка, що насуплено мовчав, раптом, голосячи, попросила:— Плач, плач, Сергійку-у... не мовчи, не томися, голубчику... Та невже не бачиш, горе яке наше-е...

Вона потяглася до Сергунка незрячою, сліпо простягнутою рукою, але той відхилив свою голову, вовкувато відсахнувся від баби, що кричала так незрозуміло.

— Та що ж ти не плачеш, зятяти-ий... Пожалій, пожалій свого батечка-а... Ох, та навіщо він сиротами нас кидає-е...

Не хотів нічого цього Касян, треба було піти одразу, а тепер стій, слухай, і він, відчуваючи, як обвіяло його зсередини якимось тоскним холодом, вийшов на кухню й зняв з гвіздка піджак. І вже одягнутий, не остерігаючись розбудженої хати, лунко гупаючи чобітьми, повернувся до кімнати по мішка.

— Ну годі, годі!— сказав він, засовуючи руки в лямки.— Наталю! Годі, сказано! Бігти треба.

Перетягнутий лямками по чорному піджаку й чорній сорочці, вже якийсь не свій, незвичний, Касян узяв у матері Митюньку, сів з ним на скрині. Сергунко скочив з тапчана і, босоніж перетнувши кімнату, приліпився поруч.

— Сядьте, посидимо,— звелів Касян.

Мати й Натаха, схлипуючи, слухняно сіли.

І знову стало чути, як у наглій тиші, що ось-ось обірветься, настінні ходики кульгаво, неточно перебирали зубці-секунди...

Намагаючись усе завершити по-доброму, не дражнити більше сліз, Касян нарешті перший порушив цю німотну знемогу, вигукнувши з жартівливою бадьорістю:

— Ну, Сергію Касяновичу, прощай! Чого це штанів не на-діваєш? Пупом на всіх світиш? Га? Давай-но, хазяїне, ручкатися будемо.

Сергунок, насупивши білопірчасті відмітини брів, загаявся, не одразу подав руку і не ляснув у відповідь, як Касянові хотілося, а мляво, ніби проти своєї волі, поклав долоньку на широкий пліт батькової п'ятірні, що її очікував.

— Оно яке ручисько!— підбадьорював і далі Касян.— Ну зовсім як у дядька! Сокирою тільки махати або косою. Ну, то й віддам тобі усе своє. Хату ось... Струмент усілякий... Поле — сам знаєш де. Господарюй собі! Га?

Поки Касян говорив, тримаючи синову руку, той усе хилив і хилив розкуйовджену голову, і ніяк не вдавалося Касянові заглянути йому в очі, щоб їх запам'ятати й понести в пам'яті.

— Підійде час — вчися, старайся. Чуєш? Осягай, намотуй. Де, наприклад, німець знаходиться, що це за земля така. Щоб знати наперед, зрозумів?— Він говорив, що на думку спаде, не знаючи, що іще наказати малюкові, який чомусь замкнувся в собі.— Ну, ясна річ, насамперед матір слухайся. І бабусю. Це вже само собою...

Сергунок, не забираючи руки з батькової долоні, мовчав, на-дувши зі сну губи.

— Та що це з ним зробилося?— охнула бабуся.— Наче скам'янів малий. Ти скажи, скажи слово батькові. Хіба годиться отак німтурою мовчати... Бач, який затятий! Спохопшся потім, та нікому буде...

— Добре, мамо, добре. Не займайте його. Це він зі сну... І ти, Дмитре, теж слухайся тут, не допікай.— Касян притис до грудей меншенького, потермосив, потискав і, поцілувавши тричі у невисохлі очі, опустив на підлогу.— Ну, ходи до мамки, ходи!

Бабуся знову крадькома сплакнула якоюсь останньою сльозою, яка не пододала зморщок: головні свої сльози, ніким не почуті, ніким не побачені, вона виплакала ще до цього дня в одинокому своєму запічку.

— Ну то пора мені,— знову сказав Касян, устаючи зі скрині й оглядаючи наостанок кутки та стіни.— Здорові будьте.

По черзі обійнявшись з дружиною та матір'ю, котрі знову заголосили, наділивши їх, хоч ті й не чули, поспішливими словами втіхи, які знайшлися, самі підвернулися, Касян із пирхотою в горлі, зціпивши зуби, пірнув у двері світлиці, схопив по дорозі картуза з простінку в кухні і вилетів у двір. Навздогін на ганку заметушилися, заголосили, але він, зігнувшись під вагою торби, стримуючись, щоб не обернутися, понад силу розриваючи липучі тенета отчого дому, переборюючи жалість, що хапала за ноги, до тих, хто залишився в ньому, розтоптуючи її чобітьми, широко, нестямно закрокував, ледве не побіг до задньої хвіртки.

І раптом, уже вхопившись за рятівну клямку, почув дзвінкий відчайдушний голосок, що пробився крізь голосіння жінок:

— Татку! Татку-у!.. Я з тобою!.. Я з тобою, татку-у-у...

Зупинився Касян, похолов, зіщулився нутром, ніби лівим соском напоровся на вила: перед сінешнім ганком, випручуючись з бабиних і материних рук, борсався на землі Сергунок, який так і не встиг у сум'ятті натягти свої покосні штани — крутився вертким в'юном, бив-молотив ногами, простягав до нього руки.

— Татку-у! Я з тобою!

Касян хотів уже було повернутись, якимось заспокоїти малого, але на нього замахали одразу і мати, і Натаха, закричавши: «Не можна, Касяне! Не вертайся, бога ради!» І він квапливо рвонув хвіртку.

І коли, незважаючи на гілля, обдираючись вишняком, ішов садом, і коли потім простував навпростець через чужу картоплю, його ще довго наздоганяв і болісно проймав цей тоненький зойк, що долітав з подвір'я:

— У-у-у...

15

Увесь цей час, готуючись до останнього дня, наперед караючись його неминучою насадою, Касян усе ж таки уявляв, як пройде він Усвятами, оглядаючи, запам'ятовуючи і прощаючись із селом, урочисто жураччись подумки, що кожен його крок не повториться, а шлях його невідомий; як вийдуть за хвіртки старі чоловіки, що тут залишаються, поштиво скинуть перед ним шапки, примовляючи різне, як-от: «Добрий час тобі, добрий час! Тримайся героєм, повертайся»; як сипатимуть услід квапливими жменьками хрести на його заплічну торбу старенькі бабусі, що виглядатимуть у вікна, а сільська дітлашня мовчазним поглядом проведе його, коли проходитьиме востаннє повз хати, ворота й палісадники.

З тим би й піти, переступити усвятську межу...

Але прийшов цей день, і біг Касян задвірками, обриваючи чобітьми гудиння, збиваючи бузкові суцвіття липневої картоплі, не помічаючи, що біжить, мелькаючи здалеку помітним білим мішком. На Польовій вулиці, навпроти Кузьчиної хати, оглядаючись назад, на Сергунків крик, мало не потрапив у якусь яму, викопану поряд із стежкою, і не одразу зрозумів, чому вона тут, навіщо вона Кузьмі. І тільки коли попалась і друга, і третя, — згадав, що й сам викопав таку ж під своїми вікнами, коли збиралися закопувати стовпи для радіо. Непотрібні тепер ями жовтіли вивернутою глиною майже проти кожної хати, і він, оббігаючи їх, з неприємним відчуттям подумав, що треба б знову засипати, зарівняти перед відходом: негоже, недобре залишати заготовлену яму, що зяла навпроти двору. Все одно тепер нікому буде ні ставити стовпи, ні протягувати дроти.

На повороті до Селівана, подолавши межу тяжіння, яке сковувало волю, Касян знесилено і водночас із полегкістю перевів дух. Під спітнілим обручем картуза загнано бухали скроні, тіло було дрібним дροжем. Востаннє озирнувся назад, не знайшов свого двору за сусідніми садами, що заступили його, та особливо і не вдивлявся туди, навіть нібито був радий, що вже не видно, що нарешті обрізалась пуповина, і він тепер сам по собі, з однією тільки своєю ношею.

Село в цей уже неранній час було зачасно німе й безлюдне: всі, кому треба було йти, ще досиджували своє по хатах, одягалися в похідне, снідали, давали останні заповіді, ще тільки наближалися до прощального сум'яття, голосіння жінок, і Касян, востаннє обвівши поглядом пусту, ніби виморочну вулицю, повернув у завулок.

На все тому ж конторському вигоні, за півверсти від села, стояла під рівною солом'яною стріхою нова стайня, збудована там за генеральним Прощиним планом. Поряд з нею жовтіла виведеними кроквами друга така будівля — під молодняк. Звідти тягло радісним духом кінського стійла, до якого домішувалися пахощі вже висохлого низькорослого полину, що сочився степовою гірчинкою, і Касян, вільно розслабившись, відпустивши комір, що душив його, пішов уже рівніше, заспокоюючись і опановуючи себе.

На вибитому вигоні біля стайні згромадилися бригадні підводи, сьогодні їх ще ніхто не розбирав, і, мабуть, тепер уже не зачеплять за цілий день. Біля підвід Касян побачив дідуна Селівана, довготелесого і мовчазного діда Симаку й босого, в закоротких штанях Пашку Гигу. Дід Симака, підваживши плечем бік безтарки, зсунув з осі заднє колесо, даючи Селіванові помасти-

ти квачем маточину. Пашка Гига, сівши навпочіпки, з дитячою цікавістю заглядав у чорну дігтярну дірку колеса. За його спиною поверх випущеної сорочки висіла на шворці витесана з дошки недоладна подоба рушниць.

Пашка Гига перший почув кроки і, недобре зупинивши на Касянові витріщені очі, напевно не пізнаючи, схопив з плеча рушницю, але, впізнавши-таки колишнього конюха, скочив, миролюбно й запобігливо подав пухку безкосну долоню.

— А ми тут змащуємо... Щоб німець не почув,— доповів він і, широко розпустивши вогкий губатий рот, неприємно, всіма нутрощами тигикнув.

— О, глянь-но! Ось він, воїн! При повному зборі!— зрадів дідуньо Селіван, з любов'ю оглядаючи Касяна.— На ось дігтярочку, змасти, підбадьори ходуни.

— Уже змащені,— стримано відповів Касян, побіжно глянувши на свої чоботи, що вже встигли припасти пилом і втратити вигляд.

— Ну то добре, коли так. Догоріла свічка до згарочка, пора й виступати. Дощу наче не буде.

Дідуньо Селіван і сам вирядився в чоботи, які невідомо звідки в нього взялися,— з порожніми носами, з латками на обох головках, та добряче змащені й начищені сукниною. І сорочка на ньому була не та — дрібним пшонцем по блякло-синьому запаному ситцю, невипрасувана, але чиста.

— А Іванко Дронов ще вчора надвечір дременує,— повідомив він із свіжою вранішньою бадьорістю.— Один, та пішки. Отак-то... Побіг, побіг, соколик... Зайшов я до нього перед тим — мовчить, цигаркою коптить, а торба вже біля порога. І так був сухорлявий, а то й зовсім як тичка став, зійшов бідою. Ось як дійняло чоловіка! Почекай, кажу, завтра підводою доставимо. Нізащо! Кожна година, каже, дорога. Ну та вже, певно, і там, тридцять верст-відмахов по холодку. А то, либонь, уже й в ашалоні їде.

— Моя баба каже, це його смертонька до себе кличе,— сказав Пашка Гига.— Йди сюди, йди сюди — пальцем, ги-ги-ги.

— Ану!— повів бровою дід Симака, і Пашка положливо відскочив, але й далі дурнувато усміхався вогким ротом.— Виведино краще підводу на виїзд.

Пашка з готовністю схопив дишло і потяг безтарку на вільне місце.

— Чи вистачить двох возів?— запитав дідуньо Селіван.— Якщо півсотні чоловіків?

— Вистачить.— Дід Симака кивнув-клонував великим воронячим носом, який починався без всякого переходу просто в самій гущавині жорстких брів.— Вистачить і двох — не на Азов похід.

— Тобі, Касянку, яких накажеш запрягти?— весело поцікавився дідуньо Селіван.— Вибирай будь-яких, наостанок проїдешся.

— Байдуже. Не з бубонцями ж скакати. А коней нагодували?

— А то ж як,— статечно кивнув дід Симака, що прийняв стайню.

— Засипали, засипали вівса,— уточнив дідуньо Селіван.— Жую-уть! Я ж сюди, тільки розвиднилося, прискакав. А тапчан зробимо, то й ночуватиму тутечки.

— Овес би поберегли. Не зима — всім овес давати,— зауважив Касян.— Тепер сип та оглядайся.

— Усього по картузу тільки й сипнули. Нехай розговіються. Такий же день! З травня, либонь, на самій траві. Як посівну закінчили, відтоді, певно, й не перепало. А два дні то й зовсім на ніч не виганяли, хтозна чим і ситі...

— Це налагодиться,— покашляв дід Симака.— Нині з Павлом і поженемо. Нікому ж було. Прийшов, а коні покинуті, дошки гризуть. Лобов на чергування не вийшов, його день був. І хвуражирів призивають. Сказати, то люди й не винні. Їм теж зібратися треба. Добре, хоч он Павло попити привіз.

Його худі воскові щоки, безладно посічені роками, мимоволі здригалися від якогось тику, ніби тримав він у роті зубне полоскання і ганяв туди-сюди вдень і вночі,— хворів старий, мучився грудьми.

— Позавчора стукає у вікно Дронов,— сказав він, відкашлявшись.— Іди, каже, побудь на стайні. Поки, мовляв, когось підшукаємо. Ну то чого ж поки? Пороблю, раз треба. Ще ноги носять. А ногам однаково де тупцяти — чи вдома, чи тут. Мені б, звичайно, дідів на підмогу. Ну та я сам і побалакаю з деякими.

— Та і я підсоблю, коли що,— озвався дідуньо Селіван.— Ось солдатиків проведу, одвезу торби та й переберуся до тебе назовсім. Е-е, Серафиме, не журися. Коли б наша там узяла, а тут ми доглянемо.— І розпорядливо гукнув:— Павле! Полізно, голубе, на сінник, подивися, чи немає сінця на вози постелати.

Пашка, знявши рушницю й приставивши її до стіни стайні, спритно виліз драбиною.

— З сіном нині розор,— промовив дід Симака, втупившись у землю.— Добре, ще дощів немає...

Поки діди поралися біля другого воза, Касян заглянув до стайні. Але увійшов не одразу, а спочатку постояв біля порога, вдивляючись усередину з почуттям недавнього хазяїна, мимоволі помічаючи, яке безладдя сталося за час його відсутності. Після світла у стайні було сутінно й терпко. Сонячне проміння, що пробивалося зліва у вузькі віконця, сизо димувало випарами над купками вичищеного гною, залишеного на головному проході. Касян, коли вигортав гній, завжди відчиняв і ті, й другі ворота навстіж, давав погуляти свіжому вітерцю, а тепер дальні двері були зачинені, певно, дід Симака остерігався протягів. Увійшовши, Касян заглянув до лимарні, відгородженої біля входу. Там теж видно було зміни. Дерев'яного ящика з інструментом, сідельною повстю й усілякими обрізками для ремонту, на якому взимку конюхи коротали чергування, не було, а на його місці стояв ще не закінчений тапчан, тоді як навколо на підлозі валялись обрізки брусків і шальовки і було насмічено трісками й тирсою. На столі впереміж із рубанком і долотами стояв чужий незнайомий чайник і глиняна миска, накрита лопухом. Над усім цим, під вузьким, таким же, як у коней, віконцем торопко цокали жерстяні ходики, які, напевно, приніс дід Симака з дому. Дід Симака обживався в лимарному кутку міцно й ґрунтовно, ніби в'їжджав до нового житла, але поки що тут було насмічено й незатишно, і все це шпигнуло Касяна, підкресливши його остаточне відторгнення й непричетність до життя стайні. І було дивно й неприємно слухати, як десь на горіщі тупцяв, стукав п'ятами й розмовляв сам із собою Пашка Гига.

За високими перегородками, так, що було видно самі тільки стегна й холки, зголоднілі коні шумно мололи одразу великою кількістю жорен, задоволено пофоркували, сікли по стінах хвостами. Касян тихо, ніби чужий, пройшовся повз стійла, заглядаючи через прясла. Зайняті їжею, уткнувшись у годівниці, коні не помічали його. Касян переходив від одного до другого з тим же почуттям свого відторгнення, і, коли попереду мелькнула молочна спина його власної кобили, він по-родинному розчулився і, проходячи повз решту коней, пішов до неї подивитися наостанок і попрощатися.

— Данько! Данько! — покликав він ще здалеку.

Незадовго до колгоспу, продавши стареньку батькову коняку й доклавши відкладених грошей, купив він невелику, але примітну молоду лошицю. Була вона рідкої буланої масті, з білими акуратними копитцями, що і переважило всі його роздуми й вагання, і за цей її теплий молочний колір, за всю її дівочу граціозність назвав він лошицю Данькою, розуміючи під цим, що да-

на йому на щастя. Щоправда, на вигляд вона у той покушній момент була худа й недоглянута, але худорба була не стареча, поправна в добрих руках, і він увесь проїнявся турботою про нову худобину. Повів її в безлюдний куток займища, виплів собі курінь і жив тут мало не півліта, вигулював свою Даньку на вільній траві, не надокучаючи роботою. Тільки знай гуляй собі, їж, що заманеться. І Данька на очах стала доладнішою, гарнішала, закучерявилася гривною, заходила гостренькими вухами з живим інтересом до світу. Наостанок Касян викупав її в Остомлі, вичистив білим річковим піском і ще раз викупав, і, невпізнанну, сам у душі празникуючи, привів у двір. Зібрав на стіл, покликав чоловіків, ті вихваляли: «Гарна, гарна, але ж корова — молоком, а кінь — роботою. Випробувати б треба...» — «Випробуємо, як не випробувати, — радів Касян. — На те й куплена». На другий день поїхав до Афониного батька, підкував на всі чотири височеньких — стаканчиками — копитця. Після того розібрав старого воза й на колишніх осях та залізному оснащенні взявся майструвати нового воза. Виважував і обдумував кожну дощечку, кожну спицю в колесі, щоб візок був і міцний, і невеликий — ладнав якраз по лошиці.

Усе в Касяна того року начебто ладналось і добре складалося для рівного життя в посильній праці, та ось завівся в Усвятках колгосп і став упоперек усіх його планів, розколов думки навпіл. Що це за новина, багатом не дуже було зрозуміло, і спочатку приймали її не всі і не одразу. Хазяйновиті дядьки дивилися на це з осторогою, зволікали час, дехто розпродав з двору лишки на той випадок, що коли доведеться вступати, то вже з меншими втратами. Касянові колгосп теж видався не на часі, та й дехто не радив зв'язуватися з ним. Та все ж для себе знайшов він інший вихід, що здавався йому розумним і справедливим для обох сторін. Про себе заявив так, що, мовляв, не проти вступити до колгоспу, але з тією умовою, щоб і кінь, і візок залишалися при ньому, на його дворі, а він, коли треба, працював би разом з конем на спільний казан. Уже тоді Прощка, що почав керувати артілью, показав йому образливу дулю, сказавши, що таких хитрозадих підрядників йому не треба: вступати так вступати, а не вступати — то нема чого голову морочити... Добре йому, Прощці, дулю показувати — сам він без коня, з порожніми руками вступив, а Касян малював собі невеселу картину, як хтось чужий запряже його Даньку, накладе на воза понад усяку міру й совість, ушкварить батогом, безладно засмикає віжками, накричить матюків і не допоможе, не злізе з воза, коли його, Касянова, Данька, вивертаючи із суглобів ноги, буде ошаліло вигинатися, вилазити з хомута на останньому узвозі. Хто ж

побереже не своє, думав він тоді. І, подаючи нарешті заяву, поставив колгоспові нову умову: він не проти вступити з конем і з возом, навіть додасть до цього соху, добру залізну борону і пару полотен кіс, але щоб неодмінно призначили його конюхом. «Та що ти все ультиматуми ставиш! — накинувся тоді Прошка-голова. — Пан-барон знайшовся, розумієш!» Та, згадавши, що Касян відбував дійсну фуражиром, згодився задовольнити його, як він висловився, «каприс» і призначив на посаду тимчасово, до загальних зборів — як вони скажуть. З тієї пори так і пішло: конюхом та конюхом — ось уже цілий десяток колгоспних років. Спочатку рядовим, а потім і старшим. Свою хазяйську дбайливість Касян, коли вже звук у колгоспі, переніс і на громадське добро; терпіти не міг подертої і пересохлої збруї, розхристаних хомутів, абияк накиданого коням сіна, бурчав за кожну загублену підкову, і не дай бог, якщо хтось поверне з поля коня із натертою холкою.

За час свого конюхування прив'язався він до багатьох коней, деяких викохав із сисунців, деякі вигулялися краще за Даньку. Мріяв завести навіть дончаків, підбивав на це Прошку-голову, але той, дізнавшись, скільки коштує чистокровна матка, замахав обома руками, відвернув носа: «Йди, йди, не дурій! За такі гроші два трактори можна купити». Але Касян не відмовився від свого задуму: того ж літа вибрав найпрудкішу й поставну лошицю Анетку і, не сказавши нікому, дмухонув на ній у Піддзвіння на кінний завод. За добрий могорич, так що й сам повернувся без шапки, поставив її із жеребцем Розгуляєм, і з'явилася перша в Усвятях дончиха. Онда вона стоїть у шостому стійлі — струнка, сухоморда, в білих панчохах. І назвав він її за всіма заводськими правилами: від клички батька взяв першу літеру «Р», приєднав до імені матері, і вийшло, як влите — Ранетка. Всього лиш напівкровка, але вже з усього видно, що не простого замісу лошичка, — краса з вогнем пополам! Прошка-голова придивлявся, дивувався: «Що за краля? Звідки така?» Мабуть, намітив собі в бігунки. Отож-то й є — звідки... Якби не війна, наступного року знову поїхав би до Піддзвіння, уже на самій Ранетці, щоб іще більше наблизити потомство до справжньої породи. Та, видно, кінець усьому, того й гляди, що й саму Ранетку ось-ось заберуть...

Були в нього й ще коні гарних статей, стригунці, годинами дивився б на шибеників, як носяться вони, на скаку покусуючи один одному холки, або стають один перед одним дибки, під груди вигинають шиї. У табуні як у колоді: є й козири, є й пісткі — усякі, але Данька — інша річ: своя коняка.

Чотирнадцяте літо топче траву його Данька — три до нього

та десяток трав під його доглядом. Правда, зростом так і не вишла і навіть ніби нижчою стала, бо роздалася задом, розійшлась уподовж ситою спиною,— від колишнього, звичайно, нічого не лишилось, але масть і тепер її красить — гарна кобилиця! У перші роки, уже будучи колгоспним конюхом, сідлав її Касян покрасуватися перед людьми, коли виганяв табун на ніч, мовляв, знай наших! Потім розтовстіла, роздалася в крижах, під сідлом незручна стала, і Касян років зо три як пересів на рослого Ясеня. Хотів і далі вести від неї рідкісну масть, та не знайшов пари, такого ж коника кольору пряженого молока. А добре було б! Від своїх же, усвятських, приносила вона різномастих жеребчиків, двох чомусь скинула, а головне — виходили вони ще дрібнішими за неї. Якось не ладалося у неї з потомством, не здатна вона для цього. Сказати по правді, трохи помилився він з нею: зопалу, коли купував, привиділося значно більше. Масть то масть, та не ліз у грязь. Виявилося, конячина без старання, норовом собі на умі — зайвого не поклади, у парі без батога орчика не натягне, а тільки що — вкусити норовить. Чи то була від роду така, чи вже тут, у колгоспі, розбестилась. У своєму господарстві цей гандж одразу б і виявився, а тут, серед інших коней, якимось не помітно було. Та хто ж знав! Інший он і жінку за самі тільки очі бере, замріється, думає, царівну вхопив, ні в кого такої немає... Та все ж любив її Касян, може, тому, що сам нею не орав, не сіяв, а тільки доглядав, та чистив, та все милувався буланою шерстю. А тим часом чоловіки брали її в наряд не дуже охоче, коли вже вибрати не було з чого, і це ображало Касяна. Знав він і про те, що били її, трохи від'їхавши, але змовчував. За іншого коня зчинив би галас, обляяв би по саму зав'язку, а тут — мовчок, незручно було за свою лаятись. Іншим разом повернеться кобила на кінний двір, а на закуреному гузні — свіжі смуги, сліди розгніваного батога. Може, й за непослух били, та й як не за діло, але Касян удасть, ніби не помічає, а в самому заворушити образа разом із жалістю. І, жаліючи, потім уночі крадькома підсипле, хоч на пригорщу, та більше вівса, а сіна — м'якшого...

Але ось стояв він нині з торбою за плечима перед нею, а та його не помічала, не відривалася від чужої подачки.

— Данько! Данько! — погукав він іще раз, граючи голосом, не знаючи й сам, чого домагався від коняки.

Кобила, почувши звичний оклик, підвела голову, скосила око до запліччя й ненадовго, безпам'ятно подивилася на хазяїна, діловито, розмашисто жуючи, переганяючи рубчасті жовна по широкій нижній щелепі. Біле вівсьяне молоко виступило на її стиснутих сизих губах.

— Це я! Чи не бачиш?— поспішив затримати її погляд Касян і навіщось посвистів, як на водопої. Але та, ще не дожувавши, знову жадібно сунула морду в облинений ящик.

— Бач, поспішає!— образився Касян.— Устигнеш іще, день довгий. Нині й зовсім нікуди не поженуть. Нікому гнати. Нині у тебе пустий день.

Кобила й далі хрумтіла, сопучи й шукаючи мордою у споржнілому ящику, і Касян, очікуючи, поки вона справиться і підведе голову, принижено розглядав прибуту до стовпа табличку. Коли переселялися до нової стайні, він власноручно вистругав цю дощечку і старанно написав чорнильним олівцем крупно, з вигадливими завитками ці чотири літери — «Даня». Потім якийсь лихоманець перекреслив літеру «а» і зверху написав «у», і Касян уночі вишкрібав ножем цю образливу, на-смішкувату літеру.

— Ну то що... Пішов я...— розгублено вимовив він, оглянувшись на вихід, повз який саме промайнув Пашка з оберемком сіна.— Добре, жуй, раз таке діло. Може, більше й не доведеться. Вівса. Без мене тепер будеш.

Він потягся через прясло, прощаючись, почухав пальцями круте кінське стегно. Кобила у відповідь досадливо тріснула довгим білим хвостом, ніби відмахуючись від надокучливого гедзя.

— Ну не буду, не буду... Твоє діло тепер таке: хто дав — у того бери, хто ударив — для того біжи,— промовив він незадоволено, з образою відступаючи од коняки.— Ну, бувай! Пішов я...

Касян сторожко озирнувся на обидва боки, чи не бачить хто цього його таємного побачення із своєю давньою, застарілою болячкою, і, відступаючи од стійла, раптом у кінці проходу, серед рівного ряду хомутів, розвішаних на стовпах — кожний навпроти свого коня,— помітив ненароком якийсь зайвий непотрібний предмет. Придивившись, Касян упізнав морду старого Кречета. Поклавши важку темно-сіру голову на прясло, він затано стежив за Касяном, ніби здогадувався, що бачить його востанне.

— А-а, це ти!— зрадів Касян уважному погляду коня, про якого й не згадав і, мабуть, не підійшов би, якби той не потрапив йому на очі.— Ну, як ти тут, га? Живий?

Касян ішов до нього, задалегідь простягнувши долоню, ніби для рукостискання, і кінь нетерпляче загримів копитами, ткнувся грудьми в поперечину й безголосо заіржав, видавши якесь довге сухе сипіння, наприкінці якого прорізався немічно озвучений, з'ідений старістю голосок.

— Упізнав, га? Упізна-ав!— розчулено промовив Касян, побачивши, як рвонувся до нього кінь.

Він підійшов і поплескав старого коня по замшілій, лункій скулі, і той тицьнувся колючими вусатими губами Касянові під вухо, засопів задоволено.

— Чого ж ти не їси, га? Чи не хочеться? Ти давай їж. Он як твої друзі-приятелі овес жують. За вуха не відірвеш. І про колишнього хазяїна забули. А я ж їх із грязюки, можна сказати... Скільки болячок загоїв...

Кінь, поклавши голову на Касянове плече, слухав, водив вухами, і ця його довірлива важкість була приємна й радісна Касянові.

— А я, бач, іду. Війна, братику, війна! Недобре діло затіялося. Сіна не запасли, овес он підчистили... От біда: і дати тобі нічого, немає гостинчика. Забув я про тебе, не згадав, що ти є. Ну вибач, вибач... Заморочили жінки голову, ревуть та голосять. Насилу з дому вирвався... А ти так і не забув — пам'ятаєш! Ось бачиш, як воно...

Примовляючи все це, Касян уже вкотре скрушно мацав у кишенях, шукаючи хоч якусь випадкову шкуринку, хоч би зернятко для прощальної втіхи коневі, адже завжди щось носив, не приходив без гостинця. Але кишені, як навмисно, були порожні, мабуть, Натаха, збираючи одяг, усе повитрушувала звідти, і через це стало йому ніяково й совісно.

— Як же я, га? Нема, нема нічого... Забув зовсім.

І раптом, затримавши руку в порожній кишені, радісно замер.

— Зачекай! Як же це немає? Є-е! Зараз, зараз, братику...

Він скинув із себе мішок і, присівши навпочіпки, взявся квалливо розплутувати затягнуту петлю. Кречет, перегнувшись швидко через прясло, обережно поскубував губами маківку картуза.

— Ну як же немає? Ось же...— бурмотів Касян і, вихопивши хлібину, відламав від неї крайок.— Бери-но, друже, покуштуй солдатського!

Кінь потягся до хліба, але одразу не взяв, а довго нюхав, витончено грав тремтливими ніздрями, вдихаючи гострий житній запах, і тільки потім нерішуче, сором'язливо, наче не вірячи,— за що така честь,— почав перебирати по цілушці губами, намагався відкусити стертими до десен негодящими різцями. І, так і не відкусивши, взяв усе в рот і, замружившись, вдячно заплющивши очі, повільно, ніби дослухаючись до тих духмяних, солонуватих ласощів, повертав щелепу, що важко гуркотіла, то в один бік, то в другий...

— Їж!— підбадьорював Касян і, жалючі коня, відламав об коліно ще шматок.— Кепські твої справи. Коли б не війна, то, може, ще пожив би серед інших. А то, бачиш, війна...

Коли Касян уперше прийняв стайню, Кречет уже й тоді у літах був, але ще міцний, багатий кінь, у срих морозяних яблуках. Привів його з собою у колгосп нині покійний Устим Підпряхін, а скільки жив до Устима і де перебував, де його справжня батьківщина, ніхто в Усвятях не знав. А знайшов його Підпряхін аж у дев'ятнадцятому році у Ключевському яру при повній збруї, під бойовим сідлом. Поза тим яром по Муравському шляху — Касян тоді хлопчаком був — ходили кінні сотні, сікли одна одну, — то білі налетять, то червоні, — і невідомо було, чий це кінь, кому служив, за що бився. Адже коневі однаково, куди скакати, чиею рукою спрямують. За це його темне минуле Прощка недолюблював Кречета, називав його жартома контрою. Ну та, може, й був за конем який гріх, та після того він з лихвою спокутував провину: років з дванадцять на Устима робив, п'ятьох дітлахів отаким хлібом на ноги підняв, та потім у колгоспі, поки не збив копита, поки не підійшов край.

— Авжеж, братику, не триматимуть тебе більше. Досить, скажуть. Що поробиш? Не до тебе тепер. Не помічник ти більше. Хіба що тільки тим прислужишся, що шкуру віддаси на солдатські ремінці... Так що їж. Останній твій хлібець. Не побачимося більше...

Касян піддавав долонею, допомагав Кречетові взяти гострі шкуринки, м'яв тугіше в кулаці, уже не помічаючи за словами, скільки разів відламував од хлібини.

Несподівано хтось штовхнув його в спину, і Касян побачив Варю, яка тяглася до нього із сусіднього стійла. По її шоколадній морді з білою невеликою лисиною розсипався відрослий поруділий чуб. Кобила коротко заіржала з густою стримуваною силою, ревниво скосила на Кречета темно-сливову зіницю з відзеркаленими у ній квадратами протилежного віконця. У неї під боком товкся такий же шоколадний і теж з білим переніссям сисунець, тремтливо, як лісова коза, нюхав зверху хлібний дух, ще не знаючи, що це таке, і тому хвилюючись, перебираючи копитцями.

— А-а, Варвара!— повернувся до неї Касян, який завжди поважав цю дужу, безвідмовну й добру коняку з найбільшим хомутом на всі Усвяті.— І тобі хлібця? Дам і тобі. Аякже... На, на, матінко. Тобі та не дати...

Він і їй зраділо відламав шматок і ще трохи менший простягнув лошаті. Те, одначе, не знало, що робити з хлібом, безладно

тицялося в Касянову руку, потім потяглося до материних губ, зацікавившись, що вона таке жує.

— Яке дурненьке!— знову розчулився Касян, намагаючись погладити, приголубити нетяму, і був він цієї прощальної хвилини як захмелілий: загострений до всього, то засмучений, то невідомо чого щасливий. І знову, звертаючись до Варі, вів далі:— Тебе з дитям на війну не візьмуть, не повинні б узяти. Так що тут залишишся. Це он Ластівку з Вегою, Ясеня, наприклад,— тих заберуть. Та й Ранетку само собою... Ластівку з Вегою — патрони возити або гармату. Хоч куди признач — добра пара. Та й Ясень... А Ранетку, ясна річ, під сідло, під командира. Побачить — не розлучиться командир. Багатьох заберуть. Може, який десяток-півтора й зостанеться. Так що тут теж не мед. Хомут не висихатиме. Он скільки хліба на полі. Тобі, Варваро, жати та возити. Ти вже, матінко, виручай тут. Скільки малих дітей на тобі, на твоєму хребті залишається. Ех, скрізь розор!

Чи то запахом свіжого хліба, чи то голосом своїм розтривожив, розворушив Касян мало не всю стайню, і то поряд, то за проходом навпроти коні загупали по підлозі, почали прясти нашорошеними вухами. Принюхуючись здалеку, висунулися за вхідні бар'єри Вега й Ластівка, які стояли поряд, стиха подав молодий протяжний голос Касянів їздовий — Ясень... Хтось там далі вже посварився із сусідою, по-звірячому виснув, гупнув у дошки — не інакше як Данька, ні з ким не вживається, підала. Вже два станки змінив їй Касян, а все те ж саме...

На очах у коней було незручно ховати залишок хлібини в мішок, заїла б, замучила совість, і він пішов поміж рядами, відламуючи й роздаючи останнє, сам відходячи змученою душею.

— Дядьку Косю!— з'явився в сонячному прорізі воріт Пашка Гига.— Яких виводити? Кажіть.

Але, побачивши, як той ходив від стійла до стійла з покрем-саним шматком, примовк, тільки вимальовуючись дерев'яною рушницею за плечима.

16

Коней було подано до контори за півгодини до оголошеного часу.

Попрощавшись із дідом Симакою, який кинув услід: «Ну, з богом! З богом!»— й залишився простоволосий маячити посеред двору стайні, Касян на Ластівці з Вегою, дідуньо Селіван на Ясені з Хлопчиком риссю під'їхали до майдану перед правлінням.

Але ще здалеку, трясучись на задній підводі, Селіван щось гукнув нерозбірливе через гуркіт коліс, показав батоном у бік контори, і Касян побачив, як у ранковій синяві над солом'яною покрівлею свіжо й тривожно тріпотів новий кумачевий прапор, вивішений, мабуть, тільки що, уранці, замість старого, що зносився й побляк.

На пустирі вже зібрався усвятський люд: подорожньо, не по погоді тепло, із запасом одягнені чоловіки з різномасними саморобними торбами, і з кожним прийшли його домашні, проводжаючі. Люди обліпили ганок контори, цегляну призьбу, юрмилися купками, лежали й сиділи в тополевій посадці. Мелькнув широкою спиною з полотняною торбою Афоня-коваль, побачивши стару Махотиху, що сиділа з дітьми на східцях, Касян здогадався, що й Олекса був десь тут. Під кущами у великому колі Матюха Лобов перебирав, настроював на колінця частівок свою стару, нікому тепер не потрібну вдома гармошку. Та, незважаючи на сплески гармошки, святково-яскравий прапор над конторою і погідну синяву ранкового неба, у всьому — і в тому, якими засмученими, з припухлими очима були обличчя жінок, як, скорботно похнюпившись, сиділи на ганку і на призьбі старенькі бабусі і які незвично сумирні були діти, — відчувалося приховане напруження, чекання чогось головного. І наче знак цього головного біля конов'язі одиноко і насторожуюче стояв нетутешній і виглядом, і мастю, і міцним воїнським сідлом пропилений кінь у темних, ще не висохлах плямах поту: когось він доставив казенним трибом, хтось поспішно прискакав ранніми безлюдними верстами... Та одразу з'ясувалося, що приїхав райвійськкоматівський лейтенант у справі мобілізації, щоб на місці прийняти намічених людей і доставити їх в організованому порядку.

А з усвятських провулків, вибираючись на польову, кружну дорогу, якою ще недавно біг і сам Касян, усе йшли, поспішаючи, мелькаючи головами понад хлібами, нові й нові куртини людей. Хтось недокричав свого, недоголосив удома, і тепер із-за пшениці, де колихалися хустки й картузи і мелькали все ті ж заплічні торби, долітав знесилено-надривний голос якоїсь жінки.

Касян, пошукавши і не знайшовши своїх, Натахи з матір'ю, підійшов до чоловіків, що оточили Лобова, здоровкаючись і всім потискаючи руку з тією полегшуючою братською потребою, з якою сільський общинний житель завжди тягнеться до ближнього в хвилини розладу й стривоженого життя. І ті, теж відгукуючись привітно, потіснилися й дали місце у колі, де Лобов, обхопивши гармошку, захмеліло балабонив:

— А все ж повинні ми його прикінчити, курву рогату. Хоч він і надеколонений, і ковбасу з кохвієм жере, а — повинні.

— Чи не ти?— піддрочив хтось.

— А хоч би й я! Якщо сам на сам? Подавай сюди будь-кого. Давай його, б..дю! Окопи рити? Давай окопи! Діло знайоме, земляне. Неси мені лопату і йому лопату. Та не його, а нашу на сучкуватому дрючку, щоб танцювала на загнутому гвіздку. Нехай такою поколупає. Я он на торфі по саму матню у воді дев'ять кубометрів махав. Нехай спробує, падло!

Лобов прийшов-таки, як обіцяв, у личаках, взутих на високо й туго обкручені онучі, що окреслювали карачкуваті ноги. Картуз він підсунув під гармонь, і тепер лікарняно голубів наголо стриженою гулястою головою, і тому вигляд у нього був уїдли-вий, як і сама мова. Проте чоловіки слухали його з явною ціка-вістю: збавляли час.

— Або пішки йти. Нате вам, мовляв, по півсотні верст. Йому півсотні і мені півсотні: хто перший добіжить. Тільки щоб без ковбаси, така умова. Мені в казанок кулешику, і йому кулеши-ку. А ми тоді побачимо. Та я й без кулешу згодний. З порожнім животом не раз бігав. Але щоб і він так само. Як на рівних, то на рівних.

Важкого тридцять третього року Лобов вербувався кудись один, без сім'ї, обіцяв потім викликати свою Мар'ю з дітьми, але щось там чи то нашкодив, чи то ще щось і відбув за те три роки надстроково. Додому повернувся отак само без волосся, зате з гармонією і серед усвятців вважався хоч і балакуном, але бу-валим чоловіком. А загалом, незважаючи на дивацтва, був він людиною непоганою, але напідпитку любив похвастати або, як казав про нього Прощка-голова, задерти сорочку й показати пупа.

Касян не все чув, що там іще загинав Матюха, відходив, дивився на всі боки, шукав своїх, чи не надійшли, і коли повер-нувся знову, той усе ще потішав новобранців.

— Я солдат недорогий,— казав він, поглажуючи стрижену маківку.— Багато за себе не попрошу, кохвію не затребую: ши-нелю, ремінь, махорки жменю, а немає, то й моху покурю. Спробував уже: курити можна. Хоч смердючий, зате комар не їсть... Три дні кухню не підвезуть — дарма, сухарика з рукава погризу або гороху за окопом поскубу. І на болоті без розкла-душки переночую, дідько не нанюхає. Воша, сказати,— то і її за життя побачили. Так що німцєві нічого зі мною змагатися. Нема чим йому мене налякати — ляканий по-всякому. Не на того на-скочив, халяво.

Лобов сплюнув, зачепив пльовком гармонь і швидко витер долонею.

— Сам на сам та без нічого — це і я згоден, — відгукнувся Микола Зяблов, підкидаючи спиною торбу, що незручно висіла на ній. — А то ж, кажуть, на машинах він та з автоматами. Тут одним живучим пузом не подолаєш. А коли б ото і Росію на машини...

Тим часом дідуньо Селіван, ставши на возі, кричав своє:

— Хлопці! Чуєте? Давайте свої торби. Чого ж їх за собою тягти? Афанасій! Олексю! Давайте, складайте.

Чоловіки заврушилися, почали обступати вози, а дідуньо Селіван, приймаючи і вкладаючи сидори, весело примовляв:

— Не завжди ходакові торба панія, треба й плечі поберегти. Укладемося загодя, — от і добре. Давайте, хлопці, облегушіться! Все, як є, до місця доставимо.

Лобов, послухавши, що кричить Селіван, почав перебирати гудзики на ладах, гармошка, спурхнувши, ніби метелик, замиготіла візерунчастим коленкором своїх міхів, і її господар видав скоромовку:

Ты, телега, ты, телега,
Ты куда торопишься-и-и?
На тебя, телега, сядешь —
Скоро не воротись-и-и...

На гармошку, на лобовський заспів звідкись з-за натовпу несподівано озвався жерстяний, надсадний викрик, який вирвався із захриплого і обідраного горла:

Ох, д'кричу песни-и-и...

І через проміжок:

Кричу вволю-у...

І через паузу:

Ох, д'напоюсь на всю недолю-у-у...

Всі обернулися на цю захриплу частівку: вигоном до правління рухалося душ із дванадцятро Кузьчиних родичів і гостей, переважно жінок, що наїхали з навколишніх сіл, і в середині сам Кузьма, якого підтримував під лівий закрилок Давидко, а під правий — Степанида, його жінка. На Степаниді, так само як і на Давидкові, білили лямки полотняної торби, туго, гулями напханої харчами. Кузьма, якого вели попід руки, зморено тягся, загібаючи пил форсисто осадженими чобітьми, звисаючи головою у кещці набакир. Виглядаючи одним оком в розпадину

скуйовдженого чуба, ніби в пролом паркану, він шукав музику, намагався пристроїтись у лад:

Голосок мой д'хриповата-а-ай...
Ох, тут нікто... не виновата-а-ай...

Кузьма потряс головою, скинув у пилюку кепку, і Степанида, підхопивши її, обтрусивши об коліно, наділа на себе поверх косинки. Здавалося, ніби не вона випроводжала Кузьму, а Кузьма замість себе відправляв на німця свою дружину, вбрану попохідному — у торбу й кепку.

Жінки, що підступили до них, ставши коридором, дивились мовчки, не встрявали, але стара Махотиха не-стерпіла, змахнула руками:

— Та куди ж ти його такого? Степанидо!

— А що з ним тепер!— відгукнулась бліда Степанида, що стомилася тягти торбу, і огляділася на обидва боки.— Знав, паразит, що робив! Нехай тепер сором йому буде. Я вже і язик об нього набила.

— Може, його водичкою полити, охолодити. До криниці б спершу...

— К-кого?— смикнувся Кузьма.— Мене до криниці? Ха!..

Н-на дворе большой колодезь,
Упаду — не вылезу...
Ежли выпить не дадите...
Я помру — не вынесу...

— Йди, горлопан!— смикнула його Степанида під руку.— Тільки б хлебтав... Протри баньки: всі люди як люди, а ти агел безпам'ятний.

Позаду Кузьчиного почту, трохи відставши, даючи вітру віднести вбік здійсниту ногами куряву, ішла, шавкаючи спідницею, тикаючи дорогу костуром, довга висхла баба в чорній сукняній шалі — Кузьчина мати. Вона йшла, ні на кого не дивлячись, не слухаючи, а може, нікого і нічого не чуючи...

Хтось, одначе, побіг до правлінської криниці, відчепив відро, і Кузьку таки обілляли, намочили голову, а потім поклали за конторою в затінку, щоб не блазнявав, не з'являвся перед вікнами.

Тим часом людей зібралось більше, підійшли й останні, кому належало тут бути, і Касян попокрутив шиєю, виглядаючи, поки нарешті на в'їзді до контори не з'явилася Натаха з обома дітлахами. Касян ще здалеку впізнав її не стільки по блакитній, просторій кофті в рожеву повійку, скільки по тому, як пересувала вона ноги, широко розставляючи їх від себе і перевалюючись з боку на бік, як воласта качечка. Митюнька, в якого від зу-

стрічного вітру розвіювалося біляве волоссячко, скакав бочком, ніби пристяжний, за руку з матір'ю, Сергійко шмигав новими штаньми сам по собі.

Чи давно з дому, а стрепенулося все у Касянові, коли побачив своїх на цьому відрізку дороги, ніби дивився він з дверей ешелону, що стояв уже на парах, ось-ось мав брязнути кроками й рушити. Він підганяв Натаху очима і навіть помахав кепкою, але, не витримавши, сам поспішив назустріч.

— Татку-у!— задзвенівши голосом, радіючи і не вірячи, закричав Сергунок, виплескуючи у своєму вигуку все разом, в одному тільки слові, яке цієї хвилини стало головним, єдиним, замінивши всі інші непотрібні слова, начебто зовсім забуті, і, як тоді, на косовиці, першим рвонувся бігти і, добігши, повис на руці, заглядаючи в обличчя Касянові, повторюючи уже спокійніше, з щасливим легким схлипом:— Татку...

— А я чекаю, а вас нема та нема,— крізь терпку гіркоту проказав Касян.— Нема та нема...

Одразу ж налетів і Миткунька, мовчки, мабуть, наслідуючи старшого, обхопив і повис на другій батьковій руці, і Касян, зв'язаний і розп'ятий дітлахами, так і стояв посеред дороги, поки не підійшла Натаха.

— А де ж мати? Мати де?

— Ох, та ну її!— перевела вона дух.— Зараз та зараз... Щось шукає... Каже, йдіть поки що... Ну, що тут у вас? Чи скоро?

— Та ось чекаємо... Вже, либонь, десята, а поки що нічого.

На вигоні Касян прилаштував їх осторонь, на невитолоченій траві, та не встиг, присівши поряд, викурити цигарку, як на ганку з'явився Прошка-голова разом з прибулим лейтенантом. Люди, що товпились тут і там, ожили, потяглися до контори, і Касян, попередивши: «Поки що тут будьте»,— пішов до ганку й сам, витягаючи шию, заглядаючи поверх голів.

Прошка-голова був у своїй низько насунутій кепочці, в тому ж рябому обвислому піджаку, але в свіжій білій сорочці, навівно, по-дитячому застебнутій аж під виголене підборіддя.

Поруч з ним біля перил зупинився незвичний для тутешнього ока, бо ніколи досі не бував в Усвятях, військовий, перепоясаний через темно-зелені груди новими ремінцями, в круглому, з лискучим козирком кашкеті й міцних високих чоботях, котрий здавався якимось дивним відлякуючим пришельцем з невідомих світів, наче великий і незрозумілий птах, якого раптом побачили отак близько на сільському пряслі. Смагляве видублене лице його було суворе і замкнуте, ніби він нічого не розумів по-тутешньому, і Прошка був при ньому за перекладача.

Прощка-голова похитав руками перило, назад-вперед похитався сам, очікуючи, поки підійдуть усі, і, коли запанувала тиша, сказав:

— Значить, так, товариші... Навіщо ви тут — усі знаєте. Отож зайвого не говоритиму. Минулого тижня ми провели в армію перших сімнадцять чоловік. Я й сам тоді думав, що цього, може, й вистачить і ми з вами, як і раніше, працюватимемо й житимемо за мінусом тих сімнадцятьох. Та діло заварилося не на жарт, тут приховувати нічого, розумієш... Доводиться, виходить, нам ще підсобляти...

Прощка-голова дістав з-за краю піджака аркуші, заглянув у них.

— Повістки вже роздано, але ми тут з представником військкомату ще раз уточнили, щоб, значить, ніякої плутанини...

Говорив він якимось сірим голосом, пересовуючи аркуші паперу, ніби вони пекли йому пальці, — нижні наперед, верхні під низ, потім усе знову спочатку.

— Підете звідси організовано, щоб не тягтися один за одним, не гаяти час. Отож слухайте тепер ось його, вашого командира, і всі його накази виконуйте. У мене поки що все.

Він тицьнув аркуші в руки лейтенантові, нетерпляче пройшовся у нього за спиною, зупинився, пересунув кепку, ще раз пройшовся і, підійшовши до перил, знову похитав їх обома руками.

Аркуші, напевно, складені були неправильно, тому що мовчазний лейтенант взявся неквапно, з гнітючою розважливістю давати їм якийсь свій лад: знову поклав верхній папірець під низ, нижній — зверху, а той, що був спочатку зверху, засунув усередину. Після цього без усіляких попередніх слів і пояснень одразу ж вигукнув:

— Азарін!

З відповіддю чомусь ніхто не поспішав, може, тому, що вже надто несподівано прозвучав вигук: по пальцю вдар — і то не одразу боляче, а спочатку тільки дивно, — і лейтенант, відірвавшись од паперу, перепитав:

— Є такий? Ем... Ве?

— Є-е! — почувся стривожено-несміливий відгук.

— Азарін! — повторив знову лейтенант і пильно поводив по майдану суворими очима.

— Я! Я! — поспішив об'явитися викликаний. — Тут я.

— Азарін, три кр-роки вперед!

З натовпу, геть знічений, з розгубленою усмішкою на засмагло-червоному дрібному обличчі, бурмочучи сам собі «йду,

йду», протовпився невеличкий чоловічок, по-вуличному Митюня, що був скотарем на молочній фермі в Усвятях.

— Та-ак...— сказав лейтенант, відмічаючи щось олівцем на аркуші.

Зніяковівши від того, що стоїть на виду в усіх перед ганком, Митюня, усміхаючись, оглядався, перебирав парусиновими туфликами — крутився, ніби черв'як, виколюваний із землі.

— Азарін, стр-рунко!— раптом різко вигукнув лейтенант, якому, напевно, була неприємною і образливою така розхлябаність, і Митюня, здригнувшись, ураз завмер, як сполоханий деркач — крила донизу, дзьоб догори.

Лейтенант уважно, допитливо подивився на Митюню, ніби оцінюючи матеріал, з яким доведеться працювати, і, знову сказавши «так», утупився в папір.

— Витой!

— Я Витой!— з готовністю відгукнувся Давидко.

— Три кроки вперед! В одну шеренгу ши-и-икуйся!

Давидко проворно вибіг, став поруч з Азаріним і вирівняв по його парусинових туфлях з брунатними, як у жуків, нососпинками свої юхтові черевики.

— Горбов!

— Є Горбов,— почувся стриманий бас із кахиканням. Широким важким кроком вийшов Афоня-коваль у своєму особливому афонінському одязі: старому, лисчучому від жужелиці піджаку, задубілих штанях, що тьмяно блищали на колінах і були заправлені в розтоптані чоботиська. Свою білу торбу з наволочки від подушки він нікуди не здавав, наче забув про її існування за широчезною сутулою спиною, і та вже встигла забруднитися кіптявою від піджака.

Лейтенант довше, ніж попередніх, роздивлявся Афоню, навіть обернувся з якимось запитанням до Прошки-голови, що ходив позад нього, і, ставлячи навпроти прізвища Афоні енергійний розчерк, двічі повторив своє «так».

Незабаром викликали Миколу Зяблова, який чучикав, заспокоював дитинча, що вередувало й заважало йому слухати прізвища. Знемігши і від клопчєнати, і від чєкання своєї черги, Микола, коли його нарешті викликали, навіть забув віддати дружині сина, а так і ступив у шеренгу разом з дитиною, і народ трохи розвеселився, посміявся з цього курйозу. Потім через кілька чоловік викликали Матюху Лобова, який чекав черги з перекинутою через плече гармошкою. І одразу за його спиною заголосила Матющина Манька — з таким же, як і в Матюхи, носом рожевою редисочкою, з хусткою, що впала на плечі,— замахала руками, ніби відбиваючись од налетілих гедзів.

— Матвієчку мій єдини-и-ий...

— Ану цить!— огризнувся Матюха, безброво насупившись, висмикуючи рукав із рук дружини.— Візьми-но потримай гармошку.

— Та навіщо мені гармошка...— голосила Манька, незрячо хапаючи простягнуту гармошку, і та, розчепірівшись міхами, підтягнула їй якимось найостаннішим пронизливим гудзиком.

Лобов беззвучно, як кіт, ступив крок уперед у своїх обчовганих покосних личаках і, перемагаючи жінчин прозірливий плач, з досадою прочистивши пересохле горло, сказав, віддано дивлячись на лейтенанта:

— Розголосолася тут... Либонь, не в труну кладуть, голосити мені.

Одначе лейтенант не звернув уваги на слова Матюхи, а тільки уважно подивився на його личаки й далі читав список.

Шеренга все збільшувалася, від тісняви й скупченості натовпу стрій, усе подовжуючись, почав викривлятися лівим краєм, і Прошка-голова вже двічі звертався до присутніх:

— Товариші, прошу дати місце. Відійдіть зайві. Скільки говорити, розумієш!

Олексою Махотіним замкнули перший ряд чоловік на двадцять. Сонце почало припікати, ставало спекотливо, і Олекса, залишивши дружині піджак і кепку, став на своє місце в учорашній блакитно-синій блискучій косоворотці, перехоплений набірним кавказьким ремінцем. Виполосканий в Остомлі чуб вигравав на вітрі й сонці великими смоляними кучерями, та й сам Олекса був якийсь увесь виполосканий, прибраний і ясний, яким бував він, напевно, раз на рік, після своєї пильної роботи на комбайні. Лейтенант відверто задивився на нього і теж з натиском позначив у паперах, після чого викликав Недригайлова.

На це прізвисьце ніхто не відгукнувся, і лейтенант, що теж добре упрів у своїх ременях, нетерпляче повторив, додавши для ясності ініціали:

— Ке Ве. Є такий?

— Пишіть, є!— подала голос замість чоловіка Степанида, що так і не зняла Кузьчиної кепки.

— Тут, тут він!— підтвердили й чоловіки.

— Недригайлов, три кр-роки вперед!— вигукнув сердитим голосом лейтенант, дивлячись в очі Степаниді.

Кузьма все ще не виходив, і довелося втрутитись Прощі-голови:

— Кузьмо! Якого дідька? Жарти тобі, чи що? Степанидо, чий картуз на тобі? Де чоловік, розумієш?

Бліда Степанида провинно мовчала, підбравши покусані губи.

— Та тут він, Прохоре Івановичу,— намагалися пояснити з натовпу.— Тільки він тее... трохи не розрачував... А так — тут, за конторою знаходиться.

— Ег, розумієш...— заграв жовнами Прошка-голова.— Осоромити мені ополчення! Умокнути його, негідника!

— Та вже вмочували. Зараз уже нічого. На підводу, то за до рогу оклигає. Про це потурбуємось. До місця доставимо.

— Міру треба знати...— буркнув Прошка і відійшов від перил.

До Касяна тихо підійшла Натаха, торкнулася рукава, та він, уважно дослухаючись, не відразу відчув її присутність.

— Зараз тебе, Косю,— сказала вона, стиснувши його руку.— Ох...

— Еге, скоро повинні,— не відриваючи погляду од ганку, витягуючи шию, озвався Касян.

Чекаючи цієї миті, він смалив одну цигарку за другою і, коли його назвали, не одразу впізнав своє прізвище. Касянові здалося, ніби назвали не його, але кров уже сама відгукнулася, ударила напором у шию, і він, почувши, як його викликали вдруге, підштовхнутий Натахою: «Тебе, тебе кличуть»,— так і вийшов оглухлий, з липучим дзвоном у вухах, ніби гешнувся об непомітний одвірок. Матюха, що стояв у першому ряду, обернувшись, щось сказав йому, привітно усміхнувся, але Касян нічого не зрозумів і, ніби не впізнавши Матюху, втупився в лейтенанта, який робив чергову позначку.

Кого ще викликали, він довго не чув, поки не стих цей застойний гул у вухах, поки не відпустило плечі, зацімліло скуті якоюсь непідвладною силою.

— Разиньков!— вигукував далі лейтенант.

— Я!

— Рукавицин...

Звідси, із шеренги, лізли на очі всілякі дрібниці, на які раніше і не дивився б, не побачив цього: несподівано замислився, звідки взявся під вікном контори куц аграусу. Сто разів бував тут і жодного разу не бачив. Чи то Дуська-рахівниця колись посадила, чи то так, сам по собі, самосій. Та ж такі Дуська, мабуть, викидала у вікно шкірки, вони й проросли... Потім запитив під аграусом зозулясту курку з червоно-ганчір'яним гребенем, що впав на око. Дивно, що вона не боялась усієї цієї товкотнечі, ніби тут нікого й не було, вона одна-єдина із своїм ділом. Курка, лежачи на боці, наче кайлом, довбала край ямки, обсипаючи грудки під себе, а потім, тріпочучи вільним крилом,

нагрібала на спину розколупану землю, настовбурчувалась усім пір'ям, блаженно закриваючи повікою єдине око. За таке діло курку треба було б прогнати, бо оголює, капосна, коріння. Та куц був уже без ягід, напевно, ще зеленими обірвали хлопчачи, і тепер стояв нікому не потрібний, хіба що оцій заблудлій птиці.

— Сучилін Ве Пе!

— Так точно, я!

— Сучилін А Ме!

— Йду!

Сонце гріло спину крізь піджак, розпікало сукняний картуз, і було Касянові дивно стояти ось так стрижено, наче сам не свій, на очах в усього села, за три кроки від дружини й дітлахів. Він запобігливо обернувся, і Натаха, що притискала до себе, до живота свого обох дітей, розгублено, вимушено усміхнулась, мовляв, тут ми, тут...

— Сучилін Ле Фе!

— Я-а!

— Сучков!

— Есть Сучков!

Решта чоловіків, що залишались іще на волі, стомившись від чекання, виходили на виклик з поспішною згодою, ніби побоювалися, що їм, останнім, уже не знайдеться місця. Але місце знаходилося всім, і вже розпочали ліпити четверту шеренгу. Набиралося не п'ятдесят ходеків, як думалось раніше, а, певно, всі вісімдесят! І одразу стало видно, з чим залишаються Усвяті — з білими хустками, сивими бородами та з білоголовими недолітками.

Лейтенант згорнув папери вдвоє, засунув їх до планшетки і, оглянувши стрій, спитав:

— Запитання є?

Запитань не було.

— Хворі? Обмуляні?

Не знайшлося й таких.

Лейтенант витяг з кишені штанів годинника й подивився з долоні на їхній час.

— Так, товариші...— сказав Прошка-голова, оглядаючи пустир перед конторою — змовклих чоловіків у строю, присмирілих жінок навколо ополчення.— Якщо хтось хоче щось сказати — виходь сюди, на ганок, і скажи.

Люди мовчали.

— То буде чие слово?

— Ясно!— вигукнув за всіх із шеренги Матюха Лобов, що білів новими, закрученими мотузкою онучами.

— Ну, тоді дайте мені...

— Давай, Прохоре Івановичу!— знову вигукнув Лобов.

— Ну то ось...

Голова глянув у вітряне поле, потім, пройшовшись туди-сюди по ганку, пошукав щось у кишнях і знову повернувся до перил:

— Я хоч і велів повісити новий прапор, та тепер у нас не свято. Не до веселоців нам. Війна — тут пояснювати нічого. А повісив я прапор для того, щоб кожен бачив, що ви йдете обороняти.

Всі, хто стояв перед конторою, мимоволі підвели очі на дах. Там, над гребенем, билось і тріпотіло, гнуло й хитало на вітрі довге обстругане держално свіже кумачеве полотнище. І багато хто через сум'яття ранку бачив його вперше, вперше підвели погляд вище вікон контори.

— Але,— вів далі Прошка,— боронити ви йдете не просто цей прапор, що над нашою конторою. Не тільки цей, не тільки той, що у Верхніх Ставцях чи ще десь. А головне той, що над усіма нами. Де б ми не були. Він у нас один на всіх, і ми не дамо його зганьбити й забруднити.

Прошка постояв, схилив голову набік, ніби дослухаючись до трепетного лопотіння прапора над головою, і додав, уточнюючи сказане:

— Отож той, що один на всіх, він, розумієш, не прапор, а знамено. Тому що зовсім не з матеріалу, не з сатину чи там ще з чогось. А з нашої справи, роботи, поту й крові, з нашого розуміння, хто ми є...

Прошка обвів поглядом присутніх, перевіряючи по обличчях, чи зрозуміло він сказав, і провадив далі:

— Звичайно, кличуть вас, хлопці, не на солодкий бенкет. Про це й говорити нічого. Йдеш скубти чужу бороду — не завжди убережеш і свою. Тут уже пильнуй. Ну та, як розповідали наші діди, на полі бою не одна тільки ворожа воля, а й наша теж. А з нами ще й праведне діло. Тому що не ми, розумієш, на нього, а він замірився на нашу землю. А своя земля, хлопці, і в жмені дорога, і в пучці вітчизна.

Цієї тихої на майдані хвилини хтось знову торкнув ззаду Касяна. Він обернувся і, враз ватяно обм'якнувши, побачив матір. Сіра в своєму сарпінковому одязі, в сіро-картатій бавовняній хустці, вона пробралася крізь ряди й мишкою посіпала Касяна.

— То знайшла, знайшла я!— радісно шепотіла вона, поспішно вкладаючи в його долоню щось загорнуте в шматину.— Тут пуповина твоя. Пуповина. Від народження твого. На випадок берегла. Та ось і випадок. Бери, бери, любий. Так треба, так треба...

Касян намагався заступити матір спиною, вберегти її від лейтенанта, але той, помітивши якийсь непорядок у строю, уже суворо націлівся в його бік, і Касян відсторонив від себе матір:

— Йди, мато. Не можна...

— Іду, іду... — поспішно, згідливо закивала вона і, здійнявши руки, маленька — ледь до плеча Касянові, — немічно потяглася до нього з гарячково-поспішним поцілунком. — Ну, в добру годину! В добру годину, синку. Дивися там... Бережи тебе господь.

17

По тому, як пішло усятське ополчення, здійнявши куряву над спекотним путівцем поміж не завосковілих хлібів, старі люди здогадувалися, який лютий був нинішній ворог, як підло він розрахував свій неоголошений напад, розраховуючи, крім усього іншого, не дати впоратися із жнивими, позбавити військо супротивника його головної опори — хліба. Колись, розповідали старі люди, ніби перед тим як зійтися, чекали жнив, прибирали з поля й бились на прибраній, не такій ранимій землі.

Дорога до тієї воєнної сторони вела якраз хлібними полями, що обступали село з заходу від самої околиці. Сьогодні, як ніколи, поле аж ходило на вітрі косими хвилями, то зачлюпуючи дорогу, то відхиляючись од неї обривчастим краєм, ніби суперечило цьому відходу, металося й гнівалося, безсиле зупинити, утримати від лихоліття.

Версту, а то й дві проводжали загін жінки й діти, юрмою тяглися позаду, ковтали дорожку куряву, іноді забігаючи наперед тісним, зарослим полином та осотом узбіччям, чіпляючись об грудки ріллі на окраїнах, прикриті бур'яном, щоб сказати щось іще або хоч би глянути на свого судженого, батька чи брата. Було душно і спекотно йти поряд з колоною, що зайняла весь вузький коридор путівця, важко тупала й густо, так що не було чим дихати, куріла навіть на цьому вільному степовому вітрі. І тільки лейтенант, що хитався в сідлі над головами чоловіків, увесь на вітрі, ще не встиг закуритися і тим змішатися з усіма.

За вітряком, що стояв на старому могильному кургані, жінки, знесилені внутрішньою безмовною скорботою, почали відставати одна по одній, зупинялися, махали зірваними з голови хустками, щось іще докрикуючи здалеку, чи мовчазними статуями завмирили посеред поля. Тільки Лобова Манька довго ще не повертала назад. З гармошкою через плече, яку вона, помагаючи Матусі, не хотіла віддавати, супроводжувана трьома босоногими дівчатками з перелякано-суворими личками, що мовчки біг-

ли за матір'ю розтягнутим виводком, Манька час від часу з'являлася то ліворуч, то праворуч від третього ряду, де йшов, знявши картуза, Матюха, розмашисто шльопаючи своїми личаками.

— Давай гармошку!— побачивши дружину, щоразу кричав їй Матюха, намагаючись спровадити її додому, і, коли та знову не віддавала, підтримуючи тим самим свою причетність до колони, він суворо відвертався, не хотів більше ні про що говорити.

— Ти йди, йди собі,— вигукувала вона, шурхотючи по краю колоссям.— Чи ми тобі заважаємо?

І знову мовчки йшли, дружно, бадьоро перші версти, зберігаючи врочистість розпочатої справи, гупали і шльопали чобітьми, личаками, черевиками, мотуззяними постоломи.

— Ну добре, прощавай, Мотю!— нарешті гукнула Манька.— Очі бачать, а вже однаково не наш. Прощавай!

Вона на ходу зняла гармошку, передала крайньому новобранцеві й, зупинившись, смикнула під горлом косинку, відкрившу душу, гукнула своїм дівчаткам:

— Побіжіть, дівчата, побіжіть! Подивіться ще на батька! А я вже не можу...

І, похитуючись, мов п'яна, зійшла з дороги, волочачи по землі хустку, ницьма, як у збурену негодою воду, впала в жито, що ходило ходором.

Касян, гукаючи до жінок, що лишилися стояти на дорозі оглухлі й знетямлені: «Відійдіть з дороги. Агей, побережіться там!»— їхав на першому возі, тримаючись від колони на відстані, щоб не ковтати даремно куряви. Із своїми він попрощався ще біля контори, обидві, і мати, і Натаха,— без ніг, на останній межі, куди ж їм було ще бігти, які там випроводжання. Взнявши з собою хлопчиків, які весь час благально дивилися на нього, ловили кожен його рух, поки востаннє обходив коней, поправляючи упряж, і вже з підводи, взявши і натягнувши віжки, притримуючи коней, що застоялися біля конов'язі, нетерпляче попросив: «Усе, все, Наталю! Мамо, все!» Жінки покірно відступили, пустивши полудрабок, і він з місця взяв риссю. Але ще до вітряка, від'їхавши з чверть версти, круто зупинився і, поцілувавши налякано-притихлих синів: «Ну, синочки...»— зсадив їх із воза, і ті, тримаючи один одного за руку, лишилися стояти на дорозі, дивлячись услід хмарі пилу, здійсненої батьком, що наздоганяв загін.

Обігнавши Селіванову підводу, Касян попустив віжки, коні пішли ступою, форкаючи, радіючи недавньому бігу, і він поліз по кисет, щоб уперше за весь ранок покурити без поспіху.

Коли дорога очистилася від проводжаючих, дідуньо Селіван, залишивши своїх коней йти самих по собі, підсів до Касяна. Був він урочисто-збуджений цим нарядом і весь час оглядався, радів їзді, дорозі, дивився, як хвилювалися біля коліс дозріваючі хліба.

— Ну, пішли наші!— вигукнув він, поглядаючи з-під руки на колону.— Пішли, соколики!

— Як там Кузьма?— поцікавився Касян.

— Та нічого. Хропе на всі заставки.

Частину мішків із Селіванової підводи Касянові довелося перекласти на свою, а на вивільнене місце, на дно, поклали Кузьму. Вже перед самим відходом Кузьма, скуйовджений, з набряклим обличчям, вилетів раптом з-за рогу контори, кинувся було до шеренги, та його відтягли, і він, відпихуючи, розштовхуючи чоловіків, ударив когось, викрикуючи: «Ког-го? Мене не пускати? Та я вас...» Довелося його зв'язати, покласти на підводу й прикрити плащем. Кузьма довго крутився, намагаючись вивільнитися, викобенювався й матюкався, але потім його утрясло, і він, угомонившись, знову захропив.

Село ще довго виднілося позаду, спочатку покрівлями, потім самими тільки купами старих темних верб над світлою нивою, поки не перевалили за перший пологий косогір, що увібрав за себе Усвяті, і тільки старий, за непотрібністю давно вже розіпнутий вітряк усе ще самотньо маячив посеред поля, ятрив душу останнім видінням рідної сторони.

— Підтягни-ись!— погукував лейтенант, повертаючись у сідлі й оглядаючи колону.

Після години ходьби загін помітно розтягся, порідшав рядами. Тільки найперші ще намагалися йти рівно, тоді як інші чоловіки, штовхаючи один одного плечима від незвички ходити нога в ногу в такій тісняві, вже давно збилися з ноги, розладнали стрій, а в хвості й зовсім кожен топав сам по собі розладнаними ватагами. Та, незважаючи на це, йшли бадьоро, із свіжою розмашистістю, ніби хотіли швидше відбігти од Усвят, за межі своєї округи.

Дідуньо Селіван, поглядаючи у їхній бік, докірливо прокричав Касянові:

— Бачу я, ніяк не можуть командою ходити! Хіба це стрій — хто в лів, хто по дрова. Ще й не йшли, вітряк онде, а вже хвіст волочиться. О, чуєш, командир знову «підтягнись» кричить. Отак і горла не вистачить кричати.

— А він хай не кричить. Сердитий дуже,— буркнув Касян.

— Командир? Не-е! Він те, що потрібно, вимагає. Ви ж, як подивитися, чурбаки сирі, необтесані. Командирське діло яке?

Його діло задати крок, швидко чи повільніше. А вже колона сама повинна ногу тримати, як наказано. Тоді й марш не стомлює, і кричати командирові не треба. До справжніх солдат — ох ти, братику мій!

— Як думаєш, — запитав Касян, — ситнянські якою дорогою підуть? На Розмітне чи на Ключевську балку?

— Який же їм резон на Розмітне йти? Ясна річ — на Ключики. А що?

— Та Никифор мій має піти.

— Ох ти! І його взяли?

— Пішо-ов! Та хотів побачитись...

— Ну то перед Ключами Верхи будуть, звідти й подивимось. Якщо ситняки навпрямки підуть, полем, як ми, то з Верхів далеко видно. Людина не голка, а ціле ополчення й зовсім у полі не сховається. Колись, кажуть, на тих Верхах сторожова вежа стояла.

— Це ж для чого?

— Для догляду. Вартували, чи не нападуть з дикого поля хангірейці. Коли що, дозорні одразу й подадуть знак. Запалять на верху вежі бур'ян чи хмиз. А вже за Остомлею, за лісом, друга вежа була. Та потім і собі диміти починала. Так аж до самих Лівен, а то й далі — дими. Мовляв, татари йдуть, хангірейці. Доїдемо до Верхів — глянемо твого Никифора, якщо ситняки сьогодні виступили.

— То й ставцівські теж нині йдуть.

— Ага, ага... Виходить, усіх одного дня кличуть.

Тим часом закінчилось усьвятське поле, відкрилася полого балочка, яких у цій стороні — за кожним косогором. По дну лощини крізь осоку і лозняк несміливо пробивався безіменний струмок, який тільки-но народився.

Лейтенант спрямував загін до самого видолінка і тут зупинив, оголосив перекур.

Тут стояла тиша, ніким не толочена трава медвяно умлівала під безхмарним сонцем, і там, у височині, ніби вічна музика, зовсім як навесні, радісно дзвеніли невидимі жайворонки.

Чи ж довго йшли в строю, тільки й перейшли одне поле, але чоловіки, як малі діти, зраділи привалу, і не стільки самому відпочинку, скільки можливості розсипатись, розбігтись в різні боки. Тепер можна було сісти, полежати на оксамитовій травиці, покурити досочу, і все це уявлялося несподіваним благом. Але всі спершу наввипередки, потріскуючи кущами, кинулися до струмка, ставали перед ним на коліна, лягали на животи й пили, пили, загрибаючи пригорщами й картузами або дотягалися до води губами. Напившись, хлюпали собі в запорошені

обличчя, на спітнілі потилиці і, втираючись хто тим же картузом, хто — подолом сорочки, із вдячністю поглядали на лейтенанта, який, сидючи неподалік від усіх на старій кротовині, покурював свій «Біломорканал», притримуючи за повід жеребчика.

На підводі застогнав, закрутився Кузьма, було видно, як він, мотаючи головою, буцав зсередини брезент.

— Що тобі, голубе?— зісмикнув з нього плаща дідуньо Селіван.— Чи не жарко?

Обплутаний мотузками по руках і чоботях, із заломленими за спину заляканими кулаками, Кузьма боком лежав на дні підводи із складеними вдвоє, підібганими під живіт довгими, як у коника, ногами і, замружившись від світла, усім спаленим нутром не приймаючи дня й сонця, судорожно хапав повітря сухими, засмаглими губами.

— То що тобі?— перепитав Селіван.

— Степку мені... Степаниду...

— Хе, коли спохопився!— дідуньо Селіван відігнав від Кузьчиного носа синю муху, яка невідомо звідки взялася, почувши поганий дух.— Проспав, проспав ти молодицю. Далееко тепер твоя Степанидка.

— А торба де...

— Та й торба з нею. Із загоном молодиця пішла. Подалася Степанида. Каже, коли чоловік рушницю тримати не здатен, то нехай піч топить, рогачами бряжчить. А я, мовляв, за нього, за непутящого, сама на німця піду. Та й пішла собі.

Кузьма блимнув кров'яним заспанним оком, мабуть, не в змозі набряклим розумом зрозуміти, жартує Селіван чи каже правду.

— Годі тобі...

— А що — годі? Що годі? Хіба це добре, коли жінка замість чоловіка оборону тримати йде? Завтра, дивись, і присягу з усіма прийме. Перед полковим прапором стоятиме. То що ж? Від Степаниди всього можна чекати. Як нахваляється, так і зробить, не сумнівайся. Твою жінку тільки до багнета й ставити, вона будь-якого німця здолає. Отаке твоє кепське становище.

Кузьма, налявшись синюшною, зіпсутою кров'ю, засіпав плечима, силкуючись вивернутись із мотузків.

— Розв'яжи, чуєш...— звелів він.

— Е-е, ні, голубе! Тут я не вільний. Не я тебе судив, не я на тобі вузли в'язав. Це вже як громада. Її проси. А коли є потреба до вітру, то й так можна. Підвода — не корито, вода дірочку знайде.

— Пусту, кажу...— клекотав горлом Кузьма.

— То ж чи отямився? Згадав хоч, за що тебе? Не за те, що когось там ударив, а за те, суч-чий сину, що сорому не знаєш, на святе діло рачки лізеш.

Кузьма мовчав, сопів у чийсь мішок, підсунутий йому під голову.

— Отож-бо...— І, обернувшись, старий гукнув Касянові:— Як вважаєш, Тимофійовичу, чи вже час відпускати орла-сокола? Чи не пурхне куди не слід?

Касян підійшов до підводи, розважливо подивився на пом'ятого похміллям, напівживого Кузьму й мовчки потягнув за кінець мотузки під його коліньми.

Орел-сокол, одначе, не тільки не спурхнув після цього, але, спробувавши було перелізти через полудрабок і так і не зумівши підтягтися, важко осів на дно підводи, тільки й вимовивши приголомшено:

— Дайте напитися...

Касян відчепив відро, приторочене до задка Селіванового воза, пішов до струмка і дав Кузьмі напитися.

— Ох, гидота,— потрусив той головою і, зовсім умлівши від води, потяг на себе дощовика, заховався від білого світу і всього сущого в ньому.

Тим часом чоловіки, які спочатку поглядали відлюдкувато й тулились один до одного від щемливого почуття відірваності від домівки, особливо гострого на перших прощальних верстах, потроху почали прибиватися до лейтенанта. Сідали з одвічною сільською скромністю на деякій відстані, здебільшого — за його спиною, щоб не мозолити очі своєю присутністю, і, поглядаючи, як той уже вдруге закурив «біломорину», вони й самі лізли по бляшанки й кисети, ніби висловлюючи тим свою мовчазну приязнь.

У них самих усе ще ятрилося, боліло селом, ще виразно стояли перед очима залишені подвір'я й обличчя, вчувалися рідні голоси, стукіт востаннє зачинених хвірток, і, не знаючи, чим притлумити цю невідворотну дійсність, мимоволі тяглися до лейтенанта, що сидів віддалік, стежили за кожним його рухом. Підсвідомо відчуваючи потребу в його розумінні й співчутті, вони, як це часто буває в годину сум'яття з глибинно російською людиною, самі переймалися розумінням і співчуттям до нього — самотнього серед чужих полів, серед незнайомих людей, і тільки чекали хвилини, щоб простягти руку товариськості й братерства на розпочатій разом путі. І першим, блукаючи поблизу, удаючи, ніби цікавиться щавлем, підійшов до лейтенанта легкий на все Матюха Лобов.

— Товаришу лейтенанте! Давай коника напою. Пристав на спекоті коник.

Матюха безбоязно став під шию коня і, взявши його за вудила, співчутливо погладив горбасте перенісся.

— Зараз, любий, зараз,— заговорив він до коня, обсипаний по стриженій голові кінською гривною, і лейтенант, затримавши погляд на розсіченій губі Матюхи, що в усмішці відкривала зуби, зняв з руки повід і мовчки кинув його Лобову.

— То ти й сам помийся,— зрадів приводу Матюха.— Скинь, скинь сорочку. Чого ж у ременях сидіти. І ноги сполосни, побудь босий. Поглянь, травичка яка.

— Ніколи полоскатись,— відгукнувся той.— Пора виступати.

— Та це ж недовго. На хвилину діла. А хоч і сюди відро принесемо.— І, не чекаючи відповіді, кивнув чоловікам:— Ану, хлопці, несіть сюди води. Товариш лейтенант умиватися буде.

Одразу двоє підскочили бігти по відро, але дідуньо Селіван і сам здогадався, що і як, проворно збіг униз і зачерпнув по саму дужку. Побачивши, як Давидко перехопив у старого відро і вже мчав з ним пагорком, лейтенант підвівся й розстібнув ремінь.

— Добре, давайте,— сказав він.— Справді жаркувато.

Він оголився до пояса, нахилився перед Давидком, і тоді всі раптом побачили на його лівій лопатці сизий, напружено стягнутий рубець на добру чверть. Підняте відро повисло в повітрі, і лейтенант, не зрозумівши, в чому річ, чого баряться, нетерпляче поквапив:

— Лий, хто там...

— А чи можна?— сторопіло запитав Давидко.— Це що ж у тебе на спині?

— А-а!— засміявся лейтенант.— Давай лий.

Давидко обережно, тоненьким струменем прицілився лейтенантові в шию, боявся попасти на страшне місце.

— Лий, лий!— підбадьорював той.— Поливай, не бійся.

— Чим же це тебе, товаришу лейтенант?

— Було діло,— гудів крізь струмені води лейтенант, радісно відфоркуючись.— Хасан це... Озеро Хасан...

— Не болить?

— Якби боліло, то не служив би. Адже рана неглибока, по кістці тільки кресонуло.

— Оце так кресонуло!— з повагою і острахом роздивлялися рану чоловіки.— Бач, як буцнула кістлява! Ще б трохи — і, вважай, лабарет.

— То нічого!— кркнув лейтенант.— Зате ми йому теж всі пали. Довго зализуватиме.

У когось у торбі знайшовся рушник — побігли, принесли довгий домотканий рушник з червоними мережками, і, втираючись ним, почервонівши од вибіленої сирової тканини, лейтенант усміхнувся білозубо:

— Гарна водичка! Спасибі, товариші.

Чоловіки задоволено пожвавилися.

— Водичка тут рідкісна, це правда. З глиниц витікає. А ти з яких країв? Де батьківщина?

— З Уралу я. Тагільський.

— Так, так... Мати-батько є? Чи живі?

— Батька давно вже немає. Білокозаки розстріляли. Щось там у депо зробили, їх схопили, восьмеро душ. Завели в порожній вагон, там і застрелили. А вагон потім спалили... А матуся жива! І дві сестрички. Мала б уже на пенсію піти, та ось війна, тепер не знаю як...

Поки втирався, а потім одягав гімнастерку й застібав ремінці, був він у ці хвилини простий і доступний свіжим, умитим обличчям з прилиплим до лоба мокрим волоссям, і чоловіки раділи цій буденності, що досі була прихована під строгістю армійського кашкета.

— Товаришу лейтенанте, візьми-но покури нашого домашнього, — Матюха Лобов простяг згорнуту газетну книжечку. Він уже привів командирів коня від струмка, і тепер той пасся неподалік на неходженому схилі.

— Та зачекай ти з махоркою, — перебив дідуньо Селіван. — Людина, може, перекусити хоче. Ану, несить-но, що у вас там.

— А й справді! — похопилися чоловіки. — Що ж це ми...

— Ні, ні, — запротестував лейтенант і дістав свого годинника-цибулину. — Час виступати. Наказано ще сьогодні прибути на збірний.

— Попоїж, попоїж, синку, — наполягав дідуньо Селіван. — Тебе як звати?

— Олександр... Саша.

— Ну то, бачиш, і звешся по-нашому. А по-нашому таке правило: хоч ти генералом будь, а від хліба-солі не відмовляйся. А по-солдатському й ще кращий статут: їж, не відмовляйся, пий, не вклоняйся. Я солдатом теж був, то у нас так: де кисіль, там служивий і сів, а де пиріг, там і ліг. За спасибі чинів не дають.

— Ну, батьку, від тебе, мабуть, і рота не відіб'ється! — засміявся лейтенант.

— Аби тільки була причина зі мною війну затівати, — теж усміхнувся дідуньо Селіван. — Неси самотранку, хлопці! Час,

що біля хліба втратиться, в дорозі вдвічі надолужиться. І кінь, кажуть, не ногами біжить, а вівсом...

Тим часом Олекса Махотін приніс свою подорожню торбу, розв'язав її і взявся викладати припаси на розстеленому рушнику — розламав смагляво запечену курку, висипав пригорщу пиріжків, дістав свіжих огірочків, редиски. Збігав до свого припасу й Матюха Лобов і під схвальний перегляд чоловіків обережно, щоб не розхлюпати, поставив на рушника блакитну кварту з білою на боці квіточкою, від чого лейтенант зовсім зникновів.

— Давай, товаришу лейтенанте,— сказав він, поштиво відступаючи вбік.— На здоров'ячко.

— Ну це вже ви даремно...— знітився лейтенант.— Слово честі...

— Та що там!— загомоніли новобранці.— Велике діло — випити перед їжею. Випий та закуси.

— Ну добре, коли так.— Лейтенант підняв кварту.— За що вип'ю, то це за нашу перемогу.

— Оце правильно!— дружно схвалили чоловіки.

— Давай, товаришу лейтенанте. Щоб йому, Гітлерові, всяка всячина.

— Ні дна йому, ані покришки.

І всім чомусь стало радісно від того, що їхній командир випив чарку, а тепер, присівши навпочіпки, смачно хрумав їхнім, усвятським, огірком, тицяючи ним у купку солі на листку.

— Та невже не переможемо?— вхопився за слово Микола Зяблов, підбиваючи лейтенанта на болючу розмову.

— Поб'ємо, хлопці, поб'ємо,— спокійно сказав той.

— Отож і я кажу,— підхопив дідуньо Селіван.— Носив вовк овець — понесли й вовка. Прийде час, змусимо його мордою хрін копати.

— Правильно, батьку!— засміявся лейтенант.— Це точно!

— Скільки уже замірялися на Росію,— підбадьорено вів далі Селіван,— а вона й досі стоїть. Уже тисячу років. Он яке дерево вигналося за тисячу літ: шапка падає на верхівку дивитися.

— Про дерево це ти, батьку, добре сказав,— кивнув лейтенант.— Нам ще трохи підкріпитися, якихось років із п'ять, тоді ніяка сокира не була б страшна.

— Це було б добре,— пошкріб під картузом Микола.— Та сучки, чути, вже летять...

— Нічого!— сказав лейтенант.— Об сучки сокира теж притупляється. Поки до головного стовбура доберуться, і рубати буде нічим. Нам, товариші, головний стовбур зберегти, а сучки потім знову відростуть. А за те, що порубав, він ще поплатиться. Ми з них йому хрестів наробимо.

— Що й казати, до головного стовбура його ніяк не можна допускати,— сказав Микола.— Вже коли саме дерево впаде — кінець і всьому його гіл्लю.

— Того і йдемо,— басовито сказав Афоня-коваль, що лежав окремо під кущем кінського щавлю.

— Виб'ємо, виб'ємо у нього сокиру, товаришу лейтенанте,— покректуючи, подав голос Матюха. Кривлячись від цигарки, що диміла під розсіченою губою, він почав перемотувати ослаблі зав'язки на онучі.— Не все тільки нам у вуса та пику, буде йому й мимо. Брехня! Якщо гуртом навалимося, все одно передушимо. Нам би тільки технікою допомогти, а ми подумаємо. Я їх, падлюк, не кулею, то зубами гризтиму. Я їм покажу деколон.

— В яких частинах служив?— поцікавився лейтенант.

— У різних. Три роки піхоти та три ще деінде... На спецпідготовці,— засміявся Матюха.— Між іншим, теж на Уралі. Тільки на Північному. Виходить, наче ми земляки з тобою.

— Зрозуміло.

— Отож сокирою і я навчений махати,— уточнив Матюха і, вставши, потупав личаками, випробовуючи, чи добре обмотався.

Подякувавши за харчі, лейтенант дістав пачку «Біломору», простяг її в коло. Чоловіки, ніяковіючи, обережно порозбирали частування.

— А ти тоді нашого смикни,— запропонував Лобов.— Знаєш, як у сільпо махорка називається?

— Ану, ану?

— Змичка! Ти нам «Біломору», а ми тобі нашого тютюнцю. Ось тобі й змичка.

— Із задоволенням, землячок!— засміявся лейтенант.

18

Незабаром наказали шикуватися. Матюха зловив і подав лейтенантові посвіжілого коня, і той, оглянувши з сідла завмерлий стрій, скомандував до маршу.

За струмком розпочинався чужий, не усвятський пастівник; рядами розбігались і перестрибували через вузьке русло на той бік, за першу межу отчої землі, своєї малої батьківщини; дехто намагався наостанок умочити руку, потім, знову зімкнувшись, подолали зелений схил і, вийшовши на дорогу, вирівняли крок.

Касян з дідунем Селіваном, напоївши коней, рушили в об'їзд на благеньку жердяну гатку.

Дорога потяглася на довгий похилий волок, який десь попереду зливався з тремтливим маревом. По обидва боки пряженим блідо-рожевим молоком пінилася од вітру розквітла гречка, що несподівано змінила одноманітність хлібів, і всі пожвавились, увійшовши в неї, духмяно-солодку, з гулом бджіл. За гречкою почалися соняхи, які вже піднялися до зросту людини й подекуди теж зацвіли, і було світло і якось святково йти серед цих яскравих золотих квітів, що терпко пахли лубом і були всі, як один, обернуті до полудневого сонця. І взагалі, відпочивши і трохи звикнувши до стройової ходи, йшли легко, без скутого напруження, яке було спочатку, вже не стенаючись від окрику лейтенанта, котрий у низько насунутому кашкеті, застебнутому під підборіддям ремінцем від зустрічного вітру, ще недавно здавався в своєму сідлі ніби посланцем долі, глухої до всього і невблаганної у своїй владі. Тепер усі знали, що звать його Сашком, що, як і в усіх, є і в нього десь мати, що сам він по суті добрий, товариський хлопець і що в нього в польовій сумці разом із списками новобранців лежить пара Олексиних пиріжків з капустою, які умовили взяти на той випадок, коли захочеться пожувати в сідлі. Запам'яталося й те, що під його гімнастеркою на лівій лопатці сизим рубцем запеклася не дуже давня кульова рана, і в строю уже гомоніли про те, що непогано було б з цим лейтенантом, який уже понюхав пороху, йти не тільки до призовного, а й далі. Щоб так ось усіх, як є, не розлучаючи, призначили в одну частину, а він залишився б у них командиром. І коли лейтенант час від часу повертався в сідлі, спершись рукою об круп коня, оглядав колону й лунко кричав «підтягнись!», усі вже розуміли, що покрикував він не від якоїсь машинної заведеності і недоброї волі, а тому, що й справді хтось там загаєвся й відстав, прикурюючи чи відбігши до вітру.

І тільки одного разу, коли вийшли на гребінь і далі дорога мала піти вниз, лейтенант розсердився не на жарт, бо стрій раптом без будь-якої причини збився з ноги, пішов невад, чоловіки, збавляючи хід, почали озиратись, і в колоні промайнув якийсь збуджений гомін. Касян, що їхав позаду загону, розмовляючи з дідунем Селіваном, ледь не врізався в останні ряди.

— Направляючий!— гаркнув лейтенант.— Сті-йй!

Колона зупинилась, і командир, сховавши очі під блискучий козирок кашкета, повернув коня у хвіст загону.

— Що сталося? Що за базар?

Чоловіки провинно відмовчувалися.

Лейтенант об'їхав колону і, зупинившись біля возів, ніби поскаржився дідуневі Селівану:

— Адже тільки-но відпочили, покурили, чорт забирай! Ще й трьох верст не пройшли.

— Та онде, командире, причина!— Дідуньо Селіван тицьнув пужалном назад, в уже пройдений бік.— Туди поглянь.

З косогору, з самої його маківки, там, позаду, за таким же косогором, що хвилювався розбурханими хлібами, видно було вузьку, вже засинену далечинню смужку усвятого посаду, навіть не самі хати, а тільки зелене марево дерев, а праворуч, удалині, на тлі розімлілого неба, як піднесений угору перст, біліла, бриніла за маревом загублена в полях дзвіничка. А ще було видно остомельський байрак і дальній ліс за рікою, що синів, як сон, а за ним ще щось маячило, якийсь суходіл.

Глянув туди й Касян і враз прикипів до воза, охолов душею, що защеміла від видіння, і не міг відірватися, хоч, як не старався, як не напружував зір, не розгледів ані свого двору, ні навіть приблизного місця, де він мав бути. Та все одно — ось воно, як не бігли, як не їхали. Ще й вітер, що відносив у той бік схвильовані димки цигарок, долітав туди за якісь лічені секунди, і от уже куйовдив верби по дворах, курів попелом, викинутим під схил з не охололих ще печей, розвівав дитячі чубчики, хустки жінок, які ще, либонь, маячили купками по осиротілих вулицях...

— Чого ж не сказали?— глухо промовив лейтенант біля воза, поглядаючи на чоловіків, що обернулися до села.— Хіба я не розумію...

— А що вони тобі скажуть?— Дідуньо Селіван підчепив пужалном під дашок, поправив картуз.— Ось зараз відійдуть за пагорб — і все... А там уже підуть без оглядки. Горби та пагорби, горби та пагорби...

Лейтенант з місця надав коню, риссю обігнув мовчазну, розладнану колону і, підвівшись у стременах, уже стриманіше вигукнув:

— Ну що, хлопці? Пішли, чи що? Чи повернемось?

— Пішли, товаришу лейтенанте! — відгукнувся за всіх Матюха.

— То — розбери-и-ись! Кро-о-око-ом руш!..

Але в цілому, за винятком цього маленького непорозуміння, загін рухався споро, без затримок, минули і одне, і друге узгір'я, один і другий діл з куторами в садках і о третій годині ввійшли до Гремячого, першого великого села, в якому була сільрада. Треба б перепочити, та вирішили в селі не зупинятися, не ятрили людям душі, а йти до Верхів і вже там усамітнитися й перекусити спокійно.

Гремяче простяглося на обох схилах вибалка з мілкою річечкою між вулицями, що дивились одна на одну. Колона перетнула село впоперек, з гори на гору, і, поки йшли улоговиною, на виду в обох вулиць, з дворів повисипали жінки й дітлашня, мовчазними статуями дивлячись на ополчення, на сірих, закурених чоловіків.

— Чиї, голуби, будете?— запитав якийсь трясучий білий дідусь, що сидів у затінку, під дашком вуличного погрібника, коли колона піднялась на лівий бік схилу.

— Усвятські!— вигукнули з рядів.

Старий важко, спершись на розсоху, підвівся і зняв з голови пом'яту безвуху шапку.

— Хто ще через вас проходив, батьку?— запитав Давидко.

— Допіру нікольські пробігли та хутірські,— відповів старий.

— А ваші пішли-и?

— Та й наші. Хіба не бачите, пусте село. Самі галки та галченята малі. Пішли й наші, а то ж як. Півтори сотні душ.

— На Верхи йдемо правильно?

— На Вершки? Та онде вони, за нами й будуть.— І вже навздогін крикнув хворим, надривним голосом:— Ну то затримайте ж його! Не пустіть далі! Не осоромте знаме-ен!

— Постоїмо, батьку! Постоїмо!

— Тоді легкого поля вам, легкого поля!

За околицею Гремячого учепився собака — піврічний вовчої масті песик, ще плаский, з великими лапами, з лівим вухом, що ніяк не стояло як у дорослого. Песик спочатку довго дивився на колону, що вже відходила, потім раптом зірвався, наздогнав і, то несміло осідаючи, то підбадьорившись якоюсь здогадкою, знову наздоганяв і занепокоєно продирався через овес, який підступив до самої дороги. Час від часу він підводився по-заячому на задні лапи і оглядав загін з перемінною тугою і надією в жовтих сирітських очах.

— Іди додому, любий,— крикнув йому Матюха.— Немає тут нікого з твоїх.

Але песик не послухався і ще довго шурхотів вівсом, вибігав ззаду на дорогу і в напруженій стойці нюхав збиту куряву. І тільки коли лейтенант кинув йому пиріжка, собача завищало, шарашнуло від нього, ніби від камінця, і поступово відстало, десь пропало...

Верхи відчулися ще здалеку, почався довгий впертий тягун, що змусив зміїтися дорогу. Поля ще чіплялися за боки — то просо в сивій зав'язі, ніби в інеї, то низенький ячмінь, та ось і вони скінчилися, і запанувала дика вольниця, підбита ку-

щистим типчаком і вершковим полином, серед яких червоними плямами палали куртинки суходільних гвоздик. Розпечений ко-согір дзвенів кониками, повівав жарким хмелем розімлілих сонцелюбних трав. Закурені спини чоловіків укрилися солоною мокреччю, тягло терпким загуслим потом, та вони все йшли гарячим навіть крізь взуття пилом, що товстим шаром осів у коліях, нетерпляче поглядаючи на гребінь, де дрімав у одвічному забутті одинокий курган з обрізаною вершиною. І коли до нього було вже рукою подати, звідти знявся й полетів, ніби чорна розпростерта сорочка, старий орел-могильник.

Усвятці, наїжджаючи в район, рідко користувалися цим верховим путівцем, який хоч і скорочував дорогу версти на чотири, але був нелегкий для їздців і коней, особливо спекотної пори. Частіше ж їздили ключевською долиною, людними місцями, прохолодними й зарослими вербами, де ніколи не докучала пилюка. Та завжди вабило побувати тут, на манливих горах, хоч за турботами це не кожному випало. І ось занесло всіх разом аж на саму маківку!

— Праве плече вперед!— скомандував лейтенант, і загін повернув з дороги до підніжжя кургану.— Переку-у-ур!

Хоч як стомилися чоловіки за довгий перехід, але й упавши ниць на жорстку траву, кожен усе-таки ліг не як попало, а всі до одного головою на схід, куди крутояром метрів на сімдесят, а то й на всі сто несподівано обривалися Верхи. І відкривалася звідси далина неозора, одразу з кількома сільцями, нанизаними на блискучі закрути Випі-річки, з млиновим плесом і самим млином, що білів іграшковим колесом, з клубчастими левадами річкових вільх і верб, розсипом корів на волого-зелених лугах, з мерехтливими озерцями й болітцями, з горбками стіжків сіна й сизими баштанами капусти — все це звалося саме тією Ключевською балкою, яка живилася численними джерелами з-під Верхового крутояру, було тим самим видолинком, по якому й проходив улюблений шлях. А поза балкою знову підіймалась, дибилась пагорбами материкова земля, і радісно було дивитися одразу на всю цю силу-силенну хлібів, що простиралися верст на п'ятнадцять праворуч і ліворуч. І ще було радісно, що над усім цим, здавалось, ось вона, тільки дотягтися рукою, линула на вітрі, невідомо звідки взявшись, одинока хмара, ніби білий гусь-лебідь, і тінь її, перетинаючи долину, на якусь мить за-тьмарювала то світловимащені хати, то блискітки води, то лани хліба на узгір'ях. А ще вище, там, де панувало саме тільки сонце, кружляв у висхідному ширянні той самий старий могильник, який нечутною тінню зірвався з дримотних Верхів.

Так і не зійшовши з сідла, лейтенант разом з конем зупинився на самому краю і довго дивився вниз із жахкої височини.

— Оце та-ак...— протягло сказав він і, обернувшись до возів, що саме під'їхали, зачудовано спитав у дідуня Селівана:— Як же я вранці цього не бачив?

— Так ти, любий, за сто сажнів звідси й проскочив. А дорога онде!

— Мабуть... А що то за курган?

— А він завжди тут був. Споконвіку. Може, хто насипав, а може, й сам собою. На ньому й стояла дозорна вежа. Бачиш, маківка зрізана? Для того, напевно, й зрівняли, щоб вежу поставити.

— Ясно. Ну, а ті звідки ж ішли? З якого боку?

— Татари? Та отам і йшли, заріччям. Бачиш, оно-о на тому боці по хлібах пил куриться? Оце і є їхня дорога. Муравський шлях. Туди, туди, за Остомлю, а там уже й Куликове поле — ось воно. Там і йшли поганці. Та й звідти, з Куликів, тим же шляхом і тікали, хто вцілів. На Дон та поза Дон, у свої степи.

— Хлопці!— раптом схопився Давидко.— Та це ж, мабуть, ситнянські йдуть!

— Де?

— Та онде курява!

Касян насторожився, почав дивитися в бік заріччя. І справді, поле клубочилося довгою низькою хмарою. Людей не можна було розрізнити, але добре виднілися два чи три вози, що котили позаду.

— Мабуть, ставські,— висловив здогад Олекса Махотін.— Якраз пора ставчанам бути.

— Ох ти! Ставці низом іти мають, їм низом ближче. А це, напевне, ситнянські. Кому ж іще?

— У мене там двоюрідний брат має йти,— сказав Матюха.— Так і не побачились.

— Та й у Касяна брат. Теж не попрощався.

Лежачи на краю кручі, усвятці спостерігали, як дальнє зарічне ополчення поволі рухалося між телефонних стовпів, і по цих стовпах, забігши очима вперед, можна було здогадатися, що колона неминуче сповзе до Ключевської балки — якщо не тут, то десь потім, за поворотом.

— А що, братці, якщо вдарити навперейми, га?— загорівся Матюха.— Їм же однаково за Верхами перебродати на наш бік. Вони сюди, а ми — ось вони!

— Поїсти б спочатку...— нагадав Микола Зяблов.

— Годі тобі! Тільки-но від столу.

— Та де ж тільки-но?

— Порозкладаємось тут із сидорами, а вони й пройдуть. А зустрінемося — разом і поїмо. Та й підемо разом. Разом куди веселіше. Вважай, у Ситному половина усятьської рідні. Ну то що, братці? Як, Касянку? Ти ж Никифора хотів побачити.

— Мені що — я на возі.

— Як командир подивиться, — в'яло згодився Микола.

Доповіли лейтенантові. Той уважно подивився за річку, сказав, що коли то справді ситнянські, то їх має вести його добрий приятель, теж уралець, лейтенант Фарід Халідуллін, і що він загалом не заперечує проти такого маневру. Правда, дехто був незадоволений клопітким наміром, та більшість раді були побачити своїх, і лейтенант знову наказав шикуватися, додавши, що там, на перехресті, буде оголошено великий привал, можна буде розпрягти коней, сходити до річки покупатися.

Рушили краєм обриву, прямо по ціліні, стараючись не упускати з очей ситнянську колону. Тим більше що трава була невисока, а головне, не було осточортілої пилюки. Одначе незабаром, як тільки обійшли курган і відкрився поворот Ключевської балки, з'ясувалося, що далеко попереду рухається ще якийсь загін, і, судячи з обозу, чималий. Висловили здогад, що, мовляв, чи не ті ситнянські. Якщо вони, то їх уже не наздогнати, а отже, нема чого хапатися. Але одразу ж хтось засумнівався, що для Ситного, села на сотню дворів, загін, мабуть, завеликий і що ті, перші, найімовірніше, з Розмітного. І вирішили, що ситняки все-таки не ті, а ці, ближні.

— Ну й добре! — урвав суперечки Матюха. — Раз пішли, то що вже гадати. Ширше крок, хлопці! Йти то йти!

У Селівановому возі знову заворушився Кузьма, висунувся назовні, сів, потер кулаками очі, і Касян чув, як він запитав:

— Де їдемо, батьку?

— Вже далеко, служивий. Верхами їдемо.

— Ну-у? — не повірив Кузьма. — Оце-то дали!

— Хто давав, а хто нахрапував. Що хоч уві сні бачив?

— Та-а, усіляку хріновину. Той мордатий лектор приснився. Пригадуєш, який усе брехав: попруть, попруть, на чужій території битимуть.

— А й попруть! — кивнув картузом дідуньо Селіван, ляскаючи коней віжками.

— А чого ж не пруть? — Кузьма сплюнув клубок в'язкої слини за воза. — Так поперли, аж самі на тисячу верст відлетіли. Подавай тільки ноги. Те віддали, те залишили. Скільки ще віддавати та кидати? Чого ж досі не пруть?

— Ну коли не поперли,— пересмикнув плечима Селіван,— виходить, нема чим. Як нема чим, то й не попреш. Не підстрелиш — не ляже.

— Ага! Нема чим!— усміхнувся Кузьма.— Ще й не воювали, а вже й нема чим! А де ж вона, ота головна армія, про яку очкастий брехав? Де?— І Кузьма, зморщивши носа, гугняво передражнив:— «Зачекайте, товариші, головні наші сили ще не підійшли». То чого ж не підходять — другий тиждень пішов?

— Ти чого халяву отак раззявляєш? Аж тельбухи дурні видно. Я тобі не фельдмаршал і боїв не програвав, щоб з мене питати. Ти піди та онде на командира й покричи. А він послухас, який ти розумний.

— А мене лякати тепер нічого,— огризнувся Кузьма й похмуро втупився в лейтенанта, що маячив попереду поверх колони.— Далі фронту не зашлють.

— А на це я тобі отак скажу,— дідуньо Селіван, обернувшись, кивнув картузом у бік чоловіків:— Ось вона топає, головна армія! Шуряк твій Давидко, та Матвій Лобов, та Олексій з Афанасієм... А іншої більше армії немає. І чекати нізвідки...

— Що це за армія? Краплина з мокрого носа.

— Е-е, хлопче! — задеренчав незгідливим смішком дідуньо Селіван.— Сніг, братику, теж по краплині танає, а повинь збиратись. Нас тут краплина, та глянь туди, за річку, бачиш, люди понад стовпами йдуть? Ось і друга краплина. Та он попереду, дивно, місток переходять — третя. Та вже нікольські пройшли, розмітненські... Це, вважай, по тутешніх дорогах. Та й іншими шляхами, яких нам з тобою не видно, певно, теж ідуть, га? По всій матінці-землі нашої! Ось тобі й повинь. Ось і головна армія!

Дідуньо Селіван поворушив коней, морозно вйокнув на них губами і раптом, повернувшись, запитав:

— Ти що, Кузьмо Васильовичу, наче отямився вже? То, може, тоді пішки підеш? А то ж отак прямо на губвахту втрапиш?

— Зачекаю трошки,— неохоче признався той.— Макітра чогось тріщить. Закурити нема?

— Закурити в Касяна проси.

Касян, зачуши про себе, притримав свою пару.

Розламано крекчучи, Кузьма переліз через край підводи й нетвердо, ніби після затяжної хвороби, пошкандибав до переднього воза.

— Дай-но закурити,— потер він мерзлякувато долоні.

— Ти ось що...— Касян потягся по тютюн.— Коли голову вже тримаєш, залазь-но сюди, за мене побудеш.

— А ти що?

— З хлопцями піду. А то ноги заціпили сидіти. На, тримай...

Касян сипнув Кузьці у тремтячі долоні жменю махорки, кинув зверху згорнуту газету з сірниками і, на ходу одягаючи піджак, побіг наздоганяти ополченців.

— Давай сюди!— зраділо крикнув Олекса.— Дну, хлопці, посуньтеся, дайте Касянові місце.

Касян прилаштувався скраю поряд із Махотніним, підхопив крок і пішов у ногу з усіма. І радісною йому була ця мимовільна турбота про те, щоб не збитися, підтримувати злагоджений гул землі під ногами.

— А подивіться-но, братці!— зрадів Матюха.— Обходимо, обходимо їх! Ситників та калашників. Мабуть, понабивали сидори. Зараз ми вас випередимо, розкарякуватих. Куди ви подінетесь!

Поглядаючи на зарічну колону, яка несподівано звернула від телефонних стовпів на якийсь путівець і явно прямувала до переправи, усвятці, спонукані задумом, якийсь час ішли з мовчазною зосередженістю, в лад шавкаючи і хрускаючи пересохлою на верховому безводді травою. Але ось Матюха Лобов, що мелькав у третьому ряду стриженою маківкою, пересунувши із спини на груди запорошену гармошку, якимось несподівано, нікого не попередивши, взяв дзвінким переливчастим голосом, що пробився крізь звичну розмовну захриплість Матюхи:

И эх, в Таган-ро-ге! Эх, в Таган-ро-ге!

Лейтенант, що тримався лівої, прибережної, сторони і весь час поглядав на заріччя, здивованим ривком повернувся на голос і, побачивши в руках Лобова гармошку, схвально закивав головою, мовляв, молодець земляк, давай, підкинь жарку.

І хоч як це було несподівано, все-таки чоловіки, що крокували поблизу Лобова, не сплохували, з ходу прийняли його приманку і, поки що тільки в перших рядах, охоче підхопили під гармошку, що гула басами:

Да в Таган-ро-ге приключилася беда-а-а...

Касян, який ще не встиг звикнути до строю, не зумів ухопити давно не співаний мотив і пропустив перший приспів, але, вже перейнявшись азартом назриваючої пісні, її шаленою притягальною силою, вибравши мить, жарко оглушив себе повтором, що накотився, мов хвиля:

В Таган-ро-ге д'приключилася беда-а-а...

А Матюха, похитуючи від плеча до плеча вухастою головою, солодко умліваючи від не вихлюпнутих ще слів, плекаючи їх

у собі, в ярому полум'ї розбурханої душі, натиснувши на баци
під ліву ногу, знову викинув чоловікам наступну скупку пайку:

Эх, там убили-и... эх, там убили-и-и,
Там убили д'молодого каза-ка-а-а...

І чоловіки, ніби їм зовсім уривався терпець, жадібно накида-
лися на кинутий їм рядок і тієї ж миті, тепер уже всі разом,
гучно глушили й топили заспівувача:

Там убили д'молодого каза-ка-а-а...

Та голосок Матюхи спритним селезнем виринав з гучноголо-
сого виру і знову злітав, ще більше підохочуючи співаків:

И эх, схоронили-и... эх, схоронили-и-и,
Схоронили при широкой до-ли-не-е-е...

А тим часом над Верхами в недосяжній самотності все
кружляв і кружляв забутий усіма орел-могильник, схожий на
розпростерту чорну сорочку...

Переклала Наталія Охмакевич

Шумить лугова вівсяниця*

1

Десь серед літа по Десні закипали сінокоси. Перед тим стояло ясне лагідне тепло, небо високе, глибоке, і тяглися по ньому то там, то тут, не заступаючи сонця, білі округлі хмарини. Разів зо два чи зо три над суходольним обривистим узбережжям вони сходилися в густу синяву, і звідти, від хлібних родючих височин, від полузських тесових сіл поволі напливала на луги хмара із срібними закраїнами. Вставала вона висока, велична, в сиїх рушниках дощів, розгульно й благодатно гуркотіла та реготала громами і зненацька оглушливо, весело торохкала, на кілька розломистих колін, і скляним передзвоном озивалася Десна під теплими струменями зливи. У веселому густому дощі полоскалися притихлі лози, набухали цукристі піски на вигинах ріки, пили трави, пила земля, набирала вологу про запас у кротячі нори, і, похиливши голову, покірно й охоче мок серед лугів спутаний кінь. А в заріччі, куди спадала хмара, вже звисала над синіми лісами жовтогаряча веселка. Звідти тягло грибною цвіллю, мохом та вмитою глищею.

Лісові запахи змішувалися з медовими й чайними запахами лугів у міцний настій, від якого п'янка невимовна радість заливала одмолоділу душу.

Після таких дощів якість враз викидалася до пояса лугова вівсяниця, покривала собою конюшину, білі кашки, жовті медуниці, колосилася над барвистим різнотрав'ям, і луги запиналися ніжним фіолетовим серпанком. І як тільки напливав цей легесенький димок на луки, ставало ясно — днями почнеться сінокіс.

Першими з'їжджалися в заплаву голови та бригадири — місцеві, з полузських колгоспів, і далекі, з суходолів. Суходольські також мали тут свій пай. Ходили по пояс у травах, оглядали ділянки, ставили тички.

* Цей та наступні твори переклала Надія Лісовенко.

© Український переклад. Видавництво «Дніпро», 1983.

Днів за два-три вирушали в луги трактори, сінокосарки, кінні граблі. Суходільські косарі спускалися з гарячих горбів та вододілів ніби на велике переселення: на парокінних возах — бочки з пальним, артільні казани, зв'язані по ногах барани, мішки з борошном та картоплею, в'язки дерев'яних граблів, старих і нових, білих, тільки-но виструганих. Їхали цілими родинами — з жінками й дітьми, старі дідусі й ті ув'язувалися, тряслись у нових сорочках, вчепившись чорними сухими пальцями за полудрабки, ніби їхали до причастя. Дехто з них іще бадьоро сидів на передку, крутив над кіньми кінцями віжок, хрипко, незлостиво погукуючи: «Но-о, окаянні! Ворушись!»— а сам усе поглядав з-під картуза на буйну трав'яну вольницю, і на прояснілому обличчі помітна була хазяйська заклопотаність і багато-багато разів пережита радість недалекої сіножаті, селянської роботи — свята.

Молодь їхала окремо. Хлопці в яскравих майках, круті худі плечі каштанові від засмаги, дівчата, як одна, в косинках курінцем. Сиділи у великих гарбах для сіна, звисивши босі ноги між бортовим пруттям. Рипіла гармошка, яку перебивав колісний перестук, хтось голосно вигукував частівки, майоріло над головами, метляло листям натикане сторчма березове гілля.

Зупинялися на самісінькому березі, глушили трактори, у затінку під лозами розпрягали коней з темними спітнілими холками, засипали їм вдосталь повні вози свіжоскошеної трави, по якій ще стридали коники, а самі, зголоднівши на своїх хлібних пагорбах за вільною водою, лізли в Десну. Лунко бухали з глинястого підмитого берега хлопці, виринали, мотали головами, стирали з очей прилиплі чуби, блаженно пирхали. Дівчата верещали від ласкавого пестливого дотику води, шалено бовтали ногами, вибризкуючи білі пузирчасті стовпи, ошаліло кидалися від зміїних звивів водоростей, і розтривожена Десна біла лискучими зеленими хвилями в берег, гойдала і рвала на шматки перекинута в річку сонце.

А на міліні, присівши скраєчку і спочатку попробувавши воду витягнутою ногою, перехрестившись, сповзали кістлявими задами в річку діди, блідотілі, з темними, непомірно великими кистями рук і темними, ніби з іншої шкіри, шиями. У декого на синюватій ребристій голізні багрово проступали старі солдатські шрами. Діди заходили недалеко, по коліна, і, не соромлячись нагоди, з простої життєвої потреби, охаючи та придихаючи, хлюпали на себе швидкоплинним кришталевим літеплом. Потім довго намилувались, пускаючи шапки піни за течією, ласкаво розмовляючи з пічкурами, що довірливо тицялися в но-

ги. Милися старанно, на цілий рік, до нового сінокосу, якщо доведеться...

Діти, вже накупавшись до дзвону у вухах, грілися в піщаних ямках, засипали себе гарячим крупнистим цукром, а потім сірі, шершаві від піску, який, висихаючи, осипався, приємно лоскочучи все тіло, обігли в лози, тріщали кущами, верещали, вжалені кропивою, і об'їдалися дармовою нічною ожиною, яка ще не встигла навіть почервоніти.

На лужку, над обривом, простягнувши на траві ноги, склавши в пелену між колінами непотрібні руки, сиділи рядком заміжні жінки, що за довгі роки сімейних клопотів одвикли від вільної річкової води, соромлячись отак на людях, на такому сонці оголитися, зняти з себе одіж. Сиділи, поглядали, винувато посміхаючись, на молодих безтурботних дівок, на сліпучу іскристу Десну. Для них, коли випаде хоч посидіти отак на бережку, — і то радісно. Хто-небудь із шибеників підкрадався по воді, вихоплював з-під берега і жбурляв просто в пелену линялого облізлого рака. Жінки верещали, відкочувалися по траві, підбираючи ноги, починали вичитувати бешкетникові і враз, засоромившись свого неробства, підводилися і йшли до возів шукати якоїсь роботи, без якої не могла жінка відчувати себе нормальною людиною ні в свята, ні на похоронах.

Надвечір, нахлюпавшись у річці, тут-таки на березі викошували місце під бригадний стан, плели з лози низенькі курені, кожен на свою родину, закидали їх важкою травою, залишаючи вузенький бджолиний отвір, оддалік вкопували казан для спільного кулешу, і так уздовж усього берега на багато верст виникали тимчасові сінні селища з тими самими, що й їхні села, назвами: Крейдяне, Сухий Колодязь, Полинівка...

Бережани, на відміну від суходільських, виїздили в луги без баранів і мішків з борошном — за всім оцим їздили на колгоспний двір у міру потреби, однак, щоб не гаяти часу, жили також куренями, вкопували артільні казани, і в них становиська називалися не так сухо: Лужки, Доброводдя, Порічне або які-небудь Лебедині Капустичі.

Два тижні кипіла в лугах гаряча невгамовна робота. Починалася вона на світанні. Все довкола ще ніби дрімає. Дивовижними баштами громадилися на тому боці неясні зарості верби. Десна — куриться туманом, тільки й чути, як кришталево видзвонювали краплі роси, що падали з навислих кущів у чутку воду, та на все плесо бурмотіли струмені довкола затонулого корча. Все мокре й сіре від роси: мокрі задерті голоблі возів, горбаті спина бочок із соляркою, мокрі й сиві курені, і на денці захоло-

лого казана за ніч набігло чисте озерце роси над залишками пшоняної каші.

Та от заворушилося щось в одному з куренів, рука прокопала затичку із сіна в отворі. З куреня, як великий незграбний жук, виповзав дід Тимофій. Підводився, з кректанням відриваючи від землі обплетені мотуззям жил руки, та, так і не випрямившись до кінця, залишався стояти на зігнутих ногах, і синя випущена сорочка порожньо балахонилася спереду, і кургузо напиналася ззаду. Тимофій хрипко відкашлював учорашнє куриво, довго й сердито чухався під сорочкою за поясом: приходив до тями. І ще як слід не оживши, вже крутив уранішню цигарку та придивлявся до кіс, що звисали гачкуватими носами з ошкуреної лати. А на кожному кінчику коси — крапля роси.

Тимофій оглядав коси, вибирав ту, що притупилася, сідав із нею на козлика з невеличким ковадлом і націлювався перевернутим молотком.

«Ді-у, ді-у, ді-у», — чисто, ясно, співуче линуло над лугами, над сонним станом. І одразу ж на тому боці в лозах віддавалось ще тонше й співучіше: «Ті-у-у, ті-у, ті-у...»

Шестіли сіном розбуджені курені, один за одним виповзали багрові, заспані, пом'яті, ніби з важкого похмілля, косарі, витрушували з сорочок та скуйовджених чубів сінну потеруху, крикали від вогкої прохолоди, розминали натруджені попереки, що й не одпочили за куцу ніч, бігли, похитуючись, умитися до річки. А Тимофій усе дзенькав по ковадлу, клепає коси, і от уже й нижче за течією, в суходільській бригаді, відгукнулись, задзенькали по косі, й вище, в Крейдяному стані, і ще далі... І так уздовж усєї річки, вздовж усіх її поворотів, близько й далеко, ніби перші півні, загомоніли молотки з ковадлами — славили світанок.

Вибиралася із свого куреника Анфіска, з хрускотом потягувалася, заломлюючи за голову бронзові руки з гостренькими літками, і теж збігала боса до Десни, на бігу розстібаючи кофту і кидаючи її на кущі. Заходила в річку і, затиснувши поділ спідниці між коліними, з шумом хлюпала воду, що курилася парою, на плечі в білих шлейках нічної сорочки. Конопляна коса її, звисившись із спини, креслила кінчиком по воді.

Скоса позирали дядьки на Анфіску, зачіпали зухвалими словами:

— Може, спину потерти?

Злякана Анфіска соромливо опускала на воду спідницю, вибиралася на сухе. Дядьки проводили її довгим примруженим поглядом, примічаючи в Анфісчиній постаті всілякі спокуси,

■отім, і самі ніяковіючи, презиралися, без слів розуміючи один одного.

Росла Анфіска в Доброводді, ніхто якось не примічав у ній нічого особливого: тонконога, оката. Жила з матір'ю, ходила в плюшевому жакетику та парусинових туфельках. Саме тоді саперна рота діставала з дна річки затоплені понтони та всякий воєнний брукт. У Анфіски в хаті став на постій саперний лейтенантик. Місяців через три рота знялась. Анфіска ходила, як причинна. А проти Нового року у неї народився хлопчик. Жінки проводжали її довгим мовчазним поглядом, жаліли поміж себе в розмові.

— Ще знайде собі... Молода.

— Не дуже тепер знайдеш.

— Йй тепер одне лишається: виїжджати, кудись вербуватися...

Та Анфіска не виїжджала, не вербувалася, а ось уже п'ятий рік ходила в колгосп.

— Кінчай курити!— по-армійському командував бригадир і калатав обгоролюю палицею об порожній лункий казан.

Схрופував заведений трактор, голосно стріляв синім димом. Чоловіки запрягали в косарки коней, розбирали коси і йшли по росі в луги до сніданку. А вже при сонці йшли ворушити сіно жінки й дівки. Над барвистими косинками коливалися граблі, немов оленячі роги. Плентали спроквола, ліниво. Однак прийшовши на місце і ставши кожна на свій покіс, спритно й легко починали підбивати й ворушити сіно граблями. Діло наче й не мудре, а ти ба — забивали здорових дівок немолоді жінки. Звідки що й бралось: трималися рівно, з невовимою гідністю, грабельки в руках легесенькі знай собі мелькали обшморганими до кістяного блиску зубцями. Не гнула, не старила жінку робота, а, навпаки, молодила: наче не діло робить — грається, мереживо плете.

На межі двох сусідніх лугів іноді спинялися погомоніти.

— Гей, жіночки!— гукали суходільські чоловіки.— Приходьте увечері під копичку, побалакаємо...

— Чи ба, які балакуни знайшлися!— реготали полузькі жінки.

Котрийсь із косарів передавав косу товаришеві, обома руками дужче натягував кашкета і біг до жінок, по-ведмежому перевалюючись і розставивши руки-лаписька. Жінки зчиняли вереск і наїжачувалися граблями.

— Геть, геть, цуцику неприв'язаний!

— Ану, дівки, ловіть його, баламута. Ламайте кропиву!

Жінки дружно кидалися в контратаку. Косар повертав і, перескакуючи через два покоси, давав драла до своїх.

Та все це так, між іншим. А сінокіс кипів, як йому й належало. Цілісінький день котив лугом свої колеса-бублики білорустракторець, снували, стрекочучи, кінні сінокосарки, повнились травою і блискали, звільняючись, кінні граблі, і коні ошаліло мотали головами й збивали хвостами гедзів. А вже по всяких пагорках, по старих окопах, по кущах та купинах махали косами дядьки. Висмикнуті з штанів сорочки, щоб обдувало, мокрі і темні сатинові та ситцеві спини, багрові обличчя під вигорілими картузами й кепками, скроні волого лисніли, а косарі все ступали й ступали рядами, нога в ногу, замах у замах: так швидше й легше, аніж урізноїй. Яскраво блисне враз дюжина кіс над травами, переступить одразу дюжина пар чобіт, на якусь мить затримуються, зависнуть у повітрі коси, й одразу ж знову з шелестливим співучим дзвоном усі разом пірнуть у зелену глибочінь. Немов вузькі білі рибини грають, скидаються над хвилями. І лягають трави в рівні покоси, то з підкошеним луговим півником, що жовтою дугою промайне на п'ятці коси, то з малиною свічкою іван-чаю. Свіжі валки підпливають соком, терпко мліють від спеки, і розходиться по всьому поріччю солодкий настій прив'ядання.

У полудень все живе збиралося коло води, напували й купали коней, пили й хлюпалися самі, змиваючи сінну сверблячку й сіль. Потім, полягавши кружка біля артільних алюмінієвих полумисків, сьорбали пекучий куліш з бараниною. Їли, як давно колись за дідівським звичаєм, зберігаючи чергу по колу від старшого, підпираючи денце дерев'яних ложок скибками хліба, смачно заїдаючи гарячу юшку зеленою цибулею. А наївшись, розпозвзалися по куренях, де під темним склепінням ще зберігалась нічна прохолода. Проте й тут, побачивши, між іншим, як Анфіска рачки, біліючи заголеними круглими литками, заповзала в низький отвір свого куреня, хто-небудь обов'язково жартував:

— Фісо, пусти на півгодинки...

— Безсоромні!— докоряли жінки.— Хлопчика б посоромились. Хлопчик же з нею. А ви мелете язиками.

За першою на селі дівкою так не стежать, так не наглядають, як за молодою солом'яною вдовою. Пройде вона звичайно, як усі, а вже здається, що не йде, а грає стегнами. Дівки купаються — нічого, а ввійде вона в воду — і знову ж таки наче з наміром. Ні піти їй, ні прилягти без хитрого заскаленого погляду збоку, тим більше, що й час незвичайний: сінокіс! Довкола роздолля, і в косарях шумувало п'янке молодецтво, як ні при якій

іншій роботі. І хоч зачіпали Анфіску жартома, проте й в пустих словах косарів — одвічний таємний натяк та чоловіча надія на лотерейний гріховний квиточок...

Іноді в луги навідувався доброводенський голова Павло Чепурін. Був він іще молодий, але вже встиг навоюватися, заробити контузію і шрам од скроні до підборіддя, закінчити політехнічний інститут, опинитися в селі в числі тридцяти тисячників, зібраних по підприємствах, ще раз перевчитися в Тімірязевці і, крім бойових орденів, нахапати купу доган за сваволю та недотримання спущених згори циркулярів. Проте, незважаючи на свою запальність, чоловік він був толковий, по-солдатському простий, і всі жвавішали, коли з'являвся він у лугах на мотоциклі.

— Ну як, хлопці, дощу не буде?— гукав він іще здаля, під'їжджаючи.

Косарі обступали його, щоб поговорити або просто покурити головиних цигарочок.

— Та наче не повинно...

Чепурін зіскакував з мотоцикла, нагнувшись і захопивши віхоть підсохлого сіна, розсмикував на билінки і смітив собі на закурені чоботи.

— Барана з'їли?— несподівано питав він, позираючи скоса.

— Ще вчора,— зізнавались косарі.

— Молодці...

— Так сіно ж яке... Дихнути ніколи...

— Центнерів по двадцять візьмемо?

— І по тридцять буде... Як ніколи. Не сіно — чай!

— Воно-то чай,— почухав під кашкетом один із косарів.— А не завадило б і чаухи. За таке сіно могорич ставлять.

— Буде, буде!— пообіцяв Чепурін, білозубо зареготав, почервонівши шрамом, і пройшов до трактора, накульгуючи й шурхаючи чобітьми по стерні.

— З добрим сіном вас, жіночки!— гукнув він, проходячи повз перевернуті покоси.

— І вас теж...

— Носи! Носи бережіть! Бо облупляться. Потім не забілиш.

Жінки, наче тільки й чекали, щоб їх зачепили, дружно заторохтіли у відповідь:

— Ми й не білені проживемо!

— Все одно в піч дивитися, з горщиками цілуватися...

— Ти б ото свою на сонечко витягнув. А то граблі за нею сучили...

— Почеревину розтрусила б... А то вночі, либонь, і не обхопиш.

Жінки дружно зареготали.

Чепурін і сам засміявся і, сміючись, мружився, крутив головою.

— Ох і в'їдливі, ох і в'їдливі,— жінки! Нікого обхоплювати,— зізнався Чепурін.— Тиждень як поїхала.

— Либонь, знову по курортах?

— У Сочах, жіночки, в Сочах...

Жінки зашикали, хто знущаючись, хто все ще жартома:

— Чи ба яка принцеса!

— У стінгазету її, товстом'ясу!

— Чого ж так: як нами — то командуєш, а на свою вуздечки немає?

— Нема, жіночки любі, ох немає!— розвів руками Чепурін.— Влаштувала мені домашнє бюро, сіла й поїхала. Я тебе, каже, все одно не бачу. Ти ладен і сам сісти в свинарник, у хлів. Від тебе, каже, свинарником тхне... Отак!

— Так уже ведеться,— встряла в розмову Тимофієва стара, висока незграбна бабця, що говорила басом.— Так уже ведеться: у одних граблі на плечах, а в інших задниця в Сочах.

Жінки заверещали, схопилися за животи. Деякі, не такі язикаті, ніяково посміхалися: надто вже солоно сказонула бабця! Самими тільки очима усміхнулася й Анфіса, засоромлено прикривши рот краєчком хустинки.

Відчувши на собі її швидкий зніяковілий погляд, Чепурін і сам зніяковів і, переходячи на діловий дружній тон, спитав:

— Ну, Анфісо Василівно, як працюється?

— Та як...— Анфіска, чомусь густо почервонівши, нагнула голову і почала ворухити граблями жмут сіна, то відпихаючи його, то підгортаючи до себе.— Як усім...

Чепурін помовчав, утупившись на невсипущі Анфісчині грабельки, що швиденько перебирали сіно, з таким виглядом, ніби спостерігав за важливою й невідкладною роботою. Мовчав так, ніби хотів ще щось запитати у Анфіски. І вона чекала, не підводячи голови. Проте, так нічого й не спитавши, Чепурін посуворішав на обличчі, сказав:

— Отакі, виходить, справи...

І, можливо, швидше, аніж хотів би, заквапився до трактора.

Тим часом сіно почали згрібати в копиці, а на другому тижні сінокосу за якихось два-три дні все поріччя далеко вгору і вниз по Десні дружно загорбилося копицями, і не було такого місця в лугах, куди можна було б пройти навпростець, не наткнувшись на копичку. Завершуючи роботу, їх почали стягати на сухіші, вищі місця і там викладати округлі присадкуваті стіжки. Нарешті, звізши до стіжків сіно з куренів, похлюпавшись на

процання в Десні, випивши за ранньою вечерею сільовської перцівки, потанцювавши чи так погомонівши на дозвіллі, почали зніматися й самі бригади. І от уже й зовсім спорожніли береги. Залишилися тільки витоптані місця покинутих станів, чорні закурені ями з-під казанів та плетені скелети розкритих куренів. І ще лишилися стіжки... Неквапно тяглися повз них, від'їжджаючи, обози, і люди проводжали поглядом пам'ятники гомінкого сінокосу. Мовчки берегли в собі стіжки, й безтурботні радощі дітей, і чийсь перші й не перші сердечні таємниці, і господарські сподівання на ситий рік, з молоком та хлібом, і взагалі вдоволення від завершеної роботи. Дивилися косарі на стіжки, на довгі вечірні тіні од них, що часто перекреслювали дорогу, і самі дивувалися: ти ба, скільки навергали!

2

Зруйнувавши курені, доброводенські косарі того ж таки вечора, поки ще не сіло сонце, переправилися на другий берег Десни розбирати процентові ділянки.

Лівий берег ріки густо кучерявився верболозом. Тут і там над переліском високо і дрімотно здіймалися старі лугові верби з потрісканою корою й темними круглястими кронами. Під ними ціле літо стояв здушливий вологий присмерк, гули комарі й буяв хміль. Місцями ліс розбігався, відкриваючи великі й малі луговини. Оці клапті лугу, розкидані й загублені серед густого верболозу і незручні для бригадної косовиці, Чепурін роздавав для індивідуальної косовиці в рахунок зароблених сінних процентів. Галявини здебільшого закріплювалися за двома-трьома дворами, на малих косили одинаки. Звичайно з року в рік кожен косив на своєму постійному місці.

Анфіска також переправилась у попутному човні, переповненому жінками й дядьками.

— Косити чи тільки глянути?— поцікавився дід Тимофій, що з корми правив човном.

— Що там дивитися? Зіб'є за одним разом, щоб не бігати туди-сюди,— відповіла за Анфіску баба.

— І то діло,— кивнув Тимофій.— Ми теж, наперед не загадуючи, обкосимося.

— Саме година,— озвалася інша жінка.— Ніч буде місячна.

— Вітюню б на село відіслала,— порадив Тимофій, дивлячись, як Анфіска, підхопивши сина однією рукою впоперек живота, а другою спираючись на косу, ступила за борт у неглибоку воду.

— Нехай бігає: літо,— сказала жінка.

— Стомився ж, мабуть, хлопчина.

— А він, може, при ній за сторожа.

— Який з нього сторож?— сказав Тимофій.— Комар носом проткне.

— Сторож не сторож, а все-таки жива душа при ній. Одшого брата баламута... Це ж скільки йому?

— П'ятий пішов од зими,— не обертаючись, з досадою на жіноче співчуття, відповіла Анфіска і, обсипаючи грудки глини, важко вибралася з Вітькою під пахвою на твердий трав'янистий берег. Вона поставила сина на ноги, кинула на плече косу, підхопила вузлик з їжею і ступила в кущі на протоптану стежечку.

— Човен буде біля поваленої верби!— гукнув з річки Тимофій.

— Знайду!

— Дзвони, дзвони косою частіше, подавай знак!..

— Добре!

— Якщо раніш за нас справишся — погукаєш!

Анфіска пройшла берегом угору по річці і за півверсти виїшла на свою ділянку, що одним краєм підступала до Десни. Анфіска не була тут з торішнього літа і ледве впізнала свою луговину. Поверх незайманих трав, завітчаних багряними головками конюшини, синіми дзвіночками, окатими зорями ромашок, густо проросла дика морква. Вона цвіла великими білими суцвіттями, що білили на рівні Анфісциних грудей, і їй здавалося, ніби ділянку було завішано зверху напівпрозорим серпанком.

— От ми й удома,— сказала Анфіска Вітьці, стомлено й блаженно оглядаючи наділ, ніби оглядала світлицю, в якій так давно не була. Галявина й справді схожа була на світлу й чисто прибрану кімнату, оточену стінами лісу і з відчиненим вікном на річку, на лугове роздолля. У це вікно широко й спокійно лилося світло низького сонця, що по-вечірньому рум'янило ліс та галявину, тягло теплою вогкістю річкових пісків, запахом нагрітої за день рогози та свіжоскладених стіжків.

Вітька одразу ж пірнув під суцвіття дикої моркви й побіг під ними, розкинувши руки та мнучи долонями дудки. І там, де він біг, над його білявою, давно не стриженою голівкою здригалися й погойдувалися мереживні шапки суцвіть.

— Мам, поглянь які!— кричав він.

Анфіска кількома помахами підкосила ріжок біля самісінької води, згребла важку траву, що пахла задушливо й спекотно, кинула поверх неї ватянку і покликала Вітьку.

— Ну посидь тут.

— Не хочу сидіти. Побіжу вудочку зріжу. Буду рибу ловити.

— Ну, полови, полови.

Вона присіла скраю на березі, звісила ноги над водою, сперлася руками на траву, відкинулась на них і завмерла отак на якусь хвилину, відпочиваючи. Прямо навпроти неї над високим узбережжям сідало багрово-димне сонце. Старий берег, до якого Десна діставала тільки в час своєї весняної повені, високо вгори, на гребені, рівно й сліпуче жовтів хлібами. Та схил його, разом із селами, садками й поперечними яругами, був уже оповитий вечірньою млою, здавався пустельним, крутим і неприступною стіною вставав над пласкою рівниною лугів. А самі луги ще купалися в останньому промінні сонця. Безліч стіжків ніжно рожевіли підсвіченими маківками і тягли назустріч Анфісці по багрово-зеленій отаві довгі сині тіні. У лугах було безлюдно й по-вечірньому насторожено й тихо. Тільки на косогорі високо й густо здіймалася над шляхом курява. Це суходільці одразу кількома обозами, піднявшись на гребінь, погнали коней риссю по рівному, поспішаючи в свої далекі села, що ховалися десь за хлібами.

— От і минула косовиця,— зітхнула Анфіска, вдивляючись у куряву, яка клубочилася над від'їжджаючими обозами. І їй стало якось сумно, що косовиця минула. Жаль було хорошої пори, яку вона любила змалечку. Що більше дорослішала, то нетерплячіше бігла в луги, переповнена неясним і радісним чеканням чогось... Та все обернулося звичайною вдовиною роботою, липкою і грубою увагою мужичні, замкнутою самотністю, про яку вона нікому не наслідувалась і не могла сказати. Тепер вона була навіть рада, що поблизу немає нічиїх ділянок і що вона нарешті сама. І все-таки було жаль, що минула косовиця, минуло ще одне літо...

Зітхнувши, вона скинула плаття, нічну сорочку, підстелила під себе білизну й посідала отак, щоб прохолонути, неквапливо, задумано оглядаючи себе, змахуючи з шиї і перекреслених упоперек смужкою загару грудей сінну потеруху. Лагідне тепло вечірнього сонця торкнулося й пригріло її живіт і коліна. З верболозу випурхнула й загойдалася перед Анфіскою на очеретинці, що стирчала з води, жовта трясогузка. Перекреслюючи собою червоне сонце, вона розгойдувалася, здригалася вузьким хвостом і з пташиною одвертістю розглядала роздягнену Анфіску.

— Сарафан зняла? Сарафан зняла?— вимогливо допитувалася вона.

— Киш!— махнула Анфіска і міцно стулила коліна
У кущах зашелестів Вітька, радісно загукав:

— Мам, глянь, яка вудочка.

— Еге ж... добра.

— Мам, а що це в тебе на руці синець?

Вітька торкнувся пальцем до Анфісчиного передпліччя.

Анфіска закрила долонею синець, що лишився від жартів на косовиці, і неухважно сказала:

— Піди, Вітю, побігай...

Вітька співчутливо втупився у Анфісчину долоню, що прикривала синець.

— Полови, полови, Вітю... Он яка хороша вудочка.

Вітька повернувся і застрибав берегом, метляючи з кожним стрибком вигорілим чубчиком.

Анфіска глянула синові вслід, на очі їй навернулися сльози:

— Дурненький...

І, сильно відштовхнувшись п'ятами від крутого берега, вона шубовснула в порожевілу стишену Десну.

Вже смерком запалили невеличке багаття, їли підсмажене на шпичаках сало, круті яйця, заїдали зеленою цибулею. За темними кущами довго й ясно розгорався місяць. Вони їли, стиха перемовляючись, слухаючи, як десь у лісі, на інших ділянках гомоніли жінки, дзвякали об коси мантачки, а на тому боці в лугах усе іржав стривожений кінь, глухо й важко вдаряючи об землю копитами.

— Мам, чого це він?

— Так... спутаний.

Погравшись проти засинілого неба патичком із жаринкою на кінці, Вітька вгамувався, приліг на оберемок трави. Анфіска накрила його ватянкою.

— Спи, лишенько моє, спи, хазяїне мій...

Вітька поворушився, згорнувся в клубочок, зігріваючись, і затих.

Анфіска взяла косу, підійшла до краю галявини. Місяць нарешті вибрався з хащів — великий, чистий і ясний, куці під ним заблищали вологим листям. Ділянка засвітилася, ніби враз спахнула, засяяли підвішені над травами люстри дикої моркви. На суцвіттях найніжнішим кришталем заблищала роса. І одразу, як тільки зійшов місяць, десь близько застуджено зарипів, забігав під сріблястим невагомим мереживом суцвіть деркач, дружно бризкнули навколишні куці скорчанням очеретянок.

— Як же ясно! — здивувалася Анфіска.

Стоячи на березі, звідки починалася ділянка, вона зачаровано дивилася на неквапливий місяць, що переспіло опливав медовим світлом.

Потім, усе ще прислухаючись до святкової ночі, до радісно-сумного почуття в самій собі, вона нечутно, наче боячись щось потурбувати, провела косою по крайніх травах галявини.

3

Уже незабаром, підкоряючись наростаючому азарту роботи, Анфіска косила широко й заповзято. Лише зрідка вона випростувалась, відкидала з лоба волосся і поглядала на покоси. Неквапливий місяць збирався блукати по небу аж до світанку, і Анфіска прикидала, що на той час має докосити. Іноді, даючи собі хвилиний перепочинок, вона брала мантачку і кількома ударами направляла вістря коси. І одразу ж на ближній ділянці, за темними шапками верб подавала голос Тимофієва коса: мовляв, коси, коси, дівко, ми тут теж косимо. За нею відгукувалась друга, третя, і починало тонко, загадково дзвеніти по всьому нічному лісі: ко-сим, ко-сим.

І от уже й жаль Анфісці, що вона сама, а не на артільній ділянці, де під старою вербою тепер потрїскує багаття, складено в одну купу всяку їжу, закипає чорний косовичний чайник, напханий листям смородини. І, дивись, хто-небудь, на якийсь час зупинивши косу, скаже щось веселе... А є й такі, що вдвох з чоловіком...

Анфіска намагалась уявити, як би косила вона з чоловіком... Багаття палити було б ніколи, та й базікати не час... Працювали б мовчки. А все одно добре...

Прислухаючись до передзвону на ближніх і дальніх ділянках, вона вловила буркотливе гудіння мотоцикла на лісовій дорозі. Дорога ця, що по ній звозили до села сіно, крутилася, звивалася, розбігалася по всій долині і десь недалеко оббігала Анфісчину ділянку. Своє сіно вона переправляла одразу на той берег, так було зручніше, і на її маленьку ділянку не було пробито проїзду. Мотоцикл проторохкотів повз неї, потім враз заглух, довго мовчав, знову застрекотів, тепер уже повертаючись назад. У кущах, проти її покосу, пробилосся роздріблене листям світло фари.

«Риблови, чи що,— подумала Анфіска.— Мало їм місця на Десні».

Стьобаючи гіллям кущів, мотоцикл продерся, виринув на галявину, полоснув світлом, але одразу ж змовк і погасив фару.

Анфіска опустила косу, чекаючи.

З тіні від кущів вийшов високий чоловік.

По білому кашкету вона впізнала Чепуріна. Просто по некошеному він підійшов до неї.

Анфіска завмерла.

— А я чую: хтось косою дзвякає. Дай, думаю, загляну,— сказав він.— Насилу проїхав...

Чепурін стояв проти світла, і вона, кинувши короткий погляд, не могла розгледіти його обличчя, але по голосу відчувала якусь дивну розгубленість і збудження. Видно, йому й самому було ніяково, що він опинився на цій ділянці, ніяково було й пояснювати, чому він тут.

— Злякалася?

— Думала, рибалки...— промовила вона.

— А я в районі був... Щойно звідти,— сказав Чепурін і чомусь зняв кашкет.— Заїхав поглянути, як воно людям уночі соється...

— Та от косимо...— сказала Анфіска. Розгублено перехрещеними на грудях руками, які так і лишилися притиснутими разом із ручкою коси від тої самої миті, коли з'явився Чепурін, вона відчувала, як часто калатає в неї серце.

Чепурін обвів поглядом ділянку:

— Оце, виходить, твій пай... Моркви багато. Забур'янене сіно буде...

— І за те спасибі,— вимовила Анфіска чужими, задерев'янілими губами.

Чепурін помовчав, покрутив у руках кашкет.

— Може, допомогти?— сказав він, помовчавши.

— Я сама,— тихо заперечила Анфіска.

— Та сама не встигнеш.

Він узявся за ручку коси, легенько потягнув до себе. Анфіска не відпустила.

— Поспішати нікуди. Ще попереду ніч.

— Незабаром стане темно.

— Місяць же тільки-но зійшов. Он який!

— Погасне твій місяць... Сьогодні затемнення буде...

— Не треба, Павле Семеновичу,— опустила голову Анфіска.— Я сама впораюсь.

— Ну як знаєш.— Чепурін глянув на місяць, на дику моркву.— Ти не подумай... Я ж по-доброму...

Він дістав цигарку, черкнув сірником. Анфіска стояла, очікуючи. В її постаті, що якомсь враз поменшала, було щось неприкажане і жалюгідне.

Довго й напружено мовчали. В мокрих кущах верещали очеретянки. Зненацька Чепурін поривчасто відкинув недопалок і, широко ступаючи, пішов на далекий край ділянки до мотоцикла. Проте він не поїхав, як подумала Анфіска, а, на її здиву-

вання, витягнув з коляски розібрану косу, склав її і мовчки взявся косити просто від коліс мотоцикла. Анфіска чула, як заходила його коса з сердитим і протяглим шиканням.

Анфіска розгубилася. Спочатку була намірилась розбудити Вітьку. Але Вітька солодко сопів, і вона, поправивши на ньому одяг, відійшла, зупинилася край берега, розгублено втупившись на світлу гладінь річки. Потім тихо, ніби крадькома, пройшла до незакінченого покосу. Вона почала косити, раз у раз збиваючись, плутаючись у траві, болісно і гостро прислухаючись до розмашистого вжикання на тому краю ділянки.

Місяць, уже високо піднявшись над лісом, помітно зменшився, збігся, проте все ще був страшенно великий. Анфіска косила проти місяця. Чепурін посувався од місяця їй назустріч. Працювали мовчки, затаївшись, наче два сапери по обидва боки фронту, що пробивали прохід у дротяній загорожі. Незаймана стіна трав, що їх розділяла, зменшувалась і рідшала. Попереду, біліючи, погойдувався кашкет Чепуріна, широко й поривчасто поверталися його плечі, і над дудником раз у раз мелькала ручка його коси. Вона бачила, як, здригнувшись, широкими півколами падали і щезали перед ним кришталеві люстри дикої моркви.

Коли між ними залишилася тонка, на два-три помахи, стінка з високих пронизаних світлом стеблин, Анфіска зупинилася. Зупинився й він, шумно й уривчасто дихаючи.

Пригнічена цією ніяковою паузою, боячись — не його, Чепуріна, а самої себе, свого напруженого виснажливого заціпеніння, вона, жодного разу не глянувши на нього, не підводячи голови, повернулася і пішла, майже побігла до берега, до початку покосу.

— Анфіс... — покликав він.

Вона чула, як він змахнув залишки трави, що їх розділяли, і квапливо пішов слідом за нею.

— Що ж це ми... так і будемо розбігатися по кутках? Нерозумно якось...

В голосі його звучала та сама ніяковість і провина за те, що він тут і отак з нею...

Анфіска тільки ще нижче нагнула голову, вийшла на берег і одразу почала новий прогін.

— Давай хоч косити поряд... — буркнув Чепурін.

Вона встигла вже трохи пройти, коли Чепурін почав косити з лівого боку. Відчуваючи за спиною ритмічні переступи його чобіт, різкий свистячий дзенькіт, Анфіска, закусивши губи, косила з кам'яною впертістю, наче вся річ була в тім, щоб не дати себе наздогнати. На кожні два його помахи вона відповідала

трьома. Босі ноги горіли від колючої стерні та спиртово-пекучої роси, але ще більше горіло її лице.

«Що ж це...» — питала вона сама в себе.

Згадала, як навесні він підвозив її зі станції. Вона тоді, перед повинню, накупила багато хліба, несла важко в двох зв'язаних разом мішках. Він наздогнав її на своєму газику, впізнав, зупинився, забрав мішки й посадовив у машину. Дорога була розбита, з рідкою сніговою кашею у глибоких коліях, з частими калюжами на низинках, машину кидало, завалювало з боку на бік. Чепурін напружено тримався за кермо і, можливо, тому тільки зрідка звертався до неї, коротко запитуючи про найбуденніше: як живе, як мати, синок... У шоферському дзеркальці вона мигцем бачила його худе, обвітрене обличчя з багровим шрамом через усю недбало поголену щоку, бачила напружено зосереджені водяно-зелені очі і, соромлячись своїх клунків, набитих міськими хлібинами, брудних калош на валянках, насторожено кам'яніючи від нових його питань, коротко відповідала: «Живу помаленьку», «Мати нічого», «Син уже великий».

І коли після того доводилося зустрічатися з Чепуріним — на колгоспному дворі, на вулиці, — все так само губилася перед ним, а особливо чомусь отоді, на косовиці, коли він спробував заговорити з нею.

Жодного разу не озирнувшись, вона так само вперто косила і вже не відчувала рук, не відчувала в заціпенілих пальцях держака коси і тільки вперто, над силу водила плечима. Білі шапки дикої моркви, ронячи блискучу росу, здавалося, самі собою гасли перед нею, ніби кволі вогники од вітру.

На середині прогону вона почула, як Чепурін зупинився. Лець обернувшись, вона побачила, що він скинув піджак, пожбурих його на стерню і, залишившись у самій білій сорочці, азартно поплював на руки.

Та й у неї більше не лишалось сили.

«Зараз упаду», — задихаючись і сліпнучи від напруження, думала Анфіска.

Вона вже не чула ні його, ні своєї коси, не чула очеретянок, що сюрчали, як коники, не помічала, як усе бігав, усе рипів на клапті, що лишився від швидко танучої луговини, деркач — мимовільний суддя цієї боротьби двох людей на нічному покосі.

— Тьху! Загнала! — сплюнув нарешті Чепурін. — Анфіс... Та зажди ж ти...

Він постояв, дивлячись вслід Анфісці, що не переставала косити, і враз, відкинувши косу, двома стрибками наздогнав, обняв, боляче стиснув плечі, ривком повернув до себе і, сам задихаючись, пригорнув до грудей.

— От... Щоб знала...

Спітніла, гаряча, нічого не бачачи, з лунким стукотом у скронях, вона стихла в міцному захваті його рук, провалюючись у якийсь пекуче небуття.

— Не сердься тільки... не проганяй,— промовив він.

Місяць, піднявшись у свій zenit, розгорівся до сліпучої голу-бизни, небо довкола розсунулось, ніжно прояснилося і лилося тепер на ліс, на галявину, на білу піну цвіту трепетно-димчастим блакитним світлопадом. Світло падало на Анфісчине лице, що здавалося блідим і схудлим. Під напівприкритими віями темно й волого поблискували очі.

— Стомилася я,— не розплющуючи повік, прошепотіла Анфіска, враз відчувши себе вкрай надломленою й знесиленою не тільки від напруженого косіння, а й від усіх цих важких та гірких років удовиної самотності.

Чепурін, очевидно, зрозумів це в ній, бережно взявши в долоні її голову, притягнув і міцно й довго поцілував у сухі, застигли губи.

Анфіска затаєно мовчала, приходячи до тями, прислухаючись до сильних поштовхів його серця під вологою від поту сорочкою.

— Запалила ти мене,— сказав Чепурін.

— Я сама ледве не впала.

— Навіщо ж так...

— Не знаю...

— Я ж по-доброму...

Анфіска не відповіла.

Він легенько, ніби соромлячись цього руху, самими тільки кінчиками пальців торкнувся її волосся.

— Давай докосимо?— сказав Чепурін.

Постоявши іще, почекавши, вона зрештою мовчки ворушила плечима, просячи звільнити її. Чепурін розняв руки, вона стомлено нагнулася, підняла косу.

— Ти посидь... Не треба,— сказав Чепурін.

— Ні... Я теж...

Недокошений клопот галявини вони закінчували поряд.

Чепурін, без кашкета, з закоченими рукавами білої сорочки, косив розгонисто, низько пускаючи косу, ледь пригинаючи коліна. Зустрічне світло заливало його плечі, курилося в світлому скуповдженому чубі. Важкі стебла дудника, метляючи білими шапками, летіли вбік і лягали коло Анфіски. Покіс спливав вологим трав'яним запахом. Час од часу Чепурін зупинявся і, шумно оддуваючись, усміхаючись відкритим від втоми ротом, підбадьорював:

— Кипить робота?

Анфіска мовчки кивала.

— Ну давай... Трішечки лишилося.

За дружною роботою якимось сама собою минула Анфісчина втома, руки подужчали, і вона, поглядаючи на Чепуріна, на неквапливі скупі рухи, відчуваючи, що йому подобається косити, й сама починала повнитися тихою та втихомиреною радістю.

— У тебе є мантачка?— спитав він.

— Десь на березі.

— Треба направити коси. Ми їх зовсім порвали об цю кляту моркву. Звідки її стількиросло?

Чепурін говорив так, ніби між ними нічого й не було, ніби вони ще звечора прийшли сюди, як і інші, як і всі, тільки для того, щоб запастися на зиму сіном.

Він знайшов на березі брусок і почав правити коси — її і свою.

І одразу за лозняками тонко дзвякнуло у відповідь. І задзвеніло, застукало праворуч, ліворуч, близько й далеко — по всьому місячному лісі.

— Чи ти ба, скільки народу!— здивувався Чепурін.

Радісно-блакитне світло заливало галявину. Видно було кожну травинку, кожен листок, і скрізь усе іскрилося й блищало. Світла гладінь річки за краєм крутого берега кольчужно сріблилася від сплесків грайливої риби. Бідо проступили піщані коси на тому боці, і в пісках блищали та мінілися блакитним вогнем викинуті стулки черепашок. Сріблилася оббризкана росяю осока під тим берегом, легким димом сріблилася підстрижена трава, сріблився шиферний дах короварні на гребені далекого пагорба, і примарними шатрами проступали незліченні стіжки в луговому заріччі.

Простоволосо-розпатланий, у розстебнутій на грудях сорочці, Чепурін стояв з косяю й мантачкою в руці, ледь нахиливши голову, і, сповнений хлопчачої уваги й цікавості, слухав, як перегукувалися коси на лісових ділянках.

Ще вчора цей чоловік скупю лічив свої години й хвилини, кудись від'їжджав, приїжджав, командував та порядкував, дзвонив по телефону якимось далеким та високим начальником і сам був страшенно далекий від Анфіски своїм головиним неспокійним життям, сповненим якоїсь значущості. Але тепер, бачивши його так близько, поряд себе, за простою селянською роботою, буденною і зрозумілою їй змалечку, що робила його також простим і зрозумілим, Анфіска відчула себе так, наче знала його давно й працювала поряд усе життя.

— Як дзвенять!— сказав він, радіючи.— Послухай-но, що діється! По всій Десні.

Анфіска дивилася на Чепуріна, слухала і нічого не чула, крім стуку свого радісно-бентежного серця.

4

Змішані з травою стебла дикої моркви пружно стовбурчилися, покоси високо бугрилися, білили суцвіттями, і вся галявина здавалася п'яво-смугастою. Терпко, дурманно пахло каротиновим настоєм, що пройняв росу і нічне повітря.

Вони лежали на купі скошеної трави, вологої й теплої, нагрітої їхніми тілами. Лежали на самісінькому березі, головою до річки, втихомирені взаємною довірою.

— Їсти хочеш?

— Чогось не хочеться.

— Я захопив із собою. В мотоциклі. Поїж.

— Не треба. Не вставай...

Чепурін лежав горілиць, підклавши під голову праву руку, вона прилаштувалася на його плечі.

— Не хочеться, щоб ти йшов...— Анфіска затримала його руку на своєму плечі і сама підсунулась тісніше.— Глянь, який місяць сьогодні! Я відчуваю його навіть крізь повіки. Заплющ очі... Ти правду казав про затемнення?

— По радіо передавали.

— А я думала — навмисне...

Місяць безстрашно, ясно й святково йшов назустріч невідомості, що чекала на нього в якійсь точці спокійного нічного неба. Здавалося, саме повітря вже починало дзвеніти від його шаленого саява.

— Я хоч надивлюся на нього сьогодні... Не пам'ятаю, коли й дивилась отак.

— Це вірно,— кивнув Чепурін.— Ніколи вгору глянути.

Анфіска, замислившись, довго вдивлялася в блакитний диск.

— Який він чистий... Як дитя. Я навіть очі розрізняю. Ніби усміхається.

— Це гори.

— Ні, очі.

— Кратери всякі.

— Тобі — кратери, а мені — очі.

Чепурін усміхнувся на Анфісчину жартівливу впертість.

— От пісні по радіо співають,— зітхнула Анфіска.— Про побачення на місяці. Дурниці які, господи! Хіба землі мало? Тільки ж любить по-доброму.

Важкий рогатий жук низько пролетів над головами і важко впав у скошену траву. Мабуть, летів із заріччя. Жук завовтузився серед стеблин, диркаючи крилами, ніби запускав заглухлий мотор. Нарешті злетів і, вдоволений, басовито загув. Проти світлого неба було видно його чорне підняте надкрилля. Анфіска провела його поглядом, прислухалась.

— Чи ж є де краще? А пташок скільки! Кожен куц сюрчить.

— Авжеж, ніч гарна! Тепло. Саме літо.

— У нас на Десні їх сюрчками називають.

— А які вони?

— Хіба не бачив? Сіренькі з жовтим.

— Якось не звертав уваги.

— Хвіст кругленько підстрижений. У трясогузки хвіст рівний, у зяблика, у сочевички — з виїмкою. А в цих — наче лопа-точка для морозива. І голос: не співають, а сюрчать. Тому й сюрчки.

— Схоже... А оце хто? Так обережно...

— Не впізнав? Соловейко!

— Ну який там соловейко? Соловейка я знаю.

— Оце і є соловейко.

— Коротко дуже.

— Бо ще молоденький... Старі вже тепер не співають. Літо переломилося. А цей тільки пробує голос. Перша його пісня. Ніби в молодий горішок посвистує... Чуєш? Тьохне і сам себе слухає. Чи добре, мовляв, виходить? А потім і замовкне надовго: засоромиться. Молоденький...

— Лісовичка! — усміхнувся Чепурін і ласкаво, з повагою глянув на Анфіску.

— В дитинстві з лісів-лугів не вилазила. В селі — куди ще побіжиш? Уся тобі тут земля, увесь світ. Кожне гніздо роздивлюсь: і як зроблено, і які яєчка... Відтоді усіх наших пташок знаю... А ото деркач... Послухай, як він...

— Цього рипуна я давно примітив.

— Цілу ніч отак.

— Таж дуже музика в нього негарна. Наче гребінкою об суху тріску.

— Це тільки нам. А йому все одно весело. Ніч же яка! Диво. Все, як уміє, радіє... Якби моя воля, я б теж пташкою стала... Навіть не задумалася б — помінялась...

— Дивачка!

— Добре пташці. Лети куди хочеш. Воля!

— Куди ж би ти?

— Та мало куди...

Задумавшись, куди б вона полетіла, Анфіска згадала, як ще підлітком кілька разів бігала на станцію. Мати загортала в капустяне листя варене курча, клала на дно корзини десяток-два яєць, свіжих огірків, і Анфіска, ляпаючи по прохолодній вранішній куряві, бігла серед хлібів до паровозних димків на обрії. Ніщо їй так солодко й святково не хвилювало, як до блиску наїжджені рейки й довгі, закличні паровозні гудки.

А там, на станції, поставивши біля своїх ніг корзину де-небудь під газетним кіоском, вона довго дивилася на поїзди: її чудували широкі, на одну сучільну шибку, вагонні вікна, білі накрохмалені занавіски, квіти в глиняних горщиках на столиках, і з усього цього вона намагалася уявити, як то, мабуть, добре й незвичайно їхати в такому вагоні. Півголосом, розтулюючи губи, вона читала написи «Москва — Одеса», «Москва — Софія» і, прочитавши, з ревнивою заздрістю стежила за меткими провідницями в синіх беретках, які, піднявши східці і ставши на вагонних дверях, отак просто, з якоюсь легкою безтурботністю їхали в далекі невідомі міста, байдуже поглядаючи на все, що залишалося тут, на пероні, на всі оці кіоски, багажні візки, на неї, Анфіску, зачудовану босоногу дівчинку з невідомого їм села.

Анфіска забувала про свої торги, поки який-небудь досвідчений пасажир, зазирнувши в корзинку, не знаходив довгих лап курчати. Набігали інші, рилися в корзині, як у своїй власній, вигрібали яйця, огірки, тицjali гроші. Вона машинально ховала їх у кишеню, не рахуючи, соромлячись свого немудрого товару, і приходила до тям лише тоді, коли з'являвся міліціонер і сонно, розмороно говорив: «Іди, іди звідси... Не дозволяється».

— Подивилася б, куди наша Десна тече... — вголос мовила Анфіска. — Аж до моря полетіла б... А то живеш! От тобі хата, піч, от граблі або сапа... Зима — літо, зима — літо...

Анфіска боязко усміхнулася, ніби вибачаючись за своє отаке бажання — полетіти пташкою.

— Справді, Пашо... Жінка завжди тільки й побачить сонечка в дитинстві. Дівчинкою підскакуєш, нічого не знаєш, думаєш: як усі. А виростеш — пожалкуєш, що жінка... Звичайно, не в кожної так.

І вона знову згадала поїзди. Чомусь у них завжди багато гарних жінок. Деякі вже й немолоді, з сивиною на скронях, а все одно гарні. Навіть не лицем, а чимось таким, чого Анфіска ніяк не могла збагнути. Вільністю своєю, чи що? Вони красиво гуляли вздовж вагонів, красиво їли морозиво, красиво сміялися і розмовляли з чоловіками, також гарними, породистими. Платформа була єдиним місцем, де Анфіска торкалася цього гомін-

кого веселого світу, що існував сам по собі в далекій невідомості від її, Анфісчиного життя.

— Є — на все життя баби, а є — жінки,— сказала Анфіска, урвавши свої роздуми.— Кому як судилося.

— А ти теж гарна,— Чепурін за плече хитнув Анфіску до себе.— Дивився я, як сіно ворушила: красуня!

— Яка тут, Пашо, краса, коли по три гектари буряку на душу... Нігті позаламувалися...

Небо все розцвітало, все блакитніло в тому місці, де пропливав високий і ясний місяць. Лишивши його самого сяяти, зорі далеко навкруги відступили, розтали і тільки низом, понад самими деревами, де було темніше, прозирали зрідка і несміло, ніби боялися перешкодити святковому ходу місяця. Можливо, він розгорався б і далі, та якраз у цей час щось торкнулося до його лівого боку, злегка надавило, залишивши ледь помітну щербину.

— Глянь, Пашо!

— Бачу.

Вони стихли, вдивляючись.

Здавалося, ніби все лишалося таким, як і досі: і мерехтлива бездонність неба, і сам місяць світився все так само спокійно та ясно; але цей мовчазний, скрадливий чийсь дотик до місяця був одразу ж таки помічений і лісом, і лугами.

Деркач урвав своє порипування і насторожився. Ще раз непевно рипнув, затих і не подав більше голосу. Порідшав і розсипався хор очеретянок.

Настала тривожна, сторожка тиша.

Стало чути, як у темряві під кручею, омиваючи очерети, що дрімали взабрід біля берега, хлюпала вода. Здавалося, Десна бігла біля самісінького узголів'я, і, щоб дістати до річки, треба було тільки простягти руку.

— Давай Вітьку розбудимо,— сказав Чепурін, мимоволі заговоривши пошепки.

— Нащо?

— Подивиться на затемнення.

— Малий іще... Що він розуміє?

Чепурін глянув скося на годинник.

— Котра?— спитала Анфіска.

— Чверть на другу.

— Як стало тихо.

— Еге ж... Як відрізало...

— Місяць, як надкушене яблуко... Зовсім закритється?

— Кажали — зовсім...

— А мені чомусь жаль його...

— Ну що ти...

— Справді. Навіть якимось не по собі.

— Це ж тільки тінь.

— Знаю, що тінь. І в школі вчила — тінь. А тривожно. Тобі хіба ні?

— Незвично якимось.

— От і пташки притаїлися. Теж розуміють...

Скорившись запалій тиші, вони й самі стихли й довго лежали мовчки, спостерігаючи затемнення.

На річці стукнуло весло. Високий жіночий голос погукав:

— Анфі-со!

Лісом прокотилося якимсь ламке «і-со, і-со», і, затихаючи, луна загубилася в лугах, серед стіжків.

— Тебе...

— Додому кличуть. У них там човен.

— А-гей, Фіско-о! Поїхали-и!

У відповідь в лугах заливисто заіржав кінь.

— Затемнення почало-ось! — гукали з берега жінки. — Де ти там?

Хтось постукав у косу, потім іще погукали й стихли.

Було далеко чути, як час від часу переправлялися човни: стукали весла об борти, дзвякали причальні ланцюги, перегукувалися жінки. І ще довго потім було чути з того боку лугів пошпорово даленіючі голоси.

— Поїхали, — сказав Чепурін.

— Нехай... — рішуче проказала Анфіска.

З купи прим'ятої посередині трави, що краями закривала ліс, їм було видно саме тільки небо і кружало місяця, на яке з лівого боку наповзало й наповзало щось лиховісно-неминуче, що звикли називати просто тінню.

Чепурін і Анфіска раптом відчули себе так, наче вони заблукали в безлюдному, принишклому лісі.

— Як глухо...

— Боїшся?

— Ні... — І, помовчавши, додала: — З тобою не страшно.

Вони дивилися, як поволі згасав місяць, і Анфіска згадувала, що всі ці роки думала про оцього чоловіка, в самотніх, невисловлених мріях приміряла його до свого життя. Згадалося, як колись побачила на шляху мотоцикл. Їхали незнайомі чоловік і жінка, втомлені, в закурених комбінезонах. Він — за кермом, а вона — позаду: обхопила його за боки, притислася щокією до спини — від вітру, і їхали. Довго вона дивилася їм услід, аж поки не сховалися за пагорком, а сама все прикидала, як би вона теж отак поїхала... Хоч на край світу... І щоб теж був вітер...

А то якось привезли в сільпо підодіяльники. Гарні такі, з російським мереживом по краях. Дивилася, як люди брали на посаг дівкам-нареченим, і заздрила... І знову прикидала, як би вона застелила все нове... І хоч знала: марно все це, ніколи цього не буде, а все-таки спадало таке на думку, все приміряла його до себе... І сьогодні також: косила, а його поряд із собою ставила... Тільки коли й справді прийшов — злякалася. Чекала, чекала цієї години, а самій моторошно стало... І моторошно, і п'ярко...

Згадуючи все це, крадькома розглядаючи при місячному світлі його обличчя, Анфіска обережно провела пальцем по шраму на щоці Чепуріна.

— Чим це тебе, Пашо?

— Осколком.

— Як ножем.

— Це мене наостанок у Берліні почастивали гранатою з горища.

Від темного шрама, зтягнутого гладенькою і нечутливою шкірою, Анфіска провела пальцем по світлій живій щетині на підборідді, спробувала розгладити промінці зморщок на скроні. В тихій задумі розглядала вона залите місячним сяйвом обличчя Чепуріна — суворе й грубе зблизька, з великими сухими губами, з жорсткими кущиками вигорілих брів. Ворушачи кадиком, він ковтав дим цигарки і неквапливо випускав сине пасмо, намагаючись поцілити ним у комарів. Анфіска дивувалася, як багато набирив він диму, що він іще довго потім курився з ніздрів поступово затухаючими струменями. Од обличчя Чепуріна віяло спокійною надійністю, і, можливо, тому воно здавалося Анфісці навіть гарним, а найбільше — зрозумілим: ніщо в ньому не насторожувало і не лякало.

— Дивлюсь я на тебе: от і з міста, а якийсь ти наш...— тихо промовила Анфіска.— Ніби в селі виріс.

Він звузив очі, жорсткі кущики брів круто нависли над переніссям. Довго лежав так, примружившись, гостро вдивляючись у місяць, а можливо, у щось своє, в самому собі.

— От згадую себе хлопчиком,— сказав він задумливо.— Здається, це було страшенно давно. Як до народження Христа.

— А я наче вчора дівчинкою бігала,— сказала Анфіска.— Навіть, які плаття носила, пам'ятаю.

— Тобі пощастило. Все-таки цілим шматком живеш. А я інколи намагаюся уявити щось із тих років, заплющую очі, та бачу зовсім не те... Якісь вогненні балки падають... Люди біжать... Чорні проти вогню... Біжать і падають...

Анфіса мерзлякувато пощулилася.

— Надивився ти за війну. Тому й так...

— Можливо... Ніяк я не проб'юся крізь усе це в ті свої роки... Десь вони лишилися по той бік... Як за лісовою пожежею. І не в'яжуться з теперішніми.

— Скільки тобі тоді було?

— Сімнадцять.

— Зовсім молоденький.

— З дев'ятого класу пішов. Перев'язав мотузочком свої фізики-хімії, недороблені планери сховав на горищі і — пішов. Думав, прийду — дороблюю... Я навіть дівчатам листів не писав: не встиг завести. Усе планери клеїв.

Чепурін потягнув з купи травинку, пожував, погрався з нею губами, а сам усе вдівлявся задумливо й пильно в нічне небо.

— І все це кудись зникло... Найкращий відрізок життя. Наче і не я тоді був на світі... Так ото й живу якийсь укорочений.

— Може, це від поранення?

— Може, й відбило... Таке тепер відчуття, ніби я вперше на світ з'явився не в пологовому будинку, а в армійському госпіталі. Виринув з хлороформу, наче з небуття, і, як немовля, дивився на божий світ. До всього треба було звикати заново...

...Пам'ятаю, перше, що я тоді побачив після операції, — був настінний годинник. Я довго дивився на маятник. А він неквапливо так погойдувався. Як, бувало, вдома... І тиша... Ще недавно все гуркотіло, а тут тихо... Через цей маятник і догадався, що живу...

А ще пам'ятаю, ввійшла до палати медсестра, — по губах Чепуріна пробігла сумна усмішка. — От кажуть: не буває кохання з першого погляду... Вона увійшла така біла, чиста. Я дивився на неї, як на чудо... Сіла біля мене й каже: «Ну от, усе гаразд. Тепер будете жити». А мене тишили навіть не слова, а сам тільки її голос.

— Це вже після Берліна?

— Берлін ще брали. На тумбочці вода в карафі весь час здригалася... Це було в Ебенсвальді, в польовому госпіталі. Я лежав увесь у бинтах, і голова, і груди, тільки чубчик між бинтами стирчав на маківці.

— Певно, боляче було?

— Тоді ще ні... Вона сунула мені градусник під шию. Сказала, щоб притис його підборіддям. Я нахилив голову і побачив близько перед собою її руку... Не знаю, що на мене тоді найшло. Я дотягнувся до її пальців губами і поцілував... Вони були прохолодні, чисті... І пахучим милом пахли... Вона не відсмикнула руку, а тільки легенько покуйовдила мій чубчик. Я ніколи не був таким щасливим, віриш?

— Розумію, Пашо, — кивнула Анфіска.

— Може, тому, що для мене вже скінчилася війна. А тут іще весна за вікном: сонце, небо синє, дерева зазеленіли... А може, й тому, що з дитинства виринув прямо дорослим парубком. Поминувши юність. Вона була для мене якимось відкриттям. У мене вперше прокинулось щось радісне, вдячне цій білій дівчині.

— Жаль, що це була не я,— прошепотіла Анфіска.— Я отак би й сиділа біля тебе... Ти справді її кохав?

— Того дня вона разів зо три до мене підходила... А другого ранку мене евакуювали.

— Так одразу? А вона?

— А що вона? Для неї я був просто поранений. Сотий або тисячний. Я навіть не знав, як її звали. Та це було й не важливо. Я радів уже тільки з того, що вона є,— крім вогню, трупів, смердючих онуч.

На галявину нечутно виметнувся кажан, стрімко, ламано заметався над покосами. Кілька разів він зовсім близько пронісся над Чепуріним. Потім так само загадково щез — загадкова істота, що своєю появою завжди якось дивно й неприємно нагадує людині про марність її поривань. Анфіска пошукала кажана в місячному небі, але не знайшла й тихо спитала:

— А що потім було? Розкажи, Пашо. Я ж про тебе тільки те й знаю, що ти наш голова.

— Потім?— Чепурін потягнувся до пачки «Біломора», що лежала поряд з ним на траві, запалив цигарку й випустив димний бублик, цілячись ним у місяць.— Потім валявся в госпіталі. У Рязані. Війна давно скінчилася. Надворі липень, відцвіли госпітальні липи. Багато хто з поранених поїхав додому. Долежували найнещасніші — обгорілі, ампутовані. В палатах порожньо, нудно... Я також почав проситися, щоб виписали. Правда, рани ще не загоїлись, та мене не тримали: госпіталь теж поспішав скінчити свою роботу. Направили мене лікуватися за місцем проживання. Є таке невеличке місто Борисоглебськ, може, чула?

— Ні...

— За Воронежем... Пришкандибав додому. Милиці, рука на перев'язі. Мати щось прала. Постаріла, ніби минуло десять років. Кинулась до мене червоними розпареними руками. Сестрички обступили — одне одного не впізнаємо: витяглись. Набігла рідня: самі жінки. То сміялися, то плакали, то знову сміялися... Знаєш, як це буває, коли самі жінки. Усі ж лишилися вдовами.

— Знаю, рідний...— зітхнула Анфіска.— Я тоді ще маленькою була, а пам'ятаю: як поштарка пройде — то в одному дворі плач, то в другому. Та й тепер іще голосять... На свята...

— По всій Росії таке було... Переполовинено міста і села. Від батька теж тільки збільшена карточка на стіні лишилася... З нашої сім'ї дев'ятеро пішло. Спочатку батько з дядьками. А слідом і ми, хлопчакі. І всі там... Аж од Польщі до Москви стоять могили Чепуріних. А потім ще й у зворотному порядку.

Чепурін кількома затяжками жарко розкурив цигарку, морщачись, заговорив, випускаючи дим:

— Одне слово, повернувся я до свого Борисоглебська. Нарахували мені сто вісімдесят три карбованці пенсії. А стоптані черевики на товчку коштували тисячу карбованців. Пачка цигарок — четвертак... Думав-думав, вирішив піти до школи доучуватися. Вступив прямо в денну. Все до дідька забув, усі оті синуси-косинуси. Ночами сидів доганяв. Вранці до школи йду — од вітру хитаюся...

— Я б так не змогла.

— Що ж було робити? Правда, в школі мене шанували. Бувало, йду коридором, милиця скрипить, медалі дзвякають, малеча тулиться до стіни і тихо так: «Здрастуйте», «Здрастуйте...» А директор казав: «Якщо треба покурити, заходь до мене в кабінет, разом покуримо. Тільки не при дітях, будь ласка...» Одне слово, всяке було...— Чепурін махнув рукою і замовк.

— Говори, Пашо,— попросила Анфіска.— Мені все про тебе цікаво.

— Ну що іще розповісти? Того року я все-таки десятирічку не закінчив. Навесні відкрилася на плечі рана. Поклали в госпіталь. Знову щось різали. Здав екзамени тільки на другу весну. Потім поїхав до Харкова... Он знову кажан з'явився...— Чепурін кивнув підборіддям.— Глянь! Зовсім не боїться. Аж вітер у лице.

— Це він коло твоєї сорочки. Вони біле люблять... А в Харків чого, Пашо?

— У Харків? Треба було якось вибиватися... Поїхав вступати до інституту. З умовою, що з дому не будуть висилати ні копійки.— Чепурін засміявся.— От теж було веселе життя. Бувало, добудемо гуаші і малюємо один одному шкарпетки — просто на голій нозі. Кому картаті, кому смугасті. Гарні шкарпетки виходили. Якщо фарбу густіше на казеїні замішати — зносу їм нема. Од лазні до лазні... Отак, Анфісочко, я став інженером залізничного транспорту. Ну що іще? Послали мене до Смоленська. І року не попрацював, як мене сюди, до вас, на зміцнення емтес... На цьому все моє міське життя й закінчилося. Встиг тільки одружитися, перед самісіньким від'їздом.

— У нас би й одружився,— несміливо всміхнулася Анфіска.

— А я хіба знав, що поїду? Якби знав — почекав би. Тебе б узяв. Пішла б?

— Пішла...

— Ти тоді ще до школи бігала.

— Чотирнадцять було.

— Стручок зелений.

— Все одно через три роки вискочила.

— Еге ж, як біжить час!— шумно видихнув Чепурін.— От уже й дванадцять років, як я тут... Пам'ятаю, приходжу з обкому додому, місяців через три, як одружилися. Так і так... Їдемо в село!.. В яке ще там село, каже? Посилають, як молодого спеціаліста. Який, каже, ти спеціаліст? Там же трактори, а ти паровозник. Піди й поясни їм... А що їм, кажу, пояснювати? Вони й самі знають, що паровозник. Отак і знай, каже, нікуди я не поїду! Я заміж виходила не за твою МТС... Одне слово, зібрав я чемоданчик та й поїхав.

— Без неї?

— Сам... Я тоді вже комуністом був. Не підеш же говорити: мовляв, жінка не хочє... У всіх жінки не хотіли... Тоді ж тільки в ваш район чоловік з тринадцять послали. Були й добровольці, та в основному рекрути. Пам'ятаю, ходять кісли по обкому. Деякі всякими довідками запасалися. Дуже хотілося сказати: та не тягніть ви їх, однаково втечуть... Так і не прижилися вони в селі. Потихеньку розбіглися. Хто одразу, хто ще років зо два, зо три марудився.

Чепурін знову потягнувся за цигаркою.

— Ну от... Приїхав я в МТС, тільки трохи оглядівся, як мене через пару років — у колгосп, у Погоже. Він тоді був від вас відокремлений. Знову на зміцнення.

— Дісталось тобі, Пашо,— зітхнула Анфіска.

— А, та годі... Ну їх до біса, всі оці спогади,— засміявся Чепурін.— Почали про місяць, а з'їхали чортзна-куди... Глянь, як уже накрило бідного. А все одно світить, не здається... Був я нещодавно в своєму Борисоглебську... Подивився... У нас тут краше... Краса!

— Мабуть, одвик...

— Та й одвик... Що це там під кущем блищить?

— Де?

— А он... Дивись на оту гілку. Бачиш? Ну й одразу під нею.

— Тепер бачу...— Анфіска придивилася.— Це павутина, Пашо. Рососою її окропило, а павук лазить і гойдає... Вона й поблискує.

— І все ти знаєш!— радісно здивувався Чепурін. Він погладив їй коси, і вона, стрепенувшись усією істотою від цієї його

ласки, звелася на лікоть і, намагаючись зазирнути йому в очі, схвильовано спитала:

— Тобі добре зі мною?

Чепурін кивнув.

— Справді?— з якимось щасливим переляком спитала Анфіска.

— Справді.

Вона поривчасто обняла Чепуріна, припала щокою до його грудей, палко, радісно зашепотіла:

— Мені теж... Мені так добре, що хочеться піти з тобою куди-небудь... І сама не знаю куди...

— Зараз у полі добре,— сказав Чепурін, перебираючи пальцями Анфісчину косу.— Ниви колосяться... Світлі стоять.

— І молодим зерном пахнуть,— кивнула Анфіска.— У цей час ми дітьми завжди в поле бігали. Наберемо снопиків, а потім на вогні печемо. Не пробував?

— Ні.

— Зерно молоденьке, швидко печеться. Як остюки обгорять, то й готове.

— І як же потім?

— А дуже просто. Налущимо в жменьку і — в рота.

— Ніколи не пробував.

— Смачно! Свіжою паляницею пахне. Наче щойно з печі. Особливо, коли трошки посолити. Я поле люблю... Всяке люблю... І коли сніг тільки зійде... Довкола ще мокро, а воно вже зелене. Видно, як по ньому вітер біжить... І хмара пройде — теж видно... А то коли ще й дощ у травні...— задумано шепотіла Анфіска.— Теплий, з громом... Грім буркотить, як дідусь... І дощ теж добрий, веселий... Земля під ним так і здіймається... І хліба на очах ростуть... Вранці стояли ледь вище кісточки, а на вечір уже й до колін. А в лісі зозуля не вгавас... Дощ, а вона ніби й не помічає...

Обнявши Чепуріна, вона говорила все це з заплющеними очима, щасливо п'яніючи від своїх видінь. І хотілося їй, щоб не сама вона це бачила, а щоб разом... Отак би йти і йти вдвох...

— А на світанні влітку,— шепотіла далі Анфіска,— коли йдеш полем — тепло в хлібах. Лугом ідеш — мерзнеш, а звернеш у хліба, одразу зігрієшся... Так теплом і повіє... Бережуть тепло ще з учорашнього дня...

— Тобі б вірші писати.

— Не вмю я віршів.

— А отак, як говориш.

— Що бачу, Пашо, те й кажу.

— Хороші в тебе очі... Чарівниця ти моя! От би й справді пташками нам з тобою стати?

— Перепілками...— підказала Анфіска.

— Хоч би й перепілками... Ти попереду, а я за тобою: «Дай догнати! Дай догнати!» Здається, так вони?

— І нікуди б я від тебе не полетіла!— тихо, радісно засміялася Анфіска.

— Чому?

— До першої купини тільки... Тільки до першої купини...

— Та чому ж до першої купини?— не зрозумів Чепурін.— Сама казала — до моря.

— Це якби сама...

— А зі мною — до купини? Не розумію...

— Що ж тут розуміти. Одразу б яєчко тобі знесла.

— А-а!— засміявся Чепурін.

— Знудьгувалася я без гнізда...

— Ні, спочатку б політали,— сказав він, розглядаючи, як заплутувався місяць у легкому підсвіченому димку Анфісчиного волосся.— На хліба подивитися треба... Я хоч і перепелом би літав, а все-таки душа в мене голова... Косити, голубонько, незабаром... Днями їздив у другу бригаду. Непогана пшеничка...

— Добра?

— З хлібом цього року будемо.

— Кожного року так говориш.

— Тепер обов'язково будемо.

— Не сердься, Пашо. Люди бачать: стараєшся ти...

— А я й не серджусь,— примирливо сказав Чепурін. Він злегка підняв її голову із своїх грудей і поцілував.

— І не полетимо ми з тобою нікуди,— обнімаючи Чепуріна, прошепотіла Анфіска.— Ніякими перепілками. Нам і тут добре... Чого нам іще треба. Правда?

— Правда.

— Мій ти зараз, і все. Нехай до світанку... Нехай тільки сама трава за постелю... А все-таки не сон, а правда... Я тільки вві сні отак з тобою була... Від того самого разу, як підвіз ти мене на машині... Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю...

— І не сказав ти мені тоді нічого такого, а якось запало... Занедужала тобою душа...

— Тому й не сказав, що сам розгубився.

— А я після того випадку навіть зустрічатися з тобою боялася... Тільки на зборах на тебе й подивлюся, коли в президії сидиш... Та ще іноді, крадькома... Думала, помітиш, що зі мною... Не хотіла, щоб ти знав...

— Чого ж мене боятися?

— Думала, навіщо тобі це... Робота в тебе така, на очах у всіх, а тут я зі своїм...

— От дурненька!

— Коли покосили, коли отаке сталося... думала: нізащо не признаюся, що люблю... сталося то й сталося... Подумав би, що у нас із тобою теж, як у цього місяця, затемнення вийшло...

— Ну нащо ж ти на себе так...

— Не знаю... А тепер ніби вік з тобою прожила... От ти кажеш — у поле б зараз... Я б з тобою хоч на край світу... А тільки краще б вулицею... Відкрито... Щоб народ був і щоб усі бачили...

Анфісчині очі волого заблищали.

— А чого ж плакати?

— Це я од жадібності... Вперше зо мною отаке... От і заміж виходила, а такого не було, щоб як п'яна... Я ж молоденькою за нього пішла. Покатав на човні, парфуми в коробці подарував, ніколи таких не бачила... Ну, я й подумала, що це і є кохання... Що я розуміла? Ми ж усі дурні дівки так вискакуємо.

Анфіска говорила уривчасто — скаже й помовчить, наче тільки тепер починала усвідомлювати пережите.

— Він усе казав: я з тебе лялечку зроблю. Давай, каже, капелюшок купимо. І косу, каже, тепер не носять... Яюсь поїхав до міста, дивлюсь, справді привозить капелюшок... А я ніяк не могла той капелюшок... Все життя в хустках... Іншого разу подумаю: треба ж усе-таки спробувати... Підуть усі з дому, а я — приміряти перед дзеркалом. Приміряю і в дзеркалі себе не бачу: так соромно!.. Гаразд, думаю, не так одразу. Може, й до капелюшків звикну... Життя ж усе попереду. От переїдемо з ним до міста, там, може, надіну... Та на цьому все й скінчилося... Пожила три місяці, а потім частина їхня знялася, і він поїхав... Казав, що як тільки приїде на місце, викличе телеграмою. І по цей день... Поплакала я, поплакала, та й перестала чекати. Синок народився... От і вся моя любов, Пашо... Не встигла навіть до чоловіка звикнути... Наче тяжко перехворіла.

— Тобі холодно? — запитав Чепурін. — Ти вся тремтиш...

— Це я коли наговорюсь. Про своє життя. Мене й колотить... Глянь, як уже закрило місяць.

— Еге ж.

— І зорі висипали.

— Це тому, що небо стемніло.

— Я коли маленькою була, думала: зорі — це просо розсіпане.

Чепурін усміхнувся.

— А місяць — півник.

— Вигадниця!

— Справді... Мені тоді скрізь казки ввижалися. Бувало, знайду бите скельце, зелене або червоне, прикладу до ока, та так би все й дивилася: казка!

Анфіска задумано подивилася на уламок місяця.

— Нещодавно йду лугом: кобила з лошам. У самої ноги в пугах і над збитою холкою мухи в'ються. А лоша знай собі вибрикує. Скубне раз-другий травичку і скаче — ніг під собою не чує. Йому скубнути не головне. А найважливіше — отак по траві рожевими копитцями помелькати. І, мабуть, усе йому казкою здається... А мати, бачу, їсть, їсть оцю саму траву, жадібно так, наче роботу робить: треба. А сама все скося поглядає на лоша. Побачить, що далеко відбігло, підніме голову і так тривожно покличе... Подивилася я на них і по цьому лошаті та по коняці себе впізнала: якою була і якою тепер стала... Я ж у дитинстві як вважала? Хліб — це так, між іншим... Навіть і голодно було, і то... Головне — в скельце подивитися. А тепер усе навпаки, як у тієї коняки...

— Сама ти скельце бите,— засміявся Чепурін і розчулено пригорнув до себе Анфіску.— Так би й дивився крізь тебе!

— Що ти крізь мене побачиш?

— А от бачу... Якось чисто, гарно... А щодо коняки — це ти сама себе обмовляєш. Людині ніколи не перестануть ввижатися казки. На те вона й людина. І в тебе казка є.

— Хіба що тільки ти,— зітхнула Анфіска.— От ідеш повз хату, а я так і підскачу до вікна. Наче магнітом притягне. Відсуну занавіску і виглядаю в щілинку. Як раніше в дитинстві через оте саме бите скельце. І, крім тебе, нікого й не помічала. Дивлюся, а в самої так і заколе в серці: може, зайдеш до хати... Але так ніколи й не зайшов... Не казка, а горе ти моє... Бачити бачу, а не дістану. Як отой мій золотий півник у небі.

— А от і дістала...

— Ненадовго це все, Пашо... До світання. А хочеться, щоб завжди так було...

5

Хтось невидимий виїв соковитий м'якуш місяця, лишивши від нього тільки тоненьку динну лушпайку з правого боку. У тьмяному примарному світлі глухо темнів ліс. Лець помітно мріли білясті покоси. Було чути, як із кущів падала роса. На-

вислі краплі зривалися і, падаючи, розбивалися об зустрічне листя. Кущі не змовкаючи шурхотіли й перешіптувалися.

— Яку ніч ми собі вибрали,— таємниче прошепотіла Анфіска.

— Якби не затемнення, я б і не зважився приїхати,— сказав Чепурін.

— Чому, Пашо?

— Ну, як це?.. Ні з того ні з сього... А то думаю: затемнення, дай допоможе. Ніби як причина. Мабуть, одразу все й зрозуміла?

— Я думала, ти напідпитку.

— Та ні... Не було цього.

— Чую, говориш якось не так... Думала, випив.

— Це я від страху, мабуть,— засміявся Чепурін.— Ще в до-розі: почав у поромщика косу просити, а він подивився на мене хитрим бісом та й каже: «Покоси, покоси, голово... Діло твоє молодече... Тільки косу не загуби... Завези вранці». А перед тим на станції: зайшов до буфету купити дечого, а буфетниця усміхається: «Каракумчиків» візьміть, згодяться». От в'їдлива! Ану їх усіх! Давай-но ми краще перекусимо. Зранку нічого не їв.

— Попоїж, рідний.

— І ти теж... Я зараз принесу.

Чепурін підвівся, пішов до мотоцикла.

Анфісці було жаль, що він пішов, і вона простягла й поклала руку на прим'яту поряд із нею траву, ніби хотіла сховати й зберегти в траві тепло, що лишилося після Чепуріна. Чекаючи, прислухалася, як він копався в мотоциклі, і їй було дивно, що увесь цей час жила без нього... І що буде жити взавтра, коли з-за оцього лісу зійде сонце і настане день... І позавтра... І, лякаючись і не бажаючи думати про це, вона нетерпляче покликала:

— Пашо!

— Йду!— озвався він здаля, неясно біліючи сорочкою.

Повернувшись, він сів скраю, звисивши ноги з берега, зашурхотів папером, розгортаючи паунок.

— Іди сюди, на бережок...— сказав він жваво.— От чорт, місяць зовсім сховався... Багаття розпалити, чи що?

— Не треба... Не морочся...

— Ну давай фару засвіtimo.

— Ну її...

— Я тут пляшку прихопив,— збентежено сказав він.— Ви-п'єш трошки? А то прохолодно все-таки... Змерзла, мабуть?

— Раз ковтну...

— Тільки біла.

- Нічого...
- Жаль, склянку не здогадався взяти. У тебе немає?
- Кухоль є. У вузлику біля Вітюшки.
- Піду візьму.
- Не ходи, Пашо. Жаль же...
- Чого жаль?
- Хвилини наші біжать... Дай, я так вип'ю.

Анфіска відпила один ковток, потім, осмілівши, ковтнула ще і ще, але, відчувши, як забило дух і навернулися сльози, одвела пляшку від уст, не дивлячись, простягла її до Чепуріна і шумно задихала в долоньку.

— Збожеволіла, стільки випити!— жажнулася вона.— Уп'юся. Сором буде.

— Нічого,— підбадьорив Чепурін.— Зігрієшся. Бери попоїж. Ось тут сир... Пиріжки якісь... Ковбаса... Зараз наріжу.— Чепурін клацнув складаним ножом. Під ножом смачно запахло часником.— Давай їж. Ще ось яблука квашені.

Анфіска жувала, поглядала на річку. У темній воді зрідка світилися зірки. Річка старалася понести їх за собою, хитала і дробила на невидимих струменях, та зірки, наче позолочені поплавці, знову повертались на своє місце. Зарічного берега не було видно, але часом з того боку легким диханням вітру доносило запах зрілих стіжків.

У селах по узбережжю перегукувалися ранні півні.

— Як сіном пахне!— глибоко зітхнула Анфіска, радіючи від їжі, випитих ковтків горілки, річки, запаху сіна і всієї оцієї вольниці.

— Їхав я сьогодні лугами,— говорив Чепурін, шелестячи в темряві газетою.— Від самісінького райцентру по всій заплаві стіжки і стіжки. В очах мерехтить. Тисячі!

— Ключевські теж зібрали, заскиртували?

— Все! До останньої билинки.

— А в Капустичах?

— Докошують, копиці звозять. Подивився — народу на лугах! Ніколи стільки не було. Свято!

— На добре — народ дружно.

— Під'їхав я до одного дідуся. Сухий, як стручок, штани обвисають, а косою завзято так чиркає. «Ну як,— кажу,— батьку? Посувається діло?» Зупинився, сміється червоними яснами: чого ж йому не посуватися... «Одна,— каже,— зосталася нам робота, де отак цілим миром: косовиця. Прогнали ви нас, старих, від поля. Безлюдні тепер жнива. Хіба що збоку поглянеш з дороги. А що воно праворуч від тієї дороги і що ліворуч,— ніби й не моє теперечки... Ти,— каже,— тільки не записуй... Це ми

сам на сам, синку. Щиро... Хоч і не наш ти голова, а сусідський, однак тобі теж сказати треба.— Дивлюся, у дідуса вже й руки трусяться. Крутить цигарку, а тютюн на всі боки.— І ще скажу: з народом радься, синку. Не шепчися од нього по кабінетах.

Чепурін відкинувся на спину, поклав голову Анфісці на коліна і лежав отак непорушно, обличчям до згасаючого місяця. Той покійно танув у сторожкій нездоровій тиші, що обняла землю й небо. Кволе світло вузького серпа губилося десь у височині, не досягаючи землі, і все тут, унизу, було охоплене тривожним зачасним чеканням. Тільки чутно було, як бігла річка та невидимі дерева й трави ронили невидимі краплі роси.

— Треба раненько в «Сільгосптехніці» побувати. Дещо для комбайнів вибити... Немає гірше, як голову любити!

— Та чому ж це, рідний?

— Замучить розмовами про гектари та центнери.

— Цим і живемо, Пашо...

— Та й поговорити ж ні з ким... Отак от, щоб начистоту. Все в собі носиш... Хіба що жінці сказав би... Та їй чхати на все це... От поїхала загорати. А потім якісь однопляжники листи шлють...— Чепурін зітхнув.— Один я, Анфісо...

— Вірю, рідний, вірю...

— Останнім часом стомлюватися почав. Старію, чи що? Таке відчуття, ніби ще з фронту не демобілізувався. Здається, що й чоботи ті самі... Десь люди по суботах у театри ходять, у вихідний з книжкою на дивані вилежуються... Років із п'ять, як жодної книжки не прочитав.

Тінь землі сховала, закрила останні залишки місячного диска.

Десь узялися хмари, поодинокі й сонні. Глухо сіріючи, вони поволі підкрадалися до місяця. У прогалинах між ними синіло небо, ледь-ледь підсвічене зорями. І на цій синяві чітко вимальовувалось чорне кружало, обведене по краях бляклим відсвітом. Здавалося, в небі висів місяць з мертвим, незрячим ликом. Перебираючи в темряві чуб Чепуріна, Анфіска відчувала на колінах приємну важкість його голови, ловила запах горілки й цигарок у його диханні, і все це будило в ній щасливе відчуття близькості й спорідненості з Чепуріним.

Чепурін підняв руку і в темряві провів долонею по її щоці, відповідаючи на пестощі.

— У тебе хороші руки, Пашо.

— Чим вони хороші?

— Добрі... І травною пахнуть... По руках можна дізнатися, любить людина чи не любить.

— Як це?

— Не знаю... Не можу тобі пояснити... Просто відчуваю... Людина може сказати неправду: а руки — ні...

— Добра ти душа, Анфісо. От живу я із своєю... Приїду увечері додому, тільки й скаже: обід на плиті. Або: чоботи обшкреби... І вся розмова...

— Чому ж так, Пашо?

— Тепер і не розбереш, хто винен. Може, й я сам... Завіз у село, по полях мотаюсь. Ні вихідного, ні відпустки. Усе відкладав відпустку. Та й коли було? Що не рік — то метушня... Вона ж мене вже покидала. Два роки не жили... Каже, що в матері була, а там хто її знає... Одне слово, за давнена недуга у нас із нею... Тепер уже ніякому лікуванню не піддається... От наполягла, щоб сінка послати до бабці.

— До твоєї матері?

— Ну, що ти! У Смоленськ! У них там піаніно і все таке... Мовляв, у тебе тільки колгосп у голові, а хлопчикові рости треба... А я справді його й не бачу. Без мене виріс.

— Скільки йому?

— Та вже одинадцятий... Тепер і зовсім порожньо в хаті без нього... Учора ввечері приїхав додому — нікогісінько! Навіть ходики стоять, гирка на підлозі...

— Все я розумію, — зітхнула Анфіска. — Не бездушна.

— От дізнається начальство, що я тут на березку з тобою... за місячним затемненням спостерігаю. Персональну справу заведуть... Днями заїхав я до райкому, посадив мене перший у крісло, про колгосп почав розпитувати. Раніше ніколи не питав, сам усе знав. А тоді й каже: давай, Чепурін, пиши заяву, переглянемо твої догани. Скільки їх у тебе зібралось? Три, здається? Повний кавалер!.. Сміється: ну нічого, знімемо... Будемо, Чепурін, далі творити історію. Дивись, який нам тепер простір дали... А, та біс із ними, з доганами! — Чепурін підвівся з Анфісчиних колін. — Мені б іще років з п'ять попрацювати. Хочеться подивитися, як воно піде.

— Ти ще молодий, Пашо. От як ми допіру галявину висконали.

— Це я перед тобою тільки... Півнем... От рани почали мучити. Вже на п'ятий десяток перевалило... Роки полічити — багато, а як розібратися, то по-людському ще й не жив. Ні в місті, ні в селі...

Невидима й дуже річка бігла десь під ними, у темній глибині русла. Десна була переповнена то тихими, майже нечутними, то несподівано голосними напруженими сплесками і, як жива, дихала в своїй невтомній роботі терпкими водяними випарами. Ці сплески свідчили про нічне життя ріки, чуючи їх, можна було

увияти, як біля глинястих твердолобо-впертих виступів струмені закручувалися тугими пружинами, то засмоктуючись воронками в глибину, то викидаючись нагору гнівним буруном води з дна. І як потім втомлена ріка відпочивала на чистих пологих пісках, сама стаючи чистою та спокійною, і як лагідно перешіптувалася вона із сонними очеретами та осокою.

Крізь річкову вільгість з того берега від стіжків проривався легкий досвітній вітерець, і тоді дурманно й п'яно пахло серединою літа.

— А мені ти все одно молодий...— прошепотіла Анфіска.— Не дивись на той місяць... Ну його!..

Вона рвучко обняла Чепуріна і палко, зголодніло почала цілувати, закривши йому обличчя розпущеними косами.

6

На сході несміло, безкровно посвітліло.

Проступили обважнілі од роси, схожі на розпатланих бабусь давні лугові верби. Мишасто-сірі хмари, що напливли під ранок, пощільнішали, закрили місяць, який так і не встиг висвітлитися, і все, що тепер з ним діялося, відбувалося незримо й таємно. Все довкола сповнене було зосередженого роздуму, ніби природа, щойно переживши таємничу операцію над місяцем, тепер притихла і з мукою невідомості чекала остаточного результату. Навіть очеретянки не зважувалися здійсмати щоденний вранішній гамір і, сторожко пурхаючи в кущах, уривчасто й тихо по-вистували.

Ділянка, яка ще вчора повнилася барвистим кипінням цвіту, стала невпізнанно спустошена й просторіша, наче кімната, з якої за ніч винесли все. Скошені трави до ранку знеслилі, припали до землі і тепер у сірих сутінках ранку одноманітно простяглися туманно-сірими валами.

— Пора нам...— сказала Анфіска.

Чепурін кивнув, але продовжував лежати.

Анфіска сіла і, обхопивши коліна й поклавши на них голову, втупилася в одинокую стеблину дикої моркви, що випадково уціліла посеред галявини. Потім почала заплітати розплетену косу.

— Так...— щось підсумував Чепурін і ривком став на ноги.

Він мовчки взяв копичку, розтрусив її між покосами, розібрав коси і відніс їх до мотоцикла!

— Бери Вітюшку, поїдемо,— сказав він, розвернувши і випхавши з трави мотоцикл.

— Ні, Пашо,— похнюпилась Анфіска.— Їдь сам.

- А ти ж як?
- Я сама.
- Ну що ти! Всі човни на тому боці.
- Тобі на пором треба...
- Дурниці... Старий базікати не буде.
- Ні, ні... не проси.
- Ну як же... Були, були і — я в один бік, ти — в другий...
- Така наша доля...
- Ну, не треба так... — насупився Чепурін. — Не можу я тебе

кинути.

- Це, Пашо, не кидання... От якщо розлюбиш...

Анфіска потяглася до нього руками, обняла, пригорнулася всім теплим, стомлено-ласкавим тілом і, відкинувши голову, зазирнула в його очі — довірливо й відкрито...

- Ідь...

— Не поїду я сам. — Чепурін нагнувся, підхопив Анфіску під коліна, підняв її на руках.

— Не треба, Пашо, — попросила Анфіска. — Послухайся! Не треба, щоб нас із тобою бачили. Розумієш?

Чепурін поставив Анфіску на землю.

- Давай хоч Вітюшку одвезу. Намучився хлопчина...

Вітька спав на оберемку трави. Під накинутою на нього ватяною він здавався непомітним горбочком. З-під вологої поли висувалася тільки боса, покусана комарами ніжка, почервоніла від різкої вранішньої свіжості.

Анфіска й Чепурін присіли перед ним навпочіпки.

- Міцно спить, косар! — потеплів обличчям Чепурін.

— Вітю, синку... — Анфіска потермосила його, підняла сонного.

Розкошланий, з відбитками травинок на заспано-округлій щоці, Вітька, не розплющуючи очей, підгинав ноги і безсило знову осідав на траву.

- Віть, додому поїдемо...

- От розіспався хлопець!

- З дядею Пашею. Знаєш дядю Пашу? Наш голова.

Вітька потер кулаками очі, розклеюючи пухлі губи:

- Зна-а-аю...

— Ну от, — зраділа Анфіска. — З дядею Пашею й поїдеш. На мотоциклі.

- До-обре...

Чепурін надів на нього свій піджак, щільно обгорнув полами, підперезав ременем і відніс до коляски. Анфіска дивилася, як Чепурін возився з Вітькою, і в неї радісно й волого блищали очі.

- Мам, а ти? — стурбувався Вітька.

— Я тут лишусь...

— Чому, мам? Сідай! Ще є місце...

Анфіска нахилилася, поцілувала Вітьку в розкошаний чубчик.

— Дурненький ти мій... Скажи бабусі, я незабаром...

Чепурін, не поспішаючи, завів мотоцикл і вже за кермом, глянувши на Анфіску, стрівся з нею поглядом, заплющив очі і посидів отак із заплющеними очима. Потім крутнув ручку газу, машина рвонулася, пірнула під мокрі лози.

Анфіска постояла, послухала, як тріщали під колесами гілки, потім повернулася й пішла до берега, машинально зломивши по дорозі самотню билинку дикої моркви.

Унизу світанково й холодно клубочилась туманом Десна.

Анфіска у якомусь механічному відчуженні спустилася з кручі, роздяглася, зав'язала у вузлик білизну і нечутно занурилася у воду.

Вона пливла на боці, пошттовхами порожевілого плеча розсікаючи і бурунючи похмуру гладінь ріки. Коса, зірвавшись із шпильок, по-зміїному звивалася по воді. Туман стелився прямо над Анфісчиною головою, чіпляючись за піднятий у руці вузлик з одягом, він був густий і непроникний, наче низько нависла стеля. Десна під ним здавалася бездонною і виблискувала тьмяною зеленуватою черню. Анфіска пливла під туманом, не бачачи берегів, тільки по течії вгадуючи, куди плисти. Та річки вона не боялася, не думала ні про її ширину, ні про темні глибини.

Вона пливла, намагаючись не хлюпати, прислухаючись. Під навислим склепінням туманного курища стояла глуха мертва тиша. Було тільки чути, як повз неї з ледь чутним дзюрчанням бігла сонна вода і як низько, з шовковим шурхотом пролітала якась пташка.

І раптом десь на середині туман рожево спалахнув, і ясно й радісно засвітилася вода. Анфіска догадалася: зійшло сонце. Вона навіть зупинилася, перестала гребти. Її зносило вниз по течії, а вона все чекала, сторожко вслухаючись, намагаючись за хлюпанням води почути щось таке, чого їй так хотілося.

Крізь туман, що ожив під сонцем, звідкись із-за хмарної далечини, пробилося ледь чутне гудіння мотоцикла.

Серце її штовхнулося, забилося часто, наполегливо. І вона попливла, повнячись тихою ніжністю й надією.

В чистім полі за путівцем

1

Кузня стояла над польовим путівцем, який стороною оббігав Малі Серпилки. Від шляху за хлібами видно було тільки верхівки серпилківських садків, а самі хати ховалися за суцільною стіною вишників та яблунь. Тихими ранками над садками здіймалися ліниві дими з печей, від яких ситно й пахуче несло кізяком та хмизом. Влітку звідти на гречаний цвіт, огинаючи курну кузню, з розмореним гулом летіли бджоли. А восени, коли після перших несмілих заморозків тижнів на два наставало задумано-лагідне бабине літо з глибоким небом та русокосими скиртами молодой соломи, із серпилківських садів далеко в поле розходився гіркувато-винний запах яблуневої прілі, і на всі лади невміло та ламко кукурікали молоді півники.

Од путівця з усіх будівель видно було лише одну семирічну школу. Кілька років тому її побудували замість колишньої, початкової і дуже старої. Поставили її на задвірках села, на рівному трав'янистому вигоні, і тепер вона чисто біліла на темній зелені садків, а коли сходило сонце, палала широкими та ясними вікнами.

А кузню було побудовано біля путівця ще в давні часи якимось метким серпилківським дядьком, що надумав, як павучок, ловити всякий проїжджий люд. Кажуть, ніби, заробивши грошви на придорожньому ковальському промислі, той дядько з часом поставив поряд із кузнею ще й заїзд із самоваром та вином, щоб грітися. І ще кажуть, ніби брав він за постій не тільки живі грошики, а не гребував ні вівсом, ні натільним хрестом.

У революцію серпилківці самі вщент спалили цей заїзд. Згарячу підпалили й кузню. Однак незабаром докумекали, що спалили даремно. Тоді ж таки розчистили згарище, прикотили новий вербовий пень під ковадло, пошили міхи, накрили цегляну коробку тесом, і з того часу кузня незмінно й справно служила спочатку серпилківській комуні, а потім уже й колгоспові.

Був, щоправда, випадок, що має найбезпосередніший стосунок до цієї розповіді, коли кузня в Малих Серпилках несподівано замовкла. Неждано-негадано помер коваль Захар Панков. А треба сказати, що Захар Панков був не просто коваль, а такий тонкий майстер, до якого їздили з усілякими хитромудрими замовленнями навіть із сусідніх районів. Бувало, трісне в час гарячої роботи якась деталь у тракторі — механіки туди-сюди: немає ні в районі, ні в області такої деталі. Усякі інші запчастини-

ни пропонують, а саме такої немає. Вони до Панкова: так, мовляв, і так, Захаре, сам розумієш, треба б зробити... Покрутить Захар мовчки поламану деталь (з вигляду був він суворий, чуб під'язував тасьмою на лобі, борода як смола — на півфартуха, ну точнісінько, як стародавній зброяр, проте на сучасній техніці добре знався!), іншого разу для чогось навіть у збільшувальне скельце погляне на зам. Ні слова, ні півслова не скаже, а тільки обережно загорне деталь у ганчірочку та й покладе в кишеню. Тут уже й без слів зрозуміло: коли взяв, то, значить, виручить. На Захарову роботу не тільки любо було глянути, а навіть оддалік її послухати. Як почнуть з молотобійцем Ванюшкою відзвонювати, — куди тій соборній дзвіниці: гудуть молотки на всякі голоси. І баском, і заливчастим підголоском. Свято, та й годі, в Серпилках! Особливо навесні, перед посівною: небо синє, чисте, з дахів капає, тепло, а вони ще й відзвонюють на цілий білий світ... Скільки пам'ятають Захара, то всі роки його портрет провисів на колгоспній Дошці пошани. І коли помер, не зняли. Назавжди залишили.

Поховали Захара честь честю. У Серпилківській школі навіть навчання в той день відмінили. Три його медалі (він на війні був сапером) школярі несли на червоних подушечках...

Тієї ж таки осені призвали на військову службу Ванюшку. Зовсім осиротіла кузня, стоїть у чистім полі з похмуро розчакнутими ворітьми. Серпилківці, звиклі до веселого передзвону молотків за садками, почувалися так, наче в їхніх хатах зупинилися ходики. Одразу стало в Серпилках якомсь глухо та незатишно: дуже вже бракувало їм цього перестуку на вигоні. Та й із господарського вжитку випала кузня: ні викувати щось, ні підігнати. Дуже жалкували серпилківці, що свого часу не представили до Захара якого-небудь тямущого хлопчика, щоб перейняв та засвоїв тонке Захарове вміння. І раптом з пустих осінніх полів через прозорі голі сади до Серпилок виразно долинуло: «Дон-дон-ділінь... дон-дон-ділінь...»

2

Задзвонило й застукало глухого темного вечора, напередодні Жовтневих свят, коли серпилківці ще не лягали спати. Мабуть, у кожній хаті жінки вчиняли тісто на пироги, патрала півнів або розбирали поросячі ніжки на завтрашній холодець. Так що багато хто з селян, почувши цей несподіваний передзвін у полі і висипавши на подвір'я, слухали, не знаючи, що й подумати.

Та найраніше за всіх почув дивний стукіт молотка вночі за селом Доня Синявкін, сухенький, якийсь недоладно волохатий дідок, у якого борода росла не як у всіх, а кушчиками. Навіть на вузькому качиному носі, на самісінькому його кінчику вперто й невикорінно пробивався сивий жорсткий чагарничок. За цю кушувату волохатість Доню Синявкіна охрестили «квадратно-гніздовим», або просто Квадратом. Бувши чоловіком самотнім (потім до нього приїде з міста небога Вірка), у якого в хаті, відтоді як померла стара, нікому було пекти пироги й студити холодці, дід Квадрат у той день із самого ранку почав обходити Серпилки і поздоровляти односельців із завтрашнім святом. Робив він це на манір колишнього христославства: відчиняв двері, стягав біля порога шапку і, кашлянувши, щоб перевірити голос, одразу ж починав одчайдушною безтурботною скоромовкою:

— Із святом вас, люди добрі, хай мир і згода будуть у вашому домі, нехай їдяться і пироги, і яйця, і ковбаси, і смальці, ще й чарочка в пальці.

Проспівавши такі слова, Квадрат низько вклонявся до покутя і сідав на лавку.

Щоправда, серпилківцям було не до Квадрата: мазали хати, вибивали перини, куховарили. А все ж таки у двох чи трьох домах дідок зачепився, доскочу наговорився про се про те і на вечір був у щонайвеселішому і найлагіднішому настрої. Отут би йому й піти спати, та, проходячи повз хату голови колгоспу Дениса Івановича, не зміг дід подолати спокусу і на хвилинку не забігти до нього, бо дуже вже шанував Дениса Івановича.

«Кого тоді й поздоровляти з святом, якщо не Дениса Івановича!» — з повагою сказав сам собі Квадрат і штовхнув хвіртку.

В хаті було жарко натоплено, по-святковому пахло їжею, на столі купою лежала кучерява, щойно обсмажена капуста для пирога. Жінка Дениса Івановича, пухка, крутостегна Одарка Іллівна, поралася коло діжі, а сам Денис Іванович, у чистій спідній сорочці, з окулярами на носі, сидів тут-таки, біля капusti, і, поскубуючи срібний вус, читав районну газету, а сказати точніше, розглядав зведення. Коли Квадрат зайшов і затуляв був своє «нехай їдяться і пироги, і яйця», Денис Іванович якраз ударив по газеті пальцями так, наче струшував з неї комашку, і сказав, усміхнувшись, хоч і спересердя:

— От сучі діти! Ну й спритні!

— Ти кого це так? — спитав дід Квадрат, на знак привітання торкнувши господиню вище ліктя, оскільки руки в неї були заляпані гірчично-жовтим тістом.

— Та росошинську «Вірну путь», — відклав газету Денис Іванович. — За зведенням у них зорано все, що на зяб, а я допіру

проїжджав — поза яром і досі не починали. А от, бач, на друге місце по району вискочили! Ну й спритний цей Посвистов!

— Гомонять, Тимірязевську академію закінчив,— докинув слівце Квадрат.— І ще ніби щось...

— Тимірязевська тут не винна.

— Отож і я кажу,— швиденько згодився Квадрат.— До вченої голови ще чимало докласти треба від себе самого. Не та шинеля, що гудзиками блищить, а та, що гріє. От хоч би й тебе, Денисе Івановичу, взяти. Освіти в тебе майже ніякісінької. Коло живого діла та коло людей сам себе вчив. А господарюєш он як добре.

— Гм...— кашлянув Денис Іванович і затулився газетою.

— Всі ситі і справні, і з Серпилوک наших, слава тобі господи, не тікають люди й не вербуються,— далі гомонів Квадрат, сідаючи коло смаженої капусти.— Я от нині ходив: аж глянути любо, яке в нас село. Хати білі, віконця промиті, тини худобою не повалені, як у тих Россосках.

— Ну й базіка ти, як я бачу,— сказав Денис Іванович.— У когось, може, хати й побілені, а твоя знову ряба, як лепарда. Хоч би сусідку попросив обмазати, абощо... Людей би посоромився.

— Приберу, їй-богу, приберу,— закліпав безбарвними повітками Квадрат.— Я ж це до чого? От ти мене вилаяв, а мені приємно. Од доброї людини і зауваження приємно послухати. А все тому, що ти справжній господар нашого життя. І не так освітою, як серцем угадаєш, що до чого.

— Ну гаразд, годі...— поморщився Денис Іванович.— Не люблю... краще закуси.

— Закушу, закушу,— кивнув Квадрат, поглядаючи, як Одарка Іллівна, прийнявши зі столу капусту, виставляла замість неї із шафочки тарілки з наїдками і карафку з морозяним візерунком та ягодами горобини на дні.— Та й колгосп наш краще, як їхній, називається: «Нива»! А то «Вірна путь»... Це в отих Россосках вірна путь? Минулої зими тринадцять телят здохло... Я тобі скажу, що з назвами треба обережніше. Щоб не вийшло потім якого конфузу.

— Закуси, закуси... Нащо даром язиком молоти...

Тільки дві чарочки горобинівки й випив дід Квадрат, а вже почав був і дрімати за розмовою. Денис Іванович сунув босі ноги в чоботи і, накинувши ватянку, сказав:

— Посоловіли в тебе очі, Квадрате, ходімо одведу...

І от коли вони біля старої школи переходили місток, з якого, коли б не Денис Іванович, дідок обов'язково б оступився поночі, у цей час і долинув до Серпилوک дивний передзвін.

— Ч-чуєш!— нашорошився дідок і підняв у темряві палець.

Постояли, послушали: з-за темних, закостенілих осінніх садків, з глухої польової темряви ще виразніше, ніж раніше, донеслось: «Дон-дон-ділінь-дон... Дон-дон-ділінь-ділінь...»

— Йй-богу, це в кузні...— визначив Квадрат.

— Якого дідька...— заперечив Денис Іванович.

— Хоч убий мене — а в кузні.

— Кому ж це так приспичило вночі, та ще й проти свята?

— А от і думай...

— Дурниці мелеш, діду.

— Ні, ти послухай. Оці ось два глухі удари — це він по заготовці молотком стукає, по розпеченому... по м'якому... тому й глухо... Ти послухай... А оцей, із дзвоном, то вже він по ковадлу...

— Хто це він?— запитав Денис Іванович.

— А от, мабуть, він і є...

— Та хто він, чорти б тебе побрали!— розізлився Денис Іванович.

— Хто, хто... Може, сам Захар постукує...— знизивши голос до шепоту і тремтячи, наче його морозило, видихнув дідок.

— Тьху!— сплюнув Денис Іванович.

— Його почерк. Чуєш, яка рука легка. Не працює, а благовіст видзвонює...

— Чи ти здурів?

— Так він же помер прямо за роботою... Розрив серця виїшов. Кажуть, іще з війни осколок коло самісінького серця сидів... Прибігли — він лежить мертвий, а сошник од культиватора ще на землі куриться. От як довелося померти людині!

— Людиною був — людиною і помер,— сказав Денис Іванович.

— Отож я й кажу: встав Захар з кладовища до незавершеної роботи.

— Однак і набрався ти сьогодні,— з досадою докорив Денис Іванович.— Даремно я тобі горобинівки підливав.

— Ти мені за випивку не докоряй... Кузня без нього зовсім осиротіла... Ніякого тобі ні стуку, ні грюку не чути... Ніхто його діла не підхопив... Отого він, може, і встав... Клопіт людину підняв...

— Ну це ти... того...— буркнув Денис Іванович, однак стукіт молотка в темному осінньому полі — ні місяця тобі, ані просяного зернятка в небі — здався йому дивним і навіть почав драгувати своєю реальністю, для якої не знаходилося ніякого пояснення.

— Гм,— сказав Денис Іванович так, як сказав би в його ста-

новиці норовистий бик, побачивши на шляху червону ганчірку. І оскільки він був людиною, що не терпіла ніяких загадок, то додав уже рішуче:— А от ми зараз поглянемо!

Денис Іванович зійшов з містка і повернув у темний провулок, що перетинав Серпилки упоперек і виводив у поле.

Та Квадрат чомусь забарився на містку.

— Денисе Івановичу,— озвався він.— А може, не треба заважати? Нехай собі стукає...

— А от ми розберемося!— вперто твердив у темряві провулка Денис Іванович.

— Та чекай, може, людей гукнуть?

— Нічого тут. Тобі аби тільки галасувати. Ходімо, кажу!

Дідкові, що надумав собі всяку всячину, дуже вже схотілося в теплу хату, однак, подолавши це своє бажання, він усе-таки зійшов з містка і насторожено потюпав за Денисом Івановичем, для певності погукуючи:

— Ідеш, Денисе Івановичу?

— Та йду. Де ти там?

— Та то я до того, що... То йдеш?

3

Вибравшись за садки і відчуваючи, що втрачає останній зв'язок із Серпилками, які так затишно пахли в темряві теплими, настояними хлівами, дідок зупинився, витріщивши очі в чорну порожнечу, в те місце, де мала стояти кузня. Та будівля зовсім не проглядалася, наче її й зовсім не було. Зате ще з більшою виразністю, від якої на дідка війнуло колючим холодом, чулося оте таємниче «дон-дон-ділінь»... Він навіть почув носом запах отого самого диму із солодкуватою тухлинкою, який, бувало, доносив до Серпилки при живому Захарові Панкову польовий вітер. І вже ввижалося йому, як у закуреному нутрі занедбаній кузні мовчки й зосереджено стукає молотком Захар, а на його лобі, перев'язаному тасьомкою, червоним полиском грає відблиск горна... Та попереду вперто кришили груддя зяблевої ріллі чоботи Дениса Івановича, і дід Доня, гукнувши ще раз на голу, швиденько потрюхикав за ним.

Тим часом стукіт молотка в кузні припинився. Тепер вони йшли до чогось безмовно причасного в ночі.

— Денисе...— неголосно покликав Квадрат.

— Чого?

— Ти дуже швидко біжиш... Зачекай...

Денис Іванович зупинився на хвилинку.

— Завів ти мене, їй-богу.

Денис Іванович не відповів.

— Упертий ти... страх! Стукає, ну й хай собі стукає...

Зійшлись докупи, постояли.

— Чогось затихло...— сказав дідок.

Поле причаїлось у глухій осінній скам'янілості. Не видно було навіть вогнів села, що сховалося за садками. Тільки міцно, свіжо пахло нахололою соломою та ще солодким димом кузні.

— Денисе... Ти глянь...

— Бачу.

Попереду вималювався отвір воріт кузні, кволо, примарно підсвічений зсередини.

— Ходімо,— рішуче сказав Денис Іванович.

— Ти, Денисе, як хочеш, а я тут постою...

Денис Іванович невдоволено пирхнув і пішов сам. Було чути, як сердито і вперто тупали його чоботи. Через якийсь час чорна кремезна постать Дениса Івановича замаячила в освітлених воротах і щезла в глибині кузні.

Минули довгі хвилини тиші й невідомості. Дід Квадрат, занімівши й напружившись, готовий чкурнути, чекав, що в кузні от-от щось загримить, упаде, Денис Іванович прожогом вискочить, а слідом за ним полетять лемеші і розжарене залізо. Але минав час, ніщо не падало, а Денис Іванович щез, наче ввійшов у пекло. Часто похрестивши пучками кадик, дідок прокрався до воріт і, ховаючись за стулкою, зазирнув усередину.

На стовпі, що підпирав сволок даху, висів гасовий каганець — каламарчик із кружальцем сирі картоплі, крізь яке було протягнуто ватяний гнотик. Червонувато-димне пасмо вогню та кіптяви кидало тьмяне й непевне світло в закурену темінь кузні. У горні серед шлаку малиною плямою догорав, остигаючи, жар... Денис Іванович стояв біля ковадла і, відкопиривши губи в сірому сріблі вусів, задумано крутив у руках якусь залізку, і з того, як він її перекидав з долоні на долоню, наче печену картоплю, видно було, що залізка ця ще не зовсім прохолола.

— Денисе Івановичу...— погукав з-за стулки воріт дідок.

— Ну?

— Нікогісінько... нема?

Денис Іванович не відповів, усе крутив у руках поковку...

— А вугіль у горні горить... Виходить, хтось...

Тут рот Квадрата занімів і лишився відкритим, ніби в нього вставили розпірку. В кутку, за дощаною скринією, в яку коваль Захар складав свій інструмент, дідок уздрів чийсь ноги, взуті в стоптані кирзові чоботи. Розгледів навіть пухирці на підосвах.

— У-у... у-у...— вимовив дідок і витягнув у бік ящика тремтячий палець.— У-у...

Денис Іванович, примружившись, схиливши голову набік, довго дивився на головки чобіт, що стирчали, потім підійшов до скрині, засунув за неї короткопалу руку і витягнув на світло за балахонисту ватянку зляканого безпорадного, як цуценя, хлопчину.

— Ти хто такий?— запитав він.

— М-Митька я...— запхикав малий і затулив довгим обвислим рукавом ватянки своє трикутне личко з гостреньким підборіддям і широким лобом.

— Який такий Митька?

— Це Агащин шибенік!— забіякою-горобцем враз влетів у кузню Квадрат.— Агашки з провулка, що в неї блискавка грушу розбила... Ах ти, чиряк підштанниковий. Це ти стукав? Я т-тобі...

Дідок спритно вхопив відстовбурчене Митькове вухо і почав його накручувати, так наче це була ручка від сільрадівського телефону.

— Я т-тобі покажу, сирице ти обшморгана, як людей лякати! Люди Жовтневу революцію зібралися відзначати, а воно, стерво, стукає... Я т-тобі постукаю.

— Це не я-а-а!— заголосив хлопчина.— Я тільки міхи качав... Це все Аполлошка...

— Я й Аполлошці вуха намну!

— Та зажди,— відштовхнув дідка Денис Іванович.— Так одразу й вуха м'яти. Аполлошка, ти де тут?

— Негайно вилазь!— вигукнув Квадрат.

— Ну, я...— глухо почулося десь угорі.

З бантини під самісіньким дахом звісилися схожі на праски солдатські черевики, з яких стирчали онучі, а потім уже голі хлопчачі ноги. Обмігаючи багаторічну сажу, з чорного, як дьоготь, сволока спустився незграбно-довгий, вислоплений Аполлошка, старший Митьків брат. Ніяково підшморгуючи носом, Аполлошка втупився собі під ноги. Великий вислий ніс його вкривала вугільна кіптява.

Денис Іванович з цікавістю і ніби навіть здивовано оглянув хлоп'ят.

— Справжні чортенята!— підказав дід Квадрат.

— Зажди, не торохти,— поморщився Денис Іванович і спитав Аполлошку, покрутивши перед його закіптюженим носом знайденою на ковадлі залізякою.

— Ти кував?

— Я...— відвертаючись, признався Аполлошка.

— Що ж це таке буде?

Аполлошка промовчав.

— Це дишляк,— сказав за нього малий.

— Що за дишляк?

— Це те, що колеса крутить,— швидко заговорив Митька, заблищавши непросохлими очима.— Ми тут паровоз робили. І все назад покладемо, як було...

Митька квапливо підскаочив до купи залізного брухту і витяг звідти самоварно сяючу артилерійську гільзу крупного калібру.

— Оце ось той казан... Що в нього воду наливають... Ми отутечки дірку заклепаємо, і буде казан... А отут колеса... Пара попервах піде отута, потім тута і тута...

Денис Іванович іще раз оглянув «казан» і поставив на ковадло.

— Ти ось що, Аполлошко... Паровоз — це добре... Ти мені скажи: болт зможеш викувати?

Аполлошка переступив черевиками.

— Ну чого ж мовчиш? Який же ти дикий!

— З нарізкою?— дивлячись кудись убік, спитав Аполлошка.

— Як годиться.

— Бо коли з нарізкою, то плашки треба.

Говорив він поволі, тягуче, наче брив по в'язкому болоті і з превеликими труднощами витягував слова-ноги.

— А ти звідки знаєш, що плашками нарізують?

Аполлошка шморгнув носом, і навіть щось зневажливе промайнуло на його похмурому замурзаному обличчі.

— А як же?

— Гм...— пожував губами Денис Іванович.— Гаразд, роби поки що без нарізки.

— Простого болвана?

— Давай простого.

— Прямо зараз?— недовірливо спитав Аполлошка.

— Зараз і роби.

— То який же треба? На три чверті, на п'ять восьмих чи ще який?

— Давай на три чверті.

Аполлошка потягнув з купи заліза довгий прут і кивнув Митьці:

— Ану, подми.

Митька з радісною готовністю підскаочив до міхів, схопився за ремінець, накинутий на дерев'яну підвагу понад головою, і завис на ремінці, як мавпочка, задерши чоботи догори. Відтягнувши важіль, він знову ступив на землю і попустив ремінь.

У горні, над шлаком, щось загуло, зашипіло, малинова пляма загасаючого жару враз бризнула іскрами і засиніла вогниками. Аполлошка поворушив вогонь і сунув прут у жар.

Червоний миготливий відсвіт упав на Аполлошчине підборіддя, кістляві вилиці, бугристий лоб, усе оте вперте, що було в цьому незграбному підліткові, залишивши в тіні тільки його роздумливо-сині, широко розплющені очі. І від такого осяння, а може, і ще від чогось іншого, невидимого, що загорілося в самому Аполлошці, він враз якось подорослішав, якось посуворішав, ніби замовлена йому робота додала цілий десяток років. Воно й завжди так: серйозна робота старого майстра молодить, юнака — робить музнішим.

Підступили до вогню й дідок з Денисом Івановичем, стоять, дивляться, як Аполлошка кліщами поправляє, нагортає на вогонь вугілля. І дивилися вони на Аполлошчині руки, на довгі в сивій окаліні кліщі, на гнівно ревучий вогонь так, наче здру-звіку і не бачили нічого дивовижнішого. Чи то ніч тут змішала всі поняття, чи то сам Аполлошка дивував — адже зелений огірок, пуп'янок, — а ти ба! Та скоріш за все тому заворожено стояли старі, що ніколи не звикне людина дивитися з мертвим серцем на те, як розпикається, червоніє метал в жаркому нутрі горнила, на оте найпервісніше ремесло своє, що пройшло з нею всю людську історію, починаючи від бронзи, і породило всі інші хитромудрі стосунки з металом.

— Ану, приймай паровоз!— крикнув Аполлошка так, ніби це був не Аполлошка Агапки, на городі якої блискавкою розбило грушу, а сам вогняний бог, що вершив своє таїнство вночі. Дідок здригнувся і, скоряючись невідкладності діла, миттю підскочив до ковадла і змахнув паровоз. Аполлошка вихопив з горна біложовтий, майже прозорий прут, що аж пашів світлом та жаром, і, припадаючи на криву ногу, ступив до горнила, прокресливши в темряві сліпучу півдугу. Чорна Аполлощина тінь ламано перебігла по стінах і стелі кузні.

— Зубило!— гукнув Аполлошка, і білки його блиснули в темних провалах очей.

Митька кинув міхи, підхопив зубило на довгому держаку, приставив його до прута і тільки поглядом спитав Аполлошку: «Отутечки?»— і Аполлошка, кивнувши, одним ударом молота відсік край прута. Тут-таки підхопив одрубаний шматок кліщами, поставив його сторчма, часто, квапливо застукав по краю молотком, осаджуючи прут і повертаючи кліщі то праворуч, то ліворуч. Ї щоразу, повертаючи, пускав удар вхолосту, по ковад-

лу, видзвонюючи оту саму паузу, оте веселе ковальське «ді-лінь», небезпременно для кожного порядного майстра, під час якого він встигає в одну мить оцінити зроблене, приміритися і підправити поковку. Живий, покірний метал, розсипаючи колючі зорі, слухняно, стеариново осів, потовщав і, холонучи, став малиновим.

Сунувши заготовку знову в горно, Аполлошка кивнув своєму підручному, той, кинувши зубило, метнувся до підваги. І поки десь над головою тяжко сопіли міхи й гуло полум'я, випльовуючи з горна розпечені шматочки вугілля, Аполлошка знову був мовчазно-суворий і строгий на виду, як хірург.

— Шестигранник чи на чотири ріжки?— повернувся він трохи згодом до Дениса Івановича.

— Давай на шість.

Аполлошка вихопив болванку, спритно огранував, поправив, обтиснувши, і жбурнув у корито з водою.

Денис Іванович вихопив іще паруючу поковку і уважно оглянув, можна сказати, навіть обнюхав її з усіх боків.

— Авжеж, болт...— сказав він.

— Нарізати?— спитав Аполлошка.

— Не треба. Вірю.— І, повернувшись, простягнув болт дідкові.

Квадрат узяв штукенцію обома руками, довго тримав її в пальцях за два кінці, повертав та все хитав головою.

— Ти диви...

— Дядько Захар за один нагрів болт робив,— сказав Аполлошка, дивлячись кудись у куток.— А я двічі грів...

— Ти ба... який,— глянув на нього скоса Денис Іванович.— А шину на колесо натягнеш?

— Натягну.

— І кінці звареш?

— Дядько Захар показував... А сам — не знаю...

— Кажеш, показував?.. Гм... Ну, а леміш?

— Культиваторний?

— Еге ж.

— Можна й леміш. Тільки треба сталі доброї. Ресорної.

— А ти мені поки що так, тільки форму.

— Самому не одтягти. З молотобійцем треба.

— Ану, давай спробуємо,— сказав Денис Іванович і, захоплений азартом живої й гарячої ковальської роботи, її давньою і дивною притягальною силою, по-молодецькому додав:— Пошукай-но Ванюшин молот. А ти, діду, подми нам, а то малий стомився.

Дідок ухопився за підвагу, а через якусь хвилину, розходившись, розстебнувши кожушок і по-хлопчачому блиснувши очима, заговорив під тяжке воляче зітхання міхів:

— От, Денисе, штука яка... Бачу я, що на руській землі, яка хліб родить... бачу, що немає нічого привітнішого для душі... як ото коли сільська кузня гомонить молотками... От і ракети пішли тепер, і всяке інше... А все ж таки кузня — усьому голова... Як хочеш...

— Ти давай качай, качай, старий! — буркнув Денис Іванович.

— Та вже стараюсь... Роздмухую... А я було думав: після Захара скінчилася в нас династія... Коли ж ні... Проросло сім'я..

5

Довго ще в передсвяткову ніч долинав до Серпилोक перегук молотків. Стукали вони то сердито й квапливо, то дзвінко й весело. Наполохані серпилківці ніяк не могли збагнути, що ж там діється, в чистім полі, що це за така незрозуміла всеношна відкрилася перед самісіньким Жовтнем. Митька ж, прибігши на село, захоплено розповідав:

— Ой, що робиться! Сам Денис Іванович кує... Ватянку скинув, у самій спідній сорочці... Замазався — страх... Денис Іванович кує, а Квадрат качає... Денис Іванович до Аполлошки: «А це зробиш?» — «Зроблю». — «А оце?» — «Зроблю»... Аполлошка не здається нізащо. Усі екзаменти поздавав. Скільки всього накували — страх!

— Та куди ж ти знову? — питали Митьку. — Мати ж он скільки вибігала.

— А! — махнув малий спущеним рукавом. — Скажіть їй: ніколи, мовляв... Послали по воду. І по куриво.

Шуба

Мокрий, розбитий колесами битий шлях, вибираючи, де не так круто, широкою дугою піднімається на косогір. На шляху і на ниві ще видно сліди недавньої безсонно-гарячої роботи, коли з землі вибиралося й виривалося все, що вона встигла й зуміла вродити людям за недовге літо. То роздушений колесами буряк попадався в колії, то ланка від тракторної гусениці або ще якась невідома залізняка, загублена машиною через поспіх, то остронь, серед чорноти, білили скирти молодої соломи. А на

узбіччі стирчав випадково не зачеплений плугом, зігнутий, як дід, сухий соняшник. Вітер шелестів клаптями його листя, а він усе кивав та вклонявся подорожнім непокритою скуйовдженою головою.

Жнива відшуміли, і тепер обабіч битого шляху чорніла по-осінньому тиха покірنا земля, що грудкувато й незручно лягла спочивати.

Дуняшка і Пелагея, поспішаючи, йшли понад шляхом. Спорожнілі поля не викликали у них ніяких думок: вони тут жили, і все було звичним та непомітним, як оце осіннє польове повітря, що ним дихали. Вони йшли поряд і жваво балакали про всякі свої житейські справи.

Пелагея, ще метка, сухорява жінка, йшла без ноші, в сірій картатій хустці і в Стьопчаїному піджаку на ваті з бляшаними перехрещеними молотками в петлицях,— Стюпка вчився в школі механізації, на неділю приїхав додому, і Пелагея випросила в нього піджак, щоб поїхати в місто. З-під піджака висувався білий, у складку, надітий з такої урочистої нагоди фартук, що його зустрічний вітер то піддував пузирями, то запихав між худі Пелагеїні коліна. Та вона його не обмикувала, а так і йшла, ляпаючи об худі литки халявами гумових чобіт.

Дуняшка намагалася не відставати. Вона хоч і була вища за матір, але підліткове пальтечко з короткими рукавами звужувало її в плечах і якимось робило ще й нижчою на зріст і молодшою років на два — саме на ті роки, протягом яких Дуняшка встигла подорослішати, погарнішати і вже декому сподобатись.

Захоплені розмовою, вони йшли дедалі швидше й швидше, аж поки, захекавшись, Пелагея вже не могла нічого до ладу сказати, крім окремих, перебитих частим диханням слів, після чого вона зупинялася і здивовано озиралася на село, кажучи:

— Чого ж ми... так... біжимо? Глянь-но, де вже... двори. Либонь... не на пожежу.

Та, хвилинку передихнувши, вони знову поверталися і йшли швидко й квапливо. Така вже сільська дорога: змалечку не привчені ходити по ній перевальцем. Завжди у жінки наприкінці цієї дороги якась нагальне діло: чи діти, чи діжа з тістом, чи поросля ненагодоване,— це якщо йти з поля, а якщо на поле, то й того більше всякого діла, особливо коли настануть жнива. Хоч який багатий колгосп на техніку — і комбайни, і культиватори, і всякі сівалки-віялки, і трактори на вісімдесят кінських сил,— і все ж стільки ще дірок, що кожен розумний голова, коли хоче, щоб діло йшло як слід, неодмінно кине заклик: «Ану, жіночки, поможемо!— і додасть, щоб підбадьорити:— Техніка технікою, а все ж таки жінка в колгоспі — велика сила!» І жінки навалю-

ються. Чоловіки їздять на тракторі туди й сюди по буряковищу, сіпають важелі, кермо крутять, виколупують культиватором буряки. А жінки, як галки за плугом, з гомоном, коли ще не стомилися, або вже мовчки надвечір, усе збирають та й збирають буряки в корзини і в пелени і носять, і носять, і пруть, і пруть їх в грудках важкої землі по переораному полю на купи. А потім, сівши кружка, впереміш із пустими балачками та пересудами непомітно та й переберуть силу-силенну буряків, обіб'ють од землі, одсичуть гичку, обріжуть хвости і складуть на купи. І тільки коли смеркнеться і вже не розібрати, чи це буряк, чи просто грудка землі, знімаються строкатою зграєю і біжать, біжать пугівцем, на другому кінці якого чекають на них інші невідкладні хатні клопоти.

А хіба обійдуться без жінки на току? Або на сіножаті? На фермі? Та де ти без неї обійдешся? Нехитра машина — жінка, проста в поводженні, харчами не перебирає, не п'є, як чоловік, і не комизиться, коли платять за роботу. Чоловік за те, що крутить кермо на тракторі, півтора трудодня бере, хоч і по змінах працює, а вона без усякої зміни і на половину платні згодна, бо тямить: кермом треба з розумом крутити. А де жінці розуму взяти? Увесь же розум чоловікам дістався.

Та особливо поспішає вона, коли, вирвавшись од роботи, збереться в місто. Не часто це трапляється, і тому побувати в місті — це все одно як свято. Поштовхатися в магазинах, подивитися на ситці, а коли є гроші, розгорнути їхню цупку, незайману, радісно-барвисту свіжість — ромашки та незабудки, — повибирати і похвилюватися, прикидаючи в думці, чи личитиме дівці, що підросла, а то й собі. Адже собі теж хочеться!

А хустки які! За шовкову і взятися страшно: до рук липне. Бо руки ж шорсткі, а матерія ну як дим: дунув — і полетіла! І взуванка всяка, і гребінці. Цукерок та пряників — аж в очах рхтить. Цілий день ошаліла, радісно-захоплена, ходить вона по лавках та по лотках, не поїсть, не присяде, бо немає для неї нічого, що б так хвилювало її, як різний крам та обнови.

Або купить картуз хлопчині чи чоловікові — не ховає його в корзину, а надіне поверх хустки й несе всю дорогу, щоб часом не зім'явся, а більше — щоб люди бачили обнову. Картузові тому вся ціна — два карбованці, а несе вона його так, наче не знати й що купила. А вже якщо ситчику або штапелю на плаття набере, то всю дорогу зупиняється, заглядає в корзину, мацає, шепче щось над нею і враз зашаріється від ніяковості, якщо ненароком застануть її за цим таїнством знайомі...

— Оце купила обнову,— скаже, посерйознішавши.— Не знаю тільки, чи догодила, чи ні?— Та одразу ж таки сама вирішить:— Пошиється — зноситься. Не пані.

А в Пелагеї ще й важливіша була причина поспішати: ідуть Дуняшці пальто купувати. Не якесь там простеньке. А хороше, справжнє зимове. Щоб і комір з хутра, і підкладка шовкова, та й сукно щоб добре було. Не часто випадає такі дорогі обнови справляти. Собі то вже й не пам'ятає, коли купувала. А з коміром — то й зовсім не було. Либонь, півсотні років прожила, а жодного разу хутрянного коміра не носила. Та їх раніше якось і не було, окрім овчинних. Хустку накинута — ото і ввесь комір. Це тепер усякі пішли. Під якого хочеш звіра. У всьому їхньому роду Дуняшка перша надіне. Подружки вже посправляли, а вона ще й досі в цьому куцому бігас. Перед людьми незручно. Та й те сказати — вже дівка. Позавчора вийшла Пелагея увечері видіти корову, глянула через тин, а Дуняшка з хлопцем коло хвіртки стоїть. Це нічого, що з хлопцем. Вже самостійна. Цієї осені тисячу двісті в колгоспі заробила. П'ятсот карбованців уже й розійшлись. Поросятко купили, сіна копичку, та й так, на дрібнички, потратили. Якщо не купити — всі розійдуться. Тоді жди аж до тої осені. А то вже одягнена буде.

Тому й дріботіла чобітьми Пелагея, наче сваха, заклопотана й збуджена серйозним ділом, що чекало на неї. Десь отам, як у казці, за горами, за долами, не знати ще в якому магазині, в якому універмазі, невідомо ще яке — синє, чорне чи коричневе, а може, і ще краще, висить оте, єдине, з хутряним коміром, що його треба Пелагеї розшукати, вибрати, та не помилитися навіть у найменшому, щоб якраз прийшлося на Дуняшку. А це не так просто.

Усі ці думки і турботи вихрилися в Пелагеїній голові поряд із тими словами, які вона, ідучи, вимовляла Дуняшці. Думи — самі по собі, слова — самі по собі.

Дуняшка, перемовляючись із матір'ю, теж про своє думала. Прожити нею життя коротше, турбот менше, проте з купівлею пальта у неї пов'язано багато своїх дівочих дум, від яких цілу дорогу радісно голубіють очі і рум'яно пашать щоки.

Зійшовши аж на самісіньку верхівку косогору, де шлях знову зустрівся з телефонними стовпами, що вибігли на гору навпростець по найбільшій крутизні, Пелагея зупинилась передихнути. Обидві озирнулись і, відпочиваючи, дивилися на село. Воно все ще виднілось сірою смужкою солом'яних стріх серед чорного зябу і широких полів підрослої озимини. Село здавалося зовсім маленьким серед неоглядного простору землі, здибле-

ного горбами, і ще більшого неба, що сіро клубочилося осінніми хмарами.

Пелагея, перебігши поглядом по ряду схожих одна на одну хат, безпомилково знайшла свою і заклопотано промовила:

— Наказала Стьопці піти в сільпо по гас. Забігається — не піде...

А Дуняшка знайшла довгий білий брусочок своєї птахоферми, що стояла осторонь села, подумала, чи здогадається дід Олексій перетягти під укриття привезене риб'яче борошно, згадала улюблену курку Мотю, яку вона вмiла впізнавати серед сотень інших таких самих білих і яка десь поділася учора. Мотя була незграбна і неспритна, зате несла великі яєчка. Потім Дуняшка, так само як і Пелагея, почала перебирати очима хати. Та шукала вона не свою, а іншу... Он вона, під молодією рудою тополькою, яка ще не облетіла. Серце сколихнулось і розлилося теплом... Під цією тополькою на лавочці минулого разу — не дай боже, мати дізнається! — поцілував її Сашка. Вона, спаленівши від сорому й щастя, схопилася з лавочки й побігла, схиливши голову. Тільки ноги не слухались, а серце так лунко билосся під пальтечком, що не чула, як наздогнав він її і пішов поряд...

Дуняшка, задумавшись, довго дивилася затуманеними очима на руду топольку, поки Пелагея не гукнула:

— Ходімо, дівко! Чого це ти?

А коли вийшли на рівне і трохи розійшлися, запитала:

— Хто ото позавчора стояв коло нас?

— Ти про кого, мамо? — з усіх сил удаючи байдужу, спитала Дуняшка, а сама так і спаленіла, ще добре, що паленіти вже більше нікуди було.

— Ну, не дурій, — розсердилася Пелагея. — Либонь, не глуха. Голос наче знайомий, а впізнати не впізнала.

— Сашка стояв, — знехотя відповіла Дуняшка... — Ішов повз нас.

— Це ж чий? Якимихи, чи що?

— Тітки Фросі... Що ото хата під тополею.

— А-а! Ну, ну!.. Відслужив, виходить?

— У Німеччині служив.

— Що ж, привіз що-небудь?

— Не знаю, не питала. Нащо воно мені?

— Мусив привезти, — вирішила Пелагея.

Оббігли велику, налиту дощами калюжу, в якій потонули обидві стежечки, протоптані одна коло одної: Пелагея — справа, Дуняшка — зліва. А коли знову зійшлися, Пелагея спитала:

— З матір'ю буде жити чи в місто подається?

— Не знаю я.

— А ти б спитала.

— Не питала я.

— Як же про таке не спитати?— здивувалася Пелагея.

— Він мені про Німеччину розповідав. Так цікаво! А про це мови не було.

— Ти глянь на неї,— ляснула себе Пелагея по фартуху.— Та про це насамперед питати треба. А то — який толк з тих про-воджвань?

Дуняшка закліпала очима, одвернулася, дивлячись на голі придорожні кущі.

— Ну, ну!— примирливо сказала Пелагея.— А все ж, якщо знову прийде, спитай. Тут нічого негожого немає.

— Не буду я питати,— сердито мотнула головою Дуняшка.

— Не будеш, то я й сама дізнаюся,— рішуче сказала Пелагея, спритно перескакуючи через канаву.

— Який сором! Не смій! І не думай навіть!

— Дурепа вона дурепою й буде.

— Нехай так! А ти не смій! Дуже він мені потрібний!

— Якщо стоїш коло хвіртки — то, видно, потрібний.

— Багато я настояла!— пересмикнула плечима Дуняшка і побігла вперед, стараючись обігнати Пелагею, щоб іти самій.— Тільки й знаю: на ферму та додому.

— Та хіба ж я бороню? Парубок він тихий. На тракториста вчився. Стій собі. Та тільки стояти з розумом треба. Дівоче діло таке... От купимо пальто...

Проте Пелагея не доказала, тому що й сама не знала, що тоді буде, коли вони куплять пальто.

На шосе вийшли саме до автобуса, години з півтори їхали, розлучені тісною, покійно терплячи і штовханину, й тряску, і, нарешті, вивалилися на автостанції. Пелагея — без однієї пари бляшаних молоточків у петлиці, Дуняшка — із збитою на полотницю плетеною хусткою і така, наче попарилася в лазні з безрезовим віником. Вона одразу почала роззиратися навколо, здивована строкатою міською штовханиною, а Пелагея тут-таки сунула руку за пазуху Стьопчиного піджака і шкребнула кофту під грудьми: «Цілі? Цілі... Ох!»

Вони вийшли на головну вулицю, і місто захопило їх у свій крутий людський вир.

Повз Дуняшку йшли кашкети й косинки, шинелі й спецівки, шарфи і шарфики. Окуляри, проходячи, здивовано й короткозоро позирали на Пелагеїн фартух. Вертки берети більше поглядали на Дуняшку. Вона чула навіть, як один берет сказав до іншого: «Глянь, яка вишенька! Краса! Натуральний напій!» І вона

дерев'яніла від остраху та збентеження. Проходили всякі капелюхи — понуро насунуті й хвацько заломлені. І всякі капелюшки. Дивували Дуняшку горщечки для квітів і горщечки для гречаної каші, міленькі тарілочки й емальовані мисочки, а то й просто ні на що не схожі. Шастали туди й сюди авоськи з картоплею та хлібом, плавно погойдувалися плетені сумки з мандаринами, несміло човгали матер'яні боти, підперті милничкою. А над усім оцим людським потоком кам'яними прямовисними берегами височіли будинки.

Дуняшка не часто бувала в місті, і кожного разу воно відкривалося по-новому. Коли приїжджала з матір'ю ще маленькою дівчинкою, її так вразили купи цукерок, пряників і велика кількість усяких ляльок, що нічого іншого вона не запам'ятала, і потім у селі ще довго снилося пряникове місто, в якому жили веселі красиві ляльки. Старшою вона читала вивіски, задивлялася на міліціонера, як він розмахує смугастою паличкою та повертається туди-сюди, і, поки Пелагея стояла за чим-небудь у черзі, дивилася на касову машину, що вибивала чеки.

Але тепер її більш за все цікавили люди.

«Скільки їх, і всі такі різні!— дивувалася Дуняшка, проштовхуючись за матір'ю. Пройшли повз них тисячі, а схожих немає! І не те, щоб з лиця, одягом або віком. А чимось іще таким, чого Дуняшка збагнути не могла, хоч неясно відчувала цю несхожість. У них в селі люди якісь рівні — і з лиця, і одягом, і життям.

По дорозі Пелагея й Дуняшка заходили в магазини, придивлялися до одягу, але приміряти не брали. Пелагея казала:

— Підемо подивимось у головніому.

Йй здавалося, що найкраще пальто має бути в універмазі. Та одразу йти туди не хотілося. Не можна ж так: прибіг, виклав гроші — і до побачення! Хто так купує? Пелагеї було приємно, як продавщиці — гарні, білолиці — знімали з вішалок одне, друге пальто, викидали перед нею на прилавок, а вона хоч і знала, що купувати поки що не буде, та й по ціні підхоже не попадалося, але все ж заклопотано термосила пальто, мацала сукно, дмухала на комір, розглядала підкладку. А тим часом Дуняшка застоювалася в галантереї.

Боже ти мій, скільки ж тут усього! Панчохи прості, панчохи «в резиночку», панчохи тоненькі, павутинка, як у їхньої вчительки. Намисто! Блакитне, з круглих намистинок, червоними бубками, ягідками, зеленим прозорим агрусом, і рубчасте, і грановане, і в один разок, і на кілька разків... А брошки! А сережки! Блузи які! А гребені — то й зовсім небували! Дивилася на все оце Дуняшка, і навіть продавці помічали, як розбігалися очі від

небаченої краси, як самі собою розтулялися пухлі Дунящині губи від захоплення. Пелагея підходила повагом, роздивлялася усе це багатство, сповнена внутрішньої гордості, що коли схоче, то все може купити.

Дивилися на Дуняшку продавці, чекали, чого вона забажає, що вибере. А Дуняшка квапливо шептала Пелагеї:

— Глянь, які сережки! Не дорого, а як золоті!— і благально сіпала матір за рукав.

— Ходімо, ходімо! Ніколи тут!— заклопотано говорила Пелагея.

А Дуняшка:

— Мамо, хоч гребінець!

Та Пелагея ішла до виходу і тільки за порогом, щоб не чули люди, гусячим шепотом виказувала:

— Гребінця купимо, а на пальто не вистачить. Треба ж розуміти!

До універмагу вони добралися тільки після обіду. Правда, самі вони ще нічого не їли: і ніколи було, та й не хотілося. Біля входу до магазину люд вирував, як вода у млиновому вирі. Тут засмоктувало, крутило й викидало одразу десятки людей. Із дверей універмагу було чути глухий безперервний гул, ніби там важко оберталися жорна.

Пелагея й Дуняшка проштовхалися всередину, поспіхом оббігли перший поверх, але там продавалося не те, що треба, і вони пішли вище. На площадці сходів, між першим та другим поверхами, вони побачили себе у величезному дзеркалі, вмурованому в стіну. Дзеркало мовчки підказувало кожному, хто проходив повз нього, що саме треба йому замінити або чого бракує в одязі.

Пелагея йшла східцями, високо підбиваючи коліними свій фартух у зборках. Вона відчужено глянула на себе і враз промовила:

— Ой лишенько, я ж молотки загубила! Тепер уб'є малий...

Нижче на один східець ішла Дуняшка. Вона не зводила очей із дзеркала, бо бачила себе отак, усю одразу, вперше в житті. У своїй плетеній хустці, що робила її голову круглою й звичайною, у куцому, вузькоплечому сіренькому пальтечку, з-під якого стирчали довгі, міцні ноги у хромових чоботях, Дуняшка була схожа на молоду сіреньку курочку, у якої ще не прорізався як слід красивий гребінь, не округлилося воло, не піднявся догори хвостик, зате вже відросли сильні, витривалі ноги. Та щоки її, як і раніше, невтомно палали, і дзеркало шепнуло: «Хіба можна в такому пальті ходити під руду топольку?»

У відділі верхнього жіночого одягу було не дуже людно, за прилавком у величезному довгому салоні в святобливій тиші й терпкому запахові хутра та нафталіну висіли пальта і шуби. Вони розташувалися довгими рядами, як корови в стійлах на зразковій радгоспній фермі,— рукав до рукава, масть до масті, порода до породи. На кожному з них висіли картонні бирки. Поміж рядами урочисто й шанобливо, тихенько перемовляючись, ходили покушці, брали в долоні бирки, прицінювалися.

— Вам для дівчинки?— уважно глянувши на Дуняшку, спитала огрядна немолода продавщиця в окулярах і халаті, схожа на ветлікаря з сусіднього радгоспного відділення.— Проходьте, будь ласка. Сорок шості праворуч.

Пелагея, а за нею Дуняшка несміло увійшли за оббитий червоним плюшем бар'єр і почали огляд від краю. Але Дуняшка шепнула: «Чорного не хочу»,— і вони перейшли до бежевих. Бежеві були гарні. Великі рогові гудзики. М'який коричневий комір. Кремова шовкова підкладка. Пелагея зім'яла в кулаці край поли — не мнеться.

— Ану, Дуню, прочитай.

— Тисяча двісті.

— Так-так,— насупилась Пелагея.— Марке дуже... Он як у агрономші. Їхала в машині — заляпала. А тепер хоч викинь.

— Мамо, глянь, он темно-сині!— зашептала Дуняшка.

— Нічогецьке сукно!— похвалила Пелагея.

— Комір гарний! Ну як пух!— шепнула Дуняшка.

— А ціна? Ти ціну прочитай.

— Тисяча дев'ятсот шістдесят.

— Це, мабуть, рік указано?

— Та ні... карбованці.

— А-а... карбованці... Щось надто вже дороге. Пальто — так собі. І комір, либонь, собачий. Ні лисиця, ні кіт.

Далі висіли світло-сірі. Вони були чомусь без комірців, та зате з хутром на рукавах. Пелагея недовіркою з підозрою скоса глянула на бирку, але просити Дуняшку прочитати не наважилась. За сірими пішли шуби.

— Либонь, теж дорогі,— сказала Пелагея,— тисяч на півтори, не менше.

— Ну, підібрали що-небудь?— запитала продавщиця.

— Та щось не подобаються,— заклопотано сказала Пелагея.— То дуже маркі, то скроєні не по-нашому.

Продавщиця, кинувши ледве помітний погляд на Пелагею й фартух, спитала:

— Ви на яку ціну хотіли б?

Пелагея задумалася.

— Та от і сама не знаю,— сказала вона.— Брати дороге ризиковано. Дочка ж іще ростиме. Поки що карбованців би за сімсот. А можна й дешевше.

— Звичайно, звичайно,— з розумінням закивала окулярами продавщиця.— Дівчинка ще росте.

— Ви вже, будьте ласкаві, постарайтеся.

— Є в нас для неї прекрасне пальто!— сказала продавщиця.— Недороге, але навіть дуже пристойне. Ходімо. Ми її зараз так одягнемо.

Продавщиця пройшла аж у самісінький край ряду і, пошукавши, подала:

— От, будь ласка.

Пальто й справді було добре. Коричнєве в ялинку. Комір чорний. Вата настьобана не натрусом, а як слід. Тепле пальто! Пелагея дмухнула на комір — хутро заколихалося, провела рукою — прилягло, блиснуло вороновим крилом.

— Драп, комірець під котик,— пояснила продавщиця, обертаючи пальто на пальці.— Будь ласка, підкладочка з шовкової саржі. Чистенька робота. Тобі подобається?— спитала вона Дуняшку.

Дуняшка сором'язливо усміхнулася.

— Ну от і гаразд!— теж усміхнулася продавщиця.— Давайте приміємо. От дзеркало.

З радісним тремтінням надівала Дуняшка пальто. Від нього пахло новою матерією і хутром. Навіть крізь плаття Дуняшка відчувала, якою гладенькою була підкладка. Вона була прохолодною тільки спочатку, а потім одразу ж тіло охопило приємне тепло. Довкола шії пухнасто, ласкаво ліг комір. Тремтячими пальцями Дуняшка застібала тугі гудзики, і Пелагея, заклопотано, розчервонівшись, кинулася їй допомагати. Як тільки гудзики було застєбнуто, Дуняшка одразу відчула себе підтягнутою й стрункою. Груди не тисло, як у старому пальті, а на стегнах і в талії вона відчула ту саму доладність добре пошитого одягу, коли і не тісно, й не вільно, а саме так, як треба.

Поглянути на примірку прийшли майже всі покупці, що були за бар'єром. Якийсь дідок із білою, наче випраною борідкою, льотчик з дружиною. Дама в чорному пальті і чорно-димчастій лисиці з дуже пристойним на вигляд чоловіком у червоному шарфіку також підійшли до гурту.

Дуняшка глянула в дзеркало і обімліла. Вона й не вона! Одразу подорослішала, пострункішала, округлилася де слід. Вона побачила свої власні очі, що сяяли щасливою блакиттю, і вперше відчула себе дорослою!

— Просто наречена!— сказав дідок.

— Вам дуже до лиця,— зауважила дружина льотчика.— Беріть, не сумнівайтеся.

— Ну й гарна ж дівчинка!— усміхнулася дама в лисиці.— Що то значить одягти людину як слід. Недарма ж кажуть: «По вдяганці стрічають...» Дай, любя, я заправлю твою косу. Отак! Чудо, а не пальто.

— Виписувати?— спитала нарешті продавщиця і дістала з кишеньки чекову книжку.

— Та коли люди хвалять, то візьмемо,— сказала Пелагея.— Вісімнадцять років дочці! Як не взяти.

— Прошу вас: шістсот дев'яносто три карбованці двадцять одна копійка. Каса поряд.

Пелагея побігла платити, а Дуняшка, неохоче скинувши нове пальто, натягла на себе старе і запнулася хусткою.

— Щаслива пора у цієї дівчинки,— зітхнула дама.— Перше пальто, перші черевички... Усе вперше...

Продавщиця вміло загорнула покушку в папір, кількома помахами руки обмотала мотузочком і, клацнувши ножицями, подала Дуняшці.

— Носи на здоров'я.

— Спасибі,— тихо подякувала Дуняшка.

— Спасибі вам, добрі люди, за пораду й поміч,— сказала Пелагея.— Тобі, дочко, спасибі на добрім слові,— сказала вона дамі.

— Ну що ви!— усміхнулась дама.— Приємно було подивитися на вашу дівчинку. Ти в якому класі?

— Я на фермі,— засоромлено промовила Дуняшка і втупилася у свої великі червоні руки, що тримали покушку.

— Вона у нас на птахофермі в колгоспі робить,— пояснила Пелагея.— Триста днів виробила. На її гроші й пальто справили.

— Ну, це зовсім добре!— сказала дама і ще раз зачудовано глянула на Дуняшку.

Одразу йти з магазину не хотілося. Пелагея й Дуняшка ще не проходили од збудження і довго штовхалися по різних відділах. Після того як купили пальто, що його Дуняшка носила під пахвою, весь час позираючи на нього, хотілося іще чого-небудь. І вони, розглядаючи товари, говорили, що добре б до такого пальта прикупити ще й боти. «Он ті, з хутром».— «Кажуть, що вони скоро рвуться».— «Чого там рвуться? Катька Аболдуєва третю зиму носить».— «Гаразд, купимо. Такі в нас у сільмазі є».— «Мамо, глянь, які капелюхи!»— «Ти що, здуріла! Хіба ти його носитимеш!»— «Та я просто так».— «Тобі б тепер хустку пухову».

Так обійшли вони весь поверх і знову, проходячи повз відділ верхнього одягу, зупинилися, щоб на прощання глянути на розвішані пальта.

За бар'єром вони побачили даму, яка приміряла шубу. Чоловік у червоному шарфику стояв поряд. Він тримав її пальто.

Шуба була з якихось маленьких шкурок з темно-бурими спинками і рудими краями, через що вона здавалася смугастою. Продавщиця, розгорнувши шубу, накинула її на даму — і та одразу потонула з голови до п'ят у горі рудого легкого хутра. Було видно лише гребінь збитого на тім'ї волосся кольору міцного чаю та знизу, з-під шуби, — кісточки ніг і чорні туфельки.

— Дуже вже широка, — пошепки зауважила Пелагея. — Зовсім людини не видно.

Дуняшці шуба також здалася надто просторою і довгою. Вона звисала з пліч хвилястими складками, рукава були широкі, з великими манжетами, а комір розлігся од плеча до плеча. Можливо, так здавалося після чорного пальта, яке дуже добре сиділо на дамі?

Пальто те було дуже хороше, зовсім нове — і матерія, і лисячий комір. Його ще можна було носити й носити, і якби у Дуняшці було таке, вона б не стала брати шубу, а купила б пухову хустку й боти.

Дуняшці хотілося сказати про це дамі, хотілося виявити увагу, щось порадити, як радили тільки-но під час примірки їй самій. Та, звичайно, вона б нізащо не наважилась. Це вона тільки так, подумки. Вона не знала, які треба говорити слова, і взагалі ніяковіла перед цією хоч і привітною, та все-таки в чомусь недоступною жінкою.

Дама пересмикнула плечима, від чого шуба заходила на спині широкими складками, і подивилася на себе в дзеркало. Дуняшка побачила її гарне, у цей момент трохи поблідле лице, охоплене широким рудим коміром. Жваві світло-коричневі очі дивилися уважно й суворо, а підфарбовані губи ледь усміхалися.

— Пилипе, тобі подобається? — спитала дама, провівши вигнутою долонею по щоці і по зачісці.

— Взагалі, нічого, — сказав чоловік. — Мабуть, навіть краща за ту...

— Як іззаду?

— Три складочки. Саме так, як ти любиш.

— Може, не будемо брати? Мені не дуже подобається комір.

— Чому ж? Шуба тобі личить. А комір — запроси Бориса Абрамовича. Переробить.

— Мені його щось не хочеться. Марина Михайлівна казала, що він їй зіпсував шубу. Я подзвоню Покровській — у неї добрий майстер.

Дама іще раз глянула на себе в дзеркало.

— Добре, я беру,— сказала вона.— Коли щось не так — Елка зносить.

— Дозвольте виписати?— чемно спитала продавщиця.

— Звичайно, люба...

Чоловік пішов платити. Він розстебнув портфель і поклав на касову тарілочку дві сірі цеглинки сотенних, перехоплених паперовою стрічкою.

— Оце все за одну шубу?!— охнула Дуняшка.

Шуба була загорнута в папір. Продавщиця з серйозним обличчям, на якому відбилася вся урочистість моменту, кількома звичними помахами руки обмотала пакет мотузочком і, вручаючи дамі, так само, як і Дуняшці, побажала:

— Носіть на здоров'я.

— Дякую вам.

— От ми з тобою і з обновами!— усміхнулася дама, помітивши Дуняшку, і ласкаво погладила її по щоці.

У її руках був такий самісінький пакет, як і в Дуняшки, майже такого розміру, і в тому ж таки білому папері з червоними трикутниками, так само навхрест перев'язаний мотузочком. Покласти поряд — не розрізниш.

Чоловік узяв у неї пакет, і вони вийшли.

На вулиці мжичив дощик. Асфальт блищав. Дуняшка й Пелагея бачили, як дама з чоловіком сіли в мокру, лискучо-чорну машину і поїхали. У задньому віконці мелькнула лисяча голівка коміра з червоною пащею.

— Хороші люди,— сказала Пелагея.— Чемні.

Дуняшка глянула на свій пакет. Дощ дрібно сіявся по обгортці, і папір взявся плямами. Дуняшка розстебнула пальто, сховала покупку під полу.

— Мамо, їсти хочеться,— сказала вона.

На задачу від пальта вони купили у лоточниці по булці і по морозиву, решту дрібних сховали на дорогу. Зайшли за газетний кіоск і почали їсти. Вони їли жадібно й мовчки, бо зголодніли, і ще тому, що було незручно їсти на людях. А повз них усе йшли і йшли підняті коміри й капелюхи, кепки й спецівки, окуляри й берети, цокали туфельки й човгали матер'яні боти. Час від часу проходили роздуті портфелі, і Дуняшці здавалося, що вони набиті сотенними. Іноді пропливали лисиці, що затишно влаштувалися під парасольками. На них не капало.

— Ну, ходімо, чи що?— сказала Пелагея, струшуючи з піджака крихти.— Не знаю, чи купив Стьопка гасу...

З автобуса вони зійшли ще завидна. Дощ перестав, та шлях став слизьким і тьмяно поблискував серед чорної, важко осілої вологої землі. Пелагея підіткнула під піджак фартух і, роз'їжджаючись cobітьми по втрамбованій стежці, пішла поперед Дуняшки. Тепер вона поспішала додому, тому що треба іще встигнути випрати Стьопчину білизну. Завтра вранці йому іхати в школу механізації. Дуняшка бігла за нею. Їй також хотілося скоріше додому.

Вже перед самісіньким косогором несподівано визирнуло сонце. Воно вдарило пучком проміння у вузький просвіт між землею й небом, і шлях заіскрився численними калюжами та залитими коліями.

Вийшовши аж на кручу, вони зупинилися передихнути. Після дощу стало тихіше й тепліше. Місто натомило Дуняшку своєю штовханиною, а тут, у полі, було тихо, добре і все таке звичне. Біля соняшника, що самотньо стирчав край дороги, стояло теля. Воно обсмикувало вологе, обвисле листя і неквапливо жувало його, пересовуючи язиком хвостик. Переставши їсти й наставивши вуха, воно задумано витріщилося на Пелагею і Дуняшку. Недоїдений хвостик стирчав з його вологих рожеватих губ.

— Скоро прийдемо,— сказала Пелагея.— Ану, дай сюди...

Вона взяла в Дуняшки пакет і проткнула пальцем папір. У прориві показалася підкладка. Вона була кольору молочної печінки і шовково мінилася проти світла.

— Добра підкладка!— похвалила Пелагея.— Ось подивись.

— Хоч би й на плаття!— сказала Дуняшка.— Мамо, а сукно яке? Я забула...

Проколупали папір у другому місці, добралися до сукна.

— І сукно добре!— ще раз переконалася Дуняшка.

— Ну, сукно таке, що й не зносити! Кажі, що тисячу заплатили.

— За тисячу й гірше буває. Пам'ятаєш, оте висіло, бежеве?

— І дивитися ні на що!

— Мамо, давай на комір глянемо. Ще комір не подивилися.

Комір був м'який і чорний, як воронове крило. Прекрасний комір!

— Як вона сказала — який комір?

— Під котик.

— А-а... Чи бач! Мабуть, дорогий.

— Мамо, і тепле!

— Тепле, дочко.— Пелагея прикинула згорток на руці.— Про теплоту й говорити нічого. А що та шуба? Тільки називається

так. Ні тепла, ні краси. Як кожух. Ще хоч би ціла. А то з латок. Чого доброго — трісне по швах. Та й витреться. А оце вже — краса! І до лица. І сидить добре.

— Я в ньому як доросла, — сором'язливо усміхнулася Дуняшка.

— Мовчи, дівонько, продамо теля — справимо хустку похову.

— І ботики! — вся засвітилася Дуняшка.

— Справимо й боти! Справимо!

Униз біглося легко. Щоб скоротити дорогу, пішли навпростець трав'янистим схилом. Попереду, вихоплене сонцем із темної ріллі, біліло хатами село. Дуняшка, мліючи од тихих таємних радощів, відшукувала очима руду топольку.

Підпасок

Спекотний серпневий полудень.

Випалений, поруділий на пагорбах вигін залито непорушною, дрімотною спекою. Тремтить, мерехтить гаряче повітря, і снують, миготять у ньому з мідним дражливим дзижчанням знавіснілі гедзі.

Підпасок Митька в глибоко насунутому картузі, так що денце виперло гострою маківкою, сидить на пагорбі, на осонні. На плечах наопашки стара ватянка, під нею сховано від сонця торбу з харчами. По пагорбу довгою сірою змією простягся батіг, важкий, грубо сплетений із прогумованих обрізків. Батіг не його — діда Серьоги. Дід уже тиждень як нездужає, каже, «перепікся чи води не так якось напився», і Митька попросив у нього батіг на знак свого теперішнього старшинства і єдино-владдя.

— Бери, бери, — прошамкав дід, дрібно тремтячи кожною волосинкою сивої кошлатої бороди. — Он він, під повіткою на бантині висить... І стару мою бери... собі в підпаски... щоб трудні даремно не пропадали. А я тим часом, може, якось одужаю.

Непорушно висить у білястому небі рідке, розплавлене сонце, ліниво тече неквапливий час пастуха. Ще тільки полудень, а вже намучився Митька з худобою, аж ноги гудуть. Цього року череда ніяк не тримається безтравних лугів. З усіх місцин оці болітця найспокійніші. Вода і зелень осоки надовго приманюють худобу. Він і так веде череду обачно, з вибором, усе

більше низом — по торфовищах та по лозах: тут паші більше, ніж на суходолі.

«Воно, звичайно,— міркує Митька,— добре було б тепер свіжої січки підвезти. Та де там! Цього літа знову прогавили кукурдзу. Бур'ян заглушив».

От і ганяє Митька худобу, пристосовується, як може, день — так, день — отак, день за сонцем, а на завтра — проти. Більше на оцій кружині нічого й не придумасш. А якщо по совісті, то один чорт — що за сонцем, що проти: мучиться худоба без трави.

Гляне Митька з-під картуза, чи не б'ються корови, на дідову стару по той бік череди на далекому пагорбі — стоїть бабця, спершись підборіддям на ціпок, сухонога, в білій, низько спущеній косинці, схожа здаля на лелеку; потім переведе погляд на сосняк, що обступає вигін, навіть звідси задушливий і непривітний своєю гарячою сухістю, потім на могилу із зрізаною вершиною, солом'яно-жовту на схилах од спаленої трави,— і знову втуплюється очима в землю. Скільки разів за літо дивився-передивився і на могилу, й на ліс, що тепер вони все одно як порожнє місце. А більше й глянути ні на що. Хіба на літак ліниво задерє голову Митька, він день у день у цей час пролітає над вигоном. Високо-високо з натрудженим гулом проблищить над усім оцим маревом срібний хрестик і знову розтане в полинялому небі — загадковий і, як зоря, далекий від Митьчиних турбот і життя.

А провівши літак, довго виколупує нігтем численні колючки від татарнику в своїх задубілих ногах або дивиться, як, упившись спекою, стрекоче на батозі сірий коник. Від цього гарячого стрекоту Митьці ще більше хочеться пити, та він притерпівся і тільки облизує потріскані, в білих клаптях, обвітрені губи. Чекає, доки худоба досочує налазиться по осоках.

За чверть години корови, витоптавши вздовж і впоперек болітце, обгризши кострубаті, вже не раз обгризені лози, починають розбредатися, і Митька стомлено підводиться і нетерпляче йде попереду череди, тягнучи за собою довгий батіг, що звивається в куряві. Слідом за ним із далекого косогору мовчки, як тінь, рушає бабця.

В обід Митька виганяє нарешті череду до річки, дойти. Доярок іще не видно. Корови заходять глибше, ховаючи животи від гедзів, довго й уважно тягнуть теплу на пісках воду. Митька, скинувши ватянку і зайшовши вище корів, також лізе в річку просто в незакачаних штанях, зачерпує картузом, п'є, а решту випліскує собі в обличчя, за пазуху. Потім вибирає височеньку кручу, сідає, звісивши ноги вниз.

Переможинці пригнали до річки свою череду раніше. Двоє старих пастухів уже хропуть під вербою, пастушки на піску рижуться в карти. Одного, рудого, Митька знає — це Карпуха, двох інших не впізнати. Регочуть, умочають один одного за чуби в пісок — у дурня грають.

Митька з заздністю дивиться на річку. Весело там! І все в цій «Перемозі» краще, ніж у них. Взяти хоча б худобу. Кинув Митька досвідченим оком — переможинська череда разів у три більша, худоба сита. І доброго заводу — майже сама чорно-ряба. Оддалік за лугом, коло самого села, два бруски біліють — нові корівники. А за селом серед жовтих нив ще три червоні бруски — це вже переможинські свинарники. З цегли нарихтували, один в один. І село в них багате. Поміж зеленню біліє на хатах черепиця, а то й цинком є криті. Он блищить під сонцем, наче дзеркалом вистелено. Це клуб. Радіо чути. Якби не трактор, всю до останнього слова пісню можна розібрати.

Пошукав Митька трактор, знайшов: кукурудзяний силос біля ферми буртують. Упертим чорним жуком повзе на кругу сизо-зелену кукурудзяну гору, натужно реве мотором, а вибравшись на гору, вдоволено стихає і падає на другий схил. І знову чути радіо, співає щось веселе... Живуть люди! Просто на лузі «ялинку» поставили. Митька, правда, сам не бачив, тільки чув, як вона гуде вранці і ввечері, а от дід Серьога ходив, дивився: цікава, каже, штука, корови так і відскакують. І дояркам, ясна річ, полегкість. Та до того їх ще й на машинах возять, — як солдат, у кузові.

Зиркнув Митька скоса на свою Покотилівку — сама нудьга, а не село. Все чистісінько під соломою. Корівник і той очеретом критий. Тільки в одному місці, біля ставка, кучерявляться вербички, а так усе голе, перед хатами руде картоплиння та чорні купки торфу низу. Та ще чорне тирло оддалік, а посеред чорного дві рябі плями — дві недужі корови.

Навіть луг у переможинців здається Митьці кращим, зеленішим. Може, тому, що верби кидають тінь на берег. Та тільки дід Серьога казав, що вони його навесні чимось посипали. Може, й від цього.

Тим часом пастушки покидали карти, сіли обідати. З маленького вогнища вигребли печені яйця, витрусили з торбин помідори, коржі. Поївши, Карпуха викопав із сирого піску під вербою два величезні кавуни, обполоснув їх у річці, і, весь перегнувшись, поніс їх у подолі сорочки товаришам. Розрізав кавун на животі, підняв зріз — навіть звідси видно, що стиглий.

«Ач жирують, чорти пикаті, — незлостиво подумав Митька, — з баштана поцупили». І сам теж поліз у торбу. Дістав шматок

дрібно нарізаного старого сала, окраєць хліба, два огірки, без усякого бажання почав жувати.

На тому боці з'являється вантажна машина, з верхом закида-на свіжою кукурудзяною січкою. Повертає до берега, поволі об'їжджає верби. Дві жінки, по черзі набираючи на вила, скидають січку на землю. Череда підвелася з пісків, бреде слідом. Повіяло хлібним, теплим кукурудзяним духом.

Митьчині корови також занепокоїлись, схопилися. Витягують шиї, нюхають повітря. І не встиг Митька отямитись, як валом полізли в воду. Митька забіг наперед по мілкому, люто шмагонув перед коровами батогом, завернув череду. А з другого краю, прямо од урвища, шубовснула й попливла на той бік чорновуха первістка. Перепливла, обтрусилася на піску і побігла, нетерпляче мукаючи, до машини.

— Не могли в іншому місці висипати!— сердито пробурчав Митька.

І, склавши долоні, гукнув:

— Карпухо-о! Чуєш, Карпухо! Нажени корову! Корова перепливла-а!

Карпуха затримав біля рота велику скибку кавуна, прислухався...

— Що?!

— Корова перепливла!

Карпуха ліниво перекинувся на другий бік, з шумом виплюнув у воду струмінь кавунового насіння, в'їдливо гукнув:

— Більше спи!

— Та не спав я!.. Побачила машину і перепливла...

Карпуха перекинувся на спину, задригав ногами:

— Ой, не видержу! Побачила машину... Ну, сміхота!

— Нажени, Карпухо!— знов попросив Митька, ковтаючи глузування.— Чи тобі важко?

— Нам нічого не важко. Нехай побуде в нас. На курорті. Харч добрий.

Пастушки дружно зареготали.

— А ми що ж, не годуємо, чи що?— образився за корів Митька.

— Воно й видно! Можу звідси ребра перелічити...

— У нас кукурудзи, може, більше, ніж у вас,— не дуже впевнено збрехав Митька.

Надто вже кривдили його в'їдливі слова Карпухи.

Карпуха знову перекинувся на спину, загорлав пісню.

У меня есть сапоги,
Берегу их к лету..

А по правде вам сказати —
У мене их нету.

Пастушата знову догідливо зареготали, а Митька замовк і довго з колючою гіркотою в горлі дивився на байдужу течію.
— Гей, «Світла путь!» Лови за свою корову!— Карпуха жбурнув через річку недоїдену половинку кавуна.— Більшого вона не варта.

Половинка шубовснула в річку, налякавши якусь дрібну рибку.

— Накрали кавунів, а тепер розкидаєте?— гукнув Митька, щоб теж щось сказати у відповідь.

— А ти що за укажчик? Ти в своєму колгоспі вказуй, а на чужий берег носа не сунь. Відкусимо. Мені сам голова казав: «Якщо треба — бери скільки хочеш, не соромся». Зрозумів?

Митька ніяк не міг повірити, щоб їхній Трошин отак-таки з доброго дива дозволив Карпусі шастати по баштану.

— Брешеш!— гукнув він.

— А хоч би й накрали! Це все одно! В себе крадемо, не в вас,— задержувато, з похвальбою відбрехнувся Карпуха.— У нас цих кавунів — навалом. Нам кавуни дрібниця, ми мільйонами орудуємо. Ясно?

— Ясно,— в'їдливо промовив Митька, але кричати через річку нічого не став: нащо даремно з дурноверхим розмовляти?

— А ти б радий вкрасти,— не вгамовувався Карпуха,— та у вас нічого.

— А мені й не треба,— сам собі відповів Митька.— Чим хвалиться! Почув би Трошин...

— Ага, допекло?— Карпуха заклав два пальці в рот і зашвистів.— Замовк? Усі ви там голопупі! В нашому сільпо оселедці пожерли!

Митька від безсилої образи за своїх односельчан облизав сухі губи, міцно стис пужално.

Про ті оселедці — навесні якось було. Ходили в їхнє сільпо. Це тому, що в покотилівський магазин нічого не завозили — дороги не було. Запам'ятав, гад! Тільки не йому, пикатому, говорити про це... Теж працівник знайшовся! За чужими руками та ногами. Побігав би він отак, як Митька. Їм що! Он засипали січку — і години зо дві хоч у карти ріжся, хоч під кущем хропи. Та й сам Карпуха не дуже розженеться. Усе намагається замість себе хлоп'ят послати. Зануда мала! На тому тижні рибу глушив, мішок судаків вигріб. Усе йому мало, куркулю рудому.

— Ну, годі тобі варнякати!— гукнув він, стримуючись.— Жени корову! Тобі язиком молоти, а мені — ось-ось доярки підійдуть, доїти треба.

— Молоко — це вже дідька лисого! Молоко — наше. Кукурудзу жере? Жере! Гляди, як наминає! Виходить, давай сюди молоко! А як же? По совісті!

— Тільки зачепи корову! — похмуро гукнув Митька.

— «Зачепи», справді? Закладаємось? — Карпуха з викликом показав зуби.

— А от спробуй...

— Ну, побачимо, побачимо... — І, обернувшись, гукнув пастушати: — Стьошко, гайда по відро.

Митька, закипаючи холодною, задушливою люттю, полотніючи на лиці, тремтячими пальцями розстібнув ремінь штанів, стягнув сорочку і, забувши про картуз, зненацька пірнув з крутого берега. Виплив він на середині, на мілкому і, підбиваючи воду коліньми, одразу пішов на той бік. П'ятнадцятиметровий кручений батіг, пускаючи по воді вуса, живою зловісною змією тягнувся позаду.

— Хлопці, не бійтесь, — гаркнув Карпуха, схоплюючись з піску. — Нехай полізе...

Та Митька, бугаєм нагнувши голову і дивлячись на переможинців звуженими очима з-під обвислого, мокрого картуза, не стишив ходи. Його гнала, підштовхувала нестерпна кривда, що заклекотіла гнівом і за себе, і за своїх корів, і за «голопухих» покотилівців, за «пожерті» оселедці, за цей ситий, самовдоволений глум, — наче й справді був винен Карпуха в усіх цих бідах та нестатках голої, солом'яної Покотилівки.

Біля берега Митька зупинився, почекав, поки течія винесе батіг, щоб можна було в будь-яку мить замахнутися ним.

Страшна це штука — батіг пастуха! Куди тому дробовикові. Шмагоне кругом ніг, обпече, звалить на землю...

Карпуха розгублено позадкував.

— Ну, гад, підступися! — сказав Митька рішуче й понуро, виходячи на берег.

І, не дивлячись більше на Карпуху, берегом-таки, тримаючи пужално у витягнутій назад руці, найжаченим бісом пішов до корови.

Притихлі пастушки бачили, як Митька об'язував батогом роги первістки, підтягнув її до води і там штовхнув у зад обома руками.

У затінку, під вербою, прокинулися старі пастухи — Іван і дід Коля, заспані, крутять цигарки.

Митька, все ще не прохоловши від образи, хотів був пройти повз них, але дід Коля закивав розкошляною головою, зазираючи:

— Ходи, хлопче, покуримо!

Митька, подумавши, підійшов у чім був, голий, у мокрому картузі.

— Знову побилися, півні?— сказав дід Коля, простягаючи Митьці чорною, кістявою рукою кисет, що апетитно пах махоркою з буркуном.

Митька промовчав, не став жалітися.

— А чого це твого діда Серьоги не видно?

— Не вийшов нині,— Митька крутив цигарку, розсипаючи жовту сипку махорку на мокрі коліна,— занедужав дід.

— Скажи ти! Ой-ой! — гірко зажурився дід Коля.— Не витримав, виходить. Зморився... Звісне діло! По таких лугах, як ниньки... Сам, виходить, справляєшся?

— З бабцею.

— Біда! Чиста тобі біда!

Попихкали цигарками, оглянули один у одного батоги. У переможинців ремінні, обшморгані об траву до блиску. Сухі, легкі батоги, з жовтими латунними кільцями.

— Чуєш, а вашого Сорокіна знову в районній газеті протягли,— сказав Іван, насмішкувато дивлячись на Митьку єдиним оком.— Не читав? Можу дати почитать. За брехню. Подивишся,— наче добра птиця: гімнастерка з кишнями, ремінь офіцерський на пузі, чоботи начищені,— а виходить, брехун. Потіха!

— Не в ременях краса,— сказав дід Коля.— От хоч би й наш Трошин... Ні ззаду, ні з фасаду... Самі жили на ньому. Та ще совість...

— А що, Митько,— знову почав Іван,— все до того йде, що приєднають до нас вашу Покотилівку.

Митька мовчав, з тугою глянув за річку, на свої луги.

— Підеш до нас за підпаска?— усміхнувся Іван.

— Ну чого в'язнеш до хлопчини?— перебив його Коля.— Недобре так... Хіба він винен? Він, може, більше за їхнього Сорокіна про колгосп думає...

— Ну, я пішов,— сказав Митька.— Незабаром доїти...

— Іди, йди,— закивав старий.— Як же це дід Серьога? Та ми ж із ним, либонь, від самого початку колгоспів у цих лугах...

Митька зайшов у воду. Жмури на воді безсило смикали одинокую потонулу хмару. Митька поправив картуз і, пірнувши під хмару, наввимашки, швидко поплив до свого берега.

За долами, за лісами

1

На світанку мене будили журавлі.

Я прокидався у попелястому напівсвітлі північного ранку. Це світло цілу ніч мерехтіло у вікнах. Здавалося, йшло воно звідусіль: світилося сіреньке й рівне, ніби натягнута волога ряднина, небо, світилися з темних глибин тихі озера — і ті, що було видно, і ті, що чаїлися за темними гривами лісів.

Дерев'яне ліжко, високе, міцно збите, щось на зразок «Кон-Тікі», на якому й справді в разі потреби можна було вирушати в далеке плавання, стояло на могутніх ногах посеред просторої, тепер порожньої й лункої хати. Я, житель солом'яної та хворостяної Росії, не переставав зачудовано схилятися перед оцим царством дерева, в яке потрапив.

Прокинувшись, я лежав ще якийсь час на теплому романівському кожущку з довгими зваленими пасмами вовни, що його знайшов у темній комірчині разом із бляшаною лампочкою та залишками гасу на дні пузатої пляшки, обплетеної березовим лубом. Біля моїх ніг, на підвішеній до стелі жердині, парами висіли сухі, в листі, березові віники. У сутінках вони були схожі на вбитих глухарів, прив'язаних за тонкі шийки. І знову я з мимовільною повагою подумав про того, хто збудував із могутніх стовбурів оцю високу дзвінку хату з дюймовим гаком для дитячої колиски в сволюку на два обхвати та оце ліжко-ковчег — для себе й своєї молодиці. Я намагався уявити невідомого мені лісового жителя за його щоденним ділом — на бідній підзолистій ниві, із співучою сокирою на кроквах тільки-но зведеної хати, на ведмежій облозі в лютневому засніженому лісі, у курній жарі маленької лазні під горою, за святковим столом з рибними пирогами та круто соленими рижиками.

Але того, хто жив у тутешніх затишних місцях, вже немає серед живих. На припічку в його печі невідомо скільки літ і зим чорніє назавжди охолоне вугілля — сумні сліди покинутого житла.

Молодого спадкоємця цих лісових хоромів, нащадка третього чи четвертого коліна, я випадково зустрів у Железногорську, в серці Курської аномалії. На своєму броньованому КраЗі в нескінченному потоці самоскидів він багато разів за день спускався бетонним серпантинном на вісімдесятиметрову глибину кар'єру.

Увечері ми сиділи в новенькому скляному кафе з модним не-

дбалим малюванням на оранжевих стінах. Було видно, як над кар'єром курилася заграва прожекторів, що свердлили глибину котлована. Чорний від кар'єрної жару, з білявим хлопчачим боксом, ще мокрим-після душу, в строкатій фланелевій сорочці з закоченими рукавами, він як давній знайомий гукнув:

— Зіночко!

Підійшла юна офіціанточка, тоненька, з підведеними під японку кутиками очей.

— Зіночко, золотко, коньячку.

— Хіба тобі сьогодні не в нічну?— здивувалася Зіночка.

— Голубонько, ти погано стежиш за графіком.

— Дуже мені треба!

Він добродушно зареготав і провів Зіночку щасливо-пустотливим поглядом здорового й незалежного парубка.

Шофери, що проходили до столиків, по-дружньому штурхали його в плече, і він, усміхаючись, показуючи білі міцні зуби, привітно їм кивав, а декого старався штурхнути у відповідь. Було видно, що його тут добре знали і жилося йому метушливо, молоді й весело.

— А брати у мене теж — один у Красноармійську на Волзі, другий — у Сумгаїті. Чув про такий? Ну то там. А менший у Мурманську, на флоті.

— Виходить, розлетілися хто куди.

— Розлетілися!— засміявся він.— Написав меншому, щоб після служби сюди подавався. Та діло його.

— Може, додому поїде?

— Ні!— переконано сказав він.— Ні! Що йому там...

— А ти сам давно вдома був?

— Та років із вісім... Як батька поховав... А ти живи! Їдь і живи, якщо подобається.— Він ляснув мене по коліну.— Про що говорити! Можеш і зовсім залишитися. Напиляєш дров та й живи, пиши собі. Вашому брату тиша більше підходить. Це нам треба, щоб галасу більше. А то просто й двором топоти можна. Колупай по колоді. Все одно потрухне.

...І я поїхав. Дві години літаком — над Рибінським туманним морем, над кучерявою зеленню тайги. Від Вологди — поїздом до якоїсь станції за Сухоною, вкрай забитою сплавними кряжами. Потім розхитаним на лісових корчах автобусом, а там на молоковозній двоколці, під передзвін порожніх бідонів та дзичання гедзів. Біля далекої колгоспної ферми я зліз із молоковозки і пішов пішки через лісові обори та білясті північні жита, оброслі низом біля кореневищ маслюками, аж поки не показалася зеленомоха дзвіничка з облупленими банями і сиві дахи хат на високому пагорку поміж двох озер...

Ясна річ, що ключів від хати він мені не вручав. Приїхав, відірвав від сінешніх дверей навскоси прибиту плаху, боязко піднявся сходами, що розсохлися, ввійшов у хату, що зіткнула назустріч холодною піччю, штовхнув стулки віконниць і присів на порожнє ліжко.

2

Десь на болотах кричали журавлі. Перед сходом сонця їхній крик був таким лунким, що здавалося, ніби птахи кружляють над гребенем хати. Вже вкотре піддаючись омані, я зіскакував з ліжка, відсмикував забуту господарями завіску, що надималася всередину хати, і виглядав з високого, наче вічко шпаківні, вікна.

Казали, що журавлі прилітали на горохове поле — зовсім близько. Але я їх так і не бачив жодного разу. Кричали вони все-таки за гривую на болотах. Лісова луна підхоплювала їхній крик, і він, посилений та стократ відбитий лункою органомною звучністю соснових стовбурів, що обступали болото, метався над трясовиною. Крик цей не був різким або квапливим, не можна було назвати його і трубним покликом. Було в ньому щось глибинне, грудне, як у сильному жіночому меццо-сопрано, — якийсь русалчин напівкрик, таємничий і сумний, що мимоволі відносив уяву в світ напівзабутих казок дитинства.

Та й усе з мого вікна бачилося мені тут казковим: і оця жменька високих хат-теремів на пагорбі між двох озер — деякі забиті, деякі ще з живими червоними калачиками в нешироких різьблених віконцях; і стоси березових дров, складені біля стін закурених лазень, порослі разом із лазнями високою кропивою; і округлі, ще свіжозелені стіжки, схожі на гостроверхі шлеми билинних витязів, і безконечні загороди-прясла з білобокими сороками на березових кілках; і дзенькання коров'ячих дзвіночків, і м'який голос ріжка, вміло закрученого з довгого луб'яного ремня, того самого давнього ріжка, що ним тутешній пастух і досі скликає худобу, яка розбрелася лісовими стежками. І ліси, ліси... Куди не глянь — ліси: чорні, прямовисні, з білими мазками беріз, із малинниками по сухих волоках, з розсіпаними рижиків на галявинах, бори-брусничники, бори-моховики, глухареві та ведмежі звали, журавлині болота.

Я дивився з віконця своєї хати, слухав журавлів і думав, що, звичайно ж, не в степовій солом'яній Русі народжувалися казки мого дитинства — про ведмеда з березовою ногою, про колобок, який виставили, щоб прохолов, саме на отаке віконце з вигадливою в'яззю по козирку наличника, про ріпку, солодку й кріпку,

яку «тягнуть-потягнуть — витягти не можуть» і яка так і ввижалася мені серед головок капусти, про сестричку Оленку та її братика Іванка і про те, як жили собі дід та баба і була в них Курочка Ряба...

Все це на моїй батьківщині лишилося тільки в пам'яті людей та в книжках. А тут все ще жило.

У цьому невеличкому селі й насправді жили дід та баба. Тільки дід Михайло жив у хоромах праворуч від мене, а баба Євдокія — ліворуч через дві хати. Були вони самі-самісінькі, кожен сам собою. А в хаті навпроти жила сестричка Вірочка-плотвичка із братиком Митькою. При них і Курочка Ряба, сіренька в білих цяточках, з курчатами. Батько у Вірочки-плотвички — Семен Лутков, колгоспний бригадир, мати — телятниця. Через кілька пусток, у кінці села, вікнами на розшарпаний горбатий місток стояв Маріїн терем. Марія, вважай, також жила сама собою, оскільки менший син Васька був шофером у колгоспі, там при гаражі й ночував і завертав додому хіба що перемінити засмальцьовану сорочку.

Окрім цього люду — вісім душ на дванадцять хат, — у селі більше нікого не було. Та й то, кажуть, густо. За сусіднім волоком у Тарутині тільки один дід zostався. Вже й сільце те з усіх паперів повикреслювали, і містків туди не лагодили, вуличні стежки позаростали, і на кинутих городах ялиник прорізався, а він, дід тамтешній, все ще тримається.

3

З вікна в вікно через дорогу мені було видно, як Семен Лутков пив чай. Поблискував самовар, біліла полотняна скатертину, стукала чашками Семенова жінка Параскева. Семен, іще в майці, сьорбав з блюдечка і читав перед тим, як закурити, аркушик з відривного календаря. Потім, уже в піджаку й чоботях, з дерматиною сумкою-бригадиркою через плече, виводив з воріт чалого мерина, кидав на нього складену вчетверо попону, пристібав широким брезентовим ременем і неквапливо гукав у вікно:

— Параню!

— Зараз...— озивалася Семенова жінка.— Малого заспокою...

З глибини хати чулося вередливе пхикання братика Митьки і заспаний, прохально-ласкавий голосок сестриці Вірочки-плотвички.

— Спи, Митько. Чого скривився? Будеш ревти — на горох не пізьму.

Нарешті вибігала запнута білою хустинкою Параскева, вилазила на скинуті під вікном колоди і вже звідти, поки Семен тримав повід, задерши вище спідницю, падала животом на спину мерина.

— Посунься-но,— просив Семен і також сідав на мерина.

Щоранку Семен підвозив Параскеву до її телятника — чотири версти за лісом — і вже звідти їхав бригадирствувати. Удільне князівство його складалося з шести — восьми дуже поріділих поселень, схованих одне від одного за долами, за лісами, і Семен, не злязачи з свого мерина, об'їжджав нивки та сінокоси до заходу сонця. Ще недавно в тутешніх місцях був свій самостійний невеликий, але міцний колгосп, що об'єднував ближні маленькі села. Та потім його влили в другий, а другий — у третій... Колгосп усе віддалявся й віддалявся кудись від тутешніх людей, як віддаляється вода, залишаючи після себе пересихаючі заглибини з сякою-такою рибкою. Одні перебиралися ближче слідом за непосидючим мандрівним колгоспом, а інші, опинившись на мілині, роз'їхалися.

Тільки Семен, стародавній незмінний бригадир, з постійною впертістю жив на колишньому насидженому гнізді. І, може, й не тільки через упертість, а через тиху, невимовну любов до тутешньої землі, сподіваючись, що коли-небудь полюдніють і заповняться новими хатами поріділі посади.

— Вірочко, не забудь покрити курчатам яєчко,— вже від'їжджаючи, говорила Параскева.

Побачивши мене, обоє віталися: Семен поважно ледь піднімав кепку, вимовляючи з наголосом на літері «о»: «Доброго здоров'я», Параскева — м'яко і співуче, сором'язливо: «Здрастуйте».

— Бригадирствувати?— питав я.

— Треба!— казав Семен, і було видно, що ніс він свою службу з солідною діловитістю, як бувалий, до всього звиклий сержант, котрому доручили тримати розтягнутий фланг помітно поріділими силами.

Через кілька хвилин повз моє віконце промайнула Марія. На ній Васьчина перемазана мазутом ватянка, підперезана якоюсь червоною крайкою, гумові чоботи квапливо виляскували по литках: фр-фр. На зігнутій руці біля ліктя — старий, почорнілий козубень, на дні якого перекочувався окрасець хліба. Марія також віталася із словами:

— Побігти рижичків набрати.

— Вже є?

— Як не бути... Учора бігла однією місциною — наче хто грошки розсипав. Приходь пригощатися.

— Так рижики ж найкраще солити. А мені вже й їхати незабаром.

— Скільки там — солитися! Рижик довго не роздумує. За день і просоліє...

Марія поляскала, пофуркала великими чобітьми, а слідом за нею посявся через березу над вікном дрібний дощик.

Мені було видно з вікна, як Курочка Ряба сховалася від дощу під Семенову хату і звідти, з-під стіни, з-за дрібної дощової мережі, заклопотано почала скликати свій непосидючий виводок, що розбігся по траві.

Із свого віконця висунулася Вірочка, виставила під дощик руку, засміялася. Потім побачила внизу квочку з курчатами, побігла й повернулася з ножом та яечком. Висунувся й Митька, почав дивитися, як Вірочка розколупувала яйце і потім кришила його на підвіконні.

— Ціп-ціп,— примовляла Вірочка, брала пучку жовтого кришва й кидала вниз.

Митька теж незграбно, жменькою, загірбав кришиво, виставляв з вікна руку, розтискав кулачок, але яечко, прилипши до пальців, не сипалось, і тоді він сунув палець в рот.

— Митько, не смій їсти!— говорила Вірочка.— Я тобі друге розколупаю. А це курчатам. Ціп-ціп-ціп...

Жовті пуховички, тоненько попискуючи, вовтузилися в калачиках, ганяючись за їжею, і Курочка Ряба, вся розпушена, настовбурчена, гомоніла над кожною крупинкою.

А дощик усе сіявся, і все так само сумно викликали когось за лісом журавлі.

4

Якось перед сніданком прийшла до мене баба Євдокія, принесла іконку.

У сусідніх селах траплялися цікаві ікони, років по двісті — по триста кожній. Іноді зустрічалися ще й старіші: суздальського письма, ті, що забрели сюди з півдня, і біломорські, які зберегли в малюванні сліди візантійської манери — пишної та урочистої, парадної. А суздальці малювали своїх святих та апостолів вільно й просто.

Розпитував я про ікони і бабу Євдокію з дідом Михайлом як найстародавніших жителів села. Проте дід Михайло виявився невіруючим і сказав, що іконок у хаті давно вже не тримав. Коли померла його стара, то іконки він, правда, не став знищувати ні сокирою, ні в печі, а пустив їх по річці. А баба Євдокія сказа-

ла, що є в неї пресвята діва з немовлям дивовижної роботи і щоб я обов'язково зайшов подивитися на ту діву.

Та я ніяк не міг зібратися, і от вона, стукаючи по сходах костуром, прийшла сама.

— Вже й не зійду,— сказала вона з порога.— А бувало, бігала в оцю саму хату... Як коза!— Вона була у веселенькій хусточці з іноземними фестивалними словами на блакитному полі.

Баба Євдокія присіла на лавку перепочити після сходів.

Кофта на бабі Євдокії трикотажна, довга спідниця з білим старовинним фартухом. На ногах малонадівані сільповські парусинові туфельки з шкіряними носками.

— А ти ж чого це... голубе, не йдеш? Таж обіцяв...

— Та от...— Я розвів руками.

Баба Євдокія оглянула хату: видно, давно тут не була. Очі в неї на диво молоді — блакитненькі і ясні, не полиняли, не засльозилися. Видно, замолodu була дуже гарна з лица. Та й тепер іще по-старечому чимось красива. І сивина під хусткою, і великі гулясті руки з пергаментно-прозорою коричневою шкірою, під якою видно кожну синю жилочку,— все на місці, все на часі.

— Принесла я тобі... голубе... оту іконку... коли цікаво.— Голос у баби Євдокії чистий, співучий, як у далекому дитинстві: «В якомусь царстві, в якомусь государстві, за долами, за лісами...»— І ще вареннячка принесла...

Баба Євдокія розгорнула на колінах білий вузлик, витягла слічок з варенням, поставила на віконце, а вже потім показала й саму іконку.

— Ну, оце і є пречиста з немовлям. Поглянь лишень.

Я взяв у руки важку дощечку, глянув — і мені стало ніяково: на неї було наклеєно огоньківську репродукцію «Мадонни Літти» роботи Леонардо да Вінчі.

— Смирнення й печалі незвичайної...— сказала баба Євдокія, ревниво заглядаючи із-за мого плеча в картину.— Видно, великий майстер писав... Не інак...

— Великий, бабусю, великий,— сказав я.— І давно вона в тебе?

— Та років із вісім-дев'ять... Наші діти в озері зловили... Хвилями в очерет прибило... От і мокла хтозна-скільки часу, а фарби не погасли...

Я розглядав ікону й думав: хто це так посміявся над бабою Євдокією? І чи не дідова Михайлова оця іконка, пущена колись ним по річці, а потім зловлена й заклеєна репродукцією сільськими бешкетниками?

— То візьми... якщо треба,— мужньо сказала баба Євдокія й зітхнула.— У мене ще Микола-угодник зоставсь... То виста-
чить мені й Миколи...

Я знову почав розглядати схилену над немовлям мадонну, від якої й справді ніяк не можна було одірватися, а баба Євдокія, сидячи на лавці і спершись підборіддям на руки, що хрест-на-
вхрест лежали на кінці костура, тим часом сумно й пильно роз-
глядала мене.

Я спитав:

— Чого, бабусю, так розглядаєш мене?

— Та чого розглядаю... Чом сам у хаті живеш? Живи в мене... Чаю нагріти чи зварити. Я б з превеликою охотою... А то в усій хаті моїй тільки й звуку, що ходики.

І мені став зрозумілий сумний погляд баби Євдокії, що знудьгувалася за буденною хатньою турботою про іншу люди-
ну. Велика потреба матері, що не залишає її до останнього по-
дику, оте саме святе почуття, яке й зобразив да Вінчі в своїй
Літті.

— Чого ж це ми як таргани по кутках: кожний у своєму,—
сказала баба Євдокія.— Таж люди...

— Спасибі, бабусю. Тільки вже й перебиратися ні для чо-
го — їхати мені скоро...

— То хоч так заходь.

— Так — зайду. А що ж сини — пишуть?

— А в мене, голубе, не сини, а дочки. Три, і всі дочки.

— І теж роз'їхалися?

— Одна, старша, в Москві. За інженером замужем. Була
я: справно живуть. Наймичку держать. Хотіли мене в себе ли-
шити. Зять був і наймичці відмовив, щоб, значить, її ліжко мені
віддати. Квартира у них хоч і на дві кімнати, а подивилися-по-
дивилися — нікуди ще одне ліжко ставити: усі кутки заставлені.
Ото й хотіли були наймичку розрахувати... Ну я й повернулася.
Це Таїсія. А Ольга за військовим, на островах, вже й не вимовлю
назви. У тих не була: далеко. Літаком треба, а вже потім паро-
плавом, та й то тільки влітку — пароплавом тим... Далеко. Ну,
а найменшенька, Августа,— коло мене все жила. А як дівкою
стала, теж полетіла шукати свою долю. Парубків же в нас тут,
як подивитися, то й зовсім немає. От і полетіла, голубонька, бо
чого ж сидіти? Ну і я тепер сама, як димар погорільський на по-
пелищі... А ти, голубе, заходь... Попиши-попиши своє та й за-
ходь...

Баба Євдокія розслаблено підвелася і потупала до дверей.
Я провів її по сходах аж униз.

— А журавлі усе кричать,— сказав я.

Постояли, послушали.

— А я й не чую,— сказала баба Євдокія.— Глуха стала. А може, й звикла. Усе ж бо життя отак кричать...

5

Дощик тихо відсіявся. У вікно дихнуло мокрими стіжками та по-весняному гірким ароматом осик. Мені було чути, як моя сусідка Вірочка, вибігши надвір після дощу, наспівувала:

В жизни раз бы-ва-ет
Восемнадцать лет!

Коли я приїхав сюди і поселився навпроти Семенової хати, Вірочка-плотвичка, дізнавшись про свіжу людину, цілий день товклася з братиком Митькою на вулиці, намагаючись привернути мою увагу. Другого дня вона посміливішала і прийшла до мене в хагу. Вона увійшла нечутно — тільки хитнулася завіска на вікні — і зупинилася біля порога, тримаючи братика на спині. Ніяково переступаючи на порозі тонкими, гусячо почервонілими босими ніжками, обліпленими мокрою трав'яною січкою, вона дивилася на мене допитливо і з цікавістю, дивилася якось одним оком, тому що друге її око було закрите волоссям, що впало набік — вона не могла його поправити, притримуючи обома руками Митьку під голий зад. Верхня губа її підківкою піднялася над двома рідко розставленими зубами. На Вірочці, худенькій і невагомій, висіло завелике по-старечому довге плаття з бумазеї. Митька насуплено виглядав з-за плеча. Обое вели зо мною немовби німу розмову: «Ну от ми й прийшли. Проженеш чи не проженеш? Ти не проганяй нас, а то батька з матір'ю немає вдома і нам нудно самим у порожньому селі. Ми подивимося на тебе, на твої речі, на те, що ти тут робиш і підемо собі тихенько».

— А! Це ви! Ну проходите, проходите.

Вірочка ніяково переступила ногами.

— Як же тебе звати?

Вона зашарілася, потупилася і собі під ноги швиденько сказала щось отаке:

— Вірчкаплотчка.

— Як-як?

— Вірочка-плотвичка,— повторила вона повільніше й чіткіше.

— А чому ж — плотвичка?

— А я плаваю баско... Мене розгойдають, кинуть в озеро, я й попливу... Як плотвичка.

— Ох ти ж рибка краснопера! Чого ж ти отак біля порога?
— А я, дядю, тобі гороху принесла,— сказала Вірочка-плотвичка.— Зелененький.

— Та ну! Я дуже люблю зелений горох.

Дівчинка ступила на середину хати, наказала Митьці, щоб тримався міцно. Той одразу обхопив її за шию товстими рученятами. Вірочка-плотвичка вивільнила свої руки і швиденько розв'язала поясок на платті. І враз на підлозі біля Віроччиних ніг набігла купка стручків.

— Та мені одному й за тиждень не з'їсти! Давайте-но разом.

— Ні... Ми на полі наїлися. Це тобі...

— Ну тоді я вам дам по олівцю, і ви будете малювати. І по аркушу паперу.

Діти присіли на лавку.

Вірочка-плотвичка взяла свій олівець, оглянула, послинила — хімічний чи простий?— обережно накрутила на нього трубочкою аркушик паперу і сховала за пазуху. А братик Митька схопив олівець за кінці кулачками, витягнув руки і враз, надувши щоки, забібікав, натужно почервонівши й пускаючи бульки

— Це він у шофера грається,— пояснила Вірочка.— Він як патичка знайде, так і починає кермувати. Татко каже — шофером наш Митька буде.

Отак ми познайомилися того разу.

В жизни раз бы-ва-ет
Восемнадцать л-е-т!—

все наспівувала під вікном Вірочка-плотвичка, і я не витримав, визирнув з вікна, щоб подивитися, що вона робить. Вірочка, наспівуючи, розкладала під вікном жмутики якоїсь м'якої трави. Вона клала їх рівними рядами, один до одного, і кожен жмутик посередині було перехоплено трав'яним перевесельцем. Згори мені не було видно Віроччиного обличчя, його закривала біла косинка курінцем, тільки швиденько мелькали тонкі темні руки, і в цій косинці, в просторому балахонистому платті і в своїй грі-роботі вона схожа була на маленьку жінку. Поряд із нею рачкував білоголовий Митька. Він хапав жмутики і зосереджено розсував їх на билінки.

— Несмія розсмикувати, Митько!— говорила Вірочка.— Це ж льон! Ти краще розстеляй зо мною. А я потім тобі сорочечку витчу.

Братик Митька дивився, як Вірочка-плотвичка розстеляла «льон», пробував і сам класти жмутики, та, видно, клав їх якось не так, і Вірочка говорила:

— На тобі краще патичка. Шофером будеш.

Митька хапав патичок і починав дудіти

— Бі-біп... бі-біп... фр-фр...

— Поїхав, поїхав наш Дмитро, — казала Вірочка. — Їдь, Дмитре, в Мурманськ, до дядька Миколи. Будеш із ним шофером. Там пряники солодкі. Ти мені пряників солодких привези, а я тобі сорочечку витчу. Білу сорочечку з червоним поясочком.

6

Помітила мене у віконці Вірочка-плотвичка, гукнула, як завжди:

— Дядю Женю-ю-ю...

— Га-а... — озвався я, так само розтягуючи голос.

— Що роби-иш?

— Пишу, Вірочко...

— Все пишеш та й пишеш!

— От я й думаю: чи не відкласти на якийсь час? У гості до тебе піти, абощо?

Вірочка насторожилася, перестала розстеляти свої снопики: чи правду я кажу?

— Самовар поставиш — то прийду.

— А не дуриш?

— Справді прийду

Вірочка-плотвичка якийсь час уважно дивилася на мене, потім, раптом зрадівши, щасливо усміхнулась, підхопила Митьку й, полохаючи курчат, побігла до хати.

На порозі вона ще раз оглянулася, і мені було видно її білозубу усмішку.

Самовар шумів, приставлений трубою до душника печі. Вірочка набирала гашеного вугілля і, трохи піднявши трубу, кидала його у вогненне жерло. Побачивши мене на порозі, вона випросталась і, тримаючи вугілля, провела рукою по лобі, відкидаючи волосся.

— Проходьте, — сказала вона по-дорослому заклопотано й серйозно, називаючи мене на «ви» на знак урочистості моменту.

Посеред кімнати висіла глибока й простора колиска, наче морський баркас, пофарбована в зелене, з різьбленням на бортах і кормах — червоні лебеді та рибки. Братик Митька, стоячи в ній і випнувши голий живіт, силкувався розгойдати її за вервечки.

— Бі-біп! — сердито сигналив Митька й старанно фурчав.

— Кочегариш? — кивнув я йому і штовхнув колиску.

— Він у нас шоферистий,— усміхнулася Вірочка-плотвичка. Ніс у неї був вимазаний сажею.— Він і в Мурманськ поїде. У Мурманську багато наших... І дядько Коля наш... І Федір діда Михайла.

Вона дістала із скрині нову лляну скатертину, постелила її поверх старої, вузькими долоньками пригладила злежані пружинисті складки, дістала з шафочки чашки, хліб, баночки з варенням і, підхопивши самовар, поставила його на бляшану тацю.

— Сідайте, дядю Женю,— сказала вона, зашарівшись.— Чим багаті, тим раді,— додала вона, наслідуючи Параскеву.

Митька також попросився, і Вірочка, вихопивши його з коліски, посадила до столу на лавку.

— Та ви пийте...— пригощала мене Вірочка-плотвичка.— От чорничне, кисленьке... А це морошка. Я сама морошку не дуже... Надто солодке... А ви спробуйте... Це в нас торішне. Нового ще не варили...

Я пив з кисленьким чорничним, із запашним суничним, пробував жовте, медове з морошки. Вірочка, присьорбуючи з блюдця, ревниво стежила за мною і перехоплювала мою порожню чашку:

— Давайте наллю.

— Налий, голубонько. Що ж, незабаром і в школу, га?

— Та вже скоріше б...

— Скучила?

— Авжеж... Сама й сама. Все тільки з Митькою.

— А підеш — то куди ж Митьку?

— А ми його бабі Євдокії віддаємо. Їй навіть цікаво... Бо одна ж... Дід Михайло теж просить, щоб йому віддавали...— Вірочка розвела руками.— Баба Євдокія казала, щоб тільки їй, бо дід Михайло курить...

— А школа далеко?

— Отам.— Вірочка-плотвичка махнула в куток рукою.— У Маслючисі. Раніше, кажуть, то й тут була... А потім перевели... Учнів не стало... У нас і тепер у другому тільки троє... А так усі різні: хто в першому, хто в четвертому... Кажуть, що в оцей... як його... забиратимуть...

— В інтернат?

— Еге ж.

— В інтернаті добре тобі буде.

Вірочка подивилася на мене, щось обдумуючи, і раптом квапливо заговорила:

— Та ви пийте, пийте! Я іще наллю.

— Та вже упрів. Трохи перепочину.

Я відсмикнув завіску, щоб протягло свіжим вітерцем.

На підвіконні поряд із вазоном стояв маленький дерев'яний чоловічок.

Вирізаний із шматка вільхи, він був цегельно-червоний і своєю великою головою, лукавою посмішкою й складеними на животі короткими ручками нагадував якогось поганського божка.

— Це хто ж такий?

— А це моя лялька Катька,— сказала Вірочка-плотвичка.

— Ну яка ж це Катька!— здивувався я, розглядаючи божка.— Це дідок-лісовичок.

— Ні, Катька,— засміялася Вірочка.

— Ну гаразд, нехай буде Катька. Хто ж тобі зробив такого?

— А це все дідусь Михайло. Він і ріжки майструвати вмів. Хочеш, я подарую тобі справжню ляльку? З кісками, у платтячку.

Вірочка потупилась.

— Взавтра підемо з тобою до магазину і купимо. Тут є магазин?

— Є. У Маслючиси.

— Ну от, завтра ж і підемо.

— Ой Митько!— схаменулась вона.— Ти знов увесь вимазався варенням. На тебе ніяк не наперешся.— І, стараючись приховати радість, заклопотано почала витирати Митьчині чорничні щоки.

Над хатою далеко, по-джмелиному загуло.

— Літак,— сказала Вірочка.— Архангельський.

— А ти як впізнала?

— Літак? Він завжди о цій порі летить.

Вона зіскочила з лавки і підбігла до ходиків, вставлених у спеціальну шафочку — з дверцятами й зашкльованим віконцем.

— Перевірити годинник...— сказала вона, відкриваючи дверцята.— Якраз о дванадцятій над нами пролітає.

Братик Митька, почувши літак, насторожився, розкрив рот бубликом. І, переконавшись, що це зовсім не джміль, а справжній мотор, щасливо заусміхався.

Я глянув на свій годинник і також поправив: підвів на дві хвилини — орієнтуючись на високе захмарне гудіння.

Вірочка-плотвичка іще зранку віднесла братика Митьку до баби Євдокії, і от ми вже йшли невеличким селом, прямуючи на Маслючиху. Вірочка була в новому рожевому платті білим го-

рошком, у барвистенькій косинці, з носовою хусточкою, підткнутою під край зібраного короткого рукава. Обличчя серйозне, заклопотане, а очі так і сяють.

— Куди це так прибралася наша красуня, наша словутниця?

На закритому колодязному зрубі сидів дід Михайло, права нога в чоботі, ліва — у валянку. Дід Михайло воював іще з «Вільгельмою»; от уже півсторіччя носить на лівій нозі все той самий рудий валянок з розрізаною і розсмиканою халявою. Дід Михайло перестав стругати березову колодку і хитро примружився на Вірочку-плотвичку — зовсім так, як її дерев'яна лялька Катька.

— І куди так поважно прямуємо?

— До Маслючихи, — відповіла Вірочка.

— По пряники-цукерки?

— По ляльку!

— По ляльку? — сплеснув руками дід Михайло. — А я саме тобі нову роблю.

— А то — з кісками.

— То я тобі й кіски виріжу.

— А то — в платті.

— То й плаття...

— А те плаття роздягати можна.

— А! Ну це інша річ. Іди-іди... А чи не купила б ти мені макаронів та піску-цукру?

— Куплю.

— А то в мене всі макарони скінчилися. А нога в мене — Вільгельма клята — не бігає.

Марія також виглянула в віконце:

— Куди це наша Вірочка так біжить?

— По ляльку!

Вибігли за село, перейшли горбатий місточок, що одразу за Маріїною хатою, перейшли зеленою отавою із стіжком, синіми льонами, білястими житами — дедалі вище, вище на гірку до лісового волока. У житі, на темній молодій ялині, на самому вершечку гойдалася тетерка.

І жайворонки дзвеніли над головою, ніби по весні. Один, напевно, найсміливіший, упав з піднебесся, сів на великий замшлий камінь край дороги з чистим озерцем води в колії і довго пив, задираючи голівку.

Вийшли на гірку, озирнулися. Темні ліси розбіглися в усі боки. На бугрі між двох озер — невеличке село Вірочки-плотвички. І таке воно маленьке здаля, ніби купка сірникових коробочок на гривеник. А трохи далі, осторонь, на іншому бугорку, ще купка коробочок — то Ворониha, а он за тією високою гривною

з темними вільхами низом — Параскевина ферма, а за цією гривою — Тарутине, а до Маслоучихи ще бігти й бігти.

Потім ішли волоком в чуткій тиші лісу. Вірочка все бігла й бігла, і круглі ямочки від її п'ят відбивалися на вологій лісовій дорозі. Цікава білка, мабуть, помітивши рожеве Віроччине плаття, двічі туди й сюди перелетіла вгорі над просікою. Руді маслоуки юрбами висипали з-під дрібного ялиниці, ніби також хотіли подивитися, хто й куди йде лісом у такому рожевому платті з білими горошинами.

— Біжімо швидше, а то на перерву зачиниться,— заклопотано говорила Вірочка-плотвичка.— Або на базу поїде...

І от відкрилася Маслоучиха й сільський магазинчик у кінці села. У магазин заходили й виходили люди. Побачила Вірочка, що люди заходять і виходять, і ще більше заквапилася:

— Ходіте, ходіте, а то поки добіжимо, то...

Добігли, встигли. На тесових східцях магазину сиділи якісь бабусі. Всі в нових хусточках і у всіх великі жилаві руки — як у баби Євдокії. Прийшли, очевидно, посидіти на магазинному ганку, погомоніти, побачитися. Раніш до церкви ходили, а тепер до магазину: діло старече — аби на люди.

— Чия ж це така ягідка-росинка?— враз заговорили-заспівали бабусі, побачивши Вірочку-плотвичку.

— Напевно, з Тарутина?— спитала одна бабуся.

— Що ти, дівко, з якого там Тарутина? У Тарутині тепер нікого з дітей немає. Сам старий Митрофан, та й то не знаю, чи живий?— сказала друга бабуся.

— Може, з Вороники?— сказала третя бабуся.

— І не з Вороники. У Воронісі хто такий є? У Алпати два хлопці та у Савівни внук з Архангельська живе. Дочка її, бач, спіткнулася, гріх стався, ну то внука до бабці відвезли. А більше там і родити нікому, в отій Воронісі.

— Луткова я,— сказала Вірочка.

— Бригадірова!— сказала перша бабуся.— Як же виросла! І не впізнати. Ох, золотко ти моє! Як же там баба Євдокія, чи жива? Тупає?

— Жива.

— І дід Михайло?

— Живий і дідусь Михайло.

— Бач який молодець!

У магазинчику, заставленому панцирними сітками для ліжок та ящиками з болгарськими помідорами, товклися люди: мали привезти хліб. Пахло новими гумовими плащами, гасом та оселедцями. Вірочка-плотвичка мишкою пробралася попід ногами до прилавка, зірко оббігла очима полиці — гасові ліхтарі, елек-

тричні чайники, солом'яні капелюхи — і нетерпляче обернулася. Я теж протиснувся.

— Що вам?— спитала мене товста присадкувата продавщиця, побачивши в моїй руці п'ятірку.— Тільки біла.

— Та ні. Мені б ляльку.

— Пляшку?

— Ляльку.

— Яку ляльку?— не зрозуміла продавщиця.— А, ляльку? Іграшку?— зраділа вона, згадавши знайоме слово, що якимось вискочило з голови. І вже з полегшенням сказала:— А ляльок немає.

— Як немає?

— Не завозили.

— Що — на базі немає?

— На базі, може, й є, та ми не завозили.

— Чому?— здивувався я.— Лялька — необхідна річ.

— А в нас лялька — неходовий товар.

— Та чому ж неходовий?

— Ви, громадянине, спочатку дітей народіть,— чомусь образилася продавщиця,— а тоді й пред'являйте претензії до магазину. Я ляльок навезу, а вони будуть на моїй шиї висіти. Мені й так нікуди товар класти.

Ми вийшли з магазину. Вигляд у Вірочки-плотвички був розгублений. Та по дорозі вона стала веселіша, а може, просто своїм маленьким жіночим серцем перемогла кривду і вже кричала мені з лісу, із густих заростів:

— Дядю Же-еню-ю! Скільки мали-ини! Іди рва-ати!

8

Через тиждень я від'їжджав.

Я вийшов із хати, знайшов стару плаху й почав забивати сінешні двері. На стукіт сокири прибігла Марія, виповз, підігнувши рудий валянок, дід Михайло. Вискочила Вірочка-плотвичка з братиком Митькою на спині. З Семеном та Параскевою я попрощався іще до сонця, коли вони сідали мерина.

— На дорогу,— сказала Марія і силоміць засунула в мій переповнений заплічний мішок банку свіжопосолених рижиків. Дід Михайло вручив мені випалену вербову дудочку з лубовим розтрубом і тут-таки показав, як на ній грати. Дудочка проспівала ніжно й оксамитово. Прокурені Михайлові пальці тремтіли.

— Пожив би ще з нами,— сказав він, витираючи об долоню мундштук дудочки.— То й пісень би тебе навчив.

— Спасибі, дідусю... Що поробиш? Треба їхати...

— Ну їхати то їхати... Тільки питаю я тебе на прощання. Я от супроти Вільгельми воював, а ти супроти Гітлера. У тебе он на грудях планочки. І я теж «егорія» маю... Правда, не надіваю, бо «егорій», а маю. Ворог-супостат один. А тільки мені з цього ніякого толку, самі неприємності. П'ятдесят років із сухою ногою. Хто я? Не робітник і не колгоспник. Так, копчу небо...

— А ти, дідусю, носи свого «егорія». Тепер дозволено. Тепер це навіть почесно,— сказав я.

— Та «егорій» «егорієм»... Мені б пенсію яку-небудь... на тютюн... Будеш у Москві, от і дізнайся. Так, мовляв, і так. Є такий дід Михайло. Хоче знати, хто він... Так і скажи Калініну.

— Калінін, дідусю, двадцять років як помер.

— Невже?— дід Михайло задумано посмикав бороду.— Двадцять років? Ай-я-я... А в календарях усе малюють.

— Хорошою був людиною, от і малюють.

— Це так, душевний... От біда... Ну та що тепер робити... Ти ще до кого слід зайти... А й напиши...

— Напишу, дідусю, обов'язково напишу.

Баба Євдокія принесла старовинний льяний рушник із червоною вишивкою. Подала на витягнутих руках з поважним обличчям, та тут-таки не витримала, розплакалась і обхопила мене за шию.

— А ми всі так звикли... А тепер он і од серця живцем відривати... Все проводжаєм та й проводжаєм... Все їдуть та й їдуть.

— Ну, годі тобі, дівко...— насупився дід Михайло.— На дорогу ревти... Їдуть — виходить, треба... Не тут тепер Расея, в лісі з ведмедами. Расея з лісу вибралася...

Ми попрощалися, одна тільки Вірочка-плотвичка з братиком Митьксю вчепилася проводжати мене. Вийшли ми з нею за село, за березові ворітця, перейшли горбатий місточок...

— Ну, Вірочко, іди, а то важко ж тобі з Митькою...

— Ні... Я ще трошки проведу... Ми з ним по горох у поле бігаємо...

Пройшли лугом поміж стіжків, почався льон на пагорку.

— Іди, іди, Вірочко...

— Ще трішки... Он до тієї ялини...

Перейшли синій льон, руді жита, минули ялину, на якій гойдалася тетерка, добралися до каменя на гірці з калюжкою в колії, з якої минулого разу напився жайворонок. Біля каменя ми попрощалися.

Я пішов та все оглядався на Вірочку, на Митьку, на сіреньке тесове село, що зникало в сірій далечині: щось не давало мені йти просто, не оглядаючись.

А Вірочка-плотвичка все стояла й стояла серед жита на високому камені, тримаючи Митьку на спині. У довгому балахонистому платті, в білій косинці курінцем, з тонкими, як очертинки, ногами. Здаля вона була ще більше схожа на маленьку жінку.

І раптом я почув її далекий тонкий голосок:

— Дядю Же-ню-у! Дядю Же-ню-у-у! Погля-ань!

Я обернувся.

Над лісом з'явилися два великі, темні, чітко вималювані птахи. Вони беззвучно махали широкими крилами, час від часу гортанно перегукувалися, і голос їх, тягучий та сумний, здавалося, заповнював собою все небо і всю землю, проникав у найглухіші лісові нетрі та в найбездонніші глибини озер.

Додому за матір'ю

1

Коли поїзд прибув до Москви, Васюкеєв усе ще по-богатырському хропів у порожньому купе м'якого вагона. В новому касторовому піджаку, нейлоновій сорочці та рудих собачих унтах він лежав навзніч, зчепивши на животі товстопалі руки в синіх цятках підшкірного вугілля. Світло-русі кучері розсипалися по купці нерозібраної постільної білизни, запхнутій під голову.

Провідник довго смикав його за рукав. Васюкеєв поводив бровами, жував, страшно скрегочучи міцними зубами, врешті розклепив очі і каламутно, розгублено втупився в провідника.

— Вставай! Приїхали!

— Куди?

— Москва, братику. Білокам'яна.

Васюкеєв повернувся на бік, шарпнув занавіску. За вікном було блакитно і сонячно, перон густо кипів народом, яскрілі квіти і барвисті весняні капелюшки.

— Оце-го махнули! — позіхнув Васюкеєв, дивуючись із того, як швидко домчав його поїзд до столиці, і пригадуючи, як ще зовсім недавно він залазив у вагон, геть-чисто заляпаний косою заполярною хугою, і як оцей самий дідуган провідник, ховаючи

ліхтар під полу казенної шинельки, гнувся в три погібелі від снігу, розглядаючи його, Васюкеєва, квиток у м'який вагон.

Він сідав у Воркуті і був заклопотано діловитий на очах вагітної дружини Каті, яка його проводжала і все твердила, аби не пив зайвого і не розкидався грішми. Прощаючись із дружиною, Васюкеєв стояв на підніжжі вагона, затуливши прохід ведмежою шубою. З червоним і мокрим від колючого снігу обличчям дивився він униз, на Катю, на її обтягнутий живіт і кричав у заметіль, у вітер:

— Ти, Катю, тримайся тут... Я швиденько...

Іхав він у відпустку на Орловщину, та не просто прогулятися, відпочити від шахти, а в невідкладній справі. Через три місяці вони з дружиною чекали дитини і, обміркувавши по-сімейному між собою, як їм бути далі (Катя також працювала в шахтоуправлінні і не хотіла втрачати місце), вирішили, що він поїде і забере свою матір, яка жила в селі під Кромами. «Годі, напала печі, натягалася чавунів»,— дорогою жалів він матір, сидячи в порожньому купе і поглядаючи на зимову тайгу, що безмежно розбігалася по обидва боки.

Засніжені кілометри, що летіли вздовж насипу, м'яке постукування коліс, холодна чистота, нікель та дзеркала купе і товстий гаман, який давив на груди крізь нейлонову сорочку, будили в ньому спокійне, гордовите відчуття своєї власної значущості, господаря життя і всіх цих диких промерзлих просторів. Тут він був потрібною, шанованою людиною.

Йому пригадалося повосенне голодне життя без батька, темна закурена хата, що вросла в землю, дрантя ватянок і ватяних ковдр з клаптів, у які вони, четверо голоп'ятих, ніколи не стриженних Васюкеєвих, куталися, покотом лягаючи спати на підлозі, згадалося клекотання виварки, її кислий бражний сморід і те, як мати, пласка, безгруда, іконнолика від худоби та глибоко запалих очей, цілу ніч тупцяла біля виварки, а вдосвіта розливала по пляшках каламутний і теплий самогон, який вона, затуливши мішками вікна, потай гнала на хліб та одяг... Один за одним Васюкеєви, недовчені, с'як-так походивши по п'ять-шість зим до школи, підростаючи, покидали село і, завербувавшись, розліталися хто куди. Лише молодший Альошка дотерпів до десятого класу і за всіма правилами вступив у Московський університет. Вчився він уже третій рік, і вже три роки мати жила в селі сама.

«Скільки ж це їй тепер?»— думав Васюкеєв, силкуючись полічити материні роки. Та з гіркою й докором закусив губу, спіймавши себе на тому, що навіть не знає, коли вона, в якому році, в якому дні, місяці з'явилася на світ. Розтроюдивши себе спогадами, розбурханими синівськими почуттями, Васюкеєв не

витримав самоти й пішов між люди, опинився у вагоні-ресторані і більше не виходив звідти, по-родинному запрошуючи за свій багатий стіл всяку подорожню публіку.

— Давай, братва, призволяйся,— робив він широкий жест рукою, п'яно кліпаючи обважнілими повіками.— У відпустку їду... За матір'ю... Мати в мене, розумієш... Ти знаєш, яка в мене мати? О-о! Ясно?— Васюкеєв відставляв від кулака великий палець і показував його всім, хто сидів за столом.— Всю душу за неї вирву, ясно?..

Коли провідник розбудив його в Москві, у поїзді вже нікого не було і состав збиралися відвести на запасну колію. Васюкеєв натягнув поруділу ведмежу шубу і оглянув закиданий закусками столик. Серед їжі стояла почата пляшка коньяку, про яку він навіть і не пам'ятав, коли і як вона з'явилася в купе. Васюкеєв налив коньяку в долоню, хлюпнув собі в заспане обличчя і втерся підкладкою шапки.

— Закуси тут за мене,— сказав він провідникові, стяг з полиці чемодан і вискочив на перон.

2

Через півгодини Васюкеєв був уже на Курському вокзалі. Він здав речі на зберігання і тут-таки на площі дізнався у довідковій будці, як йому розшукати брата Олексія. У Москві Васюкеєв був не вперше, але впевнено почувався тільки на вокзалах, та в дорожніх ресторанах, та іще в метро, яке нагадувало йому рідну шахту,— цінував він у ньому добру вентиляцію і чіткий графік на рейках. Без зайвої мороки Васюкеєв добрався в метро до університету й одразу, вийшовши на поверхню, побачив його соборно-строге громаддя.

«Бач, куди забрався!»— подумав він про брата, відчуваючи, як важко йому задирати свинцеву після п'ятики голову, щоб розгледіти піднесений у небо позолочений шпиль.

Він не одразу знайшов вхід у будівлю, довго обміряв її то справа, то зліва, широко метляючи унтами, нарешті, трохи спантеличений строгістю мармуру і важких дверей храму науки, увійшов слідом за якимись чорнолицими дівками у просторий вестибюль. Чорнолиці дівки в довгих до п'ят циганських спідницях, поводячи синіми білками, зацікавлено зиркали на його хутрянний одяг, взуванку, і він, приємно вражений такою увагою, підійшов до них, заклопотано сказав:

— Вибачаюся... Брат у мене тут. Олексій Васюкеєв.

Дівки широко, товстогубо заусміхалися, поблискуючи крупними квасолинами зубів, і одна з них, киваючи головою, перепитала:

— Алекс?

— Еге ж!— зрадів Васюкеєв.— Олексій Іллч.

— Алекс? Васюкеєф?

— Так-так-так! Я його брат... Родич.

— О, карашо! Один момент, товариш.

Дівки, усміхаючись, увійшли в ліфт, і та, що розмовляла з Васюкеєвим, ще раз сказала йому «карашо» й помахала в повітрі вузенькою синьою долонькою.

Чекаючи результату, Васюкеєв тупцював біля вхідних дверей, які щохвилини ляскали, відчуваючи незручність від своєї присутності тут і від несподіваної зустрічі із заморськими дівчатами, водночас у думці приміряючи їх на свій смак. Він не відчував до них ніякої чоловічої цікавості, а тільки дивувався, як із незрозумілої й невідомо для чого існуючої дивовижі...

«Чорні, а теж меткі,— думав він поблажливо.— Гасають по ліфтах, наче вдома».

Брата він не бачив років із п'ять, ще відтоді, як навідувався додому у відпустку, пам'ятав його підлітком по-домашньому, буденно, у ватянці та гумових чоботях і ніяк не міг уявити його тут, серед оцього мармуру, та коли з ліфта вийшов високий плечистий парубок у куцому волохато-зеленому пальті, без шапки, Васюкеєв одразу ж радісно стрепенувся. Олексій, ще здаля розпливаючись знайомою васюкеєвською рідкозубою усмішкою, зашарівшись чистим широким лицем, твердо перейшов вестибюль, простягаючи руку, і зовсім просто сказав:

— Привіт. Ти звідки?

— Та от зайшов... Додому їду...— Васюкеєв переступив унтами.

— У відпустку?

— Еге ж... Дай, думаю, поїду... Виходить, ти тут...

— Як бачиш.

— Солідно.

— Та нічого. Жити можна.

Брати іще раз оглянули один одного і всміхнулися. Олексій по-дружньому штурхнув Васюкеєва в плече. Васюкеєв засміявся і поліз до кишені по цигарки.

— Ходімо, покажу тобі мої апартаменти,— запропонував Олексій.

— Та ні...

— Ходімо! До самісінького шпиля поведу. Усю Москву видно, як із літака.

— Оця сама... з тобою, чи що, вчиться?— спробував перевести розмову Васюкеєв.

— Сембел? Зі мною. В одній групі. Вона з Камеруну.

— Чув про такий...— Васюкеєв м'яв пальцями цигарку, не наважуючись її запалити.

— То піднімося?

— Та ні... Колись іншим разом...

— Дивак ведмідь!— усміхнувся Олексій.

— Ходімо, проведеш. Мені увечері на поїзд.

Сонце по-весняному сліпуче сяяло між грудастими білими хмарами, небо, підперте шпилем університету, здавалося особливо високим. Асфальт на вулицях блищав весняною талою водою. З карниза, звідкись із величезної височини зірвалася бурюлька, лунко, із скляним дзвоном вдарила об паруючий просякаючий тротуар.

— Куди підемо?— Олексій зажмурився від сонця.— Хочеш, покажу Третьяковку?

— Чекай...— Буйний вітер, який не відчувався там, унизу, в старій Москві, не давав Васюкеєву припалити, і він один за одним кресав сірники.— Чекай... Поговорити треба...— І, побачивши таксі, замажав шапкою.

Вони поїхали в центр.

— Де у вас тут гарний ресторан?— питав Васюкеєв, поглядаючи на метушню столичних вулиць.

— А тобі якого треба? З музикою?

— Ну... Щоб посидіти... Поговорити, як брат із братом.

— Цього добра вистачає.

— Ну давай, Альохо, вези... Посидімо, поговоримо.

Вибрали «Берлін». Ресторан Васюкеєву сподобався: оксамитові дивани, фонтан у залі, ліпні дівиці під стелею. Замовили обід, а для початку — пляшку коньяку, ікри, осетрини, якихось салатів, свіжих огірків, які Васюкеєв попросив не різати, а подати цілими. Старий поважний офіціант підвів кошлату брову на Васюкеєва, на його обвітрене до глянцею лице, з розумінням кивнув сивим стриженим йоржиком: «Зробимо». І поки офіціант подавав на стіл, Васюкеєв покрекетував, наче в нього ломило поперек. Обличчя його було болісно скривлене.

— Ну, давай, Альохо...— він відсунув чаркї і розлив коньяк у пивні фужери.— Давай по лампадику...

Цокнулися. Васюкеєв з тремтінням старанно вицідив увесь фужер. Олексій відпив половину.

— Ти це що?— стурбовано, стиснув голос, запитав Васюкеєв.

— Я з двох разів...

— А-а... Ну гаразд... Ти давай наминай.— Він захрумкотів огірком...— А пам'ятаєш, як ми з тобою калачики за коморою жерли?

— Було,— кивнув Олексій, намащуючи ікру на скибку булочки.

— Прокинемось, а в хаті дідько ночував, усе забрав: ні хліба, ні... А то ще бздюху жерли.

— Паслін по-вченому,— усміхнувся Олексій.

— Не знаю, як там по-вченому. Пам'ятаю, що за вухами потім свербіло...— Васюкеєв розлив решту коньяку.— Брехня! Тепер вибилися! Іван з Іллюхою пишуть: теж добре живуть. Іван «Волгу» купив.

— Чув.

— Тобі ще довго?

— Два роки лишилось.

— Скільки платять? З півсотні дають?

— Таке скажеш!— Олексій усміхнувся.

— Ну ти давай налягай,— Васюкеєв співчутливо подивився на брата.— Харчі, видно, поганенькі?

— Живий, як бачиш.

— Даремно ти по цій ботаніці пішов.

— Це ж чому?

— Тільки пшик.

— У нас геоботаніка. Розвідка викопних рослин.

— Ну гаразд... Тобі видніше. От тільки з матір'ю треба щось робити. Ти буваєш у селі, як вона там?

— Та як. Хату їй перекрили. Іван у колгосп писав, аби допомогли. Садочок розвела. Длубається помаленьку.

Васюкеєв помовчав, поводив виделкою по скатертині.

— Розумієш, хочу її до себе забрати. Годі їй там сидіти. Що скажеш?

— Не знаю... Як вона...

— А що вона? Хату зразу продам... Гроші їй на книжку поклади. Хай у неї свої будуть. Квартира в мене добра: ванна і все таке... Грубу не палити, воду не тягати. Гастроном прямо піді мною. От Катюха незабаром родитиме. Нехай з онуком возить-ся, саме для старої діло...

— Її Ілля до себе кличе... У них двійнята народились.

— Ілля обійдеться. У нього жінка не на роботі.

— Поїдь поговори.

— Та про що там говорити? Заберу — і все.

Подали галушки по-німецькому з копченостями і по курці. Васюкеєв попросив іще пляшку коньяку.

— Ти що?— підвів брови Олексій.

— А що?— засміявся Васюкеєв.— Посидимо, погомонимо...

— Я більше не буду.

— Ех ти, інтелігенція!— Васюкеєв, хизуючись, довгим засосом, мов ситро, висмоктав двохсотграмовий фужер і понюхав огірок. Другу пляшку він випив сам, став червоний, аж буряковий, на бровах виступила роса — спі'янів. Він палив цигарку за цигаркою і струшував попіл на незайману курку.

— Ти давай теж їж,— порадив Олексій.— Та будемо вибиратися, в Третьяковку поїдемо.

— Та годі тобі, Альохо,— поморщився Васюкеєв.— Що ти мені зі своєю Третьяковкою? Я, може, поговорити з тобою хочу... Ясно?

— Ясно,— усміхнувся Олексій.

— А Іван — базіка. Задається. Велике діло, машину купив! Та я хоч завтра можу...

— Чого ж не купиш?

— Дурний ти, Альохо. Куди я на ній? Це ж тобі не Іванів Донбас... Купини та болота... От поїду матір заберу... Не знаєш ти, Альохо, яка у нас з тобою мати... Ніякого дідька ти не знаєш...

— Це ж чому — не знаю?

— Шмаркач ти ще, ясно? Калачики тобі рвати.

— Годі тобі,— Олексій одвернувся і почав дивитися в зал.

— Та ти не комизся. А Ілюшка дарма старається. Він матері ні копійки не послав. Ось йому мати, ясно?— Васюкеєв скрутив дулю.— У нього цяця дома сидить, женю мене... Поки він вибереться із свого Братська, а я вже їду.

— Дивись, а то ще поб'єтеся... Васюкеєви,— усміхнувся Олексій.— І матері дістанеться.

— А що? І по пиці дам. Ілюшці? Оцьому скупердяєві? Наб'ю пику! І Ваньці наб'ю... Хату перекрив! Ощасливив... Та я за матір душу з кого хочеш враз вирву. Ясно?

Васюкеєв підвівся і, незграбно човгаючи унтами по червоній килимовій доріжці, пішов шукати туалет.

Повертаючись, він зупинився біля фонтана. Там, оточений цікавими, якийсь жевжик з вусиками намагався сачком спіймати живих коропів, що плавали у мілкій воді. Під регіт і вереск дівич жевжик, дедалі більше конфузячись і звіріючи, ляпав по воді сачком, намагаючись накрити рибу. Та коропи встигали прошмигнути.

— Ану дай я,— Васюкеєв узявся за сачок. Хлопець з вусиками спробував запротестувати, та підпілі чоловіки підтримали Васюкеєва.

— Дай йому... Нехай спробує сибірячок.

Васюкеєв, сховавши сачок за спину, неквапливо пішов по колу, даючи коропам заспокоїтися і зібратися в гурт.

— Ти давай лови,— презирливо посміхнувся жевжик.

— Тихо!— Васюкеєв підняв руку в його бік.— Тихо, ясно? — І в ту ж мить зробив випад, ткнувши сачок ребром у дно фонтана. Вода закипіла. Васюкеєв вихопив сачок, провислий під вагою двох рибин. Десь узявся оркестр і загравав туш. В юрбі й за столиками заплодували. Васюкеєв підняв сачок високо над головою і приклав руку до серця. Коропи тріпалися у сітці, бризкаючи на всіх водою.

— Звелите засмажити?— спитав, підскачівши, офіціант.

— Засмаж, батеньку.

— Одного? Двох?

— Давай обох.

Незабаром за зсунутими столиками Васюкеєв пригощав смаженими коропами і коньяком шанувальників свого рибальського таланту. Коропів, посипаних дрібно нарізаною зеленою цибулею, обкладених рум'яно засмаженою картоплею, було подано на метровій таці. Час від часу Васюкеєв передавав пляшку коньяку в оркестр і замовляв грати що на думку спаде.

— Додому, бач, їду,— говорив він капельмейстеру.— Мати в мене там... Знаєш, яка в мене мати? У-у...— Васюкеєв мотав головою і скреготав зубами.— Ану давай заграй... «Вечори» давай, «Вечори».

Замовивши через швейцара таксі, Олексій нарешті витяг Васюкеєва на вулицю і посадив у машину.

— До гуму давай,— сказав Васюкеєв шоферу.

Поїхали до гуму.

Васюкеєв влетів в універмаг перед самісіньким закриттям. Купивши на ходу рюкзак, він у розхристаній шубі, бігом, упрівши, мотався по поверхах і, навалюючись на прилавок, манив до себе пальцем молоденьких продавщиць...

— Подай, голубко, оту хустку, що з китицями...

Він розгортав хустку, витріщався, важко кліпаючи повіками, і коротко кидав:

— Де каса?

Потім під дзвінки і попереджувальне миготіння гумівських люстр купив чобітки на хутрі, плащ-болонью, хотів ще щось прихопити, та секції почали закриватися і його попросили зійти вниз. У гастрономічному відділі він встиг купити яблук та банок з конфітюрами і, зсипавши все це в рюкзак, помахав на себе полами шуби.

— Ху!.. Давай, Альохо, поїхали!

Пославши Олексія, щоб забрав чемодан і закомпостував квиток, Васюкеєв надумав голитися і через це мало не спізнився на поїзд. Ледве встигли захпати речі на площадку першого-ліпшого вагона, як поїзд рушив.

— Ну, Альохо, ти тут давай... учись!— гукнув з підніжки Васюкеєв, залишаючи на пероні карамельний запах одеколону.— Бувай!

Замиготіли червоні й фіолетові станційні ліхтарі, потім промайнула над Яузою давня церковця, ледь освітлена відблиском міських вогнів, і потяглася одноманітна мішанина складів, автобаз та сірих будиночків передмістя. Васюкеєв допалив цигарку стрельнув недопалком за двері під колеса і пішов шукати свій вагон.

Йому треба було в головні вагони, але він пішов не в той бік і довго відчиняв та зачиняв за собою тамбури, ішов, штовхаючись і чіпляючись рюкзаком за бокові ручки від дверей купе, порожніми коридорами нічного південного поїзда, не стрічаючи жодної живої душі. Тільки в самісінькому кінці він наткнувся в тамбурі на молодих солдат. Солдати без поясів, у розстебнутих гімнастерках, чадили цигарками.

— Який вагон, служиві?— спитав Васюкеєв, проштовхуючись у закурений до синяви тамбур.

— Надцятий. А тобі який?

Васюкеєв махнув рукою і подався далі.

Цей самий «надцятий» був населений досить густо. Їхав усякий таський, орловський, курський та інший люд цього напрямку, що економив на сидячих квитках. У півтмї відсіків на жовтих лавках рядком сиділи піснолиці, закутані хустками жіночки і мідношкірі неголені дядьки. На верхніх багажних полицях тісно стояли мішки, лантухи, перев'язані мотузками і реміняччям саморобні сундучки, роздуті чемодани або стирчали ноги змореного дорожньою мегушнею пасажира, що вирішив простягтися всупереч квитку, на дурничку. Било в ніс постійним духом сидячих вагонів — вогкими ватянками, прілими чобітьми, кислим кізачним димом цигарок, які смалять тут-таки, в рукав, незважаючи на сварливі заборони провідниць.

Заради цих одного-двох хвостових третьокласних вагонів і мчав у ніч південний, похитуючись на рейках довгим і порожнім тілом з порожніми, безлюдними вікнами купе, до яких ще не дійшла курортна лихоманка.

Васюкеєв не пішов назад у своє спальне купе, їхати було йому тепер недовго, не більше п'яти годин, і він, відшукавши вільну лавку, скинув на неї рюкзак і стягнув парку шубу.

Нагорі, виставивши догори гострі обтягнуті коліна, спав цибатий солдат, схожий на зеленого коника-стрибунця. Васюкеєв, звикаючи, якийсь час спостерігав, як тремтіли в хиткому вагоні солдатські коліна, потім перевів погляд униз, де в напівтьмі нижньої лавки їхала якась маленька бабуся, хрест-навхрест сповита попід руками товстою вовняною хусткою. Бабуся сиділа терпляче, не ворушилася, склавши клубочком маленькі темні руки в поли довгої ватянки. На ногах у неї були чорні валянці, які, не дістаючи до підлоги, стирчали, як у ляльки, трохи вперед, так що видно було підшиті побілілою дратвою підшови, до однієї з яких приліпилася блискуча обгортка вокзального ескімо. Низько запнута хустка ховала її обличчя, виступало тільки сухе зморщене підборіддя, але для Васюкеєва й цього було досить, щоб догадатися, що бабуся була немічна, стара, ледве жива. Спочатку він подумав, що вона спить, та, придивившись, помітив, як під хусткою, в темній глибині халабудки, миготіла якась живинка: бабуся стежила за Васюкеєвим.

— Жива?— спитав він, нахилиючись і зазираючи під хустку. У ньому ще не вгамувалося хмільне бажання когось зачепити, погомоніти.

— Та ще жива,— озвалася бабуся якимсь далеким голоском.

— Чого не спиш? Добро стережеш?

— Яке в мене добро? Шило та мило.

— То спи собі. Лавка порожня.

— Ляжу, та й просплю станцію.

— А яка ж твоя станція?

— До Орла мені, синку. А там іще на Ливни.

— Землячка, виходить,— зрадів Васюкеєв.— Я теж орловський. Давай лягай, а я постережу.

— Та хто ж тебе знає...

— Боїшся, що обберу?— Васюкеєв засміявся.

— Випив ти... Самого заколише.

— Це правда, випив,— кивнув розтріпаним чубом Васюкеєв.— Додому, бач, їду. Мати в мене там... Така, як ти... Трохи молодша, звичайно, а теж уже старенька. Сама живе... Оце хоч забрати її до себе.

— А далеко ж забирати?

— На Півночі я... Живу — о! Од душі, ясно? Ну, а вона в селі... Чавунці та горщики... Нащо воно, коли в мене повний ажур...

— Дітки є?

— У мене? А то ж як! Такий там Гагарін росте!

— Один маленький?

— До травня іще космонавт буде. За нами не заіржавіє... Можна й третього настругати. Не про це йдеться... От поїду, хату продам, матір заберу, отоді повний ажур буде. Ми з Катюхою — зароблять на молочко, а бабця з онуками, як годиться... А то бабця без толку тепер... Садочок завела — кому це треба? Правду кажу?

Васюкеєв, задоволений власною розсудливістю, поглянув у темряву, під полицю, чекаючи, що вона скаже, та бабуся не обізвалась, а тільки почулося її глибоке зітхання. Зрозумівши її зітхання по-своєму, Васюкеєв розчулився, поліз у рюкзак і вивабрав велике рум'яне яблуко.

— На, трохи погризи, — простягнув їй.

— Нічим мені кусати, синку... І напоказ нема...

— Скільки ж тобі років?

— Та зажилася, — спокійно відповіла бабуся. — По пашпорту я дев'яносто першого року. А так господь його знає колишня...

— А в тебе й паспорт є?

— Та він мені ні до чого, тільки ж у місті без нього жити не дають.

— Виходить, у місті прописана?

— В Кизелі. Може, чув: на Уралі Кизел. Син у мене там, Петя... На заводі майстром.

— То ти з Уралу їдеш?

— Та ні... Чого там з Уралу... З Череповця їду, з того, що за Москвою...

— А кажеш, у Кизелі прописана?

— Та прописана в Кизелі... А жила у Степана, в Череповці... Так я ж і в Череповці була раніш прописана. Ще до того, як у Кизелі. А опісля Череповця ще й у Туймазах жила, у дочки, у Надії... Як подивитись, то в мене увесь пашпорт у печатках... А найостанніша печатка в Кизелі поставлена... А їду оце я, щоб тобі було зрозуміло, не з Кизеля, а з Череповця, від Степана, тобто...

— І сама, либонь, заплуталась, — зареготав Васюкеєв.

— Та чого тут плутатись... Я тії дороги заплующившись знайду... Не раз проїжджала. Дітки в мене там... Петро, той, що майстром... Той у Кизелі... А в Череповці Стьопа, меншенький. Інженером він на ливарному... А в Туймазах дочка Надія... Вона коло нафти... Лаборантка... Тільки тепер її там немає, у тих Туймазах... Виїхала... Далеко вона тепер. А то іще Микола, син. У того, правда, не жила... Той теж далеко, аж за кордоном...

У Єгипті... Це ті, що живі, а ті, що повбивані, так то Дмитро й Олексій, первісточки...

— Катаєшся, виходить.

— Та вже накаталася...— зітхнула бабуся.

— А в мене теж брати матусю до себе кличуть. Та тільки я до себе її беру.— Васюкєєв підтягнув чемодан, дістав балік із сьомги і пляшку п'ятдесятидвохградусної «Північної горілки».— Давай, мати, займаємося, якщо вже ми земляки з тобою. Я теж свою покатаю, покажу світ білий... А то сидить там...

Він обполоскав горілкою кимось забуту на столику склянку, налив так як на палець і простягнув старій.

— Трошечки, га?

Бабуся, не розчепивши рук, навіть не ворухнувшись, сказала з-під хустки:

— Що ж це ти так п'єш, матері не побачивши? Сховав би ти пусте оце діло...

— Не можна! Додому їду, душа горить — просить. Хвилююся, певно.

— Стріне п'яного — не зрадіє.

— Зрадіє! П'ять років не бачилися.— Васюкєєв насили, аж здригаючись, випив і, клацнувши складаним ножиком, почав краяти балік на газетці.— А тебе, виходить, теж сини наввищепредки?

— Та що ж поробиш... Усім треба було... У всіх дітки... То ж тепер родинами не живуть, щоб усім разом. Тепер як оті качині виводки пішли: ледве проклюнувся, вбився в пір'я — і бігом од матері: то в ФЗН, то на курси, то вербуватися... Бувало, повна хата людей, покласти ніде, а то сама зосталась... Петя на Урал подався, Степан собі покотив, Микола собі... Надія на ноги зіп'ялася — теж полетіла... Це так спочатку було, одразу після війни,— сказала бабуся, помовчавши.— А потім Петя об'явився... Той, що в Кизелі... Причепився: їдьмо та й їдьмо. Як оце ти... Нічого з собою, каже, не бери, все є, тільки їдьмо... Чого ж мені, думаю, самій сидіть? Хатку скоренько продали, корівку продали, поросятко завела була, закололи, обсмаили на дорозу... Перини, подушки, усяке манаття родичам та сусідам пороздавала... Усе зрушила, увесь свій корінь упень звела, поїхали. У Кизел отой... Ну Петя одразу паспорт на мене виклопотав, прописали. Кватиря, правда, добра, заводська... Двоє діток у Петі, жінка теж працює. Обпираю, обшиваю, живу. Стукрюк — Стьопа листа прислав. Кличе-благає, щоб приїжджала, одно слово... Петя йому телеграму: не поїде, мовляв, занедужала, усе таке... Знов Степан шле листа: одержує нову квартиру, та мало дають площі. А якби я приїхала, то на мене зайву кім-

нату і дали б... Чого ж це, думаю, отаку щасливу нагоду та через мене буде втрачати. Кажу Петі: поїду. Він нізащо, не пускає мене, і квит: діти малі, жінці доведеться роботу кидати... І Петі жаль, і Стьопа жаль — квартиру, боюся, втратить. Сяк-так умовила Петю, пообіцяла незабаром вернутися, та й поїхала в Череповець... Ну виклопотали йому квартиру, добру, на три кімнати. А він узав та й прописав мене, щоб до Петі, виходить, не верталась. Живи,— каже,— в мене, і все... От,— каже,— тобі окрема кімнатка, хазяйнууй. Ну, живу, діток доглядаю, років зо три отак прожила... Аж ось Надія пише: поздоров, мамо, заміж вийшла. У оцих самих Туймазах... Кличе листом до себе. Раз кличе, другий раз кличе, а то й ображатися стала. Мовляв, чого це у братів живу, а єдину дочку забула... Та де тут забути — пам'ятала я. А тільки Стьопа не пускає, якраз дітки в такій порі, що нагляду треба, мовляв, чого тобі не вистачає — їхати до Надії... А Надія взяла та й сама прикатала, у Череповець, тобто... Посварилися вони з Стьопкою через мене, така буча зчинилася, нікуди я, каже, без матері не поїду. Набридло, каже, мені абортити робити... Довелося мені поїхати, як таке невідкладне діло. Та й застряла була в неї, поки Надія з чоловіком не розійшлась. Бо запив, загуляв, битися почав... Ну, Надія взяла та й чкурнула од нього аж на Далекий Схід. А мене знову Петя до себе забрав... А опісля до Степана переїхала. Отак і їздила туди-сюди.

Васюкеєв, спершись на столик рукою, почав був дрімати від похитування вагона, та все ж таки вловив, коли бабуся замовкла. Мляво спитав:

— А тепер куди їдеш?

— А тепер на колишню свою батьківщину їду. Руки відбирає... Ні попрайти, ані в кухні щось зробити... Стьопина жінка й каже: «Чого це ти, матінко, заскучала? Поїхала б до Петра, може,— каже,— тобі там краще буде». А звідки тепер мені тому кращому бути, зовсім з'їздилася, за столом, за чашкою серед білого дня почала куняти... Поїхала я торік у Кизел, до Петі... Побула там трішки. Ну, а чого бути без толку? Я й панчішок дитині тепер натягти не можу, силюньки в мене не стало. Та й які там панчішки? Дітки ж усі повиростали, повиучувались, женихатися по закутках, як цуценята, стали. Старшенький, Вітька, так той і жінку уже вагітну в дім привів... Настав час, куди од нього подінешся... Петя мені й каже: ми, мамо, ліжко тобі в кухні поставимо. А в кімнаті твоїй нехай молоді поживуть. Поки своє житло матимуть. А тоді ми тебе знову на колишнє місце поселимо... Або, коли хочеш, у Степана поки що побудь... Пожила я на кухоньці, бачу, тільки заважаю людям. Вони пізно сидять, телевізор дивляться, чай п'ють, а я тут із розкладашкою на кухні роз-

ставляюся, до плити не підійти... Зібралася я та й знов до Степана. А Стьопа мене навіть і прописувати не став, мовляв, як у Кизелі прописана, то навіщо ж іще й у нього в Череповці прописувати. Правда, сам Степан нічого про це не казав, мовчав, а вона, невістка, йому про це говорила... Та й правда, жити в них якось тісно стало. Гарнітур новий купили, щоб кожному було окреме ліжко — їй і Стьопі... Ну, помучилась я в них зиму, а недавно вона, невістка тобто, мене й питає: «Як там Надія живе, що пише? Може б, з'їздила, каже, до неї? Грошей, каже, на дорогу дамо...» А як я до тієї Надії? Не близький світ — на островах десь живе, на консервних... Та нічого не поробиш, зібралася я до Надії... Думаю, якось доберусь. Востаннє поїду, та там у неї зостанусь, на тих островах... Дали мені грошей на дорогу, телеграму послали... Ну, попрощалися ми по-доброму, Стьопа аж заплакав, мовляв, може, востаннє бачимось... Поїхала я. До Москви доїхала, щоб, виходить, літаком далі летіти, та так затужила я, так на душі тривожно стало, смерть, чи що, почула? Та й повернула сюди, додому, туди, де колись жила...

Бабуся говорила спокійно, розсудливо, сиділа все так само непорушно, говорила самим тільки зморщеним підборіддям, що виступало з-під хустки. Васюкеєв, засунувши п'ятірню в кучері, давно вже дрімав за столиком під монотонне звучання її голосу. Йому навіть приснилося, ніби він виліз на свою хату і зриває нову, недавно криту солому. Вітер підхоплює віхті і далеко розносить по горбоду. Він рве покрівлю, а мати хапає його за руки і сміється. Не хапай мене за руки, теж сміється Васюкеєв, ти краще димар ламай...

— Куди ж мені тепер... — говорила своє бабуся, не помічаючи, що Васюкеєв спить. — Перебуду в людей, поки час мій прийде. Цвинтар у нас хороший. Бузок довкола... От незабаром зацвіте...

Нагорі завовтузився солдат, звівся на лікті, сонно глянув униз. Васюкеєв крякнув, проганяючи дрімоту, налив склянку горілки і подав солдату.

— Візьми-но, служивий, умийся.

Солдат, довго не роздумуючи, заспано випив і поліз у тісне галіфе за цигаркою.

— Де їдемо? — хрипко запитав він.

— Та де ж... — Васюкеєв сіпнув занавіску і п'яно витріщився у вікно. Над пустельними полями зійшов надкушений з одного боку місяць і летів за поїздом, чіпляючись об зустрічні дерева і залізничні будки. В неясній синяві березневих снігів, вкритих

лискучим настом, миготіли, ніби наколоті на голку, цятки далеких сільських вогнів.

— Усе по Росії їдемо... Де ж іще...— сказав Васюкеєв.

4

В Орел поїзд прибув близько другої години ночі.

Васюкеєв, винісши речі, побіг до буфету прикупити ще яких-небудь гостинців. Потім, заклопотаний, відчуваючи солодкий щем у душі від близької рідної землі, рушив до виходу.

Зазирнувши в приміщення приміських кас, він побачив свою недавню попутницю. Вона влаштувалася у порожньому залі на твердому станційному дивані, навпроти заставленого фанеркою касового віконця. Сиділа, як і в поїзді, склавши в пелені руки і виставивши вперед підшиті валянці. Блискуча фольга від ескімо все ще трималася на підшві. Мабуть, вона приготувалася сидіти отак до ранку, чекаючи поїзда на Ливни. Зал почали прибирати, половина підлоги мокро блищала. Васюкеєв постояв на дверях, подивився, як жінки, блискаючи з-під халатів рейтузами, ганчірками мили підлогу, і, махнувши рукою, пішов до виходу в місто шукати таксі на Кроми.

Ой в суботу та в негоду...

1

Одноманітно-сіре небо непорушно висло над аеродромом. По-осінньому ліниво крапав нудний нескінченний дощик.

Сіявся він ще з ночі, і льотне поле, рівне й порожнє з одинокою, нашвидку збитою диспетчерською будкою посередині, побуріло і розмилося краями за сизою мжичкою. Тільки з одного боку до нього підступали примарні обриси старих дерев, що здавалися в тумані особливо високими, а за ними вже зовсім невиразно вгадувалися крайні будівлі районного центру.

Райцентром тут називалося велике село, навпіл розділене тоненькою річечкою Варакушею. Річка примхливо звивалася і рилась у багnistій низовині, порослій очеретами, лозою та червоностеблим дурманним дудником. Навесні вона заливала все од схилу до схилу, тому хати, збігши на сухі пагорки і розтягнувшись по них двома нескінченними вулицями, дивилися одна на

одну через очеретяні хащі з чималої відстані. Ближче до центру села Варакушу було загачено глиняною греблею, вона розлилася широкою стоячою водою, і на цій воді цілий день гомоніли, полоскалися і на смерть билися зграєю проти зграї ситі осінні гуси. Ранками вони злітали сюди прямо з хвірток навколишніх дворів, а вдень — з озимого поля, що зеленіло по горбах за хатами. Перед тим як сісти на воду, вони намагалися якнайдовше протягти, протриматися в небі. Важко махаючи крилами, збуджено гелгаючи, дивуючись із самих себе, що так високо летять, вони проносилися над дворами, над торговельним майданом біля забитої дошками церкви, по боках якої юрмилися господарчі та книжкові крамнички, перукарня і нова цегляна чайна, потім, спускаючись усе нижче, летіли над шкільним подвір'ям і садком, звідки на них жбурляли яблуками й кашкетами, і, нарешті, втративши лад і висоту, безладно продиралися до води крізь прибережні лози. Переможний гусячий гелгіт долинав навіть у кабінет голови виконкому, куди я заходив у справах свого відрядження.

— От чорт, — казав він, прикриваючи кватирку, — коли насипали греблю, думали зробити озеро Ріцу, з бесідками і фарбованими човнами. Бесідки й човни поламали за один рік, зате гусей розвели силу-силенну. Життя, так би мовити, дало поправку.

І навіть звідси, з аеродрому, було чути, як гелготіли зграї десь за дощем, за туманною імлою.

Годині о восьмій ранку, коли я добрався до диспетчерської будки, біля неї вже зібралося чоловік із п'ять пасажирів. На чемодані, вкрившись офіцерською накидкою, так що було видно самі тільки начищені чоботи і білі гумові ботики, сиділи, шепталися військовий з дружиною, а може, й не з дружиною... Біля дощаної стінки ховалися від дощу дві дівчинки — обидві з високими зачісками, прикритими прозорими поліетиленовими накидками, об які з сухим тріском розбивалися великі краплі, що збиралися на карнизі. Червоними від холоду руками дівчата кидали в округлені бубликом роти соняшникове насіння і з злодійкуватою цікавістю прислухалися до шептання під накидкою. Тупцяв іще якийсь немолодий та похмурий громадянин з портфелем, в окулярах, зеленому обвислому капелюсі й важкому драповому пальті — певно, заїжджий ревізор.

Потім підійшли ще двоє — огрядна, закутана в хустку з китицями бабця і молодша, теж повна, але міцна і росла жінка, у волошковому шовковому плащі. Та, що була молодша, несла на зігнутій руці велику, обшиту мішком одноручну корзину. Вона поставила ношу біля касового віконця, засунутого фанер-

кою, посадила на корзину захекану бабцю і сама, перевівши по-
дих, з привітною добродушністю оглянула публіку.

— Буде — не буде літак?— запитала вголос сама в себе, ребром долоні запихаючи під хустку шестимісячні кучерики.

Йй ніхто не відповів. За розкладом літак мав прилетіти о пів на дев'яту, а вже набігло за чверть дев'ята, і кожен задавав собі таке саме питання: «Буде — не буде». Громадянин в окулярах замість відповіді тільки глянув на небо. Він нетерпляче ходив туди-сюди, тримаючи обома руками свій жовтий портфель перед собою біля колін, і, так походжаючи, встиг витоптати на розкислій землі мокру п'ятиметрову доріжку.

Несподівано під бабцею різко, дзвінко, пронизливо гелгнув гусак. Всі озирнулися. Навіть військовий висунувся з-під накидки. Він виявився молоденьким лейтенантиком і був, коли судити з розпашілого виду, трохи напідпитку, а може, розігрівся так від інтимної розмови зі своєю супутницею. Гусак забився в корзині і закричав іще голосніше. Дівчатка перезирнулися і пирснули.

— Ну чого тобі, чого тобі,— збентежилася жінка у волошковому плащі і, зніяковіло посміхаючись, поглянула на корзину. Гусак все скрикував вимогливо й тривожно, тицявся носом у натягнену мішковину, проте бабця сиділа так само непорушно, широко розставивши товсті набряклі ноги в глибоких кашах.

— Чорт його знає що таке,— пробурчав громадянин в окулярах, поморщившись і глянувши скося на стару.

— А що я вдію?— ще дужче збентежилася жінка, що стояла поряд.— Нагодований, напосний...

— Для цього є автобус,— сказав громадянин в окулярах. Він підбіг до віконця і затарабанив по фанерці зігнутих пальцем.— Зовсім розбестилися...

— Казала, мамо, давай заріжемо. Самі лиш неприємності,— сказала жінка.— Ще й за корзину візьмуть, за місце порухують. І люди от сердяться...

— Сердитий, поки за стіл не сів,— сказала бабця.

Громадянин змовчав і ще раз потарабанив у віконце.

— Ну чого здукаєте?— визвірився нарешті досі мовчазний диспетчер, з'являючись на дверях будки. Худий, ображений, він був одягнений у вицвілу на плечах синю ватянку й гумові чоботи з байковими закатами і мав домашній вигляд. І неголений був також по-домашньому. Тільки авіаторський кашкет, фасонисто зсунутий набік, свідчив про його високе призначення.

— Здукають і здукають...— з нарочитою суворістю пробурчав він, проте був, очевидно, задоволений з того, що може отак суворо говорити з кожним.

— Та вже ж більше години чекаємо,— прямодушно і зніяковіло озвалася жінка.

— І я чекаю,— диспетчер чвиркнув жовтою тютюновою слиною.— Запізнюється...

Морщачись від дощових крапель, він поводив очима по сірому небу, перевів погляд на жердину з обвислим смугастим конусом, потім дістав із кишені великий амбарний замок, повісив його на двері й, погойдуючи ключем на мотузку, поглядаючи на свої чоботи, на те, як вони роз'їждаються на слизькій землі, почвалав до райцентру.

— Куди ж ви? — обурився громадянин.— Як у Конго, їй-богу...

— Всі полетите... Сказано,— не обертаючись, озвався диспетчер і враз, замахавши руками, погнався за мокрою скуйовдженою коровою, яка забрела до самісінької будки.

— Куди прешся?! Геть — пішла, щоб ти здохла!

Корова, залишаючи глибокі чорні ямки на розгрозній землі, відбігла і капловухо витріщилась на диспетчера.

— Цілий день тільки те й роблю що ганяю.

Диспетчер пішов невідомо куди і на скільки, щезнувши в мжичці. Незабаром, узявшись за руки і з чогось сміючись, побігли дівчата.

Дощ не дощ, та я встиг намокнути в своєму легенькому пальті і також пішов шукати притулку, вирішивши, що коли з'явиться літак, то неодмінно почую його гудіння в небі. Та поки він сяде, розвантажиться, поки пілоти перекурять — часу буде більше ніж треба, щоб повернутися на аеродром.

2

Я пішов не протоптанною дорогою, яка виводила на вулицю по колу, а навпростець, по аеродромній траві, до дерев, що бовваніли попереду. Незважаючи на негоду, у мене був легкий настрій, мабуть, тому, що завершив свою справу. Я не дуже нарікав на те, що запізнюється літак і навіть на оцей в'їдливий дощик, який мені б і зовсім припав до душі, коли б зі мною були плащ та чоботи: люблю поблукати полем або ж по спорожнілих лісах, чутких і лунких, як покинуті храми. А якби трапилась поблизу копичка сіна, я з задоволенням припав би зараз до її обсмиканого коровами сухого підніжжя і лежав би так, спостерігаючи за самотньою вороною, що важко летіла в сірому осінньому небі. Або, жуючи травинку, добиваючись від неї якогось смаку, думав би про літо, що минуло, про шум живої трави, що

Її тепер от складено гамузом у купу сіна. Зимової місячної ночі до стіжка почнуть підкрадатися сторожкі русаки, і радісно дивитися, закопавшись у копиці з рушничкою, як вони раз у раз стають стовпчиками, кидаючи на іскристий сніг довгі сині тіні...

Ідучи мокрою травою до села, я згадав, що вже давно не писав про такі приємні дрібниці. І взагалі хотілося написати щось просте, немудре, зовсім не втручаючись у потік життя, хоча б про отакий сірий осінній деньок, про бабиного гусака, зашитого в корзині, либонь, іще молодого, що так і не долітав свого часу до веселих приморозків, коли повітря різке, як спирт, і вода холодна, і особливо червоні на першому сніжку гусячі лапи, про те, як іду зараз полем і як зустріну когось у селі й заговорю з ним або з нею, ще не знаючи про що,— написати так, як було, як буде, як бачилось, без прибріхування і лукавства. І чомусь згадалося мені яшинське:

Медведя мы не убили,
Но я написал рассказ
О том, как медведя убили,
Какие мы храбрые были,
Когда он пошел на нас.

Знаючи, що мене тепер ніхто не почує, я спробував заспівати вірші на мотив «Я люблю тебя, жизнь»:

В журнале меня хва-ли-ли-и-и
За правду,
За мас-тер-ство-о-о...
Медведя мы не уби-ли-и-и,
Не видели даже его-о-о.

Далі мотив чомусь не підійшов, і я, перелазячи під високими деревами через тин, що затріщав піді мною усіма своїми висушеними та вивітреними кістками, тепер мокрими і слизькими, дочитав вірші без наспівування:

И что еще характерно:
Попробуй теперь скажи,
Что факты не достоверны,—
Тебя ж обвинят во лжи.

Отак, бурмочучи про шкуру невбитого ведмедя, я опинився на чужому городі. Дощ шелестів у опалому тополиному листі, що розлетілося далеко по грядках, і тут його було краще чути, ніж у полі. Город уже перекопали й витоптали, але на одній грядці ще матово голубіли міцні холодні качани і свіжо та гостро пахло пізньою капустою, а ще гіркуватим опалим листям і змокрілою стомленою землею, що відробила своє. На старому соняшнику, забутому біля межі, передзимно тінькала синиця. Вчепившись у його пониклу розпатлану голову, вона смикала

порожню жухлу підрешітку. І теж було хороше бачити оцю живу й бадьору грудочку життя. І приємним було своїм домашнім затишком цюкання сокири за повіткою.

Я пішов на це цюкання, відшукав у тину городню хвіртку, зняв з кілка ликову петлю, яка тримала дверцята замкненими і, остерігаючись собаки, але водночас бажаючи, щоб він усе-таки вискочив та загавкав — не похмурий прив'язаний Полкан, а метушливий і незлостивий песик з тих, що через якусь хвилину вже дружньо тицяється в коліна, нетерпляче перебирає передніми лапами і мете землю хвостом, — протиснувся за лозову скрипучу хвіртку.

Пес не вискочив, не загавкав, а в пустому дворі цюкала сокирою жінка. Голова її була абияк обмотана бавовняною картатою хусткою, заправленою за комір тієї ж таки ватянки, так вдало кимось придуманої, що й дотепер у нашій нехолодній місцевості її носять охочіше, аніж усяку іншу вдяганку, — і в ліс по дрова, і в місто по хліб, і так просто вдома зручна й легка, а коли ще нова, то й на свято. Носять її і старі й молоді, дехто то й усе життя, тільки розмір міняють, як раки міняють шкаралупу. У мене в самого така: добра штукенція, а ще як зверху кожухом накинути або принаймні піддягти козячу безрукавку, то й зовсім стій собі біля ополонки, тягай окунів.

Жінка висмикувала з мокрої купи хмизу плоске злежане пруття і, кладучи на колоду так, як кладуть курча перед тим як одрубати йому голову, спритно відсікала півметрові полінци, а потім, коли хворостина ставала тонкою, сікла й гіллясті кінці. Нарубане вона складала в рівну купку, що біліла в мій бік свіжими скошеними зрубамі, і знову висмикувала нову хворостину. Я стояв біля повітки, дивився, як вона рубає, і вона довго не помічала мене. А нарешті помітивши, жінка випросталась, вільною рукою зсунула хустку на потилицю. Мокра блискуча сокира в другій її руці повисла вздовж кирзового чобота.

Було їй десь за сорок, а може, й під п'ятдесят, суха і дрібна темним дубленим лицем, негарно-гостроноса, а сірі, напіврозтулені і розтягнуті від частого дихання губи були світліші, аніж саме обличчя, розпашіле від роботи. Несвідомо, без усякої для себе потреби, я пошкодував, що вона не молода. Бо нам, чоловікам, завжди хочеться, щоб коло нас були молоді й гарні. Ідеш у поїзді, там тієї їзди на три-чотири години, здавалася б, що тобі до провідника. А воно ні, чомусь почувашся бадьорішим, коли знаєш, що в твоєму вагоні молоденька провідниця. Навіть зайвий раз покуриш у коридорі. Або в магазині: з молодих рук візьмеш і жирну шинку, не будеш сперечатися... Та що там поїзд чи магазин! Лежиш у лікарні, температура під сорок, очі по-

соловілі, а все ж приємніше, коли сяде біля тебе молоденька лікарка. Навіть коли й міністр, дуже зайнята людина, тисячі паперів, сотні заяв, поважний і суворий на вигляд, а як зайде до нього жінка, звичайно, не зовсім стара,— то який би не був суворий, а все ж знайде момент і оцінить. А якщо гарна з себе, то мимоволі, хоче чи не хоче, а полагіднішає, хоча й сам розуміє, що не годиться: все-таки при виконанні високих обов'язків... Нічого не вдієш, видно, не нами це влаштовано...

Моя суджена була не молода, і я лиш на якусь мить пошкодував з цього, навіть не я, а щось у мені, незалежне від мене. І вже через секунду, примирившись і забувши про цей підсвідомий поштовх, я з фальшивою жвавистю, трохи юродствуючи, змерзло потирав руки, вдаючи убогого і безпритульного.

— Пустила б, хазяєчко, до печі. Чекали, чекали літака, а його, клятого, все немає.

Мабуть, вигляд у мене був не зовсім розбійний і на начальника не схожий — пальто та картуз і ніякого страшного портфеля (у селі казенний портфель — завжди якась морока), а тому вона одразу ж відгукнулась:

— Та який там літак — он як обклало.

Вона загнала сокиру в колоду і, нагнувшись, почала збирати тріски на розпал.

— І диспетчер кудись пішов,— сказав я, все потираючи долоні.

— Та ходімо вже... Тільки піч іще не топлена.

Вона підхопила оберемок і рушила до сіней, ляскаючи широкими халявами чобіт. Розсипавши по дорозі кілька полінець, вона швидко обернулась, але, помітивши, що я підбираю, пішла, заговоривши вже зовсім щиро, як із своїм:

— А вчора наче був літак. Уранці бігла в магазин, то чула — рипів. А сьогодні, либонь, і автобус не піде, грейдер розквасило.

Слідом за нею я увійшов до темних сіней, де в кутку лежали ледь видні тугі тіла мішків, коромисло, а на стіні висіло волосяне сито. Забилась, заметалась на мішках і з диким криком, загуркотівши перекинутим відром, шмигнула поміж ніг на світло, за поріг, курка.

— Проходьте, проходьте,— підбадьорювала мене хазяйка вже з кухні, бачачи, як я втягую голову перед низьким одвірком.— Та нащо ті ноги витирати, все одно підлоги немає.

Зі свіжого повітря різко потягло духом чужого житла: чимось вареним, застарілим димом. Маленьке, на рівні пояса, віконце, заплакане від дощу, ронило незвично низьке світло прямо в розкриті челюсті холодної печі. На підвіконні, серед каламутних порожніх пляшок, стирчав із консервної бляшанки бай-

дужий і наче неживий пагінець алое. Колючий та безживний, він майже зовсім перевівся у містах, особливо в час пеніцилінів, і його тримають тепер жалісливі бабусі, все ще пам'ятаючи про нього, як про ліки, що завжди під рукою.

Жінка кинула дрова коло печі, на долівку, побиту гострими поросячими ратичками, і, не роздягаючись, примовляючи: «Ось я зараз... Бо я вчора не вправилаься нарубати, от і спізнилася розпалити», — полізла відкривати верх, ставши на піл — тапчан з дощок між піччю і стіною, що відокремлювала кімнату. Почувши хазяйку, насторожено хрюкнуло під полом порося. Воно приставило свій п'ятачок до щілини в дверцятах і, поводячи ним та втягуючи повітря, нудно закувікало.

— Чу-чу! — вона тупнула чоботом по дошках полу. — Покричи в мене, скажене, Вітьку розбудиш... Зараз наварю.

Я зняв картуз і присів на краєчок лавки перед столом, поряд із відрами, в темній глибині яких на зблисках води похитувалися чорні хрестовини віконної рами. Так сидючи, я оглядав житло, в якому знайшов притулок. З-під столу виднілася корзина, набита шматками свіжого рожеватого сала, густо пересипаного крупною змокрилою сіллю. Кілька шматків чомусь валялися на долівці, біля корзини, і на один з них я мало не наступив черевиком. Я кинувся піднімати, але хазяйка, помітивши мою розгубленість, замахала з полу:

— Нехай, нехай... Це порося порозкидало. Все бешкетус, чортеня. Йому й горя мало, що, може, це мати його посолена лежить, — усміхнулася вона. — Вийду з хати, а йому тут своя воля. В корзину лізе, чавунці з лавки скидає... Чиста біда з ним. — Вона знов усміхнулася, дивлячись на мене зверху, з полу. — Недавно рушник із гвіздка стягнуло, бігає, заплуталося, теліпає ним — увесь об долівку вимастило. Як цуценя. Хоч не випускай. А в повітці тримати жаль, мале ж іще...

Вона почала збирати на печі суху розпалку і, шарудячи трісками, говорила звідкись із глибини запіччя, зовсім перегнувшись туди з полу, витягуючись і стаючи на носки, від чого з чобіт висувалися голі, напружено-незграбні литки в потворних джгутах синіх вен.

— Та й повітка така... От Вітька, може, полагодить трохи... Та як тепер і лагодити... дощі почалися. Ще, слава тобі господи, що з буряками впоралися.

— Це добре, — озвався я, маючи на увазі викопані буряки.

— Та вже відмучилися. Бо хіба то добре по багнюці їх збирають, в дощі. Воно хоч і машини тепер, а однаково роботи багато... Машина ж бо сліпа, за нею теж наглядати тра. А ще ж

і повантажити... Півтораста центнерів на гектарі, а в колгоспі їх п'ятсот... Жінці завжди знайдеться, на чому живіт надривати...

Вона зіскочила з полу з пучком трісок і, поклавши розпалку на припічок, почала вигрібати попіл. Кочерга глухо гиркнула по цегляній черені.

— А тепер і треба б дощу, — говорила вона за звичною своєю роботою. — Хлібець по сухому сіявся. Йому й так, бідному, мало перепадає... Все під буряк та під коноплі, а йому нічогісінько. Самі балачки. Серце змучилося, на нього дивлячись. Насилу зійшов такий кволій... Яким же він буде, коли вже тепер такий... А йому ж іще зимувати.

Про хліб вона говорила «він», «йому» — як про живу істоту.

— Це погано, коли так, — згоджувався я, розглядаючи великий брускуватий фуганок, що висів на кімнатній стіні. Був він із якогось темного червонуватого дерева, і на його смаглявих лискух боках проступали вигадливі, візерунчасті шари.

— Чоловіків струмент, — перехопила мій погляд хазяйка, підпалюючи викладену на черені криничку.

— Добрий фуганок, — похвалив я.

— Бо таки й до-обрий! — кивнула вона, зрадівши, що похвалили. — Майстри дивилися, теж так говорили. Кажуть, лези дуже добрі. А мій то й голівся інколи лезою. Вже так, бувало, править, так править... До того, що й газетку стругало... Якщо літери зрізує, а газетка цілісінька зостається, не прорізується наскрізь, тоді кидає гострити... А після цього поголитися любив. Тою свіжою лезою. А мені аж страшно робиться, як він по обличчю гострою залізякою. У нього весь струмент такий був доглянутий. Дуже вже любив, щоб усе до ладу було...

Піч розгоралася, сичали й потріскували лозові дрівця, шкварчали обрубані кінці, ронили краплі на жар, який, догорівши, сам собою розпадався на однакові кругленькі шматочки, обсіпаючи наставлені чавунці. Дим, огортаючи вгорі челюстки, рожевим полотном вибігав назустріч і вже сірим загинався у комин. Хазяйка, все ще у ватянці, тільки хустку відкинула з маленької голови на плечі, спритно поралася по кухні — то пошкребе якусь посудину, то рогачем поправить чавунчик, відсуне далі, якщо починає закипати. Стіни, стеля, відра на лавці, сулії на підвіконні — все заграло веселими червонястими відсвітами, і вже зовсім добре запахло вербовими дровами. Я сидів оддалік, та й то відчував на обличчі й руках приємне тепло, пальто моє почало парувати й пахнути пареною та кислою матерією.

— Оце ж він сам робив, — кивнула вона на мисник праворуч від вікна.

Я спочатку не звернув на нього уваги, але тепер задля чемності почав розглядати. Стояв він у темному кутку між вікном і сінешніми дверима, і сам був темний від часу. В його потьмянілому лаку десь глибоко й глухо теж танцювало червоне полу-м'я печі. Та все ж я розгледів різьблення на дверцятках — трипалі, схожі на конюшину, листки і якісь птахи з лускатим пір'ям. І поки розглядав, жінка, спершись на рогац, з боязкою настороженістю чекала, що скажу.

— Добре зроблено. Що ж це за птахи?

— А не знаю... Це він усе вигадував.

Жінка замислено поколупала в печі рогацем.

— Адже ж він не тутешній був, з Архангельська. А сюди на роботу підрядився з товаришами. Кому стайню, кому що... По колгоспах. Два літа отак. Ну, ми з ним і зійшлися. Це ж він, як поженилися, мисник оцей зробив. Бувало, прибіжить з роботи, повісить на дереві ліхтар — дерево у дворі стояло, всохло — і все пиляє та струже. Оцей мисник. Вже й ніч зайде, мошва довкола ліхтаря в'ється, а він усе струже. Вже я йому: Колю, та нащо ж ти отак: і там робиш, і вдома робиш, куди його поспішати. Живі будем, то все й поробиш потихеньку. Не слухається, робить та й робить. А я й сама стою поряд та й задивлюся на нього. То одним рубанком по дощечці пробіжить, то другим, вже яечко поклади — не ворухнеться: так гладенько та гарно. А йому все мало. І вже коли зшиє все разом шипами та клеєм, то й знов струже. А після всього візьме оцей великий, та ще й ним загладить. Фуганок аж пташкою посвистує, а стружка ну така вже тонка, така тонюсінька, ледь не світиться. Я, бувало, наберу її, обіллю окропом, запарю, та потім квіти роблю. У відвар із цибулі, та хімічний олівець розведу — пофарбую, ну як живі...

Чи то від печі, а може, що й від розмови вона вся зашарілася, засвітилася худим темним обличчям, і крізь обвітреність і занадто ранні зморшки пробилосся щось далеке, дівоче, якась соромливо-радісна бентежність.

— А отих птахів він уже пізніше намітив та й вирізьбив. Стамесками та всякими долітцями. Дуже вже забувався він за роботою. Довбе, а до чуба стружки отак поначіпляються. Чуб у нього кучерявий, теж наче наструганий. І так у нього добре все виходило. І травинки, й листочки всякі. А я тепер дивлюся, і все згадується, як ми з ним першу косовицю косили. Коли поженилися. І пташки отак от теж були. Сидить вона на щавлиночці і так свистить, так свистить. Косиш коло неї — не боїться...

Вона постояла, з тихою задумою дивлячись на вогонь, і я намагався уявити, якою вона була замолоду.

— Все звав туди до себе. Казав, будинки в них високі, вікна не дістанеш, ліси — кінця-краю нема. Покоси там вільні. Хотілося мені поїхати поглянути. Та так і не зібралася: то Нюрку, старшу дочку, понесла, а тут і війна ось вона... Думав хату перебрати, підлогу настелити. Дуже незвично йому було без підлоги. У кухню виходив, то взувався, як надвір... Та отак усе й зосталося, як є. Один мисник оцей тільки й встиг зробити...

— Загинув, чи що?

— Та одразу не вбило... На побивку, як поранило, приїжджав... А вже потім його, під самісінький кінець... От усе бережу,— кивнула вона на фуганок.— Від самої війни. Просили продати — не продала. Стамески та свердла, дрібниці всякі — то Вітька порозносив, погубив, не догледіла. Бувало, сварюся: Вітьку, синку, та що ж ти робиш, струмент розносиш. Виростеш — якраз і згодиться. На роботу підеш, як батько. Де тоді візьмеш такий струмент. Батько ж його по штучці збирав та беріг... Та Вітька вже й виріс, а не зацікавився цим. Воно якби коло батька, то бачив би, як той робить. Може, і взявся б. А то що ж, лежить мертвий струмент, сам він нічого не покаже, не розкаже... Не прищепилося йому батькове. Так ото й висить на стіні... І не потрібен, а продати чогось не можу, чогось жаль...

Вона вийшла на хвилину в сіни, повернулася з полумиском картоплі і, розповідаючи далі про чоловіка і про Вітьку, про старшу дочку, що тепер замужем на Уралі, примостилася була чистити картоплю просто на припічку. Я підвівся, звільняючи їй місце біля столу.

— Сидіть, сидіть,— запротестувала вона.— А то краще в кімнату йдіть. Воно б молока, так свого немає... Та ви роздягніться, я пальто просушу. Буде чи не буде той літак, а воно тим часом і протряхне.

Очевидно, за те, що я поговорив з нею, послухав, їй хотілося чим-небудь мені прислужитися, і вона прямо-таки стягла з моїх плечей мокре пальто і провела мене в кімнату.

Кімнатка була на двоє вікон і з підлогою. В кутку старенький комод, посередині — круглий стіл під картою скатертиною. Ситцеві занавіски в дрібних синіх квіточках ховали ліжко біля глухої стіни. Там хтось глибоко дихав вві сні, мабуть, Вітька. А вона все говорила мені з кухні:

— Це ж ще тоді, як корів у закупівлю відбирали, ото з того часу й немає... Якось раз зайшли: продавай та й продавай, потім вдруге... Я й оддала, бог з нею, з коровою. Не віддаси, то потім горя з годівлею не оберешся. За кожним віхтем будуть стежити:

де взяла. А тепер і сама відвикла, ну її. Та й діти повиростали, сало он є. Почне Вітька жити та внуки підуть, то тоді, може, знов заведемо.

— А ви в колгоспі?— спитав я.

— В колгоспі, ой у колгоспі...— сказала вона, з'являючись на дверях кімнати з ножем і напівочищеною картоплиною.— Тепер, правда, багато хто по конторах служить. То лікарні, то бази... Багато тут усяких контор. Консервний завод наче збираються будувати. Так на контору грамоти треба... Отож у колгоспі ми... Та й куди ж тепер? Життя минуло. Тепер уже одного треба триматися. Вже ж і пенсію в колгоспі почали нараховувати. Не знаю, що Вітька надумає... Чогось мовчить, нічого не каже...

На кухні закипіло, і вона, вибігши, загрюкала кришкою сковороди та все говорила про Вітьку. Певно, її дуже турбувало, чи залишиться син вдома, чи поїде, як іде багато хто з тих, що повернулися з армії.

Я підсів до вікна, що виходило на вулицю, в палісадник. За мокрими кущами смородини, на яких ще де-не-де зосталося листя, видно було крутогорий вигін, під яким, аж унизу, чорнів колодязний журавель, а далі сірою туманною шубою стелилися очерети. До колодязя не поспішаючи, з коромислом і відрами, спускалася якась молодиця. Незважаючи на негоду, вона була роздягнена, в самій тільки хустці, накинутій поверх безрукавого червоного плаття, і, лівиво сходячи, граючи крутими стегнами на слизькому глинистому спускові, вона озиралася туди й сюди, оглядаючи порожню вулицю. Поглядаючи на вікно, біля якого я сидів, вона не поспішаючи прив'язала ланцюг до дужки, не поспішаючи опустила відро, зачерпнула, перелила в друге, зачерпнула іще раз і, все так само, не поспішаючи, поглядаючи на вікно, пройшла стежкою навскоси на гору, до сусідніх хат.

— Зостанеться жити, то й хату перекриємо,— все говорила з кухні хазяйка.— Хотіла торік картоплі на покрівлю продати, та ящур не дав, не пускали з картоплею. А цього року якийсь жук, кажуть, напав.

— Мабуть, колорадський?

— А хто його знає. Теж не пускають. Я вже й картоплину на паличку настромляла — так ні, немає діла.

— Це ж для чого на паличку?

— А так тепер роблять. Знак для шоферів, що проїжджають. На паличку настромлять і перед хатою оту паличку поставлять. А шофери вже знають, що в цьому дворі є картопля на продаж.

У кімнату несподівано вскочило поросля. Стукаючи по підлозі ратичками, ледве не впавши, воно оббігло кругом столу і зупи-

нилося як укопане перед моїми ногами. Очі блакитні, кмітливі, хитрі, крізь білу щетину проглядало чисте, по-дитячому рожеве тільце. Я підняв носок черевики і поворушив ним перед насто-роженим писком. Поросля хляпнуло животом, відскочило і, мотнувши вилицюватим рильцем, помчало в кухню.

— Іди жери, ледащо,— заговорила з ним хазяйка.— Носить-ся, скаче...

Почулося квапливе чавкання і порохкування.

— Повикидай, повикидай мені. А то в хліві замкну, отоді не дуже вередуватимеш, усе підбереш на холоді.

Дивитись у вікно надокучило, і я пройшовся по кімнаті, роз-глядаючи картинки й фотографії. У великій рамі, візерунчасто випилянй з фанери, та ще й з якимись випаленими зигзагами, висіло скло, на зворотному боці якого на синьому тлі кольоро-вою фольгою було викладено три жіночі постаті з наївними ляльковими і водночас порочними фізіономіями. Під ними золотився напис: «Віра, Надія, Любов». У «Надії», що поважно сиділа в центрі, були вогняні кучері і сині очі із схожими на проміння віями. У «Віри» й «Любові»— смоляні коси, переки-нуті на груди, і чорні палкі очі, але чомусь без вій. Витвір цей був іще новий і, мабуть, куплений тоді ж, коли обклеювалася новими шпалерами сама кімната — до повернення Вітьки. Я уявив, як радісно-здивована зупинилася жінка перед базар-ним китайцем, що виставив на прилавку барвисту й ефектну мі-шуру, і як не могла відійти, стояла, дивилася і все-таки взяла. А потім везла додому, в автобусі, тихо радіючи і ревно оберіга-ючи свою покупку, щоб не роздушили в автобусній штівханині. Був у цій покупці і свій особливий резон, оскільки, крім святко-вої яскравості, якої завжди не вистачає в селянській хаті, несла вона у вдовину оселю ще й щось символічне, що мусило прого-лосити одвічні сподівання, щоб у хаті були і Віра в щось, і Надія на щось, і Любов, бо без цього жити людині немислимо.

— У нас ті, що картоплю в Донбас повезли,— усі з бляшани-ми покрівлями,— говорила вона тим часом, продовжуючи вози-тись із порослям.— А так, де ж її візьмеш, тієї бляхи...

— Авжеж, з бляхою нелегко,— озвався я.

На комоді було розкладено явно Вітьчині речі. На підставці, зігнутий літерою «С», стояв чорний пластмасовий підводний чо-вен, грізний через свій стрімкий вигляд навіть у мініатюрі. Не-дбало валялися білі офіцерські рукавички, які самому Вітьці в його званні і не належало мати. Поряд стояла «Спідола» і гранчастий факел з жовтогарячою грушею пульверизатора. З-за решітки «Спідоли» виглядала фотокарточка, ажурно обрі-зана по краях: гарненьке усміхнене чортеня-дівчисько з корот-

кою зачіскою, розтріпаною свіжим вітром, у білому платтячку і з босоніжками в руках. Вона стояла в напливі хвилі, що залила пляжну рінь, а позаду бурунилося і поблискувало баранцями піни безмежне море, і було воно не зле, а тільки вітряне і сонячне. Од цих речей — підводного човна, транзистора, фотографії приморської дівчинки, від сніжно-білих рукавичок і навіть від флакона з гумовою грушею, який був порожній, та все ще дихав тонким святковим ароматом недавнього одеколону,— віяло іншим, не тутешнім життям. Усе це нагадувало про далекі морські походи, про свіжі солоні вітри, матроські вахти, безтурботні звільнення на берег, перед якими у тісному й гомінкому кубрику старанно прасували кльоші, шкребли бороди й черевики, одеколонили зуби і стрічки безкозирок...

— Де ж хлопець служив?— спитав я через двері.

— А на Чорному морі. Каже, дуже гарно там. Цілу сумку апельсинів привіз...

— Виходить, побачив світу.

— Та побачив... Торік далеко плавали... Вже й забула, в яку країну... Одну-то пам'ятаю — Болгарія. Це що все помідори звідти продають... А ту — от забула, що воно за земля. Снігу, каже, зовсім не буває. А пальми, каже, як у нас верби, по вулицях ростуть... Возили їх кудись, де їхні царі лежать. Каже, по три тиці років уже в трунах, а все чистісінько ціле...

— Мабуть, у Єгипті був?— підказав я.

— Еге ж, от-от... Там, там... Каже, ніби і жінки, й чоловіки в платтях ходять...— засміялася вона.— Ну, а що ж, коли така спекота... Всього побачив. Тепер, слава богу, вдома... А то боялася, що в Єгипті пошлють або ще куди... От незабаром цукор почнуть давати. Костієм хлопцеві треба справити — враз перключилася вона з Єгипту і В'єтнаму на свої житейські турботи — таки правду кажуть: поки жінка з печі летить, сімдесят сім дум передумає.— Ще коли він собі заробить, саме флотське на ньому... А за чотири роки, либонь, набрид казенний одяг...

— Зате дівчатам подобається,— пожартував я, все ще стоячи перед комодом.

— Та чогось не дуже, бачу я, з дівчатами,— жваво обізвалася вона, і в голосі її була помітна заклопотаність і навіть невдоволення.— Третій тиждень як приїхав, а — вдома та й удома... Все крутить своє радіво, талалайку оцю... Правда, вчора ходив кудись... Аж уранці прийшов... Під чаркою...

«Мабуть, важко було одірвати од себе таку...»— ще раз помилювався я фотографією на «Спідолі».

— Він по радіву там служив. Це в його ще змалечку. Усе, було, дроти мотає і мотає... Тепер і не знаю, яку йому роботу тут

дадуть... Теж горе... Казала, учись, щоб як батько, вже краще й не придумаєш, всякому треба...

— Це теж потрібна спеціальність.

— Та є тут при районі радіо, якби туди...

— Радіовузол?

— А не знаю... Кіно оголошують, та так всяке... Посилала спитати, так, каже, нема такого місця, монтером тільки, по стовпах лазити... А хоч і по стовпах, то що ж, якщо платять. Зате вдома. І попрано йому, й пошито. Та й мені веселіше. А то все сама та й сама. У фезене вчився — сама, та в армії чотири роки... І старша дочка п'ять років як з дому. Життя прожила — сама, як палець.

— Я б їм і ліжко своє з периною віддала,— сказала вона, подумавши, маючи на увазі, очевидно, майбутню невістку.— Живіть. А мені тепер і на печі добре, я така...

У снігах знову закукдакала курка, зачовгали ногами, почувся голоси.

— Ой, хтось ще йде,— хазяйка штовхнула двері назустріч.

— Можна до вас?— донеслося з глибини сіней.

— Заходьте, заходьте,— з готовністю обізвалася хазяйка, відступаючи від дверей.

Мені було видно з кімнати, як незграбно протиснулися у кухню спочатку жінка у волошковому плащі, що тримала поперед себе одноручну корзину, а за нею й бабця, закутана в хустку,— ті самі, що разом зі мною чекали літака. Поки вони входили, до мене докотилися хвилі холодного повітря і запах вовного одягу.

— Драстуйте вам,— втомлено, розслабленим голосом привіталася жінка в плащі.— Оце зайшли на димок. Зв'язалися з цим літаком, самі не раді. Попутною давно б поїхали.

— Та й машини тепер, мабуть, не так уже ходять,— одразу співчутливо підхопила розмову хазяйка.— А в нас уже є один чоловік, теж дожидається... Та ви проходьте, проходьте, грійтеся, зараз лавку звільню.

Дзенькнули відра. Хазяйка переставила їх на долівку.

— Дивлюсь я, щось наче по знаку ви мені,— жваво говорила вона.— А де бачила — не згадаю.

— Та тутешні ми.— Жінка дістала з кишені вчетверо запросовану носову хустку, розгорнула її і почала витирати повне й вологе обличчя, що від надвірньої негоди стало малиновим.— Цуканови ми, може, чули... Наливайки по-вуличному,— додала вона.

— Ану, ану...— задумалася хазяйка.— Це отам біля сільпа?

— Еге ж, еге ж... Будиночок ошальований.

— Тепер упізнаю... Ще у вас дідок кривенький.
— Та дідка вже немає. Рік як помер.
— Ой-ой-ой... Скажи на милість...— чемно співчувала хазяйка.— Царство йому небесне. Чи ж нездужав?
— І не нездужав, у голову щось вступило. За яку хвилину упокоївся.

— Ой-йо-йой... Та ви сідайте. І корзину оту поставте, нащо ж її держати, надержалися, либонь... Чу-чу!— прикрикнула вона на поросля.— Куди принохуєшся, чортеня, не для тебе покладено.

— Добрий кабанчик,— похвалила гостя.— Тьху, тьху — щоб не зурочити.

— Та завела, поки того їсти будемо,— одразу пожвавішала хазяйка.— Воно й морока взимку заводить.

— І не кажіть,— з розумінням згодилася Наливайко-молодша. Тепер вона з бабцею сиділа на лавці, і мені не видно було її з кімнати.— Ні травиночки, ні кропивиночки, те й роби, що вари. Та й випустити нікуди.

— Ох і правда! А й без нього не обійдешся.

— Не обі-їдешся!— переконано протягла Наливайко-молодша.

— Усе збираюся покликать, щоб почистили, поки маленький. Я чогось більше люблю кабанчиків.

Жінки, ледве познайомившись, повели розмову з тією доброзичливою і чуткою увагою одна до одної, яка й тепер ще де-неде водиться по закинутих заповідних селах.

— Свинка гірше,— підтримувала далі розмову хазяйка.— Свинка тіла нагуляє — дай погулять, не їсть, худне.

— То й хай погуляє, от тобі й вигода,— заперчила Наливайко-молодша.

— Ну її... Натерпілася я раз, та й зареклася маток заводити,— відмахнулася хазяйка.— Отак десь років із п'ять тому заходилася свиня, кричить, долівку в хліві рие... Дай, думаю, поведу до кнура. Поросятка якраз дорогенькі були... Отож... Побігла я до правління. А мені: не можемо. Та як же так? А дуже, кажуть, просто: свиня приватна, а кнур колгоспний. Не можемо дозволити. Та що ж, кажу, йому станеться, кнурові тобто? Чи моїй свині теж заяву в колгосп подавати.

Жінки засміялися. Засміявся подумки і я.

— Біда мені!— повеселіла хазяйка.— Побігла я в Кудінове, може, там, думаю, домовлюся... І там одкоша одержала.

— Та було б півлітру взяти,— сміялася Наливайко-молодша.

— Брала я. Як же тепер без півлітри. Брала. Але й могорич не допоміг. Не можна, і все. Суворо, кажуть, заборонено.

— А й справді, було тоді,— сміючись, підтвердила Наливайко-молодша.— Держи худобу та й оглядайся, щоб не заїдатися.

— Не до поросят свині, коли смалять на вогні,— вставила бабця. Говорила вона мало і всякий раз суворо, та жінок розсмішили її слова, і хазяйка заговорила вже зовсім весело:

— І сміх і гріх... Та вже із свояком поклали її на воза, писок мотузком обв'язали, та тихенько, городами повезли її в Малахівку, а там і округили по знайомству. А й то сторож за ворітьми хверми стояв, стеріг, щоб хто не наскочив. А я сиджу в сторожці, жду, поки весілля скінчиться, а сама як на жару: от набіжать, от застануть. Ще, чого доброго, свиню заберуть.— Хазяйка машинально колупнула в печі рогацем.— А тепер і дозволили, будь ласка, а я не хочу. Ще веди її на ту ферму. Далеко... Ну її, з кабанчиком спокійніше.

— А нащо вести?— сказала Наливайко-молодша.— І вести не треба. Тепер і вдома можна. Якіма Івановича покликати, він усе й зробить.

— Та як же це він сам?— засоромлено усміхнулася хазяйка.

— У нього для цього все є. У чемоданчику носить.

— Ой, та що ж це ми про таке!— схаменулася хазяйка.— Чоловік у мене в кімнаті. От наслухається...

Жінки затихли, хазяйка вийшла чогось у сіни, повернулася і вже потім, прохоловши і знову впавши в поважний тон, сказала:

— А ви, виходить, донька з матінкою. Дивлюсь, дуже схожі.

— Еже ж, з матінкою,— розморено, з почуттям зітхнула Наливайко-молодша.— Та надумали поїхати до Вані. До брата мого меншенького. Бо Ваня наш тепер у місті живе. Нехай мама побуде, поки ноги ходять. Квартира в нього добра, дітей поки що немає... То й нехай поживе до весни, до городів.

— А я до своєї ніяк не зберуся. До дочки, цебто, до дочки... Теж у місті, та дуже далеко, аж на Уралі.

— А наш тут, в області. Як одслужив військову, побув удома, подивився та й поїхав собі. Не хочу і не хочу тут...

— Мовчять... Не живуть тепер молоді в сім'ях,— гірко підтвердила хазяйка.— Їдуть і їдуть, аби лише з двору скоріше. Моя теж: вербували на цілину, закрутилася: поїду та й поїду. Подружки змовилися, ну й вона туди... Ніяк не одговориш. Чого я, каже, тут буду сидіть. Молодість, каже, моя минає... Ну провела. Плаття їй на дорогу справила, кофтинку вовняну в місті на базарі дорогу взяла, туфлі ненадівані поклала... З останнього зібрала. Поїхала. Кудись за Волгу... А потім пише листа: чемоданчик украли.

— Та як же це?— жажнулася Наливайко-молодша.

— А хто її знає. Молода, дурна. Це вони з матір'ю великорозумні, носа задирають... Я так і охнула: останнє ганчір'я!

— Та що там говорить...

— А тут на весну приїхала її подружка, драстуйте вам, тату-мамо, радійте; гудзички на пальті не застібаються... Націлінничалась... Лишенько ж мені! Це ж вона про їхній барак і розказала. Парубки з усього степу коло того барака.

— Та це вже відомо...

— Правда, каже, хто самостійніший, з поняттям, то той і заміж потім візьме, погулявши. І будиночок їм дають окремих. Та як тут, нічого не бачивши, дізнаєшся, хто з поняттям, а хто з неподобством у голові.

— Немає, немає у молодих строгості,— підтакувала Наливайко-молодша.

— Ох і натерпілася я з отією цілиною! Та вже опісля, згодом, слава тобі господи, чоловік трапився, забрав її з того барака. Робили у них приїжджі, колодязі пробивали, та один і присва-тався.

— Так, так...

— На Урал до себе забрав. Хоч і татарин, а, пише, нічого, смирний, шанує її. Двоє діток уже. Обійшлося, камінь з душі... А тепер от Вітька, не знаю... Пише йому одна, підмовляє хлопця... Дивись, теж завіється.

— І-і, та нехай собі їде-е-е!— співуче проказала Наливайко-молодша.— Хлопець — не дівка... Он Ваня наш... Чого, каже, я тут буду. І через п'ять років — Ванька, і через десять — все Ванька. Село воно і є село. В одному званні... І правда, поїхав, то й живе тепер. Вже помічником майстра став. Жінку освічену взяв... Одягнені, взуті, цього літа вдвох на курорт їздили, карточки прислав.

Помовчали, задумалися. Потім хазяйка запитала:

— І не боїтеся літаком летіти?

— Та воно ж краще, ніж автобусом. Чи з маминим здоров'ям півдня по вибоїнах трястися. Шістдесят вісім років уже. Літаком спокійніше.

— А я — вбий, не сяду,— з веселим переляком вигукнула хазяйка, якимось легко переходячи від заклопотаності до жарту.— Та як же це його летіти — кругом порожньо? Краще пішки добіжу.

І знову несподівано, як тоді, на аеродромі, в корзині гелгнув гусак, та так голосно, так дзвінко, що луна обізвалася в порожніх відрах. Порося хрюкнуло і кинулося, найжачившись, до мене в кімнату.

Від гусячого крику на ліжку заворушився Вітька, потягнувся, висунув з-за запони ногу в смугастій шкарпетці.

— От скажений,— вилаяла гусака Наливайко-молодша.— Це веземо Вані, на Жовтневі. Хотіла зарізати, а мама: не долежить до свят. Каже, давай живого одвеземо. У них там гараж є, в гаражі поки що побуде.

Гусак забив дужими крилами по вербових стінках і ще раз гелгнув, цього разу надломлено і безнадійно.

— Стомився, бідний,— пожаліла хазяйка.— Нехай походить, розімнеться.

— Це ж треба корзину розшивати,— завагалася Наливайко-молодша.— А що, як літак?

— Та чи ж довго назад запхнути. Я йому зернечка сипну.

— Обійдеться без гулянки,— суворо визначила долю гусака бабця, і жінки почали гомоніти про інше.

Вітька зовсім прокинувся, одсунув запону, визирнув у кімнату. Був він іще по-південному смаглявий, чорні пасма чуба неприбраними кучерями вихрилися над молодим вилицюватим обличчям. Заспано мружачись, він глянув на сіре вікно, на мене і, не поздоровкавшись, простягнув смугасту тільняшкову руку до штанів на стільці, по цигарки. Він курих, м'яв зубами цигарку і, дивлячись кудись наді мною, з мовчазною байдужістю слухав розмову на кухні.

За вікном майнуло червоне, грюкнули сінешні двері. В кухню хтось увійшов, витираючи ноги, зачовгав біля порога.

— Заходь, Віро, заходь,— запросила хазяйка.

— Ви ще не витопили, здрастуйте,— почувся приймний співучий голосок.

— Чого роздягнена, дощ он який.

— Уже перестав, туман тільки. А я нині хліб пекла. Набрид покупний, кислий страшенно. Свого схотілося. Напеклася біля печі, то й тепло.

— Мабуть, вихідна, що хліб вчиняла?

— Яка там вихідна. На другу годину бігти треба. Лектор якийсь приїхав, то клуб прибрати треба. Учора танці були, затовкли, лопатою не відшкребеш.

— Тепер занегодило, не намієшся. Та ти прохось, прохось,— знов почала запрошувати хазяйка.— А я то ще й не прибирала, розгартіяш у хаті.

— Та ні, тьотю Усте, я на хвилинку... Я чого... Радіо чогось замовкати стало. Од дощу, чи що. Слово скаже — два мовчить... Може б, Вітя зайшов глянути, чого воно...

— Та він спить іще. Учора натанцювався.

— Я дивилася, не було його в клубі.

— Та ти прохोдь, розбуди.

Вітька придушив об підлогу цигарку, завівся запоною.

— А я бачу, хтось у вікні, думала, Вітя, дай побіжу спитаю. А якщо спить, то нащо ж...

— Чекай, я його сама розбуджу,— з готовністю сказала хазяйка.— Годі йому...

— Ой, не треба, тьотю Усте,— палко запротестувала Віра.— Ви вже опісля передайте. Та й не горить. Як матиме час, то нехай і заїде... Побіжу я.

— Та посиділа б...— не відпускала хазяйка.— Зараз самовар поставлю. Учора бігала в сільпо, то мед у стільниках був, півкіла взяла...

— Спасибі, тьотю Усте, бігти треба. Прасувати зібралася.

Віра пішла, знову майнула під вікнами гарячим платтям. Вітька полежав ще за запоною і знову висунувся.

— Сусідка наша,— пояснила хазяйка.— Ще в дівках... Не забути б сказати Вітьці, щоб пішов поремонтував... Може, будете, жінки, чай пити, самовар поставлю?— запропонувала вона з якоюсь одчайдушною рішучістю.— Однаково сидіти...

— Та тепер уже ніколи,— сказала Наливайко-молодша.

Вітька встав — міцний, кремезний, з дужими похилими плечима, стегна його щільно обтягали сині трикотажні напівплавки з червоною окантовкою,— натягнув флотські штани, взувся. Потім відхилив запону, смикнув із цвяха бушлат, що дзвякнув латунними гудзиками, накинув його наопашки. Вже одягнений, ще раз закуривши, він вийшов.

— Віть, а тут Віра заходила...

— Чув,— буркнув Вітька.

— Радіво в них чогось...

Вітька не відповів, ступив у сіни. Дим од цигарки потягся за ним аж із кімнати.

— Син?— з повагою майже пошепки спитала Наливайко-молодша.

— Сино-ок,— зітхнула хазяйка, і були в її голосі і гордість, і розгубленість перед незрозумілим Вітьчиним мовчанням.— От демобілізувався... Удома тепер...

Потім вони ще про щось гомоніли, і було чути, як весело зашумів самовар.

У вікно я побачив Вітьку. Він стояв, притулившись спиною до палісадника, засунувши руки в кишені і одстовбурчивши ліктями накинутий бушлат. Час од часу над його патлатою головою звивався димок цигарки.

Дощик, либонь, і справді ущух, тому що помітно повиднішало, і було тепер видно не лише колодязь під горою, а й бурі хащі

очерету за ним, і навіть протилежний берег з крайніми хатами зарічної вулиці. Тільки рілля на горбі за хатами ще розміто синіла.

На тому боці, путівцем, повз намоклі яскраво-жовті скирти свіжої соломи, повзла підвода, і було видно, як старанно мотала головою коняка, допомагаючи собі тягти воза. Вітька довго стежив за нею, мабуть, тому, що більше нічого живого не потрапляло на очі і дивитися не було на що.

Дивився на віз і я... Раптом Вітька обернувся і закивав мені, замахав рукою. Я спочатку не зрозумів, у чім річ, але тут і сам крізь розмову на кухні, крізь шум самовара почув приглушене і рівне гудіння літака.

У хаті одразу всі заметушилися. Хазяйка прибігла з моїм пальтом, просохлим, з гарячою підкладкою, потім побігла допомагати Наливайкам, сама підхопила корзину і потягла в сіни.

— От клятий! Та що ж це він отак налетів,— примовляла вона.— І чаю не випили.

— І за те спасибі,— нагнулася, виходячи в низькі двері, Наливайко-молодша.— Заходьте коли-небудь...

— Та ви городами, городами біжіть. Тут ближче...

Літак, розвернувшись над селом, сірим куцим саранчуком майнув за деревами і впав десь у полі.

Вже за сараєм я квапливо сунув руку хазяйці, вона, просто-волоса, з відкинутою на плечі хусткою, стурбована тим, щоб ми не спізналися, невміло подала мені свою маленьку, неприємно жорстку і суху руку і, примовляючи: «Ви вже вибачте... Заходьте»,— розчулена не прощанням із нами, а скоріше самою процедурою прощання, соромливо і ніяково закліпала зволоженими очима. Я взяв у Наливайко-молодшої корзину з гусаком, і ми швиденько, біжком потьопали, ковзаючись по розкислій городній стежечці — я, за мною Наливайко-молодша, а вже за нею, розставивши руки, товсто закутана бабця.

— Щасливої дороги!— вслід нам гукала від повітки хазяйка.— Ох, лишенько мое!

3

На літак ніхто не спізнався: у напівтемному залізному череві kabіни вже сиділи і лейтенант із своєю супутницею, що поживішала перед польотом, і громадянин з ревізорським портфелем, і ті дві дівчинки з високими копицеподібними зачісками. У овальні двері було видно, як унизу, біля драбини, покурюючи і часто спльовуючи та навмисне збиваючись на матючок, пані-

братствував із пілотами аеродромний диспетчер. Наливайки сіли в кінці на протилежних лавках, і коли літак заревів, затремтів усім тілом і помчав, вони, важко припечатані до сидіння, витріщились одна на одну, скам'яніло переживаючи сторопіння.

Спочатку за вікном стрімко пливла близька трава, потім вона непомітно відступила вниз, стала полем, літак нахилився, повертаючи, земля різко провалилася, і в цьому проваллі, в бурому розлив'ю очеретів олів'яно заблищала кривуляста річка. Ми летіли над долиною Варакуші, ближче до лівого її косогору, і незабаром униз попливли чіткі квадратики дворів. Я навіть розгледів колодязну цямрину під горою з нитками стежинок, які віялом розходилися від нього до хат і, подумки пробігши по одній з них, упізнав по в'ялому затухаючому димку над соло-м'яною стріхою Вітьчину хату. Розгледів також грядку незрубаної капусти, і повітку, і купу хмизу в дворі.

А ще встиг розгледіти чорну пляму перед палісадником, і я здогадався, що то все ще стоїть надворі Вітька. Мені здалося, що мелькнуло його задерте обличчя — світла плямочка на темному фоні бушлата: мабуть, він дивився на літак. І те, як від сідньої хати відділилось червоне і рушило назустріч Вітьці...

Літак піднімався все вище, і стало видно далеко навкруги: скільки сягало око, лежали акуратні поля — зелені й чорні, з плямами скірт на першій ріллі, з жирними смугами доріг, що розумно обходили ярки та заболочені низини, строкатий розсип корів дрібною рінною виднівся на яскравій озимині. А саме село, простягнувшись двома довгими вулицями по обидва боки Варакуші, врешті змішалось і розбрелось будинками, і це вже був сам райцентр. Я відшукав базарний майдан з білою церковцею, заїзд коло неї, де пробув чотири ночі відрядження, і рожевий брусок школи на другому кінці майдану, оточений сірими безлистими садами. За школою широко біліла вода місцевої Ріци в голих глинястих берегах. Своїми обрисами ставок був схожий на балалайку, основою якої був рівний насип греблі, а грифом — Варакуша, що вливалася в нього. З височини усе це здавалося нікчемно малим, іграшковим, якимсь втіленням суєти суєт. І тільки сама земля з височини ставала дедалі ширшою та безмежнішою.

І знову в корзині забився і закричав гусак, і всі повернули голови, радіючи пригоді, яка зняла важку напругу польоту, зашміялись, заговорили. Почервонівши, роблено заусміхалася і Наливайко-молодша: їй було ніяково, що вона везла такий неспокійний багаж. На крик гусака висунувся із службового відсіку пілот, широколиций, густобровий, у хвацькому аерофлотському кашкеті з емблемами.

— Це в кого така весела закуска?— спитав він, оглядаючи пасажирів.

Всі витріщились на бабцю.

— Ану, давай, стара, жбурнемо його за борт,— сказав льотчик.— Ох, і полетить!

— І її заодно, щоб знала місце,— жовчно буркнув громадянин із портфелем.— Зовсім знахабніли...

Наливайко-молодша почервоніла від ніяковості, маленькі очі її закліпали, але бабця навіть бровою не повела.

— Нічого, матусю,— льотчик блиснув білозубою усмішкою.— Давай, давай... Гусак — це штука!

Усі засміялися, він підморгнув і зачинив за собою двері.

Під крилом стелилися димні пасма туману, і незабаром літак пірнув наче в вату — у щось біле і глухе...

Чи є життя на інших планетах?

Низькопузій паровозик натужним ривком зрушив вагони і, пускаючи важкий чорний дим у пристанційні берести, потягнувся за вихідну стрілку. Станція осиротіло спорожніла і попросторішала. Стало чути, як верещали горобці, що обліпили невисокий дах якогось складу.

Ті кілька пасажирів, що зійшли з поїзда, швидко розійшлись, і Стремухов залишився сам біля свого чемоданчика. У цих місцях він опинився вперше, хоч взагалі його знали в багатьох районах: він їздив з лекціями на планетно-космічну тематику. Сині афішки, всіяні зорями, ще довго після його наїздів висіли на клубних дверях, сільмагах або коморах.

Він був працюючим і сумлінним лектором, стежив за пресою, акуратно вирізував лезом замітки або окремі шматочки з них, вирізки наклеював на цупкий аркуш кольорового паперу і складав у спеціальні папки: окремо про Марс, окремо про Венеру, про зірки й галактики. Це колекціонування, особливо після того, як від нього невідомо чому пішла дружина Катя, перейшло межі утилітарного лекторського інтересу й перетворилося на тиху, безмовну пристрасть.

Відрадження було останнім перед відпусткою, і Стремухов їхав сюди не дуже охоче. І взагалі, він недолюбливав ті місця, де немає чайних і заїздів. Річ тут зовсім не в тім, що він був людиною зніженою і не терпів невлаштованості. Навпаки. Прочитавши лекцію, він намагався залишитися сам і переночувати де-небудь на диванчику в сільраді або в учительській. Та місцеві

керівники й слухати не хотіли: «Не може бути й мови! Ще десь валятиметься... Ходімо, ходімо!» І Стремухова вели до кого-небудь у хату. А тут все й починалося. Його садовили на чільне місце, накривали білим ламким рушником коліна, і, поки він сидів отаким собі Ісусом Христом, усе живе в домі, починаючи від старої хазяйки і кінчаючи завороженими онучатами та кішкою, розглядало його всяк на свій лад, ловило кожен його рух. А він зовсім не вмів їсти на людях, механічно жував самі лише солоні огірки, хоч на стіл, як правило, було наставлено всякої всячини. Молода хазяйка лякала, починала чомусь вибачатися і, відкликавши на кухню чоловіка, терміново посилала його з дому. Через якийсь час чоловік прибігав, і по його щасливих очах було видно, що дістав-таки... Він з хеканням, ніби припечатуючи штемпель, ставив півлітрівку на стіл.

Пляшка мерехтіла холодною самовпевненою прозорістю свого вмісту, від самого погляду на який у Стремухова пітніли окуляри. Він злякано дякував і показував на серце.

Після вечері хазяйка починала стелити своє двоспальне ліжко, збивати кулаками перину й витягувати із скрині чисті наволочки та простирала, і Стремухов, вкрай зніяковівши, бубонів, прохаючи постелити йому на підлозі.

Та найгірше було вночі, коли з'являлася потреба вийти на двір. Він не запам'ятовував дверей, а особливо усяких засувів і терпляче долежував до ранку.

Все це було в нього ще попереду, коли він зійшов на перон в Сінцевих Будах.

Провівши очима поїзд, Стремухов без усякого інтересу оглянув станцію. Неподалік клишоного перевалювався пузатий гусак з вивернутим крилом. Крило стирчало з правого боку, схоже на оголену шаблю. Гусак розмовляв сам із собою хрипкуватим басом і підбирав розсипане насіння. Підійшовши ближче, гусак замовк, суворо то одним, то другим оком подивився на Стремухова, наче перонний міліціонер, і до Стремухова підступило тривожне відчуття бездомності.

— Зараз піду,— сказав він чи то гусаку, чи то самому собі, поправив окуляри і взявся за чемоданчик.

Від Сінцевих Буд Стремухову треба було їхати ще кілометрів із тридцять, до сухомлинської групи колгоспів. Розпитавши дорогу, він вийшов за станцію.

Біла дорожнього стовпа на великому перев'язаному чемодані сиділа дівчина в блакитній плетеній кофтинці. Жовто-строката косинка курінчиком ховала її обличчя від сонця. Стремухов привітався, злегка підняв капелюха і спитав, як добираються до Сухомлинова. Дівчина відповіла, що до поїзда приходила по-

штова машина, що вона вже поїхала і тепер доведеться чекати на попутну.

Стремухов теж присів. Сонце крізь плащ припікало йому спину, калоші стали гарячими. За дорогою, вже сухою, посвітлілою, ніжилась під сонцем яскрава, рівна зелень озимини. Звідти тягло теплою розімлілою ріллею та трав'янистими хлібами. Над головою щасливо дзвеніли жайворонки, у селищі горлали півні, і все довкола було по-травневому радісне й святкове — і земля, і небо, і все, що росло на землі й літало в повітрі, а десь по той бік Сінцевих Буд глухо й добродушно, як добрий дід, бурчав і погрюкував грім.

Стремухов скинув капелюха, надів його на гостре коліно. Вітерець прохолодно погладив його вологий чуб. Він полегшено зітхнув.

Добирався він сюди двома поїздами, і обидва були незручні за часом. На швидкий потрапив пізно ввечері, їхати було зовсім недовго, і він не брав постіль. Уночі пересів на оцей «дачник», простирчавши перед тим години з півтори в переповненому вокзальчику, чекаючи на посадку. «Дачник» ледве повз, раз у раз скреготів гальмами й надовго завмирав майже біля кожної будки. У вагоні стояло суцільне й безтурботне хропіння. Стремухов і сам був приліг на лавці, та до нього, як до єдиного недремного пасажира, причепився якийсь зарослий босий дід, а можливо, й не дід, у офіцерській шинелі. Дід сіпав Стремухова за рукав і, блудливо озираючись, умовляв зійти з ним на якогось роз'їзді. За його словами, він там розкрив змову і змовників тих треба похопати, поки ще не розвіднілося. Стремухов покійно слухав, потім, вкрай стомившись, не витримав, вибачився, сказав, що йому час виходити, і пересів у інший вагон.

— А вам саме до Сухомлинова?— спитала дівчина.

— Так...

— Мабуть, у відрядження?

— Так, знаєте...

Дівчина поглянула з-під своєї косинки на калоші Стремухова й замовкла.

Мовчав і Стремухов.

Тим часом з'явилася машина. Дівчина вийшла на дорогу, підняла руку. ЗІЛ проїхав повз неї, та потім з'їхав на край дороги й зупинився. Дівчина поговорила з шофером і замахала Стремухову:

— Ідіть! Та йдіть же!

Кузов вогненно полум'янів новою цеглою. Цеглу було складено акуратно, ряд за рядом, врівень із бортами. Стремухов, що встиг, поки вилазив, замаститися цегляним, ще не обдутьм за-

водським пилком, присів поверх штабеля навпочіпки, збираючись їхати так до кінця.

— Випадете,— усміхнулася попутниця.— Ідіть сюди.

Стремухов слухняно перебрався назад. Там було вільне місце і шмат брезенту.

— Тільки знаєте, машина не до самого Сухомлинова,— сказала дівчина.— Вона зверне на маслозавод. Я вас не попередила... Але там недалеко.

— Нічого,— кивнув Стремухов.— А ви тутешня?

— Сухомлінівська.

— На канікули?

— Їздила в область на семінар.— Дівчина поглядала на поля, що бігли обабіч, і її косинка, зав'язана під підборіддям, то надималася, то лякала за спиною гострим ріжком. Очевидно, їй було приємно впізнавати дорогу до вже недалекої домівки.— Я бібліотекар.— І, ніби бажаючи переконати, що робота в неї серйозна, додала:— У нас бібліотека — дванадцять тисяч томів. У районі такої немає... Гляньте, яка хмара!

Позад них, над Сінцевими Будами, стояла хмара. Проти її глухої синяви ніжно вимальовувалися молода, ясна світла зелень придорожньої посадки і білий димок товарняка. Хмара здавалася нерухомою, хоч півгодини тому її зовсім не було. Вона урочисто-велично розгортала свої багатопверхові, синьопопелясті полотна, облямовані білим баранцем. У її темних розломах все так само неквапливо й добродушно гуркотів грім.

— А мені подобається!— вигукнула дівчина, хоч Стремухов нічого не сказав.— Як у театрі. Так буває перед спектаклем. Дивіться — завису опущено, а за нею щось пересувають.

— Ми встигнемо?— тривожно запитав Стремухов.

Через півгодини ЗІЛ зупинився перед спуском у широку долину. Відкрилася річечка в молодій осоці. Луг аж рябів гусячими виводками. Не переїжджаючи мосту, машина зупинилася. Вийшов шофер, допоміг зняти речі, попросив у Стремухова закурити. Стремухов розвів руками, і шофер, ляснувши дверцятами, покотив праворуч, верхньою дорогою.

— Тепер ми вдома!— сказала дівчина.— От тільки перебігти луг та вийти на гору.

Тим часом хмара так само не поспішаючи торкнулася сонця, потримала на кінчику витягнутого язика розпечену до білого кулю, наче остиджуючи його своїм диханням, і поволі проковтнула, засвітившись ізсередини. Сонце у якісь дірки випустило широкий сніп проміння, який згори донизу косо перекреслив хмару, та в цю мить весело і владно лайнувся грім, і проміння зникло.

— Ой, що буде!— скрикнула дівчина, тугіше перев'язуючи косинку.— Біжімо!

Підхопивши свій чемодан, дівчина першою почала спускати-ся вниз. За нею підтюпцем біг Стремухов, човгаючи калошами по сухій, утрамбованій дорозі. Схил полого й довго спускався до мосту.

Налетів і пружно штовхнув у спину вітер — теплий і вологий, ситий травами, як дихання череди. Косогором пробігла біляста смужка притиснутої до землі озимини, вітер затанцював крученим стовпом куряви, геть-чисто вимів дерев'яний поміст. Дівчина спіймала задертий вітром поділ плаття, нагнулася, затисла його в колінах. І одразу вітер накинувся на Стремухова, без усякої поваги, зухвало й хуліганисто, заламуючи криси його капелюха то догори, то донизу. Стремухов сплеснув руками, та не встиг — капелюх злетів угору. Стремухов кинув свій чемоданчик, побіг доганяти. Він незграбно підскакував, змахуючи руками. Та капелюх не давався і, обертаючись довкола своєї осі, синім велюровим Сатурном перелетів через канаву, упав на траву, покотився.

Стремухов, тонконогий, в обдутих штанях, що порожньо метлялися, біг слідом, намагаючись наступити на капелюх калошею. Та його перегнала дівчина і, сміючись та мелькаючи білими капцями, спіймала капелюх майже біля води.

— Який... віт... вітер, однак!— задихаючись, прокричав Стремухов. Його чубок упав на лоб і заплутався в окулярах. Тугий вітер не давав йому сказати іще якісь слова, і він, простоволосий та розпатланий, дивився, як вихори заламували і клали на воду зелені мечі рогози.

Дощ догнав їх на мосту. Він спустився з пагорба, зашелестівши, як тисячокрила зграя шпаків. Швидко темніла дорога, що ледь курилася.

Перші краплі зрідка й лунко заляпали на теплому настилу. Наче хтось навскоси заганяв новенькі, блискучі цвяхи, від яких залишалися видимими самі лише темні кружальця головок. І враз зашуміло...

— Ага-га-га-а!— переможно загуркотів грім.

Поки дівчина, присівши на чемодан, роззувалася, Стремухов, трохи повагавшись, накинув на неї плащ.

— Дощ, бачите...

— А ви?

— Нічого!— бадьоро озвався Стремухов і підняв комір піджака.

— Ідіть сюди!— розсердилася дівчина. Вона вхопила його за руку і втягла під плащ.

Сіре, імлисте світло раз у раз спалахувало сліпучим блакитним миготінням, і слідом через усе небо котився кручений, вузлуватий грім, то затухаючи до глухого бурчання, то враз знову падаючи ламаним гуркотом обвалу.

Стремухов сидів, радісно завмерши.

Нічна безсонна їзда, попутна машина з цеглою і оця гроза досі були для нього лише неминучими перепонами на шляху до лекторської трибуни. Вирушаючи в дорогу, він звичайно впадав у стан покірної відчуженості, немов натягував на себе непроникне облачення. Та раптовий вихор, зірвавши з нього капелюха і змусивши незграбно скакати на очах у цієї дівчинки, здув з нього водночас і цей стан відчуженості.

Від недавньої гонитви за капелюхом, після якої усе ще лунко калатало серце, і від раптової зливи, а ще тому, що він пожертвував своїм плащем і був ладен промокнути до нитки, до нього прийшло радісно-щасливе збудження. Можливо, воно незабаром і минуло б, та якраз у цю хвилину дівчина безцеремонно потягла його під навіс плаща і посадила поруч себе на чемодані. Стремухов сором'язливо заціпенів, наче його роздягли догола. Він не міг би сказати, скільки отак просидів у німому заціпенінні, але коли зрештою опам'ятався, то тихо й десь глибоко в собі здивувався, так наче прокинувся і протер очі.

Він побачив, вірніше, відчув, що сидить на самісінькому краєчку чемодана і притримує полу плаща за спиною дівчини. Рука стомилася, а він боїться ворухнутися, щоб якось ненароком не зачепити свою супутницю. І це «не зачепити» було не просто звичайною чемністю, а незбагненим, хвилюючим опором чомусь.

— Пробачте...— сказав він, наперед боячись того, що хотів сказати, хоч півгодини тому не відчував ніякого страху перед своєю супутницею.— Ми отак сидимо... А я не знаю, як вас звати.

— Мене звати Лена.

— А по батькові?

— Навіщо вам по батькові?— усміхнулася дівчина.— Сховайте ноги.

— Нічого...

— Як — нічого? Сідайте зручніше. Дивіться, у вас зовсім промокли коліна.

— А ми не роздаavimo чемодан?— спитав Стремухов і, трохи присунувшись, відчув дотик Лениного плеча.

— Нічого не станеться. Там у мене репродукції.

— Цікавитеся живописом?

— Буду влаштовувати виставку.

— Навіть так!

— Книжок тепер у селі багато,— сказала Лена.— А картин хороших немає. Розвішують по хатах плакати. Про ощадкасу. Аж досада бере. Везу хоч це. Нехай дивляться, вчаться розуміти прекрасне.

Не повертаючи голови, а лиш непомітно покосувавши, Стремухов з повагою подивився на свою сусідку. Та нічого не побачив, крім відкинутої на спину косинки й пишного волосся. Але все це було так хвилююче і неймовірно близько — це мокре й спутане волосся, від якого пахло дощем та вітром, що в нього почало закладати вуха, і він, немов крізь вату, ледве чув гуркіт грому.

— А ви часом не уповноважений?— несподівано спитала Лена і критично поглянула на Стремухова.

— Ні, а що?

— Терпіти не могу уповноважених... Наїжджають, як татарські баскаки.

— Ні, знаєте... Я лектор. Буду читати у вас лекції.

— На яку тему? Чи є життя на інших планетах?

— Саме так... А як ви вгадали?

— Що ж тут угадувати?— усміхнулася Лена.— По вас видно. Якийсь ви... неземний.

Стремухов зніжковів, поправив окуляри.

Дош, що був стих, кинувся в новий веселий танок скоморохів на чисто вимитому мосту.

— Тепер огірки полізуть!— сказала Лена.— А що, є ще де-небудь життя, як у нас?

— Дуже можливо... Я, знаєте, навіть переконаний.

Стремухов замріяно глянув на сіру стіну дощу.

— Це абсолютно невірно — вважати, що у всьому безмежно великому всесвіті життя існує тільки на Землі. Якщо так, то виходить, що воно виникло й розвивається випадково. Тим часом саме закони розвитку матеріального світу відкидають таку випадковість. Навпаки, у не обмеженому ні часом, ні простором космічному світі можливі незліченні повторення.— Стремухова підхопило й понесло, ніби до нього присунули трибуну.— А тим більше усілякі варіанти та стадії існування живої мате...

Над ними оглушливо й сухо тріснуло. Міст ходоном заходив під ногами. Стремухов здригнувся й замовк, але тут-таки опам'ятався і заговорив знову:

— Так от... тим більше усілякі стадії та варіанти, в тому числі й розумної матерії.

— А мені не хочеться, щоб ще де-небудь було життя,— перебила Лена.

— Доз... дозвольте... Чому ж?— здивувався Стремухов.

— Не знаю...

— Але ж це антинауково!

— Ну то й що!

Стремухов навіть образився.

— От ви кажете, що на Марсі знайшли якісь там лишайники,— сказала Лена.— А я рада, що самі тільки лишайники.

— Дивна ви дівчина,— пробурмотів Стремухов.— Уперше зустрічаю таке цікаве ігнорування... Звичайно, коли не брати до уваги церковників.

— Ну що ж, записуйте мене до мракобісів, — весело і з ви-
кликом сказала Лена.— А ви й сам — як піп... Все неземне жит-
тя проповідуйте...

— Отже, ви зовсім заперечуєте?— з жахом і майже пошепки
спитав Стремухов.

— Я не заперечую. Нехай навіть і буде. Та щоб не краще,
аніж у нас. Нехай там ходять по своїх лишайниках.

Вона виставила босі ноги з-під плаща.

— Не можу навіть уявити, що отакий наш, отакий теплий
дощик є іще десь... І такий грім... І взагалі... Все одно у нас най-
краще! Нічого ви не розумієте!

Стремухов, збитий з пантелику, збентежено дивився, як дощ
змивав із Лениних ніг набризкане болото. Лена ворушила поро-
жевілими пальцями, і Стремухов навіть помітив у неї на мізинці
маленьку білу мозолину.

Дощ перестав так само раптово, як і почався. Шум його зати-
хав, віддалявся. Стало чути, як унизу, поміж стояками, хлюпа-
лась набухла річка. Мокрий луг повнився радісним гелганням
гусей. Звідкись пробилося сонце й затеплило дошки мосту.

Та Стремухову було жаль, що дощ перестав.

Вони зійшли на розкислу, залиту каламутними калюжами
дорогу.

— Дозвольте ваш чемодан...— схаменувся Стремухов.

— Що ви! Я сама.

— Ні, дозвольте,— він рішуче взявся за ручку чемодана.

— Майте на увазі — він важкий.

— Тим більш!

Чемодан виявився справді важким. Але це лише порадувало
Стремухова.

Він пішов, обережно намацуючи калошею уцілілі бровки та
острівці. Лена ішла позаду, з задоволенням заходячи в теплі
молочно-жовті калюжі.

— Та роззуйтеся ви!— сміючись, вона поглядала на Стрему-
хова.— Все одно весь мокрий.

На вершині гори вони зупинилися. Над ними лежало небо, безмежно велике, вимите і ясне, розсунуте вшир і в глибину надвечірньою прозорістю повітря. Десь попереду хмара все ще тягла свої косі рушники дощу. Та її вже заступили поверхи непорушно завмерлих хмарин, що поставали білими величними містами.¹

І все оце з краю в край оперезав барвистий пояс веселки.

— Отут я й живу,— сказала Лена, сама здивована відкритим простором.— О-он воно, наше Сухомлинове.

Як не опирався Стремухов, Лена все-таки умовила піти до них ночувати.

— Нащо ж у сільраду? Будете отам десь валятися...

— Ні, знаєте... Я все-таки піду,— благально сказав Стремухов і з тугою подивився на Лену.

— Куди ж ви отакій? Який ви космонавт... у мокрих штаних!— Лена сердито підштовхнула його під лікоть.— Ну, йдіть же!

Ленина мати, невисока, огрядна й моторна жінка, заговорила із Стремуховим так, наче давно чекала його і тільки дивувалася, що його ще й досі не було.

— А я дивлюся — пройшла поштова, а нікого немає. Ох ти господи! Треба ж, у самісіньку зливу... От і в калоші набрали. Адже в нас тільки бризне — вже й ніг не витягти.

Лена провела Стремухова в кімнату, вийняла із скрині штани, повісила на спинку стільця.

— Переодягайтеся. Вони зовсім нові. Брат купив перед армією.

— Ні, справді... — з мукою зашепотів Стремухов.

— Перестаньте! Якщо будуть завеликі — от вам шпилька. І давайте ваш піджак. Дивуюся — сидів чоловік під плащем, а спина мокра.

Вечеряли вже при світлі лампи, за тесаним столиком під вишнями, які вже відцвітали. Вечір був із молодиком, чуткий та синій, які трапляються тільки на початку літа, після перших гроз. Лена в легенькому безрукавому сарафані бігала в погріб, носила з кухні посуд, роздмухувала у дворі самовар, смішно плачучи від диму.

— А це настоячка. На смородинових бруньках.— Ленина мати обтерла фартухом чорну пляшку й поставила її між тарілками.— Може, спробуєте з дороги. Самі робили... Ох і дощ, скажіть на милість!

Стремухов, одягнувши чужі штани і через це остаточно змирившись з усім, слухняно їв усе, що йому підкладала Лена. Підбадьорений її увагою, він навіть випив зо три стопки настоянки.

Настоянка якось вкрадливо й ласкаво огорнула його теплом, і в ньому тихо й радісно щось посміювалося.

Йому подобалися оцей сирій стोलик із дощок, і газова лампа, і плутанина вишневого гілля над головою. Од усього цього йому захотілося говорити про щось просте й веселе. І він чомусь згадав про діда в офіцерській шинелі, який підмовляв його схопити змовників. Та розповідь вийшла несмішна, і Стремухов якось одразу протверезився, винувато глянув на Лену й замовк.

— Розкажіть іще про що-небудь,— попросила вона, підбадьорюючи його.

— Про що ж?

— Про що хочете.

Лена, підперши голову кулаками, розглядала Стремухова з неприхованою, небоязкою і замисленою увагою.

— Адже ви багато знаєте. Я по ваших очах бачу...

— Гм... що ж... усе-таки...— пробурмотів Стремухов.

— Ну хоча б про зірки. Це цікаво. То я тоді навмисне наговорила.

— Про зірки?— Стремухов усміхнувся. Не підводячи голови, він колотив ложечкою в склянці. Потім відсунув склянку й попросив:— Налийте іще чарочку.

Він випив, зняв окуляри і, короткозоро примружившись, сумно подивився на Лену.

Вони ще посиділи над холодним чаєм. Стремухов мовчав. Нарешті Лена, зітхнувши, сказала:

— Ех ви!.. Ідіть краще спати.

Стремухову не хотілося йти, але він слухняно підвівся.

Спати в хаті він відмовився. Йому постелили в повіточці, у закутку, набитому сіном.

— Тільки тут корова,— попередила Лена, з лампою проводжаючи Стремухова під навіс.— Не бійтеся, вона прив'язана. Тут спав дідусь, коли був живий. А тепер я... На добраніч.

Стремухов роздягнувся й ліг, забувши зняти окуляри. Він лежав горілиць, вслухаючись, як під ним шелестіли, вминаючись, сухі травинки сіна.

Крізь отвір для дверей він бачив, як засвітилося вікно в хаті: до кімнати зайшла Лена й поставила лампу на стіл. Лена знову кудись пішла, потім повернулася, почала перебирати свої репродукції. На деякі вона дивилася довго, і обличчя її то хмурилося, то ніжно й радісно розцвітало.

Потім Лена забрала лампу, і вікно погасло.

Вулицею гомінливо пройшла зграя сухомлинівських дівчат. Вони пройшли зовсім близько і, обходячи та перескакуючи наліт калюжі, навіть хапалися за паркан, намагаючись уберегти

від болота туфлі й босоніжки. «Ой матінко рідна! Всю красу своєю заляпала!»— зойкав хтось.

Далі по вулиці їх зустріла гармошка, і високий, радісно-бунтарський дівочий голос підхопив:

Не прячь, мама, сарафан
В белую горошку.
Все равно я убегу
Плясать под гармошку!

Дівчата засміялися, пісня розсипалася, і гармошка замовкла. Потім уже далеко, так що не можна було розібрати слів, частівка вихлюпнулася іще разів зо два, солодко збентеживши Стремухова живим дівочим голосом.

Село затихало.

Стремухов довго лежав у чорній порожнечі повітки, збуджений і насторожений, чекаючи чогось... У широкому отворі неясно синіла стіна побіленої хати з темним вікном. Він потай іще сподівався, що, може, у вікні знову засвітиться вогник або рипнуть сінешні двері...

Та нічого не сталося. Ніч ішла, як завжди. Сухомлинове спало, і молодик, зовсім не космічний, не потрібний нікому у всьому Всесвіті, а тільки тут, на землі, заплутався гострими ріжками й довірливо задрімав у вишниках.

Потрава

1

У межиріччі верхніх приток Дніпра й Дону, по сухих пагористих вододілах ще й тепер збереглися клапті дикого, неораного степу, що колись тягнувся від порубіжних руських земель до Чорного й Каспійського морів — і далі, за Волгу, в неосяжні киргизькі кочовища.

Місця ці з давніх-давен заселялися напіворачами-напіввоїнами, «з кінця списа годованими», яким призначено було приймати на себе наскоки відчайдушних половецьких орд. Пізніше тут обживалися стрільці й гармаші, козаки і ямські люди, які теж орали й сіяли проміж головного діла. Відтоді й залишились у багатьох місцях цієї смуги, як згадки про неспокійну давнину, стрілецькі й гармаські, ямські й козацькі слободи. Щоправда, слободи вже не ті: з кінотеатрами й кафетеріями, з лікарнями й школами-десятирічками, а там, де раніше були ямські заїзди та нічліжні станції з запасними тройками, стоять залізничні де-

по і вокзали. Але й досі ще жителів називають по-дідівському — стрільцями й гармашами, козаками і хурманами, хоч хурмани вже давно пересіли з передків на поїзди, та й стрільці з гармашами знайшли собі нову роботу. Русь розсунула свої кордони, і ніхто з теперішніх слободян не боїться, що враз наскочить дикий кочовик і відрубає кривою шаблею якусь небачну стрілецьку голову чи красуню на модних шпильках заберуть у полон до Кримського ханства. Теперішні стрільці й стрільчихи самі сунуть до Криму в незліченній кількості — полежати на південних пляжах. Біжить час!

Острови ж отих давніх, первісних степів загубилися тепер у безкрайому морі ораних та переораних полів, оточені селами й хуторами, облутані шосе й путівцями, якими снують автобуси й «Волги» або котять вантажні машини з усяким колгоспним добром — зерном і картоплею, молоком і цукровими буряками.

Але дивна, незвична тиша охоплює всякого, хто після щоденної метушні, житейських справ і турбот ступне раптом у дікі трави. Як і сотні років тому, шумить, переливається сива ковила, самотньо у вічному сні дримають могили, повиті синюватим серпанком, і все так само кружляють над дикою рівниною байдужі до всього степові орли, під крильми яких пролітають сторіччя: пройшли колись Ігореві полки «попити Дону широкого», пройшла й кіннота Будьонного — «від Касторної на Тихий Дон...»

Ранньої весни ворухнуться й осідає під щедрим сонцем сірий торосистий сніг, пробивають собі шлях до землі талі води, відкриваючи бурі, розкудані від торішньої трави пагорки й горбки, а крізь стару дернину вже гостряться зелені списи ковили й типчака. Ледве зазеленівши, степ геть увесь золотиться горицвітом і сон-травою. У травні він уже біло-ліловий від диких півників та анемон. У червні душно й густо синіє шавлією, а на кінець літа раптом засяє ромашками, викине пухову ковилу й захвилюється, засріблиться під вітром. Потім усе це побуріє й поникне, сонце висушить, а дощі приб'ють до землі низькі трави, і тільки твердо й непривітно стримітимуть іржаві стебла кінського щавлю та чорні скелети татарнику. І побіжить по степу дротяним клубком бездомне перекотиполе. А незабаром ляже сніг, степ замре, затаїться до весни, а там знову — горицвіт і сон-трава, півники й анемони... І так рік у рік, століття, а може, й тисячоліття в невпинному й невичерпному круговороті. Дика воляниця!

Пройдуть край степу чоловіки з сусідніх сіл, зупиняться, милуючись широчінню, і вкотре подивуються, що така по-сліпому нерозумна оця вільна земля, бо ні разу ще не служила людині,

земля, яка сама сіє, щедро й невтомно родить, сама пожинає свої плоди, ні з ким не ділячись, хіба що з птахами, безтурботно й марнотратно обертаючи все, що породила за літо, в порох і тлін. Постоять, дихаючи п'яним полиновим вітром, і підуть до себе, на сусідні косогори, до своїх стократ ораних і переораних полів...

Зупинявся біля обміжної канави й саприківський чоловічок Яшка — маленький, вузькогрудий, у сірому мішкуватому піджаку з відвислими кишеними. Червоне, як у рака, безвусе й зморщене Яшкове лице незвично моргало, немовби так з самого дитинства й лишилося, не набравши зрілих чоловічих рис, отак і зістарілося, подібно до завчасно зроненого деревом яблука, що так і не набрало сили. Чи то за цю дитинність, чи то за терплячу покірливість вважали Яшку на селі дурником. У колгоспі він не мав якоїсь певної посади, посилали його на всякі роботи, здебільшого не вигідні, на які інші йшли неохоче, він же брався за все, був сумлінним, хоча через кволість свою найохочіше прибивався до жінок — полов із ними буряки, садовив капустяну розсаду, збирав довгоносиків. Усе це не заважало йому, однак, одружитися й наплодити купу дітлахів.

Приставивши сухеньку долоньку до білястих дитячих брів, Яшка дивився на буйну гущавину степових трав і бурмотів:

— Ай-я-я... Дарма отак... Ай-я-я...

— Чого вирячився? — пролунало зненацька за його спиною.

Яшка ляжливо здригнувся й озирнувся. Великий, дебелий, в армійському кашкеті набакир, з круглим і сонним обличчям, із слідами стеблинок, що відбилися на щоці, до нього піднімався з бруствера обміжної канави об'їждчик Гнат Заваров. Гнат також був саприківський, Яшку впізнав і тому особливо сурово й повчально виголосив:

— На чужий коровай очей не пор-ривай.

— Подивитися, таж... а що ж тут, коли я з цікавості, — пробелькотів Яшка.

— А що тут дивитися? Трава — та й трава.

— А трава вона нині теж хитрість. Не стало трав от... Воно й любо... Сіножать он яка... Ай-я-я...

— Яка тут тобі сіножать?

— Та я так тільки... Наздогад... А тут ось чорнобиль завівся. Почистити б, чи як...

— Не твого розуму діло, — неохоче, розморено озвався Гнат. — Нам чорнобиль не завада.

— Таж позабиває, позабиває...

— Науці все потрібно,— мляво, мовби показуючи, що Яшкові з його кудим розумом однаково цього не збагнути, пояснив Гнат.— І погані трави, й хороші.

Яшка підняв суху грудку землі, жбурнув у ховрашка, що з цікавістю нахабно розглядав його з розсипчастого горбка. Ховрашок сварливо заверещав, шмигонув у дірку, майнувши світло-жовтими підштанками.

— І не жбурляй,— повчально й суворо промовив Гнат.

— Таж я ховрашка...

— Читав на стовпі: що росте й живе на території, охороняється законом.

— Якийсь ховрашок — закон?— усміхнувся Яшка.— Ми їх на своєму полі чим прийдеться душимо. А ви підбираєте... Під закон захисток даєте.

— Давай, парубче, масти п'яти.— Гнат насупився, граючись крученим ремінним нагаєм, поляскуючи ним по начищеній халляві чобота.— Нічого мені з тобою патякати. Дивись, дістанеш солі в штани.

— А я канави не переходив,— примружився, схиливши набік голову, Яшка.— На наській землі стою. А кінь твій хрумкає заборонену траву... А на стовпі написано...

— Ось я тобі зараз пропишу!— Гнат тупнув по брустверу чоботом, у канаву посипалися грудки.

Яшка відсахнувся й пішов, сторожко озираючись.

— Давай-давай, чеши!— помахав услід батогом Гнат.— Вештаються тут...

Відійшовши до придорожніх топольок, Яшка ще раз озирнувся. Гнат перевальцем, наче в морську піняву хвилю, забрів вище колін у ковили й ромашки і, тихо посвистуючи, заходився ловити жеребця. Рослий, широкогрудий жеребець гарної буланної масті з світлою розсипчастою гривовою піднімав з трав вузьку суху морду, косував на Гната, озивався стриманим радісним іржанням. Гнат підходив до нього з простягнуеною рукою, і кінь, то, косуючи на долоню, тягнувся до неї з боязкою цікавістю, то, мовби передумавши, здіймав шию, притискав вуха й бочком відходив, не даючись, граючись з Гнатом.

— Но, балуйся мені, балуйся!— добродушно сердився Гнат і раптом, широко ступнувши вперед, схопив повід, відкинутий на луку. Кінь присідав, смикав мордою, танцював, часто перебираючи ногами, але об'їждчик легко, одним скоком злетів у сідло і, наче скинувши років п'ятнадцять, увесь підібравшись, помахуючи батогом у прямо відставленій руді, пустив жеребця розгонистим галопом невидимою збоку степовою стежкою.

І Яшка, затаївшись у негустому затінку топольки, мимоволі милувався ї конем, і вершником, заздрячи вільній Гнатовій роботі.

2

Гнат з'явився в степу років п'ятнадцять тому, незабаром після демобілізації.

Побувавши в Берліні з козаками, подивившись на вороже лігво й сфотографувавшись на побитих сходах рейхстагу, Гнат з чотирма медалями на бравих грудях влітку сорок п'ятого повернувся до своєї Саприківки. Ще здаля побачив він рідні дахи, але до села відразу не пішов, а, немовби віддаляючи втіху, збіг на луг під селом, стягнув гімнастерку, поплескався в торф'яній копанці, змив дорожній піт. Простягнувшись на м'якому купинні якраз проти своєї хати, він вдихав знайомий кізячний димок, що долітав з димаря, дивився на батьківський тин, на похилені, обважнілі голови соняхів і, розпалюючи себе чеканням, дивився, чи не вийде хто з хати. З двору в городню хвіртку вишмигнув вогненно-червоний півень, кукурікнув, немовби привітав, і пішов на грядки — мабуть, дзьобати огірки. Півня цього Гнат не знав, мабуть, завели вже без нього, та однаково було приємно дивитися ї на півня — все-таки теж родич.

— Чекай мені! — радів Гнат. — Ось я тебе...

Поблажливо, з теплою усмішкою думав Гнат і про своїх старих. Мати, певно, палить грубу, якщо дим з димаря. Батько цюкає сокиркою махру в дерев'яних ночовках. І ні сном ні духом не знають, що син їхній Гнат, цілий і неушкоджений старшина козачого ескадрону Кременчуцького, Білостоцького ордена Суворова 1-го ступеня гвардійського імені Котовського кавалерійського полку, лежить у них під самим носом. І тільки він, Гнат, підведеться ї перелізе через тин, як у хаті і всій Саприківці здійсметься великий переполох.

Обмахнувши вересовим пучком легкі старшинські чоботи, пошиті йому на замовлення полковим шевцем, він дістав з чемодана остроги, приладнав, обсмикнув гімнастерку і, наперед тішачися з метушні ї шарварку, що здійснеться, пішов по м'яких купинах до городнього тину.

Усе вийшло так, як і хотілося Гнатові. Мати заголосила, обхопила сухими руками його шию, безсило повисла, уткнувшись запалою скронею у Гнатові медалі.

Сестричка Ньюська, що витяглася за ці роки, з маленькими горбочками грудей, занімівши, дивилася з-за дверей на брата, тоді, наче опам'ятавшись, шмигнула з хати, побігла в колгосп по

батька. Посунув народ — діди й баби. Не знати звідки набилося повно дітлахів, босоногих, у вицвілих і вигорілих сорочечках. Прибіг батько, проштовхався до сина, на ходу скидаючи кашкета й хрестячись. Захеканий, зі струминками поту в сивих скронях, сів з Гнатом поруч на лавку й тремтячими, неслухняними пальцями заходився крутити цигарку, наче затим тільки й біг, щоб закурити. Гнат обійняв його за плечі і, відчуваючи під пальцями худе, невагоме тіло, проймаючись доброю, поблажливою теплотою до старого, на мить притиснув його до своїх грудей.

— Ну, батьку, як воно життя?

— Та як. Ось дїждався. Все тобі й життя...

— Ну-ну...— Гнат клацнув трофейною запальничкою і шанобливо, під ревними поглядами присутніх підніс батькові вогню.

Тим часом мати в оточенні жінок уже затіяла на кухні готування. На всю кухню запахло мокрим гарячим пером. Розімлілий від задухи, Гнат протиснувся до відра з колодязною водою. Напившись із старого, з дитинства ще пам'ятного мідного ківшика, постояв над ночвами, біля яких жінки, присівши навпочіпки, патралаи курок. Мати спиритно обскикувала ошпареного когута, того самого вогненного півня, що допіру перший вибіг назустріч Гнатові й голосисто привітав його.

— Відкукурікався,— усміхнувся Гнат.

— Таж усі огірки подовбав,— з радісною готовністю озвалася мати.— Не знала, як спекатися.

Хтось приніс пляшку самогону, до неї донесли другу, натягли солоних огірків, капусти, що в кого знайшлося під рукою. Гнат, із свого боку, виставив дві пляшки припасеного спирту, дістав шмат сала, оселедець, і пішла накочуватися, як сніговий клуб, гулянка — до світанку і від світання до ночі. Все перемішалось: і день і ніч. Гната вітали з щасливим поверненням, плакали по своїх, що не повернулися, закопаних — хто під Орлом, під Варшавою, а то й просто не знати де,— розпитували Гната, коли повинні відпустити додому, якщо служить у артилерії чи ще десь. Люди заходили й виходили, і тільки Гнат сидів на покуті беззмінно, вперто не залишаючи столу. Невиспаний, з одутлим обличчям, він цокався з новоприбулими, п'яно цілувався, не випускаючи з руки чарки, обіймав односельців.

— А ось — бачили?— вже вкотре говорив він, беручи зі столу камінь.— Від самого рейхстагу.

— Ти ба!— Жінки лякливо витріщалися, розглядаючи уламок, і чомусь усі до одної зважували його на долоні.— А наче зовсім звичайний...

Наступного дня на тарадайдці із залізними ходами від плуга в передку під'їхав Васюхін, саприківський голова, що вибув з війни в найбільш нецікавому її місці,— восени сорок першого, без медалей. Довгий, з порожнім рукавом, жовтим сухим обличчям хворого на виразку шлунка, Васюхін шанобливо й заповігливо дивився на цілого й неушкодженого Гната і навіть, наперекір дошкульній виразці, охоче випив з ним чарку.

— За щасливе повернення — це можна, — радісно сказав він. — Цього мені ніхто не заборонить.

— А оце ось — бачив? — Гнат підсунув уламок Васюхіну. — Від самого того самого...

— Пошабашили, значить.

— До пня розколошматили. — Гнат зареготав і стукнув кулаком по медалях.

— М-да... — Васюхін задумливо покрутив уламок. — Воно, сказати б, і в нас цегли набито добряче. Ох і набито! І то не тільки цегли... З нашої Саприківки за всі роки не менше роти пішло. А вернулися Захар Зуєв, Ванько Чутунов та ось ти.

— Смертю хоробрих, значить! Вип'ємо за смертю хоробрих!..

— І в колгоспі теж, — сказав Васюхін. — Один трактор та сім пар волів лишилося. На бабах досі оремо...

— Ну, це все юринда. Своя цегла... — Гнат, червоний, спітнілий, увесь наче просякнутий хмелем, обійняв, поклав свою важку лапу на гостренькі плечі Васюхіна, гаряче й п'яно заспівав йому в шию: — Й по камушку, по кирпичику...

— Та якось уже всі разом залатаємо... — закивав Васюхін. — Я, либонь, більше за батька-матір тобі радий.

Попоходивши ще тижнів зо два по родичах та знайомих, Гнат, нарешті, вибився із сил і кілька днів відсипався. Поступово цікавість до нього пішла на спад. Мати більше не різала на сніданок курку, перевела всіх до одної в перші дні приїзду і тепер винувато ставила на стіл пісний суп, присмачений чорними шкварками цибулі, і незмінну картоплю з огірками. Батько пропадав на стайні, і Гнат, мляво поснідавши, вештався по спекотному, зарослому калачиками подвір'ї або, спершись на тин із настромленими на кілки гарячими, розпеченими на сонці горщиками, у яких сумовито сурмив вітер, дивився на село. Дивився він на сіру й курну вулицю, безлюдну о цій порі, на сумні ряди солом'яних стріх, що не перекривалися ще з довоєнних років, старі, посірілі від дощів, придушені старими боронами й лемешами, дивився на низький, вологий луг у чорному рябятинні нарізаного торфу, слухав кудкудакання курок, що позабивалися в кропиву, в сухий гарячий затінок тинів і сараїв, і зринала в ньому важка й каламутна нудьга й дратівливість...

Іноді він заходив до батька в стайню. В довгому приземкуватому сараї було похмуро й порожньо, тягло гнилою соломою, било в ніс міцним, як спирт, духом застоюного гною, що забродив від спеки. В навскісних стовпах сонячного світла, що пробивалося в дірки на даху, літали з дзижчанням бронзово-зелені мухи. Гнат, у начищених чоботях, лінкуватогидливо пробирався потиканим копитами драглистим проходом, заглядаючи в порожні стійла, на яких залишилися ще дощечки з кличками коней, що колись стояли тут. Тепер у стайні тулилася вся колгоспна живність: кілька корів, зо два десятки овець, сім пар волів і один кінь — голови. Та вдень стайня була порожня, худоба паслася або працювала, лиш в одному стійлі лежав, уткнувшись мордою в пах, з намазаною дьогтем холкою маслакуватий віл з великими рогами.

У комірчині з вузьким довгим віконцем і якою-такою збруєю на дерев'яних гвіздках батько, зігнувшись, колував шилом хомут. Гнат сідав поруч на вербовій колоді, обоє закурювали й мовчали.

— Навіщо цей хомут?— питав Гнат.

— Як то — навіщо?

— Адже коней нема.

— Живий про живе думає. Про запас. Однаково без діла сидю. До вечора.

Гнат зосереджено димів цигаркою, пускаючи цівку собі в чоботи, оглядав нехитрий упряжний скарб комірчини.

— От у малярів хомути... Сріблом оздоблені. І з рогом. На кожному хомуті ріг стримить.

— А нащо ж той ріг?

— А так. Для краси... І скрипки люблять. Як ті цигани. Вуса майже у всіх. А сало — фарбоване. І хліб білий. Круглими буханцями по півпуда. Величезні рундуки, там овес... А у вівсі — сало й хліб. А то й слив'янки перепадало... Міцна, зараза.

Гнат хотів був розповісти, як він виміняв у одного поляка за десять тисяч таблеток сахарину турецького жеребця. Поляк той у одного графа кучером був. Граф з німцями втік, а жеребця кинув. Увесь білий як піна, із зміїною шиєю і злими фіолетовими очима. І як потім він, Гнат, гарцював на ньому, коли проходили міста, і як полячки закидали ескадрон тюльпанами. А одна, особливо відзначивши Гната, підбігла і встромила у стремено білу яблунову гілку...

Та, згадавши, що про все це вже розповідав, Гнат зітхав і, нудьгуючи, позирив у віконце, за яким одноманітно голубіло вицвіле саприківське небо. І знову йому ставало нестерпно тоскно. В такі хвилини він почувався не просто демобілізо-

ваним, а вибитим із сідла, несправедливо розжалуваним, немовби зразу втратив свою старшинську владу, чин і всі звичні привілеї.

- Ну, я піду,— кинув він, підводячись.
- Зайшов би до Васюхіна,— казав услід батько.
- Чого?
- Наказував, щоб зайшов. Може, справа якась?
- Яка у нього справа? Сам на залізних ходах їздить...

Вечорами, подзенькуючи острогами, з різьбленою вербовою палицею Гнат ішов на село, випивав десь самогонки і вже на підпитку, веселий, ввалюючись на дівчачий п'ятачок. Збиралися звичайно біля сільради. Сільрадівський сторож Леонтій приносив із собою на нічне чергування стару, залатану гармонію, і круг нього збиралися позорювати дітлахи, дівчата й жінки. Гнат безтурботно жартував, танцював, іноді, розходившись, посилав дітлахів на город по огірки і, підкидаючи по черзі огірки високо над головою, на дрізки розбивав їх палицею, обдаючи всіх огірковим насінням.

Дітлахи мліли перед Гнатовою спритністю.

— Це що!— казав він недбало.— Якби шаблю. Рубав би на замовлення: кому на скибки, кому від пупка до хвостика.

— І ото не набридло тобі шаблею махати?— говорив дід Леонтій.

Гнат хмикав.

— Тепер знай косу гострити треба.

Під осінь заїжджі теслі підрядилися полагодити стару стайню. Гнат зійшовся з ними, бігав для них по самогон, а коли пошабашили, пішов з мандрівною артілью до міста. Де він пропадав потім, ніхто не знав, тільки через рік Васюхін, проїжджаючи мимо, зустрів його в степу — з ружницею і в сідлі.

— Виходить, у місті не сподобалося?— спитав Васюхін.

— А!— Гнат непевно махнув рукою.

— Проміж містом і селом влаштувався?

— Знову в козаках!

— А кашкет чого ж не козачий?

— Того загубив. Ось нового купив у воєнторзі.

— Та це ж льотчинський,— зауважив Васюхін, глянувши на блакитний околиш.

— А! Хрін з ним! Справа не в кашкеті, а — що під кашкетом,— посміхнувся Гнат.— Чи не так, земляче?

— Та воно так...

— А ти й досі на залізних бігунцях катаєшся? Мабуть, добряче трясе?

Васюхін не відповів, торкнув віжки.

— Так що кланяйся батькові з матір'ю,— уже вслід Васюкіну сказав Гнат.— Передай — мовляв, знову в козаках. А я якось навідаюсь.

3

Відтоді вже п'ятнадцять разів по весні степ зацвітав золотую сон-травою й п'ятнадцять разів, відковилившись, бурів і завмирав під снігами.

За цей час вивітрилася з Гната пустотлива безшабашність минулих років, коли він, бувало, хильнувши, особливо на свята, влаштував для співробітників заповідника — ботаніків, ґрунтознавців і студенток-практиканток «рубання лози»: натикав уздовж степового шляху вербових прутиків з пучками трави і, молодецьки зикнувши, припавши до коня, пускався підчілювати їх і скидати через себе саморобною дерев'яною шаблею. Ботанічки сміялися до сліз і, висловлюючи свій захват його молодечтвом, надівали на розгарячену Гнатову голову холодний вінок з кульбаб. Вечорами на центральній садибі танцювали під трофейний італійський акордеон або грали у волейбол. Гнат також приєднувався і все намагався вдарити кулаком по м'ячу що є сили. Ботанічки починали навчати Гната правил, і йому було приємно, що ці вчені панянки, дивовижно тоненькі, у вузьких напрасованих штанцях, схожі на польок, які засипали його ескадрон квітами, звертали на нього увагу. І взагалі порівняно з саприківським, життя тут у степу було незрівнянно цікавіше.

Незабаром, однак, Гнат звабив-таки «рубанням лози» тутешню касирку. Для молодих зробили весілля з промовами, тостами й подарунками і навіть виділили кімнату в щойно збудованому котеджі. Та жити у всіх на очах Гнатові швидко набридло, і він попросив дозволу оселитися окремо.

Для проживання Гнат облюбував глухий лісистий видолинок край степу, зарослий дубняком, дикими грушами й ліщиною. Коли ходив вибирати місце, сполохав вовчий виводок і пострілом з рушниці поклав старого вовка.

— Досить, пожив. Тепер я тут житиму,— посміявся Гнат, піднявши за хвіст наїженого звіра.

Поставив міцну дубову хату, виклав каменем льох, на вільній сіножаті завів корову, поставив у двір казенного коня, купив батарейний приймач, індиків розплодив... Усе пішло як належить. Споважнів, посоліднішав. Проте за давньою звичкою, як і раніше, носив військові кашкети. Кашкети й тепер були його пристрасстю, він перепробував усі роди військ і, хоча чуб його

давно витерся до дзвінкої кавунної лисини, носив їх з фасоном, збивши на ліве вухо. Кашкети надавали його калмицькому обличчю, багрово-глянцевому на вилицях, вигляду солідного і вельми адміністративного. Мужики з сусідніх сіл давно вже поштиво іменували його Гнатом Степановичем.

Перекинувши через плече ружиничку, яка за його широкою, помітно обважнілою спиною здавалася іграшковою, він не поспішаючи об'їздив степ, дивився, щоб не забрехала худоба, не шастали по ягоди дітлахи і взагалі щоб не було ніяких пустощів. А нагойдавшись у сідлі й пригрівшись на сонці, пускав коня походити й привалювався в затінку подрімати.

Іноді, особливо по неділях, у степ наїздили туристи чи так просто цікаві. Поблукавши степом з екскурсоводами й надивувавшись, вони просили дозволу перекусити на лоні природи. Гнат чекав, поки гості ввійдуть в азарт, статечно під'їжджав до компанії і, злязачи з коня, попереджав:

- Тільки прошу, щоб усе акуратно. Папірці, недопалки...
- Звичайно, звичайно! Ми розуміємо...

І майже завжди в таких випадках Гната запрошували перекусити.

— Дякую,— так само статечно відмовлявся Гнат.— На службі. Ніяк не можна.

Гості, зворушені Гнатовою суворістю до самого себе, наливали чарку, подавали в сідло.

- Ну хіба що одну... За знайомство.

Гнат відкидав назад голову, випивав, дякував, брав із протягнутої виделки кружальце ковбаси і, ще раз попередивши, щоб «усе було в акуратності», з гідністю від'їжджав.

- А квітів можна нарвати?— питали гості.
- По букету — це можна,— дозволяв Гнат.

Випадали й особливо урожайні дні, коли Гнат по чарочці «за знайомство» до вечора набирався таки добряче. Загалом, служба була терпима.

Іноколи Гнат наїздив до своєї Саприківки, прив'язував під вікнами коня і з урочистим виглядом ставив на стіл пляшку горілки — випити з батьком. Батько, який тепер навіть улітку не вилізав з валянок, наливав собі на денце, і Гнат потроху кінчав усу півлітрівку.

— Ну як в тут живете-можете?— поблажливо розпитував він, мовби говорячи, що порівняно з ним ніхто в Саприківці краще не живе.

— Та як живемо...— непевно казав батько, дивлячись сльозавими очима на свої шкарубкі руки, що здавалися непомірно великими порівняно з його худеньким тілом, начеб вони й далі

росли й вузлуватіли.— Ось після трійці поховали Васюхіна. Царство йому небесне.

— Що ж таке?

— Згорів мужик. Не поїсть, не поспить вчасно. Все мотався по полях. Думав якнайшвидше налагодити діло. А виходить, одного життя й замало виявилось.

— Іншого дадуть,— заспокоював Гнат.— Святе місце пустим не буває.

— Дак душевний же дуже був Іван. Жалько.

— Кого тепер намічають?

— Дак кого... Чіпляють нас тепера до Аляб'ївки, і Соснівку туди ж. Їхній і буде тепер над нами. Тепер мода на укрупнення пішла. Кажуть, інші села теж одно до другого ліплять. Не вийшло б, як ото буває: де широко, там і мілко...

— Виходить, невесело живете...

— Дак поки нема з чого танцювати... Поки все гармонь ладнаємо.

Гнат знудьговано дивився у вікно, на все той купинястий луг в чорному рябинні торфових копанок.

— Чого ж до мене не заирнеш?— питав він під кінець.— Онуків би подивився. І взагалі як живу.

— Тепер ось, видно, зовсім до лавки приріс. Ноги не йдуть... Якби повіз — то чому б і не подивитись.

Батько з першими осінніми дощами зліг і незабаром помер. Поховавши його, Гнат чимдалі рідше навідувався до Саприківки, а коли мати переїхала жити до Ньюськи в Кокчетав, перевіз стару хату до себе у видолинок, зробив з неї комору і відтоді більше в селі не бував.

4

Увесь цей день нещадно парило. По всьому небокраї струмувало перегріте повітря, разом з ним плив і мерехтів степ, а ополудні в білястому небі з'явилися важкі пасма хмар. Здавалося, ось-ось справа кінчиться оглушливою й розгульною грозою із зливою, яка зніме з землі тягар задухи. Але, так нічим і не розродившись, небо незабаром очистилося, хмари скотилися на схід і там, втративши свою пишність, зібралися над могилами в пласку, довгу попелясто-сизу завісу. І тільки пізно ввечері з того боку стало глухо гримотіти. Величезний багровий місяць, що був визирнув, зник. Миттєвими спалахами далеких блискавок дедалі частіше вихоплювало з темряви важкі хребти хмари, що повернула назад, у степ.

Попустивши поводи, з бездумно приємним дзвоном у голові від випитого вина Гнат повертався додому з об'їзду. Жеребець розмірено тупав по мучнистому дорожньому порошку, заколисуючи Гната в сідлі, і той час від часу дримав, за старою звичкою відчуваючи коня самими тільки коліньми.

Іноді він піднімав голову й, поглядаючи на гострі кінські вуха, що проступали з темряви в спалахах далеких блискавиць, по-приятельському говорив до жеребця:

— А я, брате, знову нині випимши... Служба, брате, така... А ти ось мене вези тепер... Бо ж я тебе, стерво таке, можна сказати, зі смерті витягнув. Була б з тебе ковбаса по карбованцю сорок з часником. А тепер ти мов у царстві небесному... Ніяких тобі хомутів і трава до черева. Зрозумів? Ну й хазяїн один...

Років зо три тому з сусідніх колгоспів раптом валом погнали коней. З одного колгоспу женуть, з другого. Зацікавився Гнат, вийшов на обміжну канаву поспитати мужиків, що за оказія.

— Бамага така прийшла,— казали мужики.— Щоб гнати, знатця, на м'ясо.

— У нас що не рік, то нові укази,— посміювався Гнат.— То зайців починаєте розводити, а тепер ось коней знищуєте.

— А ми — що? Нам як скажуть,— виправдувалися мужики.— Кажуть, що дармоїди коні-от. Ну, їх за це й геть.

— Поганому танцюристові завсігди власний зад заважає.

Виходив Гнат і потім до канави, придивлявся до коней, вирішивши скористатися зручною нагодою й обміняти у мужиків свого застарілого мерина на молодого коника. Їм що? Їм однаково, аби рахунок головам. Примірявся уважно, по-хазяйському і видивився-таки собі оцього буланого, тоді ще не об'їдженого, пустотливого стригунка. Ішов буланій за возом, що помалу котився, в табунці таких самих молодих кобил і жеребчиків, не підозрюючи, яка йому приготована доля, грайливо вигинав шию з коротко підстриженою, світлою гривкою, пружно й м'яко витанцьовував високими, ще не стопганими восковими копитцями — гнучкий і легкий, і груди його ніжно здригалися при кожному переступі. Ішов, тягнучись і ластячись до кобилок, западав вухами й щирив чисті зуби на суперників, дружків і товаришів по лузі, по вільному нічному пасінню, а мужик, що сидів у возі, час від часу досадливо хльостав молодняк батогом:

— Ну, розгулялися тут!

Погонич, що виявився саприківським конюхом Іваном Чугуновим, навіть зрадів, коли Гнат запропонував йому обмін.

— Вибирай, який до вподоби, Гнате Степановичу! Однаково в розход підуть.

Гнат обійшов коней, придивляючись.

— Бери он того, з зіркою. Батько його півтори тонни возив, як машина. І без поломок, не пробуксовував, лопатою не відкопували.

— Мені б прудкішого... Під сідло щоби.

— Бери під сідло.

— Буланого візьму,— вирішив Гнат, хоч все ще водив очима по стригунах: не прогадати б.

— Буланого то й буланого,— схвалив Іван.— Увійде в літа — звір буде кінь.

Гнат дістав спеціально припасену півлітру перцівки, від'їхали вбік, випили просто з пляшки.

— Подейкують, тепера все машинами будемо робити,— заговорив Іван, одразу захмелівши й сльозаво блиснувши очима.— А я так скажу: кінь машині не завада, а, навпаки, підмога. Машина машиною, а кінь завсігди справний і на мазі. А як розвезе, носа не покажеш, або захурделить. Та й дрібниці всякі там, по селу — торфу віз чи мішок на млин, картоплю виорати. Сімсот дворів у колгоспі — на кожний машину не настачиш. Чи не так, Гнате Степановичу? Розміркуй?

— Їм згори видніше, що роблять.

— Та й знов-таки, дуже жалько коней-то. Корову не жалько, свиню. Цих і самі били, й возити возили живою вагою. А коня щоб хто зачепив, ніколи такого... Кінь все-таки!.. Коли бамагу ту одержали, щоб, значить, у розход, мужики цілий день на стайні товклися: міркували, якого звести, а якого приберегти. Виведемо на світло, дивимось-дивимось та й знову поставимо. Жалько! Отак разів по три кожного виводили й заводили. Спершу нашкоблели десятка півтора, тих, що старіші та який де підбитий. А тепер ось і до малоліток добралися, бо дзвонять, дорікають.

Гнат курил, дивився на вибраного жеребчика і, вже вважаючи його своїм, любовно примічав, як той бойчиться, задирається з однолітками.

— А жеребчик нехай у тебе, Гнате Степановичу. Це я з радістю. У степу хай гуляє. Була б моя воля — всіх би тобі віддав. Діти ж іще... От і пустують, мов діти малі... Ех!

Гнат, знявши сідло, пристебнув свого коня до воза й одв'язав буланого. Віз рушив. І довго ще буланний рвав з Гнатових рук повід, зупинявся й тривожно, тонко іржав услід коням, що здіймали куряву дорогою, не хотів відділятися від товаришів.

Кінь, як і казав Іван Чугунов, на вільній степовій траві, під хязяйською рукою вийшов добрий, і Гнат пестив його, викохував, люблячи ревнивою циганською любов'ю.

Тим часом гроза обкладала степ широкою вогненною підковою. Схід, що глухо, насторожено темнів, десь по той бік густої

завіси враз спалахував на півобрію, вмить ставало видно аспідно-сині хребти змари, на мертвотно-примарній, білястій від ромашок площині степу чорним розломом розверзлася дорога, мовби в цьому місці тріснула земля і розійшлася, розсунулася глибоким проваллям. Потім усе знову тонуло в глухому, безпросвітному мороку, і вже в темряві протягло прокочувався запізнілий гуркіт грому.

Гнат, однак, не підганяв коня, йому навіть подобалося отак самому їхати під громами, почуваючи себе цієї пізньої пори єдиним володарем заповідного степового царства. Щоправда, у цьому степовому світі, крім нього, жили ще й інші, але в тих була своя справа, яку вони називали науковою, а в нього своя — об'їзд. Заповідних сусідів Гнат не сприймав усерйоз і сам собі думав про них поблажливо й скептично. Вся їхня наука здавалася йому дитячою грою: то вони, простягнувши через шмат степу рулетку, вираховували, скільки на її шляху зустрічається злаків, а скільки білої й червоної конюшини, то дитячим совочком викопували якісь корінці і, чогось радіючи, складали їх у папки, а то набирали в пробірки землю і потім у себе, на головній садибі, довго розглядали її під мікроскопом. Люди вони були чемні, до Гната ставилися з повагою, нічим йому не надокучали, тим більше, що свою службу він виконував справно, із строгістю, без будь-якого панібратства навіть з мужиками зі своєї Саприківки.

Гнат дрімотно прислухався до далеких розкотів грому й лівиво думав про те, що ніч нині теж буде спекотна й задушлива, що в хату він не піде — блохи, та й дружина лятиметься, а найкраще спати йому в сараї на сіннику, де ніяких бліх і де запашне повітря від свіжого сіна і приємний протяг у горищне вікно...

Жеребець враз зупинився, і Гнат, що був задрімав, підняв обважнілу голову. Під конем заплескалося, запахло збитою курявою й теплим пивним духом кінської сечі. Лінуючись злізти з коня, він і сам помочився — просто з сідла. І, справивши потребу, відчуючи під рукою теплу холку жеребця, що здригалася від дотику, проймаючись до коня дружнім почуттям, добродушно промовив:

— От... А тепер, брате, давай покуримо.

Він поліз у галіфе по цигарки, та враз насторожився, затримав руку в кишені. Повернувшись у сідлі, витягнув у темряві голову, прислухався.

З правого боку, з душною, туго натягнутою тишею чітко долинуло: ж-жик... ж-жик...

— І-і...— в несподіваному збентеженні потягнув Гнат горлом повітря, і вмить змокріло у нього під кашкетом тім'я:— Косять!

Наливаючись люттю, він нечутно звалився з коня, пошукав руками край дороги, намацав куцх чорнобилю, згріб його снопом, затягнув круг нього повід, щоб жеребець нікуди не йшов. Дочекавшись, коли між грозових розкотів знову обережно зазвичаєла коса, все ще не вірячи й дивуючись цьому звукові, Гнат визначив напрямок і, скрадаючись, ступив у траву.

— Ах мати твою...— бурмотів він, по-півнячому пригнувшись і з витягнуеною шиєю скрадаючись у високій густій траві.— Ах ти зараза! Косить!

Небо палахкотіло, на мить мелькнули перед Гнатом сиві кудли ковили, і йому раптом здалося, ніби побачив він одразу кілька чоловік, що розсипалися по траві.

Він упав і затаївся. Часто дихаючи в липке павутиння ковили, міркував, що йому робити. Дочекавшись блискавки, сторожко висунувся з трави: перед ним чорніли мітелки кінського щавлю, які щойно видалися людьми.

«Здалося...»— подумав він. Але тут-таки виразно долинуло: ж-жик, ж-жик...

— Ні, косять. Один косить...— визначив Гнат, прислухаючись.— Де ж ти є?

Пробігши кілька кроків і остерігаючись, щоб його не побачили, він при черговому спалахові знову впав у траву. Гримнув оглушливий, розломистий розкот грому. Гнат ту ж мить підкопився і, поки гриміло, перекочуючись з кінця в кінець неба, користуючись темрявою, що запала, зробив перебіжку. Знову присів, затаївся, чекаючи світла, нетерпляче витягуючи голову поверх трав. І коли небо пронизало в кількох місцях пучки блискавок, побачив поперед себе, кроків за тридцять, темну по-стать косаря, побачив у його руках біле, нове, недавно вистругане кісся.

— А-а, наволоч!— злісно зрадів Гнат.

Приміряючись, як його взяти, як наскочити ззаду й загребти впоперек разом з руками, щоб не встиг замахнутися кошою, Гнат, увесь напружившись, приготувавшись до стрибка, підвівся, коли враз у тиші лунко, протяглим іржанням його покликав жеребець. Косар, вихоплений блискавкою, завмер, лице його, мертво-голубе, з чорними провалами очей, було обернене до Гната, але той не встиг розгледіти, як одразу ж, поглинуте мороком, видіння зникло.

— А щоб тебе...— вилаяв Гнат жеребця, схопився на ноги й побіг, важко приминаючи траву і вже не нахилиючись. І коли

степ знову спалахнув, побачив, як попереду верткою сірою мишею тікав косар.

— Сті-і-й!— закричав Гнат. Перечепившись об щось, з розмаху гепнув на землю, намацав рукою мішок, туго напханий травою.— Стій, гаде! Стрільтиму!

Рушниці цього разу з ним не було, і він, досадуючи, що нічим пальнути, напружуючи всі сили, звірючи, кинувся навздогін, засікаючи в миттєвих спалахах примарну постать перед себе, щоб гнатися потім за нею в темряві по пам'яті. Косар і не думав зупинитися на оклики, і Гнат, запалюючись нестримним мисливським інстинктом, лютою гончою жадобою наздогнати будь-що, хрипко підбадьорював себе, до болю стискаючи кулаки:

— Ну, спіймаю... Ну, спіймаю...

Відчувши, що його наздоганяють, косар заметався, запетляв по степу, з'являючись при раптовому світлі в несподіваних місцях і своєю заячою верткістю ще більше розпалюючи Гната. Наздогад прикинувши, куди цього разу майне втікач, Гнат стрибнув навперейми і мало не зіткнувся в чорному мороку з мужиком.

— Ну... Ось він... я-а-а!— загнано й визивно заверещав мужик.

Гнат мовчки з розгону вдарив його давно стиснутим і занімілим від налітої свинцевої люти кулаком у голову. Мужик зойкнув, і Гнат, не даючи йому опам'ятатися, квапливо наліг на нього, як на недорізаного барана. Відчуваючи під собою кволе тіло, нездатне всерйоз опиратися, він став хапливо ловити його руки, захоплюючи разом із руками траву, згарячу видаючи її з корінням. Мужик, придушений до землі, хвицав ногами. Гнат сів йому на ноги, смикнув з живота ремінь, обхопив мужика, мов в'язанку хмизу, ременем, туго застібнув, заломивши йому за спину руки.

— Бо-оляче-е!— заскиглив мужик, уткнувшись лицем у траву.

— А-а, п-пара-зит,— зловтішно прохрипів Гнат, ще не відхекавшись після бігу.— Знав, куди йшов, га? Знав, що робив? У, злодюго! Та я з тебе душицю витрясу!— Гнат згріб у кулак піджачок на грудях мужика й люто трусонув.

Голова мужика безвільно заметлялася, стукаючись об Гнатове плече.

— Однаково ж прахом,— заскиглив з темряви мужик.— Через місяць дощі... Сніг укріє... Коли б я в травні...

— Не твоє — не чіпай!— відрубав Гнат.

— Не чіпай?!— раптом вереснув мужик.— А де мені косити? Де? Луги переорали, в колгоспі без сіна бідують. Пасти ніде,

косити нічого... А у мене їх п'ятеро, крім самого й жінки... Я й так по болоті по шию з косою... Осоку та хмизу... Через те й ревматизма... А ти на ноги сів... Та ще кулаком...

Гнатові здалося, мовби десь він уже чув цей голос, хоч не міг пригадати, де й коли... В селі він давно вже не бував і навіть з колишніми своїми друзками не водився. Хіба що іноді, зустрівшись біля канави, перекинетесь кількома словами.

Мужик замовк.

Степом нараз промчав гарячий, перемішаний з бризками близького дощу вітер. У чорному нутрі хмари, що вже закрила півнеба, раптом сяйнула сліпучо-біла блискавка, розвилася величезним сукуватим, корявим деревом і на мить затрималася, чітко проступивши по чорному небі кожною гілкою. Сухо, оглушливо тріснуло, наче дерево це, надломившись, полетіло з піднебесся униз маківкою і важко, обламуючи гілки, гримнулося об землю десь зовсім близько. В темряві злякано заіржав Гнатів жеребець, і від дороги долинуло швидко тупотіння. Гнат здогадався: жеребець видер куц і поскакав додому.

Степ глухо, прибіжно зашумів розтривоженими травами. В мертвому світлі нового спалаху сколихнулися, заметалися навколо Гната ромашки. Гнат глянув на мужика — той, скоцюрблений, судомно здригався в беззвучному плачі.

— Ану ти! Пішли, досить! — прикрикнув Гнат. — Мене слізьми не візьмеш. Знаємо ми...

Мужик не озвався, і тоді Гнат, матюкаючись, схопив його за ремінь, ривком одірвав од землі і, як сніп, поставив на ноги:

— Думав: гроза, немає Гната? — зловтішно говорив Гнат. — Що — з'їв? Ось закатаю, паразита, під статтю...

— На, веди, веди! — баб'ячим голоском, верескливо скрикнув мужик і смикнув зв'язаними руками. — Веди! Я й сам піду! Піду й скажу... На суді скажу! Перед усім людом... Сам ти паразит, Гнатку!

— Давай-давай, тупай! Огризайся мені, — Гнат підштовхнув мужика в лопатки.

Той пробіг кілька кроків, зупинився й раптом пішов на Гната.

— Я не втік... Не втік... — кричав він, підступаючи до самого Гнатового обличчя. — Я з колгоспом жив. Добре чи погано, а жив... Допомагав... Усе робив... Мого поту там полито...

— І там крав.

— Ні, брешеш... Бадилинки не взяв... А ти...

— Що — я? — усміхнувся Гнат.

— А ти — втік... Сховався... У вибалку сховався... Та від людей не сховаєшся. Люди бачать, як ти живеш... Дивляться, який ти є...

— Що люди бачать?— загорлав Гнат. І, звірюючи, штовхнув мужика в груди.— Що твої люди бачать? Кажи, гад, що за мною видно? Краду? Чуже хапаю?

— Сам ти гад!— одчайдушно викрикнув мужик, і знову в голосі його Гнатові почулося щось знайоме.— Мені тепера однаково. Бий! А тільки гад ти і є. Канаву перебіг і сховався... Як сіра гадюка, під закон...

Гнатові пальці самі собою стислися в кулаки.

— А тепера ми тобі не товариші!— кричав мужик.— Хіба ти степ стережеш? Ти себе стережеш... Своє життя... Влади над собою не знаєш... Сам на інших покрикуєш... Кому дозволити, кому не дозволити. Рушницею своїм погрожуєш... Лігво своє в яру рушницею оберігаєш...

Гаряча кров загупала Гнатові в скронях.

«Оце ж приб'ю, враз приб'ю... як блощицю...», — присадив себе Гнат, біліючи від вигуків мужика.

— Вовк ти з яру, ось ти х...

Не тямлячи себе, сам не чекаючи того, тільки безнадійно, з хрипким придихом скрикнувши: «Г-гех!»— Гнат спіднизу затопив кулаком у темряву. Під кулаком ляснуло, мужик, захлинувшись якимись словами, беркицьнувся і зник під ногами в шумливій траві.

— Я вам побачу!— здригаючись плечима, лютився Гнат.

Лив крупний, навскісний, шквалистий дощ. Гнат і не помітив, як він налетів. Важкі, мов свинцевий шрїт, краплини стьобали його по голому спітнілому тім'ї.

— За мною нічого наглядати... Суддя знайшовся.

Пошукавши загублений у сутичці кашкет, Гнат натягнув його і, заспокоюючись, витер лице долонею. Мужик більше не кричав. Він немовби розчинився в хлюпкій темряві. Витягнувши ногу, Гнат пошарив нею перед собою, намацав непорушне тіло, штовхнув чоботом.

— Ну ти...— гукнув він.

Мужик не відповів.

Гнат подумав, що треба було б скласти акт про потраву. Та як його складати, коли ле і темрява... Доведеться тягти потравщика на головну садибу й замкнути до ранку... І знову ж, як його тягти такого? А коли дуже пику роз'юшив чи якісь мітини? Кричати почне: вдарив, мовляв... І пускати шкода...

Дощ шквалисто шумів, стьобав траву, палахкотило й гриміло небо, Гнатова гімнастерка вимокла, текло по розстебнутих грудях. Він ще раз нетерпляче штовхнув мужика чоботом:

— Ну, піднімайся. Годі дурня клеїть. Спіймався.

Мужик не ворухнувся.

Гнат присів перед ним навпочіпки, провів рукою по намоклому піджаку. Під пальці підвернулося тепле мокре горло. Гнат відчув, як судорожно здригався кощавий кадик. Гидливо відсмикнувши руку, Гнат відстебнув і витяг з-під мужика свій ремінь.

— Придурюйся мені...— прикрикнув Гнат.— Не гавкатимеш даремно...

Мужик не відповідав.

Досадаючи, Гнат похмуро, нетерпляче глянув у темряву — праворуч, ліворуч, в ревучу стіну дощу, потім дістав коробку, нахилившись, запалив сірника у неприємно тремтливих після удару долонях, підніс до мужика. Сплутані мокрі патли закривали його обличчя аж до ніздрів. З розбитого, понівеченого рота пузирилася кривава піна. Дощ одразу ж розмивав кров, і вона каламутною цівкою стікала по зморшкуватій щоці.

— Сам на рожен попер,— пробурмотів Гнат.

Він запалив нового сірника, пальцем сколупнув з лоба мужика налипле волосся, посвітив просто в очі. В зморщеному, безвусому мужикові, що непорушно закинув свою маленьку всохлу голову, Гнат, мимохіть здригнувшись, упізнав саприківського дурника Яшку.

Відсмикнувши сірник, він гидливо сахнувся.

«Невже прибив?— майнув раптом гидливий переляк. Проте тут-таки заспокоїв себе:— Та ні... навряд... Борлак, бач, теліпається...»

Застебнувши на животі ремінь, Гнат обережно відійшов від дурника. І, ще раз озирнувшись, крадькома, наче його могли побачити в цій нічній зливі, пішов геть...

— З дурнем зв'яжешся — сам дурнем будеш,— бурмотів Гнат, відчуваючи гидливість, немовби ненароком роздушив блощицю й тепер увесь час чув отруйний сморід. Він ішов по коліно у важкій від дощу траві, і в його вухах невідступно стояв Яшків крик. Пригадуючи все, що кричав йому Яшка, думав, що для Яшки слова ці були не такі вже й недоумкуваті: до ладу кричав...

— Моду взяли в степу косити,— заспокоював себе Гнат.— Дурень-дурень, а красти тямить... Та ще й кричить... Огризається... Мені слова ніхто по службі не сказав... А вони — дивитися за мною...

Дощ шумів, підштовхував Гната в спину, гімнастерка холодно облягала тіло, в чоботях чвакала вода, що збігала з штанів у халяви. Навскісні зигзаги блискавок то тут, то там встромлялися в рівнину, і на мить ставало видно стрімливі нитки дощу,

що густо обступили Гната, немовби хтось невидимий квапливо вбивав на його шляху прямі сталеві пруті.

«Очумаеться... дощем відмочить»,— знову подумав Гнат про Яшку, тривожно прислухаючись до степу після кожного удару грому: чи не біжить Яшка, зрозумівши, що його відпустили...

«Либонь, чекає, поки відійду далі...»

Він ішов, машинально прискорюючи крок, у той бік, де, як йому здавалося, мала бути дорога, і все прислухався, спиною відчуваючи позаду мовчазну Яшкову присутність. Неприємне відчуття від покинутого в степу дурника штовхало його геть, далі від того місця.

— А що, коли прибив?— нараз уперше не на жарт злякався Гнат. Перед ним постало в мокрих ковилах під ногами зморщене, безвусе, жакливо закривавлене Яшкове обличчя з налиплим на очі волоссям, і він, сам того не помічаючи, раптом побіг.

«На суді скажу... Перед усім народом...»— згадав Гнат Яшкові слова.— Накаркав, дурень... Ось тобі й суд тепер...»

Він біг, пробиваючись до шляху, та його все не було, і, збавнувши, що збився, він почав брати праворуч. Але трава здалася йому вищою, ніж була, ноги, відчуваючи раптову порожнечу, самі побігли в якусь низовину, трави сплутаними зашморгами охоплювали ноги, і він, важко продираючись крізь зарості, розривав їх коліньми. «Ага-га-га-га-а-а!»— зловтішно й торжествуюче прогримів над Гнатом грім. Вискочивши з улоговини, він забрів по шию в жилаві бур'яни, що холодно бризкали пригорщами води й липким насінням, люто розгрібаючи їх, немовби тонув у грузькому болоті, пробрався на відкрите місце й став забирати ліворуч, сподіваючись перетнути дорогу чи якусь стежку. Та під ногами все плуталася трава, і він, багато разів уже звернувши то праворуч, то ліворуч, зовсім перестав розуміти, в якому напрямку має бути його видолонок. Важко дихаючи, витираючи долонею обличчя, Гнат зупинився. Кров стугоніла в скронях, туманила очі. Уперше за всі п'ятнадцять років об'їздів Гнат не впізнавав місця, не знав, куди йому йти. І, не наважуючись більше ступнути далі, боячись, що будь-якої миті може наступити на лежачого в траві дурника, зацьковано, пововчому ошкірившись, він повів по боках втягнуною шиєю.

— Коли що — нічого не знаю... Інакше — кінець... Відкозакувався.— І він раптом чітко усвідомив, що всі ці роки чекав якихось неприємностей від Саприківки.— Ось воно...

Небо гриміло над Гнатом важкими обвалами, палахкотів і шумів сивий, спінений степ, і здавалося Гнатові, що нема йому кінця й краю, нема за ним ні доріг, ні сіл, ані людей...

Червоне вино Перемоги

Весна сорок п'ятого застала нас у невеличкому підмосковному місті Серпухові.

Наш ешелон, зібраний з товарних теплушок, проблукавши близько тижня по засніжених просторах Росії, нарешті лютневої хуртовинної ночі знайшов собі притулок у серпуховському тупику. Вздовж поїзда востаннє пробіг морозний передзвін буферів, ніби везли в ньому битий скляний посуд, ешелон завмер, і стало чути, як у дощану стінку вагона січе сухою сніговою крупкою. Слідом за нетерплячим промерзлим станційним свистком одразу ж почалося розвантаження. Нас виносили просто в спідній білизні, накривши зверху ковдрами, клали у вантажні машини, що різко ляскали на вітрі промерзлим брезентом, і везли кудись темними нічними вулицями.

Після вогких бліндажів, де від кожного здригання землі кризь колоди сипався пісок, що тріщав на зубах і в затворах гвинтівок, після землясто-сірої білизни, яку ми, коли випадало затишшя, проварювали в бочках з-під солярки, після грузьких доріг наступу і липкого місива у завжди мокрих чоботях,— після всього, що там було, ця госпітальна білість і тиша видалися нам чимсь неправдоподібним. Ми заново привчалися їсти з тарілок, тримати в руках виделки, чудувалися забутим смаком білого хліба, звикали до простирадл і до райської м'якості панцирних ліжок. Незважаючи на рани, деякий час ми відчували якусь розніжену блаженну невагомість.

Та минали дні, ми звиклись, і поступово вся оця госпітальна білість і наша нерухомість почали гнітити, а потім стали нестерпними. Двоє вікон другого поверху, з яких нам, лежачим, було видно самі лише верхівки голих дерев та час від часу біле мерехтіння снігу; дванадцять білих ліжок і шість білих тумбочок, білі гіпси, білі бинти, білі халати сестер і лікарів, і оця біла, вивчена до останньої тріщинки стеля, що весь час висіла над головою... Біле, біле, біле... Якийсь виснажливий, цинготний стан породжувала ця білість. І так день у день: кінець лютого, березень, квітень...

Щоправда, гіпси, в які ми були закуті кожен по-своєму, вже давно втратили свою білість. Вони зашмарувалися, залисніли від довгого лежання, наскрізь просякли від ран, що тліли під ними. Повітря в палаті було густе й важке, і щоб хоч якось його перебити, ми поливали гіпси одеколоном.

Рани гоїлися поволі, свербіли, і це було нестерпною мукою, що не давала спокою ні вдень ні вночі. Всупереч суворим заборонам лікарів, ми просвердлювали в гіпсах дірки навколо ран,

щоб добратися до тіла олівцем або прутиком од віника. Коли ж у місті зацвіла черемха і серпуховські ткачі та школярі почали приносити в палату запашні росяні букети, вони не знали, що ночами ми немилосердно розсмикуємо їхні квіти, щоб виламати собі палички, які кожен запасав і таємно зберігав під матрацом як дорогоцінний інструмент.

— Знову букет переполовинили, — докоряла вранці, вмиваючи нас, стара госпітальна нянька тітка Зіна. — Усі мої віники розсмикали, а тепер до квітів узялися. Ох ти, лишенько моє!

Від цих кам'яних панцирів не можна було звільнитися, доки не прийде пора, і треба було терпіти й дождитися свого часу, своєї долі. Двох із дванадцяти винесли ще в березні...

Відтоді ліжка їхні були вільними.

В тому, що на звільнені місця не клали новеньких, відчувався близький кінець війни. Звичайно, там, на заході, хтось і тепер іще падав, підкошений кулею чи осколком, і в глибину країни, як і раніше, мчали лазаретні теплушки, але в наш госпіталь поранених більше не прибувало. Їх не привозили до нас, мабуть, тому, що в приміщенні треба було навести лад і на вересень повернути його школярам. Ми тут були останньою хвилею, останнім ешелonom перед ліквідацією госпіталю. І, може, саме тому це була найнестерпніша воєнна весна. Нестерпна саме тому, що всі — і медперсонал, і ми, поранені, — щоденно, щогодинно чекали близької перемоги.

Після того, як упав Будапешт і було взято Відень, палатне радіо не вимикалося навіть уночі.

Було видно, що тепер увсе закінчиться без нас.

До госпіталю ми потрапили одразу ж після січневого прориву східнопруських укріплень. Нас підібрали в Мазурських гнилих болотах, промерзлих від вогких вітрів і їдких туманів близької Балтики. То була вже ворожа земля. Ми пройшли по ній зовсім небагато, по цій чужій, невеселій місцевості з заростями чахлого вересу на піщаних горбах. Нам не трапилося навіть сяке-таке містечко. А тим часом ходили чутки, ніби на нашому напрямку, серед цих похмурих боліт, Гітлер влаштував свою головну ставку — підземне бетонне лігво. Це надавало нашому наступові особливої значущості і збуджувало бойовий азарт. Та для мене, як, власне, і для всіх, хто лежав у нашій палаті, зібраних з різних полків і дивізій, цей наступ закінчився несподівано і досить прозаїчно: через якийсь тиждень мене вже несли на ношах у тил...

Оперували мене в сосновому ліску, куди долинала канонада близького фронту. Лісок було начинено візками і вантажними машинами, які безперервно підвозили поранених. Похапцем за-

бинтовані солдати — оброслі, змарнілі, у заляпаних бездоріжжям шинелях та гімнастерках — чекали під соснами лікарського огляду і перев'язок. У першу чергу пропускали тяжкопоранених, що лежали біля медсанбату на підстилці з соснового віття.

Під запоною просторого намету, з вікнами і бляшаною трубою над брезентовою покрівлею, стояли зсунуті в один ряд столи, накриті клейонкою. Роздягнені до спідньої білизни поранені лежали впоперек столів з інтервалом залізничних шпал. Це була внутрішня черга — безпосередньо до хірургічного ножа. А сам хірург — сухий, сутулий, із жовтим зморщеним обличчям та закачаними вище кістлявих ліктів рукавами халата, — оточений сестрами, орудував за окремим столом.

Я лежав на цьому конвейері за якимсь солдатом, повернутим до мене спиною. Спідні спустили йому до колін, і мені видно було його крижі, обв'язані солдатським вафельним рушником, на якому з кожною хвилиною більшала й розпливалася темна пляма.

Чергового пораненого переносили на окремий стіл, лице йому накривали товсто складеною марлею, чимось бризкали на неї, і по намету розповзався незнайомий вкрадливий запах. Стіл обступали сестри, щось там притримували, відтягували, притискали, подавали шприци й інструменти. Серед юрби сестер горбатіла висока постать хірурга, починали мелькати його оголені гострі лікті, чулися уривчасто-різкі слова якихось його команд, які не можна було розібрати через шум примуса, на якому весь час кип'ятилася вода. Час від часу чулося дзвінке металеве дзвякання: це хірург викидав у цинковий тазик під столом вийнятий осколок або кулю. А десь за лазаретним ліском, прориваючись крізь ватяну глухоту соснової глиці, гриміли вибухи, і стіни намету здригалися туго натягнутим брезентом.

Нарешті хірург випростувався і, якимось болісно, неприязно, червонуватими од безсоння очима глянувши на тих, що чекали своєї черги, відходив у куток мити руки. Він клацав соском умивальника, і я бачив, як гостро випиналась його вузька спина із зав'язками на халаті і як стомлено обвисали плечі.

Поки він давав лад рукам, одна з сестер підхоплювала і вносила таз, де серед червоної каші з мокрих бинтів та вати іноді пронизливо-восково, по-курячому жовтіла чиясь кістка, чиясь ступня... Ми все це бачили, з нами не гралися в хованку, та й ніколи було, і не було умов, щоб щадити нас милосердям.

Оперований солдат якийсь хвилини ще лежить сам на своєму столі, та от уже сестра підходить до нього, починає термосити, примовляючи:

— Солдате, чуєш, солдате... Солдате, чуєш, солдате...

Вона вимовляла це з механічною монотонністю, як, напевне, вже сотні разів перед цим і як незабаром говоритиме мені, а після мене — отим, що довгою вервечкою лежать за наметом на сосновому вітті. І тим, яких іще тільки везуть сюди, і багатьом іншим, хто в цей час перебуває західніше соснового лісу, ще цілий і неушкоджений, але впаде увечері або вночі, взавтра, через тиждень...

— Солдате, чуєш, солдате...

Оперований не подає ознак життя, і тоді сестра починає ляскати долонею по його неголених запалих щоках, щоб він скоріше прийшов до тями і поступився місцем іншому. Якщо немає важкого шоку, солдат поступово прочумується, починає крутити головою, і одразу лунає нетерплячий наказ хірурга:

— Забрати!

Пораненого підхоплюють на ноші й виносять. Сестра поливає стіл гарячою водою з голубого домашнього чайника, друга витирає ганчіркою, тоді як старша хірургічна згортає марлю для чергової наркозної маски.

— Наступний!— вигукує хірург і підносить догори обтерті спиртом довгопали руки...

Тоді ж таки в маленькому польському містечку Млава, що лежало на шляху до Данціга, нас повантажили у товарний порожняк, яким доставляли на фронт чи то боєприпаси, чи то продовольство. Состав було поспіхом переобладнано на санітарний поїзд з тріярусними нарами в кожному вагоні, залізною грубкою посередині і снарядним ящиком біля зачинених лівих дверей, де зберігалися колоті дрова на розпал, а також миски на тридцять чоловік, пакети бинтів і деякі медикаменти.

Медична обслуга їхала десь окремо, вагони між собою не сполучалися, і коли поїзд рушав та годинами повз від станції до станції по тимчасовій одноколіїці, тільки-но на живу нитку вкладеній замість висаджених у повітря колій, ми, вже одягнені у гіпсові вериги, залишалися в теплушках самі, як тепер кажуть,— на повному самообслуговуванні. Їжу нам приносили на зупинках, і ті, хто міг пересуватися, починали ділити юшку та кашу. Вони ж таки по черзі палили грубку, напували лежачих і подавали на нари консервну бляшанку, що правила замість лавротної утки.

У Росію в'їхали з боку Орші, і хоч у вузькі довгасті віконця могли дивитися тільки ті, кому дісталися верхні нари, ми, нижні й середні, і так здогадувалися, що їдемо по Росії: зникала пронизлива вогкість Балтики, у щілини підлоги почав пробиватися сухий сніжок, морозно, гостро пахло близьким зимовим лісом,

а на невідомих станціях вздовж ешелону рипіли квапливі кроки, і було до болю радісно впізнавати рідний край по жіночих та дитячих голосах, по їхніх прохальних вигуках: «Картопля. Картопля! Кому вареної картоплі?!», «Є гарячі щі! Щі гарячі!», «Покуримо, покуримо!— І, намагаючись пожартувати, весело поторгувати, мабуть, якась молода вдова співучим голосом додавала:— Самосадик я садила, сама вийшла прода-а-ва-ать...»

Та все це було ще в січні.

А тепер ішла весна, і ми були в глибокому тилу, далеко од війни.

— Цікаво, де тепер наші?— питав, ні до кого не звертаючись, косоокий, як татарин, смаглявий волжанин Саша Селіванов, що лежав у дальньому кутку. В голосі його чути було тугу і здристість.

Війська східнопруського напрямку ішли вже десь полями Померанії, і ми, вслухаючись у зведення Радінформбюро, намагалися відшукати слід своїх підрозділів. Та по радіо не називалися номери дивізій і полків, усі вони були енськими частинами, й ніхто не знав, де тепер ідуть хлопці, фронтові друзі-товариші. Іноді в палаті спалахувала суперечка про те, як вважати: чи пощастило нам, що хоч і такою ціною, та ми вже якось визначились, чи не пощастило...

— На війні, як у шахах,— сказав Саша.— Є-два — є-чотири, бад!— і нема пішака. Валяйся тепер за дошкою нікому не потрібний.

Сашина товсто загіпсована нога стирчала над спинкою ліжка, як гармата, за що Сашу в палаті прозвали Самохідкою.

До ноги за допомогою кронштейна й блока було підв'язано мішечок з піском, тому Саша змушений був увесь час лежати на спині, а якщо й сідав, то в незручній позі, з високо задертою ногою.

— Тепер мат будуть ставити без нас,— замислено говорив він.

— Хіба не навоювався?— озивався басом мій правий сусіда Бородухов.

— Та якось виходить ні те ні се... Ішов-ішов і нікуди не дійшов... Хочеться побачити, як Берлін будуть колошматити.

— Зате вже дома певно будеш. А то міг би ще й два аршини одержать... Перед самісіньким кінцем.

Бородухов помітно натискав на «о», тому слова його звучали вагомо й серйозно. Був він із мезенських дядьків-лісовиків, літній, кремезний і дужий тілом, під яким тугий панцирний матрац провисав, як мотузяний гамак.

Мінні осколки попали йому в тазову кістку, та лежав він легко, жодного разу не закректавши й не зморщившись. З початку війни це його четверте поранення, і, очевидно, тому Бородухов відлежував свій черговий лазарет якось по-домашньому, спокійно і розсудливо, наче перебував у будинку відпочинку за профспілковою путівкою.

Я слухав розмови в палаті, потихеньку температував, дрімав, знову розплющував очі і подовгу дивився у весняне небо. Мій нагрудний гіпсовий жилет схожий був на шкаралупу рака з однією клешнею. Під шкаралупою тупо ломило роздроблену лопатку, всередині клешні безвільно, як мотузок, пролягала права рука, перебита в передпліччі і закинена в суглобі ліктя. Я все ще не міг звикнути до мого нового стану, до того, що в мене також вп'ялося залізо, щось там розпанахало, перебило, порушило, і що я міг бути вбитий оцими сліпими й байдужими шматками металу, звареного у крупівських печах, можливо, іще тоді, коли я бігав у коротеньких штанцях і віддавав свої мідяки у шкільну касу МОДРу. Неминучий, поступово обумовлений зв'язок обставин... Від ран моїх трохи пахло власним тлінним духом, і це жорстоко і невблаганно переконувало мене в моїй звичайності, серійності, в тому, що я також смертний, хоча збагнути й допустити власну смерть я все ще відмовлявся. Сам факт мого поранення я намагався пристосувати до моєї наївної теорії безсмертя: адже я тільки поранений, а не вбитий! А рани — це всього-на-всього випробування... Мені йшов тоді двадцять перший, і я, вірніше, не я, а щось поза мною, якийсь некерований егоцентризм, такий необхідний усьому живому в час розквіту, не дозволяв зрозуміти, що я також можу перетворитися на щось незбагненне... Кулі ворога тривалий час обминали мене, і я думав, вірив, що це так і повинно бути. За кілька хвилин до того, як мене зрешетило осколками, ми прямою наводкою розстрілювали трьох німців, що вискочили з палаючого танка. У своїх чорних коротеньких френчах, схожі на тарганів, німці, швидко перебираючи руками й ногами, рачкували крутим схилом приозерної дюни. Пісок обсипався, вони безпорадно з'їжджали вниз і починали знову лізти в своєму комашиному безумстві. Ми били по них болванками з трьохсот метрів, і снаряди без сліду щезали в глибокому піску. Правду кажучи, для німців, що втікали, це була не така вже й небезпечна пальба, але страху наганяло чимало, і одне це викликало в нас мстиве задоволення, хоч простіше було зрізати їх автоматною чергою. Згарячу ми неймовірно мазали, незлобиво ляялися і, насолоджуючись панічною втечею ворога, реготали. Звідкись узявшись на гребені дюни, «фердинанд» першим-таки пострілом

збив нашу гармату. Він ударив по нас якимось іграшковим ударом, наче граючи в скраклі, і вимів з вогневої позиції всю нашу обслугу. Мені здається, що в момент, коли снаряд розірвався під колесами гармати, в мені ще все раділо, можливо, у цей самий момент я все ще реготав з утікаючих танкістів — і закусив свій сміх щелепами, що конвульсивно стислися...

— А ти не дурій на війні,— вичитував з цього приводу Бородухов, коли я розповів, як потрапив до госпіталю.— Пустощі — це, хлопче, не діло.

Зліва від мене лежав солдат Копешкін. У Копешкіна було перебито обидві руки, пошкоджено шийні хребці, було й ще якесь каліцтво. Його замурували в суцільний нагрудний гіпс, а голову прибінтували до лубка, підведеного під потилицю. Копешкін лежав тільки горілиць, і обидві його руки, зігнуті в ліктях назустріч одна одній, стирчали над грудьми, теж загіпсовані аж до пальців. Ця конструкція з усіма її підпирками та розчалками буденною госпітальною мовою називалася «літаком».

Копешкін, як нам пощастило в нього дізнатися, був за їздового, справляючи й на війні свою немудру селянську роботу: запрягав, розпрягав, годував-напував обозних коней, якщо дозволяли фронтові умови — пас їх уночі, ремонтував збрую, возив за батальйоном усяку солдатську поклажу: мішки з сухарями, концентрати, каштьорське майно, патронні цинки.

— Медалей багато навоював?— цікавився Самохідка.

— Та які там медалі...— кволим, здушеним голосом озивався зі свого склепу Копешкін.— За їзду хіба дають...

— Ти, либонь, і німця як слід не бачив?

— Як то не бачив? За чотири роки... По-ба-а-ачив...

— А стріляти хоч доводилося?

— Та й стріляв... А то ж як. У оточення якось потрапили... От як насів німець, от як обклав... То й стріляв, куди дінешся.

— Хоч убив кого?

— А біс його розбере. Хіба там розбереш... Темно, палять звідусіль...

— Мабуть, перелякався?

— А таки страшно... А то ж як.

— Де ж це тебе отак покалічило?

— Заблудився з обозом. Я кажу — туди треба їхати, а старший — не туди. Поїхали за старшим... Та прямісінько на їхню батарею. Куди й колеса, куди що... Обох моїх коней прибило. Од самісінького Сталінграда беріг: і бомбили, і чого тільки не було... А отут і вийшло не так як треба...

Останніми днями Копешкіну стало погано. Говорив він дедалі менше, й то ледве чутно, самими тільки губами, і треба було на-

пругуватись, щоб щось розібрати у його неясному шептанні. Кілька разів йому вливали свіжу кров, та все одно щось ламало його, пекло під гіпсовим скафандром. І лице зовсім висохло, різко проступили зарослі іржавою щетиною вилиці, поголити які не можна було через бинти. Іноді було важко сказати, чи живий він іще в своїй шкаралупці, чи вже затих навіки. Лише коли чергова сестра Таня сідала біля нього і починала годувати з ложки, видно було, що в ньому ще жевріє якась живинка.

— Ти давай їж,— повчав його Бородухов.— Перемагайся, хлопче. Он незабаром і війна скінчиться. То нащо ж тепер даремно гинуть.

Копешкін, ніби послухавши поради, ледь розкривав сухі губи, та зуби лишалися зціпленими, міцно тримав ними свій біль, сестра піділа з ложки супову юшку крізь жовті прокурені різці.

— Якби йому журавлини надушити,— говорив Бородухов, поглядаючи на сестру, що терпляче сиділа з тарілкою на колінах біля Копешкіна.— Та де ж її взять... Хіба посилку з дому попросить. У нас її скільки хоч. А так добре жар знімає ота журавлина.

Якось раз на ім'я Копешкіна надійшов лист — голубенький косинчик з обгортки на зошиті. Сестра піднесла конверт до його очей, показала адресу.

— З дому?— спитав Бородухов.

Вкриті температурною смагою губи Копешкіна поволі розійшлися у відповідь, тихо усміхаючись.

— От і добре, от і гаразд. А діти є?

Копешкін насилу пригнув два неслухняні жовто-сизі пальці з налиплими крупинками гіпсу на волосках, показуючи три, що zostалися.

— Трос, виходить? Тоді тримайся, тримайся, хлопче. Тепер додому недалеко.

Сестра Таня запропонувала прочитати йому листа вголос, та він неспокійно ворухнув пальцями.

— Сам хоче, сам,— здогадався Самохідка.

— Та як може, то хай сам,— сказав Бородухов.— Своїми очима краще.

Косинчик розвернули і вставили йому в руки.

До самого кінця дня листок простирчав у непорушних руках Копешкіна, наче вставлений у верстат. З ним він і спав уночі. А може, й не спав... Лише наступного ранку попросив перевірити другим боком і довго розглядав зворотню адресу, де великими незграбними літерами, написаними послиненим хімічним олівцем, було виведено: «Пензенська область, Ломовський район, село Сухий Житень».

Перед травнем з нашої палати пішли одразу троє. Їм видали новенькі милиці, харчів на дорогу і відправили додому. Це також означало кінець війни. Раніше їх би послали у так званий видужуючий батальйон, на які-небудь роботи: пиляти дрова, латати чоботи, заготовляти в колгоспах фураж, з тим, щоб потім, ще раз перепустивши через жорстке сито комісії, викраяти з цих шкандибаючих і криворуких одного-двох зайвих солдат для фронтних тилів. Та тепер такі й там не були потрібні.

Ті, хто лишився, хто міг переповзати по палаті, перебралися на звільнені койки біля вікон. Місця біля вікон були привілейовані: звідти можна хоч дивитися надвір. Ці койки, як правило, захоплювали видужуючі.

Перейшов до вікна сапер Михайл, родом з-під загадкового бессарабського містечка Фалешти. Я уявляв собі молдаван обов'язково чорнявими, кароокими і спритними, а цей був якийсь мовчазно-вайлуватий чолов'яга з широчезною спиною і дитячим виразом округлого обличчя, на якому особливо вирізнялися і навидовиж ясні, якісь по-ранковому свіжі, чисті, завжди довірливі голубі очі, і маленький ніс пиптиком. До того ж Михайл, навіть коротко обстрижений під машинку, був золотисто-рудий, ніби облитий медом. Цей великий, тихий тридцятирічний хлопчик викликав у нас мовчазне співчуття. Він єдиний у палаті не носив гіпсів: обидві його руки було ампутовано вище ліктів, і порожні рукави спідньої сорочки йому підв'язували вузлами.

Тітка Зіна згадувала, як вона колись, іще взимку, прибираючи в туалеті, застала там безпорадного Михая.

— Дивлюсь, — розповідала нянька, — стоїть, а в самого сльози на щоках. Отак, бач, розстроївся. Ти чого ж це, синку, стоїш, кажу йому, давай, любий, допоможу. Та такі не дав гудзика відстебнути, засоромився... Усе, було, стоїть, чекає, поки хтось із поранених загляне.

Ми й самі бачили, як переживав Михайл втрату рук. Годинами лежав він, уткнувшись лицем у подушку, іноді беззвучно здригаючись широкою спиною. Та потім заспокоївся. Бувало навіть, що, сидючи біля вікна, він тихо наспівував щось своє, похитуючись могутнім тілом у такт пісні. І все дивився кудись поверх будинків, ніби намагаючись побачити за обрієм далеку Молдову.

Якось увечері, коли Михайл отак сидів на підвіконні і його вогненна голова палала від призахідного сонця, Копешкін заворушив пальцями, щось прохаючи.

— Чого йому? — підвів голову Бородухов.

Ми прислухалися до кволого голосу Копешкіна.

— Питає у Михая, що видно за вікном,— розібрав я, оскільки моя койка стояла найближче до його ліжка.

— Сонце бачу... Поле бачу...— не обертаючись, відповів Михай.

— Далеко, питає,— перекладав я шепіт Копешкіна.

— Поле? А там... За рікою.

— Яке воно?— каже.— Чим засіяне?

— Зелене. Хліб буде.

Копешкін зітхнув, заплющив очі і більше не питав. На якийсь час у палаті запала тиша. Навіть одного тільки неба, яке бачили ми, ті, що лежали біля глухої стіни,— чистого, синього, високого,— було досить, щоб відчутти, як там тепер привільно.

— А на вулиці що?— помовчавши, спитав Саша Самохідка.

— Будинки, люди...

— Дівчата ходять?

— Ходять.

— Гарні?— допитувався Самохідка.

Михай промовчав. Голова його монотонно похитувалась у рамі вікна.

— Тобі що, важко сказати. Гарні дівчата?

— А!— Михай з досадою відмахнувся вузлом рукава.

— Йому тепер не до дівчат,— сказав Бородухов.

— Ех, браття-слов'яни!— з гіркою веселістю вигукнув Самохідка.— Мені б оце дівчиноньку! Дошкандибаю до своєї матінки Волги — такі страждання розведу, аж гай шумітиме!

Та жартувати в нас було нікому. Два наші жартівники, два щасливчики — Саєнко і Бугайов майже не жили в палаті. На відміну від нас, білокальсонників, вони красувалися у смугастих госпітальних халатах, в яких можна було гуляти в дворі. Насилу дочекавшись обходу, вони забирали куриво, доміно і, виставивши вперед по гіпсовому чоботу,— Саєнко праву ногу, Бугайов ліву,— скакали з палати. Всі інші поглядали на них із заздрістю.

Поверталися вони тільки на обід. Від них смачно, п'яно пахло сонцем, свіжим вітром волі, а іноді й винцем. Обидва вже встигли засмагнути, зігнати з лица палатну жовтизну.

А за вікном було справді неймовірно гарно. Уже курилося зеленим димком верхів'я госпітальних тополь, і коли Саєнко, ідучи, відчиняв для нас вікно, яке, правду кажучи, взагалі відчиняти не дозволялося, ми п'яніли від пряної тополиної гіркоти свіжого повітря. А тут ще внадився під вікно зяблик. Щовечора, як заходило сонце, він сідав на останню гілку, вище за яку вже нічого не було, і починав надривати нам душі своєю розвеселою циганською треллю, змушуючи всіх надовго припинити й задуматися.

Сестра Таня, що приходила о шостій годині ставити термометри, суворо й обурено йшла насамперед до вікна, щоб зачинити його, але Михай ставав у проході між койками і заступав їй дорогу:

— Не треба... Чи тобі жаль?

— Пневмонію схопите. Хіба вам мало квартирки?

— А!— морщився молдаванин.— Ти послухай, послухай... Пташка співає.— Михай куксою обіймав Таню за плече і підводив до підвіконня.— Чуєш, як співає? А ти кажеш — квартира!

Таня мовчки слухала і не знімала з плеча Михаєву обрубану руку.

Упав, капітулював нарешті й сам Берлін! Та в це якось навіть не вірилось.

Ми жадібно розглядали газетні фотографії, на яких було знято бої на вулицях фашистської столиці. Похмурі руїни, розверзнуте нутро підвалів, юрби обірваних, брудних, переляканих гітлерівців із задерними руками, білі прапори і простирадла на балконах і в вікнах будинків... Та все-таки не вірилося, що це і є кінець.

І справді, війна все ще тривала. Вона тривала і третього травня, і п'ятого, і сьомого... Скільки ж ще?! Це щохвилинне чекання кінця страшенно збуджувало всіх. Навіть рани в останні дні чомусь особливо дошкуляли, наче на зміну погоди.

Знічев'я я вчився малювати лівою рукою, малював усяких звірят, та все в мені було насторожене — і слух, і нерви. Саєнко та Бугайов відсиджувались у палаті, діловито й нудно шелестіли газетами. Бородухов, приготувавши голку, взявся зашивати розірваний гаманець, Саша Самохідка теж мовчав, курич пайковий «Дюбек», пускав дим собі під простирадло, щоб не помітила чергова сестра. Валявся на койці Михай, розкидавши по подушці кукси, розглядав стелю. На кожне рипіння дверей всі насторожено повертали голови. Ми чекали.

Так минув восьмий день травня і нестерпно тихий вечір.

А вночі, зненацька чогось прокинувшись, я побачив, як у стовпах місячного світла, чіпляючись за спинки ліжок, промайнув Саєнко у спідній білизні, підсів до Бородухова.

— Спиш?

— Та ні...

— Здається, Дід приїхав.

— Схоже — він.

— Чого б це йому вночі...

По госпітальному коридору сухо порипували чоботи. У лункій коридорній порожнечі дедалі ясніше чувся стриманий голос

начальника госпіталю полковника Туранцева, або Діда, як називали його за вузеньку ассірійську лопаточку бороди. Туранцева всі трохи боялися, але й поважали: він був строгий і навіть суворий, але вважався хорошим хірургом і у важких випадках нерідко сам брався за скальпель. Якось раз у четвертій палаті один кавалерійський старшина, що носив Золоту Зірку і завдяки цьому мав усякі пільги — лежав у окремій палаті, не дозволяв стригти вихрастий козацький чуб та інше, — зняв галас через те, що йому дісталася заштопана піжама. Він накричав на кастеляншу, зібгав білизну й пожбуричав їй у лице. Ми взагалі догадувались, чому цей козак зчинив гармидер: він ходив у гуртожиток до ткаль і не хотів з'являтися перед серпуховськими дівчатами у залатаній піжамі. Кастелянша розплакалась, вибігла в коридор і саме наскочила на Туранцева, що проходив повз палату. Дід, вислухавши, в чім річ, завернув до палати. Кастелянша потім розповідала, як він відбрив кавалериста. «Щоб носити цю Зірку, — сказав він йому, — самих богатирських грудей не досить. Треба лікуватися від хамства, поки ще не пізно. Війна незабаром закінчиться, і вам доведеться жити серед людей. Прошу запам'ятати це». Він вийшов, наказавши, однак, видати старшині нову піжамну пару.

І от цей самий Дід ішов нічним госпітальним коридором. Ми чули, як він, стививши голос, розмовляв із своїм заступником по господарчій частині Звонарчуком. Його суворий, сухий бас, здавалося, просвердлював стіни.

— ...видати все чисте — постіль, білизну.

— Ми ж тільки поміняли.

— Все одно поміняти, поміняти.

— Слухаю, Анатолію Сергійовичу.

— Заколить кабана. Зробіть на обід щось цікавіше. Не жміть-ся, не жалійте продуктів.

— Та я ж, Анатолію Сергійовичу, з усією душею. Все, що треба...

— Потім от що... Добре було б до обіду вина. Як гадаєте?

— Це можна. У мене ректифікату є трохи.

— Ні, спирт не те. Надто міцний. Та й буденно якось... День! День же який, голубчику ви мій!

— Та ясна ж річ...

Кроки й голоси віддалилися. «Бу-бу-бу-бу...»

Ще якусь хвилину ми вслухалися в неясну розмову. Потім усе стихло. Але ми все ще заклакло вслухалися в саму тишу. В ординаторській протягло, ніби роздумуючи, годинник відбив три удари. Третя година ночі... Я раптом гостро відчув, що госпітальний годинник відбив якийсь інший, новий час... Щось враз

обпекло мене зсередини, лункими поштовхами забухала в подушку напружена жила на скроні.

Враз Саєнко, рвучко знявши руки, потряс у пучку місячного світла синіми од татування кулаками.

— Все! Кінець! Кінець, хлопці!— залемментував він.— Це, браття, кінець!— І, не знаходячи більше слів, круто, люто, щасливо вилаявся на всю палату.

Михай звів ноги з ліжка, намагаючись прийти до тями, потерся очима об правий обрубок руки, як об сук.

— Михай, перемога!— радів Саєнко.

Зіскочив з койки Бугайов, схопив подушку, пожбурих її в куток, де спав Саша Самохідка. Саша завовтузився, щось забурмотів, одвернув голову до стіни.

— Сашко, прокинься!

Бугайов поскакав до Сашиної койки і зірвав з нього ковдру. Самохідка, прочумавшись, встиг схопити Бугайова за сорочку, повалив до себе на ліжко. Бугайов, обхопивши Самохідку, реготав і примовляв:

— Колода ти бездушна. Перемога, а ти хропеш! Ти мені руки не заламуй. Це вже дудки! Не на того нарвався. Ми, брат, полкова розвідка. Не таких в'язали, ясно?

— Це в мене... нога прив'язана...— сопів Самохідка.— Я б тобі... вставив, куди слід...

— Годі вам, чортяки!— гукнув Бородухов.— Гіпси поламаєте.

— А хрін із ними!— труснув головою Саєнко. Він, пустуючи, затанцював у проході між койками, зумисне притупуючи гіпсовою ногою-колодою по паркету:

Эх, м'яка моя,
Юбка львовая...

Бугайов, кинувши Самохідку, взявся підігравати, трясучи, як бубном, шахівницею з фігурами, що гуркотіли в ній.

У меня теперь нога
Тоже липовая...

За вікном серед ясної місячної ночі розцвіла малинова ракета, переспіло розсипалась гронами. З нею схрестилась зелена. Десь різко диркнула автоматна черга. Потім хором забасили гудки: мабуть, сурмили буксири на недалекій Оці.

— Браття!— Саєнко застукав кулаком у стіну сусідньої палати.— Гей, хлопці! Чуєте!

Там також не спали і у відповідь забухали чимось глухим і важким, скоріш за все гумовою головою милиці.

Прибігла сестра Таня, клацнула на стіні вимикачем.

— А це що таке? Зараз же на свої місця!

Та губи її мимоволі усміхалися. Наша мила, терпляча, змучена безсонням сестричка! Тоненька, мало не двічі обгорнута полами халата, перехоплена паском, вона все ще тримала руку на вимикачі, вдивляючись, що ми накоїли.

— Куди це годиться, усе перевернули догори ногами. Дорослі люди, а наче діти... Бугайов! Підніміть подушку. Саєнко! Зараз же лягайте! Тут Анатолій Сергійович, зайде — побачить...

Таня підсіла до Копешкіна і стурбовано торкнулася його пальців.

— Спіть, спіть, Копешкін. Я вам зараз атропінчик зроблю. І всім негайно спати!

Та ніхто, здавалося, не міг вгамувати поверхи, що гули побджолиному. Десь кричали, тупали ногами, вистукували морзянку на батареї. Анатолій Сергійович не втручався: напевно, розумів, що сьогодні і він безсилий.

Тим часом за вікном дедалі частіше злітали в небо барвисті, радісні ракети, і від них по стінах та обличчях ходили різнобарвні сполохи й химерні тіні дерев.

Місто також не спало.

Годині о п'ятій під бахкання ракет у дворі пронизливо заверещало і одразу ж замовкло госпітальне поросся...

А як тільки дочекалися світанку, всі, хто міг хоч якимось пересуватися, хто зумів роздобути більш-менш пристойну одежинку — піжамні штани або який-небудь халатик, а то й просто в самій спідній білизні, — повалили на вулицю. Саєнко й Бугайов, широко розчинивши для нас обоє вікон, теж поскакали з палати. Коридор гув від стуку й скрипу милиць. Нам було чути, як госпітальний садочок повнився вируючим гомоном людей, що висипали з сусідніх будинків і провулків.

— Що там, Михаю?

— А-ай-ай... — хитав головою молдаванин.

— Що?

— Квіти несуть... Обнімаються, бачу... Цілуються, бачу...

Люди не могли на самоті, у себе вдома, переживати цю радість, і, мабуть, тому кинулись сюди, до госпіталю, до тих, хто мав стосунок до війни й перемоги. Хтось знизу помітив Михайя, що висунувся, почувся дівочий вигук: «Тримайте!» — і в квадраті вікна майнув підкинутий букет. Михайя, забувши, що в нього немає рук, простягнув до квітів куці передпліччя, та не дістав і лише змахнув у повітрі порожніми рукавами.

— Та дорогесенькі ж ви мої-ї-ї!— заголосила якась жінка, розгледівши Михайя.— Ох та мученики ж ви бідні-і-і! Скільки ж кривіці вашої проліто-о-о...

— Мамо, не треба...— долинув схвильовано-тривожний дитячий голос.

— Ой та сиріточки ж ви мої нерозумні-і-і!— все голосила жінка.— Та як же тепер я з вами буду! Що наробила війна розпроклята, що накоїла! Нема нашого найріднішого-о-о...

— Ну, не плач, мамо... Мамочко!

— Перестань, Насте. Може, ще обізветься,— вмовляв старечий чоловічий голос.— То ще не все...

— Ой та, не повернеться ж він тепер довіку-у-у...

І раптом, невідомо звідки взявшись, гримнув оркестр:

Вставай, страна огромная,
Вставай на смертный бой...

Бухання барабана наче відлічувало чиюсь важку ходу:

Пусть ярость благородная
Вскипает, как волна...

Та от крізь чітку вимову труб пробилися окремі людські голоси, потім мелодію підхопили інші, спочатку невпевнено й незлагоджено, та поступово приспівалися і, ніби зрадівши, що пісня настроїлась, пішла, заспівали дружно, могутньо, щиро, вихлюпуючи всю свою лють і гнів. Високий жіночий голос, десь на грані крику й плачу, як вістря, пронизував хор:

Идет война народна-а-я...

Від цієї пісні завжди щось закипало в грудях, а зараз, коли нерви у всіх були вкрай напружені, вона хапала за горло, і я бачив, як Михай, стоячи перед вікном, судорожно ворухив щелепами і витирав рукавом очі. Саша Самохідка перший не витримав. Він заспівав, грюкаючи кулаком по спинці ліжка, трясучи й койку, і самого себе. Заспівав, розхитуючись тулубом, молдаванин. Неголений кадик заходив у Бородухова. Слідом за ним пісню підхопили в сусідній палаті, потім нагорі, на третьому поверсі. Це була пісня-гімн, пісня-клятва. Ми розуміли, що прощаємося з нею — вона відслужила, демобілізувалася, пішла в запас...

Оркестр замовк, і одразу ж, не віддихавшись, хвацько, весело труби вдарили «яблучко». Весело задріботіли підбори.

Эх, Гитлер-фашист,
Куда топаешь?!
До Москвы не дойдешь —
Пулю слопаешь!

Частівка була застаріла, з часів оборони Москви, та цього ранку вона звучала особливо злободенно, як народне пророцтво, що збулося.

І вже зовсім хвацько, з бідовим жіночим ойканням, з лясканням у долоні:

Я по карточкам жила
Четыре годочка —
Ненаглядного ждала
Своего дружочка!
Э-ой-ой-ой, йи-и-и-их!

Тим часом почався мітинг. Було чути, як щось вигукував наш замполіт. Його голос, і так не дуже дзвінкий, застуджено-хрипкий, тепер тремтів і раз у раз уривався.

Коли він несподівано замовкав, з мукою підбираючи потрібні слова, незручну паузу заповнювали дружні оплески. Та й не так важливо було, що саме він зараз говорив.

Годині о дев'ятій у наші двері тихенько постукали.

— Заходь, хто там?!— обізвався Саша Самохідка.

— Дозвольте?..

До палати ввійшов старий дідок з фанерним баулом і з якимось предметом у чохлах під пахвою. На старому поверх чорного сюртука було накинуто госпітальний халат, що волочився по підлозі.

— З святом вас, товариші воїни!— Дідок зняв суконного зимового картуза, показав у поклони воскову лисину.— Хто хоче мати фотографію в День Перемоги? Є такі?

— Які там, батьку, фотографії,— сказав Саша Самохідка.— На нас самі підштанки.

— Це нічого, друзі мої. Запевняю вас... Довіртеся старому майстрові.

Дідок присів перед баулом навпочіпки, витяг нову шерстяну гімнастерку, труснув нею, як фокусник, перекинув через плече, потім дістав чорну кубанку з позолоченим перехрестям по червоному верху.

— Це все в наших руках. Дуже просто... Отже, хто, друзі мої, хоче першим?— Дідок оглянув палату поверх металевих окулярів, які низько сиділи на сухому хрящуватому носі.— Дозвольте почати з вас, юначе.

Дідок підійшов до Михая і спритно, як на малу дитину, натягнув на безрукого молдаванина гімнастерку.

— Все буде якнайкраще,— примовляв фотограф, застібаючи на розгубленому Михаєві блискучі гудзики.— Ніхто нічого не помітить, даю вам моє слово честі. Тепер, прошу вас, кубаноч-

ку... Чудово! Можете переконатися.— Дідок дістав із спідньої кишені сюртука овальне дзеркальце з алюмінієвим держаклом і дав Михаю глянути на себе.— Правда ж, герой? Дозвольте спитати, якого будете чину?

— Як це — «чину»?— не зрозумів Михай.

— Сержант? Старшина?

— Ні-і...— замотав головою Михай.

— Він у нас рядовий,— підказав Саша.

— Це нічого... Коли по правді розсудити — річ не в чині.

Дідок пошукав у баулі, вийняв звідти новенькі, з чистим полем піхотні погони і, ставши навшпиньки, прищпилив їх до широких плечей Михаю.

— Бажаєте з орденами?

— У нього з собою немає,— відповів за Михаю Самохідка.— Здав на зберігання.

— Це нічого. У мене знайдуться. Скажіть, будь ласка, які?

— Не треба...— почервонів Михай, у якого, як ми знали, була одна-єдина медаль «За бойові заслуги».— Чужих не треба.

— Яка різниця? Якщо у вас є свої, то яка різниця?— примовляв дідок, націлюючись у Михаю дерев'яним апаратом на тринозі.— Я вам можу підібрати такі самісінькі.

— Ні, не хочу.

— Скромність також прикрашає. Так... Одну секундочку. Дивитися прошу сюди... Дивіться як герой! Не так похмуро, не так похмуро. Ох, який день! Який день!

Після Михаю фотограф прямо на койці обмундирував у ту ж таки гімнастерку Сашу Самохідку. Саша, регочучи, забажав знятися з орденами.

— «Отечественная», папашо, знайдеться?— спитав він, підморгуючи Бородухову.

— Будь ласка, будь ласка.

— І Славу повісь.

— Можна й Славу. Можна й повного кавалера,— без найменшого збентеження запропонував дідок, очевидно, зрозумівши, що Саша все обертає на жарт.

— А ти, папашо, в курсі всіх регалій! Тоді давай повного! Дома побачать — охнуть. Тільки не розумію,— вражено реготав Самохідка,— як же мене з такою ногою? Койку буде видно.

— Все зробимо як належить. Аби була голова на плечах — фотографія буде. Так я кажу?— також жартував дідок, усміхаючись зморшками.— Навіщо нам ліжко? Ліжка солдату не треба. Все буде, як у бою.

Фотограф витяг із баульчика полотнище з намальованим палаючим німецьким танком.

— Підійде? Якщо хочете, є й літак.

— Давай танк, папашо!— аж качався од сміху Самохідка.— А гранату не даси? Протитанкову?

— Цього немає,— усміхнувся дідок.

На карточці мало бути так, ніби Саша був не на госпітальній койці у спідній білизні, а на полі битви.

Він ніби щойно підбив німецького «тигра» і тепер, зсунувши набакир кубанку, посміхається і закурює.

— Ну й дає дідуган!— реготав Самохідка.

— У всякому ділі, юначе, є своє вміння.

— Розумію: не одуриш — не проживеш, так?

— Це ви даремно! До вашого відома, я навіть генералів знімав і маю подяки.

— Теж «у бою»?

— Весела ви людина!— хихикнув дідок і насварився на Самохідку коричневим від проявника пальцем.

На мене гімнастерка не налізла: заважала загіпсована від-стовбурчена рука.

— Хочете маніжку?— вийшов із становища дідок, який, видно, давно вже спеціалізувався на фотографуванні калік і передбачив усі можливі варіанти каліцтва.— Не турбуйтеся, я вже таких, як ви, фотографував. Запевняю вас: усе буде добре.

Та маніжки, або простіше кажучи — нагрудника з гудзиками я посоромився і не став зніматися. Відмовився і Бородухов, сердито буркнувши:

— Обійдусь. Незабаром сам додому приїду.

— Тоді давайте ви.— Дідок кинув чіпкий погляд на Копешкіна, мабуть, прикидаючи, які декорацію та реквізит можна застосувати до нього, щоб і цьому непорушному солдатові надати бравого вигляду.

— До нього, діду, не лізь,— строго сказав Бородухов.

— Але, може, він бажає?

— Нічого він не бажає. Хіба не бачиш?

— Розумію, розумію,— дідок приклав палець до уст і навшпіньках відійшов від койки.— Хоч можна було і його... Щось би придумали... У мене, знаєте, були дуже важкі випадки...

— Давай кінчай...

— Тоді щасливо видужувати. Фотографії тільки через десять днів. Багато роботи. Тула... Владимир... Це все моя зона. Що поробиш. Нема добрих майстрів, нема... Ох, такий день, такий день! Слава богу, дожили нарешті...

Він зачохлив апарат, склав у баул усі свої бебехи, галантно вклонився, дістаючи кашкетом до підлоги, і нечутно вислизнув за двері.

— Трупоїд... — плюнув Бородухов.

У госпітальному садку все ще гомонів народ. Грала музика — переважно вальси, від яких щеміло серце.

Саєнко та Бугайов повернулися в палату з червоними бантами на піжамах і з оберемками черемхи.

Перед обідом нам поміняли білизну, поголили, потім заплакана з приводу свята, з розпухлим носом тітка Зіна розносила янтарно-жовтий суп з кабана.

— Їжте, синочки, їжте, рідненькі, — кінцем хустинки вона витрала мокрі зморщені щоки. — Суп сьогодні добрий... Ох ти, господи! А я як почула, так і сіла. Скільки по цих поверхах вибігала, скільки нош перетягала і — нічого. А тут хочу встати, а ноги ніби не мої... Та невже, думаю, все вже скінчилося? Аж не віриться. Якого супостата подолали, яку юдоль витерпіли. Як згадаю, як згадаю...

Сльози знову виступили на її очах, вона похапцем утерлася і тут-таки усміхнулася, просвітлила лицем.

— Їжте, їжте, а я піду котлеток принесу. Поправляйтеся на здоров'я, тепер уже недовго лишилося...

Двері розчинилися навстіж від удару чоботом, у палату на силу протиснувся начгосп Звонарчук з невпізнанно обвислими вусами на широкому спітнілому обличчі.

— Чекайте, чекайте, не їжте!

На витягнених руках він ніс мідну самоварну тацю з кількома темно-червоними склянками.

— З перемогою вас, товариші! — привітав він стомленим, подитячому тонким голосом. — Скільки вас у палаті?

— Семеро лишилось.

— Авжеж, точно... Тут вам від імені адміністрації... Саєнко, розпорядись.

— Слухаю! — Саєнко з готовністю підскакав до таці і зістав склянки на Михаєву тумбочку. — Давайте з нами, товаришу начгосп. За Перемогу.

— Ні, хлопці. Нема часу. — Він витер рукавом халата спітнілого лоба. — У мене ще сто двадцять душ. От, чорт, як упрів...

Начгосп іще раз глянув на склянки: чи то перелічував подумки для звітності, чи то просто так, як на результат власної винахідливості. Видно, що це вино дісталось йому нелегко.

— То ви пийте... Бо суп вихолоне.

— Спасибі.

— Було б за що.

Він вийшов.

Саєнко обережно, щоб не розлити, не скакаючи, як завжди, а тягнучи поранену ногу по підлозі, при цілковитому мовчанні

усіх присутніх, розніс склянки по тумбочках. Обличчя його при цьому було заклопотаним і суворим, а нижня губа аскетично підібрана, наче в ксьондза на сповіді.

Та й справді, ці рубіново-червоні, наповнені по вінця склянки сприймалися в нашій безбарвно-білій палаті, як щось небувало урочисте, обіцяли якесь таїнство.

Десь із хвилину кожен мовчки дивився на свою склянку.

— Ну що, солдати... Чого задумалися? Давайте перехилимо, чи що...— запропонував Саєнко.

— Та давайте.

— Хай спершу Михай,— сказав Бородухов.

— Справді, хай спершу він. А то як же йому...

— Це само собою.— Бугайов узяв Михаєву склянку.— Ти давай присядь, бо не дістану.

Михай слухняно сів на край койки, задер голову.

— Ну, братику... за Перемогу!

— Авжеж.

— Жаль, не можна з тобою цокнутись...

По обличчю Михая пробігла винувата усмішка.

— Ну нічого... поїхали.

Ми подивилися, як Бугайов, нахилиючи склянку, вилив вино у розкритий, як у пташеняти, рот молдаванина.

— Молодець,— задоволено сказав Бугайов.— Це діло. Нічого, призвичаїшся...— Він витер піжамним рукавом Михаєве підборіддя, по якому скотилася червона крапля, і, зачерпнувши з супу картоплину, дав йому закусити.— Я знав одного такого, як ти, то він пристосувався: зубами брав склянку за край і висмоктував усе до денця!..

— Вино пити можна. А як його тепер робитимеш?— Михай труснув вузлами на рукавах.— Вино рук потребує.

— Нічого, братику! Не журись. Жінка допоможе.

— О-йо-йой...— Михай похитав головою.

— Ну, годі, годі про це...— обірвав Бородухов і поважно проголосив:— Давайте, хлопці, за наше подальше буття вип'ємо... Як воно далі піде... Що було — то було, хай йому грець! Живим жити, живе загадувати.

Ми випили.

Прибігла Таня, привітала із святом, поставила на нашу з Копешкіним тумбочку букет пролісків, почала годувати його з ложки.

Копешкін, ковтаючи юшку, морщився, пускав бульки.

— Ти йому винця влий,— порадив Саєнко.

— Ви що, смістесь?

— А чого? Нехай солдат розговіється.

- Йому ж не можна.
- Дай, дай йому. Відпусти ти його душу на волю. От побачиш, полегшає від вина.
- Не кажіть дурниць.
- Ох уже ці лікарі! Гірші за жандармів. Може, йому тільки й лишилося, що на дорогу випити. Серця у вас немає.
- Все, слов'яни! Завтра буду проситися, щоб виписали, — рішучим тоном сказав Саша Самохідка.
- Таня глянула в його бік, докірливо похитала головою.
- Не виписуть — втечу. Таню, їдьмо зі мною, га? На Волгу. Краса!
- Загубиш по дорозі, — засміялася Таня.
- Чесне гвардійське! Я ж до тебе, можна сказати, звик. Залишилося тільки розписатися. — Саша помітно захмелів, та й усі теж порожевіли, заблищали очима. — Хлопці, поїхали? Нашими друзками будете. Таке весілля встругнемо... Ех, і гарно в нас, братця! Село високо-високо, а внизу Волга... Всю видно, на п'ятнадцять верст туди й сюди. Пароплави йдуть, гудки, бакени вечорами... Михаю, поїхали?
- Ні-і, я додому.
- Та що там у тебе? Встигнеш.
- Як то що? — Михайл звів руді брови. — Як то що? Не був — не кажи!
- Ні, братику, — Самохідка мрійно втупився в стелю. — Де Волга не тече, там не життя.
- Нащо пусте говориш? Нащо? А виноград у вас є? А вино наше пиво? Не пиво.
- Квас, знаю.
- Що ти розумієш? — гарячкував Михайл. — Давай битися об заклад! Квас, кажеш? Наллю тобі кухоль, отакий завбільшки, — він показав кульгями, який великий кухоль налле Самохідці. — Пий, будь ласка! Вип'єш — під бочку впадеш. Як мертвий будеш. Е-е, нащо говориш — нема життя. Поїдьмо — побачиш. Що Волга? Що Волга? Ми води не п'ємо, ми вино п'ємо. Молдова, ясно?
- Чого ж ви не їсте? — хитала головою Таня, через силу вливаючи Копешкіну бульйон. — Ну з'їжте ще хоч ложечку. Го-ре мені з вами...
- А у нас на Мезені пиво тепер варять. — Бородухов, тільки-но поголений, у чистій сорочці, статечно сьорбав наваристий суп, кожного разу підпираючи денце ложки шматком хліба.
- Сьогодні скрізь святкують, — сказав Саєнко.
- Святкують, та не так. У нас, тобто на Мезені, жінки у старовинне вдягаються. Танок ведуть, пісні співають. А потім ся-

дуть у човни та по Мезені... А пиво я люблю, щоб з брусницею.— Бородухов значуще крякнув, провів долонею по губах, наче обтер піну з пива.— Добре. Давно не пив.— І додав задумливо:— Воно, либонь, тепер ні з чого варити...

Таня сяк-так погодувала Копешкіна і, більше сама намучившись, пішла.

Йї треба було змінитися ще о дев'ятій ранку, та вона залишилася допомогти на святі. І було жаль, що іще не посиділа з нами. Самохідка казав правду: ми звикли до неї і — чого вже тут лукавити — майже всі були в неї тихо закохані...

Вино розібрало, хлопці загомоніли, засперечалися, де краще жити. Вгрутилися Саенко з Бугайовим, почали розповідати про Сибір.

Вони були родом з-за Уралу, тільки Саенко походив із степових алтайських хохлів, а Бугайов — корінний енісейський чалдон.

«Скільки різних місцевостей на землі»,— думав я, слухаючи розмови.

Лежали поранені і в інших палатах, і в них теж десь були свої єдині рідні міста й села. Були вони і в тих, хто вже ніколи не повернеться додому... Кожен воював, думаючи про свій обжитий куточок, звичний з дитинства, і виходило, що кожна п'ядь землі мала свого захисника.

Тому й похоронні так широко розліталися, так густо засіяли руську землю...

— Тихіше, хлопці...— Бородухов перший помітив, як Копешкін заворушив пальцями.— Що тобі, братику?

Ми насторожилися.

— Пити?

Копешкін заперечливо поворушив пальцями.

— Утку?

Копешкін поморщився.

Прискакав Саенко, нахилився над ним.

— Ти чого, друже?

Копешкін щось зашепелявив сухими ламкими губами.

— Так, так... Ага, зрозумів...— Саенко закивав і переклав нам:— Каже, що в них теж добре жити. Давай, давай, Копешкін, ворущися! От молодець! Ану розкажи, як там у вас... Це де ж таке? А-а, ясно... Пензенський ти. Ну, і що там у вас?

— Теж гарно...— розібрав я кволий, наче з-під землі, голос Копешкіна.

— Ну, що ти: гарно та гарно... А що ж там гарного? Може, ліс чи річка якась?

Копешкін намагався ще щось сказати про свої місця, але не зміг, знесилився і тільки облизав неслухняні губи.

Ми помовчали, чекаючи, що він передихне, але Копешкін так більше і не заговорив.

У палаті запала тиша.

Я намагався собі уявити рідні місця Копешкіна. Виявилось, що ніхто з нас нічого не знав про оцю саму пензенську землю. Ні які там ріки, ні яка взагалі місцевість: чи лісиста, чи відкрита... І навіть де вона, як туди добиратися. Знав я тільки, що Пенза десь чи то біля мордви, чи то по сусідству з чувашами. Десь там, у невідомому краю, стоїть і копешкінське сільце з загадковою назвою — Сухий Житень, цілком реальне, зримає, і для самого Копешкіна воно — центр всесвіту.

Мабуть, полощуться білясті верби перед хатами, по хвилястих горбах за селом — травнева свіжість хлібів. Увечері побреде з лугів череда, запагне сухою курявою, худобою, ранній соловейко негласно тьохне біля струмка, проріжеться молодий місяць, загойдається в темній воді...

Я вже другий тиждень тренував ліву руку, і зараз, думаючи про копешкінську землю, машинально водив олівцем по клаптику паперу. Намалювалася рублена хата з трьома віконцями по фасаді, гіллясте дерево біля хвіртки, схоже на перекинутий віник. Нічого більше не придумавши, я потягнувся і вклав цю непоказну картинку в руки Копешкіна. Той, відчувши дотик до пальців, розтулив повіки і довго уважно розглядав малюнок.

Потім прошепотів:

— Шпаківню домалюй... У мене шпаківня тут... На дереві...

Я зрозумів, забрав листок, домалював шпаківню і повернув картинку.

Копешкін схвально, ледь помітно закивав загостреним носом.

Хлопці знову про щось засперечалися, потім, прилаштувавши між Сашиною і Бородуховою койками стілець, галасливо різалися в доміно, змушуючи того, хто програє, кукурікати. В усьому статечний Бородухов кукурікати відмовлявся, і цей штраф йому замінили щиглями по розкішній лисині, що одразу ж таки й виконувалось Бугайовим з особливим смаком під дружний регіт. Михайл у доміно не грав і, сидячи самотою біля вікна, освітлений надвечірнім сонцем, знову співав, як завжди, дивлячись кудись за річку Нару, що звивалася під горою, за далекі сутенючі пагорби. Співав він сьогодні якось особливо сумно й тривожно, тяжко зітхав між піснями і надовго задумувався.

Сперта на руки Копешкіна, моя картинка простояла до самого смеркання, і я радів, що догодив йому, намалював щось схоже на його рідну хату. Мені здавалося, що Копешкін тихенько

розглядав малюнок, згадуючи все, що було одному йому дороге в тому далекому й невідомому для інших Сухому Житні.

Та Копешкіна вже не було...

Відійшов він непомітно, самотньо, мабуть, у той час, коли сідало сонце і ми слухали неголосні Михаєві пісні.

А може, й раніше, коли хлопці стукали, граючи в доміно. Цього ніхто не знав.

По суті, кожен завжди помирає самотнім, навіть якщо узголів'я його обступають зажурені друзі: вимикає слух, щоб не слухати зайві жалі, гасить зір, як гасять світло, ідучи з квартири, і, на якусь часину лишившись наодинці сам із собою, у німій тиші й мороці, останнім зусиллям відштовхує човен від цих берегів...

Прийшли санітари, насилу підняли з ліжка важку, промоклу гіпсову шкаралупу, з якої стирчали, вже задерев'янівши, висхлі ноги Копешкіна, поклали на ноші, накрили простирадлом і вивезли.

Незабаром нечутно увійшла тітка Зіна з суворим неприступним лицем, наново застелила койку і, змінивши наволочку, ще свіжу, накрохмалену, видану сьогодні перед обідом, почала збивати подушки.

Я німо дивився на збиту подушку, на її байдужу святкову чистоту і раптом з пронизливою очевидністю збагнув, що подушка оця вже нічия, бо хазяїн її вже ніщо... Його не просто вивезли з палати — його зовсім немає. Немає!.. Можна було догнати ноші, знайти Копешкіна десь унизу, у дворі, у напівтемному кам'яному сараї. Та це буде вже не він, а оте саме незбагненне щось, назване прахом. І оце все? — запитував я себе, обливаючись холодним потом. — Більше для нього нічого не буде? Тоді навіщо ж він був? Навіщо так довго чекав своєї черги народитися на землі? Ця можливість його появи зберігалася тисячоліттями, предки пронесли її через усю історію — від первісних печер до сучасних хмарочосів. Настав час, зійшлися, наклалися якісь шифри таїнства, і він врешті народився...

Але його зрізало осколками, і він знову щез у небуття... Завтра знімуть з нього тепер уже непотрібну гіпсову оболонку, звільнять тіло, розітнуть, знайдуть причину смерті і складуть акт.

— Ох ти, — промовила нянька, підняла з підлоги загублену санітарами картинку з копешкінською хатою і приставила її до незайманої склянки з вином.

Картинка була моєю вільною фантазією, але тепер намальована хата стала єдиною реальністю, яка залишилася після Копешкіна. Я тепер і сам вірив, що саме така от — сіра, рублена,

з трьома вікнами по фасаду, з деревом і шпаківнею перед хвірткою,— отака й стоїть вона десь отам, на пензенській землі. Саме в цей час, коли смеркається, коли санітари кладуть Копешкіна в госпітальному морзі, у вікнах його хати, мабуть, уже зажеврив кволенький вогник газової лампи, стало видно голівки дітей, які обступили стіл з вечірньою юшкою. Тупцює біля столу жінка Копешкіна (яка вона? як звуть?), щось підкладає, піддиває... Вона тепер також знає про Перемогу, і всі в хаті мовчки чекають господаря, якого не вбито, а тільки поранено, і, як бог дасть, усе обійдеться...

Чудно й сумно уявляти собі людей, яких ніколи не бачив і, певно, ніколи не побачиш, які для тебе ніби не існують, як не існуєш і ти для них...

Тишу порушив Саєнко. Він підвівся, доскакав до нашої з Копешкіним тумбочки і взяв склянку.

— Даремно все-таки солдат не випив наостанок,— сказав він роздумливо, розглядаючи склянку проти сутеніючого світла у вікні.— Що ж... Давайте пом'янемо. Не пощастило хлопцеві... Як його хоч звали?

— Іваном,— сказав Саша.

— Ну... Прости-прощай, брате Іване.— Саєнко бризнув трохи із склянки на узголів'я, де тільки-но іще лежав Копешкін. Вино густо проступило на білій крохмальній наволочці.— Вічна тобі пам'ять...

Вино, що лишилося в склянці, він розніс по койках, і ми випили потрошку. Тепер воно здалося таємничо-темним, як кров.

У вечірньому небі знову спалахували святкові ракети.

Варка

От уже добру годину Варка, мокра й розпатлана, в куцо́му, вигорілому за літо сарафані, ганялася по озеру за качками. Вона впиралася широко розставленими ногами в борти напівзатопленої плоскодонки, весло чіпко в'язло в мулі, плуталося в пухких водоростях. Від кожного поштовху човен завалювався набік і в його відсіках хлюпала й бризкалася тепла цвіла вода. Комарі стовпом танцювали над головою, і Варка, відмахуючись, люто лякала себе то по гострих кістлявих лопатках, темних та худих плечах, то по мокрих і червоних, подряпаних очеретами литках.

— Та щоб я ще раз замість когось зосталася!— кричала вона злим, грубим голосом.— Та пропади вони всі пропадом, оті качки! Знайшли дурну!

Качки нахабно лізли в найгустіше лопушиння, набивалися в очерети, сподіваючись пересидіти там Варчину лють і все-таки лишитися ночувати на озері. Варка штрикала веслом в очерети, ляскала плазом по воді, збиваючи рожеві в надвечірньому сонці бризки. Качки, теж рожеві, миготіли в її очах разом із сліпучими відсвітами розбурханої води. Втомившись махати веслом, Варка, затулившись рукою від багрового сонця, оглянула озеро.

— І коли вже вас, самураїв, заберуть від мене на птахокомбінат, нав'язалися ви на мою голівоньку...

Сторож Омелян щось кричав, командував Варці, та вона за качиним гомоном нічого не розбирала і тільки, обертаючись, бачила, як Омелян, чорний проти ясного надвечірнього неба, скакав на своїй дерев'янці по крутому голому березі, розмахуючи кисетом.

— Та йди ти...— сердилася на нього Варка.— Розмахався!

Пташник стояв у лугах, верст за сім від села на березі глибокого старорічища з джерелами на дні. Побудували його років із чотири тому, коли по колгоспах пішла мода на водоплавне птаство. Голова Парашечкін, круглий, кремезний чоловічок у кашкеті з гудзичком, верхи на своєму білому горбоносому жеребці, як Наполеон перед битвою, сам вибирав позицію. Він довго мотався по лугах, серед плутанини старорічищ, зарослих лозою та всякою поганою болотяною всячиною, і нарешті зупинився на оцьому одинокому бугрі. Будучи людиною обережною і скупенькою, він не став одразу витрачатися на капітальне будівництво, а для початку розпорядився зліпити пташник на швидкуруч — для проби. «Як так — то так, а не так — то й добре»,— примовляв він, розмічаючи бугор сажнем — звідки починати й доки вести будівлю. Теслі сплели з лози опояску на півтора метра заввишки, зверху звели крокви з жердин і все це закидали соломою. З того часу й стоїть серед лугів оцей присадкуватий, низькочолий балаган. Мода, однак, прижилася, качка виявилася птахом прибутковим, тепер можна було б замість отакого куреня поставити щось надійніше, тим більше, що колгосп при грошах, але Парашечкін чогось не поспішав.

— Просто ганьба!— докоряли Парашечкіну пташниці, коли той з'являвся на озері.— Перед сусідами сором. Ходимо ж у мільйонерах.

Парашечкін, примружившись, здаля оглядав пташник і враз, почервонівши, починав лаятися:

— Ну то й що, що в мільйонерах! Нам краса ні до чого. Пташник як пташник. Не капає. Качка тобі що? Качка тобі не курка. Йй хоромів не треба. А от коли я сюди двісті тисяч цеглин убухаю, то полічіть, у що тоді кіло м'яса обійдеться, дурепи!

— Але ж ми не качки. Нам і переночувати ніде. В село щоразу не набігаєшся.

— Он беріть тракторну будку, буде з вас.

По весні на пташник завозили з інкубатора дві-три тисячі зеленувато-жовтих пискунів, випускали їх на воду, ціле літо хлюпосталися вони на вільній природі, казенні харчі, правда, теж були непогані, підгодовували зерновими відходами, борошняною бовтанкою, так що на кінець серпня, на той момент, коли треба кінчати діло, від качок на озері нікуди було каменем кинуть. На цей час дедалі частіше навідувався сюди Парашечкін, хапав першу-ліпшу качку, виважував її на руді, розгрібав пух і тихо так, улесливо говорив:

— Ви вже, дівки, давайте постарайтесь оцей тиждень. Щоб усе за вищою категорією пішло. А я, так тому й бути, опріч грамот...— він примружував одне око і точнісінько так, як щойно оглядав качок, оцінююче позирав на пташниць,— так тому й бути, я вам по набору парфумів піднесу. По «Кармену». Од себе особисто.

Нарешті оголошували здачу, кілька днів на пташнику стояв гамір, качок розпихали по клітках, вантажили на машини і відсилали на птахокомбінат.

Решту часу балаган був порожній. Взимку по ньому, занесеному заметами, упиваючись качиним духом, шастали лисиці. А навесні він одиноко стирчав на бугрі, з усіх боків облитий жовінню.

Варку на пташнику називали прибудною. Вона з'явилася там сама собою і не значилася ні в яких штатних розписах. Позаминулої весни ішла вона з школи додому, побачила біля правління вантажну машину, з якої чувся жалібний різноголосий писк, вилізла на заднє колесо, заглянула в кузов. У гратчастих ящиках копошилися чорноокі, схожі на вербові котики каченята.

«Ой, та які ж вони!»— спалахнула Варка щасливою ніжністю, закинула портфель у кузов і прибула на пташник. Спочатку бігала туди після уроків, а коли розпустили на канікули, залишилася там на все літо.

Приходила мати, сварилася з пташницями за те, що вони переманюють дівку, відбивають її від двору, і Варка ховалася від матері в очеретах. Через це пташниці спочатку дивилися на Варку скоса, гнали її додому, але потім звикли і вже навіть не уявляли діла без Варчиної допомоги.

Варка розпалювала кормозапарник, замішувала висівки, ганялася за качками, коли ті, назнавши сусідній город, тікали туди дзьобати помідори, бігала за дорученням пташниць у контору, стріляла з дробовика по шуліках, ставила з Омеляном у ло-

пушистих заводях верші. Сарафанчик висів на ній запроною і геть вилинялою ганчіркою, сама ж вона обвітрювалась і обгорала до сизої луски, а руки й ноги з випнутими суглобами ставали такими тонкими, що були схожі на вузлуваті жердини.

До кінця літа качки їй страшенно набридали. З ніжних, безпорадних пискунів вони ставали ненажерливими, нахабними і тупими тварями. Вони так вимотували Варку, що в неї починала псуватися вдача. Варка ставала злою, як осіння муха, і клялась широким оскаженим хрестом, що більше ноги її не буде на цьому трічі проклятому пташнику. А наступної весни Варка знову прибігала до озера, з якоюсь хворобливою пожадливістю накидалася на тижневих каченят, притискала їх до щокви, хапала ротом м'які дзьобики і вищала тремтячим голосом:

— Ой дівчата, не можу! Які ж вони гарненькі!

І все починалося спочатку. Оце вже третє літо.

По обіді на пташник мали привезти підкормку. Возив її завжди Генка на газику. Та несподівано замість нього приїхав на парокінці з трьома мішками комбікорму Сашка-циган.

Сашка разом із своєю матір'ю прибився до села років зо три тому по пізньому осінньому бездоріжжю. Варка вперше побачила його того дня біля правління. Поки мати обговорювала своє прохання в кабінеті Парашечкіна, Сашка, тоді ще худенький, вузькоплечий хлопчина із загостреним, переляканим обличчям, сидів на затоптаному осіннім багном ганку правління і стеріг вузлик з пожитками. На ньому була якась завелика для нього засмальцьована кацавейка з підкоченими рукавами, з яких змерзло стирчали чорні сухі пальці з білястими нігтями. Найбільше запам'яталася Варці Сашкова взуванка — глибокі гумові старечі боти, драні і переломлені в носках, через що вони здавалися дивно і неприємно порожніми. Варка, поки йшла повз правління, раз у раз оглядалася, дивуючись не так із самого циганчати, як із його неприкаяного і байдужно-покірного вигляду, і їй хотілося, щоб Парашечкін прийняв їх до колгоспу.

Зимували вони на свинофермі, у громадській хаті, що була червоним куточком і місцем, де можна погрітись. Навесні для них виорали шмат вигону в кінці села, а до того часу, коли буде вільний матеріал на хату, теслі допомагали поставити маленьку хижку з одним віконцем. Коли настали перші теплі дні, стара сусідка вигребла із свого погребя мішок картоплі, набрала в пелену вузликів та пакетиків з усяким насінням і повела Сашину матір Марію на свіжозораний вигін навчати землеробству. Марія, висока, суха циганка, ніяково усміхаючись через свою невмілість, незграбно і терпляче щось садовила й сіяла, поглядаючи на спритні й коряві бабчині пальці. Цікаві жінки навмисне

бігали з відрами до колодязя в кінці села, щоб ненароком підглядіти, як обживаються зайшли чужинці. Дехто, не приховуючи своєї стародавньої селянської непримиренності до бродячого життя, посміхаючись, кивав.

— Сіять та орать — не на карти брехать!

Однак поступово усе це згладилося. Марія потроху призвичаїлась, і до неї звикли. Вона виявилася скромною жінкою, без підкресленого циганського нахабства, на скварнику працювала з мовчазним терпінням — одно слово, жінка як жінка. До того ж і горе носила в собі звичайнісіньке, жіноче: покинув її чоловік. Розповідала, що циган не змірився із новим законом, не здав коня державі, а необдуманно, зопалу в глухій тузі за колишнім кочовим життям потай забив його в лісі, м'ясо продав, а сам подався шукати волю в Молдавію, а може, і далі куди, до сербів. Кликав і її з собою. Та одному, може, де й воля, а куди ж їй з хлопчиком...

Важче приживався в селі Сашка. Хлопчаки то липли до нього, забавляючись його чужою незвичайністю, чудною мовою та звичками, то враз, не помирившись через якусь дрібницю, дружно й глухо цуралися, чіпляли всякі образливі прізвиська і по-дитячому бездумно дорікали усім циганським: Сащиною кучерявістю, великими очима. «Сыган, сыган, коску смыгал!» — вигукувало з-за тину яке-небудь сопливе безштанне клоп'я, просто так, знічев'я. Свистухи-дівчатка, без семи літ дівки, теж вигадували про Сашу всякі образливі нісенітниці, що, мовляв, у нього циганські ненадійні очі, значущо охали, і, лякаючи одна одну Сащиною невірністю, домовлялися «нізащо в світі» не дружити з ним.

Сашка тримався хоч і не вороже, але насторожено й замкнуто, крутився більше біля дорослих чоловіків та цілими днями пропадав на стайні. На вулиці його бачили зрідка, в денну школу він не ходив, соромився свого зросту, у вечірній для нього, неписьменного, не було початкових класів. Заради нього одного вводити початкове навчання у вечірній школі ніхто не став, хоч завуч і вмовив Сашку вечорами вчитися у нього вдома.

Скинувши мішки, Сашка закурив сигарету, присів біля заднього колеса навпочіпки.

— Дівчата, шестимісячний приїхав! — гукнула пташниця Нінка Арбузова, і слідом за нею всі інші висипали з вагончика.

Сашка був на пташнику не часто, і на нього збігалися дивитися, як на дивовижу. Сащину голову вкривала буйна копиця нестриженого чуба, що спадав на шию синьо-смоляними кучерями. Дівчата заздрили цьому дармовому нечесаному щастю і поміж себе називали Сашку шестимісячним.

— Саш, продай бігуді,— прикидаючись серйозною, сказала Ленка Пряхіна, присівши перед циганчуком навпочіпки.

Пташниці нудились від спеки серпневого дня і зраділи можливості потеревенити.

— Які бігуді?— не зрозумів Сашка.

Дівчата пирснули. Сашка, кліпаючи чорними віями, запитально поглядав то на одну, то на другу.

— Він їх на стайню відніс,— вставила Нінка, підписуючи на полудрабку Сашину накладну.— Кобилам на ніч хвосту накручує.

Дівчата знову дружно зареготали. Сашка одвернувся, пустив довгий струмись диму на свої босі, сірі від куряви ноги.

— Саш, а правду кажуть, що ти дівкам зілля підсипаєш?— ніяк не могла вгамуватися Ленка.— Дівки вип'ють і одразу дурненькими стають.

— Ти й без зілля дурненька,— огризнувся Сашка.

Варка, що співчувала Сашці ще відтоді, як побачила його на ганку правління з вузликом під пахвою, не теревенила, як усі, тупцювала осторонь, їй було незручно від образливих і задержуватих жартів пташниць. Дівчата помітили Варчину збентеженість, одразу витлумачили її по-своєму і безсовісно накинулись на неї.

— Ти чого за спину ховаєшся?

— Дівки, та вона червоніти навчилася...

— Гарний клопець, га?

— Самі очі чого варті?

— Стережись, Варко, вони непевні!

Піймавши на собі чорно-сливовий Сашин погляд, Варка зовсім розгубилася, ще більше спалахнула од гарячого й солодкого переляку та гніву і, відчуваючи, як очі наливаються слізьми, нагнула голову і втекла за будку.

— Віддай накладну,— нахмурився Сашка.

— Почекай! Куди ти поспішаєш! Побудь з нами.

— Сашечко, може б, потанцював?!

— Еге ж, Саш! Хіба тобі важко! А ми Парашечкіна попросимо, щоб він тобі трудовень за це нарахував. Як за художню самодіяльність.

Сашка похмуро зиркав з-під скуйовджених кучерів, потім підскочив, хотів був вихопити накладну, але Нінка, відскочивши і піднявши папірець над головою, зареготала:

— Спочатку зтанцюй...

— Віддай, кажу! Я на роботі, ясно?

— Ясно... Твоя робота нікуди не втече. Он як хвосту обвисли.

Сашка зацьковано озирався. Не знайшовши слів, болісно скривившись, він раптом вихопив з воза довгий батіг.

Дівчата заверещали і розсипались. Перекинувшись через полудрабок і шмагонувши батоном сонних від спеки коней, Сашка щез у сухому гуркоті розбитого воза.

— Ой!— похопилася Ленка Пряхіна, коли Сашка був уже за озером.— А чого ж ми про кіно не запитали? Сьогодні ж четвер. У клубі кіно має бути.

...До кінця дня Варка носила в собі кривду на дівчат за ті жарти і вже була зібралася увечері піти до клубу, але до неї несподівано підійшла Ленка, обняла повною рукою за плечі і повела далі від балагана.

— Ходімо, щось скажу.

— Що іще? Мабуть, почергувати?

— Еге ж, Варю, золотко, побудь за мене!

— Дуже мені треба!— Варка сердито пересмикнула плечима, та Ленка міцно й мовчки обхопила її за стан, притисла до свого м'якого і теплого стегна.

— Варю, ну годі тобі... Ти що, в кіно збираєшся?

— А хоча б і в кіно.

— Нащо тобі кіно? Встигнеш іще, находишся.

— А тобі дуже треба?

— Сама знаєш... Ну просто аж душа в'яне. Ну, хочеш, я тебе поцілую?

Варка знала, що у Ленки любов, і давно потай і допитливо придивлялася до пташниць. Ленка ходила то усміхнена й розгублена, як дурненька, то неуважна й мовчазна, та все одно було помітно, що їй добре. Це було щось схоже на дивну й щасливу хворобу. Варці й самій від одного цього слова ставало щемко й солодко, кидало то в жар, то в холод, і вона починала дивитися кудись далеко-далеко, за село, за край землі. Все це було якось невиразно і нічим не схоже на Ленчину любов, до того ж минало без сліду, як тільки вона починала поратися коло качок. Та через оці неясні напливи солодкого суму Варка розуміла, що діється з Ленкою, і то співчувала їй, то раптом уперто з викликом грубіянила їй.

— Побудь, га, Варю...— вкрадливо шептала Ленка.— Дай доходити... Тепер уже недовго лишилося...

— Та чого ти на мені виснеш!— Варка рвонулась, але, не вирвавшись, засовала гострим і твердим ліктем.— Знайшли дурну! Я й так за вас ціле літо тут сиджу.

— Варю, ти ж хороша, чого ж ти лементуєш не своїм голосом?

— Як хочу, так і кричу! Пусти, кажу!

— Тобі вже пора чепурнішою ставати. Он як сьогодні на тебе Сашка дивився... Хлопці — вони все примічають: і як ходиш, і як до людей звертаєшся. А ти лементуєш як навіжена...

— Дуже мені потрібний твій Сашка! — протестуючи, вигукнула Варка, знову закипаючи гнівом на дівчат за їхню пусту спостережливість.

Вона раптом рвонулась і втекла, стукаючи п'ятками по втопаному висхлому бугру.

— От навіжена!

Через годину, коли дівчата вже пішли, Варці стало жаль Ленку, яка неприкаяно блукала біля балагана, і вона, підкравшись, винувато сказала:

— Гаразд, іди вже...

Ленка обернулась, вся розцвіла, схопила Варку, стиснула своїми чіпкими задушливими ручиськами.

— Знову душити! — заволала Варка, задихаючись у пишних Ленчиних грудях. — Слово скажеш, — одразу на ши-ию. Дивись, промахне-еш-ся... не на тій повиснеш.

— Ах ти холера сухорєбра! — вискнула Ленка.

— Одчепись, кажу, бо вдарю!

Варка, підкидаючи коліна, почала тупати, стараючись наступити Ленці на ноги, та незграбно заскакала, ховаючи ноги, зачепилась за корито, і вони гепнули й покотились регочучи — Ленка тоненько, як молоде ягня, Варка розкотисто й басом.

Ленка почала збиратися. Вона скинула стареньку блузку і, просунувши лікті у спущені шлейки спідньої сорочки, оголилася до пояса, круглотіла і зграбна, з білими пружними грудьми. Вона, зовсім не соромлячись Варки, свідомо власної переваги, неквапливо оглянула саму себе і, поглажуючи ніжно-рожеві соски, попросила злити, щоб умитися. Варка швиденько підхопила відро, почала лити на намисто, в те місце, де темна засмагість від викоту коміра різко переходила в чисту білість спини. Ленка здригалася, радісно ойкала від крижаної джерельної води, поводила виточеними, одразу порожевілими плечима, і Варці була приємна здорова й красива Ленчина ніжність, якій вона щиро й одверто заздрала.

— Лен, а ти ладна! — сказала вона і тут-таки, одвернувшись, тричі сплюнула собі під ноги.

— Теж... вигадаєш! — віддихуючись, озвалася Ленка.

— Їй-богу, Лен!

Умившись, Ленка пішла в тракторну будку, пошукала там у скриньці, почала одягатися в чисте. Варка невідступно ходила слідом.

— Варю, застебни.

І Варка, заклопотано хвилюючись, незграбно й похапцем застібала справжній ліфчик, що туго перетинав Ленчину спину вузькою білою смужкою.

Їй було цікаво й солодко спостерігати всі ці таїнства дівочого прибирання: як Ленка неквапливими рухами плавних, красивих рук розчісувала вологе після вмивання волосся, струшувала і відкидала розпушену голову, як приляпувала шматочком вати запашну пудру, наче хрестилась,— спочатку на лоб, потім на підборіддя, а вже потім на обидві щоки, як потім, розтерши її завченими рухами, облизала запорошені губи, що враз свіжо й яскраво заблищали, і як послинила палець і провела по бровах, ніби розправила два пташині крила. Від усього цього Ленка одразу стала невимовно гарна, і ніяк не можна було подумати, що зовсім недавно вона місила висівки для качок. Варці було трошки сумно, що всі ці перетворення відбуваються не з нею самою і що, якби в клуб пішла вона, Варка, то нікому до цього не було б діла, а просто сиділа б вона в перших рядах разом із такими самими, як вона, дівчатками, лузала б насіння в пелену, давала б штурханців сопливим хлопчикам, які в темряві кидають за комір роздушену шипшину, а потім, після кіно, крутилася б з подружками біля вуличної гармошки, тримаючись від неї осторонь, з незалежним виглядом, голосно й безпричинно сміючись і глузуючи із старших. І все ж Варка раділа за Ленку, раділа, що та по-святковому вбрана, раділа і з того, що чекало її сьогодні в селі. Їй хотілося, щоб у Ленки все було добре й щасливо.

— А цілуватися будеш?— гарячим шепотом спитала Варка.

Ленка, примружившись, глянула суворо й докірливо, але, не витримавши Варчиної щирої простоти і закоханості, самовдоволено засміялася:

— Ну й дурна ж ти!

— Ні, Лено, справді?

— Одчепись!

Ленка пішла.

Прихилившись щокою до одвірка тракторної будки, Варка довго дивилася, як вона йшла, кокетливо й дрібно ступаючи, помахаючи білими босоніжками в руді, то щезаючи в западинах, то знову з'являючись на рівному.

...Нарешті Омелян і Варка зібрали качок у плетений загончик довкола балагана. Продаючись крізь безладно горлаючі качині шиї, що густо її обліпили, підкидаючи їх ногою, щоб звільнити корито, Варка вивалювала з відер тепле борошнисте місиво

і знову бігла до кормозапарника. З півгодини біля корит стояв гамір і шттовханина, пожадливе чавкання і присьорбування, потім гомін поступово затихав, враз обважнілі качки, тягнучи вола, розходились од корит, починали чистити пір'я, чепуритися, і нарешті все заспокоювалося. Сховавши голови під крила або зарившись носами у випнуті, пухнасті вола, качки полягали, непоручно біліючи в загоні щільним камінним бруком.

Тим часом Варка, звисившись через край, задержши голі, покусані комарами ноги, вишкрібала і виполіскувала казан, потім носила воду, щоб уранці, в той момент, коли усе оце стовпище прокинеться і здійме голодний крик, знову наповнити корита свіжою бовтанкою.

Після мовчазної вечері за тесовим столом біля тракторної будки Омелян, неквапливо викуривши самокрутку, поліз, крекчучи, у свою комірчину, прибудовану збоку до балагана, таку саму безвіконну, солом'яну, з вузьким отвором, вистеленим сухою осокою.

Зоставшись сама і не знаючи, що далі робити, Варка довгою тінню блукала по затихлому пташнику. Після того як пішла Ленка, прибрана і відверто щаслива, збуджену її зборами Варку дедалі більше охоплювало почуття власної нікчемності, і настирливо росла неясна тривожна потреба щось із собою вчинити. Сонце вже зайшло малиноюю кулею, наче мідний п'ятак у дорожню куряву, впало в сизу імлу на горизонті. На луги спустилася сумна синява смеркання. У ближчих і далеких старіцях ліниво й байдуже, по-старечому хрипкувато квакали жаби, наганяючи тугу й сум.

Походивши довкола балагана в п'янкій знеможі, та так і не знайшовши собі діла, Варка повернулася в тракторний вагончик. Тут ще плавала п'янка хмаринка парфумів, що лишилася від Ленки. Вона мимоволі й жадібно потягла носом цей запах, що манив у якісь світлі примарні царства, від нього все довкола — і цей солом'яний балаган, і витоптаний вигін, і розкидані по ньому корита — починало здаватися непотрібним, гнітило своєю тверезою і байдужою буденністю.

Варка тихо пробралася до Ленчиної скриньки, нетерпляче й злодійкувато покопалася в її темному нутрі і вигребла собі в пелену дзеркальце, вигадливо огранований флакон парфумів і коробочку з пудрою. Серце лунко калатало, коли вона розставила усе це на відкидному столику біля маленького, ще світлого віконця, перед яким недавно сиділа Ленка. Приладнавши дзеркальце, вона розглядала себе, повертаючи лице і поводячи очима, потім відкрила пудру і мазнула ваткою по облупленому редисковому носі.

Ніс борошнисто-біло проступив на темному лиці з гострими вилицями, і тоді Варка, ніби злякавшись, почала поспіхом заляпувати все лице. З квадрата дзеркала на неї дивилася безброва, ротата істота. У істоти було дивовижно біле, мертве обличчя і майже чорні відстовбурчені вуха. Вона повертала голову на довгій тонкій і теж майже чорній шиї і поводи́ла круглими, болячо-зеленими очима з холодно і злякано розширеними зіницями, після чого з ненавистю, зло розтягуючи слова, сказала: — У, зан-н-туда!

Вона вискочила з будки, збігла до озера, скинула через голову сарафан і виступила з трусів. Берег був замулений, стоптаний хрестиками качиних лап. Варка гола, пригнувшись, побігла вздовж берега до кручі і, не зупиняючись, високо блиснувши п'ятами, шубовснула вниз головою. Над нею здійнявся пінний бурун, затухаючи, він розлився по озеру важкими лінивими колами, розносячи на вигинах прибережну чорноту води. Вона довго й сильно гребла в придонній глибині, лякаючись невидимих трав, що торкалися її живота м'якими скрадливими лапами, і виринула далеко від берега, задихнувшись, оглухла від шуму води у вухах. Швидко пірнувши, Варка змила з очей налипла волосся, шумно одпирхалась, потерла долонями лице і попливла по-хлопчачому навмашки. Вода остудила й заспокоїла Варку. Втомившись, вона перекинулася на спину, витяглась лежачи й завмерла. Над водою видно було тільки ніс і підборіддя та ще два бугорки грудей, які то з'являлися, то щезали в ритмі Варчиного дихання.

Озеро лежало в темній рамі вечірніх присмеркових берегів. Густою стіною темніли по краях очерети, чорнів причалений Омелянів човен, чорніли верші, викинуті на сухе, і тільки сама вода була ще світла. Лежачи на спині посеред озера, Варка не помічала ні берегів, ні очеретяної стіни, вона бачила тільки небо, величезне й високе, що здавалося особливо високим тепер, увечері, коли тільки в найбезмірнішій його глибині, на непорушно замерзлих кучериках хмарин ще рожевіло сяйво давно погаслої зорі. І ще бачила вона воду, що починалася біля самісіньких її очей. Дзеркально-ясна гладінь озера, чутка до всього, що лежало над ним, була заповнена підрум'яненими хмарами і вже здавалася не озером, а таким самим, як і небо, бездонним простором, і не можна було сказати, де кінчалися справжні хмарини і де було тільки їхнє відображення. Два світи, вода і небо, охоплені вечірнім задуманим спокоєм, десь поза межами Варчиного зору злились воедино, і їй стало радісно й трохи моторошно отак, самій, непорушно плисти в самому центрі цієї зімкнутої світлої безодні, і знизу й згори заповненої хмарами.

Вона насолоджувалась простором, легкістю, майже невідчутністю власного тіла, і вся її недавня знемога та жалі здавалися безглуздими і смішними. Тут не було ані балагана, ані Ленки, ні села,— усе це відійшло з її свідомості і стало майже нереальним, а була лиш сама вона, Варка, у своїй гордій і високій самотності. І вона заволодала якнайголосніше, для самої тільки себе, не соромлячись своєї безголосості:

Кавказ подо мною. Один в вышине
Стою над снегами у края стремнины.

І так само голосно, протягло вигукнула:
— Я-а-а-а! А-ге-ей!

Свого голосу Варка не почула, тому що вуха були під водою. Вона збентежилась, збила ногами шумливий фонтан і попливла до берега. Пливучи, зривала білі лілеї, що вже закрилися на ніч. Лілеї тяглися за нею на довгих гнучких стеблах, кінці яких Варка притримувала зубами. Вона любила робити з них намисто, надламуючи стеблинку то в один бік, то в другий. Виходило щось схоже на ланцюжок з важкою квіткою на кінці.

Одягнувшись і обполоснувши в човні ноги, Варка розстелила на березі, на високому місці, ватянку, кинула на неї жмут лілей, принесла й розіклала поряд півдюжини твердих приплюснутих помідорів, окраєць хліба і сіль на лопушку. Помідори ще зберігали в собі тепло жаркого дня, Варка, змерзла після купання, була рада цьому живому теплу, якийсь час тримала помідори в ківшиках долонь і лише потім, надавивши великими пальцями на ямку біля хвостика, розламувала навпіл. Поклавши половинку в рот, вона задирала голову, сипала пучку солі і, пожувавши, закушувала крайцем. Їла не поспішаючи, радісно смакуючи хліб, задоволено хрумтячи крупинками солі, їла, поглядаючи, як у лугах зароджувалися тумани. Сизе куриво проступало звідкись із низовин, стелилося тонкими пасмами, окреслюючи всі нерівності землі, староріччя й западини. Поступово тумани змішалися з погустілою вечірньою синявою, сховалися горбаті спини стіжків, темні острівці лози, маленькі села на далеких суходолах, а за ними й самі суходоли, зникли всі сліди людського буття. Розмився і став невидимим обрій, розкована перед сном, випущена на волю земля розбіглась в усі боки, таємниче входила краями в глибину ночі і лежала перед Варкою у величаво-спокійній тиші й безлюдді.

Варка доїла помідори, лягла на живіт, підперла голову кулаками. Вона лежала спокійно, дивлячись просто себе і прислухаючись до лугів. Саме в оці хвилини приходу ночі Варка відчува-

ла найбільшу близькість і своє злиття з простою, нічим не при-
мітною кружиною землі, що простяглася довкола неї. Вона та-
кож відчувала себе розкованою і відпущеною на волю, і в такий
час луги завжди кудись її манили. Вони манили її своєю новою
незнайомістю, коли навіть стіжок, багато разів бачений удень,
зненацька неспізнано впливав із темряви, викликаючи здиву-
вання й легкий переляк, манили своєю таємничою обірваністю
стежин, які, здавалося, були протоптані не просто до балагана
або до городніх куренів, а вели до нерозгаданого щастя, що десь
зовсім близько заблукало, змушуючи чутко прислухатися на
кожному кроці і тримати насторожі своє тихо й радісно не-
дремне серце, що билося частіше від гострого відчуття буття.

Тим часом зійшов пізній, натужно червоний місяць. Пробив-
шись крізь присадкуваті й витягнуті хмари, що зсунулися до
обрю, він очистився від багровості й розлився розпоросленим
блакитнуватим сльвом, яке не залишало тіней. У загуслій тем-
ряві настала зміна. Варка знала, що тепер аж до самісного
ранку в лугах мерехтітиме ця примарна блакить. За озером на
просяному полі глухо забурчав трактор — почали орати на зяб.
Це поле не мало правильної форми, воно свавільно вигиналося
поміж низин, що обступили його, і трактор, присвічуючи собі
єдиною фарою, ніби дзеркальцем, мигтів здала на поворотах.
«Побіжу гляну!»— зраділа Варка, що можна куди-небудь піти.

Та поки вона обходила озеро і йшла лугом, трактор встиг
обігнути поле і тепер віддалявся по той бік його. Свіжа рілля
оперезала білясту при місяці просяну стерню. Варка пожалку-
вала, що не перейняла трактор і не подивилася, кого прислали
переорювати просище, і якийсь час ішла слідом, борозною, від-
чуваючи босими ногами вологий холодок перекинutoї скиби. Та
зненацька помітивши ліворуч від поля вогник, якого раніше не
бачила, зупинилася. Вогник то зникав, то знову спалахував,
і Варка спочатку подумала, що хтось іде лугом з цигаркою, і ли-
ше коли вогник знявся ясним високим полум'ям, вона зрозумі-
ла, що розпалювали багаття. Ще сама не знаючи, що буде там
робити, Варка вибралася з борозни і звернула ліворуч. Вона
йшла, не обходячи глибоких низин, прямо на світло багаття.
Староріччя заплутаними петлями прорізали луг, вода в них три-
малася недовго, тільки після повені, а потім стояли сухими, де-
які лише з в'язким болітцем, довкола якого нестримно бушова-
ли трави і лози. Тільки деякі жилилися підземними джерелами.
Та Варка ще здала впізнавала їх через жаб'яче квакання. Низини
вщерть були заповнені сріблястим від місячного сльва туманом.
Варка входила в нього, як у воду, спочатку по пояс, а потім
і зовсім з головою. Твердь землі враз опускалася, майже прова-

лювалася під ногами, тіло охоплював холодок западини, і Варка, затамувавши подих, продиралася крізь росяні зарості, роздирала коліними густі стебла й поспішала якнайшвидше вибратися на рівне. А вибравшись, оглядалася і з запізнілим веселим острахом сама собі дивувалася, як це вона перейшла через оцю западину, таку страшну і причаєсно-невидиму під сивою запоною туману. Вже недалеко від багаття в одній із таких низин Варка надібала коней. Вони паслися на дні, під туманом. Було чути тільки соковите хрумкання і важкий перескок спутаних ніг. З сірої пелени то проступав темний круп, то з'являлася піднята голова, ніби коні спливали з озерних глибин, і тоді вони здавалися Варці фантастичними чудовиськами, які блукали по землі в далекі часи.

Біля багаття Варка нікого не застала. У миготливому колі світла стояв тільки білий кінь Парашечкіна, що задумано й непорушно дивився на жовті язики полум'я. Здавалося, що це він розпалив багаття, щоб обсушитися від низинної вогкості і обдумати якісь свої конячі думи.

Варка роззирнулася на всі боки, закриваючись від світла долонькою. Здивовано хмикнувши на безлюддя, вона трошки підняла сарафан, підставила під гарячий дим мокрі замерзлі коліна. Кінь за її спиною переступив кілька кроків, витягнув шию, почав обнюхувати й тицятись м'якими губами у Варчині лопатки, видихаючи теплий трав'яний дух і лоскочучи шию вусатою мордю.

— Одчепись, дурню, — незлобиво пересмикнула плечима Варка і, обернувшись, побачила, що до багаття хтось бреде.

Варка зойкнула, квапливо опустила густо паруючий поділ. У коло світла увійшов Сашка в накинутій наопашки ватянці, з бляшаним чайником у руці. Варка остовпіла від несподіванки.

Цілий сьогоднішній вечір вона повнилася якоюсь радісно-тривожною бентегою, дивним та незрозумілим чеканням, і від усього цього просто неможливо було згорнутися клубочком у тракторній будці та проспати цю ніч, і ноги самі бігли й несли її в туманну, зачаєну далечінь лугів. Вона не знала, кого зустріне біля цього самотнього мерехтливого вогника, не думала ні про кого й ні про що і йшла сюди в якомусь несвідомому бажанні кудись іти. І раптом оцей Сашка. Його ніби навмисне хто підіслав вдруге за сьогоднішній день. Вона завмерла, охоплена раптовим відчуттям солодкого й тремтливого збентеження. Одразу пригадався уважно-тягучий Сашчин погляд, яким він подивився на неї сьогодні біля тракторної будки і який Варчина пам'ять мимоволі, виявляється, ревниво приховала у своїх най-

потаємніших глибинах — приховала навіть від неї самої, бо вона ще не вмiла нічого берегти довго й серйозно.

Сашка скинув із себе ватянку і, залишившись у червоній майці, зливаючись чорнотою оголених рук і плечей з чорнотою ночі, згущеної світлом вогню, підсів до багаття. Він мовчки засунув у жар чайник, підклав сухого хмизу, потім, припавши до землі, почав роздмухувати полум'я. Він дмухав у малиновий переливчастий жар, мiдно виблискував лицем від полум'я і, відхиляючись, щоб ковтнути свіжого повітря, показував цукристі білі, великі зуби. Варка дивилася на Сашку, так і не зрозумівши, зраділа вона, коли його побачила, чи злякалася.

А він не звертав на неї ніякісінької уваги, ніби її зовсім тут і не було, і це незрозуміле його мовчання ще більше бентежило Варку.

Вона хотіла була піти, щезнути серед ночі так само тихо, як і з'явилася, та за спиною була довга заплутана і неходжена путь до озера, через обважнілі од холодної вологості луги, а тут горів вогонь, і він надив змерзлу Варку веселим, обжитим теплом. Та ще більше надила цілком несподівана таємна Сашина самотність і сам Сашка, такий незрозумілий і ні на кого не схожий. Все ще не подолавши остраху, вона тихо присіла по другий бік багаття, відгородившись від Сашки яскраво танцюючим полум'ям.

— А ти чого тут?

Сашка відірвався од вогню і довгим примруженим поглядом подивився на неї, ніби лише тепер побачив.

Похоловши в душі, чекаючи якогось страшного гіпнозу від Сашиних сливово-чорних очей, відчуваючи, що дерев'яніє лицем, Варка, однак, витримала погляд. Сашка одвернувся перший, і вона сказала якомога небаліше:

— Багаття, чи що, жаль?

Охопивши коліна руками і трохи відкинувшись, вона з незалежним виглядом почала стежити за іскрами, що квапливо, у непевному леті зникали в темряві.

— Куди йдеш?

— Кіно дивилася, — збрехала Варка. — На пташник іду.

— Тут дороги немає.

— А я навпростець.

Сашка скоса глянув на мокрий поділ сарафана.

— Смілива...

Одсунувшись, він витяг із куща торбину, виклав з неї бляшаний саморобний кухоль і, покопавшись, вигрiб жменю чорних ягід разом з листям і дрібними гілочками. Все це, не перебираючи, він напхав у чайник.

— Чай грієш?— дружельюбно спитала Варка.

Сашка хмуру посміхнувся:

— Зілля варю.

Було видно, що в ньому ще не стихла образа на пташницю, а може, заразом і на неї теж.

Сашка навпомацки брав з купи кілька гілок і не поспішаючи викладав їх криничкою навколо чайника. Вогонь то спалахував, жадібно накидаючись на здерев'янілі цурпалки торішнього бур'яну, то знову ховався під воружким попелом. Ніч тупала й ходила довкола багаття, відступаючи перед вогнем на кілька кроків і потім знову звужуючи коло, і тоді Варка спиною відчувала її вологий дотик. Дивлячись, як Сашка, головатий від непроглядної чорноти нечесаних кучерів, весь у танці багрових відсвітів, з мовчазною зосередженістю порався коло чайника, збуджена усією цією таємничістю глухого, закинутого місця, вона й сама ладна була повірити, що він справді заварював щось небувале й чаклунське. Та вона тільки пересмикнула плечима:

— Так-таки й зілля...

— Не віриш?

Переборюючи неприємний холодок сумніву, Варка з викликом труснула головою:

— Дай спробувати.

Сашка мовчки зняв з вогню чайник, який закипів, не поспішаючи, з якоюсь зловісною повільністю націдив відвару і, піднявши смоляну брову, поставив кухоль у траву коло Варки.

— Дурною станеш,— попередив він, глузливо поблискуючи очима.

— Так-таки й дурною!— пересмикнула плечима Варка.— Наставляй кишеню!

Кухоль обпікав руки, Варка загорнула його в холодне листя кінського щавлю. Обережно витягнувши губи і звівши очі до носа, вона легенько сьорбнула міцно пахучий окріп.

— Ага, злякалася!— Сашка зненацька весело зареготав, задоволений з того, що одурив Варку.

— Ані крапельочки!— зніяковіла Варка.

— Бачив, бачив!— сміявся Сашка, ляскаючи по колінах.

— Подумаєш! Звичайна смородина.— Те, що окріп було заварено найзвичайнісінькою чорною смородиною, навіть розчарувало Варку.— Думаєш, не знаю, де рвав? Коло Білих джерел. А я знаю, де ожина.

— Сам знаю.

— А терен?

— Який терен?— не зрозумів Сашка.

— Синя ягідка. З кісточкою.

— Колючий такий? Знаю. Скільки хочеш.

— А свербига де, знаєш?

Сашка закліпав пухнастими віями.

— От і не знаєш!— зраділа Варка.

Вона присьорбувала чай маленькими гарячими ковтками, поглядаючи на Сашку крізь запашну пару і радіючи, що Сашка не знає свербиги.

Сашка дістав шматочок рафінаду, недбало кинув Варці в пелену. Потім витягнув жовтого, у плямах-підпалинах коржа, розломив на коліні і поклав на траву коло Варки.

Підбадьорена Сашциним частуванням, вона взялася до коржа. Корж був свіжий, з хрусткою, підсмаженою шкуринкою, і було смачно запивати його смородиновим чаєм. Її перший страх перед Сашкою, що сковував її, минув, та й сам Сашка вже не дивився на неї із страхаючою настороженістю, і їй стало легко й добре.

Підмічаючи в Сашці все циганське — буйну чорноту його чуба, дикуватий, легкий погляд, гортанну гаркавість мови, усе те, що викликало у сільських дівчаток не зрозумілу їй самій сторожку ворожість, Варка дивилася на Сашку з добротою і співчуттям, здивована його привабливою незвичайністю. Йому якось особливо личили і довгі, затоптані на закатах штани, і гаряче-червона майка, і цей вогонь, що грав на каштаново-чорних плечах вологими лискучими блукаючими відсвітами, і навіть сама ніч, яку він перебував неквапливо і діловито.

— Саш, а ти звідки?— спитала вона, думаючи про те, де він виріс і жив перед тим, як з'явився в селі.

— Як це звідки?— не зрозумів Сашка.

— Ну, де жив раніше?

— А ніде...

— Як це?

— А так... Іздив.

— Ну, а де ж ти народився?

— Та не знаю,— сказав Сашка з недбалою байдужістю.— Нащо тобі?

— Просто так... Дивно якось...

Те його життя було для Варки загадковим та незрозумілим і здавалося марно прожитим.

— І в школу не ходив?

— Яка школа? Кажу ж — їздив...

— А що робив, як їздив?

— Що робив, що робив... Коли дощ — із шатра дивився. Коли вечір — біля багаття сидів. Коли на базар ходив — танцював.— І, усміхнувшись, додав:— На череві, на голові...

— Як це?— здивувалася Варка.— Покажи.

— Що ти, як муха...— дз-з... дз-з... Чаю — дай, як жив — скажи, танцювати — покажи... Музику треба. Я без музики не можу.

Варка поводила позад себе рукою, намацала вузький листок лисохвоста, зірвала і, вклавши його між двома великими пальцями, піднесла до вуст. З її долонь почувся неголосний оксамитовий звук. Білий кінь підняв дротяні вигнуті вії і насторожено ворухнув вухами. Набравши якнайбільше повітря й надувши щоки, Варка заграла «Яблучко». Вона дуділа, похитуючись з боку на бік, відкриваючи і прикриваючи долоньки й весело усміхаючись самими тільки очима. Лисохвіст співав зовсім як дучка — ніжно й чисто.

Сашка якийсь час здивовано дивився і слухав, губи його мимоволі розсувалися і розсувалися, поки не прорізалася широка білозуба усмішка. І враз, ніби зважившись на відчайдушний вчинок, він схопився, утробно гикнув і вистукав по колінах дрібшечки.

— Давай.

За мить він уже патлатим бісом вибивав п'ятами, хляпаючи і човгаючи затоптаними холошами, бубнів якісь слова а чи просто так молів язиком.

Варці було цікаво й весело дивитися, як у червоних відблисках вогню смішно підскакував Сашка, несамовито лясаючи себе то по випнутому животі, то по надутих щоках. Враз він швидко нагнувся, ткнувся головою в траву і, впершись у землю руками, задер ноги. Зробивши на голові кілька незграбних стрибків, Сашка перекинувся на живіт і, вигнувшись рибою, закрутився на животі, підминаючи мітелки трави. Нарешті він підхопився, часто дихаючи й усміхаючись розкритим ротом.

Варка реготала, пригнувши голову до колін.

— Чого смієшся?— спитав Сашка, сам сміючись і п'яно похитуючись.— Тут погано... трава заважає... І давно не танцював... трохи розучився.

Він сьорбнув з кухля охололого чаю і пішов збирати сушняк.

Відкинувшись на траву, Варка слухала, як десь зовсім недалеко, за найближчими кущиками сухоцвіту, дерев'яно порипував держак: ди-ир, ди-ир... Варці здавалося, що це зовсім не птах, а сторож Омелян скрипить своєю дерев'яною, шкандибає по лугах, шукає її, Варку, хоче загнати в тракторну будку. Та їй не хочеться в будку і зовсім не хочеться спати. От навіть ні крапельки! І Варка, тихо усміхаючись, загребла обома руками і пригнула собі на груди, на лице гнучкі шовковинки тонконога. Нехай Омелян пройде. Він не повинен її знайти. Вона дивилася

крізь мереживо тонких мітелок в небо, що раптом проступило після багаття. Ніч сяяла, іскрилася щедрим місячно-блакитним світінням, що лилося й лилося, у вибалку дзвякали путами коні, і п'яно пахло лепехою, роздушеною кінськими копитами. Від цього видива нічної світлої землі Варка відчувала в собі радісну легкість і тихий відгомін свята.

Прийшов Сашка, кинув оберемок сушняку, почав підкладати й роздмухувати вогонь.

— Не треба,— тихо попросила Варка.— Давай так посидимо. Сашка слухняно присів на оберемок.

Вони мовчали, прислухаючись одне до одного.

— Це твої коні у вибалку?— спитала нарешті Варка.

— Мої. А що?

— Просто так... Мало їх лишилось.

— Чотири пари. І дві в стайні.

— Що будеш робити, коли й цих здадуть? Тобі жаль, що коней не буде?

Сашка затріщав оберемком.

— Я на трактор піду,— глухо сказав він.

— На трактор так не візьмуть. Треба вчитися.

— А скільки треба?— з боязкою надією озвався Сашка.

— Сім класів.

— Сім? Багато... А в тебе скільки?

— Дев'ять...

— Дев'ять!— не повірив Сашка.

— Здам качок — у десятій піду.

— Нащо тобі стільки?

— Не знаю... Качок буду лічити,— засміялася Варка.

— А в мене тільки два,— не одразу відповів Сашка.— Восени в третій буду ходити. Три буде. Я в сільмазі книжку купив. Про трактор. Коли пасу коні — картинки розглядаю. А слів не розумію.

Сашка замовк. Було видно, що він усерйоз зажурився.

— А ти поки що казки читай, вірші,— порадила Варка.— Тоді й про трактори зрозумієш.

— Я читаю...

Сашка потягнувся до торбинки, витяг і подав Варці маленьку книжечку.

— Ось.

Відкривши книжку і повернувши її до місячного світла, Варка впізнала пушкінські поеми. Вона впізнала їх якимось відразу, ще до того, як розгледіла назву, кинувши лише один швидкий погляд на струнки, рівні стовпчики віршів. Вона гортала сторінки, і в ній мимоволі, сама собою, народжувалася якась невлови-

ма, світла і висока музика. Зовсім так, як звучно починала співати тільки для неї ота сама скрипка, що її вона щоразу бачить на цвяшку в сільмазі.

— Цю читати легко.— Сашка ревниво стежив за Варчиними пальцями, які гортали сторінки.— Про циган написано. Сандро Пушкін писав.

— Олександр Пушкін,— поправила Варка.

— Н-ні!— Сашка вперто труснув кучерями.— Сандро! Як я. Я Сандро, і він Сандро. Теж циган. Тут є його портрет. Я бачив — циган.

Варка зовсім не збиралася поступатися Пушкіним, але сперечатися не схотіла. Вона була сьогодні добра і не стала розбивати Сашчину наївну й горду віру. Нехай думає. Вона тільки сказала:

— Це також Пушкін написав...

І неголосно, обережно розділяючи слова, сама переймаючись чарами урочистих вісних віршів, почала читати «Пам'ятник».

Я памятник себе воздвиг нерукотворный,
К нему не зарастет народная тропа,
Вознесся выше он главою непокорной
Александрийского столпа.

— Пушкін — він для всіх,— сказала Варка, дочитавши вірш до кінця.

Сашка мовчав, задумавшись.

За два кроки від неї дрімив, як і раніше, кінь. Він стояв проти місячного світла і тепер був не білим, а ніби висіченим із сірого каменя. Варка дивилася на нього знизу, крізь переплутані стебла лисохвосту, і їй, збудженій тільки-но прочитаними віршами, від яких усе довкола набрало якогось іншого вигляду, кінь здався раптом казково високим. Він височів над нею вузлуватим, кам'яним громаддям. Над його хребтом висів, майже торкаючись, місяць, і шерсть на крупі блакитнувало поблискувала гірським злежаним снігом.

— Давай покатаємось,— сказала, радісно завмираючи.

— Ти що?

— Давай, Саш! Дивись, як гарно!

Сашка промовчав.

— Ну дай мені коня. Я сама поїду.

— Ти що, дурна?

— Нічого ти не розумієш!

Вона підвелася враз, стиха чомусь засміявшись, як кішка, підскочила до коня, підхопила обвислий повід і впала, переломившись, животом на спину. Зляканий кінь схарапудився і поніс її геть важким чвалом.

— Доганя-а-ай!— донісся її азартно-радісний голос.

Крізь маєво білої гриви Варка бачила, як пролітали повз неї місячно-сірі купи лозняків, тьмяно й бездонно поблискувала вода в низинах і як їй назустріч, безладно розсипавшись у мокрих травах, все бігло й бігло чорне військо кінських щавлів. Перелетівши через грузький струмок, Варка вибралась на піщаний бугор, від якого пахло чебрецем, і потягла за повід. І одразу до неї долинув квапливий перестук чвалу. Сашка! Вона майже напевно знала, що він кинувся навздогін. Їй навіть хотілося, щоб він за нею погнався. Вона лише не знала, який скаче за нею Сашка: чи він розізлився за її непослух, чи його зачепив за живе її глузливий насмішкуватий виклик... Пронизана солодким холодком переляку, Варка зойкнула і вдарила коня п'ятами. Вона відчувала під собою живу довірливу силу, тепло боків під колінами, терпкий і гарячий запах коня і, радіючи, що кінь зрозумів її порив і так охоче біжить, припала до холки й попустила повід. Кінь рівно поніс її гребенем суходолу поміж двома темними заростями староріччя. Він ніс її на простір покосів у непроглядному розсипі темних стіжків.

Озирнувшись, Варка з моторошним завмиранням примітила позад себе на залитому сяйвом лужку чорну пляму вершника. Вона зрозуміла всю неvigідність білої масті свого коня і, домчавши до перших лозняків, що виступили на шляху, об'їхала куці й повернула до староріччя. Мокре гілля зашмагало її по ногах. Вона підбрала ноги, згорнулася в клубочок аж на крупі. Під копитами зачавкала багнюка. Місяць, що дрівав на чорній воді, ліниво загойдався і, потворно розтягуючись, розірвався на масно-золоті скиби. З-під копит міцно вдарило запахом застоюної болотяної цвілі. З темної прогалини в лознях із сухим лопотінням вилетів якийсь птах. Майнувши білим, він щез за виступом протилежного берега. Кінь здригнувся усією шкірою, скочив убік. «Не бійся, не бійся, рідненький!»— примовляла Варка, сама завмираючи й стримуючи дихання, і поляскала коня по тремтячій лопатці. Вона направила коня на той бік і, майже повиснувши на його гриві, вибралась на крутий берег.

Ледве перевівши подих і придивившись, Варка знову побачила Сашку. Він розгадав її хитрощі і теж встиг десь перебратися через староріччя. Вона знову пустила коня вскачки, хотіла була проскочити до стіжків, та Сашка, помітивши її біле мелькання, почав забирати лівіше, заганяючи її на чистий луг. І тоді, тоненько, як цуценя, звискнувши, чи то хлипаючи, чи захилинаючись загнанним сміхом, сама не помічаючи цього сміху, вона поскакала прямо. Зустрічний вітер закотив сарафан і до трусів оголив її ноги. Десь уже давно загубився гребінець, і волосся було по обличчю й набивалося в рот. Вона скакала тепер до

трактора і в прорізі кінських вух, як на мушці прицілу, намагалася втримати танцюючий від бігу світлячок тракторної фари. Озираючись, вона бачила з-за плеча чорну брилу вершника, який з мовчазною впертістю переслідував її.

Сашка догнав її аж біля просяного поля.

Варка почула за спиною тупіт і тяжке, уривчасте хропіння Сашчиного вороного. Зиркнувши, вона побачила біля самісінького ліктя запінений оскал кінської голови. Вона замолотила п'ятами, рвонула повід, але гарячий кінський бік придушив їй ногу, і одразу щось міцно обхопило її за пояс і зірвало з коня. Варка скрикнула і зажмурилась.

— Ну?.. Ну?.. Догнав?— задихаючись і ковтаючи слова, питає Сашка. Він витяг її на свого коня і, зопалу боляче обхопивши вільною рукою шию, притис голову до грудей.— Будеш іще? Будеш?

— Пустити! Божевільний!

Сашка уривчасто дихав їй у шию, вона чула тугі й лункі удари його серця під майкою. І враз, нагнувшись і накривши її лице чорними розпатланими кучерями, впився в губи квапливим жадібним поцілунком.

— Та ти... що?!— заволатала Варка, вчепившись Сашці в чуб і відірвавши його від себе.

— А нащо втікала? Нащо?— гарячим, обпікаючим шепотом безтямно твердив Сашка.— Думала, не дожену, еге ж?

Варка, палаючи з сорому, забила в його руках і, як вугор, сковзнула з коня.

— Тому що циган, еге ж?— глухо пробубонів Сашка.

— Тому що... дурень!

Не оглядаючись, Варка швиденько побігла до ріллі, що чорніла попереду. Вона бігла, холодячи рососою ноги, прикривши голі худі плечі перехрещеними на грудях руками. «Чого ж це він?— збуджено думала вона, намагаючись збагнути, що сталося.— Чого ж це я?..»

Вона вибігла до просяного поля і пішла борозною до свого озера. Трактор усе ще орав. Десь позад неї він нишпорив по розвернутій землі довгим косим променем, і його заклопотане гудіння за спиною викликало у Варки заспокійливе відчуття близькості людини. Після крижаної роси зоране поле здавалося теплим, і вона пішла крайньою борозною, відігріваючи в пухкій землі замерзлі ноги.

На одному з поворотів промінь трактора раптово вихопив з темряви коней, і Варка тут-таки побачила Сашку. Він сидів на бочці з-під пального, кинутій край поля, і тримав за повід обох

коне́й — білого й чорного. Та ось трактор знову трохи повернув, і видіння зникло.

Варка, нагнувши голову, квапливо йшла в яскравому промені світла повз це місце. Вона знала, що Сашка її бачить, і їй було ніяково отак іти у нього на очак. П'яно плуталися думки, чомусь не йшли, дерев'яніли ноги, і губи все ще обпалено й засомрено горіли і здавалися нерухожими й чужими.

Нарешті вона вибралася з борозни і, набрівши на знайому стежку, побігла до озера. Вона бігла, щоб зігрітися, спочатку помалу, млявим підтюпцем, та потім усе швидше й швидше. Вона бігла, не зупиняючись і не передихаючи, глибоко й жадібно ковтаючи тугий холодний вітер, захоплюючись гарячою радістю бігу.

Край неба на сході злегка позеленів, коли Варка, ще здаля поглядаючи, чи не видно Омеляна, прокралася до балагана. На березі все ще валялися ватянка, що стала вологою за ніч, і жмут лілей. Вона підбрала квіти і підійшла до загону.

— Ну, як ви тут без мене, мої рідненькі?— ласкаво заговорила, перегнувшись через огорожу.— Зараз я вам каші запарю. Просяної. Це вам Сашка привіз. Три мішки. Знаєте Сашку?

«Сказати Ленці чи не сказати?»— уже без переляку, із запізнілим щасливим відгуком думала вона водночас про Сашин поцілунок. І, вжахнувшись від цієї божевільної думки, солодко мліючи, Варка тихо, самій тільки собі, прошепотіла:

— Нізащо в світі!

Качки розуміюче вклонялися, злагоджено й дружно витягуючи жовтодзьобі голівки.

Храм Афродіти

1

Швидкий минув Орел.

За вікном при низькому сонці різко, сліпуче білили жаркі застоялі хліба. Починався простір з відкритим безлісним обрієм.

Сараєв стояв у коридорі вагона, кутив і крізь чорні окуляри дивився на спекотні степові пейзажі. Зустрічний вітер задував усередину віконні занавіски, шарпав його тонку хрускітливо-білу сорочку, закидав на плече краватку і здував попіл із сигарети, встромленої у товстий мундштук.

— Кто желает бутерброды? Ест свежьи бутерброды!

Коридором пройшла огрядна грузинка в накрохмаленому очіпку і з пітними вусиками.

Сараєв зазирнув у кошик і спитав пива.

— Какой мужчина пьет пиво, когда едет на Кавказ?— Рознощица грайливо повела синюватими білками.— Пэй «Напаріули», пэй «Мукузани». Сто лет будэшь жить!

Сараєв силувано посміхнувся,— був не в гуморі.

Всі останні роки він літав на південь літаком, та цього разу вирішив проїхатися по-студентському. Проте вийшло якось недоладно. Вчора з нагоди його відпустки були гості, і він запізнився на свій вечірній поїзд, на який за тиждень йому замовили квиток. Через це не виспався і з Москви вибрався тільки опівдні наступного дня. Він спробував одразу ж подрімати, та, промучившись у душному купе до Тули, рішуче встав, вимився до пояса в туалеті, ретельно поголився й надів усе чисте.

Це принесло йому деяку полегкість, проте в душі панувала меланхолія, і він намагався не заходити до купе.

До того ж трапилися нецікаві сусіди. Їхала висока кощава стара в перманенті, з неприємно білими зубами, що взяла на себе роль хазяйки й розпорядниці купе й одразу ж забрала його нижню полицю для своєї онуки. Онука, судячи з усього ще дівиця, років двадцяти п'яти, така ж висока й плоскогруда, в товстих окулярах, закутавши коліна простиралом, відчужено читала Блока. Третім був якийсь Іван Іванович із Митищ, пухкенький, кругленький, з мішкуватими щічками; він нагадував Сараєву вихованого гризуна, що звик до неволі й перевезень у клітці. Іван Іванович зручно влаштувався на верхній полиці й жодного разу не спускався вниз. Він часто діставав з багажного відсіку чемоданчик, відмикав його маленьким блискучим ключиком, схожим на натільний хрестик, і довго шарудів усередині чемодана папером. Потім починав дрібно й часто жувати й похрускувати, трусячи щічками і втупивши невидючий погляд у якийсь шурупчик віконної рами. І без того душевне купе сповнювалося запахом малосольних огірків і домашніх котлет, присмачених часником. Сараєва дратували ці запахи, і він виходив у коридор і підставляв голову вітру.

«Чи не випити й справді скляночку сухого?»— мляво подумав Сараєв.

Через гуркітливі тамбури він побрів у ресторан, ще вільний цієї передвечірньої години од відвідувачів, вибрав столик біля східного затіненого вікна і довго й прискіпливо читав списки закусок. Ні на чому не зупинившись, він попрохав принести пару південних груш і потримати пляшку «Напаріулі» в холодильнику.

Вже перед заходом сонця зупинилися в Курську.

Поки охолоджувалося вино, Сараєв вийшов на площадку Професійним оком він оглянув важкий, пофарбований у темне вокзал, схожий на кофейний торт, по карнизах якого архітектурна кондитерка густо понавидушувала маргаринових завитків. Вокзал був споруджений у часи культової помпезності в розрахунку на зовнішній ефект з на диво бездарним плануванням усередині. Головні вигравні площини інтер'єру були безнадійно зіпсовані підземними спусками й безглузким вентиляційним колодязем у центрі вестибюля. Для пасажирів були залишені маленькі й непоказні бічні кімнатки. Сараєв добре знав не тільки вокзал, а й інші примітні місця Курська. Подумки всміхаючись, він пригадав, як років десять тому починав тут свою архітекторську кар'єру. Приїхав він тоді одразу ж по закінченні інституту, марив новаторством Карбюзье, був сповнений войовничого скептицизму і наївно й самовпевнено мріяв облагородити Курськ власними творіннями. Містечко видалося йому тоді якимсь недоладним, з єдиною осьювою вулицею, що мала більш-менш пристойний вигляд, але в усьому іншому старе, замшле, з міщансько-купецьким обличчям і безладними вкрапленнями стандартних новобудов. Та місцеві батьки архітектури не зрозуміли високих помислів і відрадили Сараєва, як молодого фахівця, на зміцнення якогось тресту «Сільбуд», що проектував здебільшого самі свинарники. Тепер це сприймалося як анекдот, і, згадуючи іноді, Сараєв полюбляв розповідати про цей курйоз у колі знайомих. Але тоді він не на жарт образився і навіть знітився і не сподівався звідси вибратися.

Поїзд рушив, Сараєв повернувся до свого столика, йому принесли вино, і він кілька разів ковтнув з прохолодного запітнілого фужера. На далеких міських пагорбах, що поринули в туманну синяву, в червоних відблисках сонця палали вікна якихось будівель. Сараєв дивився на вечірній силует міста й не відчував до нього колишньої неприязні. Майнула навіть честолюбна думка зійти в Курську на деньок, провідати своїх колег і взагалі подивитися, що вони тут без нього понабудувували.

Перебираючи в пам'яті імена й події тих років, Сараєв нараз пригадав поїздку до одного тутешнього села в справах того ж таки злочасного «Сільбуду». Теж дуже цікава історія! Яюсь так вийшло, що її він зовсім забув і нікому не розповідав, а тим часом варт було б розповісти. Він спробував пригадати назву того села і ніяк не міг: чи то Гризлівка, чи то Дризгалка, щось таке, в душі некрасовського «Кому на Русі...». Знав тільки, що лежить воно якраз по ходу поїзда, приблизно за півсотні кілометрів звідси. «Треба не прогавити,— Сараєв пожвавішав, по-

думавши про маленьку дорожню подію, що чекала на нього.— Цікаво поглянути, що там тепер...»

Він навіть згадав прикмети, за якими можна було впізнати місця. Саме навпроти того села мала бути цегляна залізнична будка під величезним крислатим в'язом. Ще, пригадується, на ганок будки виходила боса вагітна сторожиха, живіт якої високо задирав спідницю. Вона була запнута хусткою, поверх якої з нагоди поїзда надівала формений кашкет з червоним верхом. Проводжаючи поїзд, сторожиха байдуже, з якимсь дерев'яним лицем дивилася на вагони, що швидко бігли мимо, виставивши перед собою накручений на держак, заяложений мазутом жовтий прапорець. А віддалік, за бур'янистим кладовищем, стирчала занедбана церковця. Покриття обсіпалося з її маківки, і оголився каркас, схожий на шкільний глобус, з паралелями й меридіанами переплетінь. Саме ж село починалося відразу за церквою, кілометрів за два чи три від залізниці, і його можна, мабуть, побачити з вікна вагона.

Сараєв долив фужер і випив одним духом: легке ароматне вино приємно бадьорило. Він встроїв у мундштук нову сигарету і, поглядаючи у вікно, почав неквапливо пригадувати ту свою давню поїздку — з усіма можливими деталями, які ще зберігала пам'ять.

2

Він зійшов з робочого поїзда під тим самим в'язом пізнього осіннього ранку. Паровоз глухо прогув у вогкому, ватяному повітрі, состав потягнувся далі, тягнучи по узбіччю хвіст сірчаного диму, прибитого до землі холодною мжичкою. Після відходу поїзда на роз'їзді стало безлюдно й тихо. В туманній плутанині гілок кричала невидима ворона, і від її крику особливо відчувалася близькість зими. Пригадується, як він спитав дорогу у тієї самої вагітної будочниці і як, перейшовши колію, під вороняче каркання, незграбно почовгав у своїх штіблетах слизькою стежкою. Стежка ця, мокро поблискуючи, повела його через ріллю, що пустинно чорніла, далеко присипана п'ятаками листя того самого придорожнього в'яза... І як, озираючись, перейшов кладовище, що неприємно горбилося серед вологих бур'янів, і проминув церковцю, яка примарно, розмито бовваніла віддалік у мряці... І як потім довго пробирався брудною, скопиченою вулицею, розірваною пустирями, і як вразило його своєю пожмурую непривітністю осіннє село — кислий дух хлівів, якісь реп'яхуваті собаки з мокрими, заляпаними черевами, чорне, пу-

зирчасте bagno в коліях і мазані хати в набряклих вологою землісто-солом'яних папахах. Хати дивилися на нього підсліпуватими віконцями й дивно нагадували Сараєву юрбу похмурих мужиків з полотен передвижників. Пригадується, він брів тоді цією самою Гризлівкою чужий і неприкаяний, у обважнілих черевиках, схожих на свинцеві водолазні боти, й почував себе закинутим на край світу. Втїшала тільки думка, що він того ж дня постарається повернутися додому.

Іхав він, по суті, в дріб'язковій справі. Тамтешній голова, якийсь Яценко, просив надіслати спеціаліста, щоб той подивився місцевий камінь і зробив висновок, придатний він для будівництва чи ні. Просили вже третім листом, і начальник тресту викликав Сараєва й сказав: «З'їзди, голубе, подивись, що там таке. Бо, чого доброго, візьмуть та й поскаржаться. Завтра ж і поїдь». А взагалі, думав Сараєв, могли б послати в такій справі й когось іншого, з простих техніків. Та відрядження вже було підписане, і він, знизавши плечима, вийшов з кабінету.

Якийсь хлопчак, що з колінами вліз у гумові чоботиська, гризучи морквину, провів Сараєва до колгоспної контори — нової рубленої хати під білим шифером. Сараєв поскріб тріскою штиблети і, несміливо зазираючи всередину, ввійшов під навіс ганку, в розчинені сіни, з яких тягло димом. На новій струганій підлозі, заляпаній глиною, полум'яніла купа нової цегли. Дим до піввікон заповнював кімнату, безладно заставлену лавами й столами, лінивим змієм звивався круг шаф, тицявся в кутки, шукаючи виходу, і, діставшись до дверей, повз далі, під одвірок у сіни. Перед плитою, складеною у правому від дверей кутку, стояв навколішках дід, підв'язаний якоюсь жіночою хусткою замість фартуха, і, сльозаво мружачись, дмухав у відкриту топку. Пічка парувала просихаючими боками, сердито вистрілювала в дверцята іскрами, старий ухилився від них, сякався, дійнятий димом, і, ковтнувши свіжого повітря, знову починав дмухати. На столі сиділи двоє дядьків, наполовину повиті димом, і Сараєв чітко бачив тільки їхні ноги, також у брудних гумових чоботях.

— Тяги ніякої нема,— говорили до діда чоботи.— Бач, як насупилось.

— Мряка... Мряка диму не випускає... Не дає йому ходу через димар...

— Може, за карасином збігати?— сидячи навпочіпки біля пічника, крикнув просто у вухо мужик у старому військовому френчі. Рукави френча були закасані по лікті, а кисті рук вимазані глиною. В глині була і його цигарка. Очевидно, не забуваю-

чи, що цигарка брудна, мужик тримав її в губах, гидливо морщачись правою щокою.— Карасину, кажу, треба...

— Чого?

— Карасинцю!

— Чи не пішов би ти до такої матері... порадиш...— відсяк нувся старий.— Знай собі свою рахівницю і клацай...

— Та, бач, клацати воно поки що ні до чого... Калитка не брязкає.— Мужик відійшов і заходився обмивати руки в цеберку.

— Лежак прогріється, й потягне...— сказав дід, протираючи червоні очі сподом фартуха.— Лежак охолов... Звісна річ...

— А ти, дідулю, як з головою домовлявся щодо пічки?— спитав мужик у френчі.— Ми з тобою ще за хундамен не розійшлися.

— Це моя справа,— буркнув пічник.— Я, може, нашому голові в подарунок пічку склав.

— З чого б то?

— Га?

— З чого ти, кажу, такий добрий?— прокричав, надимаючись горлом, мужик.

— А з того, що з обідраної липки лика не деруть. Якщо в твоїй касі ані шеляга, то тепер замерзати? Почекаємо. Бог совістю не обділив поки ще... Не стільки чекали.

Сараєв стояв у дверному отворі, зупинений ремонтним безладдям. Нарешті його помітили за димом, за розмовами.

Дядьки поштиво злізли зі столу, рахівник заметушився, заходився витирати об штани мокрі руки.

— Будуємо ось потроху,— винувато промовив він.— Тиждень як вселилися... Насвинячили трішки з пічкою.

Рахівник підсів до столу й почав діставати з шухляди якісь папери, олівець, слоїк з клеєм. Він розкладав їх з діловитою зосередженістю, та було видно, що все це йому не потрібно, метушиться тільки тому, що з'явилася стороння людина.

По людях та з їхніх розмов Сараєв визначив, що серед них немає голови. І тепер він боявся, що доведеться довго чекати, сидіти невідь-скільки в цій закуреній хаті під цікавими поглядами, і зовсім не знав, про що слід розмовляти в таких випадках. Він хотів був вийти й десь походити, та, згадавши про нудну мокречу, присів на лавку. Рахівник перекладав папери, дядьки заходилися крутити цигарки, запала ніякова, неприємна мовчанка.

— Будете, значить,— сказав нарешті Сараєв, теж закурюючи.

— Та ось... Лихо, та й годі...— озвався рахівник, що збентежено чекав хоч якихось слів від гостя.

— Погода просто нікудишня...— помовчавши, сказав Сараєв.

— Гірше й нікуди... Лихо, та й годі.

У двері зазирнула дівчина в мокрому затвердлому плащі з капюшоном, з-під якого біліла пухова хустка, що наполовину закривала її бурякові, волого-блискучі щоки. Не заходячи до кімнати, вона розставленими руками вперлася в одвірок і якось втомлено глянула на пічку, на купу цегли, на всю цю будівельну незатишність.

— А, внучка!— обернувся пічник.— Якраз до пічки. Іди, люба, погрійся. Зараз ми її, холеру...

— Ніколи, Пантелію Степановичу. В кар'єр треба.— Постоївши у дверях, вона, нарешті, пройшла до кімнати, струшуючи з плаща на підлогу великі дощові краплини. Навіть крізь дим від неї гостро пахло мокрим брезентом.— Мені тут ніяких дзвінків, нічого?

— Як ти сказала?

— Чи не дзвонили?

— Не було,— відповіли мужики.

— Дзвінків, кажеш?— озвався старий, втупившись у топку.— В полі мертво. Які тепера дзвінки?

— Комори почистили, та й віддзвонилися,— докинув один з дядьків.— Тепер ми самі по собі.

— Почекай, незабаром про надої почнуть,— сказав другий.— Самі по собі на цвинтарі будемо...

Рахівник перехилився через стіл, шепнув Сараєву:

— Наш голова... Яценко...

Коли їхав сюди, Сараєв не думав, що цей самий Яценко — дівчина, причому найзвичайнісінька на вигляд, яку він спершу прийняв за листоношу. Він уявляв собі голову таким собі степовим товстошійм Добринією з черевом, підперезаним ременем з двома рядами дірок. Сараєв підвівся й невпевнено відреконувався.

Простягнувши над конфоркою почервонілі пальці, вона, зітхнувши, сказала:

— До вас тільки по смерть посилати...— І через плече ковнула по Сараєву швидким допитливим поглядом.

У неї було звичайне кругле обличчя, неприємно червоне від смаги, на якому, мов на негативі, вирізнялися білясті ріденькі брови і ясно-зелені, агрусові й тому, можливо, такі різкі очі.

— Ми вже тут самі впоралися...— Вона потерла руки, повернула їх долонями догори.

Сараєв, залишившись стояти на середині кімнати, ще гостріше відчув свою непотрібність і розгублено покрутив у руках капелюха, роблячи на ньому заломи й тут-таки виправляючи їх.

— Може, подивимось?— сказав він.

— Будь ласка...— пересмикнула плечима голова і, не обертаючись, сказала рахівникові:— Ваню, дай-но твій плащ.

Вона сама зняла з вішалки такий самий сірий, як у неї, дощовик, простягла його Сараєву і, кинувши коротко: «Надівайте»,— пішла до виходу.

Сіявся той самий напівтуман-напівдощ. Яценко відв'язала від поручнів мокру зі спини, жовтенку конячку, поворушила у візку соломі і, почекавши з суворим, замкненим лицем, поки Сараєв, плутаючись у полах плаща, незграбно залізав на підводу, сіла з ним поруч. Кінь, розкарячуючись, викидаючи вбік ноги, повернув віз від ганку й зачвакав копитами, скидаючи голову, потрушуючи світлою, розваленою на обидва боки гривною.

Їхали кудись селом, набряклим осінньою вільгістю, з рідкими облетілими вербами, зелено-замшілими цямринами криниць, з порожніми городами по низинах, де серед чорної землі біліли капустані качани і в'яле картоплиння. Потім звернули на вигін, до кузні, де кремений дід покидав їм на підводу шток тридцять синій від гартування ломів, і знову їхали селом. Підвода, навантажена залізом, рипіла, несподівано завалюючись з боку на бік у баюрах, колеса, схлипуючи, вивертали густе болото, важкі шматки землі, підняті ободом, оповзали й відвалювалися від колеса біля самих пальців Сараєва, що стискали низенький дощаний бортик, і ця чорна, волого обважніла земля, розріджена по низинах, здавалася Сараєву невтримною бунтівною стихією. Як не схоже було все це на ті підмосковні села з флюгерками й різьбленими верандами, куди він наїздив із студентськими пікніками!

Їхали мовчки, наче кожен сам по собі, й Сараєву було неприємне це відчужене мовчання голови.

Попереду з хвіртки вийшли двоє. Один — у старій, латаній ватянці, але в новій шкіряній шапці, з рудою, коротко підстриженою борідкою; другий — довготелесий незграбний підліток. Обидва з сокирами за поясом. Бородатий, побачивши підводу, позадкував був знову за хвіртку, але Яценко гукнула його, зіскочила з візка й пішла назустріч.

— Якиме Петровичу!— ще з дороги погукала вона, широко ступаючи в гумових чоботях.— Якиме Петровичу! Ну чого ж це ви від мене ховаєтесь, їй-право!

— А чого мені ховаця?— Рудобородий насунув шапку на очі і, визираючи з-під цигейки, усміхнувся.— Не вкрав, не пограбував...

— Адже корівник розкритий. Холоди настають,— підійшла до нього Яценко.— Треба зробити...

— А хіба я відмовляюсь?— Мужик знову всміхнувся, постукуючи, мовби граючись, пальцями по обуку сокири.— Давай будемо робити. Мені однаково: хоч корівник, хоч домовину

— Ви все жартуєте...

— Які там жарти! Я, пане голово, свою ціну сказав. Можу, нехай уже, сотень п'ять скинути. По-свійському.

— Та нема ж у нас грошей... Нема!.. Розумієте?

— На нема, то й суду нема,— крикнув рудобородий.

— Якиме Петровичу... Голубе... А гроші, ось побожуся, на той рік — неодмінно...

— Не буде...— Мужик одвернувся й почав з діловитою увагою роздивлятися тин.— Не буде! Мене вже дурили... Вас, отаких, восьмеро змінилося. З вас нічого не візьмеш.

— Ну глядіть, Якиме Петровичу, не нарікайте потім.— Яценко постукала пужалном по чоботу. Сараєв бачив, як враз спаленіло її обличчя.— Адже я з вами по-доброму. Совість треба мати.

— А ти мене не лякай! Не лякай!— вибалушив очі мужик.— Не я колгосп розорив.

— Йй-богу, обріжемо садибу. Ось будуть збори, і обріжемо. Як несвідомому.

— Не маєте такого права. У мене двоє дівчат на тебе холку мнуть. Задарма, за палички. І за те скажи спасибі. Ходімо, Стьопко.

— А тобі, Степане, не соромно по чужих селах швендяти? А ще комсомолец!

— А хіба я що?— Степан переступив чобітьми.— Йому кажіть...

— Ну ти...— цикнув на хлопця мужик.— Ми не шкоду якусь робити йдемо. Тут колгосп і там колгосп. Радянська влада — вона всюди... Так що ти нас, дівко, на бога не бери. Ми люди трудящі. Осьдечки, полюбуйся.— Він склав долоні ковшем і простягнув їх поперед себе.— Мозоля на мозолі... Нам ніхто не може дорікнути. Від нас нікому розору нема. Ходімо, Стьопко...

Мужик пересунув сокиру й пішов геть. Слідом за ним, втягнувши голову в плечі, мовби боячись, що його вдарять, потрюхикав Степан.

Яценко одвернулася й довго стояла непорушно, дивлячись кудись в інший кінець села. Потім повільно вернулася до підводи, тягнучи батіг по болоті.

— Який нахаба!— сказав Сараєв, не знаючи, як висловити їй своє співчуття.

Яценко не відповіла. Вона витягла з-під капюшона краєчок хустки, крадькома витерла очі, залізла на підводу і батогом потягла коня.

3

За селом, біля старого вітряка з розтріпаними й залатаними даховим залізом крильми, дорога повернула ліворуч, униз через балку. Проїхали, наче по клавішах, через хисткий, зроблений з колод, місток. Кінь, налігши на хомут, кланяючись у колінки мордою, потягся на узвіз. Яценко зіскочила, пішла поряд. Сараєв теж перекинув ноги за край підводи.

— Нічого, сидіть,— сказала вона.

— Ну як же...— сунувся знову з візка Сараєв.

— Сидіть, сидіть... Я ж у чоботях.

Він поступився і, трохи збентежений, перекинув ноги в підводу.

— Ви на мене, мабуть, гніваєтесь?— сказав він, відчуваючи ніяковість через те, що залишився сидіти.

— За що?

— Та отой камінь...

— Дурниці...— відмахнулася Яценко.

— Я ж у тресті нова людина. До того ж випадкова...

— Чому ж випадкова?

— Я архітектор, розумієте... Ну, а тут усяке таке... Ніякої архітектури...

Вона довго йшла мовчки, Сараєв скося глянув на неї з підводи, чекаючи відповіді на цю вчинену з ним несправедливість, та вона сказала про своє:

— В колгоспі — жодної колоди, а ви там усе відмовчуєтеся... Ми через вас цілий сезон втратили.

Сараєв дивився, як важко ступала вона поряд з колесом, і все намагався визначити, скільки їй років. То вона здавалася молодшою за нього, то старшою, особливо коли ось так сердилася і поблажливо говорила про його приїзд.

— Я вам ще навесні писала...

— А що то за камінь? Вапняк, мабуть? У вас тут зона вапняків.

— Не знаю... Наш пічник у яру знайшов. Приніс, каже, гостинця. Били цей камінь сокирою, у воді вимочували. Міцний наче. А так біс його знає... Чекали, чекали від вас спеціаліста та й плянували, почали розробляти на свій страх і ризик. Треба ж якось будуватися, виходити з становища. Село — воно наче па-синок: цемент дістань, цвяхи дістань, деревину яку, і за тією треба своїх людей до Карелії посилати. А у нас у самих кожен чоловік на особливому рахунку. Ось послали трьох — ні слуху, ні духу. Ще втечуть... Хіба не можна постачати по-людському, централізовано? Адже не посилають до нас косити хліб для кожної установи, щоб кожний собі...

Уздовж дороги, на пагорку, потяглося зрите, витоптане буряковище. Видно, тут ще недавно йшло квапливе збирання. Неподалік мокро блищала кинута залізна бочка і якась незрозуміла машина. Кінь несподівано звернув до цієї машини, переднє колесо завалилося в рівчак. Сараєв злякано вчепився в бортик підводи.

— Куди! Куди ти!— крикнула Яценко, натягуючи віжки.

— Я краще зілізу...— сказав Сараєв.— Тут уже не таке болото.

— Сидіть... Це він культиватор побачив.— Вона повернула коня на дорогу.— Я на ньому три роки агрономила. Він і засвоїв: коли в полі машина — треба звертати.

— Он воно що!— спробував засміятися Сараєв.

— Трактористи його за це Механіком прозвали. То морду солідолом намажуть, то на хвіст старих болтів начіпляють. Він хвостом на муху махне, а болти гримлять. Трактористи регочуть... Все з мене піджартовували.

Підібравши поли, вона на ходу спритно скочила на підводу, підстобнула коня батою. Той старанно наліг, частіше закивав вухами під дугою.

— Но-о, пішов... пішов, хлопче,— вона підбадьорливо поцокала губами.— Адже я сюди зовсім дівчиськом приїхала. Колишній голова сам по мене на станцію прикотив. Аякже: новий агроном! Та побачив і скривився: дівчисько!

З-під капюшона Сараєву було видно тільки її ніс, рожевий, як молода картоплинка. Певно, за літо він не раз облуплювався і тепер усе ще рожевів свіжою шкірою.

— Їхали сюди, валіза вивалилася на баюрі, і всі мої книжки розсипалися. Повзаю під колесами, збираю, а він мені з підводи: «Я думав, скриню посагу везеш. А у тебе сама теорія». От через цю саму теорію і почалося у нас з ним... Торік зняли... Тепер ось сама... Коло розбитого корита... Ні грошей, ні сівозмін, самі тобі

папки з директивами... Біблія... Директиви від Луки, від Матфея...

На вододілі звернули зі шляху і їхали скошеним полем, жирно, невлад посмугованим колесами. По стерні за дощем примарно блукали силуети корів. Пастух — дід з полотняною сумкою на боці,— поклавши темні кисті рук на кінець батога, стояв край дороги в пустельній самотині верхового поля і, коли підвода порівнялась, старорежимно скинув шапку:

— Доброго здоров'ячка.

— Здрастуйте, дядьку Сергію.

— На кар'єр?

— Та ось спеціаліста везу

— Що ж... Цюкають, цюкають, сердеги,— згідливо закивав сивою бородою старий.— Звідділя чути, як стукають... Більше характером беруть...

Спершу за краєм поля висунулися сірі купи лісу, потім відкрився і яр, урвистий, повитий югою. З його затуманеного дна долинав глухий утробний стукіт. Крутими звивами ще не певної, недавно розвіданої дороги, між голих кущів і мокрих стовбурів дерев довго спускалися вниз. Кінь, присідаючи, душився в хомуті, колеса намотували на польову грязюку строкаті лапи опалого листа.

Нарешті скотилися на самісіньке дно, яке виявилось досить рівним лужком, що свіжо зеленів травою в стрімкій тіснині похмурого безлистяного лісу. Під самотньою грушею, що вибігла на галявину, диміло вогнище, височіли штабелі білого каменю, ясніли зрізами колоди, по купах ліщини, знятої зі схилу, стрибали й перекликалися сорочачі виводки. Біля вогнища на пласкому камені сидів мужик, прямо витягнувши дерев'яну куксу, заляпану вапняним місивом. Він викочував з приску лозинкою печену картоплю, стукав нею по куксі, оббиваючи золу, і, розломивши навпіл, мляво, неохоче жував. Помітивши прибулих, мужик підібгав здорову ногу, підвівся на ній, як на домкраті.

— Ну як, Бусов, піддається?— спитала Яценко.

— Та ось гриземо... Як баба сухар.— Мужик обтер з губів картопляну сажу і подивився на схил, на темну стіну лісу, звідки долинали безладні удари.— Кубів з півсотні набили. Якби погода, то й возити можна б...

Припадаючи на дерев'янку, він повів гостей ліською стежкою кудись нагору.

— Відходів чималенько,— говорив він, нахиляючись під ліщиною.— Половина йде в щєбінку.

На схилі, очищеному від чагарів і дернини, відкрилася ступінчаста виїмка, схожа на велетенські сходи. Зо три десятки жінок і дівчат, закутаних у хустки по самі очі, з голови до п'ят запорошені мучнистим порошком, що злипся під дощем, прилаштувавшись на вирубаних карнизах, лопатами й сокирами відбивали шаруваті плити й скидали їх униз. Інші підбирали уламки в ноші й спускалися з ними донизу, на дно яру.

— Ось і наш Донбас,— сказав Бусов, діставши кумачевий кисет.— Біда всього навчить.

— Ох і Донбас, хай йому грець!— кречучи, випросталася жінка з білим, замащеним носом.

Вона кинула кайло й, обсипаючи щебінку, зіскочила з карниза.

Слідом за нею полізли й інші, падаючи ниць на купу мокрої, закаляної вапном ліщини.

Сараєв підняв уламок, покрутив його в руках.

— Я на Кавказі війну воював,— сказав Бусов.— То там усі села з каменю. Снаряд не бере. Фортеці, а не хати.

— Там інший,— заперечив Сараєв.— Там піщаник.

— А це ж який?

— У вас типовий вапняк.

— То що ж, не згодиться?

— Чому ж. На господарські будівлі можна. А втім, треба дослідити лабораторно. Вапняки теж різні.

Жінки уважно стежили, як він підняв кілька уламків і загорнув їх у носовичок.

— Товаришу начальник!— гукнула з хмизу жінка з білим носом.— А що, ота цегла на погріб придасться? Хочу собі наносити, погріб підлагодити. Бо мій зовсім обсипався.

— Цілком, цілком!— запевнив Сараєв.— Що ж до відходів, то щебінку рекомендую змішувати з цементом і лити блоки.

— Воно б можна...— Бусов лизнув бік скрученої цигарки.— Якби цемент був. Пишемо, пишемо до споживспілки, а звідти одна відповідь: чекайте.

— М-да...— Сараєв, примружившись, заклопотано оглянув кар'єр.

— Нам би оце динаміту!— крикнув хтось з гурту жінок.— Бо з того каменю родити розучимося.

Жінки стримано засміялися.

— Динаміт — хрін з ним!— викрикнула дебела веснякувата дівчина в солдатському галіфе.— Ми самі динаміт. Аби тільки платили — що хочеш вивернемо. Ви там, товаришу начальник, поклопочіться, щоб грошенят підкинули. Бо голова каже, нібито наші гроші в банку арештували. Хіба вони фальшиві, чи що?

— Це тимчасово, товариші,— сказала Яценко.— І не гроші, а рахунок.

— Я в цих бухгалтеріях не розбираюся,— жорстко всміхнулася веснянкувата дівчина, дістаючи з-за пазухи люстерко в картонних палітурках. Сидячи на хмизі з прямо витягненими ногами, вона затисла люстерко носками кирзових чобіт і, поглядаючи в нього, заходилася перев'язувати хустку.

— От ще поколупаю натщесерце та й подамся до міста. Там хоч на сукню зароблю. Бо ж, дивіться, товаришу, в надстрокових штанях ходжу. У мого залицяльника відняла.

Жінки зареготали, задьористо зиркаючи на Сараєва з-під низько напнутих хусток.

— Чого, Насько, дурість перед людиною показуєш?— одвернувся Бусов.— Дурепа і є дурепа! Тьху!

— А ти, бригадире, помовч!— огризнулася веснянкувата.

— Нічого, дівчата. Якось викрутимося. Ось збудуємо нові ферми. Будинок культури закладемо...— примирливо сказала Яценко.— Ви тільки постарайтеся. З першого прибутку всім по сукні наберу. Хто працює в кар'єрі.

— Ох, та коли ж він, той рай буде!

— Слово честі, наберу. По шерстяній. При свідках кажу. Перше ж весілля в новому клубі відгуляємо.

— Нам поки хоча б рукавиці. Всі руки обірвали.

Почали спускатися в яр, туди, де курилося напівзгасле вогнище. І вже зі стежки, озирнувшись, Яценко спитала:

— А що, дівчата, обіду ще не привозили?

— Митька поїхав!— крикнула Наська.— Зустрінете на дорозі, вилайте, щоб швидше поганяв, зараза.

— Треба б тут кухню обладнати,— звернулася Яценко до Бусова.— Бо який же це обід,— поки доведе, усе розбовтає. Та й вихолоне. Поїдьте, заберіть у телятнику казан.

— Зробимо.

— І брезент з машини. Скажіть шоферу, що я наказала. На рукавиці. Самі й пошієте. А ломи я вам привезла. Тридцять штук. Вистачить?

Бусов кивнув і, обернувшись, замахав, як на курей, обома руками:

— Давай, баби-дівки! Ворушіться, рідні!

Баби знехотя, розморено підвелися з хмизу. Наська взялася руки в боки, поламала туди-сюди поперек, пішла слідом в розпоротих на товстих литках галіфе, тягнучи за собою кувалду. І враз одчайдушно-весело, з викликом, пустотливо загорлала:

С неба звездочка упанеть
Бригадиру на ремень.

Бригадир гулять поманеть
И запишет трудовень...

І, махнувши кувалдою, на дрізки розкрошила брилу плитняку, що потрапила під руку:

— Г-ех, матері твоїй...

Бусов вивантажив ломи, і, поки підвода піднімалася вгору, з дна балки, з її затягнутої пеленою дощу глибини довго чулися глухі удари лопат і обухів.

4

Уже смерком Механік дотягнув колісницю голови до ганку контори. Він шумно зітхнув, понюхав заяложений штаньми поручень і, гризнувши його своїми жовтими долотами, почав втомлено жувати відірвану тріску.

В конторі вже нікого не було. Безлюдно темніли забризкані алебастром вікна.

— Ну, що будемо робити?— Прихилившись до поручня, Яценко задумливо втупила очі в жовті штаблети Сараєва.— Що ж це ви отак... без нічого?

Сараєв ніяково посміхнувся. Він був, мабуть, справді жалюгідний у цих фасонистих вимощених болотом черевиках.

— Я, мабуть, піду...— Він подивився з-під дашка в низьке похмуре небо.— Поки ще видно...

— На п'ятигодинний ви вже запізналися. А до вечірнього ще години зо три.

— Зачекаю в буфеті.

— Які там у нас буфети...

— Так, я забув...

— Ходімте краще, я вас нагодою. Тільки спершу одведу до стайні коня. Гаразд?

— Авжеж, звичайно... Кінь теж зголоднів.— Сараєв співчутливо подивився на Механіка, який бряжчав у роті вудилами.

Яценко незабаром повернулася й примусила Сараєва перевзутися в принесені чийсь просторі, набиті соломною гумові чоботи.

Вони йшли сутінковою вулицею, пробираючись попід самими призьбами, притримуючись за ослизлі тини, щоб не посковзнутися. В солом'яних стріхах ворухився дощ, пахло мокрою злежалою соломкою. З подвір'їв джеркотів тихий гомін засинаючих гусей. Іноді за плетеною стіною сарая дзвеніло цеберко під струменями молока. Внизу на порожніх городах, неясно біліючи боками, по-дитячому прохально мукало теля.

Сараєв не любив сільських вечорів, навіть тих, підмосковних, що їх зустрічали біля багаття з гітарою. Чуже житло при заході сонця завжди чомусь навіювало на нього щемливу тугу, гостре відчуття бездомності, а ця безлюдна незнайома вулиця, що загубилася десь серед осінніх полів,— особливо. Іноді в темряві вікна, за кушниками гераньок з'являлось чиясь розмите присмерково-тъмяне обличчя чи то бабці, чи то дівчинки, і в голову лізли дивні думки про те, що ось він пройшов мимо і ніколи, до кінця своїх днів, не побачить цієї людини, як ніколи не бачив її раніше. Він стомився, зголоднів і, плентаючись за Яценко, хотів лиш дістатися до твердого сухого місця.

Яценко зупинилася перед сплетеною з лози хвірткою і, почевши Сараєва, сказала:

— Проходьте. Собак нема...

Інстинктивно втягуючи голову, Сараєв зайшов у низькі темні сіни з запахом сідала. Яценко довго вовтузилася з замком, на-решті відімкнула якісь внутрішні двері. Притримуючи Сараєва за'рукав, вона провела його в темну глибінь хати, заповнену самотнім цоканням годинника, намацала десь сірники й засвітила газову лампу на столі.

— Ну, роздягайтеся?— скоріше не запропонувала, а спитала вона.— Це моя оселя. Отже, не церемоньтеся.

Сараєв заходився стягати плащ, від якого у нього занімили плечі.

— Тут раніше була наша стара контора. Орендували в однієї старенької. А тепер оселилася я... Ви вмієте розпалювати примус?

— Спробую...— невпевнено сказав Сараєв. Підлога й дах над головою помітно поліпили його настрої.

— Спробуйте... Ось вам сковорідка. В цій шухляді сало і яйця... Я скоро повернуся...

Вона вийшла, Сараєв присів був перед лавкою з примусом, та розпалювати його не наважився: зовсім забув, як це робиться. Він відрізав шматочок сала і, з задоволенням посмоктуючи його, в самих шкарпетках пройшовся по кімнаті. На старому, заляпаному чорнилом конторському столі поторкав якісь паростки, густо пророщені в звичайній тарілці, переглянув кілька платівок, складених купкою на патефоні, про існування якого теж забув геть-чисто, потім підійшов до плетеної етажерки з «художніми» випалами на прутах. Етажерку розпирали книжки, а верхню полицю увінчували зелений бляшаний будильник і матовий гостроверхий флакончик з парфумами. Флакончик приємно й солодко пахнув, нагадавши Сараєву світло, веселий людський гомін, блискотливий біг автомобілів.

Незабаром зайшла захекана Яценко, обличчя її було мокре від дощу.

— Розійшовся не на жарт,— сказала вона й поставила на стіл пляшку «Столичної».— Їсти хочеться до смерті!

Сараєв приємно здивувався: їсти справді хотілося до смерті, і він ще дорогою думав про те, що не завадило б випити чарку. Його охопило нетерпляче збудження.

Не роздягаючись, вона розпалила примус, що весело зашумів на лавці синьою короною, і, обернувшись, спитала:

— Може, підігріємо спершу борщ?

— Угу,— співучо протягнув Сараєв.

— Нічого, що вчорашній?

— Про що мова!— нахилившись, він з тим самим муркотливим настроєм розглядав корінці книжок.

— Ніколи готувати. Варю одразу днів на три...

Поставивши на примус каструлю, вона скинула важкий, мовби скросений з толю, гримкотливий плащ, ватянку, розкутала голову і, примостившись на лавці біля грубки, по-чоловічому, нога об ногу, стягла чоботи.

— Чортові лати,— сказала вона.— Не обертайтеся, будь ласка. Я перевдягнуся.

Сараєв витягнув якусь «Агротехніку твердих пшениць» і відійшов з нею до вікна. Він почув її легкі босі кроки по підлозі, потім шарудіння суконь, які за студентським звичаєм висіли на стіні під простирадлом, чув, як вона витягла з-під койки валізу й витягла туфлі.

— Набридли всі ці ватянки й чоботи,— говорила вона у нього за спиною, квапливо роздираючи збиті коси гребінцем.— Буває, ноги просто скупають за туфлями на каблуках...

Дзенькнула пробка від парфумів, і вона сказала:

— Ну ось... Можете тепер не читати...

Сараєв закрив книжку і вдруге здивувався: перед ним після грубих своїх одєжжів постало несподівано тендітне створіння в блакитненькій горошковій сукенці, із зворушливо тонкою білою шиєю, з с'як-так, нашвидку зробленою зачіскою з світлого короткого волосся. Вона з трохи зляканою посмішкою глянула на Сараєва, ніби запитуючи: «Ну як тепер?»

— О-о!— прицмокнув язиком Сараєв.

Але в самого ворухнулося почуття поблажливості і навіть щось схоже на жалість до цього дівчиська, що вмить разом з плащем і чобітьми втратило уособлення колишньої адміністративності. Дівчині не вдалося тільки зняти з обличчя належну голові маску, що міцно прикипіла од вітрів і негоди, і повісити її, хоч тимчасово, на цвях поряд з брезентовим дощовиком.

Межа цієї маски різко ділила надвое високе чоло, проходила біля маленьких вух до підборіддя, і було незвично і навіть спершу неприємно бачити цей контраст білої ніжної дівочої шкіри і потемнілого червонясто-оливкового обличчя з ясними очима. Перед ним стояла майже школярка з колишнім, уже знайомим Сараєву лицем, що дивно старило її.

— Вам дуже личить блакитне,— промовив Сараєв.

— Давайте, давайте їсти,— збентежилася вона остаточно і святково, щасливо застукотіла каблуками високих туфель до примуса.

Сараєв допоміг нарізати огірки й помідори, знайшлася половина кавуна. Яценко поставила на стіл дві паруючі тарілки з борщем, сковорідку з ячнею, запнула вікна, і вони сіли.

— Ну?— вона глянула на Сараєва з жвавістю господині, що нарешті добралася до столу.— За що вип'ємо?

— Певно, за казійку?

— Ні... Вип'ємо за цей злощасний камінь. Щоб не розвалювався...

— За камінь то й за камінь.

Цокнулися, вона відважно випила свої півсклянки, зажмурилася, блиснувши сльозинками у віях, і квапливо штрикнула виделкою шматочок помідора.

— Коли все піде добре — поставимо там завод. Купимо каменерізну машину. Я читала — є такі.

— Це дуже дорого.

— Не завжди ж ми будемо без грошей... Їжте борщ — прохолоне... А взагалі нам обіцяли позику на будівництво. Якщо ви дасте обґрунтований висновок. Банк вимагає гарантій.

— Постараємося.

— Знаю я ці старання. Мені взагалі-то не слід було з вами цокатися.

— Не розумію.

— Через вашу тяганину. Та що вам? Над вами не капає. Всюди асфальт. Крок ступив — булочна, другий — кінотеатр. А в нас діти ходять за чотири кілометри до школи. Встають о шостій ранку і йдуть у темряві по такому болоту.

— Ага, болото у вас справді класичне. Бр-р!— Сараєв мерзлякувато пересмикнув плечима й сам розлив їгорілку по склянках.— А ви самі хіба не з міста?

— Ні, я народилася в Заволжі. В степовому радгоспі.

— І де ж болото краще?— пожартував Сараєв.

— Та й далось вам це болото. У нас там таке привілля, ви навіть не уявляєте. Одного разу, я тільки до третього класу перейшла, відв'язала чийось коня під сідлом і поскакала в степ.

Хотіла подивитися, що там за обрієм, який він є, край землі. Так нікуди й не доїхала. Все хліба та хліба.

— Ви сюди після інституту?

— Так, я з Тімірязівки.

— Це ж як, за покликом серця?

— Землю я дуже люблю. Та не так я уявляла собі справу, коли вчилася. Важко. Самі бачили. Все занедбано, особливо земля. Іноді стає сумно. У мене тато теж агроном, там, у Саратові. Відомий селекціонер, не чули, бува? Павло Григорович Яценко. Між іншим, ота книжка, що ви гортали,— його праця.

— О!

— Та не в цьому річ. Він мені казав, що ми багато шаманимо в сільському господарстві. Бубни й знахарство. А потрібне рішуче переливання крові. Потрібні серйозні державні капіталовкладення, хороші машини, шляхи, добрива, знання. Сучасний хліб треба робити серйозно, гідно людського розуму. Коли я приїздила додому на канікули, ми з ним, бувало, цілу ніч пробалакаємо. Вам не нудно? Бо я все про своє та про своє.

— Та ні. Чому ж. Але, по-моєму, це не жіноча справа — голувати.

— Чому? Жінок-голів багато. Є навіть Герої Праці.

— Мені здається, вони більше чоловіки, ніж жінки.

— Тобто як?

— Якщо кілька років отак попоходити в чоботиськах, серед трактористів та всіляких уповноважених, мало що залишиться жіночого. Я помітив, у всіх керівних жінок якісь чоловічі фізіономії.

— Зате у всіх керівних чоловіків фізіономії баб'ячі. Це я також помітила.

— Один — нуль на вашу користь!— весело засміявся Сараєв.

Він стукнув склянкою об її склянку, випив, подихав в тонкі пальці з золотим перстеньком і, закушуючи яєчнею, в свою чергу заперечив:

— Ні, справді. Адже в них мають бути родина, діти. Яюсь не в'яжеться: голова і — у неї діти. Так само не уявляю собі жінку-секретаря,— ну, скажімо, райкому — з дитиною на руках. Усякі там бюро, догани... Все це якісь солдатські посади. Тут: або — або.

— По-вашому, я теж не жінка?

— Ну! Ви ще цілком!— вигукнув Сараєв.— Щоправда, коли їхав сюди, думав, що ви — чоловік. Отакий собі з черевцем. Товариш Яценко, Збило з пантелику ваше, вибачайте, безполе прізвище.

— До речі, мене звать Тонею,— тихо, з легкою образою сказала вона.

— То вип'ємо за товариша Тоню. За милу, незважаючи ні на що, жіночну Тоню!

— Та ну вас! Ви весь час з мене глузуєте. Думаєте, я не розумію?

— Та що ви! Аніскілечки. Цілком щиро. Адже я помітив, як ви вранці плакали, коли зустрілися з шабашником. Це — вірна ознака того, що ви ще не витратили себе як жінку.

— Не вигадуйте. Нічого я не плакала. І давайте краще їсти кавун.

— Охоче! Але, даруйте, чи ви одружені?

Її маленькі вуха почервоніли.

— Нащо це вам?

— Ну... оскільки ми зачепили цю тему.

— Я ще неповнолітня. Зрозуміло?

— А ви мені подобаєтеся!— засміявся Сараєв.— Вам пальця в рот не клади. Ну, а якщо без жартів?

— Була.— Вона усміхнулася і водночас задириливо глянула на Сараєва.— Не зійшлися характером. Зрозуміло? Я сварлива і вперта. Я не жінка, а голова. Ви ж самі казали: або — або.

— А ви й справді злюка.

— Яка є.

Сараєв дістав портсигар і, мугикаючи щось під ніс, взявся закурювати. Підперши підборіддя долонями, Тоня задумливо й уважно розглядала його свіже, чисте обличчя, синю, франтівськи пов'язану краватку, білий, добре накрохмалений коміречень, стежила за його інтелігентно-гарними пальцями, що розминали сигарету. Крізь її оливкову маску голови дивилися ледь примружені втомлено-сумні очі.

— Чого так скептично?— спитав Сараєв, повиваючи себе димом, як завісою.

— Так... звикаю. Смачно пахнуть сигарети.

— Хочете?— Сараєв простягнув через стіл розкритий портсигар.

— Ні, дякую. Курити зовсім не те. Пробувала. Дим приємний тільки збоку. А втім, візьму одну штучку. На пам'ять, що в моєму домі був чоловік.

— Так-таки й не бувають.

— Уявіть собі, ні. Нема кому. У нас тут здебільшого допризовники. Он сукні ще з студентських часів висять,— вона задумливо посовала по столу шкуринкою кавуна.— Хіба що з'їжджу коли на нараду. Я — нехай уже, сама напросилася. Мені наших дівчат шкода. Гарні дівчата, а заміж вийти нема за кого.

Я їх навіть у колгоспі не дуже намагаюся втримувати. І лають мене за це, що не кажіть, все-таки робоча сила, та однаково потихеньку відпускаю, якщо попросяться. Сила воно сила, але ж не коняча. Люди ж. Ось побудуємо собі новий палац культури, купимо добрий оркестр, тоді... А знаєте що, приїжджайте до нас будувати клуб. Справді!— вона висунула в столі шухляду, вирвала з загального зошита аркуш.— Ось вам олівець, папір, давайте разом прикинемо, як би це зробити якнайкраще.

— Отак враз?

— А чого ж? Адже ви архітектор.

— Потрібен кошторис, дані про матеріали і ще багато всякого такого...

— Ось бачите, знову тяганина. Невже у вас нема ніякої фантазії?

— Фантазія має спиратися на реальний розрахунок. Я вам краще надішлю. Зроблю як належить.

— Ех ви. Дайте сюди!— вона забрала у Сараєва аркуш і зовсім по-дитячому заходилася черкати й креслити якісь лінії.

— Це що ж у вас, колони, чи що?— спитав Сараєв, зайшовши за її спину.

— Авжеж, колони. Все це колони. Багато колон, а на них, не знаю, як це по-вашому зветься... Ось так повинно бути зроблено...

— Це зветься архітрав. А над ним фриз...

— А тут ми зробимо отак... Розумієте, такі широкі крила, над усіма колонами, з ліпним листям...

— Цілий храм Афродіти!— усміхнувся Сараєв.— Лишилося тільки прикрасити фронтон вашим власним барельєфом у спадаючому вбранні.

— Будь ласка, не смійтеся! Я тільки не вмю намалювати, але я його бачу! Весь білий, легкий, сонячний, а тут ось і тут посадимо липи. Найбільше я люблю липи. А взагалі у мене тут нічого не вийшло,— вона хрестом перекреслила малюнок.— Казнащо.

— Нащо ж так! Віддайте мені цей начерк.

Він згорнув аркуш учетверо й сховав до бічної кишені, хоча знав, що цей папірець нікуди не придасться: усі ці колони й фронтони з ліпною мішурою давно вийшли з моди. Якщо вже проектувати, то треба щось сучасне: скло, бетон, лаконічні форми й лінії. І потім, невже вона гадає, що з плитняку можна збудувати щось путне? Свята простота! Хіба що корівник.

— Давайте вип'ємо за ваш храм Афродіти!— запропонував Сараєв.

— Якщо серйозно, то давайте!— вона торкнулася паленіючої шоки.— Подумати лиш, скільки сьогодні випила!

Скип'ятили чай, потім Тоня розкрила патефон, поставила платівку.

— Цей патефон мені подарували на ВДНГ. За капусту. Коли я ще була агрономом. У п'ятдесят шостому році.

З-під голки випурхнула екзотична шульженківська «Голубка». Сараєв її вже пережив, переболів нею, але тут, у сільській хаті, поряд із сковорідкою та недоїденими огірками на столі вона прозвучала несподівано свіжо й манливо.

— Хочете, потанцюємо?— запропонувала Тоня.— Щось закортіло. Не пригадаю, коли й танцювала.

*Сараєв глянув на годинник.

— Встигнете,— вона підійшла, поклала руку на його плече, і вони, звикаючи одне до одного, незграбно зробили кілька кроків.

— По суті, досить-таки вульгарна пісенька,— зауважив Сараєв.

— А мені подобається. В ній усе темно-червоне й блакитне. Захід сонця й море.

— У нас у місті її вже заялозили. Під «Голубку» продають лотерейні квитки.

— Ну й нехай! Кажуть, коли побачиш море, хоча б раз, тут житимеш за ним.

— Давайте перевіримо разом. Беріть відпустку, й майнемо в Гагри.

— Ні. Це поки що мені не з руки. Ось коли розбагатіємо, збудуємо...

— Храм Афродіти?

— Який же ви нестерпний!— порівнявшись з вікном, вона простягла руку й на ходу переставила голку. Платівка заспівала:

Когда из моей Гаваны отплыл я вдали,
Лишь ты угадать сумела мою печаль...

— Я чомусь на вас увесь час серджуся,— сказала вона, гаряче дихаючи йому в шию.

— За що ж?

— Не знаю...

Він відчував, як під долонею ходила, рухалася її гостренька лопатка, і відчував, як Тоня вся тяглася, намагаючись танцювати на пальцях. Мабуть, ця загалом банальна мелодія і справді хвилювала її, тривожила душу, і Сараєву зробилося жаль її, і навіть наринувало якесь почуття, схоже на ніжність.

— Не знаю...— повторила вона й допитливо зазирнула йому в очі.— Серйозно, приїздіть до нас будувати...

Слухаючи, Сараєв перевів погляд на її обвітрені гарячі й дуже близькі губи, які говорили щось іще про будівництво, про її плани, і раптом, враз сп'янівши, боляче здушивши її руку, поривчасто нахилився й затиснув своїми губами цей гарячий рот, що говорив так близько від нього.

— Приїду, слово честі, приїду...— квапливо, безтямно твердив він, ледве зводячи подих.— Вір мені...

...На вечірній поїзд він запізнився і поїхав перед світанком п'ятигодинним.

— Я тебе проведу,— сказала вона.

Одягалися, не засвічуючи лампи. Було чути, як на етажерці, наче вийняте серце, стукав будильник. Вона сунула босі ноги в чоботи, накинула дощовик, нічого не піддягнувши під нього, й зашаруділа папером, загортаючи штиблети.

— Ти також надівай чоботи,— сказала вона.

— Це ж чужі.

— Нічого. Адже ти приїдеш?

— Так, звичайно.

— Я дуже чекатиму. Вигадай що-небудь. Скажи, що... Ну, що ти ще не зовсім оглянув кар'єр. Або попросися в сусідній район.

Вони вийшли у двір. Було зовсім ще темно. Невидимий дощ, як і досі, ліниво булькав у невидимих калюжах. Вдалині, в полі, між якимись темними сараями світив самотній ліхтар.

— Це вікно нашої будки. Підемо просто на нього. Так ближче.

Йшли по грудкуватій, переораній землі, не бачачи ні самої землі, ані одне одного. Чоботи відразу ж обважніли. Позаду, на селі, скавчав собака — єдиний звук у цій в'язкій тиші поля.

— Ти йдеш?— спитала вона.

— Йду. Я мало не загубив чобота.

— Дай мені руку.

Вона почекала його й засунула в його рукав маленьку холодну долоньку.

— Ось так. Бо раптом здалося, що тебе зовсім нема. І не було.

Він забрав її пальці в кулак, і вони пішли, прямуючи на вогник.

Десь на півдорозі Сараєв зупинився.

— Ти біжи. Я тепер сам.

— Ні.

Він обернувся й подивився на село. Села не було. Тільки чорна порожнеча й тужливий гавкіт собаки в тому напрямку.

— Біжи.

— Ні. Не хочу.

— Змерзнеш.

— Ні! Не можу отак відразу повернутися в порожню кімнату... І потім я люблю дивитися на поїзди. Особливо вночі. Коли з вогнями.

Вона вперто потягла його за руку.

Десь ліворуч глухо зашуміло. З-за повороту показалося яскраве неблимне око. Повертаючи, вузький сліпучий промінь пронизав поле, на мить освітив білий силует церковці в тонкому прядиві дощу, замелькав по цвинтарних хрестах.

— Це твій!

Вони побігли, тримаючись за руки й гулькаючи чобітьми, промінь прожектора обдав їх колючим боковим світлом. Сараєв побачив, як між піл розхристаного дощовика часто мелькали її голі коліна.

— Я не думала... що він... так швидко...— викрикнула вона поривчасто.

Вони влетіли в гуркіт гальмуючого состава, який зупинявся на цьому роз'їзді лиш на одну хвилину. Сараєв, задихнувшись, із дзвоном у вухах, з калатаючим серцем, з останніх сил видерся на страшенно високу, прямовисну підніжку і, важко хапаючи всім нутром повітря, невидюче подивився вниз, де мала бути Тоня. Вона молотила його кулаком по чоботу й тицяла якийсь пакунок.

— Туфлі, туфлі забув,— розібрав він.— Боже мій, як усе безглуздо.

Паровоз протягло завив, будка з червоним вікном гойднулася і попливла убік. Біля його ніг замелькала розкрита Тонина голова. У світлі тамбурного ліхтаря він бачив її розгублене, запитливе обличчя, майже голі груди й нічну сорочку, що біліла між піл дощовика, який вона забула запнути. Тоня щось гукала йому, махала на себе піднятою рукою, та він нічого не зрозумів. Незабаром вона відстала й зникла за шумом коліс...

Ще оглухлий від бігу й гупання в скронях, тримаючись за поручні, Сараєв повиснув на руках над насипом, що рябо мелькав. Він ще намагався щось розгледіти позаду, але бачив тільки червонястий віконний квадрат будки, перекреслений хрестом рами й навскісним дощем. В останню хвилину йому здалося, мовби хтось зупинився проти вікна, заступивши світло. Та поїзд вигнувся, повертаючи, й вікно зникло зовсім.

— Громадянине, не дозволяється.

Сараєв втягнувся у вагон, провідник мовчки зачинив за ним двері й повернув закрутку...

Згадавши тепер, через десять років, всю цю історію, заслону багатьма іншими, що трапилися з ним пізніше, Сараєв відчував щось схоже на хвилювання. Вона тоді написала йому листа, потім через тиждень — другого. Та якось так вийшло, що він не відповів: були термінові відрядження в інші райони. Потім вона замовкла...

А незабаром трапилася нагода, і він швидко розпрощався з цим «Сільбудом».

Вже дорогою до Москви він згадав, що в кишені кинутого на квартирі рахівницького дощовика, якого він більше не надівав і разу, залишилися зразки вапняку, взятого ним для лабораторного аналізу. Він хотів був написати своїм колишнім співробітникам, щоб вони забрали ці зразки й дослідили їх без нього. Та, приїхавши в столицю, якось заморочився з влаштуванням на новому місці. До того ж незабаром з головою поринув у термінову роботу і витримав цікавий проектний конкурс. Тепер він ось уже кілька років очолює одне з творчих об'єднань Москви.

...Сараєв кутив, машинально, не дивлячись, струшував попід у тарілку з грушами й намагався не прогавити тих знайомих місць. А за вікном усе бігла, все розгорталася рівнина, сутінки синіли й розмивали безлюдне стернище, близькі від дороги скирти молодой соломи, і вже маячили на обрії перші вогні якогось сіл.

— М-да... Храм Афродіти... Де вона тепер? Мабуть, вийшла заміж за якогось тракториста... А може, просто виїхала...

Підійшов військовий, попросив дозволу сісти за його столик. Сараєв кивнув, вилив залишки вина в фужер, прополоскав рот і одвернувся до вікна. Та вже нічого не можна було розгледіти, крім відображень вагонних вікон, що бігли по узбіччю.

Щоправда, в одному місці майнуло щось, схоже на ту напівзруйновану церковцю, а незабаром за нею, далі в полі, спалахнула вогнями широких вікон якась велика будівля. Але чи те це було місце, чи те село, — Сараєв не міг би сказати напевно. Скоріш за все, залізнична станція, яких всюди понаставили останнім часом разом з переведенням південної магістралі на електричну тягу. А втім, з цією впертою дівчиною все може бути. Нічого дивного, якщо щось і нагородила...

— Що там таке? — спитав військовий.

— Так... Дивлюсь знайомі місця.

— Воювали тут?

— Та, знаєте...

— Курська дуга... А я під Ленінградом... Може, візьмемо по конячку?

— Що ж, я не проти,— сказав Сараєв, запинаючи завіску.— Однаково робити нічого.

П'ятий день осінньої виставки

Останнього погідного тижня жовтня на околиці обласного міста відкрилася сільська осіння виставка. На вулицях веселого фанерного містечка впереміж із дикторськими оголошеннями гриміли марші і ревли породисті бугаї. Трактори найновіших марок час від часу стрясали землю разом із павільйонами. Чад від них змішувався з запахом антонівки і тугої осінньої капусти. А над усім цим, у синяві сонячного вітряного неба, на високих жердинах майоріли прапори, витягуючись у один бік, як відлітаючі журавлі. І було радісно й святково від їх полум'яно-кумачевих сплесків.

На майданчиках виставки в похідних кухнях, позичених на цей випадок у місцевої військової частини, варилися кукурудзяні качани. Кришки казанів було наглухо загвинчено капловухими гайками, та навіть і вони не могли втримати аромату. Біля кухонь нетерпляче юрмилися дітки. Кухарі в білих халатах та високих накрохмалених ковпаках поважно поглядали то на водомірні трубки, то на кишенькові годинники. От хтось із них робив владний жест і вимагав відійти далі. Над булькаючим кратером казана здійснювалася хмара пари, кухар підхоплював метровою виделкою перший паруючий сліпучо-жовтий качан і, в обмін на п'ятачок, погукуючи: «Руки! Руки бережи!»— скидав його в підставлений кашкет. Який же він смачний — розпарений до баранцевої кучерявості, до золоторунного сяйва, обпікаючий руки навіть крізь ватяну шапку качан, особливо, коли його трохи посолити з баночки, що її мав при собі кожен кукурудзяний кухар!

А тим часом колгоспники показували свої досягнення під ажурними навісами павільйонів і на майданчиках для худоби. Всі вони, кого не візьми, були дуже засмагли, ніби тільки-но приїхали сюди аж із південного берега Криму. Лише на потилицях та скронях просвічувала біла шкіра після свіжої стрижки перед святом. Багато хто був у нових, незручних, наче чужих костюмах, дехто навіть при галстуках, які, щоправда, в жодного не висіли як слід, а обов'язково з'їжджали набік або ж, через слабкий вузол, відкривали під коміром верхній гудзик сорочки, що буває з городянином, коли він добряче, або, як казав один міліціонер на виставці, «неначе трохи напідпитку».

Показували вони свої досягнення мовчки, лише іноді коротко кидуючи: «Не пустуй»,— коли який-небудь хлопчик починав лізти на трактор або штурхати кукурудзяним качаном під бік кнура, що лежав у загорожі. Отак цілий день простоюючи біля своїх експонатів, вони й самі, здавалося, були виставлені для загального огляду.

Одягнена в білий халат поверх плюшевого жакета, які все ще люблять носити жінки чорноземного підступу, тупцяла біля своїх корів Онисія Квасова — вже немолода, з вузьким сухим лицем, що темніло трикутником із сіренької хустки. Це обличчя з кістлявими, обтягнутими і тому особливо обвітряними вилицями та з запалими щоками, на яких найраніше з'являлися якісь безладні зморшки, це обличчя було замкнуте й суворе. Та в ясно-сірих очах, затінених крутим надбрів'ям, прозирала дитяча невпевненість і довіра. Такі жінки здебільшого мовчазні навіть до заміжжя, більше слухають інших, а коли зрідка несподівано усміхнуться, то намагаються прикрити рот кінчиком хустинки. Та зате немає беручкіших за них у роботі, і, напевно, не буває в нашій країні гостиннішої хазяйки, коли в її хату нагрянуть або незвані гості: чи уповноважений на ночівлю, чи шофер, що заблукав по осінньому бездоріжжю, або напівзабута зовиця з дітками з далеких країв. Забігає, заметушиться нечутно по хаті — і зашумить самовар біля печі, скрикне й заб'ється зарубана курка, а з розчищеної скрині залопотять чисті мережані наволочки з простирадлами, і все це в радісно-збентеженій безмовності.

Корів у Онисії було три: Ромашка, Зінка і Лада. Лада трохи важча, солідніша — вона мати, а Зінка з Ромашкою — її дочки. Усі три були світлі на масть, кольору молока, ледь-ледь приправленого кавою. І у всіх трьох — білі панчішки на передніх ногах і білі однакові зірочки на вузьких вухастих мордах, схожих на оленячі. Схожості з оленями їм надавала ще й безрогість — і мати, й дочки були шуті. Та в крижах корови були несподівано високі й широкі, з важким, що й не підняти, вим'ям, так що якби одну з них, скажімо, перерізати впоперек, то, мабуть, ніхто не сказав би, що обидві частини належать одній і тій корові. Своїм незвичайним виглядом тварини викликали цікавість, і біля стійла Онисії завжди юрмився народ.

Коли Онисії сказали, що поїде на виставку, вона перелякано зойкнула і цілий день шкребла й чистила корів, хоч вони й так були завжди чистими. Потім іще мила їх теплою водою з дигтярним милом та оцтом, а хвости — самі китички — навіть розчісувала гребенем, так що вони зовсім хвилясто розпушилися. А приїхавши на виставку, Онисія ревниво оглянула все, що

привезли з інших колгоспів. Худоби навезли багато: з машин із заготованими кузовами зводили по дошках корів, телят, баранів небаченої породи — один лобастіший за другого, свиней усяких, та ще й з малими поросятками. Про птахів нічого й говорити: яких тільки гусей не навезли! Найбільш Онисію цікавили корови, і, правду кажучи, були серед них дуже показні й ставні. Та, повертаючись до своєї машини, яка чекала розвантаження, і ще здаля побачивши за бортовими ґратами своїх корів, вона тихо зраділа: свої завжди здаються кращими.

Поставивши корів у стійло, Онисія більше не відходила від них усі ці дні, щохвилини знаходячи собі діло. Свято святом, а й прибрати за худобою треба, і сіно в ясла підібрати, щоб не топтали даремно, і подоїти тричі, тому що для корів то й зовсім немає ні вихідних, ні свят: жени молоко, та й усе. Тому їх і показували, що кожна за раз націджувала по повній дійниці. Це якщо полічити, то діткам на цілу школу по склянці молока щодня.

Спала Онисія в галасливому, переповненому й прокуреному Будинку колгоспника, побудованому тут-таки, на краю виставочного містечка, де всю ніч горіло світло, грюкали дверима, а за хисткими тонкими перегородками на чоловічій половині перестукувалися в доміно, горласто, напідпитку, гомоніли з неодмінним лихослів'ям, реготали, тирликали на гармошці. Онисія не спала, а так, дрімала на казенній провалистій койці, соромлячись роздягнутися як слід, скинувши одну тільки жакетку та гумові чоботи. І навіть уві сні все майоріли й ляскали виставочні прапори — так вони за день намиготіли в очах.

Схоплювалася ще вдосвіта і, під поклики сторожів, що таїлися десь під навісами павільйонів, бігла безлюдними виставочними вулицями. Лада впізнавала її ще здаля, нетерпляче й радо мукала. І Онисія, теж радіючи, примовляючи: «Зараз, дівчата, зараз, рідні», — совала їм крізь загорожу шматки булки, що лишилися від вечері. У коров'ячому стійлі, де пахло худобою і сіном, де стояв ослінчик для доїння і висіли відра, їй було звично, вона почувалася тут набагато спокійніше, аніж у заїзді, і їй навіть подобалися ці вранішні й тихі години до відкриття виставки.

Тим часом починали доїти і в інших стійлах, побрязкували відра й ланцюги, дзюрчало молоко, перегукувались виставочні півні у пропахлому антонівкою та капустою синьому досвітку, і, здавалося, все було так, як на колгоспній фермі. Молоко зливали в бідони й відвозили кудись на машині. Потім по рядах розвозили сіно, і похмурий скотар, стоячи на возі, скидав дватри навильники прямо на коров'ячі голови.

Онисії завжди здавалося, що він скнара, обділяє її корів, і вона старалася крадькома висмикнуть з воза зайвий жмуток.

— Но-но!— кричав скотар, замахуючись на неї вилами.

— Скинь ще трошки,— просила Онисія.

— От я т-тобі скину...

— Насмітив тільки...

Скотар від'їжджав до сусіднього бугая, що гримотів ланцюгом за дощаною перегородкою.

Вечірне доїння відбувалося також без сторонніх, після того, як розійдеться гуляюча публіка. Зате вдень, коли виставка вивувала на повну силу, доїти доводилося на людях. Онисія сідала коло Лади, загорожу обступали цікаві. Обмиваючи Ладине велике обважніле вим'я, рожевувате, вкрите легким білим пушком, крізь який проступали блакитні набухлі вени, Онисія чула голоси:

— Дивись, доїть...

— Хлопці, ану сюди, тут доять!

Бігли дивитися дітлахи, зупинялися дорослі.

Галасливо налітала зграя десятикласниць у супроводі не менш галасливих своїх однокласників і, защебетавши: «Дівчатка, побігли. Ну що тут особливого? Не бачили, як доять корів?»— зупинялися подивитися.

— Мам, а що тьотя робить?

— Тьотя доїть молоко, Ігорьочку.

— Те саме, що в садочку?

— Те саме...

Молода жінка в блакитному шкіряному пальті, з пишною, високо збитою зачіскою підняла синка над загорожею. І круглощокій Ігорьок, одягнений у рожевий комбінезон під космонавта, заглядаючи через загорожу, за якою, запускаючи язики в рожеві гарячі ніздрі, шумно жували справжні живі корови, з якимось переляком у круглих, некліпаючих очах дивився, як Онисія «робила» молоко — те саме, що в садочку. Дивився він на Онисіїні великі червоні кулаки, які часто мелькали, піднімаючись і опускаючись, і з цих червоних кулаків, то з правого, то з лівого, у відро били короткі пругкі блискавки. Відро спочатку голодно дзвеніло, потім з'являлася біла пухирчаста шапка, цівки пробивали піну уривчастими звуками, наче били по папері.

— Мам, а коровці не болять?

— Ні, не болять...

Онисія слухала лепет малого, зворушена його цікавістю і невіданням: «Звідки ж йому знати,— думала вона.— Все пляшки та пляшки. Ох ти господи!»

Вона відставила дійницю, що тихо шипіла, дістала із своєї сумки, яка висіла на задній стіні на цвяшку, алюмінієвий кухоль, роздула піну і зачерпнула.

— Ану, випий от молочка.— Вона обтерла долонею денце і простягла теплий кухоль через загорожу.— Випий, голубчику. Свіже, з-під коровки. Найсолодше, найпахучіше.

Малий відсахнувся від простягнутого йому кукля.

— Може, він мене боїться, то ви самі... Із своїх рук. Корівка моя чиста і кухоль сполоснутий...

— Що ж це ти? Як негарно...— докоряла синові жінка.

Ігорьок ще нижче нагнув голову і раптом заревів.

— Ох ти господи...— Онисія збентежено вилила молоко назад у дійницю. Обом — і матусі, і їй — стало незручно.

— Ходімо, ходімо,— заквапилася жінка,— ми ще не бачили коників. Хочеш побачити коників?

Іноді набігали обвішані апаратами фотокореспонденти. Вони ставили Онисію між коровами, змушували обнімати Ладу за шию або ж совати їй у ніс жмутик сіна.

— Голівку отак...— фотограф брав Онисію за підборіддя і повертав голову кудись убік.— Не дивіться на мене. На корову дивіться, на корову... Ви її годуєте і лагідно розмовляєте... Дуже добре... А де ж усмішка?

Онисія слухняно повертала голову, совала Ладі сіно й намагалася усміхнутися. Та губи, як обморожені, не слухалися, і вона ще більше німіла лицем, а очі запливали сльозою від внутрішнього напруження, так що вона вже не бачила ні корови, ні фотографа.

— Дуже добре! А тепер запишемо... Отже, Онисія Квасова... так... доярка...

— Еге ж, доярка,— полегшено видихала Онисія.

— Так... Ну і як ви добилися такого успіху?

— Та як... Годуємо, доглядаємо...

— Передовий досвід, звичайно, вивчаєте...

— Та є брошурки... У нашого обліковця.

— Отже, читаєте,— підказав кореспондент. Йому, видно, дуже треба було, щоб Онисія читала брошурки, і він, не дочекавшись відповіді, щось записав у блокнот.

Онисія збентежено м'яла Ладине вухо.

— Якщо самі хочете мати фотокартки,— сказав нарешті фотограф,— можу занести.

Після доїння Онисія полоскала відро, прала цідильну наміточку, знову прибирала в стійлі, посипала мокрі місця піском, весь час боячись лишитися без роботи, тому що просто так стирчати на людях під сотнями цікавих очей було незвично.

А народ усе сунув і сунув уздовж рядів худоби, і всі неодмінно зупинялися перед трійцею Онисії.

— Петько, глянь, яке коровисько.

— Ого!

— Дай їй закурити.

— Га-га-га!

— Хлопчику, навіщо ж ти тицяєш у корову цигаркою? А ще, мабуть, піонер.

Хлопці шмигнули в натовп.

— А ви знаєте, Алло Павлівно, я цього літа була в Нідерландах. І уявіть собі — у них тільки черно-рябі. Просто дивовижно. Переїхала усю Голландію — і самі черно-рябі.

— Ці теж милі корівки. Гляньте, яке вим'я. Особливо ось у цієї. Не уявляю, як вона ходить з таким вим'ям.

— Голубонько, ви не скажете, чому вони безрогі?

— Шуті,— пояснила Онисія.

— Як це?

— Ті, що без рогів.

— Вперше бачу. Це що ж, порода така? Щось нове?

— Не знаю...— Онисії стало незручно, що вона така темна.— Так просто... Сільська...

Вона знала лише одну породу — ту, що пройшла з нею поряд через усе її життя: тягла плуг по здичавілому, забур'яненому в тяжкі роки війни полю, коли, окрім жінок та корів, не лишилося більш ніякого тягла; волочила з лісу до сільського попелища свіжозрубані колоди, з яких довкола уцілілих печей оті ж таки жінки самі в'язали вінці і закидали простінки; возила торф із болота та породіль до лікарні і з першим подихом тепла телася сама плюсклим, якимось злежалим телям, що з ним бліді безкровні діти гралися з тиждень, поки воно вчилосся вставати на нетверді копитця, а потім гралися в бабки вже його кістками.

Знала Онисія ту породу, що в голодні зими, ставши дибки, відкривши худий живіт і вискле ганчір'яне вим'я, дерлась по стіні копитами, тяглася і висмикувала заледенілу стріху повітки і не здихала, не мала права околіти тільки тому, що чула поблизу, за хлівом, метушню дітлахів, для яких вона з останніх своїх соків націджувала кухоль-два синюватого молока. Її заносили в чорні списки безпородних, звироднілих, таких, що годилися тільки на передки для кирзових чобіт, та Онисія знала, що коли оцю сухоребру, зачухану бідолаху погодувати хоча б один рік вволю, підстелити їй свіжої просяночки та не штурхати ногами, а знайти для неї кожного разу двоє-троє добрих слів, то вона незабаром забуде усі свої колишні знегоди, швидко набере тіла,

шкура її заблищить, стане як оксамит, а зморщене вим'я наллється, обважніє, і гумово випрямляться дійки. І буде вона щовечора, перед заходом сонця, протягло й грубно мукаючи по лугах, поспішати до двору, оббризкуючи нетерплячим молоком дорожню куряву і власні копита.

Такої породи і була її Лада.

Вона дісталася Онисії від Клавдюхи років із сім, а то й усі вісім тому. Тоді Клавдюха ще тільки починала доярити, а до того часу гріла воду, мила бідони, іноді підміняла когось на доїнні — привчалася до діла. Онисія пам'ятала її ще зовсім дівчинкою: худющою, безгрудою, в доточеному платтячку-недомірку, з мишачими хвостиками кісок, перев'язаних на кінцях смужечками марлі.

Коли Клавдюха почала доїти самостійно, їй зіпхнули найнікчемнішу худобину: тугодійких, битливих, застарілих ялівок. Та Клавдюха й цьому була рада. Бувало, біжить з доярками в луги, намагається не відстати від швидкої жіночої ходи, на руці піском начищена дійниця, а на дні її — окрасць хліба, щоб корови до неї звикли.

Дісталася Клавдюсі і оця сама Лада — тиха, замучена гедзями безрога худобина... Ладу безкарно били рогами, забирали з-під носа жмуток трави, вона ходила з пропоротими боками, у саднах, старалася відділитися від череди і пастися окремо, так що мимоволі була найблудливішою коровою. За це її ненавиділи пастухи і лупцювали всім, що потрапляло під руку.

А тут ще в ті роки з кормом було сутужно. Рівні, відкриті луги, з найтонкотравнішою і найпоживнішою пашею, розорювали під кукурудзу. Худоба никала по чагарниках, чекаючи, поки виросте кукурудза. І виходило, що в найтрав'янистішому місяці травні, коли до того ж і план на молокоздачу підкинули високий, годувати корів було нічим.

Саме в оцей час їхній голова Іван Тихонович і звелів підгодувати корів борошняною бовтанкою. Наказ був такий: за кожен надосний літр — сто грамів борошна. Дала корова десять літрів — маєш кіло... Дала п'ятнадцять — маєш півтора. Отака була заведена для корів відрядність; хто не доїться — той не їсть. Ну, а оскільки Лада давала не більше двох-трьох кухлів, їй нічого й не належало з преміальної оплати, запровадженої головою. Та й іншим Клавдюшиним бідолахам за їхнє недбальство теж припадало хіба що понюхати.

Бігає Клавдюха з відерцем, а надоїв ніяких. Усе, бувало, пишуть її прізвище на найостаннішому місці. Іноді підійде Клавдюха до Дошки показників, дивиться, а сама нігті гризе.

Спробувала якось Онисія Івану Тихоновичу сказати, щоб Клавдюшиним коровам борошненця додали, а він: «Ти не лізь не в своє діло. У мене план тріщить, а я тут буду з дармоїдами панькатися. Нехай вона на таких вчиться. На заводі учневі теж не одразу добрий верстат дають». Отакий суворий цей чоловік Іван Тихонович...

Того ж таки літа після зелених свят трапилася в Клавдюхи неприємність. Упіймали її на негарному вчинку. Стала підливати в молоко розведену крейду. І як вона до такого додумалася? Дійшло до Івана Тихоновича. А він одразу: «Негайно сюди Клавку! Ти що це,— каже,— робиш? Тобі колгосп діло довірив, а ти пакостиш». Та ще й судом пригрозив. Може, він і несерйозно це, про суд, тобто так тільки, налякати, ну, а Клавдюха ще більше налякалася та того ж таки вечора як пішла з кабінету Івана Тихоновича, так і не прийшла більше додому. Ні довідки, ні півдовідки не взяла, як була в самій жакетці, так і пропала. З того часу Клавдюха більше й не з'являлася в селі.

...Спитали в Онисії ненароком про Ладину породу, а вся оця історія і пригадалася їй. І довго вона ще пригадувала, звідки пішла її Лада, а заодно й багато про що інше передумала, і якось виходило, що шутими бувають не самі лише корови, а й людина теж, і всякий може тоді буцнути і відігнати від своєї череди.

Після Клавдюхи ніхто більше не хотів брати до себе Ладу. Іван Тихонович звелів списати її і одвести до районної ідальні. Пастух Сашко Севрюк побіг ловити, накинув мотузок на шию і, регочучи та зловтішаючись, надавав Ладі чобітьми під боки. Дуже вона допекла йому своєю блудливістю. Отут Онисія й відняла у нього корову і забрала собі, в свою групу. Ну й походила вона за нею, як за бездомною сиротою. Обмила застарілі струпи, помазала чистим дьогтем. Та ще залишалася після доїння в лугах, забирала з собою Ладу подалі, куди-небудь у тиче, незатопане місце поміж болітцями, де по вологих берегах виганялося високе різнотрав'я. Вдень пасла її окремо од стада, а на ніч приганяла до себе додому: то бурячка їй покрише, то пійла збере. Був у Онисії схований лантух висівок, збиралася поросся завести, та весь лантух на Ладу й перевела.

А там і в колгоспі з кормом вільніше стало, щось десь зостанеться, то й підкине Ладі. Ну й повеселіла корівка, за рік справною стала, де що й узялося: і багно до неї перестало липнути, не так, як раніше, коли закустрана ходила, та й шерсть стала коротка, а на лобі навіть завиватися почала, ще й такими вензелями, які і в перукарні не викладеш, та й сама стала ніби вища й легша, наче на каблуках почала ходити. І пішли в неї щовесни

телятка одне одного краще. І от що дивно: ніщо до неї не приставало, ніяка помісь. Батько Зінки з Ромашкою — здоровенний дурбило, темні смуги по бурих боках і роги — хоч тривідерні чавуни з печі ними виймай, прямо тигр смугастий із рогами. Та Лада вперто нічого цього не приймала, і телятка росла безрогими й світлими — точнісінько, як сама Лада. Іван Тихонович дивувався: що за чортівня, ти, каже, Онисько, якість хитре слово знаєш... На виставку послав. А тепер от фотографують, породою цікавляться. А порода одна — руками виходжена.

...Натупцявшись за день до застарілої простудної ломоти в ногах, Онисія іноді присідала на ослінчик у куточку за коровами. За огорожею пливла різноголоса публіка, гриміли музикою й піснями репродуктори, та Онисія вже нічого не сприймала, переживши в першій-таки день святкове збудження, опускала червоні вузлуваті руки, які бувають лиш у доярок і прачок, собі в пелену між колін і забувалася в непорушному спокої, а то й просто дрімала. А іноді враз починала знемагати від усієї оцієї метушні й лічити, скільки їй ще тут сидіти. І починала думати про домівку. Ввижалося їй село: білі хати по косогору, ніби хто розставив пиляні рафінадні кубики. За десять верст світить білим село, особливо тепер, восени, коли повітря ясне й холодне. Перед кожною хатою вниз, до синьої притихлої річки, забризкані опалим вербовим листям, тягнуться смужки городів: одні ще у жухлій зелені — там, де не копали картоплю, інші свіжочорні, перекопані, і по них білі краплини гусей. Вітька з Галькою тепер також копають на городі. Вітька, чого доброго, роздягнувся, чортеня, до майки, пихтить, орудує лопатою і все лає Гальку, щоб борше вибирала, бо йому не хочеться після копання ще рачкувати й допомагати Гальці збирати картоплю. Ну, а та не поспішає, як завжди, розглядає картоплини: то їй поросля ввижається, то жінка з головою, перехвачена в поясі. Та й чи багато вони накопають удвох, без неї — адже діти... А ще й перебрати треба, і просушити, і в льох засипати, та й яму на городі вичистити. Чоловіча це робота, а який з Вітьки чоловік — дванадцятий іде: як задачки пише — книжки під себе підкладає, щоб було вище сидіти... Ніяк не хоче ходити в школу, шибеняка, з ременем та з хниканням, із самого початку нахапав двійок, учителька приходила сварити. Ну, а тепер, без матері, то йому й зовсім своя воля...

— Є гаряча кукурудза! За качан — п'ятачок! За пару — гри-веничок!

— Татку, глянь, яка рогата корова.

— Яка ж це корова? Це бик.

— А що в нього в носі? Татку, що?

— Громадянине Метьолкін! Вас біля головного входу чекає дружина. Повторюю...

...І корови покинуті. Цим-то нічого. Ладі та Зінці з Ромашкою, ці при ній, доглянуті, але ж там іще дев'ять хвостів зосталося, окрім своєї в дворі. Призначили Нюрку Хмизову доглядати, та яка з тієї Нюрки доглядачка: догляне, аякже, — надоїть, за тиждень корів не впізнаєш од такого догляду, — вітер у голові. А ще ж, мабуть, днів зо п'ять сидить, із руками зв'язаними... Добре було б побігти на ярмарок, пошукати Гальці з Вітькою взуванки та ще дечого, оселедців і бубликів, а то все розберуть до закриття і поїдеш ні з чим. Скажуть, була в місті, а гостинців не купила. Добре б удвох сидіти: можна одному й одлучитися, по рундуках походити...

Буду петь да тебя целовать —
Научи на гармошке игра-а-ать!

— От я тобі подражню за вуха... подражню...

— Кукурудза гаряча! Кукурудза!

...Казала голові, Іванові Тихоновичу, щоб удвох з ким-небудь із коровами їхати. Так ні: а що ти там робитимеш? Сіно казенне, спільний скотар роздаватиме, воду теж не носити, автонапувалки по рядах пороблено, сиди собі... Тільки не дуже насидишся на людях... Попервах хоч сам Іван Тихонович заглядав, цікавився. Ти, каже, Книгу відгуків на видному місці поклади. Хай записують. Любить він, щоб записували... А вчора й сьогодні чогось зовсім носа не показував Тихонович, мабуть, загуляв із начальством, не йде, не питає... І звідки тільки народ береться: і суне, й суне. П'ятий день виставки, а він усе вирує. Це ж не жарт, кожному треба по булці та по шматку м'яса, скільки-то всього на кожний день. Людей — як мурашок, і кожному давай... А так усе гарно зроблено: павільйони — наче ті палаци чи театри, і прапори, й музика. Навіть звідси, од худоби, глянеш — і то гарно. От би Вітьку мого з Галькою сюди, надивилися б, набігалися б. А чудес усяких...

— Чи задрімала, молодице? Гукаю, гукаю...

Перед Онисією виросла грудаста постать Доньки Матюхіної, телятниці з їхнього району. Її стійло було за бугаями, з того краю рядів.

Онисія стрепенулася, підвелася з ослінчика.

— Чогось задумалася. Думки обсіли... Дома ж усе кинуте...

— Знайшла чого сумувать. Ходімо краще обідати.

Донька була без халата, у канарейковому шовковому плащі, який тісно обтягав міцну центнерну постать на коротких товстих ногах. Поверх плаща на могутніх Доньчиних грудях, як на

комоді, лежала медаль «За трудову доблесть». Донька людина була і на виставку приїхала з телятами вже втретє.

— Давай збирайся.

— Так як же ж...

— Куди вони в біса дінуться! Нагодовані, прив'язані.

Донька, зашелестівши плащем, фасонисто пройшлася по стійлу, поплескала Ладу по боках. Вона була в доброму гуморі.

— З тебе взагалі годилося б могорич. За таких корів, от побачиш, швейну машинку матимеш.

— Все смієшся.— Онисія розв'язала шворки на рукавах халата.

— А я тобі кажу: матимеш. Кращих за твоїх корів ніхто не привіз. Так що машинку гарантовано.

— Та за що ж тут машинку?

— Такса така: за перше місце швацьку, за друге — годинника, а в кого третє — тому матерії на сукню. Не віриш, спитай нашу Марію, вона вже чотири машинки одержала. Кожнісінького разу — «тулку».

— Диві. Нащо ж їй стільки. Однієї вистачить, а до неї іще б щось дали...

— Та хіба запам'ятають там, кому що раніш давали? Я й то два годинники заробила. Один продала, а оцей — ось він: цокає, голубчик! Так що давай, молодице, збирайся, в ресторан підемо.

— Куди-и?— Онисія злякалася і спинилася розв'язувати халат.

— Куди, куди... Закудкудакала, дивись, не знесися.

— Ой та ну тебе з твоїм рестораном! Таке вигадас... Я вже тут підобідала...

— Знаємо ми оці підобіди... На дзеркальце, причісуйся, а я від людей заступлю...— Донька розкинула поли плаща на гарячій пломінкій підкладці, закриваючи Онисію.— Гарний макінтошик я собі добула? На ярмарку давали.

— Дуже яскравий...

— Плювати. Хоч тепер веселеньке поносити. Найкращі роки у сірих ватянках минули... Поглянь, як міські одягаються: капелюх не капелюх, пальто не пальто. А ми хіба гірші... Брехня, от іще шпильки собі куплю. Знай наших...

— Чого тобі й не носити, ти ще молода...

— А ти яка стара!— Донька усміхнулася, оглядаючи Онисіїн коротенький плюшевий жакет, з-під якого білів оборками фартух.— Ти собі теж плаща купи. Таких тепер уже не носять.

— Це ще од весілля.

— І фартуха зніми. Бо в ресторан не пустять.

— Ой, біс тебе приніс... Не піду я нікуди... Іди сама, коли за-
кортіло.

— Я жартую. Пустять. Сьогодні наше свято. Хочеш підма-
люватися?— Донька витягла з кишені пластмасовий патрончик
з помадою й підкинула його на долоні.

— Що ти, що ти...— злякалася Онисія.

— Як хоч... А то давай, розмалюю. Дивись, котрийсь і зако-
хається. Жінчин вік — сорок літ, а сорок п'ять не біда — знов
жінка молода.

— Ой і базіка ти, Донько!

Онисія похашцем причепурилася, запнула краще, обтерла
ганчіркою гумові чоботи і, попросивши сусіда-дідка, який чер-
гував біля похмурого бугая з кільцем у ніздрях, щоб приглянув
за коровами, побігла слідом за Донькою.

Вітер виривав із хлопчачих рук різнобарвні кулі на нитках,
в очах мерехтіло від сплесків кумачу, від яблук, капусти, ко-
лосків та всяких лозунгів і діаграм, радіо грало якусь хорошу
музику, й до Онисії знову повернувся святковий настрій
і якийсь щемко-солодкий переляк.

— Вигадає ж таке — у ресторан!— захоплювалась Онисія
Донькою.

Білий ажурний, з широкими заксленими верандами на всі
боки, з фонтаном, що високо і розсипчасто бив біля входу, весь
у гірляндах різнобарвних лампочок та прапорців виставочний
ресторан дзвенів народом, як вулик під час узятку.

Онисія, не чуючи себе від якогось переляку, соромлячись
глянути по боках і бачачи перед себе саму тільки канарейкову
Доньчину спину, заглиблювалася слідом за нею у задимлений
гомін залу.

Вони пройшли до щойно звільненого столика в кінці веранди,
звідки видно було молоду соснову посадку, що підступала до
виставки.

Ніяковіючи з незвички навіть перед ресторанными стільцями,
Онисія делікатно примостилася на краєчку червоного вигнутого
сидіння і з відданістю та чуткою готовністю поглядала на Донь-
ку, ніби все її, Онисієне, життя залежало тепер тільки від
Доньки.

Зал гомонів. Як ціпи на току, стукали виделки й тарілки,
лунко, гарматно вистрілювали корки, пахло смаженою цибулею
й кавою, то тут, то там котилися вибухи сміху. Мелькали черво-
ні обличчя, які Онисія бачила немов крізь запітніле скло, — не
обличчя, а якісь гарячі плями, що поступово танули в глибині
залу в димному тютюново-цибульному тумані. За деякими сто-

ликами Онисія встигла розгледіти жінок, також розчервонілих, здебільшого в яскравих циганських хустках, зсунутих за спину або розпущених на плечах.

У багатьох на грудях поблискували медалі.

В далекому кутку залу співала одягнена в сарафан співачка. Пісня долинала уривками, і Онисія бачила тільки, як співачка розкривала рота, ніби їй не вистачало повітря.

Онисії було незвично бачити таке гомінке святкове застолля, бачити одразу стільки заслужених людей, які отак просто їли, пили, говорили й сміялися. Якби це було не в ресторані, а в простій хаті, все це схоже було б на радісне весілля. Весільної святковості всьому бенкету додавали своїм безшумним вештанням білолиці усміхнені офіціантки, всі, як одна, у блакитних кашемірових платтях і в накрохмалених фартушках. Онисія дивлялася, як вони серед отакої шттовханини вправно й легко, ніби плавали поміж столиками, несли гори тарілок та пляшок на високо піднятих тацях і при цьому усміхалися, начебто всіх знали, любили й були безмежно раді, що так багато гостей. Всі вони були гарненькі, чимось схожі у своїх чепчиках з мережива на наречених у вінчальному вбранні, і Онисії здавалося, що не оці наречені мають розносити тарілки, а навпаки, їх самих треба посадити на покуті, все подавати їм у першу чергу й кричати: «Гірко!»

Їсти Онисії вже не хотілося, вона зовсім забула про їжу і з перелякано-радісною цікавістю дивилася в зал, наче з вулиці зазірала у весільне віконце.

— Бир-бир... тир-тир,— сказала щось Донька.

Онисія, нічого не зрозумівши, розгублено усміхнулася і на знак згоди кивнула головою. Вона згоджувалася з усім, що говорила або могла сказати Донька.

Донька засміялася.

— Чого киваєш? Їсти, кажу, що будеш?

— А що ти, те і я.

— Ну то слухай. Я буду читати, а ти запам'ятовуй.

Донька розгорнула перед собою товсту папку з церати і, направляючи пальцями за вуха ріденькі завиті кучерики, почала вичитувати назви страв.

— Салат «Виставочний»... Осетрина заливна... Риба під маринадом...— Після кожної назви Донька піднімала очі й запитально дивилася на Онисію.— Та чого ти озиралася на всі боки? Ти давай слухай... От як одірвеш перше місце... Ще й депутатом виберуть... Наїздишся, надивишся...

— Та йди ти! Не кричи так голосно.

— Глянь, а он і наш Іван Тихонович сидить.— Донька поставила палець до рядка в меню і показала очима в зал.

І справді, посеред залу серед незнайомих облич видно було схожу на лантух з борошном туго обтягнуту спину Івана Тихоновича. Він розламував і апетитно висмоктував великого червоного рака, а шия Івана Тихоновича, товста і теж червона, весь час здригалася, набігаючи складкою на комір піджака. Стіл перед ним було закидано червоними шкаралупками з раків, у порожніх пляшках ворушилися і лопались окасті пивні пузири.

— А ти знаєш, з ким він сидить?— сказала Донька.

— Щось не впізнаю.

— Та з Катькою! Дронівська ветеринарша.

— І справді.

— Поглянь, поглянь, як він біля Катьки в'ється, старий хрін... Значить, так... Риба під маринадом... Не годиться, яка-небудь тріска... Салат із помідорів... Бачили ми такі... От! Ікра чорна! Ох ти, біс би його взяв!— Донька ткнула пальцем у літери й подивилася на Онисію.— Беремо, га?

— Не знаю... Як ти...

— Беремо! І шпроти спробуєм... Гуляти так гуляти!

Донька пропонувала все хитромудре: вибрала якийсь «суп піті», та ще по ромштексу з цибулею та з яйцем, та по каві з лимоном, і Онисія тільки здивовано кивала:

— Здуріла жінка! Куди одразу стільки? На великі, мабуть, гроші замахнулась.

Тим часом співачка в сарафані, виконавши іще кілька пісень, пішла в супроводі негустих оплесків, і одразу ж з-за свого столика підвівся Іван Тихонович з уламком рака в руці. Лице у Івана Тихоновича просторе, нарощене з боків і знизу, під підборіддям, і все, що містилося на ньому — і круглі, глибоко заховані очіці, і звернений уперед ніс, і наїжачена смужечка вусів,— усе було купкою розташовано на самій середині обличчя, тоді як довкола ще залишалось багато порожнього, незайнятого місця. Іван Тихонович простяг у зал руку, вимагаючи до себе уваги. Натужившись обличчям, побагровівши, він низько й хрипко заспівав, розмахуючи перед собою раком, наче диригентською паличкою:

Есть на Во-о-олге у-утес...

Онисія ніколи не бачила, щоб цей завжди насуплений, чимсь заклопотаний чоловік співав, і тепер обличчя його стало якимось незнайомим. Він співав важко, з мукою, відтягуючи донизу кутики рота,— наче не співав, а плакав,— і вона одразу ж запе-

реживала, переймаючись співчуттям до Івана Тихоновича: хоч би не збився.

Усміхаючись, із легким докором похитуючи головою, повз нього пройшла біло-блакитна офіціантка, несучи велику вазу з фунтовими антонівками. Іван Тихонович заступив їй дорогу, ще енергійніше замахав перед нею раком, запрошуючи співати разом. Але та злегка відхилилась, і Іван Тихонович, ніяково озираючись, махнув рукою й сів на стілець.

Нечутно, як тінь, до Онисіїного столика підійшла офіціантка й почала забирати на тацю брудний посуд. Онисія стрепенулася й хотіла була допомогти, але та злегка торкнулась її плеча і чистим рушничком змела крихти хліба зі скатерки. Потім поправила сільничку з перечницею, дістала з кишеньки на фартушку чисті виделки й ложки і поклала їх попарно перед Онисією та Донькою. І поки вона це робила, мелькаючи оголеними руками, Онисії було соромно й незручно, що вона сидить без діла. Вона не звикла, щоб їй отак прислужували, і, коли траплялося бувати на сільських святах, увійшовши в хату, насамперед починала помагати хазяйці.

Чекаючи, поки затихне пісня, офіціантка сперлася пальцями правої руки на край стола. У підмізинний палець туго врізалася каблучка з блакитним скельцем.

«Чиста робота,— подумала Онисія.— Нігті фарбовані». І крадькома спідлоба глянула в лице офіціантки. Глянула, не повірила своїм очам, іще раз глянула і отетеріла: «Та невже ж Клавдюха?»

— Так... Що будете замовляти?— чемно спитала офіціантка зовсім знайомим голосом, і від цього Онисії стало навіть незручно.

Донька почала називати їжу, водячи пальцем по рядках у цераговій папці, а Онисія все дивилася й дивилася спідлоба на офіціантку, що спокійно стояла поряд, і дедалі більше мовчки дивувалася: «Господи, Клавдюха! Таки Клавдюха!»

— Що тут у вас на друге?— Донька заплуталася в меню.

— На друге — лангетик, шашлички по-карськи...— з доброю послужливістю обізвалася Клавдюха.— Але краще візьміть гусятину з яблуками — це наша фірмова страва.

— Давай гусятину,— кивнула Донька.

— Що питимете? Крюшон, апельсиновий напій, соки натуральні, кава чорна з лимоном.

І знову Онисії було дивно чути, як вільно вимовляла Клавдюха хитромудрі слова. Хотілося заговорити з нею як із своєю, але щось заважало, та й сама Клавдюха чи то не впізнавала, чи то робила вигляд, що не впізнає Онисію.

“Записавши замовлення собі в блокнотик, Клавдюха забрала брудний посуд і пішла. Онисія подивилася їй вслід. Ішла вона легко, часто постукуючи тонкими каблучками білих туфель. І знову не вірилося, що це та сама Клавдюха, дочка тітки Клепихи.

— Наша,— нахилившись до Доньки, тихенько мовила Онисія.— Ми з одного села... Разом на фермі працювали.

Донька обернулася й провела Клавдюху довгим цікавим поглядом.

— Скажи на милість... Яка цяця... Чого ж не призналася до тебе?

— Може, не розгледіла,— з сумнівом сказала Онисія.— Скільки ж років минуло.

— Зазналася, мабуть...— заперечила Донька.

Онисія глянула на кухонні двері, за якими зникла Клавдюха, і сказала:

— Негаразд якось вийшло...

— Що негаразд?

— Як же ж... Ми тут сидимо, а вона прислужуватиме нам... Наче паніям. Якби не наша була...

— Ото нехай і поприслужує,— пирхнула Донька.— За со- лодким життям погналася.

— Гріх стався в неї. Вона й забігла від сорому.

— У пелені принесла?

— Та ні... Молоко крейдою розбавила.

— Ото ж і воно, дивлюсь, очі бігають.

— Судити хотіли... А була ж така старанна та розумненька. Ще дівчинкою на ферму прибилася. Дома в них таке — не приведи господи: раку ні за що вчепитися. Все, бувало, на фермі у піддувалі кормову картоплю пекла... Я їй і порадила в доярки проситися... А воно он як вийшло...

— Вона, мабуть, і тут розбавляє...

— Тихіше, он вона йде,— прошепотіла Онисія.

Трохи піднявши над чепчиком з мережива тацю з тарілками, Клавдюха знову пробиралася поміж столиками. Онисія придивлялася чекаючи. І, вже підійшовши до столу, Клавдюха зустрілася з Онисіїними очима, немов наткнулась на щось гостре.

Онисія, сама не розуміючи для чого, підвелася з стільця. Вони мовчки дивилися одна на одну, і обидві почервоніли од несподіваної зустрічі.

На розповнілому обличчі Клавдюхи малиново червонів на- помаджений рот. Вії в неї були незнайомо чорні, від куточків очей тяглися до скронь смужки, намальовані чимось зеленим, а над білим чепцем стирчала копиця різко-жовтого, теж не

Клавдюшиного волосся. Все на її обличчі було неприємно-чуже, і тільки очі, блакитненькі кружальця із здивовано розширеними зіницями, залишалися колишніми, Клавдюшиними.

— Виходить, ти тут...— Онисія перевела погляд на Клавдюшині білі туфлі.

— Та от, бачите...— Клавдюха зовсім зніяковіла, і очі її трикратно й винувато забігали.

— А я дивлюся — чи ти, чи ні... І ти, й не ти...

Клавдюха поставила тацю і, все ще палаючи обличчям, переживаючи несподівану зустріч, старанно і якось навіть урочисто розставила на столі посуд із закусками.

— Так, так...— твердила Онисія, не знаючи, що іще сказати.

— Та ви їжте, їжте,— догідливо припрошувала Клавдюха, переставляючи перед Донькою та Онисією тарілки.

Донька, стиснувши губи, одверто й неприязно розглядала офіціантку.

— Принеси-но нам шампанського,— звеліла вона.

— А й справді, випийте,— пожваввішала Клавдюха.— Свято ж! Зараз принесу...

Вона швиденько побігла по вино.

— А що?— Донька злегка підбила свої кучерики.— Нехай подивиться. А то, либонь, думає, що своєю кавою ошчасливила.

— Так, мабуть же, дорого буде?

— Плювати. Я плачу. Зараз іще й по півкіла морозива замовлю.

Запітніла пляшка з посрібленою шийкою бахнула корком з Клавдюшиних рук, ясно-золотисте вино закипіло в фужерах. Товстий, наголо оббритий чоловік, що сидів за сусіднім столиком, рипуче повернувся, коли бахнула пляшка.

— От дають колгоспнички жару! Ви з якого району?

— До нас сто верст шляхом, а там то підтюпцем, то помаленьку.— Донька випила фужер шампанського одним духом, як самогонку.

Чоловік зареготав так, що на піджаку задзвеніли медалі.

— Давай перебирайся сюди, у мій колгосп,— сказав він, одсуваючи на столі тарілки.

— Ми самі собі козаки, тільки шаблі не пристебнуті.

— Ну й жінки!

Онисія також ковтнула. Шампанське закрутило в носі, сльозю вдарило в очі. Вона взяла на виделку смагляву шпротину в зеленій мішанині з цибулі.

— Може, вип'єш з нами,— сказала Клавдюсі.

— Крапельку ковтну за зустріч,— згодилася Клавдюха і підтягла до столу вільний стілець.— Я тільки на секундочку. Бо там ще чотири мої столики.

Знову вийшла співачка, цього разу в блискучому чорному платті і в чорних рукавичках до ліктів. Позад неї стали три музиканти, одягнені в однакові білі піджаки, з чорними бантами під шиєю. Завуркотів акордеон, і один з музикантів почав постукувати чимось схожим на дитяче брязкальце з горохом.

Клавдюха побігла в кухню по обід. Донька знову розлила шампанське.

— Мені б не треба... Ще ж дойти...— опиралася Онисія.

— Годі тобі... Тримай свою марку.

Онисія сьорбнула три гарячі ложки супу і розв'язала під шиєю кінці хустки. Донька налила собі ще вина і випила до дна... Очі в неї блищали.

В глибині веранди співали щось швидке, веселеньке:

А парни все разборчивы,
Придирчивы ужасно.
И остаются у стены
Пришедшие напрасно...

Співачка, лясаючи пальцями в рукавичках, підходила то до одного музиканта, то до другого, і всі, усміхаючись їй, кивали однаковими чорними головами з однаковими проділами:

Стоят девчонки, стоят в сторонке,
Платочки в руках теребят,
Потому что на десять девчонок,
По статистике, девять ребят.

— Весела в тебе роботка,— чи то позаздривши, чи то глузуючи, сказала швидко захмеліла Донька.— З музикою.

— Ой не кажіть!— Клавдюха закрила вуха долонями.— Так за вечір наслушаєшся! Прийдеш додому, а у вухах усе музика гримить. Ми тут тимчасово, поки виставка, а в будні я в міському ресторані працюю. То там до самісінької ночі.

— Музику стерпіти можна,— сказала Донька, розглядаючи то чепчик Клавдюхи, то зелену фарбу над очима.— Я б під музику усе життя телят доглядала...

Клавдюха змовчала і, опустивши вії, почала качати по столу м'якушку з хліба.

— Піду отримаю розрахунок за столик,— сказала вона, встаючи.

— От воно як...— зітхнула Онисія.

Вона задумалася, підперши кулаками щоки.

— Ти диви! Іван твій Тихонович,— кивнула Донька.

Іван Тихонович та Катька зійшли з веранди і, обійшовши той її бік, де скраю сиділи Онисія й Донька, побрели геть од ресторану. Іван Тихонович, нетвердо ступаючи, тримав Катьку під лікоть і все говорив їй щось на вухо, зариваючись вусами в її волосся.

— Ой, комедія!— Донька мружилася на них, очі в неї світілися, як у кішки.— Пішли по малину. Кіно, та й годі!

Незабаром сусід переманив Доньку за свій стіл. Вона забрала гусятину з яблуками й пересіла. Сусід пожвавішав, покликав Клавдюху, замовив коньяку і плитку шоколаду.

— І ще що-небудь отаке...— Він помахав у повітрі рукою.— Фруктів, фруктів...

Донька п'яно реготала й подавала з-за спини сусіда знаки Онисії: мовляв, чому б не погуляти.

Онисія хитала головою і засоромлено одверталася: ох і баламутка...

Клавдюха прибрала їм стіл і принесла замовлене частування: карафку з коньяком, шоколадку і великий смугастий кавун.

Притримуючи рукою зверху, Клавдюха швидко розпанахала кавун вздовж смуг так, що він при цьому не розпався, а лише пустив рожевуваті слізки по надрізах. Та коли вона прийняла руку, кавун вмить розкрився червоною квіткою на чорній таці.

Онисія мимоволі здивувалася спритності Клавдюхи.

«Теж, видно, спритність потрібна»,— подумала вона.

Розрізавши кавун, Клавдюха знову підсіла до столика Онисії.

— То оце на виставку...

— Та все з коровами. Трьох привезли.

— Не кидаєте...

— Та куди вже тепер кидати. Тепер уже до пенсії.

— Та-ак...

Розмова не виходила. Але Клавдюха не йшла й задумано переставляла на столі порожній фужер.

— Мама твоя померла,— сказала Онисія.

— Знаю.— Клавдюха похнюпилася.

— Поховали ми її... Коло стежки до ставка поклали.

Клавдюха прикрила очі рукою, губи нервово заворушилися під долонею.

— Ну годі, годі,— теж засмутилася Онисія.— Нічого, нічого, все обійшлося... От, бачу, і одягнена, і взута. Харчуєшся тут, чи як?

Клавдюха, не відриваючи руки, кивнула.

— І то добре. Якась копійка задержиться.

— Все в мене є, тьотю Онисіє,— спалахнула Клавдюха.— І одіж, і харчі...

— Ну годі, годі...

У залі застукали виделкою по карафі.

Клавдюха здригнулася, швиденько дістала хустинку, втерлася і побігла туди, звідки кликали.

Онися бачила, як вона разів зо два проходила поміж столиками, ішла, як і раніше, легко, привітно просила, щоб дали дорогу, усміхалася і в своєму казенному біло-блакитному одязі знову була схожа на щасливу наречену.

З ресторану Онися виходила сама. Донька зосталася досиджувати з тим самим поголеним сусідом.

«Пусте все це»,— з осудом думала Онися про себе, згадуючи, як Донька виклала за обід червоненьку.

Клавдюха спочатку не хотіла брати з них грошей, говорила, що, мовляв, усе це дрібниці, не варто турбуватися, але Донька і слухати не схотіла. Вона сунула десятку в кишеню фартуха Клавдюхи і одвернулася з неприступним виглядом.

Після ресторанної димної тісноти на майдані було свіжо й просторо. Онися мимоволі затрималася на східцях. Перед нею з фонтана виривався товстий джгут води. Водяний пил від фонтана долітав аж до ганку і приємно холодив розпашіле Онисієне лице. Радіо грало «Амурські хвили», й було радісно і водночас чомусь сумно слухати цю гарну музику.

— Щось я загуляла сьогодні,— зітхнула вона і зійшла із східців.

І, згадавши по своїх корів, квапливо пішла вздовж павільйонів. Вітрини та стелажі вгиналися од усякої всячини, але вона більш ніде не затримувалася і, поглядаючи на низьке сонце, думала про те, що незабаром почнуть роздавати казенний корм і їй треба встигнути до роздачі, щоб коровам поклали сіна як слід.

Після посиденьок у ресторані думка про діло, яке її чекає,— роздача корму і вечірне доїння,— викликали в неї навіть тихе задоволення.

— Пусте все це,— твердила вона, ідучи і з докором думаючи про випите шампанське.— Цілу пенсію просиділа...

Лада ще здаля примітила Онисю і нетерпляче, радо мукала.

— Іду, йду,— озвалася Онися, зачиняючи за собою хвіртку загону і на ходу знімаючи зі стіни халат.

Сонце сіло за павільйони. Швидко вечоріло. Запалили лампочки. Народ іще поштовхався трохи і став поступово розходитися. Репродуктори оголосили про закриття виставки і змовкли. У тиші, що запала, стало чути, як на другому кінці рядів для ху-

добри скрипів віз і сердито тпрукав на коней скотар: почав розвозити вечірне сіно.

Одержавши свою частку й засипавши сіно в ясла, Онисія трохи посиділа на своєму ослінчику. Вона сиділа й прислухалася до того, як десь за виставкою, за темною стіною молоденьких сосон усе ще бурхливо і невгамовно шуміло місто: вистукували колесами трамваї, щось пихтіло й шипіло парою, а ще щось безперестану і по-бджололиному гуло — чи то від переплутаних дротів, чи то від скупчення народу.

Посидівши отак іще хвилинку, Онисія втомлено підвелася і не поспішаючи почала готуватися до доїння.

Вона видоїла спочатку Ладу, потім Зінку і вже кінчала доїти Ромашку, як раптом відчула, що за її спиною хтось стоїть. Онисія обернулася.

Спершись на хвіртку, майже невидима в затінку під навісом, стояла жінка, що, певно, давно вже спостерігала за її роботою. Онисія подумала, що це вернулася з ресторану захмеліла Донька, але жінка тихенько озвалася, і Онисія впізнала голос Клавдюхи.

— Доїте, тьотю Онисіє?— спитала вона з боязкою шанобливістю.

— Та вже кінчаю...

— А я з роботи. Думаю, дай забіжу...

Вона просунула крізь пруття руку і поворошила в яслах сіно.

— Та ти заходь,— сказала Онисія.— Я зараз...

Клавдюха несміливо увійшла в хвіртку. На ній було легке блакитне пальто і тонка павутинно-прозора косинка на високо збитому начесаному волоссі.

— Добре тут у вас,— зітхнула Клавдюха і теплим поглядом обвела немудре Онисієне господарство: відра на цвяхах, вила, випрану наміточку на мотузку коло глухої стіни.— Як добре сіно пахне...

Вона стала позаду Онисії і задумливо дивилася на її жилаві руки, що швидко мелькали під животом у корови. Колючі цівки глухо заривалися в ніжну піну переповненої дійниці.

— А хто ж іще з наших?— помовчавши, спитала Клавдюха.

— Цебто на виставці? Та хто... Іван Тихонович...

— Бачила я його. Кожен день на веранді сидить.

— Хоч упізнав?

— Упізнав! Все пропонував випити на мирову. Мовляв, сувро тоді було...

Онисія промовчала.

— А я не те що випити, а й дивитися на нього не можу,— теж помовчавши, сказала Клавдюха.— Скільки потім натерпі-

лася. І в копиці ночувала... І на вокзалі... Тоді як з дому пішла... І нянькою була, тарні ящики збивала, асфальт заливала, поки ногу смолою не ошпарила... А скільки кутків по чужих хатах та бараках перелічила. Вірите?

— Та вже ясна річ — не дома,— сказала Онисія.

— Бувало, вткнуся в подушку та й реву. Навіть матері не писала, щоб не знали, де я і що... Вас, тьотю Онисіє, теж, мабуть, лаяли за мене.

— Ну та що тепер говорити...— Онисія підвелася з ослінчика і почала цідити молоко в бідон.

Робила все з тим спокійним і впевненим умінням, з яким Клавдюха нещодавно розрізувала кавуна. І Клавдюха задивилася на Онисію. Від широкого струменя, що округло збігав з дійниці в бідон, тонко запахло теплою молочною свіжістю.

— А корівки у вас хороші,— з повагою сказала Клавдюха.

— Та це ж твоя Лада. Пам'ятаєш Ладу?

— Та невже?

— Вона, Клаво, вона.

— Ой, та яка ж вона стала. Та яка ж...

Клавдюха боязко пройшла між коровами до ясел.

— Невже Лада? Тьотю Онисіє?

— А оце от дочки її,— сказала Онисія.— Правда, схожі? Ромашка й Зіна.

— Ой, це ж треба!— не переставала дивуватися Клавдюха, поглядаючи то на корів, то на Онисію.— Ладо! Ладо!— поклікала вона, торкаючи кучерики на лобі в корови.

Лада довго обнюхувала Клавдюшину руку, тицяючись вологою рожевою губою в долоню, потім із шумом видихнула повітря і, одвернувшись, почала підкидати мордою сіно в яслах, відшукуючи якісь тільки їй відомі смачні стеблинки.

— Не впізнала,— розгублено сказала Клавдюха.— Хіба всіх запам'ятаєш... А я тоді ні крапельки собі не брала. Ну от ні півстільчки... Вірите? А Іван Тихонович як визвірився... А я ж що думала... Думала, що замірять у мене молока більше, то й борошна додадуть. Усім коровам дають, а моїм не дають. А мені самій — нащо? Скільки часу минуло, а все гірко...

— Не те важливо, Клаво, що про тебе говорять,— примирливо сказала Онисія.— А те, що про себе знаєш. Душа свята — то святий і день...

Вони довго іще сиділи в загоні на Онисіїному доїльному ослінчику. Корови неквапливо, монотонно пережували жуйку. Довкола ліхтаря перед стійлом кружляли пізні осінні метелики. Було тихо, і вони, скоряючись оцій тиші, розмовляли та кож тихенько, майже перешіптувались.

- А хто ж іще з наших?
- Та хто... Варка Зобова.
- Яка Варка?
- Та, що з висілка.
- А-а... Я ж із нею разом вчилася. У п'ятий ходили. Ти бал Теж тут, виходить...
- Еге ж, тут... З капустою...
- Хоч би глянути на неї.
- Зайди, побачишся.
- Мабуть, і не впізнаю... Скільки років минуло.
- У неї вже двоє дітей. За Пашку Калабуха вийшла.
- За Калабуха?
- А чого... Такий став парубок! Армію відслужив. Тепер у колгоспі коло моторів. Дім побудували, все пофарбовано. Добре живуть... А ще Ваньок Стукалін тут. У того просо добре вродило. І агроном з ним, ти його не знаєш, новенький він у нас... Приїжджай влітку, погостюй.
- Кажуть, тепер покращало.
- Та налагодилось... І не зрівняти, як раніше було...
- У нас тепер, либонь, павутина летить по лугах, картоплю копають...

Високо на білих жердинах дримали прапори, натомлені цілоденним лопотінням. Пересвистувалась сторожа...

Минув п'ятий день осінньої виставки:

Тече річка...

Туман, по-осінньому колючий, холодний, хапав за руки і був такий густий, що Устим не бачив навіть своєї череди, а тільки розрізняв гучне сопіння корів, що обривали траву. Парусиновий картузик на ньому став вологий і потемнів, стало сизим і гостроносе обличчя, поросле прозорою, рідкою бородою, крізь яку видно було білі гудзики на сорочці. Спираючись на батіг, Устим слухав череду і час од часу, човгаючи по траві чобітьми, не відстаючи від худоби, переходив на нове місце.

З туману випірнув Валерка, довготелесий підпасок, що за літо переріс Устима на цілу голову.

— Ото насунуло! Носа не видно.— Він потер червоні від холоду руки.

— Так воно ж Ілля мину-у-ув!— прокричав Устим з бадьорою готовністю поговорити.— Саме тепер тумани підуть.

Валерка дістав блискучого портсигара, відкинув перед Устимом кришку з трьома видавленими на ній богатирями. Той довго

длубався, намагаючись підчепити загрубілими тремтячими пальцями сигарету, але, так і не зумівши витягти її з-під резинки, махнув рукою.

— Мені ж не мо-ожна! Лікарі зовсім заборонили!

— І по чарочці не можна?

— Ні-і!— замотав бородою Устим.

— А то — є!— Валерка, хитрувато примружившись, ляснув по дерматиновій торбі, повішеній через плече.— Сьогодні ж свято. На селі гулятимуть.

— Яке свято?

— День механізатора.

— А-а... Ну-ну... А й справді: учора по радіо оголошували. Тільки мені тепер не можна. Відпився.— Устим винувато засміявся.— Все! Вибрав увесь свій ліміт. Лікарка сказала: дихати — дихай, а більше на цьому світі нічого не належить. Отак!

— А я думав, край: відкинеш копита.

— Та ні ще... Видряпався. Вважай, що весь шлунок обрізали,— засміявся Устим.— Штани не тримаються. Хоч до пупа пристібай!

Устим не говорив, а гукав до Валерки, наче до глухого. Гукав, мабуть, тому, що стояв туман, і ця непроглядна, холодна сліпота сама по собі змушувала напружувати голос, а може, кричав ще й тому, що був радісно збуджений першим своїм виходом на луги. Пролежав він у лікарні від самого квітня, забрали ще до трави, не сподівався вже й вернутися до своїх Куликів, і тепер увесь білий світ був йому як новий. Він живо відчував кризь чуткі гумові чоботи холодок мокрої трави, приємний був йому і незграбний затишок важкого брезентового дощовика із застарілим запахом псини, його радував навіть батіг, стара палиця, захопана руками до костяного блиску, що все літо простояла в кутку за піччю разом із бабиними рогаками та чапліями

— Це, каже лікарка, все од сухої їжі вийшло! Треба, каже, гаряче їсти! А де те гаряче — поле та й поле!— сміявся Устим.— Молода, хіба вона розуміє наше? Картоплі напечеш — ото тільки й погрієш живіт!

Устим лагідно дивився на Валерку, був радий і йому, і тому, що Валерці можна випити з нагоди свята.

— А й вигнався ти, як подивлюсь! Герой став! Либонь, дівок лапасеш, коли в клубі кіно крутять, га?

Валерка зачервонів одстовбурченими вухами.

— У флот підеш, згадай моє слово, у флот!

Постоявши, вони пройшли трохи слідом за чередою. Чорно-ряба корова з'явилася з туману і, витягнувши морду, задумано втупилася в Устима.

— Сорока, Сорока!— покликав він, впізнаючи корову.

Сорока потяглася до нього, обнюхала рукав дощовика, негослоно мукнула, дихнула запахом трав'яної жуйки.

— Ти ба?— щасливо здивувався Устим.— Не забула!

Він кинувся нишпорити по кишнях, звично шукаючи шкуринку хліба, а не знайшовши, погладив корові патлатого лоба, зарошеного водяним пилом.

— Виходить, ще пасешся, га, Сороко? У, дурненька! А я от, як бачиш, був відбігався... Що поробиш... Ну пасися, пасися, дурненька!

Валерка шмагонув корову батогом, та брикнула і враз щезла, розтанула в тумані.

— Не бий даремно,— докорив Устим.— Не зобиджай...

Туман раптом ожив, заворушився, рум'яно закипів, і Устим зрозумів, що зійшло сонце. Підперши груди палицею, він у легкому старечому забутті дивився в той бік. Черета також почула сонце: корови перестали скубти траву, побрели назустріч світлу, ліниво й протяжно ревучи і залишаючи на сірому росяному лузі соковиті густо-зелені смуги, і там, де щойно паслися корови, туман гостро пах худобою та молоком. Звичним вухом Устим незабаром зрозумів, що черета вийшла до річки Івиці: почувся тріскіт осоки, чвакання води під ратицями. Забираючи лівіше, щоб стати на фланзі за останньою коровою, пастухи й самі вийшли до річки, яка димним провалом позначилася внизу, під берегом.

— Ой, хто це?!

Біля води, в парному куреві неясно майнуло голе тіло, затріщали лозняки.

— Це ти, Тетяно?— здогадався Устим.

— Як же я злякалася!— озвався з кущів жіночий голос.— Думала, рибалки.

— Куди біжиш? Чи на свято?

— У Кулики. Кажуть, артисти приїдуть.

— Чого ж так рано?

— До дівчат забіжу. Плаття хочу підкоротити. Дядьку Устиме... ти б собі йшов... Буду одягатися. Валерко, чого витріщився, дурню...

— Потрібна ти мені.— Валерка, тягнувши батога, похитуючись, пішов берегом.

— То ти, либонь, пливла?— спитав Устим.— Чого ж мати не перевезла?

— З малим няньчиться.

За невидимою Івицею, за рожевою кипучою ватою плакала дитина. У її пхикання вліталася кваплива скоромовка Тетяниної матері Нюрки:

— Ну, любенький, ну, Павлусику... Та чого ж ти так? Чи зубки рижуться?

— То сама б переїхала,— сказав Устим.— Вода, певно, крижана.

— Та ну його, човна того, крутись з ним. Ще рибалки заберуть. Тут тільки під берегом глибоко й зосталося. По коліна всю річку йшла. Бр-рр!! Роса яка пекуча! Дядьку Устиме, йди вже...

— Іду, іду,— з готовністю заквапився Устим.

Він відійшов на кілька кроків. Валерка трохи далі лежав на боці, постукуючи по чоботу пужалном.

Тетяна, притискаючи до живота згорток білизни, вибралася з мокрих кущів і, біліючи округлим тілом, почала одягатися. Устим дивився, як вона, облита процідjenним вранішнім світлом, одвернувшись, накидала на шию зібрану хомутом спідню сорочку, як потім квапливо обсмикувала її, липку, непіддатливу, по мокрій спині, і дивувався з того, як швидко виросла Тетяна: чи давно бігала отакою поганулею, а вже он яка... Дивився, смиренно радіючи з Тетяниної краси, з її молоді, тільки-но розквітлої дорослості. І так поглядаючи на неї, пригадував по ній своє молоде, далеке, схоже на сон: наче й було і не було...

— Як чоловік?— спитав він, згадавши, що в цієї дівчинки вже є чоловік.— Що пише?

— Ой, та ну його! І думати не хочу. Як поїхав на цілину, то й кінці в воду. Жодного листа.

— Ще напише. Роздивиться й напише.

— Дуже треба. Мабуть, уже другу завів... А ти, дядьку Устиме, значить, знову вийшов?

— Та походжу, попасу ще трохи, поки ноги носять.

— Ішов би ти вже на пенсію. Після отакої операції.

— Дома гірше,— засміявся Устим.— А тут воля. Наче й знову жилець.

Тетяна одяглася, вив'язала косинку і заквапилась боса, розбризкуючи траву, ніби зелену воду. Спершись на палицю, Устим дивився на її строгий прямий слід у мокрій траві.

«От уже й виросла»,— думав він про Тетяну. За річкою бабахнуло. Устим стрепенувся від своїх дум, прислухався. Стріляли, мабуть, під лісом. Дуплет покотився протяжно, і Устим відчув, як постріл ударився об невидиму зараз зарічну соснову посадку, загримів по ньому лункою і бадьорою луною.

— Не інак, як у заповіднику,— кивнув Валерка, підходячи до Устима.

— Ти ба... Отже ж і заборонено, а полюють.

Незабаром із шовковистим посвистом з того боку на цей полетіли качки. Пастухи задерли голови, намагаючись за туманом розгледіти виводок.

— Чирята!— упізнав Устим, проводжаючи качок на слух довгим і жадібним поглядом. Йому було радісно, що десь іще водяться качки. І взагалі добре було бачити, чути і впізнавати в лугах усе колишнє, знайоме, що зв'язувало його з цією землею, з цим світом.

Стомившись, Устим нагріб сухої, кимось накошеної осоки, зробив копичку під верболозом, крекчучи, приліг на бік.

— Полежати, чи що... До землі, брате, гне. Біда-а. Біда-а!

Валерка виклав на осоку окраєць житнього хліба, шматок сала, великі наліті помідори, головку молодого часнику і сіль у сірниковій коробці. Потім заклопотано дістав із польової торби зелену чвертку, зубами вирвав паперову затичку, про всяк випадок, більше для годиться, простягнув пляшечку Устиму. Той, засміявшись, потряс головою.

— Мені твоєї їжі-питва не положено,— сказав Устим, виймаючи із своєї полотняної торбинки пляшку молока і міського бублика, посипаного маком.

Валерка добре ковтнув із пляшечки, скривився і поспіхом розломив помідор, що заблищав на зламі цукристим інеєм.

Ріка все ще курилася туманом, але вже просвітлілим та рідким, і посеред Івиці стало видно острів. За літо, поки Устим лежав у лікарні, острів іще більше заріс лозою, і від його нижнього кінця далеко за течією висунувся вузький піщаний язик, що розділив Івицю на два рукави.

— Он як пре,— кивнув Устим.— По-дурному. А була ж глибина, коли млин стояв. Віжками не проміряєш. Ти не застав, не знаєш.

— Та палі пам'ятаю,— сказав Валерка.— Тракторами тягали.

— А тут же раніше верби росли. От які, не обходиш. По обох берегах! Ліс! Було, посеред річки тільки небо й побачиш. Як повільно схлине, кригу знесе,— згадував Устим, поглядаючи на річку,— то тих шпаків зліталося видимо-невидимо. Усі дерева, бувало, обсядуть. Свистять, гомонять у затишку... А то цвісти почнуть пухнастими сережками. Оці самі верби. Аж дух солодкий по лугах. Бджола як полетить, як повалить! Гуде все бджолою. Тому й річку нашу Івицею назвали.

Устим почав розповідати, як любив їздити сюди з батьком по новині. Побачив себе хлопчиком, батька, стару хату свою, двір, комору, смачно пропахлу зерном, збруєю, старими кожушанками. Згадав, як батько ще звечора підкочував до комори візок,

одгвинчував гайки на осях, знімав колеса, мазав маточини дьогтем. Як потім починав вантажити мішки з житом, вкриваючи їх рядом, клав у передок кожушину, харчі, рептух з вівсом... А перед тим тиждень молотьби. На городах за левадою дочиста вимітали тік, викладали снопи, голова до голови, колоски на колоски і — давай, давай ціпами.

— Туки-туки, туки-туки...— Устим замахав батогом, зображуючи молотьбу.— Ти й не знаєш такого, га?

— Та чув...

— А-а, чув!— як дитина, зрадів Устим.— А я меншим за тебе був, років із десять було, а вже мав свій ціпок. Батько зробив! Наче й для забави, а сам тим часом уже й до роботи привчав. Давай, давай, Узьку, підбадьорює, бувало. Та по соломі не бий. Не псуй солому. По колосках старайся.

— Теж, виходить, техніка була,— усміхнувся Валерка, підчепивши складаним ножиком сіль із сірникової коробки.

— Та яка там техніка: держак та дубова битка на ремінних петлях. Ото й усе. За день так намолотишся, що й додому не дійдеш, а тут-таки в солому й ткнешся... Ні рук, ні ніг. Ну, а до млина поїдеш, отам уже воля. Це ж тепер кіно та телевізори. А тоді солодшої, як до млина поїхати, розваги й не було. Так із верб у воду настрибаєшся, аж у вухах дзвенить. А то ще коней порозпрягаємо, та всім гуртом на них у Івицю. Хто за гриву вхопиться, хто за хвоста. Шум, хлюпання, коні хропуть, гуркають нутром од задоволення, а вже нам, дітям, і зовсім... Отак...

Валерка допив, жбурнув порожню чвертку в протоку і, колупаючи в зубах травинкою, лїниво й сито запитав:

— А млин куди ж подівся?

— Та воно ж як... Усьому свій край настає. Машина в Куликах об'явилася. Машиною молоти почали.

— Дизель, чи що?

— Ні-і!— засміявся Устим.— Тоді таких іще не знали. А теж сила була. Що хочеш сип — усе перетре. Так, бувало, пихтить, пару пускає. І взимку, і влітку.

Несподівано в Куликах заграла музика, навіть видно стало, як крізь туманну імлу, десь біля клубу, дзеркально блиснула мідна труба. Валерка звівся на лікті, подивився, прислухаючись, на село.

Устим почав був іще про щось розповідати, та Валерка все поглядав на село, все наставляв у той бік вуха, з усього було видно, що йому тепер не дуже-то цікаво слухати балакучого діда, і Устим, стиха похекавши в кулак, замовк.

— Сьогодні гульнуть!— з прихованою заздрістю сказав Валерка.

— А чого ж,— згодився Устим.— На зяб зорали, діло тепер законне. Та ти теж би йшов. Я й сам попасу.

Валерка пожвавішав.

— Іди, йди, голубчику. Діло молоде. Чого мучитися.

Валерка не примусив себе вмовляти, підсмикнув халяви чобіт і, не прибравши закуски, широко рушив лугом.

— Іди, любий,— радісно проводжав його Устим.— Тепер твоя пора.

Корови, приваблені водою, усе ще никали берегом, добуваючи собі з мулу вузлувате коріння рогози, голосно чавкали ним. Потолочена рогоза запахла по-аптечному задушливо. Устим лежав на животі, дивився на Валерчину незграбну постать, що переходила сивий димний луг, на те, як сонце вже долало туман над високим узбережжям, по якому довгою низкою верб визначалися Кулики. Сонячне проміння підпало пожежею високі вікна в новому клубі, кумачем палахкотіли прапори, вивішені на білих колонах. Потім висвітлилися червоною цеглою ряди гаражів та майстерень, довгі бруски короварень, біло-срібляста водонапірна вежа, схожа на поставлену сторч гранату.

— Ну й набудували!— здивувався Устим.— Ото взялися. Ну чисто тобі місто!

Біля клубу знову заграла музика, цього разу звучали неквапливі «Сопки Маньчжурії». Устим уловлював знайомий старовинний вальс і водночас слухав, як за річкою Нюрка гриміла порожніми ночвами, грюкала сінешніми дверима.

— Зараз ми з Павлусем будемо прати.— Нюрчин голос ясно долинав крізь чутку вранішню тишу.— Сорочечку Павлусикові виперемо. Чистеньке надінемо. Мама прийде додому і не впізнає нашого Павла. І чий же це, питає, такий розумничок?

Ти-та-та...

Хо-та-та...

Во-та-та

Круг-та-та,—

задумано зітхала в Куликах басова труба.

— ...Та невже, скаже мама, це наш Павлусик такий чистенький та вмитенький?— промовляла по той бік Івиці Нюрка.

І якась висока, голосиста дудка зовсім по-людському виводила:

Ветер листвы не колы-ше-ет...

Музика солодко щеміла, сіпала й дряпала якусь ще не всохлу струнку в Устимовій душі. Він навіть зажмурився, весь обернувшись на слух, на радісно-тихе сприймання звуків. Думки

Його увесь час чомусь заглиблювалися в пережите, і Нюрчин заколисуючий голосок, проціджений туманом, такий молодий і чистий, влітаючись у плавні переливи оркестру, нагадав Устимові ті його далекі роки, коли він, уже парубком, їздив молоти на Івицю, коли випрошував у матері новішу сорочку, мастив лампадним маслом неслухняного чуба, а перед тим бігав у винополку купити на дорогу шкалик. На той час млин одійшов Куликівській комуні і заправляв ним Івашка Бобров, Нюрчин батько, бородатий, плечистий мужик на дерев'яній нозі, яку він привіз із собою після австрійського полону. Млин він віддав у комуну добровільно, і його поставили завідувати громадським помелом.

— Це ж як зберуться жінки-чоловіки по новині, як з'їдуться!— згадував Устим, поглядаючи на річку, туди, де горбився острів.— Мамо рідна! Наче ярмарок! Вози риплять, коні іржуть. Кінь чужого коня, з другого села, побачить і то цікавиться. А вже людині й зовсім цікаво: хто, та що, та звідки. Уночі під деревами багаття палять, теревені та байки правлять, чекаючи тієї своєї черги. Дівки то ще й співати почнуть. А вода знай собі шумить на греблі. Вдень і вночі. Б'є, стелеться вода в щілини, в оті заставки... І жорна: жур-жур, жур-жур... Жують жито. Теплим борошном пахне. Вже так усе припорошиться обметицею: мужики бігають — брови, картузи білі.

Пам'ятав Устим і ту колишню Нюрку, тоді ще молоду дівку, як пригощала вона помельців гарячими перепічками із спільного борошна, які сама вночі ж таки й пекла. Як приносила вона ці балабушки в решеті, прикритому рушником, аж під верби, до багаття, де пересиджували ніч мужики. Босонога, рум'яна, щойно од гарячої печі, пропахла свіжим хлібним тістом, кивком голови поправляючи темну кручену косу, Нюрка обходила всіх, примовляючи: «Їжте, їжте, люди добрі, з новим хлібом вас». До решета тяглися темні натруджені руки мужиків, розбирали хліб, натирали гарячі крайці часником і салом. «Беріть, беріть,— припрошувала Нюрка,— я ще напечу». Тягнувся до хліба й Устим, червонів і не дивився на Нюрку. І був він ладен поступитися своєю чергою, молоти найостаннішим, щоб іще отак посидіти ввечері біля вогню, дочекатися, весь умліваючи, оцього Нюрчиного нічного приходу.

Все хотів він з нею якось заговорити, але так і не зважився, так мовчки й пішов до Червоної Армії на дійсну службу.

А коли повернувся додому, Нюрка була вже засватана. Приблизився до неї Стьопка Грач з Івицьких хуторів, чорнопикий, вилицюватий хлопець з циганськими очима. Був він років на п'ять старший за Устима, меткий і самовпевнений. На той час старий

мірошник, Нюрчин батько, вже помер, і всім ділом на млині заправляв оцей самий Стьопка.

Згадується, як пробрався Устим на греблю, як лежав на чужому возі, ховався, чекав, чи не вийде Нюрка за своїм колишнім звичаєм... І справді, вийшла і знову обносила всіх перепічками, а в самої під фартухом теж наче перепічка схована. І такий відчай охопив тоді Устима, так недобре було бачити її вагітний живіт. Кинувся бігти без пам'яті, ломився крізь якісь кущі, на клапті подер гімнастерку, шубовснув по груди в торф'яне болото, потім цілу ніч пролежав у мокрій вогкій траві, в темряві, то стогнучи, то спалахуючи пекучою сліпою помстою. Тижнів зо два після того пив запоєм, а потім і сам оженився з відчаю, щоб одразу все одрубати. Уз'яв незнайому, чужу, з далекого села.

«А й було ж отаке,— подумав наче не про себе Устим без жалю й кривди.— Куди й поділося. Минуло».

Років через два в Кулики привезли ту саму машину. Тягли її зі станції на восьми волах, прикрасили портретами, березовим гіллям з червоними бантами. Поки везли селом, біля машини бігав, крутився, як дзига, підпилий Стьопка Грач, махав руками, показував, якою дорогою везти, де менше баюр, підсовував під чавунні колеса снопи соломи. Старий млин розібрали, звезли в село, зробили з нього сарай над машиною. І знову Стьопка командував: сам мітив цифрами колоди, сам знімав жорна, видавав скоби й петлі. Його й настановили потім завідувати новим млином. Пропонували йому заодно перевезти в село й хату, проте він відмахнувся, мовляв, зараз не час, головне, щоб машину пустити. Спершу Стьопка бігав до машини із заріччя, потім дедалі частіше почав залишатися ночувати, а коли приставив собі збоку комірчину, то й зовсім тижнями не ходив додому. Завелися в нього друзки-приятелі, кажуть, наче бігала в цю комірчину одна хутірська бідова жіночка. Однак усе скінчилося тим, що якимось дуже п'яного Стьопку затягло пасом і задушило приводним колесом.

Замість Стьопки призначили якогось заїжджого майстрового, і все пішло своєю чергою. Тим часом стару греблю розмило й знесло, і Нюрка з дитиною залишилася в лузі сама. Та про неї якоїсь особливої мови не було, а тільки згадали, що на тому боці залишилося десятин із дванадцять орної землі. Думали, думали, що робити з тією нивою: засівати її тепер не з руки, бо туди не стало переправи, і вирішили передати цей незручний клин на договірне користування якійсь міській артлі. А заодно передали теж наче в оренду й саму Нюрку, тому що вона стала ні те ні се...

Якось раз ще в ті роки повертався Устим з Івицьких хуторів уночі в хуртовину. Їхав зимовою дорогою по замерзлій річці, і кінь сам звернув до Нюрчиного подвір'я. Бачив, що звернув з дороги кінь, потягнув був за віжки, та потягнув якось несміливо. Все в ньому спалахнуло гарячим содомом, і він не став завертати коня, а враз, як безумний, оперіцив батоном і погнав навпростець цілиною. По глибокому снігу добрався до темного віконця. Довго стояв, обсипаний з даху сніговою заметіллю: постукати чи не постукати. І постукав... Нюрка довго не відчиняла, виглядаючи в протерте кружальце вікна, нарешті впізнала, вийшла в сніги, про щось злякано заговорила до нього, притримуючи клямку, та він, нічого не чуючи, не пам'ятаючи себе, рвонув двері і, як був, у засніженому кожусі, з мокрим лицем, згріб напівроздягнену Нюрку, що відбивалася, ступив із нею в сніги... І тут-таки, несучи її як лантух, одразу ввесь обм'якши й похоловши, відчув кризь замашну спідню сорочку твердий надутий її живіт... Холонучи, він обережно поставив її на ноги, Нюрка одвернулася, закрила обличчя долонями...

— Хоч би не пом'яти тебе здуру,— сказав він ніяково.

— Що вже м'яти...— глухо озвалася Нюрка.— М'ята. А ти йди, Узю, йди собі... Не хочу я тепер нічого...

Устим постояв, пом'яв мокру шапку.

— Переїжджала б у Кулики, чи що... До людей.

— І в Кулики твої не хочу... Іди, іди...

Разів зо два після того зустрічався Устим з Нюркою, знову вмовляв переїжджати на село. Нюрка не дивилася на Устима, мовчала. Та так і зосталася на тому боці, от уже незабаром сорок років. Мінялися всякі орендарі, переходила з рук у руки й Нюрка із своєю хатою.

— Ну гаразд, перекусили трошки,— сказав сам до себе Устим, підводячись. Він спустився до річки і почав полоскати своєю пляшечку.

Річка тим часом просвітліла, відкрилася на всю широчінь, заграла під сонцем, і на тому боці вибілилася самотня Нюрчина хата. Стало видно східці, викопані у глинястому обриві, що збігали до містків, біля яких дрімав великий, як називають у Куликах,— сінний човен. У двох правих віконцях пламеніли якісь квіти: там жила Нюрка з Тетяною. У крайньому лівому, затуляючи вибиту шибку, стояла конторська рахівниця. У цій половині в різні часи містилися всілякі городні контори. Тепер там засіло підсобне господарство глухонімих. З того боку, де казенна половина, на забур'яненому розгородженому дворі громадилися штабелі тарних ящиків, стояли плуги та вози, червонів тракторець на дутих колесах. Ближче до берега стирчала на стовпах

фанерна дошка Пошани, повернута фасадом до Івиці, а поряд із нею — фізкультурний турнік, на якому іноді забавлялися візники. Контора од самого травня була порожня, підгоспівська картопля й капуста ще не поспіли, глухонімих, щоб збирати урожай, приганяти було ще рано, так що, крім завгоспа, тут ніхто не з'являвся за все літо.

На дверях хати з'явилася жінка в солдатській гімнастерці на випуск. Це була сама Нюрка. Вона винесла з сіней дерев'яну колиску, прив'язала вервечки до турніка, потім знову пішла в хату, принесла заплакане немовля в голубенькій сорочці, поклала в колиску.

— От я тебе на сонечку поколишу, от як добре на сонечку, — співуче вигукувала Нюрка. — Чуєш, он музика в Куликах грає! Дитя втомлено квоктало, було видно, як воно задирало ніжки, хапало їх руками.

— А от на тобі цяцю! На огірочок! Погостри, погостри зубки. Бач, які вони, оті зубки, не дають спати нашому Павлусику... Болять, болять, кляті...

Присівши на колоду, Нюрка закотила рукави, почала оджимати білизну в ночвах.

— Точи, точи огірочок, — вигукувала вона, махаючи сивими пасмами в такт руху сухих оголених рук. — А я тебе поколишу.

І, зігнувшись над ночвами, затягла протягло й високо.

Голова ж моя головушка-а-а,
Голова ж моя бурлацкая-я-я,
Забурлачила ты меня, молодца,
Эх, да на чужой дальней стороне-е-е...

— Кхи, кхи... — квоктав у колисці малий.

Нюрка вийняла з мильної піни руку, оберла подолом гімнастерки, піймала кінець пояса, який волікся по землі слідом за колискою, почала колихати і знову наспівувати:

Сторона ж моя, сторонушка-а-а,
Сторона ж моя незнакомая-я-я,
Ох, да незнакомая, незнакомая,
Ой, да ни дорожки к тебе, ни тро-по-чки-и-и...

Голос її чисто і ясно перелітав тиху вранішню Івицю.

Завела ж меня, хмелинушка-а-а,
Ох, да хмелинушка, воронный ко-о-онь.

Хлопчик, не надовго притихши, почав знову однотонно, бавовито ревети.

— Та дай же мені допрати!— підскочила Нюрка, і голос її заgrimів грубо і зло, ніби й не вона тільки що так солодко й душевно наспівувала.— Наробив і не дає сполоснути.

— А-а-а-а...— трубив малий.

— От враже сім'я, бісова душа, ніяк не вгомонишся, прости ти мою душу грішну.

Нюрка квапливо почала викручувати білизну, перекладаючи викручене собі на плече.

Близько, десь за млиновим островом, знову торохнув постріл. Сонна поверхня Івиці зарябіла мальками, ніби в воду сипнули гороху.

— Чув? Будеш пхикать?— кричала Нюрка.— От прийде Мамай з рушницею, забере тебе в торбу.

Павлусь притих.

— Он, он Мамай іде!— все лякала Нюрка, розвішуючи білизну на гребені дошки Пошани.— Іди, іди скоріше, Мамаю, забори Пашку-поганця.

І справді, тим боком, берегом, відбиваючись у воді, йшов мисливець. Брів він помалу, втомлено, рушниця висіла впоперек грудей, закочені халяви болотяних чобіт товсто звисали під колінами.

— Батура йде.— Устим упізнав у важкій, вдягнутій у шкіряну куртку постаті Нюрчиного завгоспа. На поясі в нього телпалась убита качка. Було видно, як за кожним кроком мисливця мелькало світле пташине черевце.

— Здоров, бабко!— ще здаля гримнув Батура хрипким басом.— Жива?

Він заглянув у колиску, від чого Павлусь одразу ж заревів. «Ну-ну!»— цитькнув на нього Батура і пальцями показав козу. Нюрка почала трясти колиску, а завгосп, пройшовши до хати, приставив до стіни рушницю, розстебнув патронташ і разом з качкою повісив його під стріхою. Звільнившись від пояса, Батура помахав полами куртки на круглий живіт. Нюрка шмигнула в сіни, винесла великий мідний кухоль. Батура довго пив, широко розставивши чоботи, потім зняв кашкета, нагнувся і, голосно пирхаючи, вилив решту собі на шию.

— От добре!— задоволено крякнув завгосп і пройшовся двором, розглядаючи господарство.

— А це що ти тут порозвішувала?— грізно крикнув він, зупинившись перед дошкою Пошани.— Ану, зніми, зніми...

«А й справді, недобре це,— подумав Устим.— Не для того поставлено».

Скільки він пам'ятає, завжди на очах у всіх Куликів у Нюрчиному дворі метлялися пелюшки та сорочечки. Однак дітки

чомусь не виживали. Може, тому, що лікували їх усякі зайшли бабки. Уціліла лише Тетяна. Народила вона її після війни, будучи вже немолодою. У той галасливий, безладний повоєний час неділями наїжджали в заріччя міські артільники з коопторгу, цілий день лазили по Івиці з волоком, а ввечері на березі палили багаття, варили юшку, горлали пісень. Які урожаї збирали вони із свого городу, Устим уже не пам'ятає, зате після них Нюрка знову була з прибутком: народила оцю саму Тетянку. Дівчинка росла майже на Устимових очах: вчилася вона в куликівській школі, часто лишалася в нього ночувати, а напровесні, коли Нюрчину хату відрізувало повинню тижнів на два, на три, жила в них до сухого. Дівчатко було тихе, покірливе, з лиця дуже схоже на Нюрку, особливо очима, і Устим, у якого так і не народилися дітки, стрічав її як свою, пригощав то цукерками, то яблуками. А іноді тихцем від дружини купував у сільповській лавці панчохи, а то й черевики і, чекаючи з чередою в луках, коли Тетянка побіжить до школи, змушував її тут-таки на траві перевзутися в обновку...

А тепер настала черга Нюрці розвішувати внукові сорочечки...

Поки Нюрка перевішувала білизну з дошки Пошани на полу-драбки воза, завгосп оглянув зарослий бур'яном інвентар, сунувся був у розчинену повітку, де жив підгоспівський мерин, та звідти через Батурину голову вилетіла біла курка. Батура запустив у неї кашкетом, поцілив, курка, гублячи пір'я, злетіла аж на хату і довго кричала там, ходячи туди й сюди по самісінькому гребені, перелякано витягуючи шию і не зважаючи злетіти. Батура підібрав кашкета, пішов на город: Постояв, подивився на капустяні грядки, повернувся назад, застібаючи ширіньку.

— Дочка вдома?— спитав він, заглядаючи у вікна.

— Нема,— озвалася Нюрка.

— А може, вдома?

— У Кулики пішла.

— Чого вона в тебе така... небалакуча?— Батура поклацав кісточками рахівниці, вставленої замість розбитої шибки.

На селі знову заграв оркестр, завгосп приставив долоню до козирка, довго прислухався, дивився в бік клубу.

— Що в них там?— поцікавився він.

— Свято якесь...

— Гм...

Батура насунув кепку на лоба, почухав потилицю, постояв над річкою, очевидно, стараючись розгледіти, що діється в Куликах, потім підійшов до колиски, почав щось бубоніти Нюрці. Та мотала головою, розводила руками, та Батура все терся коло

неї, клав руку на Нюрчине плече і навіть хапався за поясок, яким вона гойдала колиску.

— Дістань, зроби ласку...— долинало до Устима.

Нюрка таки віддала поясок, побігла в хату і повернулася звідти запнута білою косинкою.

— Давай, не бійся... Я з ним тут побалакаю.

Вона стягла з даху повітки весло і спустилася до човна. Павлусь, мабуть, відчувши, що Нюрка кудись іде, закричав, забив ногами.

— Ух ти! Ух ти!— Батура труснув колиску.— Крикливий який! Коли штани носити будемо? Покричи мені! Враз одірву горобця, закину кішці.

Нюрка довго морочилася із замком коло човна, нарешті відімкнула, заgrimіла ланцюгом і відчалала.

— А он, дивись, курка на хаті кричить,— забавляв Батура Павлуся.— Дурепа безголова. А давай ми її з рушниць то-рохнемо.

Нюрка квапливо гребла, скреготіла веслом по борту та все оглядалася на гручу.

«Куди ж це вона,— занервував Устим, спостерігаючи з-під куща.— Хлопчика покинула. Не бачить Тетяна...»

Ближче до середини важку плоскодонку підхопило течією, почало розвертати. Нюрка метушливо совала веслом то з одного боку, то з другого, та човен не слухався, з розгону ткнувся днищем у пісок і став.

— Що там таке?— крикнув з обриву Батура.

— Та мілко тут...— озвалася Нюрка.— Зовсім води ~~не~~ стало.

Плоскодонка міцно сіла на той самий піщаний язик, що вже під водою тягнувся від острова. Нюрка вперлася в дно веслом, спробувала зрушитися, та човен не піддався.

— Треба було тобі об'їхати,— з досадою сказав Батура, гойдаючи колиску.— Живеш, а річки своєї не знаєш.

— Та я ж як швидше хотіла...

— Ти вилазь тепер, вилазь! Чого сидіти? Підштовхни її.

Нюрка підібрала поділ, слухняно полізла за борт.

— Давай повертай на мене! Куди ж ти її далі засуваєш? От дурепа! Та цить ти!— прикрикнув він на Павлуся.— Чого розкричався! Ціла твоя бабка.

Нюрка обійшла човен, вхопилася за ланцюг. Поділ спідниці вискочив із-за пояса, та вона більше не підтикала його, а мокра, розпатлана, з повислою на шиї хусткою, щосили тягла за ланцюг, загрузаючи в піску, який швидко танув під ногами.

— Погойдай його, погойдай! Чого по-дурному тягнеш?— сердився Батура, не перестаючи смикати поясок. За його спи-

ною під турніком розмашисто мелькала колиска. Павлусь, знесилившись від крику, захлинався й хрипів. Плач хлопчика ще більше сердив Батуру, і він, тупцюючи біля коліски, нетерпляче кричав, ляскаючи долонею по стегну:

— Навалюйся на ніс, підсакауй! Підсакауй, кажу... Розгой-дуй, щоб вода під днище підпирала.

Нюрка спробувала виконати те, що кричав їй Батура.

— Та не так! Не так, чорти б тебе взяли! Ти давай животом на ніс дави, а тоді відпускаяй. Ясно?

— Та я даваю...

— Ну давай по команді: раз-два, взяли! Ще раз — взяли!

— Піди сам та поскакай, — розізлився Устим і вперше за цілий день лапнув себе по кишені, машинально відшукуючи кисет.

— ...Ну, ще раз: взя-ли...

— Чи ба, як добивається! Як командує! Прямо урядник.— Устим, сердито поглядаючи на Батуру, почав стягати чоботи.— Зовсім заїздили жінку.

Він скинув дощовик, ватянку, квапливими тремтячими пальцями розстібнув на штанях ремінь.

— Почекай, за-раз!— крикнув він до Нюрки, виходячи з-за куца в самих спідніх.— Не рвися без пуття.

Його помітили.

— От-от! Помагай, старий!— зрадів Батура.— Давай, піді-пхни, а то бабка сама не подужа.

Устим поспробував ногою воду. Він не купався в річці кілька років, і навіть майнула думка, чи не розучився плавати.

— Та ти не бійся!— підбадьорив його Батура.— Тут ракові по оте саме місце...

— Не вчи, дідько б тебе взяв...— буркнув Устим.

Батурині слова «не бійся» ще більше розізлили Устима. При-тримуючись за лози, він ступив однією ногою з берега, одразу шубовснув по пояс, задихнувся з незвички від глибини, яка охопила його холодом, і трохи постояв так, зникаючи й перебо-рюючи серцебиття. Потім, ковтнувши повітря, рішуче пірнув і поплив, як і колись, наввимашки. За його головою з прилиплим до черепа сивим чубом порожньо надималися кальсьони.

— Давай, давай, старий!

Пливти до мілкого було недалеко, якихось метрів із два-дцять, але Устим швидко захекався і, трохи не допливши, спро-бував стати ногами. Однак біжучий пісок тікав з-під п'ят, швидка течія односила геть. Устим ледве був не перекинувся, та вчасно встиг ухопитися за довгі патли водоростей, що стелилися

по течії. Задираючи бороду, щоб не захлинутися, він, як риба, хапав повітря, в очах рябіло від райдужної каламуті.

«Сплохував,— з досадою подумав про себе Устим.— Зовсім нікудишній...»

Він трохи відхекався, знову поплив і, коли відчув колінами дно, встав і пішов, п'яно хитаючись, животом обриваючи трав'яні пута і тягнучи за собою мокрі хвости водоростей.

— Куди ж ти такий,— сторопіло вимовила Нюрка.— З лікарні тілечко, з-під ножа...

— Куди... куди...— огризнувся Устим.— А ти куди...

Він сердито відібрав у Нюрки весло, підважив ним носовий брус. Пісок зашипів під днищем. Вперто сопучи, світячи синіми ребрами, Устим підважував і підважував веслом, орудуючи, як важелем, човен помаленьку почав піддаватися.

— Лізь, натискай на той кінець...— звелів він Нюрці.

На вільній воді човен підхопило течією, понесло, Устим швиденько скочив колінами на носове сидіння і, загрибаючи виставленою ногою, направив човен до Нюрчиного берега.

— Гей, діду!— замахав з берега Батура.— Куди правити? Чуєш!

Устим не відповідав.

— На той бік давай!— галасував Батура.— Глухий, чи що?

— Не переч ти йому, Христа ради...— попросила Нюрка.— Перевези вже...

— Яке таке спішне діло? Либонь, по горілку послав?

— Таж причепився: дай випити й дай... Я йому: немає в мене, не варю більше. А він: на село, каже, збігай. Там, мовляв, гуляють сьогодні, у всіх є.

— Нема, та й край,— відрізав Устим.

— Коли сама варила, то й була. А позаминулого літа міліція з району налетіла... Для них, для конторських, і варила, змушували. Бувало, самі цукру привезуть, дріжджів. Давай, мовляв, займись... Їм гульба, а мені умовний рік присудили. Тепер от заклалась більше...

— Закалялась, а сама біжиш. Од дитини недужої, зовсім розуму відбігла.

— Так просить же чоловік... І відмовити не можна: вся залежна. Вже перевіз би ти мене од гріха... Я ж усе збираюся з ним про аліменти поговорити.

— Які тобі аліменти?— плюнув за борт Устим.— Дочка вже сама мати. Треба було тоді питати, по гарячому сліду.

— Люди кажуть, належить мені... Ніби за вислугу років.

— Так то пенсія належить.

— Та не знаю я, як воно називається по-конторському. Пен-

сію то й пенсію... Роки ж мої зовсім вийшли, ноги тепер не носять... Що ж я... І так усе життя безплатно. Ні копійки ламаної...

— Хіба тобі зарплату не дають?

— Та що там... Самою натурою... Овочем усяким.

— Яка ж ти все-таки дурепа!— досадував Устим на Нюрчину нетямущість.— Чого ж ти не домовлялася?

— Та що там... Живу й живу. Приїде новий начальник господарство приймати, питає: хто така? Сторожиха, кажу, тутешня. Ну гаразд, скаже, сторожуй... От тобі і весь договір... Просила Таньку написати бумагу, щоб якось поклопотати. А вона: це ж, каже, письмове підтвердження треба, що я тут працювала, довідки за всі роки. А яке підтвердження, коли й так усі знають, як я тут день і ніч кручусь... Перевіз би ти мене, принесла б йому півлітру, діло таке, не злиняю... Він людина нова, може, й підсобив би...

— Таке діло за півлітру не правлять. Прокуророві одразу й пиши. Щоб по закону.

— Ох ти, гріхи мої тяжкі...

Батура іще щось вигукував, та Устим, мелькаючи сухими ліктями, борячись із течією, вперто просував човна до Нюрчиного берега, і коли човен, нарешті, ткнувся в містки, звелів Нюрці вилазити.

— Ану, діду, йди сюди!— нетерпляче гукнув Батура.

— Іду, іду...

Устим, не гаючись, поліз нагору слідом за Нюркою. І, поки він дерся по крутих східцях, допомагаючи собі веслом, Батура стояв на березі, широко розставивши гумові ботфорти, підносячись над Івицею у всій своїй начальницькій суворості. Нюрка смиренно пройшла повз нього, забрала з колиски Павлуся.

— Ти чого ж це, га?— Батура війнув на Устима цапиним духом розпареної шкірянки.

— А що таке?

— Старий, а такий нечемний. Сказано, на той бік треба.

Устим уперше бачив перед собою незнайомо-замкнене, з багровими складками, що набігали на шкіряний комір, лице зарічного завгоспа, однак не дав собі знігитися і, сам побагровівши від одчайдушної сміливості, випалив:

— А мені, чоловіче добрий, твої слова не указ!— і для власної твердості додав:— Ясно?

— Та хто ти такий?— Батура зміряв Устима з ніг до голови.

Вигляд у Устима, й справді, був не дуже авторитетний, це він і сам за собою відчував: мокра борода звисала засмоктаною косичкою, непросохлі підштаники обліплювали тонкі голінасті ноги. Та Устим, від свідомості оцього свого невідповідного

вигляду, ще більше настовбурчився і мокрим бісом підскочив до Батури.

— Хто? Ти думаєш, якщо я з батою, то вже й ніхто? Ану, Нюрко, давай папір, буду протокол складати.

— Який іще протокол?— з Батуриного обличчя зійшла адміністративна суворість і прозирнуло здивування.

— А от знатимеш, як пропишу,— наступав Устим і, розуміючи відповідальність моменту, а також і те, що на батіг треба перти з обухом, рішуче збрехав, пристукнувши веслом об землю, ніби державним посохом:— Я, може, є депутатом райради, ясно? І маю повноваження розмовляти з кожним.

— Ох ти господи!— зітхнула Нюрка.

— Іди, іди, діду, звідси,— зареготав Батура.— Випив, чи що?

— А ти, громадяніне, не смійся!— на Устимовому запалому животі малиново проступав рубець із слідами недавніх лікарських ниток. Він підсмикнув підштаники і знову загукав:— Давай, давай, Нюрко, паперу. Писатиму, як оцей громадянин примушував на незаконні дії, самогону вимагав. А ти, громадянко, будь за свідка.

— Ну, ну!— Батура перестав сміятися.— Ти ці фокуси, діду, кинь. Не мели дурниць. Який такий самогон?

— Ану, громадянко, підтвердь,— зажадав Устим.— Давай свідчення.

— Я її на пошту з телеграмою посилав. Щоб робітників на збирання овочів давали. Скажи йому...— Батура повернувся до Нюрки.— Скажи, куди я тебе посилав?

— Устиме Йвановичу, не треба...— злякано промовила Нюрка.

— А ти мовчи, якщо дурна,— огризнувся на неї Устим.— Я от зараз міліціонера покличу. Нехай йому відповідь, за яким таким повним правом у заповідному місці дичину вбив. Он вона висить убита.— Устим показав пальцем на стріху.— Нехай дільничний міліціонер сам питає у цього чоловіка письмовий дозвіл. Він думає, якщо на цьому березі, то з ним і не справляється? Це тобі не кріпаччина, беззаконня чинити.

При згадці про качку Батура зовсім притих.

— Та ну вас усіх до біса!— сплюнув він.— З дурнями зв'яжися — сам дурнем будеш. Іди, діду, проспийсь...

Батура пройшов до хати, зняв із цвяха патронташ, почав підперізуватися. Обличчя в нього було похмуре й суворе, ніби свідчило, що більше він не дозволить на свою адресу дурних жартів.

— На тому тижні почнемо возити капусту,— крикнув він

Нюрці тоном господаря.— Ти тут того, готуйся... Хоч контору прибори.

Завгосп перекинув через плече рушницю і пішов до городів. Нюрка з Павлусем на руках запобігливим біжком поспішила за ним слідом.

— Зроблю, Захаре Степановичу... Все зроблю...

— Та рам'я своє, дивись, не розвішуй. Розвела срамоту. І щоб усякі сторонні,— він кивнув у бік Устима,— не валандали по території... А то, мабуть, всю капусту розікрали, депутати оці...

— Все цілісіньке...

— Та ти хоч наглядаєш?

— Наглядаю, Захаре Степановичу, як не наглядати?..

— Либонь, і носа не показуєш.

— Позавчора дітлахи пустували, то прогнала... А так бог милував...

— Милував! Дивись у мене.

Він поправив на плечі рушницю і не поспішаючи пішов, оглядаючи інвентар та будівлі, удаючи, що зовсім нічого не боїться і йде тільки тому, що немає часу базікати з усякими стрічними.

— На все добре, Захаре Степановичу,— хитнулася разом з Павлусем у поклоні Нюрка.— Ви вже не турбуйтеся.

Устим відійшов до берега, сів, звисив ноги з обриву і, все ще не прохоловши від перепалки, дивився в куликівські луки. Сонце вже добре припікало, череда, напасшися, мирно полягла.

З Павлусем на руках боязко підсіла Нюрка. Вона довго скоса розглядала Устима, його немічну худобу, і в її облутаних зморшканими очах світилася сумна материнська стурбованість. Багато років вона не бачила його отак близько і тепер майже зовсім не впізнавала.

— Ти назад на човні їдь,— сказала Нюрка.— Не пливи більше... А Танька повернеться, то й прижене.

— Гаразд...— кивнув Устим.

— Як же ти схуд, вихворів... А я, Узю, хотіла тоді поїхати до тебе в лікарню. Вже й сирку дістала. Думала, навідаю, а то, може, й не побачу більше... Та от не поїхала, грішна...

— А, пусте... Про що тепер говорити...

Вони напружено замовкли. Павлусь добродушно сопів на її руках, пручався і все хотів ухопити Устима за лікоть. Устим довго непорушно дивився на лугову рівнину, потім перевів погляд на село, почав дивитися, як і хто встиг перебудуватися за це літо і скільки ще хат під соломою. Старих хат майже не лишилося, все більше під шифером та під бляхою, а в одному міс-

ці, у щербині між вербами, ніби вставний зуб, блищав під сонцем навіть цинковий дах.

«Зажили люди»,— заспокоюючись, порадів Устим, дивлячись на помолоділе село, і враз гостро відчув, що незабаром йому вже не ходити по куликівських вулицях, пб оцих лугах... Все залишиться: і хати, і річки, і корови... Будуть жити інші люди... Тетяна, Валерка, Павлусь... Тепер усе це їхнє...

«Нічого, тепло ще потримається,— втішав себе Устим, думаючи, що, поки постоїть тепло, поживе і він.— Осінь, може, буде погідна. До покрови ще он скільки... Бувають роки, що стоїть і стоїть тепло... Ну, а що ж, коли покрови... Дровець нарубати та піч натошити...» І він, сидючи в якомусь нетутешньому забутті, став прикидати, як буває, коли впадуть заморозки. Згадав біле святкове світло за морозними вікнами, скрекіт сороки на гребені повітки, пахучу сухість сінних скирт під шапкою першої поросі, м'яке тепло вперше взутих валянок... І виходило, що після покрови теж буває добре...

— Ну, мені, однак, пора...— опам'ятався Устим.— Незабаром доїти прийдуть.

Він підвівся, підібрав із землі весло.

— Прощай, Ганно,— сказав він із стриманою серйозністю і, не дивлячись на Нюрку, почав спускатися по східцях.

На містках він відімкнув ланцюг, став у човен, відштовхнувся. Човен одразу ж підхопило течією, та Устим, стоячи на весь зріст, напружившись, повернув його і погнав на середину, об'їжджаючи острів.

— Заходь коли...— якимось не своїм голосом несміло гукнула йому вслід Нюрка, що зосталася сидіти на обриві.

Устим не відповів. Чи то не вважав за потрібне відгукуватися на пусте, а може, й не розібрав Нюрчиних слів, тому що в Куликах знову загриміла музика.

Грали щось веселе, до танцю.

І відпливають пароплави, і зостаються береги

1

Після того, як весняні шквалисті вітри розженуть залишки криги і острови одягнуться в зелень, сюди починають часто навідуватися гарно обладнані багатопалубні теплоходи — одні з боку Свирі, інші од Витегри і Повенця. У широко розчинені вікна кают враз свіжо й владно дихне великою водою, і пасажи-

ри висиплюють на палубу милуватися Онегою, дивитися, як сонце, пірнувши, біжить десь зовсім близько за краєм води, розбуджуючи сонні хмари й саму воду чуткими сполохами. У розпал білих ночей видно далеко навкруги: і кола від тихих сплесків риби, і примарні гриви даленіючих берегів, і те, як за кормою через вогнисту присмирілу гладінь тягнеться зорана кораблем фіолетова дорога. Каютні люстри погашено, залишено тільки сигнальні ліхтарі на щоглах, глухо бурчать могутні дизелі, і здається, ніби корабель не просто пливе своїм звичайним рейсом, а обережно пробирається в самісіньке серце чуткої північної ночі. І все ширяють позаду невсипущі чайки, летять за теплоходом від самісінької Витегри або Петрозаводська, кружляють мовчки, без звичайного денного галасу, ніби і вони не зважуються порушити нічне таїнство води й неба.

А вранці Онегу вже не впізнати: прокинулась, зашуміла, заходила широкими розмашистими валами. Під засвіжिलим вітром поривчасто летять тугі грудисті хмари. Вони народжуються десь в одній точці горизонту і, розтягнувшись на увесь небосхил лебединими ключами, знову злітаються по другий бік у густу сивіючу зграю. Хмари випереджають теплохід, тінями накривають стрічні острови, і вже можна розгледіти, як на одному з них встають нерукотворним дивом сивочолі хмари. Острів невисокий і безлісий — вузька, ледве помітна смужка землі над спіненними водами, і здається, ніби храми виростають, встають з наростаючих валів, аж із глибини бурхливої Онеги. Тепер уже й простим оком видно, як багатоярусні шатра та маківки церков чутко відгукуються на переливчасту гру вітряного неба. Зруби то золотяться струменіючим повітрям, то, коли набіжить хмара, знову строгішають, ховають свою хвилину усмішку в сувору сивину.

Теплохід, розвертаючись, підбігає по широкому півколу, бадьоро трубить бархатистим покликом — вітає острів, і чекаєш, що от-от стрічний град гуркне у відповідь запальними гарматами та вдарить у веселі дзвони...

Та острів мовчить, сірі храми-тереми, не помічаючи білопалубного гостя, в задумі дивляться понад його щоглами у якусь далеку далечінь, і німують їх розіп'яті часом дзвони... І, скоряючись цьому безгомінню давнього погоста, що вже підніс стіни над кораблем і розсікає маківками табуни хмар, які насідають на нього, поступово вщухає метушливий гомін на палубах. Пасажири мовчки скупчилися біля правого борту, клацають фотоапаратами, похапцем ловлять у біноклі й димчасті окуляри берег, що набігає.

А судно тим часом, спинивши машини, безшумно наближа-

ється до пристані, матроси в'яжуть чалки, налагоджують трап, і публіка нетерпляче вихлюпує на дебаркадер. Збігають сходнями смугасті піжами, строкаті куртки з капюшонами і без капюшонів, молодецькі круглоплечі светри, шумно шелестять болоньї... По довгих містках, вистелених на сваях від пристані до берега, над зеленою застоюною водою, над осокою сходять на острівну твердь і з виразом добропристойного розчулення починають озиратися кругом.

Рейсовий масовик-вітівник наказує всім чекати тут, на березі, а сам заклопотано і з знанням справи біжить на гору до музейної конторки — домовлятися про екскурсію. Знічев'я публіка розбрєдається по березі, читає всякі написи й покажчики, розглядає причалені тубільні човни або просто дивиться, як б'ється втомлена озерна хвиля об дрібне берегове каміння.

Неподалік у затінку від лозняка видно свіжу глину, змішану з камінцями. Час від часу над купою викинутого ґрунту злітає лопата, і з неї зриваються й летять у куці млинчасті шматки. Бредуть дивитися, що там таке, і, обступивши яму, з цікавістю заглядають всередину: через музейні храми все на цьому острові набуває особливого смислу й значення. В ямі, вже викопаній метрів на два в глибину, мелькає денце суконного флотського кашкета, обсипане глиною. Сіра сорочка, висмикнута з штанів, мокро темніє на спині. Ґрунт кам'янистий, копати його важко, жовті стіни до самого дна зяють заглибинами від вивернутого каміння. Коли лопата натикається на черговий камінь і починає скреготати, публіка зацікавлено схиляється над краєм, стараючись дізнатися, що за камінь, чи великий і чи не можна що-небудь порадити.

— Підрий, підрий його спочатку...

— Та не так, ну навіщо ж...

— Нічого... Не звикати,— долинає голос знизу.— Діло невелике.

— А чи немає лома? Ломом куди зручніше. Ломом підчепити можна.

— Ми його й так визволимо, отак... Не великий пан.

Чоловік у ямі, якого дуже тішила така увага, азартно поплює на долоні і кожного разу, налягаючи на лопату, якось шалено харчить горлом, разом видихаючи з себе повітря.

— Що тут таке?— Це набігає нова партія цікавих.

— Щось копають...

— А ви знаєте,— зауважує солідний на вигляд чоловік з корбкою доміно в піжамній кишені,— минулого літа я був у Керчі, то там теж копали і знайшли старовинний посуд. Казали, що дуже цінна знахідка.

— З монетами?

— Ні, монет не було. Просто посуд. Але йому дві тисячі років. Я сам бачив: дуже добре зберігся.

— Воно-то так, але там було колись грецьке місто.

— А тут також місце історичне.

Нарешті камінь вивернуто, чоловік піднімає його на груди і, обсипаючи себе глиною, виштовхує на бруствер. Якийсь хлопчик у блакитній матросочці і з біноклем на шиї (юний землепрохідець) зііз на купу глини і, присівши навпочіпки, намагається зазирнути звідти в яму.

— Вовику, Вовику!— лякається його бабуся, дама, що іще добре збереглася, в темних окулярах і закороткій спідниці.— Зараз же зііз!

— Я теж хочу дивитися!— надимає губи Вовик.

— Не вигадуй. Ти ж упадеш туди.

— Ні.

— Присиплю землею, то...— застерігає голос знизу.— Або лопатою зачеплю.

— От бачиш! Я ж кажу, не підходь близько!

— А навіщо він копає?— допитується малий.

— Ти ж чув, дядя шукає історичні знахідки.

— А які вони, ці знахідки?

— Всякі...

— Ну, бабуся!— вперто канючить малий.— Які всякі?

— Перестань, будь ласка! І не брудни рук.

Чоловік у ямі випростується, зсуває кашкет на потилицю, відкриваючи невелике безброве лице з дитячим кирпатим носом. З-під засмальцьованого околиша мічманки, підпертої широко відстовбурченими вухами, густо котяться горошини поту, заплаутуються у давно неголеній, подекуди сивій стерні, кризь яку прозирають темні завітрені вилиці.

— З якого теплохода?— цікавиться він і жваво перебігає очима навислу публіку.

— З «Ивана Сусанина».

— Еге ж!— киває він, і на лиці його, схожому на лице дитини, яка враз постаріла, загорається приязнь.— А я слухаю — гуде наче він, «Иван Сусанин». А воно й справді він... Цигарка знайдеться?

Йому простягають одразу кілька пачок. Чоловік поспіхом обтирає руки об холоші і незграбними короткими пальцями, напружившись від незручності, бере в кожного по одній. А з останньої пачки висунуту сигарету бере делікатно витягнутими губами...

— Із Москви, виходить...— говорить він у ніс, і сигарета

тремтить у його дерев'яно-занімілих губах.— Це добре! Так, так! То аж із Москви йдете?— дивується він і тут-таки згоджується:— Місця у нас цікаві, і малому розвага.

Він ляскає себе по кишнях, вишукуючи, де сірники, та хтось уже черкає запальничкою і опускає вогник у яму. Чоловік квапиться дотягтися до запальнички, ніяк не попаде сигаретою у вогник, і вуха його ворухаються щоразу, коли він затягується. Нарешті прикуривши, він розслаблено присідає навпочіпки і вдячно кліпає очима, що сльозяться від диму та незручної пози.

— Тільки вам треба йти до погоста, до церков,— каже він, окутуючись димом.— Бо моє діло найзвичайнісіньке і ніякого тут для вас інтересу. Якщо по-хлотському роз'яснить, то тільки й того, що гальюн буде. А вам треба он по тій доріжці йти.

Чоловіки над ямою засоромлено регочуть і перекладають дамам, які не розуміють по-флотському. У відповідь лице чоловіка також морщиться від несмілого сміху, і стає воно схожим на кисет, зібраний шнурком: вуха відсуваються до потилиці, щоки обкладаються ламаними складками, очі ховаються в промінцях сухих зморщок.

— Воно, звичайно, й без цього ніяк не можна,— квапиться він виправити ніяковість.— Без такої справи й дивитися ні на що не схочеш...

— Вовику!— дама-бабуся хапає хлопчика за руку.— Ходімо, дитино.

Публіці стає незручно стояти й дивитися, як копають таку прозаїчну річ, інтерес до ями одразу зникає, і всі повертаються на дебаркадер.

Чоловік у ямі плює на долоні і знову починає довбати глину.

2

Савоня з'являвся на острові з першими теплоходами і, як зяблик, враз зникав з осінніми холодами.

Він не мав тут ніякого певного заняття, не значився ні в якому штаті, і те, що йому випала оця немудра й недовга робота — викопати яму під лозняком,— було справою випадку. З'являвся ж він тут за покликом своєї тужливої і компанійської душі, так як з'являються звичайно на Русі такі люди біля гомінких і велелюдних місць.

Коли на Онезі всі вже придбали мотори для човнів, Савоня все ще плавав під ушкуйним вітрилом, пошитим із зеленого райспоживспілчанського брезенту, та врешті й він у якогось механіка з теплохода роздобув собі моторчик і приладнав на

містку саморобну посудину з високо задертим носом, схожу на старовинні новгородські човни. А вже тепер, сідаючи в човен, він пристібав свою мічманку ремінцем під підборіддям, кажучи при цьому, всерйоз пишаючись: «А то ще вітром зірве, швидкість тепер он яка!» І навіть інколи пробував змагатися з самим «Метеором» на підводних крилах, що забігав у тутешні шхери з туристами із Петрозаводська.

На острові в нього є власний причал в очеретах неподалік від погоста. Савоня прив'язував човен за кілочок, виходив з очеретів на берег і самотній сідав на сосновий окоренок, вкопаний на місці для куріння, де в неквапливому спогляданні вод та далеких берегів викурював одну за одною кілька тоненьких швидкозгораючих цигарок «Север». Теплоходи він упізнавав ще здаля — хто пливе й звідки,— знав їх поіменно, а багатьох капітанів та механіків знав на ім'я й по батькові. Коли теплохід повертав до пристані, Савоня плював собі на пальці, гасив цигарку і поспішав до дебаркадера. «Прибув, Степановичу?— гукав він по-свійському до знайомого капітана на місток.— А я тебе аж он де запримітив. Ну й махина тепер у тебе, Степановичу!— заливався він щасливим сміхом і поляскував долонькою по холодному тілу новенького теплохода.— Палац, а не пароплав. Високо тепер стоїш, як на престолі!» А бувало й так, що Савоня запускав свою моторку і виходив зустрічати теплохід ще на підході до острова. Він виводив свій човен носом до носа, намагався триматися на одному рівні і, похитуючись на теплохідних вусах, кричав якому-небудь Петровичу або Савелійовичу: «А я дивлюсь, ідеш! Ну й швидко бігаєш, братику! За хвилину де був, а вже ось ти, підпливаєш! Чи не віділлеш трішки бензинчику? А то свій вже геть-чисто витратив. Жере моя холера, як за себе кидає. Ремонт думаю давати, бо не настачиш!.. Ти ж свою підремонтував, підкапіталив? Атож, так-так! І прапор, бачу, новий начепив. А то старий зовсім обтріпався. Це ж не жарти — аж до самої Астрахані бігаєш. Ну заходь, заходь, перепочинь трохи, покуримо, еге ж...»

До старих своїх знайомих Савоня й справді заходив на місток і покурював там на висоті серед барометрів та компасів і навіть, траплялося, пригощався капітанським коньяком, який відпивав маленькими ковтками, та все поглядав через стопку на блякле олонецьке сонце, дивуючись, як міниться золотом питво. «А все ж таки, я тобі скажу, горілка краща буде,— говорив він кінець кінцем і випивав решту одним духом.— Здоровіша. Правда, не всяка. Якщо на пляшці дерево намальоване, цієї не пий, ця з дерева і є. Сучком називається, бо з сучків, із трісок переганяється. А на якій червоний бик роги наставляє, наче буцнути

хоче,— та справдешня горілка, та буцає добре! Під самісінький радикуліт!— Савоня заливається дрібним смішком і додає:— Та й тут набрешуть, тепер у торгівлі мастаки брехать: етикетку наклеять правильну, а в пляшку якогось дурману наллють. Такого скільки хоч! У мене якось було...» Савоня саме намірився поведувати, та капітану було чомусь дуже ніколи, він тиснув Савоні руку і нетерпляче говорив: «Ну, бувай здоров, бувай здоров... Атож, давай... Розумієш, служба...»— «Та як тут не зрозуміти!»— погоджувався киваючи Савоня і, задоволений частуванням, шкандибав до трапа.

Після такого візиту на місток Савоня, якого розпирало від потреби поговорити, приставав до екскурсії і плентав за юрбою по острову, вибираючи момент, щоб і самому що-небудь пояснити та розповісти приїжджим людям. «А це тільки так говориться, що без цвяхів,— починав він бесіду, тупцюючи за спинами у екскурсантів.— Коли оцю церкву перекидали, ящиків із двадцять п'ятдесятки вбили. Ну, а нащо його морочитися, крипити леміш на старий манір, все одно знизу не видно, глянє, яка висота. Ні-і, цвяхів там чимало вбито! Воно, звичайно, цікавіше, коли сказати, що без цвяха, більше дивуються. А стара покрівля, правда, та без єдиної залізочки трималася, що правда, то не збрешу».

Адміністрація, дізнавшись про Савонині «антинаукові вигадки», один час навіть заборонила йому з'являтися на музейній території, і він після того кудись щез і пропадав ціле літо. Тільки пізніше чули, ніби гостював він у своєї дочки. У нього справді була дочка, і до того ж, як розповідають, красуня. Були в нього ще й два сини, але ті заїхали кудись іще далі, молодший опинився аж на Тихому океані, служив на китобійних кораблях.

Нерідко випадало Савоні покатати на човні теплохідну публіку. Катав він охоче, хвацько, щасливо розплившись кирпатим обличчям, щось вигукував крізь рев мотора, катав з запаморочливими розворотами, здіймаючи стовпи бризок та вганяючи мотор в чхання й кашель, аж поки той, траплялося, не замовкав серед води. «Це нічого, це ми полагодимо!»— кидався він до движка і починав похалцем щось одгвинчувати, продувати, сушити на сірнику свічки і знову відгвинчувати, накидаючи довкола себе дедалі більше заліз'як і гвинтиків, в той час як човен несло невідомо куди хвилями й вітром. Нарешті він відступався, розсовував деталі по кишенях і збентежено, ні на кого не дивлячись, кидався на весла. «Невдача вийшла...— виправдувався він, дивлячись, як мовчки й відчужено вискакували на найближчий берег перемерзлі, синьолиці туристи.— Буду капітальний ремонт робить, атож...»

За таке гондольєрство Савоні перепадала якась копійчина, а якщо катання минало щасливо і клієнти траплялися веселі, то, окрім грошей, бувало й частування в дебаркадерному ресторанчику. Під чаркою Савоня все хотів заспівати. Голосу в нього зовсім не було, він тільки наговорював пісню квапливим словесним біжком, тут-таки спиняючись та даючи пояснення до тексту, і тільки наприкінці куплетів намагався тягти деренчливим тенорком. «Не вечерня заря да спотухалася...— Це треба тягти одним голосом, одним, розумієш.— Полуношна звезда високо взошла...» І враз, увесь почервонівши й надувшись худою жилавою шиєю, несамовито вигукував:

Високо взошла-а-а, ах да светло... да светлая-а-а...

У паузі, що западала після цього, Савоня піднімав вказівний палець до стелі, і, завмираючи отак з піднятою рукою, ніби не дозволяючи нікому говорити, перебивати, він по черзі запитально заглядав в обличчя слухачів. А чимось вдовольнившись, опускав руку і вів далі: «Це вже хором, хором співається. «Високо взошла-а-а, ах да сыве-е-гла...» Та буфетниця, огрядна тітка в наколці, грубо обривала його, вимагала, щоб він не порушував порядку в громадському місці, і Савоня, осікшись і якомсь опавши плечима, винувато казав: «Не можна, то й так буде. Можна й помовчати...» Він суворішав на лиці, безброво супився, підводився і, обходячи стіл, церемонно, значуще простягав усім руку для прощання: «Уклінно дякуємо за кумпанію. Тільки пора додому...»

Та додому він не їхав, а, реалізувавши зароблений карбованець у буфетниці, яка довго відпихала зім'ятий в грудочку мокрий від поту папірець, все не хотіла продати, нарешті продавала-таки з відразу: «Набрид, гірше смоли...»— переливав куплені сто двадцять грамів з казенної склянки у свою кишенькову пляшечку і йшов до човна, схованого в очеретах. «Ти мені не указ, щоб не співати,— розпалювався він по дорозі. Я більше забув, аніж ти знаєш, дурепа розмальована. Співати мені нічого не заборонить, немає такого права». Складаним ножиком він нарізував оберемок свіжої пахучої осоки, стелив на дно свого човна, допивав горілку, лягав горілиць і вже тут, на волі, захований од усіх стіною чагарника, тішився недоспіваними в ресторані піснями.

Не вечерня заря ох спотуха... да спотухалася-а-а...

Співав він тихо, наприкінці й зовсім без слів, самими тільки думками і, хмеліючи, кудись провалуючись, бездумно дивився на чіткі й строгі силуети церков, що підносилися над ним проти ясного надвечірнього неба.

Жив Савоня на одному з островів Малої Онеги.

Ті місця й тепер ще привільні — з лісами, з багатими на сіно галявинками, з рибними ковбаннями, у повоєнні роки, однак, стали малонаселеними.

Самий кряж, основа усього, чоловіки, лишилися здебільшого лежати на широких та безвісних полях війни, діди вимерли, зрідка ще якийсь стирчить трухлявим пеньком, а молоді почали тікати від острівного відлюдницького життя туди, де галасливіше, цікавіше: у Мурманськ, Петрозаводськ, а дехто й ще далі.

«На островах добре, та грошей катма»,— казав, бувало, Савоня.— Я б і сам потюпав куди-небудь, та покалічена нога не дала розгону. А чого? Сокирою я хіба ж так уміло та спритно орудую. Де хоч посунулися б, місце б дали... А тепер і нема чого тікати, життя прожито. І так буде».

Тепер уже небагато хто пам'ятає, як на трійцю сорок четвертого Савоня зійшов на отчий берег — на двох милицях, з худим солдатським мішком за плечима, в якому постукували дві цеглини ячного концентрату, кисет зекономленого пиляного госпітального цукру та сокира, виміняна в одного діда в Ярославлі, де був на лікуванні.

Жінка його Уляна та дітки, що підросли, вдарилися було в плач, та Савоня сльози стримав, а навпаки, щось приказав і притупнув милицями: «Хіба вже такий негожий, ревете, дурні! На війні і в лоб поціляють...» І, викладаючи убогий гостинець, клацнув нігтем по сокирі, по широкій захватній п'ятці, показав, як дзвенить: «Ви тільки гляньте, з медалями».

У ті часи на острові ще тримався сякий-такий нестандартний люд, а за ним числилася колишня довоєнна колгоспна бригада. Савоня, як недавній солдат, призначений бригадиром, а заодно й управителем острова, сам узявся будувати кошару під кожущих овець, яких на острові ще не було, але яких наказано було розводити, щоб село теж дбало про суспільне благо. Взимку він валив ліс, навесні й улітку з двома дідами тесав заготовлені колоди на стовпи та простінки, а вже наступної весни почав будувати. Та поки в'язав перші вінці, один дід зосліпу покалічив собі долотом руку, другий узяв та й помер — може, щось важке підняв, а може, й сам собою од старості. Чоловічої заміни їм не знайшлося, і Савоня дав наряд на цю роботу усім бригадним жінкам і своїй дружині Уляні. Ще з рік проморочилися вони коло кошари, з одного боку навіть довели до крокв, та тим часом розводити овець з довгою вовною на острові відмінили,

вирішили, що це не вигідно, а дали завдання гнути обозні дуги, заготовляти дошки для дахів, в'язати мітли, а заодно й гриби збирати. Та й цей неважкий податок справляти було вже нікому, бо острів на той час став і зовсім безлюдний. Зграйка дівчат і хлопців, які були підросли, якось непомітно розлетілася: кого взяли в армію, хто подався в ФЗН та ліспромгоспи, а хто й самовільно дременував невідомо куди без довідок і Савониних повноважень. Савонині сини теж не засиділися: один пішов у армію, на флот, другий — по набору на фабричне навчання. Непомітно підросла і найменша дівка Анастасія, теж почала зітхати й проситися з дому. Прикинув Савоня женихів у селі — нікого, примірівся до сусіднього острова, і там теж, виходило, що жодного. Може, десь у селах на материку й були, та не шукати ж вітру в полі, і відпустив він дівку по-доброму, зібрали вони з Уляною їй подорожню скриньку. «Я наче цар без царства, — розводив руками Савоня з приводу свого бригадирства. — Владу дали, а судити-рядити нікого. Ну й справи!»

Років із десять уже минуло, як застудилася, ловлячи на ряпушній путині, Уляна. Лікувала її, як було заведено здавна, місцева лікарка баба Марія, відпоювала травами, щось шептала в підпідччі. Та Уляні ставало дедалі гірше й гірше. Треба було б викликати справжнього лікаря, та які на острові телефони? Мотора і того ні в кого на той час не було, щоб сісти та злітати по лікаря. Одно слово — острів...

Хотів був сам везти Уляну до найближчої лікарні, та жінки налякалися, вірадили: куди, мовляв, у таку негоду, затрясе, загойдає на хвилях, зовсім застудиться. Отак незабаром і попрощалась безкровними устами, упокоїлася.

Другого дня труну, збиту з відірваних на повітці дощок, несли на острівний цвинтар усі наявні жителі села, так що позаду ніхто не йшов, не голосив, нікому було. Передні ріжки підтримували дві Улянині ровесниці-приятельки, солдатські вдови, ззаду домовину підпирали баба Марія і він сам, добре, що легка була покійниці, половина проти того, що важила колись. Ішов, нічого не бачачи, спотикаючись скрипучою милицею на неїждженій, зарослій травою дорозі. За його спиною билась, тягла до землі заткнута за пояс ярославська сокира, яку прихопив, щоб забити могильні цвяхи.

У похмурому небі, прощально скрикуючи, низько летіли журавлі. За протокою, на сусідньому острові поміж сизою раттю ялиника проступали пожовклі берези. Онега, зимно темніючи, валами ходила поміж островів. А тут, на березі, порожньо німіла сільська вулиця. Не гомоніли на ній, як раніше, хлопчачи, не цюкали сокири коло дровітні.

Савоня, розгублено повертаючись з кладовища, прошкутиль-
гав вздовж села, постояв німий та бездумний посеред дороги,
звернув у прогін між забитими хатами. Милицею зачепився за
стебла ялівцю, що вигнався на стежці, ледве не впав і, неприєм-
но вражений кушиком, цюкнув по ньому сокирою. Через кілька
кроків зустрів молоденьку ялинку, рубонув і її. Кинув оком на
городи, на сіножаті, а там повнісінько колючого молодняка.
І, вже не запихаючи сокири за пояс, а тримаючи її наготові,
застрибав по пустирях, кинувся валити направо й наліво ліс, що
насідав на село. Рубав люто, з матюками, до крові подряпав ру-
ки, десь загубив шапку — наче на Куликовому полі.

Баба Марія, котра йшла до Савоні, щоб прибрати в хаті після
покійниці, зупинилася, сперлася на костур і витріщилася на
дивне видовище.

— Як пішло життя, то чого вже... Ти б, войовниче, коли ні-
чого робити, побував би в Типиницях та привіз мені гасу. А то
зима йде, насидишся поночі.

Зими в Заонежжі довгі й глухі. Тріщать на морозі хати, мете
протокою поземка, застуге сусідні засніжені острови. Світається
неясно, розмито, а десь годині о третій повзуть із запіччя вкрад-
ливі сутінки. А о п'ятій у вікні вже п'ятьма: до нього припала
і пильно й тягуче дивиться німа онезька ніч. Ні скрику паропла-
ва, ні заїжджого гостя — мертво аж до весни, поки не скресне
крига. Довгою, як вік, здалася Савоні ота зима без Уляни, ніко-
му слова сказати. Одлежав усі боки в німому чеканні ранку, заріс
бородою і, ледве дотерпівши до чистої води, підняв вітрило
й подався до пристаней, на люди. Кораблі причалювали до по-
госта, великі й малі, трубили на всі лади, трапи по-мурашиному
кишіли приїжджим людом — інша земля! Була в Савоні зібрана
пенсія, всю розтринькав до копійки. Частував якихось матросів,
механіків, земляків, що невідомо звідки взялися, кричав комусь,
обнімаючи: «Ти мені друг а чи ні? Друг, кажи? Тоді дістань мо-
тор на човен. Немає мені ніякого життя без нього. А іконку —
це будь ласка, це я для тебе привезу, коли цікавишся. Це пусте».
І, стукнувши кулаком по ресторанній стільниці, затугував лам-
ким, деренчливим голоском:

Какая на сердце кручина,
Скажи, тебя кто огорчил...

Внадився Савоня до погоста, а заодно то іконку з собою при-
хопить, то старий рушник, то туясок старенький. Питають люди,
чому ж не догодити? За ціною не стояв, більше дорожив компа-
нією, застольною бесідою. «У нас цієї історії навалом, — говорив
він. — Скільки часу збиралося, то...» Спочатку підбирав усякий

мотлох у власній хаті, а коли запаси вичерпались, почав зазирати в чужі пустки, покинуті з усім домашнім скарбом — з горщиками в печах і святими угодниками на покуттях.

Цей нікчемний товар розбирали в нього надивовиж охоче.

4

Савоня підчищає дно ями, по-господарському оглядає свою роботу і по видовбаних у стіні ямках вибирається нагору. Там він сідає на бруствер, неквапливо розкладає на коліні різнокаліберні подаровані сигарети, вибирає найдовшу, запалює, а решту складає в зім'яту цигаркову пачку.

Екскурсанти усе ще товчуться біля дебаркадера. Молодь почала кидати гальку, а решта дивиться, як по воді затону підскакують низько пущені плоскі камінчики. Та от, не спускаючись до них, з півдороги щось кричить теплоходівський витівник, махає стрічками куплених квітков, і всі йдуть до нього, розтягнувшись довгим ланцюжком по зеленому пагорку. Савоня ховає лопату в куцах і, налягаючи на ногу, шкандибає слідом.

Біля нових, рублених під старовину воріт, які ще не встигли посіріти, що відділяли музейну частину острова від решти території, приїжджих чекає місцевий екскурсовод. «Михайлович!»— ще здаля впізнає його Савоня по невисокій кремезній постаті в синій тенісці без рукавів. Савоня особливо шанує Михайловича за те, що Михайлович також з Онеги, довго вивчав своє вчене діло в Ленінграді і тепер знову повернувся сюди, в отчий край. Йому ще немає й тридцяти, суворий з лиця і з розумними жвавими нетерплячими карими очима, та, незважаючи на свою вченість, Михайлович, однак, не забув одвічного понезького ремесла й при нагоді міг показати, на що здатна сокира в його міцних руках.

Поки туристи розбираються біля воріт з квітками, Михайлович походить туди-сюди і, дивлячись собі під ноги, нетерпляче поляскує по холоші саморобною указкою. Савоня проштовхується до нього крізь юрбу, простягає руку.

— Здоров, Михайловичу!— говорить він, трохи пишаючись перед публікою тим, що може отак запросто підійти до екскурсовода.— Ти поведеш?

Михайлович мовчки киває і потискує руку.

— А й достасться тобі, як подивлюся!— весело співчуває Савоня.— Сьогодні, либонь, ще під'їдуть.

— Обов'язково.

— Тисяч на сорок уже побувало, га?

— Більше!

— Ой-ой-ой!— з радісним здивуванням хитає Савоня головою.— Що робиться! Ствопотворіння ерихонське! І їдуть, і їдуть...

— Нічого, взимку відіспимося.

— А воно ж раніш як, згадай, Михайловичу... Тихо-о! Я на цьому острові...

— Чекай, потім, потім...— нетерпляче перебиває його екскурсовод і входить у гущу народу.

— Еге ж, потім... Ясна річ...— згоджується Савоня, залишаючись осторонь.

Михайлович ляскає указкою по долоні, голосно й суворо вимагає тиші, і вітер куйовдить його непокритий чуб.

— Товариші, товариші! Прошу дві хвилини уваги!

Михайлович називає своє ім'я й оголошує, що оглядати історико-архітектурний ансамбль поведе він, а тому просить на території музею не курити, а також самовільно нікуди не відлучатися.

— Оглядати будемо за зміненим маршрутом,— трубно проголошує він,— оскільки доступ у храми Покрови й Спаса тимчасово припинено в зв'язку з кінозйомками. Колекцію спасівських ікон постараюся показати на зворотному шляху.

За кам'яним муром погоста бадьоро заграла музика, Михайлович морщиться, наче в нього заболіли зуби, і припиняє свої пояснення:

— Все ясно?

— А яке кіно знімають?

— Естрадний огляд «Білі ночі». Для телебачення. Ще є питання?

— Ясно! Ясно!

— Тоді ходімо-о!

Як полководець шпагою, Михайлович змахує указкою, тицяє нею кудись у поле і, нагнувши голову, рішучим швидким кроком веде юрбу в обхід храмів.

— Цей проведе!— схвально говорить Савоня.— Цей покаже! Головатий хлопець.

Унизу біля берега часто горохкотить на катері двигун. Від нього до воріт погоста тягнеться кабель. Учора, коли все це влаштували й налагоджували, Савоня прийшов подивитися і хотів допомогти щось піднести. Він узяв якусь чорну скриньку з мідними застібками й пішов був із нею від катера на пагорок, але їхній начальник у темних окулярах і у великому кошлатому кашкеті не зрозумів, погнався за Савонею й почав гукати: «Товаришу, поклади! Това-а-ришу, поклади!» Савоня, звичайно, поклав і пішов собі, а начальник забрав скриньку, та ще й на-

сварився вслід пальцем. Тепер артисти наглухо зачинилися на погості і нікого до себе не пускають.

Савоня відшукує у стулках брами щілину, прикладає до неї око. На високій паперті церкви Спаса, освітленої наставленими на неї ліхтарями, співає молоденька чорнява співачка в білому голоколінному платті. Позад неї переминаються, хитаються з боку на бік чоловік із вісім сухорялих співаків у чорних папах і яскраво-червоних бекешах з кинджалами на поясах, і всі вісім з однаковими вусиками. Дівка тягне низьким чоловічим голосом, і Савоня навіть не одразу здогадався, що співає саме вона:

Лэ-ят уткы-ы-ы,
Лэ-тят у-у-уткы-ы...

Співачка, поляскуючи себе пальцями біля сережки, після кожного заспіву спускається на один східчик і довго тупцює, перебирає ногами на одному місці, наче місить глину.

Ы два гуса-а-а-а...—

підхоплюють співаки в бекешах, і їхні обличчя при цьому бо-лісно скорботні. Тягнуть вони, навпаки, тонкими голосками, ніби по-жіночому, так що Савоня кривиться і досадує від недоладності співу.

Иэх, кого лу-у-ублу...—

басить дівка і спускається ще на один східчик.

— Навіщо вона отак, по-жереб'ячому?— сердиться біля дірки Савоня.— Жінці треба голосити, голос показувати. Жінці сріблом треба брати, усе діло вершити! Чого ж над піснею збиткуватися, мучити, крила їй викручувати, лету не давати...

Музика несподівано переходить на щось веселе, квапливе, крізь гармонію й дудки горохом розсипається бубон. Один із співаків з гиком вискакує з ряду, пролітає по паперті, сідає верхи на поруччя ганку, з вереском з'їжджає на зад униз, спритно, хвацько зіскакує на землю і, розкинувши широко червоні рукави, починає крутитися на одній нозі, на скарлюченому носаку так, що миготять то вусики, то потилиця. Танцюриста змінює другий, після чого по поруччю, що розбігається на обидва боки, скочуються одразу двоє — один праворуч, другий ліворуч — і починають наскакувати один на одного, дзвякати шаблею об шаблю. Танцювали і ще на всякий манір: один, не випускаючи з рук гармонії, перекидався через голову, другий підкидав бубон, і поки той, дзвякаючи брязкотельцями, злітав аж під гре-

бiнь церковного ганку,— танцюрист встигав поляскати себе по чобiтках...

Та от до танцюристiв пiдбiгає той самий начальник у кошлатому кашкетi, щось невдоволено кричить, махає на них руками, i тi, важко дихаючи й утираючись папахами, понуро, лiзуть на ганок i починають усе спочатку.

— А воно теж роботка...— дивується Савоня.— У мило хлопцiв увiгнав. Але ж i те: коня, бувало, зачнеш до хомута привчати, хiба ж так намучиться коник... А без хомута й вiвса не дадуть. Скрiзь треба старатися.

Вiн одхияється од дiрки, якийсь час задумано стоїть бiля замкнутих ворiт, потiм шкандибає вздовж муру на луг, глянути, що там робиться.

На далекому пагорку бiля каплицi святого Лазаря помічає юрбу людей, бачить навіть, як жестикулює, махає указкою Михайлович, i неквапливо бреде туди стежкою крiзь високi, до поля трави. Там вiн сiдає позад натовпу, злодiйкувато дiстає сигаретку i, покурюючи з рукава, прислухається до голосу Михайловича.

— ...Споруда ця належить до найдавнiшого культового зодчества ранньої Русi,— долинають карбованi слова Михайловича.— Це так званий клiтський храм. В основу церкви покладено звичайну клiть, яку тутешнi смерди використовували й для побутових будов. Рiзниця лише в оформленнi даху. Однак ця невелика будiвля перевершує своєю древнiстю всi найвiдомiшi храми поонезької i бiломорської Пiвночi. Приблизна дата закладин сягає часiв Дмитрiя Донського, тобто ця церква стоїть майже шiсть сторiч!

З того, як спiвуче й урочисто звучав голос i як бiлою блискавкою миготiла саморобна ялiвцева указка, Савоня одразу вгадує, що Михайлович уже розпалився i буде тепер молотити, забувши про час i про самого себе. Скiльки рокiв чує його Савоня i щоразу слухає з дитячим захопленням, втiшаючись музикою високих i часом не зовсiм зрозумiлих слiв.

— Я прошу вдуматися в цю цифру — шiсть сторiч!— закликає Михайлович i паличкою вiдкидає з лоба розпатланний чуб.— Можна торкнутися до цих сивих стiн руками, i ви відчуєте ество тих сосен, якi шумiли кронами над землею Русi ще в часи татарського нашестя, а може, й ще ранiше, у славну пору Юрiя Долгорукова, що заклав саму Москву. А тим часом якi свiжi ще слiди сокири, як чiтко простежується її умiла й натхненна робота, чи знимала вона оцей сучок,— Михайлович тiцяє в стiну указкою,— ще й тепер просякнутий янтарною смолою, чи робила оцей порiг, оцей олтар, оцю дивну баню... Перед вами генiаль-

ний витвір безвісних руських умільців, і вам би слід було скинути шапки. Це не церква,— якщо хочете, це поезія, це пісня, товариші! Потім були Іван Грозний і розгром Орди під Казанню, був цар Борис і нашествия шляхти, великий бунт протопопа Аввакума і боярині Морозової, був буремний Петро, були Пугачов, Наполеон та інше та інше. Скільки ще потім усього було на нашій багатостраждальній Русі і також минуло... А поріг оцей і досі стоїть. Ось він! Либонь, так само, як і тепер, біля цього порога цвіла біла кашка, кучерявився бур'янець, гудів, сердився джміль, коли заплутувався в трав'яних тенетах...

Савоня заплющує очі і, слухаючи так, схвально киває головою. Він любив, коли розповідали про дерево, про сокири й споруди, а тому не витримує і підказує:

— Ти, Михайловичу, про дах їм розкажи, про дах. Наче й не мудровано з першого погляду, а спробуй, зроби отак-о!

— Прошу не перебивати!— строго кашляє в кулак Михайлович, однак, зробивши паузу, широко змахує до неба указкою:— Хочу звернути вашу увагу на виверщення даху. Тут ми бачимо так званий гребінь. Правда, зовні він нам не нагадує ніякого зображення, він надзвичайно простий. Та в тім-то й річ, що...

І знову заспівав Михайлович, і, вдоволений, зажмурюється Савоня, ніжить себе розповіддю про гребінь. А та розповідь тільки про сосновий окоренок, покладений на самісінький гребінець даху, про те, який він, виявляється, повітряно-легенький та невагомий і так якось хитромудро стесаний на самому кінці, що здається, ніби хоче спурхнути й гостродзьобим птахом полетіти в онезькі далі.

«Правду, правду каже»,— солодко мліє Савоня і сам милується й бачить у гребені диво-птаха.

Від юрби відходить світлоголовий хлопчина в блакитній куртці, простобаній великими клітками, сідає на траву поряд з Савонею.

— В ногах правди немає, вірно, б-батьку?— говорить він, затинаючись.

— То й посидь,— притишуючи голос, дружелюбно згоджується Савоня.— Звідсіля також чути. Тут якщо все розповідати — багато діла!— Савоня, радий нагоді поговорити, підсувається до хлопця.— От, наприклад, звідки вона взялася, оця каплиця... Вона ж раніше не тут стояла, ні-і! Вона стояла на Муромському острові. От де її законне місце. Це якщо тобі пояснити, як по воді верст за шістьдесят звідси. Звичайно, розібрали її всю, а то ж як. Помітили колоди і розкидали. Цілу її хіба ж довезеш? Це не жарт... Та й те ще: хто такий Лазар? Він же через поспіх не сказав, Михайлович, а я тобі скажу...

— У нас у Калузі теж усяких ц-церков повнісінько,— перебиває хлопець, відмахуючи з лоба косий чуб, схожий на пташине крильце.— Не бував у К-калузі? Ціолковський, між іншим, жив.

Хто такий оцей самий Ці..., Савоня ніколи не чув, не знав і про те, де знаходиться Калуга, велике чи мале місто, а тому ніяково мовчить, та незабаром знову повертається до перерваної бесіди і починає розповідати про Лазаря, який це був непохитний старець, як прийшов він на Онегу-озеро з грецьких земель і як спорудив собі серед ненаситних боліт самотню хижку та хрест біля неї, і як хотіли спалити його, Лазаря, нехрещені лоп'яни, дикі сироти, та не змогли подолати!

— Сто п'ять років прожив!— захоплено звіряється Савоня, що чув цю історію чи то од своєї бабці, чи то від діда, а може, й ще від кого із старожилів, що берегли старі книги.— От який смоляний був Лазар!

— Не знаєш, пиво є в р-ресторані?— питає хлопець.

— Це в нашому? Мусить бути, а то ж як?

— Довбешка, розумієш, т-т-ріщить...— морщиться хлопець і спльовує собі на ремінні сандалі.— Учора трішки с-смикнули.

— Усадку голова дає,— з розумінням співчуває Савоня.— А пиво має бути. Позавчора завозили. Тільки бочкове.

— ...Тепер про вікна,— долинає голос Михайловича.— Ми тут бачимо так звані волокові вікна...

— Розумієш, тільки Витегру проїхали,— знову спльовує хлопець,— дивлюсь, друзі кличуть. Ходімо, кажуть, б-білі ночі зустрічати. Ну й пішли... А тут д-дівки підвернулись. Он вони стоять... Ота, в білому светрі. І ота он, висока, що в коротких штанах...

— Та ясна річ!— киває Савоня.— Коли дівки... воно звичайно...

— Ну й з-завелися...

— Шибок у той час в простих сільських храмах ще не було,— співає Михайлович.— І вікна засувалися, як бачите, або, по-тодішньому, заволокалися, зсередини дощечкою. Звідси — волокові...

— Добряче с-смикнули, ясно?

— ...Існує другий тип вікон, характерний для пізніших споруд...

— Владлено Андріївно,— перемовляється хтось у юрбі.— Не пам'ятаєте, я замкнула каюту?

— Не звернула уваги.

— А то в мене там плащ лишився на вішалці.

— Здається, замкнули.

— Страшенно неуважна стала. Я вже мала щастя в Суздалі отак залишити номер... Вовику, Вовику, не ставай на поріг, дитино! Він може провалитися, і ти зламаєш собі ногу.

Михайлович замовкає, нетерпляче ляскає указкою по долоні.

— Товариші, товариші! Майте на увазі: що більше будете говорити ви, то менше розповім я. Вибірайте.

— Піду пива поп'ю,— шепоче Савоні хлопець.

Він підводиться і, вдаючи, ніби оглядає церкву, заходить за ріг будівлі. Через якийсь час хлопець обережно висовується з-за рогу, подає комусь знаки, дме собі на кулак, зображуючи кухоль з пивом. В юрбі пирскають якісь дівчата, і Михайлович знову перериває свої пояснення.

— В чім річ, товариші?— суворо повертається він.

Хлопець у блакитній куртці миттю ховається за будівлею.

Та ось із святим Лазарем покінчено. Михайлович, нагнувши скуйовджену голову, суворовським жестом простягає вперед указку і, швидко ступаючи, веде оглядати сусідню Великозерську каплицю. Савоня зі своєю ногою не встигає за екскурсією, поступово відстає, зупиняється серед острова і, примітивши неподалік од стін погоста білу панаму туриста-художника, що одиноко бовваніє над травами, повертає до нього. Там він на певній віддалі, але так, щоб бачити картину, опускається на землю. Художник, неуважно глянувши на пришельця, на мить показав обкладене русою молодого борідкою вузьке, якесь відсутнє апостольське лице, знову одвертається до малюнка і продовжує квапливо шурхотіти по картону кольоровими паличками. Савоня дістає з кишені недоїдений бублик і, відламуючи по шматочку, мляво жує, спостерігає за роботою, порівнює картину з живою церквою Спаса.

Художник відходить на кілька кроків від свого тринога, задумано посмикує борідку, замащуючи її кольоровими пальцями, і видно, що невдоволений своєю роботою. «От і готове, а не дається,— думає про нього Савоня.— А скільки ж уже підступалося: і відтіть зайдуть, і відсіть...»

— Ходи покурим, чи що,— співчутливо кличе до себе Савоня.

Художник мовчки сідає поряд, хустинкою обтирає довгі пальці, а сам із таємною тугою й жагою все дивиться на плутанину спаських бань, а Савоня бачить, як під його борідкою ходять сухий нервовий кадик.

Звідси, з землі, крізь билинки, що хитаються на вітрі, храм схожий на забутий кимось у траві козуб, до самого верху наповнений грибами-банями. Ніби хто набрав їх повний короб і все клав та й клав одно на одне, грибок на грибок, все вище

і вище, сам дивуючись, як дивно це в нього виходило, а на вершечку грибно́ї купи встромив найміцніший лускато-сріблястий підберезник, і навіть хрест, що темніє над ним, Савоні здається прилиплим сучком, лісовою смітинкою.

— От питаєш,— починає бесіду Савоня, скося позираючи на художника, хоч той ні про що й не питав, а все дивився на церковні маківки.— Чи можна тепер поставити отаку? Одразу скажу — можна! Обдивись, обміряй і — роби. У нас один малий із сірників точнісінько таку зібрав.

— Це цікаво,— чемно проказує художник.

— Все чистісінько! Та й тепер майстри знайдуться. Поклич дідів, які ще zostалися,— поставлять! Це я точно кажу. Воно, звичайно, й діди тепер одвикли од сокири, нічого стало робить. А ті, що тільки дрова рубають, то й не будують. Та не в тім річ. Ти мене слухаєш?

— Звичайно, звичайно...— неуважно киває художник.

— А як вона, церква оця, ставилася з самого початку, от що ти мені скажи. Ну привезли лісу, ну натесали... Далі що? З чого починатимеш — довкола голий берег, ні на що поглянути. Який і доки виводити ріг? Де треба зупинитися та починати класти карнизи? Який і куди спускати водостік? Від якої мітки ставити барабани? А їх он скільки, двадцять дві штуки! От де заковика!

— Так...

Художник несподівано підхоплюється, біжить до тринoga й починає щось підтирати і підмальовувати.

— А-а!— радіє Савоня і заливається азартним та благоговійним сміхом.— Ото була голова! З нічого! А так, дивлячись, так і я поставлю.

Йому хочеться іще поговорити про столярне ремесло, та співбесідник прилип до картинки, не повертається, й Савоня, так і не дочекавшись його, лягає на живіт, з полегкістю випростує намучену ногу. Тепер йому видно лише церковні бані й небо, та ще чайки, що мелькають над хрестами. Він опускає голову на складені руки і занурюється в чутку трав'яну тишу. Звідкись вискакує коник, зависає перед самісіньким обличчям Савоні на хитливій билинці. Сам увесь зелений і очі також зелені, і Савоні видно, як у них, великих та здивованих, відбиваються розколосані трави. Від самого вигляду цієї меткої, моторної, життєрадісної кузочки віє вольницею, що нагадує далеке Савонине дитинство. «Ну що, хлопче, як живеться?— питає Савоня, переймаючись співчуттям до цієї загадкової істоти, про існування якої навіть забув у життєвій метушні.— Ноги ще цілі? І то добре. Давай стрибай, бігай, он який великий острів для тебе, ціла губернія». Коник простягає крізь передні лапки спочат-

ку один вус, потім другий і, зовсім не боячись Савоні, а може, просто не помічаючи його, починає щасливо стрекотити прозорими крилами. «Давай, давай, а то незабаром прийдуть косарі, вистрижуть твою палестину. Що тоді будеш робити? А таки й нічого». Коник прислухається, потім перебирається вище й починає стрекотати ще дужче. справа, зліва йому відповідає весела братія, трава довкола Савоні закипає м'ясним заколисуючим стрекотом. Нехитра музика стрибунців зливається дзвоном у вухах, і здається Савоні, наче дід посилає його, семирічного хлопчика, втоптувати на стіжку сіно. Савоня скаче по стіжку, який м'яко осідає, похитується, його радісно страхає ця хитавиця, він боїться краю і водночас охоплений радістю від безмежного простору, що відкривається звідси, з сінної височини. «Ти глянь як! Ну і ну!— кричить він дідові.— Всю Онегу видно!»

Щось сильно стьобає по спині, Савоня підводить голову і догадується, що задрімав. Поодинокі великі краплі дощу косо втикаються довкола Савоні, розбиваються на шил об волохаті головки житниці. Савоня поспіхом підводиться, озирається на всі боки. Художника вже немає на колишньому місці, після нього лишився тільки витоптаний лужок. Низька глуха хмара тягнеться над островом. Під раптовим вітром трави заметлялися, прибоєм вдарились об підніжжя кам'яного муру погоста. Їх зелені хвилі, миготячи світлою підкладкою, легко й свавільно перебігають через увесь острів і десь за вітряком падають у сиву збурену Онегу, й видно, як вітряк, борючись із вітром, здригається прив'язаними крилами.

Враз падає шумна шкваліста злива.

Повз Савоню із стадним тупотом пробігає по стежці екскурсія, і тільки через якийсь час, швидко ступаючи, проходить Михайлович.

— Відчитав?— гукає до нього Савоня, але той, мабуть, не чує за вітром і шумом дощу.

Савоня піднімає кашкета, який упустив уві сні, вибирається на залиту каламутною пузирчастою водою стежку, шкандибає до огорожі і мокрою спиною притискається до ще теплуватого каміння муру. Над ним із тесового навісу захлинаючись ллються водяні струмені. З сухим тріском обрушується зовсім близький грім, порожньою бочкою прокочується по острову. Дощ припускає ще дужче, все потопає в його обвальному шумі, і тільки чути, як з розмаху розбиваються об берегові корчі невидимі онезькі вали.

Після дощу острів немовби вимер.

Виглянуло сонце, і Савоня, підставивши йому спину, щоб висохла сорочка, самотньо сидить біля місця для куріння, любого йому через те, що звідси далеко видно, а головне, можна курити скільки хочеш. Мокрі, потемнілі зруби церков також куряться парою, а над їх верхівками знову, як і раніше, кружляють та гомонять, невідомо звідки налетівши, чайки.

Із розчинених вікон дебаркадерного ресторану долинає обідній гомін, чути, як буфетна радіола вигукує чужою гаркавою мовою. Через дощ за столики сьогодні засіли рано, не дочекавшись, поки оголосять обід на самому теплоході.

Савоня, що не любив безлюддя, без усякої потреби викурює ще одну «северинку» і нарешті вирішує піти до ями глянути, чи багато натекло туди води. Іде повз дебаркадер, намагаючись не дивитися на ресторани вікна, звідки вітер накочує хвилі кухонних ароматів.

— Гей, батьку!— гукає хтось до нього.

Савоня обертається і бачить у вікні хлопця в блакитній куртці.

— З-зайди на хвилинку.

Савоня киває, та спершу все-таки йде до ями, витримує характер. І тільки після того звертає на містки, обтирає жмутком трави спецовочні фезеєнівські черевики й піднімається на другий поверх. Там він зупиняється в коридорі й дивиться в обідній зал, вишукуючи хлопця.

У ресторані повно-повнісінько загнаного дощем народу. Розпарена офіціантка Зойка, розганяючи пасма тютюнового диму, курсує з підносом між камбузом та туристами, що обідають. Посеред залу, зсунувши одразу кілька столиків, галасливо, з тостами й вибухами білозубого реготу, обідають оті самі вусаті співаки і танцюристи, що танцювали на погості.

Ай дала, ай дала, дала да...—

наспівує перед Зойкою, що біжить проходом, один із артистів і, поводячи жовтими очними яблуками, поплескує в долоні.

— Ану вас!— вивертається з підносом Зойка.— Щі перекинете.

За сусіднім столиком дама-бабуся і Вовик-землепроходець у товаристві чоловіка з коробкою доміно в нагрудній піжамній кишені ласували кефіром. Вовик дме в свою склянку, вибризкуючи звідти білі бульки, бабуся ляскає його по руці й витирає ніс паперовою серветкою.

Савоня обшукує очима далекі кутки, але хлопець у блакитній куртці виявляється зовсім поряд, за столиком біля розчиненого вікна. Він щось розповідає своїм друзям, заважаючи самому собі щохвилинним сміхом, під час якого заціпеніло завмирає і прикладає руку до серця. Кругловида, розпашіла туристочка з високо начесаними вогненно-рудим волоссям зняковіло кліпає чорними ляльковими віями і ховає підборіддя у товстий комір білого светра.

— Димо, не брешти, не брешти!— з запалом вигукує вона.— Не так усе було!

Дима іще щось видає, туристочка накидається на нього, рожевими кулачками гамселиць по блакитній спині.

— Все, все, Шурочко,— сміючись, ухляється Дима.— Ну сказав, не б-буду!

— Базіка!

— Все! М-мир — дружба! Мир — дружба!

Дима стріляє з вікна недопалком, відмахує чуб-крильце і підтягує до себе пивний кухоль.

По другий бік рудої туристочки прилаштувався густобровий хлопчина із скуйовдженим мокрим чубом, що набігає на товсті окуляри — теж у светрі, та тільки в малиновому, з жовтою вишивкою на грудях. Хлопчина двома пальцями із золотою каблуккою підносить до рота тонку сигаретинку, тягнеться до неї складеними дудочкою пухлими губами, якимось дуже старанно обтискає жовтий паперовий мундштук, задумливо затягується і, потримавши в собі дим, теж задумливо випускає, націлюючись струменем у підвішену над головою люстру.

Ще двоє сидять до Савоні спинами, і він бачить тільки їхні потилиці. Один з акуратним проділом до самісінької маківки, на якій стирчав непригладжений вихорок, і всі називають оцього, з вихорком, на прізвище — Несветський. Потилиця його сусіда заросла циганськими кучерями, що набігали на білий кантик синьої футболки. Цей кучерявий, якого в розмові також величали Димою, час від часу водить смаглявою чіпкою рукою по гітарному грифу і, нахилиючись до нього та прислухаючись, щось тихо й нерозбірливо побренькує.

Савоня довго стоїть у коридорчику перед ресторанными дверима, чекає, коли його помітять, і Дима в блакитній куртці нарешті натикається на нього очима і нетерпляче та зраділо махає йому рукою.

— Давай, батьку, с-сюди!

Савоня ще біля порога стягає картуза, пригладжує волосся і, намагаючись не тупати, боязко поглядаючи на грудисту, об-

плутану по шиї трьома разками намиста, буфетницю, пробирається між столиками тісними проходами.

— Ти де, батьку, п-пропав?— дивується Дима-маленький.

— Куди ж мені пропадати? Пропадати нікуди. В снігах і стояв.

— Розумієш, є одна р-розмова.

— То я ж і прийшов!— жвавішає Савоня.

— Тут така р-річ.— Витискаючи з себе слово, що застрягло, Дима-маленький важко кліпає повіками.— Теплохід до ранку нікуди не піде, щось там п-поламалось, ясно?

— Чого ж не ясно,— сміється Савоня, переминаючись.— Як що поламався, куди плисти, ясна річ.

Дима-маленький ловить Савоню за гудзик на сорочці, притягує до себе.

— Скільки днів пливемо — того не можна, цього не можна... Хочеться багаття розвести. На в-воді, ясно?

— Відома річ!

— А в тебе, кажуть, човен є...

— На воді живемо, як без човна!— ще більше жвавішає Савоня.

— Значить, з-зорганізуєш?

— Це завжди можемо,— переминається Савоня, якого тримають за гудзик.

— А юшку з риби зваримо, як гадаєш?— питає другий — Дима-великий.

Він повертає до Савоні крупне вилицювате обличчя, зрідка подзьобане віспою.

— Можна й юшку...— згоджується Савоня.— Позавчора я тут в одному місці сіті покидав, може, що й зачепилося...

— Будь ласка, батьку,— задовольняється відповіддю Дима-великий і знову звіщує чуб над гітарним грифом.

— Ой, поїдьмо, поїдьмо, хлопці!— руда Шурочка нетерпляче тупає під столом каблучками.— Рито, їдемо?

Хлопчина в окулярах випускає дим, невизначено знижує плечима, і Савоня тільки тепер здогадується, що це зовсім і не хлопець, а так чудно обстрижена дівчиця.

— Це ж чудо як здорово!— радіє Шурочка.— Несветський!

Кругленький, рожевощоккий, схильний до ранньої огрядності Несветський, одягнений у добрий сірий піджак із галстуком, звертає погляд за вікно, вивчає низькі стрімкі хмари. На його акуратній голівці насторожено здригається вихорок.

Телепатія, ух, телепатія,
У мене к тебе антипатія...—

насмішкувато наспівує Дима-великий і, урвавши спів, ляскає Несветського по круглій, як у жінки, спині.

— Кидай, кібернетику, мудро задумуватися! Дами ж просять!

— Їдемо, їдемо!— знову стукає каблучками Шуручка.

— Звичайно, але я домовився з капітаном про радіограму.

У меня к тебе чувство скверное
Неспроста вызревало, наверное,—

морщиться Дима-великий.— За мамою скучив?

— Не в тім річ...

— Все, батьку, з-зарубали! — оголошує Дима-маленький і відпускає Савониного гудзика.— П-пива хочеш?

— Це можна...— розпливається Савоня.

— Пий! І давай тягни сюди човен.

Савоня стоячи випиває кухоль, вклоняється дякуючи і, затиснувши кашкета під пахвою, поспішає до виходу.

— Знову ти тут?— фиркнула вслід йому буфетниця, і від її гримання Савоня втягує голову.

6

Незграбну, заляпану смолою Савонину посудину погойдує на млявій знесиленій хвилі в заводі позаду дебаркадера. Від неї тягне рогожним духом злежаної осоки, що вкривала дно. Савоня, впершись веслом по зовнішньому борту, тримає човен біля слизьких зелених паль містка. На ньому просторий, з чужого плеча, флотський бушлат із відкоченими обшлагами й неповним комплектом латунних гудзиків, нестачу яких компенсовано різнокаліберними гудзиками з цивільного побуту. Цей бушлат разом з іншими пожитками — гайковими ключами, підібраними на березі пляшками, ятерами та великим закуреним відром — зберігався в носовому відсіку, що замикався на клямку.

Обидва Дими зіскакують у човен, приймають рюкзак з провізією, закупленою в буфеті, гітару, плащі, ловлять Шуручку, що верещить, переносять цибату Риту в коротких, вище колін, напрасованих штанцях.

— А він витримає?— боязко питає Рита, сідаючи на лавку.

— Не бійся, подруго!— підтримує її Дима-великий.— Морські повільні води не те, що рейки в два ряди, правда, батьку?

— Ні-і!— підтверджує Савоня.— Човен сухий, не тече. Я на ньому по п'ятнадцять чоловік катав!

Останнім з теплохода приходить Несветський у кучому плащику й темних окулярах, і Савоня, відштовхнувши човна, смикає пусковий шнур. Мотор байдуже мовчить, нарешті, ніби огризнувшись на причепу-хазяїна, сердито гаркає.

— Ой, чекайте, чекайте,— кидається Шурочка.— Он Гойя Надцятий іде.— І, приставивши долоньки до рота, кричить:— Го-шо! Го-шо!

Від погоста до дебаркадера стежечкою спускається вже знайомий Савоні бородатий художник у білій панамі з жовтою плоскою скринькою через плече. Він раз у раз зупиняється й, прикладаючи долоньку до очей, довго дивиться на силуети даленіючого погоста.

— «А каракатица да задом пятится»,— усміхається Дима-великий.

— Гошо!— гугає Шурочка.— Ну швидше ж!

Гойя Надцятий нарешті почув вигуки, і Савоня знову підганяє човен до містків.

— Ти де подівся?— кричить Дима-маленький.

— Та так, ходив усе...— Мокра панама звисає на очі Гойї Надцятото зів'ялим безвілним лопухом.— Помалював трохи...

— Ти що, іще не обідав?

— Та от збираюся...

— Кинь, не ходи. Там самі щі. Є шанс юшки посьорбати, т-тобі ясно?

— Ой Гошенько, поїдемо!

— А як же теплохід?

— Ти що, не знаєш? Ночувати будемо.

— А в чім річ?

— Викликають аварійний катер із Петрозаводська. У тебе є г-гроші?

— Та знайдуться...— Гойя Надцятий з готовністю шукає в тісних кишнях вузьких і мокрих техаських штанів.

— Катай у буфет, бери пляшку й поїхали.

— А не заважатиму?

— Кинь в-випендрюватися. Давай, рви по пляшку. Ми ж на тебе не розраховували.

— Авжеж, звичайно... добре...— бурмотить Гойя Надцятий, відає етюдник і, по-верблюдячому розкидаючи широчезні розтопані кеди, чалапає по дощаному помосту до дебаркадера. Повертається він з пузатою пляшкою і повною панамою «Мишок на Півночі», стрибає в човен і, захекавшись та радісно усміхаючись, присідає навпочіпки проти Савоні.

— Ш-шампанське!— розчаровано дивується Дима-маленький.— Піжон!

— Гошо, ви розумник!— заступається Шурочка.— І йдіть до мене, вам там незручно.

Дима-великий забирає у Гойї пляшку, яку той усе ще притискав до грудей, струшує і розглядає проти сонця.

— Вода, вода, кругом вода-а...— глузливо тягне він.— Гаразд, на похмілля зійде.

Після кількох ривків шнура мотор баско й раптово завиває, і за кормою закипає коричнева від донного мулу вода. Човен, прошиваючи очерети, рветься од берега, хвацько огинає причалений до дебаркадера теплохід, вибігає на вільну Онегу. Під високо задертим носом хлостко хлюпає в днище стрічна хвиля.

— Сьогодні вітерець!— Очі Савоні щасливо сльозяться у примружених червонуватих повіках. Він глибше насуває мічманку, пристібає її околишним ремінцем і додає газу. Човен слухняно рветься вперед, усім черевом насакає на хвилі, розвалюючи їх на обидва боки. Вітер тонким свердлом починає свердлити вуха, і всі піднімають коміри та натягують капюшони.

— Мухою долетимо!— сміється Савоня і, помітивши, як Рита хапається за руку Несветського, кричить:— Ти, голубко, не бійся! Хіба це хвиля? По такій хвилі у нас жінки сіно з лугів возять. Копицю накидають і — пішо-ов!

За кермом він по-дитячому збуджений і непосидючий, вибираючи й вивіряючи дорогу, схиляється то до правого, то до лівого борту. Корма під ним осіла врівні з хвилями, і здається, ніби сидить він зовсім не в човні, а на гребені кипучого буруна, збитого гвинтом.

— Все життя на воді отак! Це тепер усі з моторами. А раніше того не зна-али! Під вітрилом бігали, а ще більше на весельцях, на весельцях!— Савоня, пересильюючи рев двигуна і схлипи хвиль, вигукує слова азартно й збуджено, і в його неохайній щетині поблискують водяні бризки.— Я ще малим був, то, бувало, на свята... Як ударять в дзвони, як зачнуть дзеленьбомкати. На Спас-острові собі, в Усть-Яндомі собі дзвонять! Та в Типиницях, та на Вовк-острові! Дзвону на всю Онегу! Вітер чи не вітер — і звідтіля на дзвін пливуть, і звідсіля! Цілими селами. З гостей та в гості!

Савоня нахилиється над бортом, дивиться кудись понад хвилями і, направивши човна трохи лівіше, пропускає повз себе легкий білий катерок.

— А то іще як свадьба,— вигукує він далі.— Ці й зовсім хвилі не помічають! В одному човні молоді з друзками, у другому свати, а вже потім іще човнів вісім-десять, скільки причепляться. Гармошки ревуть, а човни всі прикрашено, весла стрічками

оповито! Буває, хвилі хіба ж так розходяться, а жінки-дівки знай собі виспівують, та ще й потанцювати пробують на отакій хвилі! Я й сам отак женився. З Типиниць жінку свою привіз.

Від носа човна вздовж обох бортів, наче крила, злітають клапті піни, райдугою спалахує пронизаний несподіваним сонцем водяний пил. Берег з дебаркадером та білим теплоходом швидко даленіє, от і зовсім тане, й тільки церковні бані все ще біжать по хвилях.

Прямо по курсу несподівано встає біла громада теплохода. Судно, погуркуючи дизелями, розповсюджуючи запах смаженої цибулі з камбуза, велично проходить зовсім близько від човна, і стає чути, як туристи, що обліпили борти, співають дружним багатопалубним хором «Долго будет Карелия сниться». Савоня кладе кермо круто ліворуч, облітає теплохід з корми і, порівнявшись з носовими ілюмінаторами, веде човен метрів за десять від борту. З теплохідного містка лунає рупорний окрик:

— Гей, на човні! Не пустуй! Відійди, відійди!

— Це ти, Яковичу?— радісно впізнає голос Савоня.

— А-а! Привіт!— відповідає рупор.— Хто там біля причалу?

— «Сусанин»! «Сусанин» стоїть!— гукає в долоні Савоня.—

Поламався, буде почувати!

— Що там у них?

— Не знаю! По аварійного катера 'у Петрозаводськ послали!

— Що ж вони, самі не можуть, чи що?

Туристи також щось кричать до човна, махають руками, націлюються фотоапаратами.

Дима-великий, набравши з Гойїної панамы жменю цукерок, кидає на палубу теплохода. Цукерки обсіпають юрбу, стукаються об борт, ті, що не долетіли, падають у воду. На палубі зчиняється вереск, сміх, штовханина.

— Кинь іще!— просять на теплоході.

Дима-великий починає кидати по одному, прицілюючись на дівчат.

— Давай сюди!

— Кинь нам!

— А пиво б-буде?— гукає Дима-маленький.

— Що? Голосніше!

— Пиво, кажу!

— Не-має!

— Не скупись! Киньте зо дві пляшки!

— Справді, немає! Все випили!

— Гей, руда! Давай пірнай до нас!

— У вас є своя руда!

— Ще одну треба! У нас не в-вистачає!

- Обійдешся!— регочуть дівчата з теплохода.
- Гаразд, п-попадися тільки!
- Що-що?!
- Попадися, кажу, м-мокрохвоста!
- Легше на поворотах!

У Диму-маленького летить качан з яблука, потім на палубі хтось вигукує «три-чотири», і безліч голосів одразу підхоплює:

Не хочу я каші манной,
Мама, я хочу додому!

Теплохід нетерпляче гуде й надає ходу, і на палубі знову, цього разу протягло, злітає:

Ма-ма, я хочу домо-о-ой!

Дима-маленький вискакує на носову деку, перекиривляє турбін у відповідь ї, заклавши в рота пальці, розбійницьки свистить. Човна підкидає на вибоїстих вусах, що розбігаються від корабельного носа, Дима-маленький сторчка падає на Диму-великого, і Савоня повертає моторку й виходить на попередній курс.

— Іван Якович пішов!— каже він з повагою, озираючись на теплохід.— Добрий капітан!

Налітає чайка, первозданно-чиста, стрімка кожною обдутою, щільно підігнаною пір'їною. Пташка бореться з вітром і, тримаючись майже над самою кормою, заклопотано заглядає в човен. Під її животиком видно кулачками стиснуті лапки.

— Яка гарненька!— розчулюється Шурочка, розглядаючи дилу й довірливу пташку.— Ніколи не бачила отак зблизу!

— Гляньте, у неї на лапі кільце!— зауважує Гойя Надцятий.

— Ой правда! Вона приручена, еге ж? Хлопці, дайте їй щонебудь!

— Зараз д-дамо...— озивається, сидячи на носі човна, Дима-маленький.

Несподівано, так що всі здригаються, лунає голосний постріл, повз чайку пролітає щось біле і, описавши дугу, падає в хвилі. Чайка перекидається на крило й летить геть у красивому плануючому віражі. Всі обертаються на звук і бачать Диму-маленького з димуючою пляшкою шампанського.

— Не поцілив, п-пахло!— регоче він, блискаючи вставним золотим зубом.

— Навіщо ж ти сполохав?— скривджено озивається Шурочка.— Вона так гарно за нами летіла.

— Ще прилетить. Тут їх д-до біса.— Дима-маленький дістає з-за пазухи склянку, поцуплену в ресторані, і відливає в неї спінене вино.— Візьми-но краще, стара, сьорбни.

— Та ну тебе.

— Ти це чо! Чо' визвіряєшся? Я ж її не вбивав?

— Давайте справді вип'ємо!— зголошуться Рита.— Я вся замерзла.

— Оце діло!— схвалює Дима-маленький і передає Риті склянку.— Дайте їй цукерочку.

— Давайте знаєте за що?— пропонує Рита.— Давайте за Ладозьке озеро!

— Онезьке,— чемно поправляє Гойя Надцятий.

— Хіба?— Рита засоромлено прикриває рот долонькою.— Я їх завжди плутаю. Ще в школі ніяк не могла запам'ятати — Ладозьке, Онезьке...

— Та що ж тут запам'ятовувати!— сміється Савоня.— Оце ж і є Онезьке! А Ладога далеченько!— він махає рукою за корму.— Ладога туди, до Ленінграда. Ми там у блокаду з батареєю під Осиновцем стояли! Ой і діла були!

Пляшка пішла по руках, дісталосся трошки й Савоні.

— За кермом багато не м-можна!— кричить йому Дима-маленький.— А то на пароплав наскочиш!

— А й веселий хлопець!— сміється у відповідь Савоня й закушує незвичне питво цигаркою.

— Хлопці, хлопці!— жвавішає Шурочка.— У мене є ідея.

— Тобто?

— Давайте напишемо записку і кинемо в оцій пляшці у воду!

— Яку з-записку?

— Як — яку? Хтось знайде і дізнається, що ми тут були.

— Пхе! Кому потрібна твоя записка!

— Нічого ви не розумієте! Це ж цікаво!

— Краще здати в б-буфет,— регоче Дима-маленький.

— Що ти, Димко, все із своїм буфетом? Буфет, буфет! Нещасний, помреш, і нічого від тебе не залишиться.

— Брехня!— регоче Дима-маленький.— У мене зуб золотий. З-зуб залишиться. Знайдуть і скажуть, от хлопець був! З фіксою.

Усі сміються.

— Минулого року я була в Теберді,— говорить Рита.— Там беруть із собою в гори пензлі та тюби з фарбами. На одному перевалі вся скеля пописана. Є написи навіть тисяча вісімсот дев'яносто другого року. Якись Костянтин та Соня. А їх, либонь, давно вже й немає...

— Це що!— каже Несветський.— Хочете хохму?

— Давай!

— Це по Військово-Грузинській. Якийсь жартівник у ніші над самісінькою дорогою приладнав людський череп, а під ним

написав: «Я був таким, як ви, ви будете такими, як я. Щасливої дороги!» Непогано, правда?

— Тьху, яка гидота!— мерзлякувато пересмикує плечима Шурочка.

Зліва починає тягтися лісистий берег з білою смугою прибою. Сосни то підступають до самісінької води, то, віддаляючись, поступаються місцем галявам, що киплять нетоптаним цвітом. Дима-великий бере гітару й наспівує лінивим баском, як завжди, трохи глузливо.

Ангара и Кама, Енисей и тундра,
Не волнуйся, мама, мы туда, где трудно...

Човен огинає гострий кам'янистий мис, що відділяє велику воду від якоїсь затоки, і враз усі бачать на березі під сосною, що вільно розкинулась, гостроверху хатинку, схожу на тутешні каплички.

— От і приїхали!— оголошує Савоня.

— Ой, яка славна хатиночка,— плеще в долоні Шурочка.— Ви тут живете?

— Ні-і! Я там...— Савоня невизначено махає кудись у відкриту Онегу.— Ви, хлопці, давайте вилазьте, багаття розпалюйте, погрійтеся поки що. А я попливу подивлюся сіті. Три дні стоять, може, й піймалося щось...

Всі сходять на берег, а Савоня, швиденько відштовхнувши тепер легкого човна, мухою летить у глибину затоки.

7

Хатинка майже до самого даху заросла іван-чаєм.

Дима-маленький, що першим добіг до її порога, широко розчиняє двері, підперті кілочком, і гості зазирають у напівтемну її глибину. Видно зіставлені в кутку весла, сіру купу сіток з берестяними поплавами. Перед єдиним тьмяним, заснованим паутинням віконцем — грубо збитий стіл і лавка. Дима-маленький зриває зі стіни жмутик сухих суниць з темно-червоними ягодами, пробує жувати.

— А нічо!— схвалює він.— Жити можна!

— Все, хлопці!— Шурочка, зітхнувши, сідає на лавку і безсило опускає руки собі на коліна.— Зостаюся тут і більше нікуди-нікуди не їду. Помию підлогу, повішу на вікно занавіску — казка!

— І я!— сідає коло неї Дима-маленький.— Ти, стара, будеш прясти пряжу, а я буду закидати отой н-невід, домовились?

— Ні, Димчику, я сама.

— Г-гидуєш, еге ж?

— Одчепись!

— Ага! Все ясно: ти хочеш із Несветським!

— Нічого я не хочу.

— Але пам'ятай. Несветський не вмє закидати невода. Він при галстусі. Через тиждень він уморить тебе голодом і сам вріже д-дуба, правда, кібернетику?

— Не хвалися, ідучи на рать...— парире Несветський.

— Не сваріться, хлопці! Я не залишусь: я зовсім забула, що незабаром закінчуються канікули. Ходімо краще збирати дрова.

Гості виходять із хати.

Гойя Надцятий, перекинувши через плече лямку своєї скриньки і насунувши на лоба панаму, рушає на мис. Біля його ніг біжить низьке сонце. Воно вже впало на воду і вмочило краєчок. Далекий пароплавчик, тягнучи дим, відважно врізується в правий бік світила й плавиться в ньому, наче в розпечених челястях печі. І тільки дим від нього все ще тягнеться по обрїю. Всі розбрелися по березі.

Шурочка під руку з Димою-великим ідуть збирати плавунець, викинутий хвилями, а Рита, граціозно, як лосиха, переступаючи через валуни, в парі з Несветським ласують на узліссі суніцями.

— У неї дуже гарні ноги,— зауважує Шурочка.— Зверни увагу.

— Вже звернув.

— Ні, справді.

— І тому вона не надіває спідниць?

— А що, шорти їй дуже до лиця.

— Не до лиця, а до заду.

— Базіка! Якби я не була отака товста, то я б також носила.

— А чому її не їдять комарі?

— Кого, Риту? Ти говориш про неї так, ніби вона тобі не подобається.

— Не люблю задумливих дуреп.

— Чому ж дурепа? Вона вчиться на факультеті іноземних мов і знає французьку.

— Подумаєш!

— Ну гаразд, а я? Теж дурепа?

— Ні, Шурок, ти дівка компанійська. Ми сьогодні з тобою домовимося, еге ж?

— Не базікай і підними оце колесо. Як по-твоєму, що це таке?

— Це від прядки. У моєї бабці в Тюмені також була така.

— А я думала, корабельний штурвал. І оцю дощечку теж візьми.

Притихлі в затоці хвилі з легким скляним дзвоном накочуються на залізаних валуни — вісім рівних, один в один валів, кожен позолочений сонячною лускою. І тільки дев'ятий набігає крутіше, шумливіше, з білим баранцем на спині. Оцей дев'ятий далі, ніж інші, злітає на камені і, відступаючи, залишає серед них пінні живі озерця. Хвилі несуть із собою міцний запах живиці з невідомих островів, розсипаних десь за видноколом, по той бік сонця, пахне від них рибними косяками, прісним духом великої води, а ще деревним тліном, померлими деревами, останки яких, викинуті негодою, білясті, омиті, видно тут і там серед прибережного каміння. Стрічаються й сліди катастроф — просмолені дошки баркасних днищ, уламки весел і щогл із золілими канатами та сліди зруйнованих безвісних домівок — легке мереживо дерев'яних наличників, колоди розкиданих зрубів і інші печальні останки людського тлінного буття.

Незабаром під сосною на місці старої домівки вже палало велике й жарке багаття.

У затоці чути частий перестук мотора, потім стає видно, як з-за горбатих острівців, порослих березняком, виринає Савоня на пірога, чорною жужелицею скаче по хвилях, а незабаром і сам Савоня, по-качиному перевалюючись, припадаючи на праву ногу, з закуреним відерцем з'являється на стежці.

— Привіз, привіз,— ще з півдороги сповіщає він святковим голосом.— Як же не привезти!

Біля багаття він перекидає відро, і кілька лящів, чавкаючи зябрами і пускаючи криваві пухирі, разом із мокрою осокою вивалюються на траву.

— Бідолашки!— Шурочка присідає перед ними, співчутливо торкається пальцями золотих вирячених очей. Лящі настовбурчують плавці, б'ють хвостами, і Шурочка боязко приймає руку.

— Хотів сижком вас почастувати,— сміється Савоня.— Так ні, не попався, однак. Не сидиться тут сижку. Чи то пароплавів стало більше ходити, газ пускати... А що вже було його, до того!

Він іде з відром по воду, потім вибирає з купи дров дощечку, відходить набік і, попихуючи «северинкою», морщачись і ронячи сльозу від цигаркового диму, починає чистити ще живу рибу складаним ножиком. Робить він це з натхненною вправністю, з примовками та жартами, мабуть, що й сам має задоволення від цих приготувань.

Вже перегоріле багаття розкочегарюють знову. Кидають на жар знайдений на березі викинутий хвилями могильний хрест-

восьмерик, зроблений із соснових окоренків. Хрест одразу ж спалахує димним смолистим вогнем. Його обкладають корчами, уламками дощок, віконницями, зверху кидають якесь коритце із заржавілими кільцями на чотирьох ріжках, на бокових стінках якого ще видно старе трухлявисте різьблення, що зобразило рибок.

— Хе, який корабель трапився!— щуриться Савоня, дивлячись, як різьблені рибки, охоплені полум'ям, ворухнуться й корчаться, немов живі.— А колись же немовля в ньому колихалося, починало своє плавання. Вже й виросло, мабуть, давно! Скільки ж то років колыску по Онезі носило. А може, і хрест також його...

Савоня йде до затоки, обполіскує там нарізані шматки риби, дістає сховані в човні сіль, цибулину, і незабаром відерце, прилаштоване скраю багаття, вже побулькиє і куриться дражливою рибною парою.

Коритце налилося мінливим малиновим жаром, різьблені рибки корчаться, відстають од стінок, кучеряво закручуються і з тонким дзвоном осипаються жаринами. Полум'я злітає з жадібним гуготінням та тріском під нижні гілки сосни, і обпалена глиця спадає сірими пластівцями попелу.

— А й весело горить!— похваляє Савоня.— Кидайте, кидайте, хлопці, грійтеся. Чого доброго, а оцього мотлоху тут... Скільки по островах та півостровах хоромів трухлявіє, сови живуть... Колись воно як. Колись дядьки щороку щось та ладили. Хати ставили, клуні та лазні будували. Не собі, то ще комусь. Діло для сокири завжди знаходилося.— Савоня чорною щербатою ложкою зачерпує юшку, пробує, чи вона зварилася.— А тепер що ж... Тепер нічого цього не треба. Ні для кого ставити, еге ж... Для нас, старих, тепер одне діло: запасай собі останню домовину та жди свого часу. Одне літо проскакав, а друге, дивись, і не доведеться...

— Помирати, батьку, не треба,— говорить Дима-маленький, помахуючи дубцем із жариною на кінці.

— Це вам не треба. А нам і не схочеш, а доведеться. Онега тепер не наша. Тепер вам нею володіти. Що ви тут на ній робити будете, вам відповідати. А ми своє вже все відробили на цьому світі. І сокирою помахали, і державі синів настачили. Он роз'їхалися мої сини, не схотіли залишатися вдома. Як шпаченята з шпаківні. Вони самі собою, а я сам собою...

Савоня, дивлячись у булькаюче відерце, скорботно задумується, хмуриць надбрів'я, прихоплює верхньою губою нижню, але тут-таки, пожвавішавши, піднімає голову.

— Ну то й що! Тепер батьківською доміvkкою ніхто не живе! Це раніше люди одне одного трималися, по лісах та по островах од миру ховалися, де глухіше. Жити так старалися, щоб нічого-сінько не треба було від чужих, ані порошини... Та й нащо порох, коли й без рушниці по три дюжини тетеруків у повітці висіло. Сильцями ловили. Самі ткали, самі чоботи шили. Тільки сіль не своя... Ну а тепер, ясна річ, не в ліс тікають, а ближче до магазину. Та я й сам,— сміється з себе Савоня,— старий та кривий, а он куди від хати одбіг! Нащо воно тепер острівне життя... І державі ніякої користі. Ні полічити нас, ні на збори які скликати або в кіно... Глухарі, калитники!

Савоня ще раз сьорбає з ложки і трохи відсуває відро од вогню.

— Так... Де хочете вечеряти? Тутечки чи в хаті?

— Хлопці, давайте тут, на повітрі.

— Воно, звичайно, вам надворі цікавіше. Але тоді стіл треба виставити. Там у мене й миска десь була. Тільки біда, ложок немає, одна-єдина.

— У нас є картонні стопочки.

— Ну тоді можна їсти.

Кличуть Гойю Надцятого. Той мовчки простягає руки до вогню, потирає замащені крейдою легкі довгопалі долоні. Погляд у нього далекий, відсутній, як у пророка, і видно, що весь він іще там, на березі, де залишився його триніг.

З хати витягують стіл та лавку, ставлять між багаттям і стіною сторожки, з каміння й дощок лаштують іще сидіння. Шурочка дістає з рюкзака хліб, півголовки сиру, паперові стопочки. Савоня тріскою піднімає відро за дужку, несучи, обдуває днище і урочисто ставить його на середину стільниці. Всі сідають з тим нетерплячим пожвавленням, яке завжди супроводить їжу просто неба.

— А ви ж чого?— питає Савоню Шурочка, що розливає юшку в стопочки, яких вистачило й на горілку.

— Їжте, їжте,— мнеться остеронь Савоня,— я тут багаття постережу.

— Давай, б-батьку!— Дима-маленький виставляє три пляшки «Столичной».— Перехили трошки.

Савоня, повпиравшись трохи для годиться, сідає на краєчок лавки поряд з Гойсю Надцятим, вішає мічманку собі на коліно, пригладжує волосся, крізь залишки якого проглядає рожевий, як у немовляти, череп, і, поки Дима-маленький відкручує пробку та наливає всім у паперові стопочки,— стримано покашлює, удаючи, ніби розглядає дах сторожки. Тим часом Шурочка роз-

ливає юшку і на клаптах газети кладе перед кожним по шматку риби.

— Ой, давайте, давайте!— квапить вона.— Їсти хочу — вмираю!

Цокаються м'якими стопками, що гнуться під пальцями, Савоня трохи підводиться, теж тягнеться, щоб цокнутись: «Будьмо живі, еге ж...»— і випиває своє поважно, з святковою урочистістю.

Юшка вдалася добра — міцна, навариста, із запашною янтарною плівочкою, і всі з азартом накидаються на неї.

— А ви знаєте,— несподівано заговорила Рита, витираючи хустинкою запітнілі окуляри,— я ж мало була не поїхала рейсом «Москва — Астрахань».

— Переплутала теплоходи?— усміхається Дима-великий, оббираючи лящеву хребтину.

— І нічого я не переплутала. Просто не дістала путівки. За два дні до мене останню продали.

— Суду все ясно.

— Пропонували на вересень. Але куди ж я у вересні? У вересні навчання.

— А що в Астрахані?

— Як — що? Туди й назад. Є такий рейс. А довелося, як бачите, пливти зовсім в інший бік.

— А яка різниця?

— Не засмагнеш, зиму будеш бігати блідою дурепою.

— Бігати чорною дурепою краще?

— Та зрештою я нічого не втратила. Тут, виявляється, теж непогано. І потім, усі на південь та на південь, жаж!

— К-кому добавки?— Дима-маленький, що взяв на себе роль виночерпця, жбурляє через плече порожню пляшку й відкриває нову. Шурочка також не забуває підливати юшки і роздавати шматки риби, набиті жовтою ікрою, схожою на пшоняну кашу.

— Ой хлопці, не можу!— нарешті переводить вона подих і двома пальцями трусить на грудях светр.— Аж жарко стало!

— Накижалась?— регоче Дима-великий.

— Страх як наїлась!

— Давай відстебну спідницю.

— Димко, ти жажливий тип!— ображається Шурочка.— При тобі не можна нічого сказати. Нащо ти на себе напускаєш?

— На мене погано впливала вулиця.

— Базика! Ти краще скажи, за що тебе виключили з інституту?

— Не виключили, а сам пішов. Як у Одесі кажуть, це дві великі різниці, мадам.

— Ні, справді. Ти минулого разу щось таке казав... Щось на-коїв, еге ж?

— Буває, Шурок, буває...

— І що ти будеш робити, нещасний?

— Поїду до бабці в Тюмень, у неї там корова. Або до Димки в Калугу. Буду допомагати йому відливати зуби для пенсіонерів.

— А хіба наш маленький Дима протезист?— дивується Шурочка.— Димчику, правда? Ти зубний технік? Нізачо не подумаєш!

Дима-маленький, сяючи золотим зубом, прикладає пляшку до серця.

— Якийсь там відливальник у платній стоматології,— регоче Дима-великий.

— Саме так, у б-блатній!— випалює Дима-маленький.

— Та калим має. Отже, можеш виходити за нього заміж. Правда, випиває трохи. Всі брови стер.

— До чого тут брови?— не розуміє Шурочка, і від цього всі вибухають дружним сміхом.

— На бровах ходить!

— Годі базікати!— ніяковіє Дима-маленький.

— А хочете номер?— регоче Дима-великий.— Це як я вперше з ним зустрівся.

— Годі, ну с-казав...— ще більше червоніє Дима-маленький.

— Заходжу, значить, у туалет... Десь під Кимрами. Дивлюсь, стоїть, чуб на очі, в дзеркало дивиться. А самого веде то на один бік, то на другий, пікою не може попасти в дзеркало.

За столом пирскають.

— Ти що, питаю, двері шукаєш? А він мені: с-слухай, друже, п-поможи... Познайом із якоюсь... А я, приїдеш до мене в Калугу, з-зуби тобі з-роблю...

— Ой, не можу!— висне на руці Дими-маленького Шурочка.— Бідний мій Димульчик! І що ж?

— Сам, кажу, не можеш познайомитися, чи що? А він: всіх уже розхапали, падлюки! Є, каже, одна, у сімнадцятій каюті, та в неї ангіна, горло перев'язане, не хоче зі мною р-розмовляти.

І знову дружний вибух реготу, сміється й сам Дима-маленький.

— І ти пообіцяв?— тупотить у знемозі Шурочка.

— Аякже! Бо інакше не йде. Там-таки, в гальюні, заключили трудову угоду.

— Ну хохмач!

— Запропонував познайомити з однією. Ви всі знаєте, така товста, все на палубі панчохи плете.

— Тьотя Феня? Ой, умреш од сміху!

— А йому яка різниця? Йому було вже не до Фені... Ага, каже, познайом... Одвів я його в його ж таки каюту, він одразу й захропив, ноги відкинув... А другого дня заходить, головою хитає: я, каже, вчора б-бузив... Це я так... А зуби, каже, я тобі й задурно з-роблю. Тільки приїжджай у Калугу.

Рита пересідає до Дими-великого, запускає руку в кишеню його штанів, дістає сигарети.

— Що, подруго, перекур?— трясє він смоляним чубом і, обхопивши Риту за плечі, співає їй жартівливим баском:

Пусть удобства мало, пусть погоды выюжны,
Не волнуйся, мама, мы туда, где нужны...

Савоня, оберігаючи свій святковий настрій, радіючи з веселого застолля, співчутливо слухає, про що розмовляють гості, потім і сам намагається почати розмову зі своїм мовчазним сусідом.

— Пора й нам покурити, еге ж...— нахилиється він до Гойї Надцятото, простягаючи йому обшарпану пачку «Севера».— Візьми-но моїх, простих.

— Спасибі, не курю,— відхиляє цигарки Гойя Надцятий.— Яюсь не навчився.

— Це ти добре. Нікудишня наука... Звідки родом?

— З Куйбишева.

— Так, так...— киває Савоня.— У Москві бував, а там не доводилося. У Москві в мене дочка, Настя.

— Дочка? Он як!

— Авжеж. Меншенька. Спочатку просто так поїхала, на різні роботи. А потім яюсь примудрилася, школу закінчила, а заодно й інститут. Та там-таки, у Москві, й заміж вийшла. За свого вчителя. Правда, чоловік уже немолодий, та з себе видний, справний такий.

— Це добре,— киває Гойя Надцятий.

— Живуть хіба ж так!— загорається від Гойїної похвали Савоня.— Песик у них кудлатенький, то й він на дивані спить. Оце як помиють, помиють його, рушником обітруть, і — на диван, на подушку. А якщо прогуляють надворі, до вітру або так чого, то опісля цього неодмінно лапки йому споліскують. Це щоб паркет не бруднив.

— Виходить, погостювали в столиці?

— Погостював! Та я хотів і на зиму там зостатися, що мені отут взимку робити? А воно не можна! Без пашпорта не дозволяють. Щодо цього у Москві ве-е-еликі строгості. Настя мені каже: так, мовляв, і так, був міліціонер, питав, хто такий, чому

без паспорта проживає... Жаль, каже Настя, жаль відпускати тебе, таточку, пожив би ти в мене, як тобі хочеться, та, бач, не можна. Збирайся, каже, їдь собі, а то чоловікові можуть бути неприємності на службі. Краще ми колись до тебе приїдемо. А я й справді, безсовісний, два тижні без ніякого документа живу, на ліфті катаюся. Вони оце на службу, а я шусть на ліфт, та й до звірів. У них через дорогу звірі всякі, два гривеники за квиточок. І сиджу та сиджу, качок на ставку хлібцем годую. То отак-о і хто хоч без паспортів наїдуть, ковбасу московську їсти! Непорядок вийде! Ти сиди там, де тобі належить, правду я кажу а чи ні?.. То з якої, забув я, ти місцевості?

— З Куйбишева.

Савоня наморщує лоба, та не знаходить у своїй пам'яті такого міста.

— Ні-і, не чув!— добродушно зізнається він і тут-таки виправдовує себе:— Тепер до нас звідусіль їдуть, звідки хоч! А то ще й іноземці.

— Іноземці теж бувають?— чемно справляється Гойя Надцятий.

— А то ж як! Сила-силенна! Капелюх отак, капелюх інак...

— Та наші ж тепер теж у капелюхах,— зауважує Гойя Надцятий.

— Ні-і,— сміється Савоня.— Нашого одразу видно, яким би він капелюхом не прикрився... А ці ходять, розглядають, апаратів по дві — по три штуки на шиї начіпляно. І на мене, буває, націлюються: «Карош, карош!»— Савоня пальцями показує, як його ловлять в об'єктив іноземці.— Тільки я не даюся. Він тільки на мене наведе, а я картузом та й закриюся. А то й задом до нього повернусь.

— Чому ж так?— вступає в розмову Несветський.

— Е-е, хлопче!— торжествуюче свариться на нього пальцем Савоня.— Я їхні фокуси знаю! Нехай кого треба знімають.

— А от скажи мені,— Савоня звертається вже через стіл до Несветського.— Як це зрозуміти? От стоїть вона, церква, і всі на неї дивляться й дивуються. І великі гроші платять, дай тільки доїхати до наших місць, подивитися. Так?

— Так...— згоджується, киваючи проділом, Несветський.

— А чого ж раніше на неї ніхто не дивився? Пливуть пароплави, і всі чисто минають. Не помічають отих церков, так наче їх і зовсім немає. От скажи!

Савоня примружується, намагається спіймати й затримати на собі погляд Несветського, але той, чогось вичікуючи, мовчить, тарабанить пальцями по столу, і Савоня говорить далі:

— У мене на Спас-острові є давній друг, Мишев. Тепер у теслях при музеї. Влітку сорок дев'ятого року заїхав я до нього покурити та провідати. Зирк, і начальство тут з району. Розпитав той начальник про колгоспні справи, все своє зробив та й зібрався їхати собі. А церкви серед острова стоять, ніяк їх не минеш. Звернув він на них подивитися. Походив ото він погостом, попримружувався. Ми з Мишевим теж недалеко тупцюємо, що, мовляв, скажеш. Та й що казати, це тепер будівлі доглянуті та прибрані, вчені до них приставлені, кожну дощечку на облік узяли. А тоді мур було повалено, бур'ян з-під порога пре, худоба никає. І каже той заїжджий чоловік: розібрали б ви, дядьки, оцей мотлох. Завалиться, то й приб'є кого. Скільки під ним, під погостом, орної землі. А як ні, каже, то хоч бані поскидайте.

Савоня відриває від риб'ячої голови плавничок, тягне до рта, проте тут-таки відкладає:

— А тепер он воно як обернулося! Не встигне один пароплав з гостями відчалити, тут тобі одразу аж два, встигай тільки приймати та показувати. Що за причина? Мабуть, що вказівку якусь дали — на церкви дивитися.

Дима-великий закидає голову і голосно регоче.

— Ну, а як же?— розгублено кліпає і теж сміється Савоня.— А іконку тепер і не показуй на пристані. Оце як набіжать, як почнуть одбирати одне в одного! Кожен хоче собі вхопити. А то ще якось улітку діток привезли, ще й з учителем. Посадовили їх на камінцях, та й давай вони церкви кожен собі змальовувати. А вчитель поміж ними ходить і поглядає. І так ото всі стараються. Чи, бува, думаю, не з семінарії? Чи не для духовного сану навчають?

— Це, батьку, добре,— чемно пояснює Гойя Надцятий.— Народу треба знати себе, своє минуле.

— Ні-і! — мотає головою помітно захмелілий Савоня.— Я тобі так скажу, одверто: народу ніяк не виходить на церкви дивитися. Йому, для прикладу, ліс треба сплавляти, льон брати... Коли йому на пароплавах кататися? Сто карбованців платити за це — ні-і! Не поїде, правду кажу! І іконок йому не треба.

Несветський несподівано засперечався про щось із Гойєю Надцятим, і Савоня, бачачи, що його вже не слухають, доказує самому собі:

— Воно ж як: у кого рот, той і народ... Он у Витегрі отак дивилися, дивилися, та й згоріла церква за годину. На сімнадцять бань, матінка. Аж від Петра простояла. Ні-і, ти мені не кажи!

Сперечалися про ікони. Гойя Надцятий, нервово мнучи борідку, намагався щось заперечити, але Несветський, на тім'ї якого задержувато стирчить чубок, в запалі перебиває:

— Кинь, кинь, усе це мода! Я в Третьяковці навмисно спостерігав. Ввалюється отака собі мадам з авоською і: де тут Рубльов? Ах, як прекрасно! Перед рубльовськими дошками завжди натовп, і кожен намагається вдавати глибокодумного.

— Ну чому ж удавати...

— Тому що ніяк не реагувати на ці дошки вважається непристойним.

— Але до чого тут дама з авоською? Треба говорити про суть явища.

— А от тобі й суть!— перехоплює Несветський.— Нам страшенно хочеться, щоб і в нас була своя епоха Відродження. Але цей твій Рубльов — хлопчик у коротких штанцях, коли порівняти з тим-таки Леонардо да Вінчі. У того пластика, анатомія, форми, цілком доступні розумінню людські образи з плоті й крові. А що в Рубльова? Плоско, примітивно.

— Ви це всерйоз?— вражено вимовляє Гойя Надцятий, і його сірі, широко розкриті очі дивляться на Несветського з гірким розгубленням і болем.

— Хлопці, хлопці!— намагається втрутитися Шурочка.— Давайте краще про щось інше. Ну що ви все: Рубльов, Рубльов, слово честі!

— Давайте, хлопці, заспіваємо.— Савоня сіпає Надцятого за рукав, але Гойя не чує.

— Ні, дозвольте...— Гойя, блідий од випитого вина і хвилювання, навіть підводиться з лавки.

Савоня відмахується від сперечальників і, обхопивши голову долонями, в самотині сам собі проказує пісню, яка вже давно в ньому ворушилася:

Гляну я далёко — там озеро широко,
Озеро широко, да белой рыбы много...

І, відчувши од цих слів щасливий і щемкий дроз, тихо, під шум суперечки, випускає свій кволий і тремтячий голос на волю:

Ах, да озеро широко, ай да белой рыбы много-о,
Дайте, подайте ой да мне шел-ковий нев-о-од...

Та Савоню ніхто не слухає. Несветський з глузливою переможністю в голосі вигукує:

— На леонардовських мадонн не тільки молитися, але й оженитися на них хочеться!

— Та якщо хочете знати, образи Рубльова переважають да Вінчі своїм внутрішнім драматизмом...

— Дурниця!— обриває Гойю Несветський.

— Та дайте ж мені сказати,— ще більше блідне Гойя Надцятий.— Ви постійте уважніше перед його дошками, придивіться. Рубльовські очі будуть потім переслідувати вас роками. Італійцям цього було не дано при всій їх мальовничості.

— То давайте заспіваємо,— знову просить Савоня і не дістає відповіді.

Рита й Дима-великий, окутані цигарковим димом, вже давно відключилися від загальної розмови. Дима, пригорнувши до себе Риту за талію, щось бубонить їй на вухо, мотає важкою куделею чуба перед її окулярами. Та скоса позирає на нього з-під окулярів короткозорими захмелілими очима і, меланхолійно усміхаючись Диминим нашіптуванням, випускає в соснове гілля над головою кільця сигаретного диму. Потім мовчки підводиться і, нетвердо переступаючи своїми лосячими ногами через хмиз, іде до ялинника, що темніє за сторожкою. Через якийсь час, перехиливши одним духом горілку з чиєїсь стопки і забравши з лавки Ритину болонью, Дима-великий також іде, важко наступаючи на тріскучий сушняк.

— Піду дровець позбираю...— обертається він з посмішкою.

— Давай ламай сухостій!— підморгує Дима-маленький, розливаючи з пляшки.— Та годі вам лементувати, о-охламони! Шурок, давай хильнемо з тобою. Ну їх усіх до б-биса!

— Ну гаразд,— насідає Несветський.— Давай візьмемо оце саму церковцю, яку нам сьогодні показували... Святого Лазаря, чи як там? Називають її унікальною старовиною, те-се... А що в ній такого особливого? Ну скажи чесно, що ти побачив у цьому Лазарі? Та нічогосінько. Якась баня з хрестом... І, крім того, коли ставили оцей убогий курник, вже давно стояли справжні шедеври. Візьми хоча б храм святого Марка у Венеції. Або Петра і Павла в Римі, Софію в Константинополі. Та де там!

— Ну навіщо ж... Навіщо ж такі довільні порівняння? Річ не в тім, хто раніше!

— Давайте, я вам свіженького налляю,— пропонує Савоні Шурочка, бачачи, як той намагається підчепити неслухняними пальцями все ту саму риб'ячу голову, що лежала перед ним на мокрій газеті від самого початку.— Ви зовсім нічого не з'їли. Бо будете п'яні...

— Ні-і!— мотає головою Савоня.— Я не п'яний!

Він незграбно, засиділо підводиться, з його коліна падає картуз, і він довго шукає його під столом біля чийось ніг. А знайшовши картуз, сідає на валун перед згасаючим багаттям, підки-

дає на жар обгорілі цурпалки і завмирає, витягнувши вперед праву ногу. Десь поряд, за жовтою плямою вогню дробить об корчі свої невгамовні вали Онега: вісім і дев'ятий, вісім і дев'ятий... Мерехтливе світло багаття висвічує яструбино-скрючене, оголене коріння старого дерева, що чіпко охоплює валуни. Глухий шум прибою зливається з вершинним шумом сосни, у корені якої щось скрипить і постогнує. Савоня слухає цей шум і, до святковуючи в собі своє свято, повертається до пісні:

Ай, дайте, подайте ой да мне шелковий нево-о-од,
Ах, да шелков невод кинуть, ой да белу рыбу выну-у-уть...

Пісню цю любив співати ще Савонин дід, а дідові, мабуть, дісталася вона від його дідів — стародавня потойбічна пісня. Пам'ятає Савоня, як колись — вже більше потім не доводилося — їздили вони з дідом на ярмарок у далеку й казкову Шуньгу, що приголомшила тоді Савоню-хлопчика непролазним стовпцем люду, коней, лавок, веселою строкатістю звезених туди обонезьких, поморських та пітерських товарів: сокир, пилок, прядок, розмальованих дуг, дерев'яного дріб'язку, тканого мережива, куничних і горностаєвих в'язок, дігтярних бочок і сьомгових баликів... Їхали в Шуньгу не день, а вже й забув скільки, тільки й пам'ятає, як скрипіли по найждженій дорозі обозні сани, форкалі вкриті памороззю, з білими віями коні, як ляскали рукавицями замерзлі їздові. Савоня лежав у затишній темряві кожуха, дрімав і прокидався то в Під'ільниках, то в Губі Великій, то в Космозері... А Шуньги усе не було, і дорога бігла та й бігла повз мовчазні бори та завмерлі під кригою протоки й річки. І все бовваніла в санному передку дідівська засніжена смушкова шапка, і чувся протяглий спів, що відлітав з диханням, з морозною парою:

Ах, да шелков невод кинуть, да белу рыбу вынуть.
Ах, да бела рыба шука, ой да беляя белу-у-уга-а-а...

Савоня неквапливо дбайливо, як тонку сіль, розмотує свою з дитинства улюблену пісню, ховаючи спів за галасливою й незрозумілою суперечкою, що все ще триває у нього за спиною, і шкодує, що свято якось поламалося, не поспівали гарних пісень. Нащо було й їхати?

Тим часом Гойя Надцятий, остаточно образившись, іде на мис до покинутого тринoga, Шурочка намагається його затримати, а потім накидається на Несветського:

— Ну скажи, за що ти на нього напосів? Завжди ти із своїми дурними суперечками!

— Чому ж дурними?— Несветський засуває руки в кишені штанів і збуджено, з переможним виглядом півня, який щойно роздобув голову своєму кволуму противнику, ходить вздовж стола.— Всі оці іконки, постолі, Івани Калити, протопопи Авакуми...

— У тебе на голові павук!— зненацька скрикує Шурочка.

— Де? Хіба?..— Несветський, розгубившись, струшує чуба, ламаючи свій акуратно-розчесаний проділ.

— Ой, он він побіг по рукаві! Страшенно боюся павуків.

Несветський оглядає піджак і, клацнувши пальцями, збиває щось з рукава.

— Так от... Треба дивитися не назад, а вперед. Якщо хочеш знати, атомний реактор — от мій Рубльов! Це річ! Тут ми дійсно можемо декому втерти носа і залишити після себе справжні пам'ятники! Я вас коли-небудь запрошу в інститут, переконаєтесь. Між іншим, я там очолюю наше студентське КБ.

— А що таке — Ка Бе?

— Ну як же ти не знаєш таких елементарних речей? Конструкторське бюро. Між іншим, мене залишають у ньому після закінчення інституту.

— Годі тобі б-бузити... кибирнетик...— Дима-маленький стуккає дерев'яною Савониною ложкою по недопитій пляшці.— Да-давай краще х-хильнемо... От він де, р-рреактор, ясно? А х-хочеш, п-пику наб'ю...

— Ой, хлопчики!— оглядається Шурочка.— Наш дядечко зовсім задрімав, бідненький!

Савоні хочеться сказати Шурочці, що він зовсім і не задрімав, та йому стає жаль уривати пісню, і він у відповідь хитає головою.

Ах, да бела рыба шука, ой да белая белуга-а-а.

Ах, да куда девкам сести, ой да белу рыбу чи-и-исти-ить...

— Давай, Ш-ш-шурка,— вже насилу повертає язиком Дима-маленький.— П-по-іхали до мене в... Калугу. Я тобі з-з-зуби з-зроблю... Без усякої ч-черги, ясно?

— Ой, насмішив!

— З-зроблю! Гад б-буду... Дев'яносто шосту пробу. Люкс!

— Димко, який ти п'яненький, жах!

— А чого! Дев'яносто шості зуби... з-знаєш кому тільки р-роблять! Не знаєш! А ти, дурна, скалишся! Г-гидуєш мною, еге ж? Ні, ти скажи...

Ах, да белу рыбу вынуть...—

збивається на старе Савоня і затихає, хилить голову на груди...

Здається йому, ніби він і справді вибирає невід по темній осінній воді, а невід цей важкий та безконечний. Савоня все перехоплює й перехоплює тятину і бачить, як у чорній глибині вогненно кидаються заплутані сиви, висвічуючи довкола себе нічну воду. Савоня квапиться, поспішає витягти сивів, але дивитися на них жарко, неможливо, і він відвертається й, обпікаючи руки, швидко рве їх разом з неводом. Рве й кидає, рве й кидає... У човні з'являється Дима-великий, він громоподібно регоче, і луна розходиться по нічних шхерах та островах: «О-хо-хо! О-хо-хо!» А риби танцюють на вогненних хвостах, б'ються в дно човна і з дзенькотом розсипаються на червоний розпечений жар...

Савоня приходять до тями від жару, що б'є в лице. Він мимоволі відсувається, тре гарячі холоші і тільки тепер розрізняє по той бік високого язикастого багаття, складеного із сухого хмизу та соснового гілля, Диму-великого, що повернувся з лісу. Освітлений полум'ям, багроволиций, з сухою глицею, що набилася в циганські кучері, Дима-великий з усієї сили лупить по гітарних струнах і, розхитуючись та пересмикуючи плечима, крипко вигукує:

Катари-и-на! Ох-хо-хо! Ох-хо-хо!

Перед ним, присідаючи і крутячи туди й сюди коліними, соваючи ліктями й клацаючи пальцями, гупцюють у якомусь незрозумілому танці Несветський і цибата Рита. Обличчя в обох бліді й зосереджені, довгі тіні танцюристів ребристо звиваються на освітлених колодах сторожки.

Как ты странно идешь!
Ты вот-вот упадешь!
Катари-и-ина! Ох-хо-хо!

— Ох-хо-хо!— гукає здаля Дима-маленький, що залишився сам досиджувати за столом.— Д-давай, Ритко... накручуй б-бормашинку!

Савоня затуляється рукою від жаркого світла і не помічає, як у багатті тріскає перегоріла суха гілка, як вона осипається і підкочується димним кінцем під випростану нечутливу ногу. Перегріта коло вогню і просякнута мазутом холоша враз спалахує разом із черевиком. Савоня зриває з голови мічманку, б'є нею по носі, намагаючись збити полум'я. Холоша куриться димом під ударами картуза, та, роздмухана помахами, тут-таки займається знову, і полум'я перекидається аж до коліна. Савоня відкидається назад і, впавши горілиць, відштовхуючись здоровою ногою, намагається на спині відповзти подаль.

Рита перша помічає вовтузіння на землі і дико скрикує. Дима-великий, пожбуривши геть гітару, хапає Савоню попід руки і, як лантух, відтягує від багаття. Потім біжить по відро і вихлопує на тліючу ногу залишки юшки. На такий переполох біля сторожки прибігають перелякані Шурочка і Гойя Надцятий. Під обгорілим і мокрим ганчір'ям темніє коричнева гомілка, і Шурочка, глянувши на спотворену ногу, болісно закривається руками.

— Ой, хлопці, як же це?!

— П-перев'язати... т-треба... Пусте.— Дима-маленький, похитуючись, виходить з-за столу, скидає куртку і намагається подерти на собі сорочку.— П-перев'яжи старого, Шурко... Він чоловік... П-правильний...

— Ой, та ну тебе!— лякається Шурочка.— Ні в якому разі! При опіках не можна.

— Нічого... Пусте...— бурмотить Савоня, підводячись.

— Соди треба б,— переживає Шурочка.

— Ні-і!— мотає головою Савоня і ніяково дивиться на хлопців.— Ви не турбуйтеся. Нічого не треба. Вона в мене така... Не горить.

— Це у вас...— протез?— чомусь іще більше лякається Шурочка, і всі у мовчазному заціпенінні дивляться на Савонину ногу.

Такі ноги стрічаються дедалі рідше. Багато хто з їх власників уже відходив своє. Ті фабричні і нефабричні підпірки, що лишилися після них, сховані родичами на горища та в комори, щоб не нагадували, не рвали душу. А ті, хто ще живе, за довгі роки навчилися ховати свої фальшиві ноги від сторонніх очей: намагаються ходити без ковнінок і милиць, не лізти в трамваї та троллейбуси з передніх дверей, не продиратися до каси гастроному без черги, щоб здаватися рівними з усіма і не викликати непотрібних жалощів, а то й молоді та жорстокої неприязні. Відходячи в минуле, життя само згладжує рубці і гострі кути своєї історії, і, певно, тому, як на страшну диковину, набагато страшнішу, ніж обпалена жива нога, всі мовчки й напружено дивляться на протез Савоні, що не боїться опіків.

— Це у вас з війни?— порушує мовчання Шурочка.

— Та от... трошечки зачепило,— киває Савоня.— На Ладозі.

Ногу він втратив у бойовому сорок другому році під отим самим Осиновцем, біля причалів якого швартувалися пробіті кулями й осколками суденця, що добиралися по Ладозі з вантажами для блокадного Ленінграда. Правда, служив він у частинах протиповітряної оборони, але в тих місцях це було аж ніяк не краще за передову, оскільки німецькі пікірувальники спеціаль-

но полювали на зенітні батареї, що прикривали причали. На-
хабні одномоторні «юнкерси» вимотували батарейців, засипали
їх бомбами, стьобали кулеметними чергами, і все-таки Савонина
друга батарея протрималася кілька місяців. Тільки восени сорок
другого таки влучив бандит: важка фугаска вирила на місці Са-
воної гармати глибоку, аж до води, воронку. А самого Саво-
ню знайшли в сосняку: він сидів у калюжі крові й безтямно
смикав за обмотку, один кінець якої ще був підв'язаний під ко-
ліном, тоді як на другому гойдався завислий на сучку черевик,
відірваний разом із ступнею. Тієї ж ночі непритомного Савоню
переправили з попутним катером на Велику землю, де в Яро-
славлі ногу ще двічі вкорочували і вкоротили вище коліна.

— Ану, старий, пройди, як воно...— просить Дима-вели-
кий.— Черевик наче цілий, тільки шнурки обгоріли.

— Та нічого!— Савоня тупає ногою, струшуючи з протеза
риб'ячі кістки і пластівці вареної цибулі.— Якось буде! Ав-
тольчиком помажу суглоби, знову буде як нова. У мене раніше
саморобна була. Як з госпіталю прийшов, то одразу й вистругав.
А цю вже пізніше дочка подарувала.— І, пожвавішавши, розпо-
відає, як подарували йому ногу:— У них у Москві на самороб-
них тепер не ходять. Приїхав я до Насті, а вона мені й каже: ти,
татку, оцю ногу переміни-и. А то увесь паркеть мені поштирка-
єш, та й перед сусідами незручно. А я й справді, як до Москви
зібрався, новий рашпіль забив...

Усі сміються, добродушно ворухнуть зморшками й Савоня.

— Дорога ж не близька. Дай, думаю, ходулю собі підгострю.

— Виходить, перестарався?

— То через оце й купили мені нову опору, московську. Чіп-
ляй, каже Настя, а стару давай знімай. Та зразу й швиргнула
кудись, аж загуло по всьому дому...

— Це вона в сміттепровід, труба така.

— Може, і в трубу... Довелося мені нову надівати, куди по-
дінешся... Нога й справді цікава, у коробку покладена, засмагла,
тільки заклепки видають, що не жива. І книжечка коло неї, як
користуватися. От до чого техніка дійшла! Та ще й два черевики
купила. Ходи, каже, татку, не бережи, а то будеш берегти,
а здоров'я дорожче. А я спочатку то разів зо три, а то й чотири,
беркицьнувся, поки привчився. А то вже, як додому їхав, у Пет-
розаводську гепнувся, з поїзда злавив. Бо вагон дали в хвості, то
пристані йому не вистачило. Я ту ногу окаянну спустив, а землі
нема й нема, от і скочив... Он як бік одбив! Але додому дошкан-
дывав, нічого, А тепер то й звик, бігаю...

Савоня, закотивши полу бушлата, підрівнює обгорілі клапти,
складаним ножиком чикрижить просто по нозі.

— Та й міцна ж, холера! Скільки років ношу, буває нею й замість весла правлю — не тріскається. Що воно за матеріал такий? От і в огні побувала...

— Ти давай і другу холошу підріж,— добродушно регоче Дима-великий.— Як у Ритки, шортики зроби. По моді!

— Таки й справді!— Савоня, засоромлено посміюючись, оглядає куцу холошу.— Зовсім як турист!

— Іди, старий, в-вип'ємо...— гикає Дима-маленький. Він обірвав усі гудзики на сорочці, висмикнув одну полу з штанив і тепер, звисивши голову, напівсонно сидить на лавці, синіючи якимсь розмитим татуюванням на немічно-білих грудях.— У мене дядько т-теж... на задниці катається... Всі ч-чотири к-колеса, ясно? Піж-жони! Про історію всі... в-верзуть... Покажи їм, с-старий, як вона... р-робиться... Падлюки... Дивіться і з-з-запам'ятовуйте... Ленардо Недогвинчений... М-махали ми його, ясно? Піки зараз буду б-бити...

— Слухай, не заводься,— просить Дима-великий.

— Навіщо ви його брали?— морщиться Рита і, як у свою, суне руку в кишеню Дими-великого, дістає сигарети.— Він же зовсім не при собі...

— Наб'ю!— гикає Дима-маленький.— Кибирнетику н-наб'ю...

— Їдьмо краще до тьоті Фені, га, друже?

— Ой, їдьмо, їдьмо, хлопці! Спати хочеться — жах!

Був тільки початок на четверту, а вже над темною гривою лісу по той бік затоки сходило раннє онезьке сонце. Воно вставало бліде, холодне, і на нього можна було дивитися, не затуляючись. Низькі злежані хмари одразу зменшили його наполовину, а потім і зовсім сховали.

8

Назад пливли тихою водою.

Онега, нахлюпавшись за ніч і натягнувши на себе пухку ковдру хмар, спокійно дрімає в ранковому забутті. Скидається рання рибка, хороводячись, б'є по сонній воді, залишаючи після себе схожі на бульки від дощових крапель кільця, що поволі розходяться.

— Плітка грає, це на дощ!— мружиться з-під картуза Савоня і, обернувшись, дивиться, як човен крає навпіл сяючий простір.— Незабаром паровий окунь піде, на мілке, на затоки.— І пояснює, вигукуючи:— Це той, що збирається в табуни по

теплій воді, по парі! Ще не час йому. Черемха по островах не відцвіла! Ранувато для парового!

— З котрої там... б-буфет?— Дима-маленький перехиляється через борт, хлюпає в лице з долоні, п'є і голосно пирхає.

— Що, друже, перебрав?— усміхається Дима-великий.— Два тузи?

Дима-маленький мовчки падає на підстилку з осоки і натягує на себе куртку. Незабаром з-під неї чути важке хропіння.

— Все! Цьому вже Карелія сниться...— киває Дима-великий і, глузливо розглядаючи збиті сандалії, що стирчать з-під блакитної куртки, наспівує:

Тещи, матери и жены,
Не горюйте, не грустите,
К вам вернутся робинзоны
С чемоданами открытйй...

— Ой хлопці! Ми забули занести стіл...— згадує Шурочка.— Там усе так розкидано...

— Не турбуйтеся!— озивається Савоня.— Повернуся — тоді приберу. А як ні, то й сороки підчистять.

— Це ваша хатка?

— Та — нічия! Так, пуста... Рибалки собі поставили.— І, похжавішавши, розповідає:— Торік отак от двом сподобалося, то тижнів зо три жили... Чи то чоловік з жінкою, а може, й так просто... На неводі спали замість постелі. Він то й не голився, поки жив,— бородою заріс. Хочу, каже, спроститися, ні про що не думати. Тут, каже, як у раю. І все, бувало, милуються, рука в руку ходять, гриби-ягоди збирають. А я їх ще й рибкою підгодував. Саме окунь паровий посунув. І в магазин плавав, по вино та по куриво... А потім — почалися чогось якісь нелади. Він собі на березі сидить, вона собі... Чи то грошей не стало, чи то набридло... Рай — то рай, та тільки як ненадовго.

— Буває, батьку, буває...— Дима-великий шукає по кишенях у Дими-маленького, що похропує вві сні, дістає колоду карт, пропонує:— Ну як, ацтеки, вріжемо в дурня?

Між лавками ставлять перекинута відро. Дима сідає в парі з Шурочкою, Несветський з Ритою. Гойя Надцятий грати відмовився. Він дістає альбомчик і, усамітнівшись на носі човна, щось черкає, поглядаючи на берег, який лине праворуч.

Десь на півдорозі стрічається чорний вилицюватий буксир з кілометровим хвостом із зав'язаних колод. Буксир важко сопе всім нутром і ще здаля заливає моторку їдким димом солярки, що його вичихує з низької жерлистої труби. Хрипкий гудок ви-магав дорогу, проте Савоня не звертає, а тільки глушить мотор, і плотогон з великим білим написом на носі «Семен Дежньов»

поволі проходить зліва. З рубки висовується жінка, по самі очі пов'язана червоною косинкою, пильно й суворо вдивляється в пасажирів моторки.

— Здорова, Ганко!— гукає до неї Савоня.— Сама кермуєш? А де ж твій Іванович?

— Спить,— неохоче озивається жінка.— Накермувався...

Позаду рубки на такелажному рундуці з-під бушлата стирчать розкинуті босі ноги. Тут-таки білявенька дівчинка, схилившись над алюмінієвою каструлею, чистить картоплю. Менший хлопчик у балахонистому тільнику б'є ногами волейбольний м'яч, підв'язаний, щоб не падав за борт, до довгої жердини. Дівчинка перша помічає моторку, з ножем і картоплиною підбігає до поручнів. Дима-великий намацує в кишені вчорашню цукерку, замахується і кидає на палубу буксира. Дівчинка злякано тікає за рундук.

— Ну-ну!— погрожує жінка.— Я тебе жбурну!— і свариться кулаком з рубки.

— Ти чого?— дивується Дима-великий.— Дурепа ненормальна!

— Це Ганна,— коротко пояснює Савоня.

— Тулисти! Тулисти!— вигукує хлопчина, показує моторці язик і також, блискаючи босими п'ятами, тікає за рундук.

— Я тебе кину, холера! Шляються тут...— жінка круто лається і одвертається до штурвала.

Савоня знов запускає мотор, і човен мчить повз пліт, обліплений стомленими чайками.

Непомітно починає сіятися тихий неквапливий дощ. Онега втрачає свій фіолетовий блиск, тьмяніє, затягується ряботинням, мжичка обкладає горизонт.

Гра в підкидного не виходить.

Дима-великий притягує до себе Риту, вкривається з нею одним плащем. Те ж саме робить Несветський, що сидить коло Шурочки. Гойя Надцятий ховає за пазуху альбомчик і натягує на панаму капюшон штормівки.

Савоня, лишившись наодинці із самим собою, зручніше гніздить голову в піднятий комір бушлата, непорушно завмирає на кормовій лавці, і тільки очі його жваво й зірко бігають під навислим козирком, обвішаним дощовими краплями.

Дві гагарки сполохано злітають з-під самісінького носа човна, описують кола в сірому й низькому піднебессі. З фарватерної віхи знімається орлан, неохоче летить кудись убік. Гагарки, помітивши його, враз списоподібно вливаються в Онегу. Важко скидається велика рибина, і Савоня здогадується, що грає вона на обмілині, яку непогано було б коли-небудь обметати невода-

ми. Час од часу скипидарними хвилями враз набігають завішані мжичкою близькі береги, і тоді Савоня, ледь торкаючись керма, тікає від незримих скель на відкриту воду.

Як і кожен тубілець, він не вмів відділяти себе від буття землі й води, дощів і лісів, туманів і сонця, не ставив себе осторонь і не підносив над, а жив, просто, природно й нероздільно злившись із цим світом, і тому, мабуть, як душевний відгук на новий день, у ньому само собою забриніло вчорашнє, давнє, вічне...

Ах, да белая рыба шука, да белая белуга...

Загубленим телям десь у шхерах мукає теплохід. Відгомін від його гудка м'яко напшовхується в вологому в'ятому повітрі на незримі береги і, відбившись луною, розходитьса протоками. Савоня слухає гудки й намагається розібрати, який це теплохід, звідки і куди йде, і раптом здогадується, що це гуде «Иван Сусанин», не інакше як встиг уже поремонтуватися.

— Де пливемо?— не скидаючи плаща, запитує Дима-великий.

— Та вже ось-ось!— бадьоро вигукує Савоня.

І справді, ліворуч прозирають знайомі лози, якими заріс берег, буйні очерети на мілководді, і от уже за негустим дощем, що повис над водою паровим куривом, проступають також гостроверхі будівлі Спас-острова.

— Вставайте, хлопці!— галасує Савоня.— Приїхали...

Та перед тим як направити човен до причалу, до якого було вже рукою подати, Савоня раптом помічає туманну брилу «Ивана Сусанина», який уже відійшов від дебаркадера і вібрався на велику воду.

У човні закричали, засвистіли, Савоня додає газу і кидається доганяти теплохід.

Капітан довго не хотів зупинити судно, кричав у мікрофон, що нічого не знає, нехай ті, що спізналися, плывуть на чому хочуть, і навіть погрожував, що викине за борт залишені в каютах чемодани, та врешті все-таки подобрішав і дозволив спустити трап. Савоня підганяє моторку під борт, притримує кинуту чалку, матроси, жартуючи і переморгуючись, підхоплюють під руки Шурочку й Риту, потім втягують сонного, обм'яклого Диму-маленького у розхристаній сорочці. Трап підіймають, і теплохід одразу збиває за собою піну.

Савоня також запускає мотор, пливе поряд і, задерши голову, намагається розгледіти у юрбі пасажирів своїх недавніх знайомих.

— До побачення!— кричить йому згори Шурочка, і він розгублено вдивляється і насилу знаходить її в строкатому натовпі.

— Прощай, люба!

До поручнів проштовхується Дима-великий, кидає Савоні якийсь синій згорток, що, падаючи, розгортається і лягає в човен розпластаними тренувальними штаньми.

— Це тобі!— кричить Дима-великий.— Сам знаєш за що...

— Ой хлопче! І не треба б...

— Там у кишені троя-як!— трубить у долоні Дима.— Ну, бувай здоров, батьку! Салют! Дихай глибше! Ну, будь!

Теплохід гуде так, що всі затикають вуха, човен, відкинутий бортовою хвилею, збивається з ходу, поступово відстає. Савоня підводиться, впускає з колін ряднину, якою прикривав оголений протез, і, стоячи, довго махає теплоходу каргузом.

Позаду нього, окутані дощовою імлою, проступають банями острівні храми. Вони ніби летять над тьмяним сріблом Онеги, серпанково-примарні, неправдоподібні, як сновидіння.

Шопен, соната номер два

Після перших осінніх дощів сірий курний шлях почорнів, пружно пом'якшав і став лискучим від коліс автомобілів. Цукрозаводська вантажна машина бігла ним швидко, майже не гуркаючи бортами, як по асфальту. У шоферську кабінку ніхто не підсидав, усім оркестром на дванадцять душ їхали в кузові на клубних відкидних стільцях. Тут, на вільному вітрі, можна було палити, слухати, як Ромка, валторніст, розповідає свої нескінченні анекдоти, і жартувати із студентками, яких прислали на збирання цукрового буряку. Машина, виблискуючи нікелем труб, вабила дівчат, що працювали вздовж усієї дороги, вони відривалися від бурякових куп і з цікавістю дивилися з-під долонь, вимашчених землею, на вифранчених музикантів.

— Гей, кралі!— зачіпали їх хлопці.— Зіграти вам па-де-де? Щоб веселіше працювалося?

Ромка хапав з колін валторну і, надимаючись на вітрі плащем-болоньсю, рвав холодне осіннє повітря рубленими пронизливими звуками «Лебединого озера»: «Лата-та-та-а-тара-та-а-а...»

У відповідь летіли буряки, стукали по машині, хлопці, з реготом нахилиючись, ховали голови за високі дощані борти, а Пашка, схопивши тарілки, спритно, по-тенісному, з дзенькотом відбивав ними буряки.

— Легше, легше там!— кричав він з азартом, поправляючи збитий кашкет.— Нащо урожай розкидаєте!

— Узяли б та допомогли!— кричали дівчата.— Ач, прибралися! Дармоїди!

Машина пролітала повз них, а з обох боків, запалюючись жартівливою сваркою, вже бігли до шляху, до вантажної машини, нові зграйки дівчат і дружно бомбардували кузов буряками.

— Ех, зіскочу!— реготав Пашка.— Ой, спіймаю кирпату!— Під градом буряків він уже не відбивався, а лише затуляв тарілками лице, тоді як Ромка, висунувши за борт один лише розтруб, так само шалено дудів, піддражняючи студенток: «Ті-та-та-та-а-а...»

Шофер несподівано загальмував, за ґратами заднього віконця з'явилось його зле обличчя.

— Ви що, подуріли? Скло поб'ють!

Старший у оркестрі, дядя Саша, що від самісінького заводу їхав стоячи, спершись ліктем на кабінку, і також змушений був нахилити голову під час нападу дівчат, обернувся і гримнув на хлопців:

— Годі вам! Павле, ти як з інструментом поводишся?

— А що йому станеться?— Пашка розгублено покрутив нікельованими дисками.

Дядя Саша насупився.

— Поклади тарілки. Знайшов чим бавитися! І ви теж — вгамуйтеся.

— Усе, старший, все!

Хлопці знехотя сідали на стільці.

А дядя Саша бурчав:

— Бач, розбестилися... Не на весілля їдемо. Розуміти треба.

— Ну все, відбій. Мир-дружба!

Сиренький, у дрібну цяточку кашкет старшого було насунуто по самі брови. Від зустрічного вітру фіолетово синіли запалі щоки, поголені перед самісіньким від'їздом. З кишені цупкого швейотового плаща воронкою догори стирчала його сольна труба в чорному сатиновому чохольчику. За давньою звичкою він завжди тримав її при собі.

Ромка знову взявся за свої побреженьки, хлопці обступили його, висли один у одного на плечах, голосно реготали. А дядя Саша, розстебнувши плащ, з-під якого блиснула на піджаку червона орденська стрічечка, дістав з бічної кишені сигарету і, запаливши її в затишку, за кабіною, як і перед цим, відчужено дивився на шлях, що біг навстріч.

Повз них із глухим ревом та чадними вихлопами пройшов КраЗ. У кузові, нарощеному товстими неструганими дошками,

і в двох його причепах дядя Саша встиг побачити сірі купи ще не просохлих буряків. За ним промчали два блакитні близнюки-самоскиди — також із буряками, і в обох на дверцятах білий знак автотрансу. Колгоспи поспішали, поки дозволяла погода, впоратися із найморочливішою культурою.

Велика російська рівнина в цих місцях поступово починала горбитися, підпирати небо косогорами, відмітки висот, либонь, уже сягали за двісті метрів і вище. У глибоку давнину це пасмо горбів так і не зміг подолати льодовик, що насунувся із Скандинавії. Він розділювався на два язика і поповз далі, на південь, обтікаючи пасмо ліворуч та праворуч.

І, можливо, не випадково на оцих височинах, не подоланих льодовиком, майже тридцять років тому розгорілася небувала битва, від якої, як думав дядя Саша, врятовані народи могли б почати нове літочислення. Ворога, що загрожував Росії новим зледенінням, було спочатку зупинено у межиріччі Дніпра й Дону, а потім розбито й скинуто з вододільних височин. У серпні сорок третього молодий лейтенант, тоді ще просто Саша, він заскочив на кілька днів додому і встиг побачити сліди цього бойовища на південному фасі. До маленької станції Прохоровки, куди було націлено один із кліщевих ворожих ударів, сапери звозили з навколишніх полів підбиті танки — свої й чужі. Мертво настобурчившись, смердячи перегорілою соляркою, зяючи рваними пробоїнами, стояли поряд «фердинанди», «тигри», «пантери», наші самохідки і «тридцятьчетвірки», союзницькі «черчілли», «шпермани», громіздкі багатобаштові «вікторії». Вони утворили велетенське кладовище з багатьох сотень машин. Серед них можна було й заблукати.

Дядя Саша куриє в вітрі, оглядаючи узвишшя, що нині дримали між мирними нивами, а позаду нього хлопці галасливо обговорювали якусь селищанську новину.

— Зойка приїхала?— чувся збуджений Пашин голос.— Брешеш?

— Сам бачив,— розповідав Роман.— Спідниця — отак-о! До п'ят. З якимось флотським.

— Мабуть, полюбовник.

— Та схоже — чоловік. В універмазі килим вибирали. Я підходжу: привіт, Зое. А вона чорними окулярами зирк-зирк: «Це ви, Ромо? Я вас і не впізнала. Багатим будете».

— Про мене не спитала?— ніяково хихикнув Пашка.

— Дуже ти їй потрібен!..

Тоді, в Прохоровці, чекаючи попутної машини, щоб добратися додому, на цукровий завод, дядя Саша довго ходив серед танкових завалів. Гарячий серпневий вітер завивав у пониклих

гарматних дулах, органно й скорботно гув у розпеченому сонцем сталевому нутрі танків. Але й мертві, з порожніми прорізами триплексів, танки, здавалося, не переставали ненавидіти один одного. Дядя Саша разглядав пробоїни, намагався розпізнати, хто і як знайшов свою смерть, аж поки в одному місці не наткнувся на нудотно-солодкий сморід, що йшов від «тигра» з відірваною гарматою. Очевидно, наші сапери, перед тим як відтягти танк з поля бою, через недбалість не виявили всередині, не побачили труп німецького танкіста. А може, в той момент він ще й не був трупом...

— Б'ємося об заклад, відіб'ю!— все кричав, гарячкував Пашка за спиною дяді Саші.— Ні, давай закладемося?!

— Кого, Зойку? Від отого морячка? Сядь, не рипайся.

— Давай на пляшку коньяку. Жорику, будь за свідка!

— Кинь, діло пусте,— заспокоював Ромка.— Морячок — бравий. Гаманець дістав за килим платити — самі червоненькі.

— Пльовати я хотів на червоненькі. Тільки пальцем кивну. Я ж із нею перший гуляв.

— Ти перший? Ну, базіка!..

Тепер цього танкового кладовища немає. Воно розоране й засіяне, а залізний брукт війни давно проковтнули мартени. Зрівняли й згладили віспові вибоїни від мін та фугасів, і тільки братські могили залишилися по горбах.

Дядя Саша, іноді навідуючись у поля з рушничкою, помічав, як трактористи обходять плугами, залишають незайманими руді лисини серед ріллі. І як пастухи, виганяючи худобу на стерню, не дають їй толочити острівці могильної трави. Лише зрідка протюпає поміж хлібами до такого місця бабуся з недалекого села, постоїть, схилившись у мовчазній задумі, і, здолавши скорботу, почне виполювати з ледь примітного горбка впертий чорнобиль, залишаючи травицю ласкавішу, ніжнішу: білу безрезку, ромашку, сині квіти петрового батога, а йдучи додому — перехрестить цю траву висклими пальцями. Бувало, дядя Саша й сам ненароком натрапляв на такий острівець, де в пожухлій, осінній траві серед поля охоче гніздилися перепілки, і довго стояв перед іржавою каскою, яка вінчала могильне узголів'я. Іноді сидів тут, стомлений, аж до заходу сонця, на самоті із своїми думками, дивився, як тужно розливається над цими горбами надвечір'я, і здавалося йому, ніби закидані землею кістки все проростають то тут, то там білими обелісками і ніби сам він, що тільки чудом не поліг тоді в окопі, проростає одним із них...

— Дядю Сашо!— не одразу почув старший.— Чуєш, дядю Сашо!

Він обернувся й побачив гранчасту буфетну склянку, простягнуту Севою-барабанщиком. Кругле обличчя Севи, з рівно підстриженим чубчиком, що виступав з-під берета, було зосереджено заклопотане. Від їзди вантажної машини горілка хлюпалася, підмочуючи половинку солоного огірка, яку він притримував великим пальцем поверх склянки.

— З нами за компанію, — підтримав Іван, на прізвисько «Бійний», високий незграбний парубок з білястим козячим пушком на вилицях, що грав у оркестрі на бійному басі.

Дядя Саша мало був не скипів, мало не крикнув на Севу: «Ах ти поганець! Ти ж іще в дев'ятому класі ходиш, ще молоко на губах не обсохло! Вижену до дідька з оркестру!» Проте не витримав його похлоп'ячому ясного, доброго, терплячого погляду, полагіднішав і тільки сказав:

— Я не буду. Спасибі.

— Дядю Сашо! Ну, дядю Сашо! — навперебій загомоніли хлопці: і Ромка, і альтовик Сохін, і другий тенор Белібін.

Дядя Саша невдоволено мовчав.

— Годі тобі, шеф! — ображено сказав Пашка. — Адже холодно. До кісток протягло. — Він мерзлякувато потер долоні. — А ти не будеш, то й ми не будемо.

— Ні, хлопці, — твердо сказав дядя Саша. — Ви як хочете, а я не можу дихати горілкою в мундштук. Мені Гімн сьогодні грати, — і відвернувся.

— Та й нам жевати грати! — чомусь зраділи хлопці. — Що ж тепер, вилити за борт?

— Та заткніться ви! — обірвав Ромка.

— Севко! — ображено гукнув до барабанщика Пашка. — Дай сюди склянку! Дай, кажу, — і, скривившись від досади, цілячись із склянки в шийку пляшки, затиснутої між колін, оббризкуючи штани, почав переливати горілку. — Ну й біс із вами! — бурчав він голосно невідомо на кого. — Всі такі ідейні стали. Ще попросите, а я не дам.

В'їхали у знайому Тиху Ворожбу. Наново відбудоване село більше не хнюпилося солом'яними стріхами. Перед хатами за весело розмальованими штахетниками багряно кучерявилися молоді вишники. На зеленій іще вуличній траві хлоп'ята, відмітивши цеглинами футбольні ворота, азартно ганяли червоно-синій м'яч із запалими боками. Побачивши вантажну машину з оркестром, вони всією ватагою з галасом та свистом помчали за нею. І довго ще гнався слідом рудий песик, з хрипкуватим гавкотом підкочуючись під заднє колесо. Сева, переважившись через борт, дражнив його, замабуючись барабанною паличкою.

— Ну, чесне слово, як маленькі, — з досадою обернувся дядя Саша.

Йому майже не вірилося, що на оцій тихій вуличці, по її граві, колись тяглися глинясті, гнійно-жовті рубці окопних брустверів, дзвякали під ногами стріляні гільзи і сухий вітер розвівав попіл з іще гарячих попелищ.

Загуркотів під колесами розхитаний місток, унизу холодно блиснула осіння вода, засипана опалим листям, і одразу ж на тому боці, на пагорку, з'явилися хати, та вже іншого села, Запілля, що також постало з праху.

Звернувши з битого шляху, проїхали іще якісь села і двічі перетяли схожі одна на одну річечки. Їх багато починалося тут, серед оцих вододільних височин, щоб розбігтися на всі сторони світу: одні — на захід, до Дністра, інші — до Дону, а деякі, зливаючись із притоками, несли свою джерельну свіжість далекій Волзі.

За останнім селом, за мокрим заболоченим лугом, виступив черговий косогір. Зрідка порослий вільхою, він чорнів осінньою ріллею, був крутий і голий, як усі тутешні косогори, на яких через вітри й безводдя не заведено було будувати житло, а лише ставилися в давні часи вітряки, що безслідно згинули у вогні останньої війни. Вітряків там більше не ставили, а лише під осінь викладали ожереди соломи, біля яких потім, уже по снігу, мишкували голодні лисиці.

Звідси, знизу, здавалося, що нахололі хмари сизим черевом торкалися безпритульного узвиштя, і там, на вітряному белебні, на чорній переораній землі, раптом стало видно велику строкату юрбу. Здалека безмовні люди по-мурашиному метушилися, перемішувалися на одному й тому самому місці, і тому часом сліпуче спалахувало під низьким сонцем скло автомашини, яка там стояла. Дивлячись на цих людей, на їх мовчазне тупцювання в порожньому, вже прибраному на зиму полі, на якому не могло бути ніякої роботи, ніякої причини збиратися в гурт, хлопці в кузові мимоволі притихли, зрозумівши, що це і є оте саме місце, куди їх віз старший.

Мовчки виїхали путівцем на круту гору, по свіжих коліях звернули на тряску ріллею. Трохи оддалік від юрби, за солом'яною скиртою, стояли мотоцикли, вантажні машини, просто на землі лежали велосипеди. Біля покинутої сівалки біліла «Волга». Люди товклись на клапті незайманої жовтої стерні, довкола вкритого брезентом невисокого конуса. Тут-таки, біля підніжжя, валялася бита цегла, що лишилася від мулярів, дошки опалубки, заляпані цементом. Школярі в яскравих галстуках та білих однакових пілоточках старанно збирали усе це сміття.

До машини з оркестром одразу підійшло кілька чоловік, і дядя Саша одразу впізнав колишніх фронтовиків із тутешніх сіл, з якими не раз зустрічався у райлікарні, на комісіях. Просто через борт він радо потис руку Степану Холодову з Долгушів, Тихону Аляпіну із залізничного роз'їзду, однополчанину Федору Бабкіну, ще двом-трьом незнайомим дядькам і дідові Василю, який, дарма що кривий, прудко бігав довкола вантажної машини.

— Давай, хлопці, струмент сюди,— заклопотано командував дід Василь, долонею відбиваючи гачки заднього борту. На ньому був артилерійський кашкет тих років, ще свіжий, незаношений, мабуть, він беріг і надівав його тільки в урочистих випадках, а на грудях зовсім не за статутом, просто на новенькій синій ватянці, погойдувалися білі й жовті медалі.— На травицю струмент несіть, на травицю.

Він прийняв через борт найбільшу сліпучу від нікелю трубу й обережно поніс її перед собою, наче гарячий самовар. Тихон та однорукий Степан потягли за розтяжки барабан. Слідом понесли, ближче до обеліска, решту дудок і труб. Тут-таки, на стерні, вже було розкладено рядком ялинові вінки з яскравими паперовими квітами.

— Воно на траві м'якше,— з повагою примовляв дід Василь.— Струмент усе-таки. Річ цінна.

З усього було видно, що, крім оркестру, чекали іще когось. Під скиртою у затишку сиділи жінки. Біля них гомоніли діти, затіявши біганину довкола соломи. Тут і там походжали по-святковому вдягнені хлопці з дівчатами. Пашка, а за ним і решта заводських, мовби ненароком, підійшли до місцевих. Після церемонного ручкання хлопці одразу закурили, і от уже Роман під схвальний сміх взявся за свої побрехеньки.

Кілька чоловіків, очевидно голови колгоспів, усі в коротких плащах і капелюхах, трималися осторонь біля світлої «Волги». На засмаглих шиях біліли цупкі комірці нейлонових сорочок. Вони також знічев'я покурювали і були трохи skutі незвичною святковістю свого одягу і чеканням відкриття.

Фронтовики постояли біля складених труб, розглядаючи хитромудре плетиво блискучих колін та клапанів, потім, як завжди при зустрічах, почали згадувати, хто й де воював, куди дійшов, де застала перемога.

— У тебе, Федоре, пам'ятаю, ніби «Слава» була?— спитав дядя Саша.

Федір гірко змахнув рукою:

— Та не знайшов. Кинувся до скрині — оці лежать, а «Слави» немає. Мабуть, онук, чортеня, бавився і десь подів. Пам'я-

таю, все чіплявся: дай поносити, дай поносити. Ну, на, кажу, поміряй, побудь у героях. А він, бач, і запхнув невідомо куди.

— А то, може, проміняв друзям на яку-небудь свистульку,— дід Василь сміявся беззубим ротом.— Ніякого поняття немає, чим за це заплачено.

— Так вони, медалі тобто, вже наче й не потрібні були,— сказав не знайомий дяді Саші чоловік у литих гумових чоботях.— Перемогу й ту якось забули святкувати. Для орденів найбільш підходящий день. Багато хто одвик, наче й ніяково надівати. Це от тепер знову чіпляти почали.

Старі солдати, ніяковіючи, непомітно розглядали один на одному бойові нагороди.— у кого скільки й які.

— Медалі пришилити — ще нічого,— сказав Степан Холодов, глянувши на нову ватянку діда Василя.— Од них на одязі ніяких слідів не лишається. А якщо, приміром, Червону Зірку, то он яка дірка! На травень купив новий костюм, і тут-таки вирішуй: надіваєть орден а чи ні? І надіти хочеться, і костюм пробивати жаль.

— Воно коли б, як раніше: загвинтив, та й носи не знімаючи,— підтримав фронтовик у гумових чоботях.

— Атож, атож,— кивнув Холодов.— Бо ж не будеш потім кожному пояснювати, що дірка, мовляв, не проста, а почесна.

Солдати посміялися з простого жарту, і Холодов спитав:

— Ти, Федоре, за свою «Славу» скільки одержував?

— Вже й не пам'ятаю... Карбованців із тридцять, здається. Ще старими.

— Виходить, трояк по-нинішньому?

— Так нині й зовсім нічого,— зауважив Тихон Аляпін.

— Знаю, що нічого. Це я так, прикинути. А взагалі-то треба б знову платити за нагороди. Якщо вже ордени почали носити.

— Усім платити — ого, скільки треба!

— Та скільки там? Якийсь карбованець за «Відвагу».

— Тобі карбованець та другому карбованець — мільйон і набіжить. Самої «Відваги» і то знаєш скільки?

— Ну, не скажи. Тепер уже не дуже густо зосталося,— заперечив Холодов.— Багато її, «Відваги» тієї, на червоних подушечках віднесли. Самих маршалів скільки провели. По газетах бачу: то один, то другий у чорній рамці. А вже нашого брата, то й поготів багато скосило. Та от полічи: тодішнім новобранцям і то вже під п'ятдесят.

— Так-то воно так. Костомаха чинів не розбирає...

— Виходить, державі легше тепер стало. Можна б якусь мзду й нарахувати солдатам, котрий іще учілів.

— Ну, й дріб'язковий ти чоловік, Стьопо!— сплюнув Федір.— Дай тобі нагороду, та ще й мзду в кишеню. Та хіба ми найманці, чи що? Не чуже обороняли, своє, кровне. До тебе, припустимо, в хату бандити полізли, а ти їх узяв та й відлупцював. А потім матері своїй кажеш: «Я злодіїв прогнав, виявив геройство, давай, мамо, за це трояк!» Адже не станеш у своєї-таки матері вимагати? Не станеш! Отак і це треба розуміти.

— Ну, підкусив, підкусив він тебе, Стьопко!— засміялися фронтовики.— Нічого не скажеш!

— Та я про що?— теж засміявся Холодов.— Мені хіба гроші потрібні, чудило ти. Яка там пожива з трояка? А от коли раніше їх платили, наче й дрібниця, гроші на тютюн, а — приємно! От я про що. Ідеш, книжечку показуєш — тобі в черзі поступаються, дивляться з повагою.

— Тобі й зараз поступаються, он рукав порожній.

— Та не дуже щось розсуваються.

— Е-е, дядьки!— вигукнув дід Василь.— Яку балачку почали! Скажи спасибі, що живі zostалися. Сам би від себе платив.

До фронтовиків підійшов голова тутешнього колгоспу Іван Кузьмович Селіванов. Огрядний, із задишкою, він також був обвішаний орденами, що тісно ліпилися вздовж обох піджачних бортів. І навіть якийсь чужоземний «лев» погойдувався на блакитній стрічці майже на животі, через нестачу місця. Здавалося, Селіванов тому так важко дихав і оддувався, що незвично навантажився одразу такою безліччю регалій.

— Привіт, гвардіє!— хрипко пробасив він, розпливаючись в усмішці своїм добрим простуватим обличчям, і сам також, як і всі раніше, непомітно, ревниво пробіг жвавими сіреними очима по нагородах присутніх.

Дід Василь лукаво примружився:

— Однак упрів, Кузьмовичу! Це не жарт — такий іконостас притяг. Ніяких грудей не вистачить — наїдай не наїдай.

Іншого разу й не посмів би так зухвало сказати, але тут, у колі бувалих окопників, діяв свій закон братерства, що відкидав будь-які чини, і колишній їздовий без усякого підкусив колишнього командира полку, а нині — свого голову. Та й усі знали: Кузьмович — чоловік свій, не чиновний, з ним можна. Звичайно, якщо до речі.

Іван Кузьмович також не лишився в боргу перед дідом Василем:

— А свої, либонь, гущею начистив? Блищать — з того краю поля видно.

— Ні-і, Кузьмовичу, не вгадав!— зареготав дід Василь.— Це не я. Це мені стара надраїла.

Фронтовики засміялися.

— Їй-бо, не брешу. Я хотів був так іти, а вона: не годиться, каже, з такими нечищеними на люди.

— Ох, і молодець стара!—весело похвалив Іван Кузьмович.— От кому ордени носити — жінкам нашим!

— Це точно! Якщо по совісті, то справедливо буде поділитися. Одну половину нам, а другу їм. Нам за те, що воювали, а їм за те, що тилували. А це аж ніяк не легше війни.

— Виходить, це стара тебе так наблистила?

— Вона, вона! Та й як тут не наблистить?— розвів руками дід Василь.— Ну, ті що там мідні, гаразд. А то ж із срібла, а от, скажи ж ти, теж псуються, темніють. Я їх і в сухе місце ховав, на сволок,— усе одно гаснуть. Немає того блиску, що був.

— Час, батьку, час працює,— сказав Іван Кузьмович.

— Що там медалі. Ми й самі, дивись, як потьмяніли, зносилися,— зауважив Федір.— У всіх он сивина з-під шапок.

— А в мене то й зовсім чуб випав,— дід Василь скинув кашкета і засміявся:— От, як коліно! А в Будапешт хіба ж таким молодцем вступав.

— Ну ти, Василю Михайловичу, і тепер іще герой.— Іван Кузьмович поплескав старого по плечу.

— А я й не нарікаю!— з готовністю кивнув дід Василь.— Курікаю помаленьку. А то он декого й зовсім немає.

— Ох, і правда, чоловіки, біжить час!— Тихон Аляпін з досадою пересунув на сивій голові кашкет залізничника з молотками.— Зберемося коли отак, солдати, глянеш — того немає, цей не прийшов... Зовсім мало нас зостається...

— А що ж ти хотів,— сказав Федір.— Ти думав, якщо вцілів, то війна тебе обминула. Ні-і! Сидить вона у всіх у нас. Гризе, підточує. Кого рани добивають, кого простудні хвороби, а хто з животом мучиться. Даром оці чотири роки не минули...

Дядя Саша дістав дюралевий портсигар і простягнув його на долоні в гурт. Усі мовчки потяглися до сигарет.

Нарешті підкотив райвиконкомівський газик, зупинився біля білої «Волги». Притримуючи капелюха, з машини вийшов сам Засекін. Він також був у свіжій сорочці з галстуком, але в ялових чоботях, таки добре забризканих болотом. Очевидно, дорогою кудись іще заїжджав, а тому трохи запізнився. Слідом за ним вибрався райвійськком, немолодий сухорлявий капітан з плащ-наметом, притороченим на ремінцях. Третім був інструктор ДТСААФу Будейко. Засекін поспіхом потис руки тим, що стояли біля білої «Волги», і, заклопотано глянувши на годинника, одразу ж рушив до обеліска, збираючи за собою, мов невидимим волоком, юрбу, яка швидко густішала. Бравий інст-

руктор з випещеними троскуровськими баками, з фотоапаратом через плече, забігаючи наперед, голосно сповіщав:

— Товариші, товариші! Давайте підходьте ближче! Давайте, давайте! Жінки біля скирти, вас це також стосується.

Поки довкола обеліска збиралися люди, збиваючись у тісне коло, дядя Саша підійшов до хлопців, які вже розібрали інструменти. Він і сам витяг з кишені свою маленьку трубочку, схожу на піонерський горн, зняв із неї чохол і за звичкою легенько, беззвучно подув у мундштук та спробував клапани. Музиканти, поглядаючи на небо, переминаючись, пританцьовували в своїх легких модних плащах. Та й справді, було прохолодно. Звідкись набігли низькі сірі хмари. Вони накрили сонце, і стало вітряно, незатишно на відкритому й голому косогорі.

— Значить, так...— дядя Саша оглянув ряд оркестрантів.— Як тільки знімуть брезент — одразу Гімн. Прошу нікуди не відходити.

— Та не турбуйся, шеф.— Пашка розглядав себе у лискучу тарілку, як у дзеркало.— Вжаримо як слід.

— Ви мені киньте оце — «вжаримо»!— дядя Саша насупився.— Ти, Павле, тарілками не дуже дзвякай. Тільки тебе й чуеш.

— А чого? Я все по науці. І в нотах указано: форто.

— Форто, форто... Слухати треба. Відчувати треба мелодію. І весь оркестр. А ти б'єш, як сторож у рейку.

Пашка образився:

— Даремно чіпляєшся, старший.

Тим часом народ довкола вичікувально затих, і військомом, вийшовши до підніжжя пам'ятника, відкрив мітинг. У районному військкоматі він служив уже давно, багато хто з присутніх знав його, особливо фронтовики. Із розрубаною осколком нижньою щелепою, яка зрослась не зовсім правильно, скрививши йому рот, він мав вигляд трохи похмурий, хоч був тихою, скромною людиною. Ще з самого початку війни, під час евакуації Шепетівського укріпрайону, він втратив сім'ю — дружину й двох дівчаток — і відтоді жив сам із старенькою матір'ю, а на його вікнах завжди можна було бачити клітки з чижами та сіренькими чечітками.

— Друзі мої!— заговорив він, нахиливши голову і за звичкою погладжуючи, затуляючи потворний шрам долонею.— Матері і батьки... брати й сестри... діти і внуки! Ми всі зібралися тут, щоб вшанувати пам'ять... хто віддав своє життя...

Можливо, під лунким склепінням залу голос оратора, підсилений мікрофоном, і звучав би як належить. Але тут, серед пустельного поля, під неозорим осіннім небом, слова здалися далекими й безсилим. Юрба заворушилася, збиваючись іще

тісніше, і дітки, прошмигуючи поміж ногами у дорослих, почали пробиратися в передні ряди, де краще чути. А Пашка все ображено бурчав:

— Завжди на мене кожуха вивертає. Он Курочкін ноти прочитати як слід не може, так йому нічого...

— Помовч, будь ласка!— з досадою обернувся дядя Саша, намагаючись зосередитися, почути промову військкома.

Налетів вітер і почав рвати край брезента на обеліску, заглушаючи іноді промову лясканням, і тоді тільки уривки фраз долинали до дяді Саші:

— ...дощі змили з цих висот кров загиблих, ви власними руками зарівняли воронки й окопи, засіяли поля хлібом, і мирне сонце світить тепер над нами... Та нічим не можна змити нашу скорботу, зарівняти наші душевні рани, притушити нашу пам'ять...

Військком, забувшись, одвів руку од підборіддя, змахнув нею, розтинаючи повітря, і стало видно, як нервово напружилась якась жила під його щокою, як потягла вона вниз весь правий бік обличчя.

— От візьму й піду!— Пашка й справді відійшов набік.

— Павле,— гнівно прошепотів дядя Саша,— стань на своє місце.

Пашка мовчав, вперто дивлячись на свої нові штиблети. Хтось обернувся в їхній бік.

— Стань, кажу!— так само пошепки повторив старший.

Хлопець, кисло дивлячись у поле, знехотя підкорився. І тут, перебиваючи військкома, пролунав обурений голос інструктора Бадейка:

— У задніх рядах! Припиніть базар, слово честі. Врешті-решт, треба поважати людей.

Військком незабаром закінчив свій виступ і відійшов убік. Бадейко, пошептавшись із Засекіним, почав розмотувати мотузку, що витками охоплював запинало. Звільнений брезент ще голосніше заляскав, потім зметнувся, надувся, злетів пузирем. Бадейко тримав його невміло, безпорадно. Кілька чоловік підбігло допомогти. І коли брезент було придушено й стягнуто, перед усіма постав сирій цементний конус, місцями ще не просохлий, із стовпчиком прізвищ на металевій жовтій табличці:

АГАПОВ Д. М., рядовий
АНИКІН С. К., рядовий
БОРВЕНКОВ В. В., мол. сержант
ВЯТКІН К. Д., рядовий
ГАРКУША І. С., рядовий
ЗАХОР'ЯН А. Ш., сержант

ІВАНОВ І. П., сержант
МАХОВ А. Я., старшина

Це були імена людей, нікому тут не відомих і вже давно неживих, що через багато років заглянули в сьогоденний світ у вигляді знаків алфавіту.

МОКРЯКОВ Т. С., рядовий
МУРЗАБЕКОВ Б., рядовий
НЕЧИТАЙЛО Х. І., рядовий
НОГОТКОВ С. С., мол. лейтенант
НУРІЄВ А., рядовий
ОБРЄЗКОВ П. С., рядовий
ПАРФЕНОВ А. М., мол. сержант

Дядя Саша подумав, що в цьому списку його місце було б одразу за Парфеновим, тому що прізвище його також на «п» — Полосухін. Лежав би він, звичайно, не поряд із оцим самим Парфеновим А. М., а може, над ним, може, — під ним. Це вже як покладуть. Адже там клали не за абеткою...

Йому вже махали рукою, робили знаки, щоб оркестр починав, і дядя Саша, опам'ятавшись, квапливо поклав пальці на клапани труби.

— Три-чотири! І-і... — увібравши в себе повітря, він кивнув хлопцям уже з трубою, притуленою до уст.

Мідь дружно ревнула: «Союз нерушимый республик свободных...». Він не почув свого кларнета, а тільки відчув пальцями напружене тремтіння інструмента. Сотні разів на своєму віку грав він Гімн відтоді, як уперше розучив його на фронті. Та коли знову й знову брався за трубу, якесь тремтіння охоплювало його. Він підвів погляд на хлопців, уже відчужено-стриманих, що враз посерйознішали, і схвально прикрив очі.

Засекін перший зняв капелюха і схилив голову. Слідом за ним то тут, то там замелькали руки, стягуючи шапки. Жінки з дітьми, що прилипили до ніг, також зняли з них картузики і, скорботно понурившись, куйовдили непокриті хлопчачі голови. І тільки військом не зняв свого кашкета, а, приклавши руку до малинового околиця, стояв струнко, напружено кліпаючи, і пальці здригалися біля його сивої скроні.

«...Мы в битвах решили судьбу поколений...» — подумки вимовляв дядя Саша слова тексту, відзначаючи, як до ладу і вчасно відсікають ритм дзвінки сплески Пащиних тарілок. «Молодець! От може ж, коли захоче».

Перебираючи клапани, дядя Саша слухав оркестр і згадував, як улітку сорок четвертого під Биховом він уперше розучував Гімн. Молодих офіцерів викликали спеціально до штабу дивізії, де під баян знайомили з мотивом, щоб вони потім навчили своїх

солдатів. Музика здалася тоді дуже важкою, і, повертаючись із співанки, командири, щоб не забути, донести мелодію до окопів, усю дорогу тихенько наспівували її. Мабуть, дивно було у прифронтовій смузі бачити офіцерів, які різноголосо, невлад шось бурмотіли. Багато хто дорогою непомітно для себе все-таки переплутали нитку мелодії, переінакшили на свій лад, і потім в окопах солдати спочатку виконували Гімн по-різному — один взвод так, інший — отак. Зате слова всі знали назубок.

Дядя Саша змахнув рукою, і музика змовкла. Взагалі мелодію програли непогано, і навіть новенький Курочкін пробасив упевнено, без зривів.

— Спасибі, хлопці, — подякував старший, витираючи мундштук сатиновим чохлам. — Молодці!

— Ну от, а ти все бурчав, — кинув Пашка.

До пам'ятника крізь юрбу, пара за парою, вже йшли піонери у білих пілоточках, несли вінки в чорно-червоних стрічках. Процесію очолювала молоденька вожата з високо зачесаним каштановим, мабуть, підфарбованим, волоссям, і також у червоному галстусі.

Дівчина виступала урочисто, ні на кого не дивлячись, молоде обличчя її палало і теж було урочисте, навіть суворе.

Підніжжя з усіх кінців обклали вінками. Двоє школярів — хлопчик та дівчинка — завмерли справа і зліва, піднявши руку в салюті. Решта, відійшовши, вишикувались рядами, чітко позначеними білими шапочками.

Мітинг почався.

Спочатку промовляв голова тутешнього колгоспу Осинкін, на чийй землі було споруджено цей пам'ятник. Невисокий, енергійний, кремезний чоловік, що на ньому, як на молодому качані з морозу, все поскрипувало й хрускотіло — і новенький синтетичний плащик із поясом, і міцні підбористі черевики, — він, швиденько ступаючи, змінив військкома біля підніжжя, зняв вузького тірольського капелюха і обвів усіх блискучими циганськими очима. Колгосп його славився вокально-танцювальним ансамблем, центром якого вважався знаменитий «Тимоня», інструментований старовинними ріжками, сопілками і кучиками, котрий щороку брав перші премії на обласних оглядах. Цей ансамбль був, так би мовити, захопленням Осинкіна, та він і сам був не від того, щоб при нагоді і заспівати, й затанцювати. Цей-таки Осинкін вважався душею різних зльотів та районних заходів на повітрі, як, наприклад День тракториста або свято Урожаю, і обов'язково обирався до усіляких журі. Але при всьому тому господарство вів ощадливо, навіть скуппо, не любив ризикувати, тратити копійку «на вітер», і перш ніж завести яку-не-

будь нову машину, скажімо, дощувальну установку або суперзерносушарку, спочатку роздивиться її у сусіда, варта вона того чи не варта. Говорив він завжди без усяких папірців, напам'ять знав багатоцифрові дані розораних на зяб гектарів, надоєних центнерів молока, зданих яєць, заготовленого силосу, внесених добрив, називав суми прибутків і видатків, капіталовкладень, невідимих фондів. Одно слово, любив цифру і вмів її подати, а тому слухали його завжди з пошвавленою увагою.

Тут, на відкритті пам'ятника, Осинкіна також слухали з цікавістю. Він розповідав, як на збиранні врожаю було розгорнуто змагання за особисте право покласти першу цеглину в основу підніжжя обеліска і що в результаті їхній колгосп здав уже більше половини цукрового буряку і, незважаючи на віддаленість від приймального пункту, зайняв на вивезенні третє почесне місце в районному зведенні.

А дядя Саша все дивився на цементний конус, відшукуючи на таблиці місце, на якому його перервали.

ПРАВЕДНИКОВ Г. А., рядовий
ПРОСКУРІН С. М., рядовий
ПИЖОВ А. С., лейтенант
РОГАЧОВ М. В., мол. сержант
РОДІОНОВ Н. І., рядовий

Як і всі присутні тут, дядя Саша також не знав нікого з цього списку, та імена невблаганно притягували до себе.

— ...Підбивати підсумки нам іще рано, — вів далі Осинкін, — але те, що ми зробили, це вже вагомо. Це, товариші, не мало й не багато, а тридцять шість тисяч центнерів сировини для нашої цукрової промисловості, або, коли врахувати, що з одного центнера буряку можна мати пуд цукру, то — мільйон двісті пачок рафінаду, можна сказати, вже поклали на прилавки наших магазинів. А щоб уявити вам це зриміше, то вийде по пачці цукру на кожного мешканця таких міст-гігантів, як Харків або Новоросійськ.

РОМАНОВ Ф. С., мол. сержант, —

подумки читав дядя Саша.

САЛЯМОВ М., рядовий
САНЬКО А. Д., рядовий

— ...От зараз закінчимо свою роботу в полі, — натхненно говорив Осинкін, — підчистимо там децю і повернемося доробляти новий клуб. Грошей ми на це не пожаліємо: треба мільйон — виділимо мільйон, треба півтора — дамо півтора. А то ж як? Добре попрацювали — будемо культурно відпочивати, вірно,

дівчата? А відпочивати в нас теж уміють. От був наш ансамбль на ВДНГ,— будь ласка, іще один диплом привезли.

Виступаючи, Осинкін час від часу скоса позирав карими очима в бік Засекіна, як звик на активах та нарадах кидати погляди в президію.

СИРОМЯТНИКОВ В. С., рядовий
ТИХОМИРОВ П. К., рядовий
ТУГАРИНОВ М. З., рядовий

Вчитуючись у ці прізвища, дядя Саша якось і не помітив, коли Осинкіна змінила піонервожата. Притримуючи кінці направованого галстука, які вітер раз у раз закидав їй на плече, вона почала дзвінко й чітко рапортувати про успіхи шкільних слідопитів. Старший слухав цю чистеньку метку дівчинку, а перед ним постала раптом у пам'яті картина, бачена все там же, під Биховом.

...Взимку вони змінили піхотну частину на плацдармі по той бік Дніпра. Поріділу, вимотану шквальним вогнем, її непомітно відвели назад за річку. І дядя Саша, що командував тоді ротою, побачив у бінокль перед зайнятими позиціями вбитого бійця. Він лежав, перегнувшись на німецькому колючому дроті, звисивши посинілу стрижену голову. З рукавів шинелі стирчали висхлі, майже до ліктів голі руки. Здавалося, цими руками він просив землю прийняти його, безпритульного, сховати від куль та осколків, які не переставали впинатися і рвати його тіло. Та дріт, видно, міцно вчепився в солдата й не пускав до землі. За зиму на ньому наріс горб снігу, незграбний, потворний. Це був, з усього видно, наш сапер або, може, розвідник. Він, лейтенант Саша Полосухін, двічі посилав ночами своїх людей зняти вбитого. Але труп був пристріляний німцями, і тільки даремно втратили іще двох чоловік. Більше за вбитим він уже не посилав. Так солдат провисів аж до весни, і всім було боляче й соромно дивитися в той бік. А в квітні труп відтанув, хребет не витримав, переломився, і вбитий завис на дроті, склавшись удвоє... Тільки в червні було прорвано оборону ворога. Він, Полосухін, повів роту через проходи, пророблені в дротяній загорожі, і раптом аж здригнувся, побачивши, що у завислої шинелі комір був порожній й і вітер метляв порожніми рукавами...

УЗЛЯКОВ С. Н., рядовий
УМЕРЕНКОВ К. Г., рядовий
ФЕДУНЕЦЬ М. С., старшина

Хто ж був отой, на дроті? Адже в нього також були прізвище, ім'я, по батькові...

І дядя Саша подумав: як по-різному може скластися доля солдата. Навіть якщо він загинув смертю хоробрих. Це щастя, якщо його вчасно підібрали з поля бою, якщо впізнали, хто він, і якщо ротний, складаючи списки втрат, через поспіх не переплутав, не пропустив його прізвища. Це щастя; якщо донесення потрапило у вищий штаб і якщо той штаб не оточили потім, не спалили, не розбомбили разом з писарськими скринями й сейфами. Якщо... Та хіба мало оцих «якщо» на шляху солдатського імені до отакої таблички на братськомуobelіску! А ще на цьому шляху болота і чорні трясовини, ріки й річки, затоки й протоки, розбиті бліндажі, обвалені будинки, згорілі танки й ешелони і багато що інше... А ще — пряме попадання, коли на тому місці, де щойно біг солдат з автоматом, за якусь мить уже куриться чорна й смердюча воронка, а грудки викинутої землі, падаючи, змішуються з клаптями одягу, що не встиг навіть закривавитися...

ФОМИЧОВ В. А., мол. сержант

ХОДОВ С. М., сержант

ЦУКАНОВ А. Ф., мол. сержант

У цю мить піонервожата вигукнула:

— Ніхто не забутий, ніщо не забуто!

Вона вимовила останню фразу особливо дзвінко і, задоволена, що жодного разу ніде не затнулася, палаючи щасливим лицем, навшпиньки перебігла одobelіска до вишикуваних рядами дітей.

Виступило і ще кілька чоловік: завідувача місцевим клубом — жінка вже літня, але ще метка, в штучній досі під леопарда і дуже напарфумлена; недавно демобілізований хлопець, що надів з цієї нагоди свій зовсім іще новенький мундир з яскравою нашивкою на рукаві і, за недавньою армійською звичкою виструнчившись, чітко сказав про спадкоємність бойових традицій; після нього в коло вийшов, спираючись на саморобну милицю, зігнутий учитель історії із сусіднього села. Почав він від Олександра Невського, від Льодового побоїща, перейшов до Куликового поля і хотів з нагоди продекламувати вірші, вже й прочитав був перші три рядки:

Воткнув копьё, он бросил шлем и лег
Курган был жесткий, выбитый. Кольчуга
Колола грудь, а спину полдень жег...—

та несподівано затнувся і замовк. Старий з мукою потирив пальцями воскову скроню, напружував пам'ять, повторюючи останні слова: «а спину полдень жег...», «а спину полдень

жег...», однак, так і не згадавши продовження, гiрко змахнув рукою і, нiяково усмiхаючись, бурмочучи: «вибачте, вибачте»,— вiдступив у юрбу.

Вийшла і ще жiнка, видно, з колгоспниць — у зимовiй суконнiй хустцi, з обвiтреним лицем. За нею побiг був хлопчик рокiв шести, але на нього зашикали, потяглося одразу кiлька рук: «Не можна, не можна туди! Ти що ж це?» Однак хлопчина вивернувся, прошмигнув-таки до пам'ятника і став поряд із жiнкою, вперто насупившись.

— Нiчого, нехай постоїть,— стримано усмiхнувся Засекiн.— Ти ба, який герой!

А жiнка, не помічаючи хлопчини і ще не вимовивши й слова, як тiльки опинилася бiля пам'ятника, одразу сполотнiла на лицi, і тiльки потiм вигукнула високим знервованим голосом:

— Я вам так скажу, товаришi: моїх полягло двоє. А я хоч і жива, а теж поранена на всеньке життя...

І раптом закрилася руками, грубими, задерев'янілими пальцями, якi бувають вiд буряку та нахололої осiнньої землi.

Постоявши отак, здавлена нiмотою перед притихлим народом, вона врештi вiдняла руки, сердито оглянула юрбу, шукаючи в самiй собi тi слова, якими хотiла висловити свiй давнiй бiль, і, не зумiвши знайти таких слiв, раптом схопила хлопчика, пiдняла попiд руки і, повернувши його до обелiска, вигукнула, майже ридаючи:

— Дивись, Вiтько! І запам'ятай! От вона яка вiйна!

Хлопчина, нiчого не розумiючи, завмерши, злякано дивився на гранчасте вiстря обелiска.

Вiд iменi фронтвикiв узявся сказати кiлька слiв iван Кузьмович Селiванов.

— Ну що тут можна додати?— важко, задихано почав вiн, здiймаючи грудьми весь тягар, усю вагу своiх орденiв.— Та от поставлено iще один пам'ятник товаришам по зброї. Це добре, це потрiбно. Тепер будемо всi гуртом берегти його, стежити, щоб час не стер iхнi iмена. Ну, звичайно, пам'ятник не такий уже й показний. Робили його наші мiсцевi майстри. Слiв нема, Осинкiн мiг би запросити і вiдомiших спецiалiстiв, поставити й вище, і мiцнiше, скажiмо, з мармуру чи з гранiту: грошей у нього на це вистачило б — у мiлiонерах ходить...

Осинкiн, що стояв неподалiк, нетерпляче переступив, порипiв скрипучими штиблетами.

— ...Адже вiн як мiркував? Могила, мовляв, не на людному мiсцi, осторонь вiд туристських дорiг, паломництва не буде, можна й скромнiше.

— Кинь, кинь, Кузьмовичу!— не витримає Осинкін.— Пам'ятник типовий, не гірше, ніж у інших. Ми в Тарасівці дивилися — там теж такий, наш навіть вищий.

— Річ, зрештою, не в мармурі і висоті пам'ятника,— вів далі Селіванов,— а в нашій пам'яті. В нашому розумінні того, якою ціною заплачено за перемогу над найлютішим із ворогів, що будь-коли нападали на Русь.— Селіванов перевів подих.— Мій полк пройшов од Воронежа до Белграда. Були моменти, коли в полку залишалося тільки трохи більше трьохсот чоловік, і то разом з пораненими. А коли ми в кінці війни разом із начальником штабу підраховували, скільки пройшло через наш полк людей, то самі собі не повірили. Двадцять дві тисячі! Двадцять дві! Ви спитаєте, куди вони поділися? А от вони,— Іван Кузьмович показав на обеліск.— Тут! Правда, багато хто залишився за полком по госпіталях та лазаретах. Та багато хто отак — у чистому полі. Полк ішов на захід, а за нами — від села до села, від міста до міста ланцюжком тяглися могили — шлях до нашої перемоги. За цей час я сам оцими руками підписав і відіслав багато тисяч похоронних повідомлень. І десь, у всіх куточках нашої землі, одержували їх і нечутно для нас захилялися горем тисячі овдовілих жінок та осиротілих дітей... Полк мій не проходив цими місцями, та йшов тут чийсь інший полк, інша дивізія. І шлях її був такий самий.

У юрбі хтось схлипнув, а Іван Кузьмович, постоївши в задумі, знову підвів голову:

— Закінчую, товариші... Я не буду вас закликати гідно трудитися на цій землі. Ви про це й самі знаєте. Я тільки хочу, щоб ви, чоловіки й жінки, колишні солдати і дружини солдат, учасники й очевидці, поки ще живі, поки це не стало надбанням історичних книг та архіваріусів, передали б своїм дітям та внукам священну пам'ять про загиблих із рук у руки, від серця до серця. Оце я хотів вам сказати.

Йому дружно поплескали.

Більше бажаючих виступити не було, хоч колишні фронтовики й підбадьорювали один одного: дід Василь — Федора Бабкіна, а той підштовхував у спину Тихона Аляпіна, який ніяково опирався і посилав Федора:

— Який з мене говорильник. Ти грамотніший за мене. Та й що говорити? Он Кузьмович усе сказав.

Так вони тихенько сперечалися, а слово тим часом надано було самому Засекіну.

Засекін вийшов у коло і глянув на годинник...

Сьогодні дядя Саша чув у завкомі, що на завод мали прибути чеські спеціалісти. Чекали їх на вечір, та вже зранку дівчата

мили їдальню і чути було, як у заводському готелі гули пирососи. Влітку, під час підготовчого ремонту, чехи ставили в цеху свої нові дифузійні апарати підвищеної потужності і тепер, коли завод почав сезон, мали приїхати знову, щоб перевірити обладнання під повним навантаженням. Засекіну треба було їх зустрічати, а тут мітинг затягувався, до того ж його відкрили пізніше, ніж намічалось, і голова районного виконкому, схоже, був стурбований.

Та щодо чехів у дяді Саші були самі здогадки, а можливо, у Засекіна були й інші невідкладні справи: все ж таки на його плечах цілий район, та ще й у такий напружений час, коли то тут, то там зривався графік збирання цукрового буряку.

Однак говорив він не кваплячись, обгрунтовано і до діла, змалював міжнародне становище, розповів про досягнення району та про його поточні завдання, назвав передовиків. Слухали й дивилися на нього з особливим інтересом, тому що багато хто отак зблизька бачив Засекіна вперше.

Але тут, саме в розпалі його виступу, вийшла несподівана заминка. Трохи підпилий чоловічок, розтріпаний вітром, у сорочці, розхристаній до пупа, тікаючи від когось поза натовпом, перечепився об покладену на стерню басову трубу і, заgrimівши на землю, плаксиво залементував:

— Ти мене додому не жени! Нічого мене гнати. Я теж воював. Я, може, тверезіший за тебе!..

Засекін обірвав промову, на чоловіка зацитькали. Хлопці-оркестранти підхопили його попід руки і без церемоній, волоком, потягли по ріллі до вантажної машини. А він, заgrібаючи ногами землю, все верещав:

— За яким таким правом? Я теж воював!

— Ну, ну! Розкудкудакався!— весело погукував на чоловіка Пашка, користуючись нагодою, щоб розім'ятися, зайнятися хоч ським-таким ділом.— Будеш випендрюватися — враз пострижу на п'ятнадцять діб. Жоро, давай ножиці.

— А чого вона, зануда!.. Командує! Нині наш день. Хочу — гуляю!

Жінка в зсунутій на плечі хустці понуро йшла за ними до машини, підібравши на ріллі загублений черевик.

Засекін мовчав, стиха покашлював — чекав.

— Це твій артист?— спитав він нарешті Осинкіна.

— Та тут один... У приймах живе.

— Навіщо такого привезли?

— Та хто ж знав? Поки везли, наче нічого був, непомітно. Це вже він, мабуть, тут з кимось... Приїду — ми з ним розберемося. От шельма!

— Негаразд виходить, товаришу Осинкін.

Хлопці дружно підняли і, як мішок, перевалили галасливого чоловічка через борт у кузов, і жінка жбурнула туди черевик. Подія розворушила публіку, юрба заворушилася, загула, чоловіки потяглися по цигарки. А з кузова розкотисто несло:

И все отдал бы за ласки взора-а,
Лишь ты владела б мной одна-а...

— Перебрав Микитович, перебрав!— поблажливо докоряли в юрбі дядьки.— Отже ж, і пічник добрий, а з ганджем.

Засекін після цього говорив недовго, тож незабаром мітинг оголосили закритим. Оркестр знову заграє Гімн. Проте й після того, як змовкли труби, юрба все ще стояла довкола обеліска і чоловіки не надівали шапок.

— Все, товариші! Все!— підняв руки Бадейко.— Спасибі за увагу!

Люди, наче не розуміючи, що все вже скінчилося, розходилися неохоче, озираючись, ніби чекаючи іще чогось.

Засекін, швиденько попросившись, вже на ходу нагадавши: «То зватра ж сесія, товариші! І — ніяких запізень!»— рушив із своїми супутниками до газика, що бурчав мотором, і одразу ж поїхав. Незабаром розійшлися по машинах і голови.

— Василю Михайловичу!— гукнув із своєї «Волги» Селіванов.— Сідай, підвезу.

— Та от не знаю...— розгубився дід Василь.— Тут хлопці щось надумали... Я, мабуть, іще побуду трошки... Та й ти, Кузьмовичу, давай до нашого гурту.

— Спасибі, браття! Мені цього тепер — ні крапельночки!..— Іван Кузьмович поклав руку на ордени.— Негаразд із серцем.

— Ну, коли вже так, то звичайно...

Іван Кузьмович, набравши повну машину попутної дітлашні, теж поїхав, і було видно, як перехнябилась на один бік перевантажена старенька машина...

Поступово поле порожніло. Від'їхала машина з веселими піонерами. Схилом униз покотили мотоцикли, велосипеди. Помалу побрели й піші, кому йти було недалеко, до ближніх сіл, що їх звідси, з косогору, видно було як на долоні.

— «Все отдал бы за ласки взорра-а...»— все вигукував чоловічок, висовуючись з-за борту і знову осідаючи на дно кузова.— «и ты б... и ты б...»

Підійшов Федір Бабкін, узяв дядю Сашу під лікоть:

— Про що, солдате, задумався? Ходімо, посидиш із нами.

Під скиртою вже прилаштувалися Степан Холодов, Тихін Аляпін, дід Василь і ще кілька чоловік.

— От, іще один орлик!— пожвавився дід Василь.— Сідай-присаджуйся. Сякі-такі, а поминки таки справимо. За старим за нашим звичаєм.

Фронтовики охоче розсунулись, даючи дяді Саші місце в колі на соломі. Десь узялася чарка, налита по вінця, в руку дяді Саші поклали помідор.

— Давай, товаришу лейтенант,— кивнув дід Василь.— А то говорити говорили, а добрі слова не закріпили. Вони й полетять димом, оті слова.

Старший цього разу не відмовлявся і, піднявши чарку, глянув на обеліск.

— Ну, простіть, браття! Хай земля буде вам пухом...

— Вічна пам'ять... Вічна пам'ять,— безладно й квалливо заговорили всі, знову знімаючи шапки.— Вічна вам пам'ять.

Дядя Саша випив у колі мовчазних старих солдат, що похилили сиві скорботні голови.

Несподівано з'явився Пашка, хотів щось запитати, та, побачивши нахилених людей, збентежено зам'явся.

— Тобі чого, Павле?— підняв очі дядя Саша.

— Та... хотів спитати... Грати більше не будемо?

— Ні.

— Тоді нам також можна перекусити?

— Будь ласка, сідай,— посунувся Федір.

— Та ні, дякую. У нас своя компанія.— Він постояв, розглядаючи фронтовиків, потім скривджено сказав:— А з нами не скотів, старший.

— Іди, Павле,— попросив дядя Саша.— Я зараз прийду.

— Та чого вже там, сиди,— сказав Пашка.— Я ж тільки спитати, чи будемо грати, чи вже скінчили.

Щось насвистуючи, Пашка пішов до хлопців, де на покляденому барабані стояла пляшка і Жора шарудів папером, розкладаючи закуски.

Федір Бабкін, поглядаючи на жінок, що вже посідали на вантажні машини, крадькома наливав, закриваючись полою, і передавав чарку по колу.

— Давай, Стьопо, бери... Тихоне, твоя черга...

Фронтовики похапцем випивали, тицями шматочки помідорів у сірникову коробочку, в мокру рожевувату кашку солі і, ще й не дожувавши, лізли до кишень по куриво. А з машин нетерпляче погукували:

— Гей, мужики! Ви чого там ворожите? Поїхали!

— Та зараз!— відмахнувся Федір.— Зараз ідемо.

— Чекати не будемо!— гукали з машин.

— Ох ці жінки!— з досадою сказав дід Василь, підводячись.— Ніякого тобі поняття. За скільки часу раз зібралися. Може, й не побачимося більше.

Фронтовики неохоче почали підводитися.

— То нехай собі їдуть,— сказав дядя Саша.— У мене тут своя бортова. Тобі, Сорокін, куди?

— Та ми от із ним, із Хмизовим, з Березівки. А Федорові он з Тихоном у Махотино треба. Далі, за нами.

— Ну, не хвилюйтеся, всіх одвеземо.

Радий Федір побіг сказати, щоб їх не чекали. Машини почали роз'їжджатися.

Повернувшись, Федір викопав з-під скирти ще одну пляшку, почав наливати за новим заходом. Та обставина, що тепер не треба було нікуди поспішати, потягла на спогади, і Степан Холодов жваво ляснув себе по коліну:

— А от, хлопці, був у нас один випадок!..

— Ну, ну, давай.

— Брали ми під Орлом одну височину. І була вона не така вже й висока, а не підступишся: все відкритє, ні кущика, ні ямки, а низом — трясовина. Ну, раз сунулися — не вийшло, вдруге — нічого не виходить. Цокотить і цокотить з догу. Пробували бити по ньому з мінометів — дим, курява, ну, думаємо, все, накрили! Сунемося, а він знову: тра-та-та-та... Жива, гадина! Воно якби бабахнути з артилерії, може б, що й вийшло, та не було при нас ніякої артилерії. Самі ротні міномети. Ну, а в тих сили виявилось замало: фук-фук, а німець цілий. І втрати у нас чималі вже. Командир батальйону по телефону нашого ротного лає, щоб до такої-то години височину було взято, та й усе!

— А ви б її уночі, потемки...

— Чекай ти, вночі... До ночі он як далеко було. Отож... Сидить наш ротний у траншеї, курить, на чоботи плює — лихий-лихий. Ми теж мовчимо собі, одхекуємося після атаки. А що тут скажеш? Наче й близько, а не дістанеш. Аж тут тобі підсідає до нього один солдатик, пацан пацаном. Товаришу командир, каже, пустить у оте покинуте село. Якщо я знайду те, що мені треба,— даю слово, після обіду виб'ємо німця.

— А що ж йому таке треба було?

— Не перебивай. Сказати, то не цікаво буде. Слухай... Ну, відпустили його, поповз хлопець. Бачимо — вертається, тягне щось у мішку. Півсела, каже, обшукав, а знайшов. Тільки тепер треба зачекати, коли сонце німцеві за спину зайде...

— А-а!— засміявся Федір.— Розгадав — дзеркало!

— Ну, розгадав — нічого тепер і розповідати...

— Давай, давай!...

— Підготувалися ми до нової атаки, чекаємо. Тільки сонце почало за німця повертати, хлопець і дістав з мішка свою хитрість. А скло отаке, як газета! Давай, наводь, каже йому командир. Ну і влучив він як є в самісіньку амбразуру. Німцеві, звичайно, це не сподобалося, а що він може зробити? Кинулися ми всі як є, німець давай палить, та стрільба вже не та, а куди попало. А хлопець йому тим дзеркалом все в пику, в пику! Ну, там, звичайно, окрім кулеметника, і ще були, та тут ми їх швиденько доконали. Так опісля того й возили з собою дзеркало, берегли, як ока в лобі. Наче секретну зброю.

— Та це ж на Одері отак прожекторами сліпили.

— Е-е, братику, на Одері коли було. А то іще під Орлом. Воно, може, потім про наш випадок і до генералів дійшло, до самісінької Ставки. Ну, то, ясна річ, у генералів уся техніка в руках. А придумав, виходить, солдат.

— А то якось було...— почав фронтовик у гумових чоботях.

І пішло, і пішло... Заговорили дядьки, зачервонілися лицями, заблищали очима — не од горілки, ні! Що та горілка, коли згадати нічого! А вже згадати їм було що — і геройське, і гіркіше гіркого...

Біля обеліска не лишилося тепер жодної людини, і він, сірий, цементний, самотньо височів серед чорної передзимової оголеності полів.

— Скільки ж їх там лежить?— роздумуючи, спитав Степан Холодов.

— Сорок дев'ять,— відповів дядя Саша.

— Та-ак... Десь сорок дев'ять дворів осиротіло. Ціле село.

— Так вони ж, мабуть, із різних місць.

— Ну, це я так, для прикладу.

— Сорок дев'ять іще небагато.— Холодов поліз по нову цигарку.

— Бувало, й по сотні, а то й більше в одну яму клали. Наш полк за три дні цілий батальйон втратив.

— А кажуть, ніби тепер по нашій місцевості чотириста таких пам'ятників буде поставлено,— сказав Холодов.— Лектор один приїжджав, то розповідав...

— Цілком можливо.

— Скільки ж тоді по всій Росії?— прикидав дід Василь.

— А от і полічи...

— Та ще ж по Польщі, та по різних інших краях. Під самим Берліном триста тисяч лягло.

— Сказано: усього двадцять мільйонів.

— А німця скільки?

— Щось трохи більше чотирьох мільйонів,— сказав дядя Саша.

— Та й тільки?— здивувався Холодов.

— А що — мало?

— Гм... Як же так, били-били, а тільки чотири мільйони на-стукали? Виходить: ми його одного, а він наших п'ятеро.

— Так, чудило ж ти,— сказав Федір.— Ми самих лише їхніх солдатів, а вони всіх підряд: і жінок наших, і дітей. Он у військ-кома — і жінку, і обох дівчаток... А скільки в ту Німеччину по-гнав, у таборах згноїв. От двадцять мільйонів і набралось.

— Ох, лихо, лихо,— зітхнув дід Василь.— Не заїсти, не запи-ти його. Не заїсти, не запити...

Дід Василь помовчав, та враз, уместившись зручніше, сказав якось осіянно, засвітившись на виду:

— А все-таки, браття мої, померти солдатом у бою з воро-гом — святе діло, що там не кажи! З усіх смертей смерть! Ну от що я? Ну, ще поживу на світі трошки, років зо три-чотири, та й помру на печі. Однесуть за село і закопають. Тільки й усього. Бо помер від старості. А от якби я там, солдатом смерть при-йняв — це вже смерть он яка. Дивись, і мені пам'ятник би по-ставили.

Довго чадили сигаретами. Було чути, як біля барабана про щось сперечалися музиканти:

— Ні, Жоріку, млинкомбінату нічого не світить. Кому там грати, де в них форварди? Там же самі кирюхи.

— Не кажи! От побачиш, наб'ють.

— Де там! Вони навіть райспоживспілці програли.

Степан Холодов поправив порожній рукав ватянки, що ви-бився з-під рем'я.

— Ти кажеш — чотиреста...— сказав він.— Воно коли всі пам'ятники поставити, як і годиться, по тих боях, що тут були, то й орати ніде буде.

Дід Василь, примружившись, глянув на далекі косогори, ніби прикидав, де вони мають стояти, оці не поставлені щеobelіски.

— Треба було б раніше починати їх ставити,— сказав Фе-дір.— По свіжих слідах. Молодняк он підріс, треба, щоб бачив та знав, якою ціною. А то вже й заростати почало. Чи ж довго: плугом пройшов — і все. Рівно, гладенько, наче нічого й не було.

— Я вам так скажу,— дід Василь обтер долонею вуса.— Це от пішака, наприклад, вибили з поля, а в другий кін знову став, знов совай. А в солдата життя одне-єдине. Солдата не повер-неш. Ну, а коли він власною головою наклав, то немає тій голові ціни.

Біля барабана дружно сміялися хлопці.

— От дає! Заливає!

— Чого?— кипів Пашка.— У них один Зюзя чого вартий.

— Лайно твій Зюзя.

— Зюзя — лайно? Ха-ха! А ти бачив, як він штрафний бив? Бачив? Отак як од скирти до того пам'ятника. З тридцяти метрів. Як урнже! Під самісіньку планку.

Фронтовики помовчали, прислухаючись до суперечки музикантів.

— Гм...— Тихін пошкрібся під чорним залізничним кашкетом.— Яюсь я їздив у Белгород на нараду. В дистанцію шляхів. А там, може, бачили, на площі Вічний вогонь горить. А над вогнем жінка зажурена така. З каменя. Ночувати я не схотів, поїду, думаю, якимось товарняком. Отож іду через майдан години о другій ночі, дивлюся, хлопці біля Вічного вогню метушаться. Років по шістнадцять. Регочуть, на гітарі бренькають. І дівчатка з ними, всі в білих платтячках. Дивлюсь, на граніті пляшка, склянка. Ах, ви ж, поганці отакі, кажу! Та хіба ж для цього вогонь тут запалили? А що, кажуть, ми таке особливе робимо? Ми ж нічого не псуємо. Ану, кажу, додому! Розсердився я. А вони й не розуміють нічого. Ми тут до ранку будемо. Світанок зустрічати. У нас, кажуть, випускний. Он як!

Крізь хмари низько, біля самого обрію, пробилосся сонце. Воно вдарило багряними жмутами по далеких пагорбах, що один за одним, скільки сягало око, бігли в далечинь. Його проміння відшукало серед оцих горбів досі непомітну церковцю. Мерехтливе, мінливе світло швидко перебігало, підступаючи дедалі ближче й ближче, і от уже вогнем спалахнув межовий ланцюжок тополь на сусідньому схилі, мідним полиском засвітилася стерня, і серед нив радісно зазеленіли полотнища озимини.

Фронтовики, прихилившись до теплого боку скирти, мимоволі задивилися на оце несподіване прозріння сонця, на квапливий осяйний перебіг його проміння по землі.

І раптом на фоні темного неба, затягнутого хмарами, пронизливо, як спалах, висвітилась kindжально гостра грань обеліска. У цей надвечірній час він був особливо самотнім, ніби піднісся над буденною метушнею, і, особливо, тому пишна кипінь вінків було підніжжя — ця барвистість паперових квітів, соснової зелені, чорних і червоних стрічок — здалася дяді Саші якимось марним і непотрібним убранням. Як старий музикант, що не раз мав справу з похороном, він не терпів вінків. Незабаром вони пожовкнуть, осиплеться глиця, дощі змиють із стрічок нетривкі слова, написані зубним порошком, і нема нічого сум-

нішого, як бачити потім на могильній плитці оце пожуле сміття.

Сонце, недовго посвітивши, знову затяглося похмурою запоною, і по краю розлилася багрова смуга заходу. А незабаром передвечірня синь і зовсім скорботно оповила горби.

— Час, однак, додому.— Дід Василь оглянув небо.— Хоч би дощу не натягло. Другий день чогось ніе клята нога.

Інші, згадавши про різні свої справи, також почали збиратися, і дядя Саша пішов сказати своєму шоферу, який спав у кабіні, щоб той розвіз фронтовиків по домівках.

І незабаром, пиржаючи й похитуючись на вибоїнах, машина повезла і діда Василя, і всіх інших.

Надвечір стихло. Хмари слухняно зійшлися, непробивно товщею зависли над головою. Почало мжичити — спочатку самою лише мокрою пилюгою, а потім і всерйоз посипало. Оркестранти, залишивши інструменти лежати на стерні, сховалися під стріхою обсмиканої скирти.

Уже вкотре виходив дядя Саша на край ріллі, довго дивився в бік траси, звідки от уже дві години чекали машину. Та навколо було глухо, як буває лише в осінньому непогідному полі.

— Ну що, старший?— нетерпляче гукали йому оркестранти.

Дядя Саша мовчки повертався до стіжка.

— Мабуть, самогонку жлуктить,— сказав Пашка, маючи на увазі шофера.— Це точно.

Хлопці похмуро чадили сигаретами. Було чути, як у задушливому нутрі скирти пищали й шаруділи мипі. Хтось згадав, що сьогодні наші грають на кубок з іспанцями і що тепер не вдасться подивитися, бо футбол трансляватимуть о сьомій, а вже початок на сьому.

— А в мене сьогодні вірна десятка гавкнула,— сказав альтовик Сохін з бакенбардами аж до підборіддя.— А може, й більше.

— А тобі куди?— поцікавився Іван-бійний.— На жмурика?

— Ха, на жмурика...— Сохін гидливо скривився.— На жмуриків я вже давно не клюю. Це ти, либонь, трояки там заробляеш? На весілля в одне місце запрошували.

— Весілля — це діло,— згодився Іван.— Я бува-ав. Тільки грати багато змушують.

Іван-бійний почав висмикувати злежану, пахучу солому, довго по-собачому товкся по ній, підтикав під боки і нарешті затих. Незабаром почулося його розмірене хропіння.

— Га ми програє,— усміхнувся Ромка.

Дощ помітно погустішав, зачастив по плащах, хлопці, підбираючи під себе ноги, все тісніше тулялися до скирти. Тільки

Іван-бійний безтурботно хропів, не відчуваючи вогкості. Звідкись налетіла згряя граків, густо засіяла небо і полетіла гамірливою смугою на схід, на нічліг, щезаючи, розчиняючись у сірому серпанку дощу. Після грачиного перельоту вітер остаточно загус, близько обліг скирту сутінками, і тому час потягнувся іще тягучіше. Пашка зняв із себе свою куцу болонью, спробував накритися, але не влежав під нею, вогкість і наростаюче роздратування підняли його, він пожбурир плащ і, як зацькований звірок, розлючено зиркнув на всі боки.

— І на якого дідька треба було отдавати машину!— сплюнув він, люто труснувши за пльовком рудою скуйовдженою головою.— Тепер от припужай.

— Авжеж, тут старший перемудрував,— озвався Сохін, неприязно поглядаючи, як дядя Саша ходить туди-сюди вздовж стіжка.

Решта стримано мовчала.

— Тільки двічі ж і заграли. Чи варто було пертися в таку далечінь!— розпалювався Пашка далі.— Іншого оркестру не могли знайти, чи що? Та тепер у кожному колгоспі повно духачів.— Він знову рвучко натягнув на себе плащ, вткнувся головою в солому і вже з-під болонї вигукнув:— Старший, мабуть, сам і напросився!

— Та помовч ти нарешті!— обірвав його дядя Саша.

Стримуючи себе, він побрів до інструментів, що тьмяно поблискували в стерні. У сутінках ледве не спіткнувся об барабан, перекинутий оддалік. На шкіряній деці довкола випитих пляшок мокли клапті газети, яєчна шкаралупа, залишки недоїденої хамси. Старший увесь закипів од гніву: хоч би прибрали за собою оцю гидоту, чорт забирай! І, відчуваючи, що вже не володіє собою, несподівано гукнув:

— Розібрати інструменти!

Хлопці, не зрозумівши, що сталося, зачаєно лишилися лежати.

— Усім встати!— глухо промовив дядя Саша, відчуваючи, як німіють щелепи.

Музиканти, ще почекавши, неохоче завовтузились у соломі.

— А в чім річ, старший?— недбало розтягуючи слова, поцікавився Сохін. І, не діставши відповіді, знизав плечима.— Що це з ним, га?

Щулячись від дощу, на ходу витрушуючи з піджаків і штанів полову, оркестранти понуро побрели розбирати труби.

Почулися роздратовані голоси:

— Чия альтуха?

— Та помалу ти, козел, валторну роздушиш. Дивитися треба!

— Заткнись!

— Іване, забирай свою ієрихонську.

Дядя Саша, не чекаючи, перший ступив на брилисту, вже досить промоклу ріллю. Оркестранти, грузнучи в розкислій землі, врозбрід плелися за ним. На путівці старший зупинився і, коли всі вибралися, скомандував:

— По три розбери-ись!

Хлопці невдоволено запротестували:

— А нащо? Що ми, новобранці, чи що? Кому це потрібно?

— Припинити розмови!

Своє місце в оркестрі всі знали добре: корнети — попереду, за ними тенори, альти, басы... Але було незрозуміло, навіщо йти строем, та ще й у дощ.

— Та кинь фасонити, старший,— знову спробував відмовити Сохін.— Ну, чого ти?

— Стати на місце!— голос дяді Саші був незвично чужий і невблаганний.

— Ого!— відсахнувся Сохін і з розгубленою усмішкою втиснувся між Курочкіним та Белібіним.

— Барабан тут?— гукнув дядя Саша, оглядаючи пожмуро тупцюючих оркестрантів.

— Тут!— подав голос Сева з заднього ряду.

— Бійний бас?

— Ну, ось я...— неохоче обізвався Іван.

— Кроком р-руш!— Дядя Саша круто повернувся і пішов униз.— І не відставати.

Йшли відчужено мовчазні, чути було тільки липке чвакання підошів на слизькому путівці та брязкання труб, що торкалися одна одної. Іноді хто-небудь черкав сірником і, затуляючись від дощу, на ходу закурював. І тільки Пашка так само невдоволено бубонів, лаючи шофера, дорогу, негоду і власну гірку долю.

— І куди ми?— в'їдливо спитав Сохін.

— Куди, куди!— одразу спалахнув Пашка.— Із кудикиної гори — в тартарари.

— Ясна річ: тепер до траси,— висловив припущення Жора.

— Нічого собі! Кілометрів із десять! Ну, а там що?

— А там — на попутку.

— Плювати!— пирхнув Пашка.— Ідемо до першого села.

— А на роботу?— розгублено спитав Курочкін.— Мені звзв-тра на першу йти.

— За це старший відповідає. Наше діло теляче.

Схил був крутий, ноги ступали як у порожнечу. Обабіч дедалі вище вставали складки сусідніх пагорбів, і дедалі менше залишалося над головою тьмяно-сірого неба. Косогір нескінченно

збігав і збігав униз, дороги вже майже не було видно, і оркестранти, ковзаючись та роз'їждаючись ногами, спускалися як у пекло, закрите дощем та наступаючою темрявою.

Десь нижче раптом охопило холодом, наче з льоху, дихнуло застоюною водою, жухлою осокою. Під ногами зачвакало багно.

— Все! Набрал у корочки,— кисло оголосив Пашка.— На тому тижні тридцятку віддав, тепер хана їм.

— А ти ходи по камінчиках,— усміхнувся Ромка.

— По яких камінчиках? Які тут камінчики — саме болото.

Дорогу обступило чорне громаддя верб, під якими одразу стало темно, як у печері. Дощ глухо шумів десь високо над головою, плутаючись у гущавині гілля, і тільки окремі краплі зрідка й важко били по спинах. Стрій остаточно розпався, оркестранти брели навмання, вишукуючи твердіші місця. Під ногами затріщав слизький хмиз, очевидно, накиданий шоферами у заболочені ковбані. Гілля пружинило, чіплялося за штани, боляче шмагало, з-під нього на кожному кроці з хлюпанням вибризувало багно. Іван-бійний разом із своїм басом потрапив у якусь канаву і довго шарудів кущами, відшукуючи кашкета. Вибравшись на тверде, він почав запевняти, що йдуть зовсім не туди, не тією дорогою, і, взагалі, даремно рушили з місця.

— От побачите, вліземо куди-небудь,— бурчав він, довготелесо й незграбно перескакуючи по залитих слідах.— Удень, коли їхали, ніякого болота не було.

— Це точно!— злорадів Пашка.— Завів Сусанін! І щоб я ще куди поїхав! До дідька таку самодіяльність!

Дядя Саша зупинився, почекав Пашку.

— Ти от що, Павле,— сказав він, притримуючи хлопця за рукав.— Візьми-но у Севи барабан.

— А чому це я?

— Та тому, що в тебе тільки тарілки.

— Нехай Курочкін несе, улюбленець твій. З його пикою тільки барабан носити.

— Ні, понесеш ти,— твердо сказав дядя Саша.

— Все Павле та Павле,— передражнив Пашка.— Цілий день чіпляєшся.

— Ну, гаразд. Не візьмеш барабан — понесу я.

Пашка похмуро мовчав, намагаючись звільнити рукав із чіпких пальців дяді Саші. І раптом закричав:

— Севко, паразите, давай своє гуркало!

— Не треба, дядю Сашо, я сам,— обізвався Сева.— Мені ще не важко.

— Віддай, віддай!— суворо наполог дядя Саша і, відпустивши Пашку, пішов уперед.— Нехай понесе.

Пашка зірвав із Севи, що підійшов, барабан, сунув йому тарілки і, люто вилаявшись, дав хлопчині штурхана.

— У, шмаркач!

Хлопці один за одним проходили повз Пашку, не встряючи в суперечку. А Пашка, сівши на барабан, жадібно кури́в і, коли всі пройшли, поплентав позаду, щоб ні з ким поряд не йти.

Тримаючись за хитке поруччя, навпомацки перейшли місток, який чи то був, коли їхали сюди, чи то його не було.

Нарешті скінчився верболіз і поступово почав угадуватися узвіз. Небо розширилося і, здавалося, стало навіть трохи ясніше. Всі чекали появи села. Та дорога, враз розкисши, налившись водою по коліях і баюрах, усе тяглася кудись із безнадійною прямою, все набридливо стирчали телеграфні стовпи у сірій імлі згасаючого неба, і нічого не було чути, крім дощу, який періщив по спинях та трубах. Хлопці іжакувато брели за дядею Сашею, вже не обходячи ні калюж, ні баюр. Дванадцять пар черевиків, ще вранці начищених до фасонистого блиску, безладно й байдуже чвакали, ковзались, хлюпали у сметанно в'язкому багні, і в цьому незграбному ступанні ніг старший вловлював приховане невдоволення самолюбних хлопчаків, які ще нічого не бачили, вважали себе на цьому шляху мучениками й жертвами несправедливості та сваволі. Взагалі-то, звичайно, вийшло досить недоладно, і дядю Сашу охопило неприємне почуття провини перед ними, але повинні ж і вони розуміти те головне, заради чого він це зробив — віддав фронтовикам машину.

...У сорок третьому із запасного полку вивів він сотні зо три отаких самих зелених необстріляних хлопців. І так само лили дощі і непролазними були дороги. Ішли тільки ночами: стергалися авіації. До світанку робили по тридцять-сорок кілометрів. Важкі кирзяки, мокрі набухлі шинелі, що не встигали висихати за час коротких денних перепочинків, бідний пайок і сон не досхочу. Хлопці сохли на очах: змарніли, потемніли з лиця. На кінець тижня засинали на ходу: дивишся, іде, опустивши голову, тримається за сусіда, як сліпий. Кілька хвилин такого непереборного забуття — і знову йде, місить безконечне багно прифронтової дороги. Останні тридцять верст уже не йшли, а буквально домучували. Пам'ятає, як у світанковій імлі нарешті з'явилися будівлі пункту призначення. У всіх билася тільки одна думка: дійти, впасти і спати, спати — все одно де, на чому...

І раптом кінний посланець: нове поповнення буде зустрічати сам командир полку. По колоні пролунало: «Струнко! Розібратися по чотири; Поправити обмундирування!» На перехресті у відкритому вілісі стояв старий вусатий підполковник. Він під-

ніс руку до забинтованої голови, віддав честь роті, яка насилу тяглася. «Вітаю із вступом у діючу армію!— хрипко вигукнув командир полку.— Усім присвоюю звання гвардійців!» І тої ж миті за його спиною оркестр гримнув веселий святковий марш: «Утро красит нежным светом...» Ранок був похмурий, кошлатий, у глинястих калюжах пузирився остогидний дощ. Понури, забризкані багном солдати як могли підрівняли розірвані шеренги, підвели обважнілі голови, перші ряди навіть спробували відбити стройовим — так радісно, бадьоро гриміла музика, так кликала вона до чогось прекрасного й незвичайного! «Кипучая, могучая, никем не победимая!»— дзвінко, радісно співали труби, і рота, піднісшись духом і злившись водно, вторувала їм важким та грізним кроком. «Добре йдете, товариші гвардійці!— перекриваючи оркестр, крикнув зворушений старий полковник.— Дякую за службу, синки!»

Того ранку відпочинку не було. Роті видали зброю і вручили наказ на новий тридцятикілометровий форсований перехід.

Того ж вечора дядя Саша водив їх у першу контратаку. Ворога, що був прорвався, зупинили, але багато з них тоді не повернулося!...

— Підтягни-ись!— підбадьорив хлопців дядя Саша, прислухаючись до кроків, що розтяглися вздовж дороги.

На пагорку біля крайньої хати старший зупинився. Крізь дощові струмені з вікон било яскраве й рівне електричне світло, що вихоплювало з темряви мокрий зчорнілий штахетник, за яким у палісаднику захилялась, булькаючи, переповнена діжка. Один за одним до хати мовчки підходили всі оркестранти. Іван-бійний скинув з плеча свою ієрихонську, перекинув розтрубом донизу і вилив дощову воду. Відчувши за ворітьми чужих, у дворі заgrimів ланцюгом, заметався пес. На його хрипке, осатаніле гавкання у коридорі почулися хляпаючі кроки, загуркотів дерев'яний засув, і в освітлених дверях з'явилася дівчина в довгополому халаті.

— Ой, хто це?— одсахнулася вона, побачивши блискучі на світлі труби.

— Бременські музиканти,— робленим басом озвався Ромка, завжди готовий побазікати з дівчатами.

— Ой, нічого я не знаю! Ма, га, ма!— дівчина побігла в хату, кинувши двері відчиненими.— Ма, там прийшли-и...

У розчиненому навстіж коридорі було видно клейончатий конторський диван з високою спинкою, лопушистий фікус, білі цинкові відра на дерев'яній лавці. Сірий кіт клубком згорнувся на кляптевому килимку, постеленому біля порога на чистій

фарбованій підлозі. Потурбований кіт витяг передні лапи, солодко позіхнув, подряпав килимок і розгублено витріщився на незнайомих людей, що збилися біля ганку.

Вийшла жінка, кругловида, вже огрядненька, у теплій хустці на плечах. Дядя Саша сказав, хто вони й звідки.

— Ой лихо, в отаку зливу!— співчутливо жажнулась вона, визираючи за поріг.— Та чого ж ви стоїте? Проходьте вже, нащо ж даремно мокнути.

Оркестранти почали були складати інструменти надворі під освітленими вікнами, але хазяйка запротестувала:

— І музику заносьте. Пропасті не пропаде, а хто ж її знає... Машина ненароком колесами наїде або що... Нащо ж кидати.

Хлопці, почовгавши об траву туфлями, обтрусивши плащі, почали сходити на ганок, одразу сповнивши коридор запахом дощу та мокрого одягу. Кіт завбачливо шмигнув у кухню. Не знаючи, чи залишатися їм тут, чи можна увійти в дім, хлопці ні в сих ні в тих юрмилися, озиралися на всі боки.

— Проходьте, проходьте в кімнату,— підбадьорила їх жінка.— Машина повз нас піде, нікуди вона не подінеться. По такій дорозі не дуже розженеться. Її і в хаті буде чути.

Кинувши в коридорі плащі та черевики, хлопці слухняно, один за одним пройшли через кухню до кімнати.

Біля кахляної грубки, сховавши руки за спину, стояли чотири дівчини, насторожено поглядаючи на непроханих гостей.

— Ще раз здрастуйте,— вкражливо сказав Ромка. Підійшов до дівчини, що відчиняла їм двері, простяг руку сокиркою, відрекомендувався:

— Рома.

Дівчина зашарілась, якийсь час розгублено дивилася на Ромчину долоню і, нарешті наважившись потиснути її, тихо промовила:

— Віра.

— Дуже приємно!— вдовольнився Ромка і передав долоню другій дівчині:

— Рома.

— Серафима,— охоче назвалася друга дівчина в чорному спортивному костюмі.

— Рома.

— Надя.

— Рома.

— Нонна.

— Дуже, дуже приємно. А це все моя охорона,— Ромка повів рукою, показуючи на оркестрантів, що обступили їх.— Знаєте, як у пісні: «Ох, рано встає охрана!»

Дівчата засміялися.

Незручність перших хвилин було подолано, і от уже Ромка, підкладаючи хмиз у запалений вогник бесіди, допитувався:

— Отже, усі четверо — рідні сестри?

— Еге ж, сіамські близнята, — підтвердила Серафима.

— Ясно.

— Бурякові побратими, — уточнила Надя.

— А оце вже неясно.

— Що ж тут неясно? Приїхали в колгосп буряки копати.

— Виходить, студенти! То це ви в нас буряками кидали?

— Коли? — здивувалися дівчата.

— Де? — спитав Ромка.

— Що — де? — презирнулися дівчата.

— Це ви питаєте — де.

Дівчата, нарешті розгадавши жарт, засміялися.

Дядя Саша залишився на кухні з хазяйкою, яка тільки-но принесла із двору відерце з пресованим вугіллям.

Дзвякаючи совком, підкидаючи брикети, які мокро шипіли на вогні, вона нарікала на дощ, який міг би й зачекати, оскільки в полях ще багато буряку. Йї самій дощ не страшний, вона працює під дахом, на фермі, а іншим жінкам тепер дістанеться: хіба ж легко порати буряки по такій землі! От і дівчатка з міста в неї квартирують, прислали на роботу. Та он, у халатику, — її дочка Віра, а решта приїжджі. Тільки повернулися з поля, ледве встигли умитися, переодягтися, а завтра з раннього ранку знову йти. І Віра з ними ходить, одірвали од школи. Цього року десятий закінчує, клас відповідальний, а теж не подивилися, послали на буряки.

Говорила вона охоче, з тією гостинною привітністю, яка мимоволі засвоєна сільськими жінками, що лишилися без чоловіків.

— Та от вирішила вугіллям пропалити, просушити дівчачу одежу, а то прийшли як хлющ. Можна б у печі запалити, дівок теплом побалувати, та боязко — ще куритиме, скільки часу не топлена. Та тепер і мало хто топить печі, все більше плитами обходяться. Менше клопоту. Це ж раніше самі хліб пекли та худобі усякого варива на кожен день. А тепер усе це відпало. Думала навіть розібрати оту піч, стане в хаті просторіше, та чогось жаль руйнувати, звикли. Було ще дівчинкою на ній сиділа, вже років та й років тій печі!

— А дім наче новий, — зауважив дядя Саша, оглядаючи рівну стелю і свіжий сволок.

— Та дім цей справді новий, після війни ставлений, а піч стара, іще від тієї хати. Це ж як німець спалив село, то самі печі

стирчали. На нашій усю цеглу кулями та осколками посічено, така щербата була! Потім, правда, глиною замазали, а якщо обмазку відколупнути, то на ній, бідній, живого місця не знайдеш. Вона в нас геройська піч, хоч медалі чіплай,— усміхнулася хазяйка.— Жаль тепер руйнувати.

З бічної хатинки, спираючись на одвірок, виповзла бабуся в підшитих валянках, тихо, байдуже поздоровкалась.

— Та от, мамо, про нашу піч заговорили,— трохи голосніше звернулася до неї жінка.— Як її отими кулями посікло.

— А-а.— Бабуся, тримаючись однією рукою за попереk і спираючись на стіл, поволі сіла на ослін.— Було, було,— вона вже жвавіше подивилася на нову людину.

— Од печі все й пішло. Усе наше теперішнє життя. Коли німець утік,— сказала жінка з добродушною веселістю,— вилізли ми з льоху на світ божий, а того світу божого й немає. Од нашого подвір'я — ні палички, ні цурпалочки, сама чорна піч. Поглянула, а вивід без даху такий високий та страшний! А довкола глянули — і села немає. Сам шлях. І поле — ось воно, зовсім близько.

— Про щі скажи, Пелагеюшко, про щі,— нагадала стара.

Жінка засміялася:

— У нас перед тим у печі щі варилися. Ще до пожежі. Ну, сколупнули накривачку, а там сама сажа.

Стара кволо усміхнулася:

— Умліли.

— Еге ж... Ну то що було робити, з чого починати? Як жити? Почали ми нашу годувальницю плотом обплітати та глиною пліт обмазувати. А зверху покрівлю з бур'яну накидали. Повітка не повітка, а якийсь затишок вийшов. З того й почали.

У кухню вискочила розчервоніла Віра, хазяйчина дочка, спитала:

— Мам, можна яблук хлопцям дати?

— Та хіба жаль?— з готовністю згодилася Пелагея.— Свої, не куповані. Піди, донечко, набери.

Дівчина вийшла в сніи і, повернувшись, швидко пройшла до кімнати з решетом великої, влежаної антонівки. З кімнати тягло сигаретним димом, дядя Саша чув, як Ромка, певно, вже освоївшись, не переставав базікати, і дівчатка раз у раз прискали зо сміху.

— Може, й ви з'їсте чогось?— повернулася хазяйка до дяді Саші.— Цілий день, либонь, у полі грали.— І, не чекаючи відповіді, заметушилася біля полиці, дістала хліб, налила з глечика молока в кухоль, обтерла денце і піднесла гостеві.— Воно б

краще чогось гаряченького, та дівчатка прийшли, все підібрали.

— Їж, їж,— закивала бабуся і, помовчавши, спитала:— Це ж на якому полі грали, не розчула я?

— Та отам, за вашим селом,— показав дядя Саша.— Як місток перейти.

— Еге ж, еге ж...

— На тому полі, що поза яром, мамо,— пояснила Пелагея.

— Еге ж, еге ж... Поза яром...— повторила стара за дочкою.— Так отам же дуже сильні бої були. Скільки тижнів билися: він — наших, а наші — його, він он як стріляє, а наші не поступаються. Коса на камінь. Так уже те поле порито було, так порито! А що вже гранатів одих самих та всякого смертовбивства покинуто — як дітки побіжать туди, то аж у серці похолоне. Скільки ж їх нерозумних покалічило. Дике поле стало, зо дві весни не орали, усе, бувало, голодні пси туди бігали.

Дядя Саша присунув кухоль, і, поки їв, обидві жінки якось враз замовкли і зажурено, з тихою увагою непомітно дивилися, як сидить він у них за столом, цей немолодий, стомлений чоловік, як їсть хліб і запиває молоком.

— Ох-хо-хо,— зітхнула якимось своїм думам бабуся і теплою рукою погладила на столі скатертину. А він, запиваючи хліб молоком, відчував на собі їхні погляди і думав, що, напевно, давно за оцим столом не годували чоловіка і давно, мабуть, живе у цій хаті туга за хазяїном.

Віра знову вибігала в сні з порожнім решетом, і в світлиці весело гомоніли, навперebій хрумкочучи яблуками.

— А чим платити будемо за такий сервіс?— чути було голос Ромки.

— Та що ви! Нічого й не треба,— відповідала Віра.— Ви вже краще що-небудь заграйте.

— Це завжди будь ласка.

Бабуся, схиливши голову, якийсь час глухувато прислухалася до розмови в кімнаті, потім сказала:

— Лексій також, бувало, на гармонії грав. Отак само зберуться і як почнуть галасувати.

— Так і Коля теж грав,— жваво докинула Пелагея.

— І Коля, і Коля...— закивала бабуся, згоджуючись.— Коля також веселий був. Вони обоє веселі були.

— Сини?— запитав дядя Саша.

— Сино-очки, сино-очки,— знову закивала бабуся.— От її, Пелагеюшки, брати. Принеси-но, Пелагее, карточки, покажи чоловікові.

«Д. Пелагея пішла в темну, без світла, кімнатку, винесла невелику рамку з фотографіями, пофарбовану блакитною олійною фарбою, так само як і горщики для квітів на підвіконні, як рукомийник у кутку, і, на ходу протираючи скло фартухом, сказала вибачаючись:

— Вісіла в світлиці, а Вірка: зніми та зніми. Каже, ніби тепер не вішають усіх разом в одній рамі, не модно. Тепер, мовляв, в альбомах треба тримати. Ну, то я й зняла, перевісила до мами в темну.

Хазяйка поставила рамку на стіл, прихилила до стіни. Бабуся, мружачись, напружуючись обличчям, потяглася до фотографій.

— А я тепер то й не розбираю, де тут хто. Оце чи не Лексій? Ану, Пелагеє, ти видюща.

— Це Коля з друзями. Ще в емтеєсі знімалися.

— Еге ж, еге ж... То хто ж тоді оце, не розберу?

— І це теж Коля.— І вже дяді Саші пояснила:— Колиних тут аж три карточки. От іще він. З Василем. Це наш, сільський. Вони в одній частині були. А Лексієва одна-єдина. Льоша наш, ось він. Як же ти, мамо, забула? Він завжди в нас із цього краю був.

— Та, може, переставили коли...— виправдувалася стара.— А то ж як, пам'ятаю... Лексій... синочок...

Вона тремтячими пальцями торкнулася скла в тому місці, де було вставлено крихітну фотокартку з різком для печатки. Дядя Саша й сам майже не розрізняв на ній уже ледь помітні риси обличчя, погано відбитого якимось фронтним фотографом, згаслого від часу. На знімку видно було самі лише очі та ще солдатську пілотку, косо посажену на голову. От-от розтануть на цьому шматочку паперу останні людські риси, затягнуться жовтим туманом небуття. І дядя Саша подумав, що, мабуть, стара мати, сама згасаюча і напівсліпа, вже не дивиться на цю карточку: вона давно для неї блякла порожнеча. І, можливо, навіть пам'ять дедалі важче, дедалі непевніше воскрешає далекі, розмиті роками риси. І тільки серце материнське залишається вірним.

— Лексія добре пам'ятаю...— якимось відчужено, думаючи про щось своє, промовила бабуся.— А як же — первісток мій. Уже зубки різались, а я все од груді не одлучала. Вже так, бувало, прикусить...— Бабуся провела по порожній ситцевій кофті і, наткнувшись на гудзик, заспокоїла на ньому тремтячу руку.

— Ну, а це ми тут із Стьопою,— стривожено кинувши оком на матір, квалливо й навіть весело сказала Пелагея.— Одразу як одружилися. Це вже після війни.— Тихий і сумний погляд Пелагеї затримався на фотографії, де вона, простенько, на проділ причесана дівчинка, радісно-насторожена, ледь діставала до

плеча суворого, вже немолодого чоловіка. І шанобливо, з ледь помітним тремтінням у голосі, додала:— Із своїм Степаном Петровичем...

Вона замовкла на якийсь час, щоб дядя Саша подивився на неї молоду і на її Степана.

— Ну, а це все двоюрідні та тітки. Увесь наш рід. Тільки батька нашого тут немає. До війни якось не встиг знятися, а потім просили-просили, щоб із фронту прислав, та так і не діждалися. Всі є, а його немає...

Хазяйка взяла рамку зі столу, знову віднесла її в темну кімнатку і, повернувшись, доказала:

— Четверо полягло з нашого дому. А по селу то й не злічити.

— А хто ж четвертий?— спитав дядя Саша.

— А четвертий Стьопа мій. Ми з ним уже після війни одружилися. Він-то до самісінької Німеччини дійшов, а це потім смерть і його знайшла, вже дома дістала. Рани в нього відкрилися. Терпів, терпів, ліг у лікарню, та більше й не вийшов звідти...

Обличчя Пелагеї сіпнулося, і вона швидко пішла до плити, висипала з відра решту вугілля. Потім довго через конфорку ворушила кочергою, розгрібала, рівняла брикетини.

— Стьопа мій у себе лежить, доглянутий,— зітхнула вона, не повертаючись од плити.— І могилку ми огородили, і карточки міняємо. Я одразу десять штук збільшила, щоб надовго вистачило, поки сама жива. Та й так коли підеш поплачеш, жіноче діло... А вже як оті мої рідненькі лежать, і де вони... Років зо два тому їздила я шукати батькову могилку. Писали, ніби під Великими Луками він. Ну, поїхала. У військкоматі навіть район назвали. Біля станції Локня. І справді, стоять там пам'ятники. Та під яким наш? Вічна слава, а кому — не написано. А може, й нема його там. Тамтешні люди кажуть, ніби й тепер іще з чагарів та боліт кістяки дістають... З тим я й повернулася... Ну, а Микола в морській авіації служив.— Пелагея притишила голос:— Того й шукати нічого... А Льоша наш і досі без похоронної... Я раніше теж чекала, та що ж тепер... Стільки років минуло... Одна мама все надіється...

Бабуся ревниво прислухалася, потім звела очі в куток під стелею, видихнула скорботно, майже пошепки:

— Ох, зіроньки мої ясні! Ох, неприбрані лежать страждальці наші!

— Що ти, мамо!— злякано заперечила Пелагея.— Як так можна? Неприбрані! Вигадає ж таке.

Дядя Саша мовчки курив, дивлячись на чорні шибки нічного

вікна, по яких, підсвічені з кімнати, косо черкали трасуючі краплі дощу. І знову йому привидівся той невідомий солдат на дроті під дощем і кулями, що синіми руками просився до землі. І як потім осипався він із своєї шинелі кістками та прахом...

А бабуся, поклавши обидві руки на коліна, сиділа безмовно, втупившись у малинове піддувало, сиділа так, як, напевно, звикла за довгі роки сидіти, терпляче чекаючи чуда.

В сусідній кімнаті дівчата знову почали просити Ромку щонебудь заграги:

— Ну чого ви, справді! Що вам, повітря жаль, чи що?

— Шейк? Босса-нова?— недбало кинув Ромка.

— А вмiсте?— зраділи дівчата.

— Ще б пак!

— Ой, шейк, хлопці! Шейк!

— Ну як, братва, збацаєм?

— Рвонемо!

— Ой, давайте, давайте!— студентки заплескали в долоні.

На порозі кімнати з'явився Ромка, по-хазяйськи привалився до одвірка, збуджено сказав:

— Шефе, там дівчатка шейк просять збацати. Як ти дивишся?

Дядя Саша навіть не зрозумів одразу, про що говорив йому Ромка.

Він не одразу відірвався од вікна, глянув на нього якимось невидючим поглядом і знову одвернувся. Ромка збентежено помовчав і спитав уже тихше, спокійніше:

— Дядю Сашо? Чуєш, дядю Сашо? Пограти можна?

Тут озвалася бабуся, вона почула Ромчине запитання і, торкнувши дядю Сашу за руку, також попросила:

— Заграй, голубе, заграй. Колись у нас у хаті завжди весело було. Лексій музику любив. Він гармошку й на фронт забрав. Я почала дорікати: Льошо, синку, куди ж ти отаку ношу, мороку таку? Чи буде тобі там коли грати? А він сміється: згодиться, мамо, згодиться. Ну, та він і там знайде час, він такий... Та й Коля теж любив... Заграй, голубе, заграй.

Дядя Саша пильно поглянув на бабуся і почув її. Роздумуючи, повернувся, подивився в запитливі Ромчині очі, неголосно сказав:

— Давай справді заграємо, Романе.

І переконано додав підводячись:

— Несіть-но інструменти.

Хлопці в кімнаті, що було притихли, одразу загаласували, заgrimіли стільцями, швидко вийшли в сніи по труби. Подали й дяді Саші його чорний чохол, і він слідом за Пелагесю ступив

до світлиці. І бабуся пришкандибала, сіла осторонь біля віконця. Дівчата вже квапливо відсували до стіни стіл, стільці, звільняли місце для танців.

— Ти що ж, Сімо, так і будеш у тренувальному костюмі?

— А хіба що? Це ж шейк! Он і Віра в халаті.

— Я не буду,— зніяковіла Віра.— Я не вмію таких.

— Ну що ти! Що тут уміти. Ходімо, ходімо, я теж туфлі надіну.

І дівчата зникли за занавіскою.

— А ти чому не взяв інструмента?— дядя Саша покосував на Сохіна, що стояв осторонь, жуючи яблуко.

— Та я потанцюю. Вистачить вам і одного альта.

— Ти мені якраз потрібен. Піди візьми.

Сохін низав плечима, невдоволено вийшов.

Хлопці, кожен із своїм інструментом, обступивши старшого, приготувавшись, поглядали, як він розпускав на чохла зав'язку як не поспішаючи виймав свій чудовий, сяючий чистотою корнет. Робив він це, як ніколи, урочисто, зосереджено, наче незрячий. Прибрані дівчата, стримано перемовляючись, посідали біля Пелагеї, і та стурбовано оглядала їхні зачіски й плаття.

Дядя Саша постукав нігтем по корнету.

Труби завмерли в чеканні.

І, дивлячись униз, на свої пальці, що вже лежали на клапанах, витримавши паузу, він оголосив, розділяючи слова:

— Шопен... Соната... номер... два.

Якийсь час оркестранти розгублено дивилися на старшого, очима, німотою своєю наче запитуючи: яка соната? до чого тут соната? Хтось здивовано шепнув: «Чого це він?» Дівчата теж перезирнулися. І тільки Пелагея, нічого не зрозумівши, все усміхалася і радісно чекала музики.

Дядя Саша знову постукав по трубі:

— Граємо частину третю. Ви її знаєте.

— Ну, знаємо, звичайно...— стримано кивнув за всіх Ромка.

— Прошу бути уважними.

Він ще раз оглянув оркестр.

— Починаєм!

І, все ще не розуміючи, думаючи, що сталася помилка, оркестранти з якоюсь приреченою неминучістю гримнули сібемольний акорд, низький, тягучий, як глибинний підземний вибух.

Пелагея, для якої слова «соната», «Шопен» означали просто музику, а отже, й веселощі, при перших звуках здригнулася, як від удару. Вона з розгубленою усмішкою скоса глянула на ба-

бусю, але та лише прикрила очі й зручніше поклала одну на одну ревматичні сухі руки.

Дядя Саша кивком голови похвалив початок і зробив знак повторення. Хлопці, всі разом перевівши подих і взявши трохи вище, уже впевненіше, захопленіше повторили це басове зітхання міді. Йому було видно, як, стоячи позад усіх, Іван-бійний старанно надимав щоки, втупивши схвильований погляд у якусь одну далеку точку.

Біля нього маленький кругловидий Сева, відраховуючи такти помахами палички, відбивав важку повільну ходу траурного маршу.

І Пашка з його непросохлим після дощу скуйовдженим чубом вторував Севі тарілками, які сплесками тривожного мідного дзвону супроводили баси і баритони.

Звуки страждання важко билися, стогнали в тісній кімнаті, билися в стіни, у віконні шибки, що злякано дрижали.

Коли було програно басову партію, стрепенулись і зблиснули одразу три корнети, сповнивши кімнату невтішним риданням.

Причепурені дівчата, опустивши очі, втупилися в свої туфлі, обм'якла плечима й Пелагея, і тільки бабуся, тримаючи великі темні руки на колінах, сиділа непорушно й прямо.

Сіре обличчя її, пооране зморшками, залишалось спокійним, і можна було подумати, що вона заснула під музику і зовсім не чує цього плачу труб у її рубленій вдовиній хаті. Але вона чула все і тепер, відійшовши, відсторонившись від усіх і від самої себе, затаєно й благосно вбирала цю скорботу і цю печаль зраненої душі не відомого їй Шопена таким самим зраненим серцем матері.

І дядя Саша згадав, що саме про цю велику сонату хтось, також великий, сказав, що оплакують у ній не одного лише загиблого героя.

Біль такий, ніби полягли всі до єдиного і лишилися тільки діти, жінки й священники, що в горі схилили голови перед незліченними жертвами...

І тут Віра, внучка, раптом закривши лице руками, кинулася за занавіску.

Дівчата теж підвелися і одна за одною, навшпиньки, пішли за нею.

І як проливається останній дощ під умитим сонцем — уже без хмар, без важкої канонади грому, — так і дядя Саша повів мелодію на своєму корнеті в тихому супроводі самих лише тенорів: без литавр, басів і барабанів.

Це було те високе срібне соло, що, заспокоюючи, звучало і ніжно, й трепетно, і виплакано, й прояснено.

Вільні від гри хлопці — басы, баритони — у німій зачарованості стежили за цим незвичайним, по-діловому чистим співом дяді Сашиного корнета, що звучав дедалі тихіше й спокійніше. Печаль немовби танула, вичерпувалась, і, коли стихилась зовсім, завершившись ніби легким зітханням та перетворившись на тишу, дядя Саша відняв од уст мундштук. Блідий, залитий потом, він квапливо, розгублено поліз до кишені по хустку. Він чомусь не став повертатися до басового початку, який у Шопена повторювався наприкінці маршу. Видно, йому не хотілося заглушати світло цієї заспокійливої і очисної мелодії тяжкою епітафією.

І коли він витер лице і не поспішаючи, стомлено взявся зачохлювати трубу, в світлиці все ще мовчали. Було лиш чути, як зрідка схлипувала за ситцевою занавіскою Віра.

Бабуся нарешті підвелася і, відсторонивши рукою Пелагею, що була кинулася підтримати її, пошкандибала сама, човгаючи підшитими валянками.

— Ну, от і добре...— промовила вона.— Добре зіграли... От і провели наших... Спасибі.

І, зупинившись посеред кімнати, перехрестилася на покуття. Оркестранти мовчки закурювали.

Вони йшли до траси по безпросвітному нічному бездоріжжю. Так само сипався й видзвонював на трубах холодний невидимий дощ, так само грузли і роз'їжджалися мокрі черевики.

Переходили набухлі водою низини, глухі розорані поля, сонні села, звідки віяло опалим садовим листям та легким димком загасаючих печей. Ніде вже не світилося, а лиш недремні сільські пси, потурбовані чваканням ніг на дорозі, захлиналися гавкотом з глибини подвір'їв.

Ішли мовчки, зосереджено, зрідка перекидаючись словами, і старший чув близько, одразу ж за собою, важке, вперте дихання строю.

Як тоді, у сорок третьому...

І дядя Саша, притримуючи рукою серце, яке розболілося і глухо нило,— воно мучило його останні роки,— голосно підбадьорив оркестр:

— Нічого, хлопці, нічого. Незабаром дійдемо...

Міст

*Пам'яті батька мого,
Івана Георгійовича Носова,—
рядового котельника перших
п'ятирічок*

Мій батько був ударником.

Він клепає міст через нашу річку. Міст вийшов красивий, весь у заклепках, і батькові дали путівку кудись на один день.

І ще премію.

На неї він купив собі травневі штани з білої рогожки, а мені безкозирку із золотими якорями.

Поки батько голівся, мати попросувала штани і повісила їх на спинку ліжка.

— Дивись не зазелени,— сказала вона і скуйовдила йому чуб. Тоді батько ще не був лисий.

Святкова сорочка дуже підійшла до штанів. Вона була також біла, з пристібним комірцем. Комірець трохи витерся на зламі. Але мати сказала, що це зовсім не помітно.

І галстук.

У батька був галстук. Сіренький, у крапочку. Батько не вмів його зав'язувати. Щоб не сповзав вузол, приколював спіднизу шпилькою. Та шпилька завжди виглядала, а батько цього не бачив. А мати бачила й робила йому зауваження. Батько сердився. Він знімав галстук і ховав до кишені.

День сьогодні був урочистий, і мати радила надіти галстук.

— Жарко буде,— супився батько.

— Надінь, надінь! Сьогодні всі будуть з галстуками. От побачиш.

Мене також збирали. Та про мене нічого говорити. У мене нічого особливого не було. Все та сама матроска. Я її надівав і на Перше травня, і на Сьоме листопада, і на день народження, і коли були в нас гості, і коли ми ходили в гості, і від цього вона стала мала. Особливо рукави. Проте мама закотила їх вище ліктя і сказала, що так навіть краще.

Потім мати натерла крейдою батькові парусинові туфлі, і вони стали як новенькі.

— Ти поки що їх не надівай, бо я вчора вимила підлогу,— сказала мати й виставила туфлі за поріг.

— А цигарки? Мало не забув!— сказав батько й сів набивати цигарки.

Виходили великі, товсті цигарки. Він обрізував кінчики ножицями, щоб не стирчав тютюн, і складав у красиву коробку.

Він казав — ніхто не догадується, що вони саморобні, зате так дешевше.

— Здається, все...— сказала мати і повернула батька за плечі.

Я теж ще раз оглянув батька. Який він став гарний! Усе на ньому було біле, святкове. От тільки руки подряпані. І обличчя засмагле. Особливо проти білої сорочки. Це він так обгорів, коли клепає міст. Він увесь час працював високо вгорі. А внизу була вода. Та він не прив'язувався. Затє молотки завжди прив'язував до пояса. Щоб не падали у воду.

А ніс то й зовсім облупився.

— Стій,— сказала мати.— Дай я хоч обципаю ніс. Дивись, як облазить!

— Одчепись!— розсердився батько.

— Ну як хочеш. Ходи з отаким.

А так усе було дуже навіть добре: і травневі штани з білої рогожки, і туфлі, і все, все...

— Ну гаразд, ідіть,— сказала мати й поглянула на мене.— Ой! Мало не забула! Візьміть-но щось із їжі.

— Ну от іще! Там же буде безплатний сніданок,— сказав батько й показав талони,— і обід, і вечера.

— Хто його знає, що там буде,— сказала мати.— І потім — ти ж не сам. Дитина схоче їсти.

Вона сунула батькові пакет, і в цей час увійшов дядя Федя, голова завкому.

Він дав мені маківку й сказав:

— Ну, карапете, поїхали!

— А куди ми поїдемо?— запитав я.

— Дуже добре. Просто чудово!— сказав дядя Федя й заусміхався.

Він зовсім погано чув, оцей дядя Федя. Але вдавав, що чує геть усе. Він, як і батько, раніше був котельником. Та коли оглух від молотків, його поставили головою завкому. Він майже нічого не чув і завжди говорив у відповідь: «Дуже добре. Просто чудово!» І усміхався. Усміхався, щоб не зрозуміли, що не чує.

Біля наших воріт уже стояла вантажна машина. В кузові було повно. Всі так гарно одягнені. Від машини так і пахло одеколоном. А на бортах червоні лозунги, як на Перше травня.

— Швидше, швидше!— гукали нам.— Ще треба за Кузьмичем заїхати. А потім до Стьопки з ковальського цеху. Ти не знаєш, де живе Стьопка?

— А це що в тебе за пакет? Закуска?

— Дівчата, а штани! Штани які!

— Накрохмалені!

Міст

*Пам'яті батька мого,
Івана Георгійовича Носова,—
рядового котельника перших
п'ятирічок*

Мій батько був ударником.

Він клепає міст через нашу річку. Міст вийшов красивий, весь у заклепках, і батькові дали путівку кудись на один день.

І ще премію.

На неї він купив собі травневі штани з білої рогожки, а мені безкозирку із золотими якорями.

Поки батько голився, мати попросувала штани і повісила їх на спинку ліжка.

— Дивись не зазелени,— сказала вона і скуйовдила йому чуб. Тоді батько ще не був лисий.

Святкова сорочка дуже підійшла до штанів. Вона була також біла, з пристібним комірцем. Комірець трохи витерся на зламі. Але мати сказала, що це зовсім не помітно.

І галстук.

У батька був галстук. Сіренький, у крапочку. Батько не вмів його зав'язувати. Щоб не сповзав вузол, приколював спіднизу шпилькою. Та шпилька завжди виглядала, а батько цього не бачив. А мати бачила й робила йому зауваження. Батько сердився. Він знімав галстук і ховав до кишені.

День сьогодні був урочистий, і мати радила надіти галстук.

— Жарко буде,— супився батько.

— Надінь, надінь! Сьогодні всі будуть з галстуками. От побачиш.

Мене також збирали. Та про мене нічого говорити. У мене нічого особливого не було. Все та сама матроска. Я її надівав і на Перше травня, і на Сьоме листопада, і на день народження, і коли були в нас гості, і коли ми ходили в гості, і від цього вона стала мала. Особливо рукави. Проте мама закотила їх вище ліктя і сказала, що так навіть краще.

Потім мати натерла крейдою батькові парусинові туфлі, і вони стали як новенькі.

— Ти поки що їх не надівай, бо я вчора вимила підлогу,— сказала мати й виставила туфлі за поріг.

— А цигарки? Мало не забув!— сказав батько й сів набивати цигарки.

Виходили великі, товсті цигарки. Він обрізував кінчики ножицями, щоб не стирчав тютюн, і складав у красиву коробку.

Він казав — ніхто не догадується, що вони саморобні, зате так дешевше.

— Здається, все... — сказала мати і повернула батька за плечі.

Я теж ще раз оглянув батька. Який він став гарний! Усе на ньому було біле, святкове. От тільки руки подряпані. І обличчя засмагле. Особливо проти білої сорочки. Це він так обгорів, коли клепає міст. Він увесь час працював високо вгорі. А внизу була вода. Та він не прив'язувався. Затє молотки завжди прив'язував до пояса. Щоб не падали у воду.

А ніс то й зовсім облупився.

— Стій, — сказала мати. — Дай я хоч обципаю ніс. Дивись, як облазить!

— Одчепись! — розсердився батько.

— Ну як хочеш. Ходи з отаким.

А так усе було дуже навіть добре: і травневі штани з білої рогожки, і туфлі, і все, все...

— Ну гаразд, ідіть, — сказала мати й поглянула на мене. — Ой! Мало не забула! Візьміть-но щось із їжі.

— Ну от іще! Там же буде безплатний сніданок, — сказав батько й показав талони, — і обід, і вечеря.

— Хто його знає, що там буде, — сказала мати. — І потім — ти ж не сам. Дитина схоче їсти.

Вона сунула батькові пакет, і в цей час увійшов дядя Федя, голова завкому.

Він дав мені маківку й сказав:

— Ну, карапете, поїхали!

— А куди ми поїдемо? — запитав я.

— Дуже добре. Просто чудово! — сказав дядя Федя й заусміхався.

Він зовсім погано чув, оцей дядя Федя. Але вдавав, що чує геть усе. Він, як і батько, раніше був котельником. Та коли оглух від молотків, його поставили головою завкому. Він майже нічого не чув і завжди говорив у відповідь: «Дуже добре. Просто чудово!» І усміхався. Усміхався, щоб не зрозуміли, що не чує.

Біля наших воріт уже стояла вантажна машина. В кузові було повно. Всі так гарно одягнені. Від машини так і пахло одеколоном. А на бортах червоні лозунги, як на Перше травня.

— Швидше, швидше! — гукали нам. — Ще треба за Кузьмовичем заїхати. А потім до Стьопки з ковальського цеху. Ти не знаєш, де живе Стьопка?

— А це що в тебе за пакет? Закуска?

— Дівчата, а штани! Штани які!

— Накрохмалені!

- Штани — дригом!
- Га-га-га!
- Чого регочете? Затюкали чоловіка.
- Іване, лізь сюди. А малого — в кабінку.

Ми заїхали за Кузьмовичем. Він виявився старим дідом. Кузьмович закидав, закидав ногу в кузов і ніяк не міг закинути. І його також послали в кабінку. Він посадив мене на коліна, і я спитав:

- Дідусю, а ти теж ударник?
- Тесля я. А так... біс їх знає.

Стюпку з ковальського ми так і не знайшли і поїхали без Стюпки.

Машина ревла, деренчала фара, коліна у Кузьмовича підскакували і були як залізні. Він сопів над вухом, і його вуса пахли чи то оселедцем, чи то горілкою. Та зате я їхав у кабінці! Вперше за все життя.

А нагорі грала гармошка, і всі голосно співали:

Мы красна кавалерия, и про нас
Мы линники речистые ведут рассказ...

Що таке «шпронас» і що таке «линники», я не знав, але пісня була така, що навіть Кузьмович притупував підошвою.

Потім співали: «Єх, яблочко! Куды котисси!..» — і хтось танцював у кузові.

Люди зупинялися, махали нам руками і щось гукали.

Коні задирали морди й хропли. Дядьки зіскакували з возів і хапалися за вуздечки.

А обабіч дороги, під насипом, синіла вода, і в ній плавали зелені верби й білі хмари. А може, навіть не хмари, а черемха. Хіба все роздивишся, коли машина так летить по дорозі, аж деренчить фара...

Коли мчали через новий міст, він лунко загуркотів над головами, і всі закричали «ура».

— Р-а-а-а! — відповів міст.

— Ура-а-а! — ще голосніше закричали в кузові.

— Ох, язвитвоюдушувтрибаранячийріг! — задеренчав Кузьмович.

— Що, дідусю?

— Чекай, кажу, внучку. Дай висякатися. — І Кузьмович поліз рукою під мене діставати хустку.

За мостом звернули в ліс, стрибали, стрибали по корінню і зупинилися.

— Сій, хлопці, не розбігайтесь! — гукнув дядя Федя.

Принесли червоний стіл із карафою. Поставили під сосною.

Дядя Федя щось говорив. Усі плескали. Мене обступили з усіх боків, і було жарко. Дивлюся вгору — шматочок неба й гілка. Дивлюся вперед — Кузьмовичеві штани в білу смужку. А дядя Федя все говорить і говорить.

— Як чорт, чеше! Підкувався в завкомі!— гуде хтось позаду.

— А тепер, хлопці, займай намети!— гукнув нарешті дядя Федя.— На цілий день.

Нам дістався аж крайній. Батькові, Кузьмовичу і мені. Угорі шуміли на вітрі сосни. То розійдуться, то знову обнімуться. А внизу тиша. Падали шишки, стукали в брезент, як у барабан. Синичка цінькала. Ялинами пахло. Десь кричав дядя Федя:

— Петрищев, займай дев'ятий з Апанасенком! А ти чого бігаєш? Ти з ким? Знайшов собі пару?

Батько впав на ліжко, закинув руки під голову.

Кузьмович постукав нігтем по парусині.

Я трохи відкрив коробку на столику — шашки!

Батько дістав цигарки й глянув на Кузьмовича.

Кузьмович глянув на батька.

Батько подивився і усміхнувся.

Кузьмович теж розправив вуса.

— Краса!— сказав батько і ляснув Кузьмовича по коліну.

— Та ото ж і я кажу, язвитвоюдушувтрибаранячийріг, дожив...

Кузьмович засопів, поліз по носовичка.

— У тебе що там, у пакеті, ковбаска?— сказав він, часто-часто кліпаючи очима.— А то в мене є по чарочці...

Та хтось просунув голову під брезент і гукнув:

— Виходь снідати!

Снідали під накриттям, за одним великим столом. Їли сир із сметаною. Кашу рисову з маслом. Потім пиріжки з капустою. Чаю було скільки хочеш.

Кузьмович чогось ввотузився під столом, штовхав ногами сусідів, а також тих, що сиділи навпроти, і, витріщивши очі, шипів:

— На... Тільки швидко...

— Кого?— лякався сусід і озирався на всі боки.

І каша, й пиріжки були смачні. Кузьмович, вилазячи з-за столу, навіть заспівав:

Бывали дни веселье...

А батько зовсім розчервонівся, зняв галстук і засунув його в кишеню. Прийшов дядя Федя, сперся руками на край стола, оглянув усіх нас і сказав:

— Наїлися?

— Саме як треба!

— Краще не буває.

— Пивця б...

— Дуже добре!— заусміхався дядя Федя.— Просто чудово! А тепер не розходьтеса. Будуть масовики.

— Ти не дуже профспілковими грошима розкидайся,— сказав Кузьмович.— Масовиків можна й до обіду подати.

Тут з'явився якийсь лисий у трусиках і засвистів у дудку. Він підкидав шкіряний м'яч і кричав:

— Хто хоче у волейбол? Ставайте за мною!

Та в цей час прибігла дівчина у блакитній футболці з білою облямівкою замість коміра і заплескала в долоні:

— Товариші, хто хоче в крокет?

— Волейбол! Волейбол!— свистів у дудку лисий.

— Крокет! Крокет!— плескала дівчина.

Вона плескала, поглядала на лисого, і її підстрижене волосся рівною щіточкою мело по білій облямівці на футболці.

— Ти куди хочеш?— запитав мене батько.

— В крокет!— не роздумуючи, відповів я.

Та й усім також більше сподобався крокет.

І батькові, і Апанасенку, і Петрищеву... Тільки Кузьмовичу — ні.

— Ох-хо-хо...— позіхнув він.— Ви як хочете, а я трохи полежу.

Виявилось, що нашу масовичку звати Фаїною і що народу за нею пішло більше, ніж потрібно, і через це всім стало незручно. Всі витріщалися на масовичку й переступали з ноги на ногу.

А Фаїна стояла посеред крокетного майданчика і крутила на долоні дерев'яний молоток з довгим держакком. Її стрижене волосся черкало по білій облямівці то праворуч, то ліворуч.

— Це нічого... Це навіть краще,— сміючись, сказала вона.— Будемо тягти жеребок. Згодні?

Всі були згодні, і Фаїна підбігла й нахилилася до мене.

— Можна в тебе попросити безкозирку?

На моєму плечі лежала її засмагла рука, і біля мого вуха цокав годинничок.

— Тебе як звати, га?

Безкозирку мені не жаль було, та я дивився на свої сандалі, тому що вона зазірала мені в лице, і від цього я не міг нічого сказати.

— Він у нас дикун,— сказав батько і зняв з мене безкозирку. Мої вуха стали гарячими.

«А сам який?»— розсердився я на батька.

Гра зовсім не виходила, бо ніхто не вмів грати в крокет.

— Ох ти, промазав!— багровів батько, розгублено дивлячись на кулю. А та, підскакуючи і мелькаючи червоними смужками, котилася з майданчика в траву.

Я мчав за нею слідом і подавав кулю Фаїні. Я подавав їй прямо в руку, як наш Тимурко подавав мені кинуту палицю. Він приносив її, щасливо прищулюючи вуха, і я гладив його по голові за те, що він був такий хороший. Фаїна також гладила мене по голові й говорила:

— От молодець!

І підбігала до батька:

— Який ви... незграбний. Дивіться! Дивіться...

Вона злегка розставляла ноги, опускала молоток прямовисно вниз і коротким ударом посилала кулю між дротяних дужок.

Батько також розставляв ноги й бив — лунав тріск, куля зривалася з місця, збивала кілька дужок і рикошетом летіла в траву.

— Ви б'єте, як по ковадлу,— сміялася Фаїна.— Тримайте молоток вільніше.

— Іване, це тобі не на мосту!— реготав Апанасенко.

— Не мій це інструмент,— розводив руками батько і діставав з кишені красиву коробку з цигарками.

А вгорі шуміли й гойдалися верхівки сосен. Як великі мітли, вони то праворуч, то ліворуч ходили по небу, розмітаючи високі хмари. І все падали й падали шишки, м'яко гупаючи в суху руду глицю.

Лунко й далеко котилися лісом удари крокетних молотків і плуталися між соснами веселий Фаїнин сміх і солодкий запах батькових цигарок.

Мені було радісно доганяти кулі й подавати їх у засмаглу Фаїнину руку. Я бігав би отак без кінця. Я б хотів не тільки подавати кулі. Я б хотів... Добре бути великим! Он батько... Вона з ним розмовляє і сміється. А він нічого не розуміє,— як це добре, коли з тобою розмовляє й сміється Фаїна...

Я зайшов за сосну, скинув сандалі й поліз на дерево. Я дерся по сухих обламаних сучках. Дедалі вище й вище. Та я все одно ліз, якби навіть сосна була з кілометр заввишки. Щось нездоланно тягло мене вгору, туди, де шумів вітер... Я ліз а дрібна золотиста луска сипалася вниз і кружляла над крокетним майданчиком.

Добравшись аж до верхівки, я сів між двома гілками. Вітер шумів і надимав мою матроску. Сосна гойдала мене, і я плавно літав серед віття сусідніх сосен то вперед, то назад. Крізь гілки внизу було видно жовтий клаптик майданчика. І дві маленькі

цятки — біла й блакитна. Біла — це батько. Блакитна — Фаїна. Цяточки то розкочувалися, то знову сходились.

— Гей, ви-и!— закричав я що є сили.

Від мого крику дві цяточки одразу завмерли.

— ...ла-азь!— долинуло знизу.

— Не злізу-у!

— ...де-е-еш!

— Не впаду-у!

Я обхопив стовбур руками й тілом почав помагати дереву розгойдуватися ще більше. «Ш-ш-ш»— шипіло віття, коли я левтів уперед. «Ш-ш-ш»— шипіло воно, і я відкидався назад.

Мені було і страшно, й радісно. Я чув, як лунко билося моє серце об стовбур сосни. Я знав, що тепер Фаїна ні на кого не дивиться. Вона дивилася тільки на мене: блакитна цяточка, як і раніш, не ворушилася на жовтому клаптику крокетного майданчика.

Обідали ми під тим самим накриттям. Було гамірно й весело. Ті, що грали в городки, ніяк не могли закінчити якусь свою суперечку. Волейболісти вмивалися на річці і прибігли разом з лисим, по дорозі витираючи носовичками мокрі обличчя й руки. Кеглісти підозріло похитувалися і також розсілися всією командою.

— Фаїно Володимирівно!— покликав батько. Він увесь час тримав поряд зі мною на лавці кулак, щоб ніхто не зайняв місце.— Фаїно Володимирівно! Давайте вже й ми разом...

— А, ви тут!— кивнула Фаїна і пробралася на наш бік.

На ній була біла кофтинка в жовту горошину. Свіже, вмите лице рожевіло наді мною, і я боявся підняти очі, ніби поряд зі мною сиділо вранішнє сонце.

— Ну як, подобається тобі в нас?— нахилилася до мене Фаїна.— У, які в тебе чорні руки!

Руки в мене були в смолі, вони не відмивалися, і я сховав їх за спину.

— Викапаний батько!— засміялася Фаїна.— Маленький, а вже ведмежа!

— Виходить, я ведмідь?— сказав батько.

— Ще й який!

— Ведмідь ласий до меду!— підморгнув Кузьмович, і батько чомусь почервонів і нахилився до тарілки.— Тільки дивись — де мед, там і бджола!— насварився пальцем Кузьмович, і Фаїна весело засміялася. І всі теж засміялися.

Та мені було не смішно. Оці ще дорослі! Ніколи не зрозумієш, з чого вони сміються.

— Давай-но, Іване, краще нашого медку скуштуємо,— сказав Кузьмович і знову чомусь нагнувся під стіл.

Після обіду оголосили «мертвий час» і почали всіх заганяти в намети.

— Хлопці, ніяких походеньок!— кричав дядя Федя.— Кроком руш по наметах. Кузьмовичу, ти куди?

— Чого лементуєш? До вітру.

— Дуже добре!— сказав дядя Федя.— Потім, потім... Нічого не знаю.

Ми лежали з батьком на одному ліжку. Він курих і пускав кільця диму в комара. Комар пищав і бився в стелю намету.

— Тату, навчився в крокет?

— Навчився,— задумано сказав батько і випустив з рота білий димовий бублик.

Він обняв мене, і його велика важка рука лягла мені на груди. Я лежав, уткнувшись батькові під руку, і перебирав його пальці. Вони були кострубаті і жорсткі, з жовтими, прокуреними нігтями. На середньому пальці промацувалася тверда гулька завбільшки з жолудь. Вона заважала пальцеві згинатися, і коли батько стискав молоток, то одставляв цей палець трохи вбік. Там, під шкірою, сидів осколок заклепки. Тепер він заріс, і палець не міг згинатися.

— Тату, а чому ти його не витяг?

— Треба було йти в лікарню. А ми поспішали доробити міст.

— Тату, а чому ти молоток прив'язуєш на мотузок?

— Я прив'язував, коли боліла рука.

— Ти так і працював, поранений?

— Авжеж. Я заклепав двадцять три тисячі заклепок.

— Тому ти ударник?

— Не тільки я. І Апанасенко, і Кузьмович, і Петрищев...

— Тату, а Фаїна хто?

— Фаїна? Фаїна... Спи краще...

Коли я прокинувся, батька не було. Був сам Кузьмович. Він хропів на своєму ліжку, і щетина його вусів розмірено дряпала подушку. Він віддувався, жував губами й бурмотів все те ж саме незрозуміле: «Аязвितвоюду...»

На світлий корпус намету упав з дерева листок. Крізь парусину добре видно його темний силует. От він зник, і на його місці залишилася тільки рисочка. Потім знову з'явився листок, потім знову рисочка. І я догадався: це сидів метелик. Він складав і розкривав крильця, гріючись на теплій парусині.

Добре тут! Якось весело. І всі такі хороші. І Кузьмович, і дядя Федя, і Апанасенко, і всі, всі... Виросту — буду ударником. Буду грати в крокет з Фаїною. Завжди буду любити її...

Об покрівлю намету вдарилася шишка і покотилася, підскакуючи. Метелик полетів.

Буду грати в крокет з нею там, на майданчику під соснами. За наметом на стежці почулися кроки. І голоси:

— Куди подіти весла?

— Давайте я занесу в комору. Мені по дорозі.

— Може, посидимо?

— Ні, піду до себе. Я стомилася. Од води шумить у голові.

— Це тільки спочатку.

— Дуже високо. Я ніколи не стрибала з мосту...

— А я звик... Бувало, в обідню перерву скидаю спецівку і з найвищого місця на фермі...

— Ну, бувайте.

— Щасливо.

У намет, нагинаючись, увійшов батько. Я чув, як він тихо наспівував:

Мы красна кавалерия, и про нас...

— Ти не спиш?— спитав він, сідаючи коло мене на ліжку і пригладжуючи мокрий чуб.

Я глянув і злякався.

— Тату, а ти все-таки зазеленив штани.

— Справді?

— Глянь, ззаду. Мама тепер буде сваритися.

— А, нехай!— усміхнувся батько.

Увечері ми пили чай, а потім було кіно. Та я не додивився до кінця і заснув у батька на колінах.

А потім поїхали додому. У кузові було мало людей. Багато хто поїхав раніше.

Батько і Фаїна стояли поряд, тримаючись за кабінку. Вантажна машина дирчала й похитувалася, пробираючись крізь темний ліс, тьмяно світлячи фарою. Було холодно, і батько сказав мені сердито:

— Чому ти не йдеш до Кузьмовича в кабінку?

— Не хочу!

— Але ж тут холодно!

— Ні!

— Женько, намну вуха...

Хіба він зрозуміє, чому я не йду в кабінку? Нехай, нехай намне вуха... Нехай... Та все одно... Все одно я виросту великий...

— Ну, навіщо ж так!— сказала Фаїна.— Іди сюди, малий. Ставай між нами. Так буде краще...

Вона обхопила мене рукою, і я притиснувся до її теплового боку.

Над моїм вухом цокав годинничок.

Я плакав. Тихо, щоб ніхто не почув.

Та вона зрозуміла. Вона нахилилася й зашепотіла на вухо:

— Не треба, маленький. Ну нащо ж так? Тато не хотів тебе скривдити. Він добрий, твій тато... Ти стомився. Одразу стільки вражень! Ану, повернися до мене.

І вона витерла мені носа м'якою пахучою хусточкою.

Вибралися на шосе. Машина посміливішала й помчала, брязкаючи фарами.

Світло вихопило попереду щось високе й темне. Воно накопалося на нас і справа, і зліва, і зверху і лунко загуркотіло.

— Міст!— сказав батько.

— Так...— видихнула Фаїна.

— Ви б зараз стрибнули?— спитав батько.

— Зараз? Уночі?— здивувалася Фаїна і сказала:— З вами — стрибнула б!

Світло металося по безмежних крицевих сплетіннях, і в тиші ночі над невідомою глибиною лунко й розкотисто гуркотіли прогони.

— Чого ж ми мовчимо?— сказав дядя Федя.— Ану, давай, хлопці! Петрищев!— І, не чекаючи, сам затягнув весело й голосно:

Мы кузнецы, и дух наш молод,
Куюм мы счастья ключи...

Над нами, на мить перекреслені крицевими балками, гасли й знову спалахували зорі.

Гасли й спалахували...

Шуруп

Квітневими полями й перелісками, що вже зазеленіли повесняному, навпростець до небокраю тяглися опорні щогли високовольтки.

Поряд, поступово беручи праворуч, путівцем ішов Шуруп — веснянкуватий, кирпатий хлопчина, яких пачками випускають ремісничі училища і всілякі школи ФЗН. Зимовий формений бушлат нарозхрист, у руці старенька шапка-вущанка, підбита загадковим сизо-блакитним звіром. На ногах Шурупа звичайні робітничі черевики з залізними заклепками з боків. У таких чечітку вибивати, звісно, важкувато, але топати неторованим путівцем навіть дуже зручно, особливо якщо добре розійтися.

Шуруп ніс шапку-вушанку за одне вухо, як носять хлопчики підстрелену ворону, і ляскав нею по голоші за кожним кроком. Білявий чуб його вже давно обсох на вітерці і тепер їжачився на голові без усякого порядку.

Деньок з самого ранку сонячний, веселий. На очах наливаються зеленню ще вчора бурі луговини й узбочини, тремтить світле марево над чорною, розораною землею, а по всьому небу — то десь під білими мазками хмарок, то зовсім близько над самим вухом, — дзвенять, заливаються жайворони, а глянеш угору — одразу замружишся від нестримного потоку променів і не побачиш ніякого жайворона, наче це не вони співають, а сам небозвід дзвенить від весняного тепла і світла.

Іде Шуруп, махає шапкою, піддає черевиком усе, що можна зафутболити, — суху грудку землі чи стару консервну бляшанку, зупиняється на кладках через річечки, дивиться, як мальки ганяються за пльовком; добрий настрої у Шурупа!

За тиждень до Травневих свят їхня бригада високовольників закінчила тягти лінію на своїй дільниці, і Фролов, начальник дільниці, відпустив Шурупа додому аж на п'ять діб. «Ось тобі, — каже, — два дні Травневих, один вихідний і два дні від мене особисто. За те, що в справу вникаєш».

Щоправда, Шуруп числиться у бригаді навіть і не монтажником, а всього лиш стажером. Але це за наказом, а якщо так, то ніякої різниці нема. Дощ чи там віхола яка, розрядів не визнає — чистить усіх без розбору. Та й спали в одному вагончику, і їли з одного казана. Яка може бути розмова? А якщо показати руки, то в Шурупа вони як є робочі: не з водянками, які бувають у школярів від першої грядки, а зі справжніми мозолями, обтягненими жовтою, зароговілою шкірою, такою твердою, що навіть нігтем не вколупнеш. Стисне Шуруп пальці, і одразу в кулаці відчувається ця мозоляста жорсткість, від якої рука важка, наче залізна, і молоток у ній сидить як улитий.

«А все-таки здорово вийшло! — думав Шуруп, по-господарськи поглядаючи на високовольтку. — Навіть гарно!»

Цілу дорогу Шуруп відчував, як у груди йому впирався паперовий жмуток — пачка згорнутих навпіл троячок, вкладена в бічну кишеню бушлата. Це його перша получка за півтора місяця роботи на лінії. Шуруп згарячу навіть і не полічив, скільки там. Утримали податковий, якісь там холостяцькі, за харчі вихували (продукти привозять просто на лінію), п'ятірку позичив лебідчику Ванькові Шелябову, і однаково залишилася ціла купа. По молодості Шуруп іще не вмів вести господарськийлік грошам, і тому йому байдуже, скільки лежало цих самих троя-

чок у кишені. Значно важливіше було усвідомлювати, що вони нарешті є і що він заробив їх власними руками.

«Треба купити матері подарунок на свято,— міркував Шуруп.— Приїду в місто — зразу додому не піду, а спершу походу по магазинах. Щоб додому прямо з подарунком. Та що купити? Коробку цукерок? Якихось подорожче. Щоб стрічкою були перев'язані. Та хіба вона з'їсть сама? Візьме одну-дві, а решту віддасть Вітькові. А тому тільки давай: враз усе з'їсть, мов картоплю, а коробку ножицями поріже. Може, сумочку? Ота, чорна, вже зовсім зносилася, уже двічі лагодили замок. Або сукню?.. Гарну, квітчасту. Ото зрадіє!» Шурупу приємно було вдягти матір у все нове: він уявляв, як мати, хвилюючись, розшарівшись, примірятиме подарунки перед дзеркалом, і від цих уявних картин проймався до самого себе почуттям чесно заслуженої поваги. «Носи, мамо, на здоров'я,— скаже він.— Зароблю ще — кращого куплю».

На вокзал Шуруп прийшов задовго до поїзда. Стара Засіка виявилася маленькою, непоказною станцією: кілька товарних вагонів у тупику, два чи три приземкуватих склади з дахами, заляпаними смолою, якісь колоди під укосом. Але поїзд тут чомусь зупинявся. Стояв недовго, не більш як дві хвилини, здавалося, тільки для того, щоб перед крутим схилом дати паровозу ковтнути свіжого повітря в його прокурені легені.

Шуруп купив квиток, прочитав розклад і всякі плакати, з цікавістю поштовхався в буфеті, прицінюючись до всяких наїдків, викладених на тарілках. Вибрав бутерброд з темними, сухими п'ятаками ковбаси, прогнутими, як мідні битки, потім, подумавши, попросив наїдити кухоль пива,— все-таки з полочки!

Одразу за Старою Засікою — ріденький дубовий лісок. До поїзда було хвилин сорок. Посидівши на сонечку на пероні, Шуруп поплентав до лісу. Гайок стояв високий і світлий, в міцному настої талої землі і ясної сонячної тиші. Дзвінко, очманівши від тепла і світла, від синяви неба і власного буття, цвікала синиця-кузя. Шуруп походив по кучерявому дубовому листю, хитрим свистом через відкоплену губу подразнив кузю, ножем колупнув біля прикорня молоду берізку і, прихилившись до стовбура, терпляче дочекався, поки набігла крапелька в надрізі, щоб слизнути її язиком. Тоді глянув собі під ноги й радісно здивувався: уся галявина була всіяна пролісками — блакитні блискітки на бурому килимі торішнього листя.

Повзаючи на колінах, Шуруп раптом почув паровозний гук: пасажирський поїзд підходив до Старої Засіки. Уже біжучи до вокзалу, Шуруп зрозумів, що не встигне, і, круто звернувши

ши, побіг до вихідної стрілки. Тільки-но він скотився схилом глибокої виїмки, як мимо попливли довгі зелені вагони.

Шуруп побіг уздовж состава. Важкі робочі черевики загрузали в черепашнику. Правою рукою він устиг вхопитися за поручень останнього, дванадцятого, вагона, з відчинених дверей якого йому щось гукала провідниця. Він щосили побіг поруч з підніжкою, не знаючи, що йому робити з пролісками, які заважали йому вчепитися у вагон обома руками. Провідниця боляче шмагала по руді скрученими прапорцями, але Шуруп не випустив поручня. Він кинув букетик у двері, підстрибнув і, зігнувшись бубликом, завис на підніжці. Рука провідниці вчепилася в комір Шурупового бушлата, і він рачки влетів у тамбур.

— Куди тебе, клятого, несе?— Провідниця спересердя дала Шурупові потиличника.

Шуруп звівся на ноги. Піт дрібними намистинками вкрив рідкий пушок на його верхній губі. Він скинув шапку й витер нею лице. З шапки війнуло розпареним чубом.

— Аж серце захолюнуло...— звела дух провідниця, товста літня тітка, щільно обтягнена чорною казенною сукнею.— Подивись: де тебе носило?

Шуруп глянув на черевики. Вони були обліплені липучим лівим болотом.

— Весна!— усміхнувся Шуруп, вловивши незлобливі нотки в бурчанні провідниці.

— Та вже ж — весна... З такими ногами у вагон не пуцу.

— Я й тут постою.

— Чекай, віника винесу.

Провідниця пішла, і Шуруп, присівши навпочіпки, заходився збирати квітки. Неслухняними пальцями, що все ще здригалися від гучного калатання серця, він брав з підлоги ніжні зеленіволі стебла з блакитними дзвіночками й складав у шапку.

З дверей вихилилася провідниця, кинула Шурупові віник.

— Боляче нашмагала руку прапорцями?

Права рука тупо ніла, але Шуруп не признався.

— Треба було ногою, підбором. Враз би відчепився. З вами, шибениками, інакше не можна. Чи довго й до гріха! Ану, покажи квіти. Я вже й забула, які вони, проліски.

Вона занурила пухку червону руку в Шурупову вушанку й обережно, наче новонароджене курча-пуховичка, вигребла й поклала на долоню жменьку пролісків.

— Бач які! Блакитнооокі... Лісом пахнуть!— по-дівочому зраділа стара провідниця.— Чого ж ти їх у шапку складаш? Ходімо, скляночку дам.

Шуруп пройшов у вагон, вибрав собі місце за вільним столиком у проході, поставив склянку з пролісками, роззирнувся. Після свіжого лісового повітря у вагоні було жарко, мов у лазні. Крізь подвійні, абияк протерті шибки впритул било шалене квітневе сонце. Непорушно-курний стовп світла проліг через купе, різко висвічуючи багатшарову зашкарублу вохру полиць. У цій спекоті, наче джміль, що заплутався в павутинні, гудів репродуктор поїзного радіо.

Шуруп скинув бушлат, запхнув шапку в рукав і прилаштував одержу на гачку під верхньою бічною полицею, на якій, згорнувшись калачиком, спав якийсь хлопець у чорній спецівці, мабуть, теж з їхнього брата фезеушників. За столиком біля протилежного вікна під важке, засосне хропіння, що долидало з верхньої полиці, закусували дві жінки — стара й молодша. Чоловік, що спав, лежав навznak, натягнувши на голову обшитий сукном кожух, з-під якого, звисаючи над проходом, стриміли дві босі м'ясисті ступні.

Бабуся, що сиділа з правого боку столика, нарізала на промасленій газеті оселедець, клала шматочки в рот і, поганявши язиком в порожньому, беззубому роті, з бульканням ковтала, по-курячому витягуючи худу, жилаву шию. Незважаючи на задуху, вона сиділа в теплому старомодному півсаку і тільки шаль зсунула на плечі, лишивши на голові білу ситцеву хусточку, зав'язану під гострим підборіддям.

З другого боку столика за склянкою чаю, що ліниво парувало на сонці, сиділа жінка в чорній хустині, яка низько й туго обтягувала широкий лоб. У чорній рамі хустки чітко жовтіло велике незворушне обличчя, густо подзьобане ряботинням, яке не давало з'являтися ні складкам, ні зморшкам, і через це обличчя здавалося кам'яно-мертвим, мовби висічене з пористого, вивіреного піщанику.

Щойно Шуруп влаштувався, бабуся, що їла оселедця, попрохала його закинути на найвищу полицю полотняний мішок, який лежав біля її ніг під столиком.

— Мені він, рідненький, не заважає, а комусь може й завадити. Непорядок, скажуть.

— Часник наче?— потяг носом Шуруп, закочуючи не по бабусі важкий мішок на полицю.

— Часничок, рідненький, часничок. Годувальник наш. Якби не часничок — хоч з торбами йди. У нас його поміж інших овочів наче й не видно. А є такі місцевості, де він солодший за цукор-мед. Привезу — спасибі скажуть.

— А це вже як на кого натрапиш!— несподівано грубим, чоловічим голосом промовила ряболиця.

— І таке буває, паніматко Меланіє,— закивала бабуся.— Один бере — хвалить, а другий і не бере, і вовком дивиться. Та ще й вилає. А того не розуміє, що я йому роблю добро. Від усякої хворості часник — перші ліки. Мені, старій, чого б ото в таку далеч тягтися, якби не про їхню ж користь дбала? Іноді так занедужаю, так занедужаю в дорозі, що ось-ось богу душу на чужій стороні віддам. Та, бач, іду! Квіточки-то, либонь, баришні своїй везеш?— спитала бабуся.

— Матері,— сказав Шуруп.

— Матері?— розчулилася старенька.— Ах, ласкавий, ах, сердечний! Пам'ятаєш, значить, матір, шануєш. Ти б, лебедику, до цих квіточок ще б і вербочки нарізав. Сьогодні вербна неділя.

— У нас через два дні своє свято,— сказав Шуруп.

— Так то ж, лебедику, вигадане. А це справжнє. Споконвіку святкується.

— Як то вигадане?— Шуруп поблажливо глянув на бабуся.— На Перше травня люди план свій перевиконують, премії їм дають, гуляють аж два дні. Як то вигадане? Ти, бабуся, щось загнула. Це ваше вигадане...

— Та ти не гнівайся, лебедику. Вам, молодим, аби погуляти. От і святкуєш ти без усякого розбору. Де веселіше, туди і йдеш. А що за тим святом? Сама тобі суєта. Ніякого очищення душі. А вербна неділя — велике свято. Ісусу Христу нашому дорого вербою вистеляли. Ось я до того й веду: зрізав би вербочку й одвіз матері на славу божу.

— Теж вигадала!— пробасила ряболиця.— Нині вербу хіба що на мітелку ріжуть. Забули про бога люди. Всі забули.

— На мітелку, паніматко Меланіє!— згідливо закивала бабуся.— Ох і на мітелку. Та й то сказати: мітелку зібрати нема з чого. Скільки раніше верби було! Пам'ятаю, настає свято — кожний іде ламати. І мале й старе. Стільки люду в Росії, і кожному треба. А вона, верба ота, не тільки не переводиться, а ще краще росте. Бо на святе діло йде. Вийдеш на вигін у таку пору, а вона, як піна, кипить — пуховита, медвяна. А нині, як погляну, нема верби, вся пересохла.

— Тому й пересохла,— резонила ряболиця, сьорбаючи із склянки твердими, непорушними губами,— через те, кажу, й пересохла, що земля гріхом просякла.

— Не може, виходить, божа лоза в такій землі рости,— погодилася бабуся.

— Оце дають!— усміхнувся Шуруп.

Усі ці розмови були для нього очевидно нісенітницею.

— Та цієї вашої верби хоч греблю гати!— сказав він із запа-

лом.— Ми в Старій Засіці лінію тягли, то довелося бульдозером викорчовувати: ступити нікуди.

Та це Шурупове заперечення не було сприйняте всерйоз, і він, махнувши рукою, одвернувся до вікна.

— А про землю це ти, паніматко Меланіє, правду кажеш,— промовила бабуся.— Візьми часник: нікудишній пішов. Дрібний та звироднілий якийсь. Минулого літа копаю, а в однієї головки зубки дулею вирости. Ну чисто тобі дуля! Не інакше, як із землею щось негаразд.

— А недавнечко оце Григорію моему сон привидівся,— заговорила з повільною поважністю ряболиця.— Немовби серед літа однієї ночі всюди вода замерзла: і в річках, і в озерах, і в морях — до самого дна. І ніде не лишилося ні краплини, крім святих джерел.

— Прости, господи, нас, грішних!— ревно захрестилася бабуся.— Все може статися, паніматко Меланіє. Усе може, як віру втратили.

— А я тобі кажу, що так воно й буде. Кинеться люд до святої води, та тільки та вода не про всякого.

— Не про всякого,— підхопила бабуся.

— Кому вона свята буде, а кому й каменем обернеться. А цьому бути — не минути,— опустила очі ряболиця.— Григорію моему просто так не привидиться. Він через свою непорочність до самого господа доступ має.

— Блаженний, значить?

— Милостивий,— поважно кивнула ряболиця.— Куди тільки я його не привезу, так люд і суне.

— Та звісно ж, коли вже дар такий рідкісний,— закивала бабуся.

— Тепер оце до Воронежа їдемо. На вербний тиждень. А потім до Ростова — запит звідтіля був.

— Ах ти ж, лебедик білий! Чи бач — запит був!— розчулилася бабуся.— Що ж, він сам об'являє про видіння, чи як?

— Уві сні проговорюється. Сонний. Він говорить, а я запам'ятовую. Бо сам він, коли прокинеться, нічого не пам'ятає.

— Оце справді чудо!

«Вікно б відчинити»,— тужливо подумав Шуруп, розглядаючи щільно задраєну раму. Його починали драгувати і курне вагонне сонце, і вигляд гарячого чаю на столику у бабів, і металеве деренчання репродуктора.

Він вийшов у тамбур, покрутив залізну клямку і відчинив зовнішні двері. Вдарив пружкий вітер, квапливий гуркіт коліс і смачний, з дитинства улюблений дух паровозного диму, вугілля, спаленого в бурхаючій пащі топки.

Поїзд ішов розгонисто, злегка погойдуючись. З розгону він розрізав навпіл сонний перелісок, оголений і прозорий, обдав тонкі деревця відпрацьованою парою, прикрикнув на них голосним гудком, прогуркотів по чавунному мосту так, що в очах замехртіло від сплетінь ферм, і раптом вихопився на простір. Знову побігли поля — орані й неорані, матово-чорні, урочисто-безлюдні й радісно-зелені від перших сходів, над якими, наче пластівці спаленого паперу, літали граки.

Біля якогось переїзду, завалившись у придорожню канаву, стояв бензовоз. Водій, хлопчина з перемазаним обличчям, що колував лопатою під колесами, випростався і з заклопотаною задрістю дивився на поїзд.

— Агов, роботяго!— пустотливо гукнув Шуруп.— Кидай троса — смикнемо!

Стоячи біля відчинених дверей, на рвучкому зустрічному вітрі, в лункому перестуку коліс і рейок, Шуруп увесь розчинився в радісному відчутті нестримного руху.

Після глибокої виїмки до залізничної колії знову підступила високовольтка. Погляд Шурупа перебігав від щогли до щогли, йому здавалося, що вони не стоять на місці, глибоко вкопані в землю, а квапливо крокують кудись, переступаючи своїми загостреними донизу «ногами». Одна ще тільки переступила через путівець, а друга вже йде зораним полем, і на чорній землі чітко білюють її бетонні черевики. Наступні дві опори забрели в підрослу озимину, і вітрець полоще біля їхніх ніг шовковисту зелень хлібів. Дві інші покрокували купнястим лугом, наздоганяючи тих, що попереду. А ті вже спустилися в глибоку улоговину, що закипала кучерявим верболозом, і видно, як ідуть вони долиною, по пояс занурюючись у зарості. І ось уже щогли йдуть селом, широко розпростерши траверси-руки над будинками й шпаківнями...

Мчить поїзд наввипередки з опорними щоглами, ніяк не може обігнати їхній швидкий біг по землі, й Шурупові довелося вихилитися з вагона, щоб бачити ті, які крокують далеко попереду, на самісінькому обрії, поступово голубіючи в тремтливому повітрі. Поїзд мчатиме цілий день, та однаково щогли придуть у місто перші.

«А все-таки швидко ми впоралися»,— гордовито думав Шуруп. Він знав «у обличчя» кожного з цих сталевих велетнів від Терехова до Старої Засіки — на всій ділянці своєї бригади. Пригадалося, як по беззневому бездоріжжю лазили по коліно в крижаному місиві, як на порожніх бочках з-під солярки переправлялися через затоплені яри, як палили багаття й сушили спецівки, і в ньому пробудилося до хлопців з третьої монтажно́ї

добре почуття братерства. Згадав і начальника ділянки Фролова. Хороший все-таки дядько! Це він перший жартома назвав його Шурупом.

На найближчій станції Шуруп купив за двадцять копійок теплого пшеничного медяника й повернувся до свого столика. Там уже сидів той самий хлопець, що спав над Шурупом. Розпатланий і заспаний, позіхаючи й шкребучи груди крізь розстебнуту сорочку, він дивився у вікно сонно-невидючими очима.

— Здорово йде, га?— сказав Шуруп, кивнувши за вікно.— З вітерцем.

— Що-о?— перепитав хлопець.

— Швидко, кажу, ідемо.

Хлопець подивився у вікно, але не відповів. Здавалося, він все ще перебував у дрімотному заціпенінні.

— А я в Старій Засіці сів,— сказав Шуруп, смачно наминаючи коржик.— Ти спав, не бачив. Там наша бригада працює. Лінію тягнемо. Он, бачиш щогли? Це ми тягли.

Шуруп скоса глянув на сусіда, щоб бачити, яке враження справлять його слова. Все-таки не кожному випадає працювати на високовольтній лінії. А цей, певно, який-небудь муляр чи штукатур.

— Що тягли?— спитав хлопець.

— Ти що, глухий? Лінію, кажу тобі, тягли. Дроти. Бачиш у полі?

Хлопець збентежено й не розуміючи дивився у вікно.

— Це оті, залізні?

— Авжеж. Знаєш, які високі? Я лазив. Дроти в палець завтовшки. Це вони звідси павутинням здаються. Ми їх спершу трактором по полю витягали. Руками нізащо не витягнеш. А потім корбами до траверсів піднімали. Якщо від найпершої щогли рахувати, то, може, аж сто тонн дротів у небі висить. А щогли несуть їх он як легко. Наче це їм за іграшку.

— А нащо вони?— спитав хлопець заспано-пісним голосом.

— Як то нащо?— здивувався Шуруп. Він навіть перестав жувати свого коржика.— Ти що, не знаєш, навіщо дроти тягнуть?

Хлопець глянув на Шурупа, боязко моргаючи, немовби чекав, що його вдарять.

— Дивак,— знизав плечима Шуруп.— Це ж електрика: світло, енергія.

Шуруп уперше бачив людину, яка не знала, навіщо існує електрика. Це було так дивно, наче перед Шурупом сидів доісторичний, печерний житель. В хлопцеві і справді було щось печерне: затагнені соннотою очі дивилися байдуже, немовби

перед ними не було нічого такого, на що варто було б глянути; на брезкких щоках та вилицях неприємно кучерявилася ріденька борідка.

— А ти де працюєш?— спитав Шуруп.

— Відчепися!— огризнувся хлопець.— Чого в'язнеш?

— Ти що?— здивувався Шуруп.— Дуже ти мені потрібний!

Шуруп, ображений, рішуче відвернувся до вікна. «Темно-та»,— зневажливо подумав він про хлопця.

Над бабусею заворушився кожух, з-під нього висунулася голова.

— Принеси-но водички,— сказала голова хлопцеві.

Хлопець підвівся, похитуючись від поштовхів вагона, поплентав у тамбур.

Кремезний червонопикий чоловік, по самі очі зарослий рудою стернею, сопучи, зліз із полиці, встромив ноги в гумові чоботи, підійшов до Шурупа.

— Новий пасажир?— сказав він, обмацуючи Шурупа червонястими набряклими очима.— Чи далеко їдеш?

— Додому їду.

— Так, так... А звідки?

— У Старій Засіці сів. Там наша бригада тепер стоїть.

— Тракторист, мабуть.

— Монтажник. Лінію тягнемо.

— А-а!.. Працюєш, значить?

— Еге ж, працюю. У відпустку їду. П'ять днів дали.

— Це діло добре,— схвалив рудобородий.— А я, брате, від усякої роботи вільний. Бачиш оце?

Рудобородий вистромив з рукава піджака дерев'янку, окуту на кінці залізним обручем. У торець дерев'янки був забитий залізний гак.

— І радий би допомогти суспільству, та не можу,— сказав рудобородий.— Оце як відчикрижило під Смоленськом, так більше й не виросла.

Шуруп з внутрішнім дрожем глянув на залізний лікоть, у ньому ворухнулося співчуття до цієї нелюдської, мертвої руки і до її власника. Він покосував на другу руку рудобородого, але на плечах у того висів наопашки кожух, і другої руки не було видно.

Прийшов хлопець з водою. Рудобородий нахилився, схопив склянку зубами і, поступово піднімаючи її, висмоктав воду крізь вуса й зуби. Розлита вода тоненькими цівками збігла по підборіддю, розтеклася по волохатих грудях і вилогах кожуха. В цю хвилину рудобородий скидався на величезного циркового ведмеда, який демонстрував публіці, як п'ють патоку з пляшки.

Шуруп бачив такий номер в одному заїжджому цирку на базарному майдані.

— Отак, брате, й живемо,— сказав рудобородий, утираючи вуса кінцем дерев'янки.— Бува, й штани зняти ніяк.

Шуруп не відповів. Говорити було нічого. Він утупив очі в свої проліски, що стояли в склянці перед ним.

— Може, знайдеться який карбованець інваліду Великої Вітчизняної війни?— спитав безрукий глухо.

Шуруп квапливо поліз у бушлат по гроші. Це хоч якось відпускало його чимось винувате сумління, що стислося клубком. Він дістав пачку троячок, пошукав у ній карбованця.

— У мене нема карбованця,— сказав він і почервонів, зрозумівши, що сказав дурницю.

— Давай троячку,— сказав рудобородий.— Клади її ось сюди.

Шуруп засунув три карбованці в кишеню кожуха.

— Не шкодуєш, що дав трояка учасникові Великої Вітчизняної війни?— сказав рудобородий, плечем поправляючи кожух.

— Ну що ви!— збентежився Шуруп.

— І ніколи не шкодуй,— повчально сказав рудобородий.— Сьогодні я у тебе прошу, а завтра, диви, ти у мене. Бо не знаєш, що з тобою буде. І ніхто не знає: всі під богом ходимо. Отак воно, брате! Григорію, бери-но склянку,— звернувся він до хлопця.— Меланіє, ми пройдемо по вагонах.

— Ось бачиш,— сказала бабуся Шурупові.— Господь бог і спонукав тебе зробити добре діло — допомогти каліці-воїнові. Ти воздав — і тобі воздасться. Аякже! Отак воно й діється у світі божому.

— Схотів, то й дав,— сердито сказав Шуруп. Його починала дратувати ця в'їдлива баба.

— Е, ні, лебедику!— закрутила курячою головою бабуся.— «Схотів»? Це тобі тільки здається, що схотів. Сам, мабуть, і не дав би. Поскупився. А бог узяв твою руку й розкрив для благого діяння.

Шуруп промовчав. Він дивився услід рудобородому й хлопцеві, що йшли проходом. Біля бачка з кип'яченою водою хлопець нахилився й підставив під кран склянку. Шуруп бачив, як із розстебнутої на грудях хлопця сорочки вивалився сяючий хрест і загойдався на шнурку, глухо брязнувши по бачку з водою.

«Певно, той самий сновидець, про якого оце розповідала ряболиця»,— раптом здогадався Шуруп і недоброзичливо оглядів неохайну, сонно-мляву постать хлопця.

Потім Шуруп бачив, як сновидець подав рудобородому склянку з водою і той, оточений цікавими, знову пив воду, простерши вперед дерев'янку й по-ведмежому відкинувши руду вилицювату голову. Бачити все це було неприємно, й Шуруп вийшов у тамбур.

Поїзд наближався до міста. Шуруп здогадався про це, глянувши на щогли високовольтки. Вони тепер ішли по той бік річки, високо здіймаючись над темною зеленню молодих сосонок. Незабаром край сосняка забіліє нове селище хіміків, Звідси можна розгледіти навіть будинок, у якому живе Шуруп. Йому схотілося швидше додому. У місті тепер готуються до свята — прибивають на фасадах будинків плакати й лозунги, розвішують гірлянди різноколірних лампочок. А мати, певно, вже поставила тісто на пироги, і Вітька потай умочує палець у банку з варенням, купленим для начинки. «Ото зрадіють, коли зайду! Вони ж навіть не чекають. Тільки неодмінно купити подарункок...»

«Якщо поїзд перед мостом піде повільніше, зіскочу, — подумав Шуруп. — Звідти до селища зовсім близько, й нема чого ще півгодини тягтися до вокзалу».

Поміж дерев скалкою дзеркала зблиснула річка, знову сховалася, потім вибралася із заростей на луг, і по кущах лози було видно, як вона, петляючи, пішла на зближення з поїздом. Незабаром буде міст. Шуруп побіг одягатися.

Ще з коридора він побачив свої проліски. Хтось вийняв їх із склянки й кинув на стіл. Шуруп зазирнув у купе, де сиділи баби. Крім них, там уже були Григорій і рудобородий. На столі стояла недопита пляшка горілки в оточенні квашених яблук і лежав шматок ковбаси. Побачивши Шурупа, ряболиця хотіла була прибрати горілку, та безрукий перехопив пляшку:

— Чого там! Парубок свій!

Примруживши ведмежі очиці, що затишно влаштувалися в глибині м'ясистих повік, він з усмішкою дивився на Шурупа:

— Ми тут скляночку без тебе брали... Ти вже не гнівайся. Може, вип'єш за компанію, га? Заради свята?

— Чого на рожен лізеш! — басом промовила ряболиця.

Шуруп зняв з гачка бушлат, зібрав із столика проліски й побіг до виходу. Поїзд пригальмував. Шуруп зійшов на нижній проступець, виставив уперед ногу і, вибравши момент, стрибнув. Поїзд загуркотів по мосту.

Шуруп збіг униз крутим схилом насипу. Біля самих його ніг тихо струмувала в надвечір'ї річка. Вимиті весняною повінню, жовтіли піски, ще не витопані купальниками. Тут усе було не-

займано-чисте: і піщана мілина, і вода, і молоді стріли осоки під берегом.

І Шуруп'ві нездоланно захотілося в цю кришталеву чисту воду, захотілося змити з себе відчуття чогось липучого, що пристало до його рук, тіла, думок за цей довгий день у задушливому вагоні.

Він кинув у шапку букетик пролісків, швидко роздягся й побіг мілиною, високо підбиваючи коліньми холодну квітневу воду. На глибокому він відштовхнувся від дна, вистрибнув по поясі, викинувши вперед руки, пірнув у зеленкуватий холод. Пірнувши ще кілька разів і поплававши, Шуруп із задоволенням одягнувся, відчуваючи на опеченому холодною водою тілі затишну ладність спецівки, і пішов до мосту. Та, немовби щось згадавши, повернувся до річки й дбайливо виполоскав проліски.

До першої автобусної зупинки було недалеко, й Шуруп розраховував ще заїхати в магазин.

«Цукерок теж треба,— міркував він.— Найкраще «Первомайських»: на коробці різноколірні кулі й голуби. Саме те, що треба. І ще проліски. Перші весняні квіти. Зовсім непогано: квіти й цукерки».

Він бадьоро йшов лугом, думаючи про подарунок. Йому було приємно дарувати матері всякі гарні речі. Це було для нього ціле відкриття. Раніше він цього не знав, бо ще не був робітником. Він перебирав у думках безліч різних речей, які хотілося б принести матері.

У світі багато всього гарного, і все це хочеться віддати одразу.

Він ще не знав, що подарує матері самі лиш проліски, бо в його бушлаті вже не було й копійки.

Не знав Шуруп і того, що в цьому великому, чудовому світі ще не все так добре.

1961

Моя Джомолунгма

1

Відтоді, як мене привезли з лікарні з загіпсованою ногою і вклали в ліжку без права підводитися до спеціального дозволу, я зрозумів, яка це огидна річ — дні й ночі лежати невилазно.

Нога мене не турбувала, як у перші дні перелому. І взагалі, виявилось, що перелом, по суті, не така страшна подія, як це тобі здається, коли ти ще жодного разу не ламав собі кісток. Всі, кому доводилося провідати мене, були стурбовані набагато більше. Обличчя у них ставали такими болісно-скривленими, наче їм самим перебили кінцівки. Їх абсолютно неможливо було переконати в тому, що мені не болять. Закута в білий важкий панцир, нога була від мене безконечно далеко. Тепер ми жили з нею нарізно, як дві різні істоти: вона, зайнята своїм переломом, десь під товщею гіпсу тупо й глухо нисе, а зайнятий своєю нерухомістю і думами про вимушену неволю.

Коли мати йшла на роботу й залишала мене на цілий день самого, я довго дивився в єдине вікно нашої кімнати, з якого, коли дивитися із ліжка, було видно клаптик весняного неба й верхівку старої тополі, що самотньо підносилася над двором та будинком. А вночі, коли не спалося, дивитися було нікуди, і тоді я слухав. Це також забирало час. Було навіть цікаво, бо за кожним звуком щось таїлося.

Коли я був здоровий, я не підозрював, що в світі стільки різноманітних звуків. Напевне тому, що я більше сприймав усе, що діялося довкола, очима. Тепер очі не могли проникнути за стіни кімнати, і слух мимоволі загострився. Коли б існував спеціальний довідник або тлумач усіляких шумів та шарудіння, то мені спочатку майже кожного разу треба було б заглядати туди, щоб знайти пояснення всього того, що долидало до мого слуху. Але такого довідника не було, і мені довелось терпляче вивчати складну мову шумів, подібно до того, як учені розгадують вузлики письма древніх інків. Розв'язування отаких вузликів і було моїм головним заняттям уночі, та й удень також. Тепер я непогано оволодів цією грамотою і можу прочитати багато що з життя нашого будинку та його мешканців.

Наш старий дерев'яний дім завжди сповнений таємничими звуками. Щохвилини щось потріскує, поскрипує, подзвякує. Цілу ніч дім кряче, як ревматичний дід. Якась невідома сила гне й корчить, перевіряючи на міцність кожну його колоду, кожен цвях. Іде безперервна боротьба. Час атакує, дім відбивається. Час хоче, щоб не було на землі цього дому, щоб він поступився місцем новому. Дім поступатися не хоче. Він усе ще силкується вистояти, але поступово й непомітно занепадає, дедалі більше перекошуючись рамами, стелями, комірчинами, східцями. Можливо, колись він і був гарний, але тепер тільки псує нашу вулицю, особливо після того, як її переіменували на вулицю Ентузіастів, а старий брук вкрили асфальтом і вздовж тротуарів розбили квітники. Поряд з такими нововведеннями будинок

здається чужим і якимось ще більш постарілим, ніби чистота й порядок вулиці вкрай підірвали його здоров'я.

До болісних звуків старого дому домішуються інші. Все, що мешкає на його горищах, у перекритті поверхів і в самих колодах — здичавілі коти, миші, всякі жуки-дереводі,— сповнюють його безупинною метушнею, вдсятеро підсиленою нічною акустикою. Маленький огризок цукру миші перекочують за панелями з таким гуркотом, ніби бригада вантажників кантує важкі ящики.

Слухаючи живий шум, що оточував мою кімнату, і те, що відбувається в нашому домі, і те, що долинає до мене знадвору, я зрозумів, що звуки, як і слова, можуть означати важливе, значне і, навпаки, дрібне, нікчемне.

Ночами від нашої станції долинають паровозні гудки. Вночі їх чути на диво ясно. Одні — короткі, заклопотані: мабуть, паровози сортують поїзди і перемовляються, подібно до того, як перемовляються люди за роботою. Інші — довгі-довгі, якісь радісно-закличні, і я думаю, що так трубить паровоз, збираючись у далеку дорогу.

Я люблю слухати паровозні гудки. Вони хвилюють, від них приходять хороші думки. Та слухати гудки мені часом заважає один із жучків, що засів десь у колоді. Сухо й одноманітно стрекоче він у своїй темній трухлявій шахті, і звук цей дратує, як настрижений чуб за коміром сорочки. Вони приходять до мене водночас — паровозні гудки і стрекотання комахи. Але жук точить колоду голосніше, і дивно, що таке ніщо забиває паровозні гудки.

А взагалі, як я помітив, усе важливе, значне, все, що збуджує мою уяву, відбувається далеко від нашого дому, а сам дім поринув у шарудіння й шуми нудної буденності: шкребеться миша, дзвякає помийниця на сходах, шипить примус за перегородкою, — так наче дім уникає справжнього, великого шуму.

2

Я лежу на своєму ліжку і чекаю, коли вікно наллється денним світлом. Воно вже синьо-сіре, і видно товсті гілляки на тополі та чорні гнізда граків.

Під вікном черкає мітла. Мете сам Никифор. Я впізнаю його почерк. Мітла в нього обтріпана, шкарубка. Помахи різкі, сердиті. Я не бачу, як Никифор мете, та легко уявляю його собі. Працює він чомусь на напівзігнутих ногах. Спочатку занесе лівий чобіт, важко поставить його на асфальті, потім замахнеться

мітлою, трохи затримавшись, сильно шкрябне по тротуару і тільки після всього цього переставить правий чобіт. Цок!— тупає ліва нога. Ш-шарк!— черкає мітла. Цок!— тупає права нога. Ш-шарк!— знову черкає мітла. Мете — наче косить. Можливо, за роботою Никифор згадує своє село, сінокіс. Я уявляю його серед буйних трав, важких від вранішньої роси... Вузкою, зігнутою рибиною вихлюпується з трав коса, гаряче зблискує під сонцем і знову пірнає в зелені хвилі, обсіпаючи чоботи росяни-ми бризками. Я й досі не можу зрозуміти, чому Никифор пішов із свого села. Хіба це веселіше — шкребти мітлою асфальт?

Разів зо два на тиждень мітла черкає мегушливо, без усякої розміреності. І я вже знаю: Никифор п'яний, відсипається. Замість нього мете його жінка, тітка Нюня. Вона працює в школі нянечкою, їй бігти на сьому, а тому замітає-поспішає. У світанковій тиші безлюдної вулиці я добре чую, як тітка Нюня лає Никифора: «Нав'язався на мою ший, чорт патлатий!»

Никифор зі мною ніколи не розмовляв. Він мене просто не помічав. І взагалі на все довколишнє дивиться з-під своєї кошлатої баранячої шапки, насунутої на лоб так, що стирчать тільки сиві, прокурені вуса. Хіба що перед святом попросить повісити на воротах прапор: «Полізь, причепи оцю штуку».

Слідом за Никифором поступово прокидаються і всі інші мешканці дому.

Рівно о шостій чути металеве дирчання ланцюжка стінного годинника: бухгалтер Симон Олександрович підтягує гирку. Робить він це щоранку з невсипущою акуратністю, ніби заводить свій власний механізм, такий самий старенький, як і його родові куранти. Здається, якщо хоч раз не потягне він за цей ланцюжок, то й сам розгублено зупиниться перед прийдешнім днем, заціпеніють якісь коліщатка в його голові, здригнуться і замруть пружинки його рахівничого бухгалтерського обладнання, порушиться раз і назавжди заведений погодинний розпорядок його існування.

Увесь час, що лишається від підтягування ланцюжка до того, як іти на службу, Симон Олександрович відводить на чаювання, до якого ставиться з особливою увагою. Не менш як двадцять хвилин за стіною чути клацання щипчиків, що ними розколюють цукор. Я уявляю цю церемонію в усіх деталях. Симон Олександрович, уже одягнений, в чорному жилеті й галстуку, зачесаний мокрим гребінцем, що залишає на його негустому волоссі рівні смуги, розграфлюючи череп справа наліво, дістає з шафи велику бляшану банку. Розстеливши на скатертині газетку й надівши окуляри, він відкриває банку, майстерно зроблену під скриньку, на маленьких мідних коліщатках, після чого,

трохи одхилившись і притримуючи окуляри за дужку, уважно перебирає грудки рафінаду. Він робить це так, ніби перед ним рідкісна колекція самоцвітів.

Вибравши грудку, Симон Олександрович озброюється щипчиками і на долоні розколює її на дрібніші грудочки, які в свою чергу обробляє особливо, надаючи їм кубічної форми, раз у раз змітаючи кришки на середину газети.

Іноді грудочка відсакає від Симона Олександровича на підлогу, і Симон Олександрович, присівши навпочіпки, шукає її під столом та стільцями, добродушно, майже по-дружньому докоряючи втікачці: «Ах ти бестія! Куди ж ти поділася?»

Коли потім, уночі, я чую, як миші гуркочуть за панелями, це означає, що Симон Олександрович так і не знайшов загублену грудочку цукру.

Він не визнає нічого іншого, крім рафінаду. Траплялося, Симон Олександрович просив мене зробити йому послугу — купити в магазині цукру. Вручаючи гроші, він майже слізно благав не помилитися: «Будь ласка, заради бога! Тільки не отой у синіх пачках! Я не знаю, з чого його роблять. Зовсім несолодкий. То ж, будь ласка, голубе». Коли ж я приносив йому рафінад, він з виглядом назавжди втраченого щастя вигукував: «Ох, який раніше був рафінад! Як камінь! Розколюєш — палає блакитним вогнем. Вєсь в електриці!..»

Поки Симон Олександрович за стіною розколює цукор, у коридорі чути енергійне, як удари ляпавок, ляпання нічних тувель. Це прокинулася коридорна сусідка Акулина Львівна — огрядна, рішуча на вигляд жінка. Коли на стільці перед моїм ліжком дрижить у склянці захололий чай, я завжди знаю, що сьогодні Акулина Львівна вдома. Вона працює в пологовому будинку і в час, вільний від чергування, приймає на квартирі. Сьогодні у Акулини Львівни приймальний день. Вона називає себе лікарем, але тітка Нюня в розмові з моєю матір'ю сказала, що Акулина Львівна морочить людям голови і що все це може погано закінчитися, а ми всі мовчимо і не заявляємо куди слід.

— Звідки ж я знала, що до неї ходять!— здивувалася мати.

— Ходять, ще й як ходять!

Тепер я також знаю, що до неї ходять, бо іноді помилково стукають у мої двері і питають, чи не тут живе Самохіна.

Ляпаючи тувлями, Акулина Львівна проходить повз мої двері, спускається східцями. Рипить вулична хвіртка. Після деякої паузи чути голосний сплеск.

— А ще дама...— докірливо говорить Никифор.

— От ще! Нікого ж немає!— дивується Акулина Львівна.

— То й що, що нікого немає?

— Теж мені, лізе!— Акулина Львівна ображена.

— Все одно негарно так...

— Це ж чисте, без сміття. Протряхне.

Тим часом синіє вікно в моїй кімнаті, оживає вулиця, дедалі частішають і густішають кроки на тротуарі. Люди квапляться на роботу. Вони йдуть завжди в один бік — до трамвайної зупинки. Звідти вони роз'їжджаються по своїх місцях роботи. Цей дружний рух в один бік маси людей породжує в мені легке збудження, бажання приєднатися і йти поряд. Я, звичайно, не схоплююся і не хапаюся за шапку. Я непорушно, як і раніш, лежу на своєму ліжку. Та щось у мені оживає. Напевне, такі самі відчуття у пораненого птаха, коли він бачить у небі квапливі ключі своїх товаришів.

— Ці-па, ці-па, ці-па!— лунає на подвір'ї співучий голос Степанихи.

Вона вигукує ліниво й благодушно, якимось особливо солодко розтягуючи «а», та й сама вся — кругловида, рожевощока, присадкувата й огрядна, обтягнута широчезною спідницею — так і сяє млинцевою, самоварною, бубликовою благодушністю. Скільки пам'ятаю, вона все однакова — не старіє, зупинилася на одному місці,— здається, час не торкається її, оббігає. Вічна бабця Степаниха! Навіть валянки на ній все ті ж самі — обліті по кісточки сірою автомобільною гумою. Що їм мороз, що болото — непоборні базарні валянки. Щоп'ятниці й щонеділі виходить бабця Степаниха на товкучку з усіляким товаром, який пощастить зібрати по домах, і отак само, як зараз скликає курей, співучим благодушним голосом закликає покупців:

— Купуй-те, купуй-те, купуй-те-е!

Повертаючися з базару й зустрічаючи мене в дворі, коли я був ще малим, бабця Степаниха неодмінно лізла в кишеню фартуха й пригощала цукровим півником на паличці. А одного разу якимось, пам'ятаю, принесла навіть цукерковий паровоз.

— Їж, голубе, їж, сиротинко, тільки ти вже з м'ячиком на горі не того... Бо недовго й поламати...

Коли мене привезли з лікарні в гіпсі, бабця заходила провідати, принесла п'ятеро яечок і, глянувши на білий зліпок з кінчиками посинілих пальців, заплакала.

— Ну, ти не журись. Дасть бог, усе обійдеться. Лихо не без добра. В солдати не заберуть. У такий час кривенькому спокійніше...

Напившись чаю й підхопивши під пахву портфеля, виходить з дому й Симон Олександрович. Він виходить нечутно, наче влітає. Навіть рипучими східцями спускається зовсім нечутно.

Забачивши Симона Олександровича, який зійшов униз, Степаниха вітає його звичайним питанням:

— На роботу, Семене Сановичу?

— Авжеж, пора!— бадьоро озивається Симон Олександрович.— Служба, нічого не поробиш!

— І не кажіть!— зітхає Степаниха.— Я також зараз піду

— Хіба сьогодні п'ятниця?

— П'ятниця, батеньку, п'ятниця.

— Ну що ж, у добрий час, Степанидо Андріївно.

— Та вже який там добрий!— з жалем скрикує Степаниха.— Що надумали, басурмани! Базар за місто перенесли. Чи ж легко з моїми ногами добиратися?

— Хіба на Сергіївці тепер нема товчучки?

— Закрили, батеньку, геть-чисто закрили. Цирк приїхав. Балаган на тому місці натягують. А нас усіх за місто. Двома трамваями їджду. Туди шість копійок та назад шість.

За хвірткою Симон Олександрович бочком втискається в загальний потік, і його бежевий, добре збережений капелюх з круглими ні в один бік не заломленими крисами, безшумно маневрує серед робітничих шапок та кепок.

Іноді біля хвіртки Симон Олександрович зустрічається з ким-небудь із мешканців. Його обличчя морщиться привітною усмішкою, а бежевий капелюх бережно, на одну мить відкриває голову. Схоже, що капелюх діє автоматично, від якогось реле, непомітно підключеного до усмішки Симона Олександровича.

Знову стукає хвіртка, ще хтось виходить із нашого будинку. Переривчасте глухе дзижчання підказує мені, що це Іван Воскобойников. Так дзижчать на асфальті шарикопідшипникові колеса його візка.

Викидаючи вперед обидві руки із затиснутими в кулаках дерев'янками, він ривками підтягує своє велике безноге тіло, пристебнуте ременями до низької, майже на рівні землі, коляски. Іван — колишній мінер. Він із тих мінерів, які врешті-решт помиляються. Іван підірвався в Будапешті, коли розмінював будинки. В одному підвалі він знайшов тяжко пораненого російського солдата. Він хотів винести його нагору і не знав, що низу до пояса пораненого було прив'язано дротик від міни.

Тепер Іван працює в артілі інвалідів. Щоранку він вибирається за хвіртку і, відштовхуючись від землі руками, їде серед загального потоку людей. Тільки в дуже непогідні дні, коли йде дощ або заносить вулицю снігом, жінка не випускає Івана з дому.

— Послухайте, Іване Васильовичу,— сказав якось Симон Олександрович, зіткнувшись з Іваном коло хвіртки.— Ви, го-

лубчику, не ображайтеся. Але мені справді боляче на вас дивитися. Така клята погода, а ви їдете. І навіщо вам усе це! Візьміть врешті патент. У вас серйозні обставини. Все буде законно. Це ж краще, аніж щодня отак...

Та Іван не повернув назад, а покотив до своєї артілі, збентеживши совість доброго Симона Олександровича, який після цієї розмови навіть трохи відстав, очевидно, вважаючи, що йти на власних ногах поряд з інвалідською коляскою вельми непристойно.

Коли наставали свята, Іван, старанно поголений, пахнучи одеколоном, у чистій сорочці і в новому піджаку з підшитими полами, виїжджав за хвіртку. На лацкані піджака поблискували його бойові ордени. Іван видирався на ганочок, діставав новеньку пачку «Казбеку», не поспішаючи розкривав і закурював. Пускаючи дим, він поглядав на перехожих, що квапилися в місто, прислухався до святкового гомону, що долинав із центру, ловив музику духових оркестрів, що весело і несподівано спалахувала то тут, то там.

Постоявши отак, Іван повертався додому або сидів під тополею. У такі дні я жодного разу не зустрічав його в центрі міста, наче він навмисне уникав з'являтися там, щоб не звернути на себе увагу. Зате я бачив його якось у святковому номері «Красной звезды». Він був знятий крупним планом, до пояса, у військовій гімнастерці, при всіх трьох орденах Слави. У нього було суворе, стурбоване лице солдата, в пам'ять якого на все життя врізалася війна. Потім я проходив у першотравневій колоні з нашою школою і бачив дядю Ваню в газетних вітринах вздовж усієї вулиці. Здавалося, що він, підтягнутий та дужий, теж крокував з нами через усе місто, а ніхто з наших учнів, окрім Тоні, не знав, що фотограф, знявши Івана до пояса, сфотографував його майже на повний зріст.

Іван також провідав мене після повернення з лікарні. Я чув, як він довго, поволі піднімався східцями. Наші сходинки круті й дуже вузькі. За весь час Іван жодного разу не був на другому поверсі. Він з'явився в кімнаті по-домашньому, без коляски, і зупинився біля дверей, ніби врісши в підлогу. Я бачив, як він дивився на мій гіпс — мовчки, насупившись.

Я трохи розгубився: Іван — гість незвичайний. Навіть сказати «сідай, дядю Ваню» незручно. Він і так сидів, вже більше нікуди. Та Іван сам підсунув стілець до ліжка і, взявшись за краї сидіння, легко підняв себе на руках.

— Знайома річ, — сказав Іван. — Надивився. Та ти не хвилюйся. За два місяці знову гасатимеш. Тепер костоправи добрі. За війну навчилися. Якби увесь гіпс, у який людей було замуро-

вано, звалити на купу — Казбек вийде. Дорого обійшлася ця наука... Болить?

— Та ні, нічого...

— Мені самому в цій глині лежати не довелося. А лежав зі мною один льотчик-гаранщик. То на ньому було пудів зо два. І груди до пояса. Глянеш збоку — не людина, кам'яна мумія. Тільки ніс та кінчики пальців стирчали. Думали, не вилізи йому з цієї шкаралупи. Виліз! Тоді вилазили. Здається, ну зовсім розламали людину, не зібрати. А вона знову по гвинтику. Час, брате, такий був! Відмобілізований до останнього нерва. Медицина тільки охала. Та й не тільки медицина... Цілий світ охав.

Іван дістав цигарки, закурив, обережно випускаючи дим тоненьким струменем до стелі.

— Я ж кажож колись у школі, як і ти, вивчав людину, — сказав він, усміхнувшись. — Зубрили всякі хребці, нутрощі. Розбирали всю на кісточки. Мала гомілкова, велика гомілкова... Всю обшукали на макеті. Дідька лисого! Хіба з оцього складається людина! Вона, брат, з чогось іншого.

Іван сидів передо мною, наче птах, жилавими пальцями обхопивши краї стільця, і я, роздумуючи над його словами, враз подивувався з гостроти його думки: у нього самого не лишилося ні великої, ні малої гомілкової, а людина в ньому лишилася.

3

Близько сьомої прокидається моя мати. Босоніж, ледь накинувши плаття, вона стривожено підбігає до мене, прикладає теплу зі сну долоню до мого лоба, потім трохи піднімає край ковдри і, як завжди, злякано дивиться на товстий, холоднотілий зліпок моєї ноги. Вона дивиться на нього, як на бомбу, яку я притяг додому і сховав під ковдру, — бомбу, начинену нещастям.

— Ну як ти?

Я ловлю її руку й намагаюся усміхнутись. Мені незручно через те, що я змушую її тривожитися, через те, що моя нога так лякає її скам'янілою нерухомістю.

Відтоді, як це зо мною сталося, мати дуже схудла. Вона навіть брала бюлетень, щоб увесь час бути біля мене. Я в неї єдиний син, і взагалі, окрім мене, у неї немає нікого. Я насилу вмовив її вийти на роботу. Вона працює на гумовому заводі, в цеху дитячих іграшок. Там роблять м'ячі, усякі ляльки, зайчики, незнайки. Це цікавіше, аніж те, що вона робила колись. Раніше вона друкувала на машинці у міській філармонії, і я бачив, як

смертельно набридла їй ця нудна робота. Вона й сама казала, що на клоунів та на копіювання чужих думок потратила свої кращі роки. Я не знаю, що вона мала на увазі, коли так казала, але мій батько був естрадним коміком. Він поїхав від нас із мандрівною трупю.

Я спостерігаю, як мати збирається на роботу. У перші дні вона не знала, як їй одягтися. Вона звикла ходити в філармонію одягненою пристойно, навіть трохи святково: адже туди приїжджали знаменитості і вона все-таки мала якесь відношення до артистичного світу. Її навіть запрошували на банкети. Тепер вона носить просту спідницю та ситцеву кофту без рукавів: все одно доводиться одягати халат, і до того ж у цеху жарко — вудканізують гуму. Вона не пудриться, не підфарбовує губи, як раніш,— очевидно, тому, що напудреній неприємно стояти біля гарячої машини. Раніш вона йшла з дому не такою, як я знав її вдома. Вона йшла наче на якусь виставу. Один час навіть купувала сигарети. Тепер усе, що робило її для мене чужою, само собою відпало. Дивлячись на її свіжовмите, суворо-заклопотане обличчя, на гладенько зачесане, зібране в жмут волосся, вологе від води на скронях, на її округлу шию в комірці простенької кофтинки, на те, як вона метушиться, готуючи мені їжу на цілий день: варить на електроплитці яйця, наливає в термос чай, намащує бутерброди,— я відчуваю тепер до неї те, що можна визначити лише словами: «найближча людина». Такою вона тепер і йде з дому, моя мама.

Ми снідаємо разом на стільці, приставленому до мого ліжка. Мати дає мені звичайні щоденні настанови.

— Ти обов'язково з'їж усе, що я тобі приготувала.

— Добре, мамо, не турбуйся.

— Коли буде вкрай необхідно, постукай у підлогу. Я про все домовилася з Івановою дружиною.

— Добре.

— Ти її не соромся, вона дуже добра жінка.

— Я знаю.

— До речі, мало не забула. Прийде до тебе Тонечка?

— Обіцяла прийти.

— Попроси її нагріти бульйон. Ти при ній зовсім нічого не їси.

Я мовчу.

— Сьогодні у нас профспілкові збори, але я, можливо, відпрошуся.

— Не треба. Зі мною нічого не станеться. А тобі, певно, буде цікаво.

— Не знаю. Але я ще жодного разу не була на робітничих зборах.

— От і побудь.

— Можливо, нам незабаром дадуть кімнату в новому селищі, і ми тоді зможемо виїхати звідси. Як мені тут набридло!

Мама йде, і я подумки проводжаю її. Ми йдемо з нею вулицею у загальному ранковому людському потоці, сідаємо в переповнений робітниками трамвай і їдемо на околицю, в новий район, де недавно побудували її завод. Біля воріт вона дістає свою робітничу перепустку — маленьку синю книжечку з фотокарткою якоїсь молоденької дівчинки, у якої очі моєї матері, і ми йдемо через прохідну. Я бачу, як мати іще не зовсім впернено киває своїм новим знайомим, як пробігає очима якесь клубне оголошення, як після того входить у роздягалку, квапливо скидає плащ, натягує синій сатиновий халат і йде в цех, на ходу заковуючи рукава. Халат уже не новий, притертий до робочого місця, у масних плямах на полах, у сріблястих блискітках тальку. І от я бачу, як моя мати входить у цех, де роблять дитячі радощі. Роблять їх усерйоз, великими, складними машинами.

4

На підлозі поряд з ліжком лежить купка книжок та підручників. Я простягаю руку і навпомацки вибираю потрібну. За вікном тарабанять краплі. Весна розбудила бурульки навіть на нашій, північній, стороні будинку. Вони тепер прокидаються рано. Як завжди, оживає спочатку одна, найнетерплячіша. Я примітив її: вона висить якраз над кватиркою. Я не знаю, на чому вона примостилася, на жолобі чи на дерев'яному карнизі,— усі вони народилися без мене і щезнуть раніше, аніж я встану, але саме оця, що починала тарабанити по блясі, прибитій під вікном, була найчутливіша до народження дня. Рановранці вона поводитьсь дуже обережно. Вона ніби боїться невеликого морозу, що причаївся в затінку будинку. Зронить краплю і потім довго мовчить, прислухається. Між двома краплями встигаю прочитати цілу сторінку. Поступово вона сміливішає і прискорює своє крапання спочатку на рядок у моїй книзі, а потім на два, на три, поки між її двома ударами не вклиниться третій. Це подає голос її сусідка. Тепер уже тарабанять дві бурульки. Одна частіше, друга тільки пробує. Одна встигає зронити дві краплі, її сусідка — одну. Дві — одна, дві — одна... Нехитра мелодія раннього весняного ранку. З крапель води

і шматка бляхи. Та незабаром в оркестр вступають нові бурульки, і от, переганяючи одна одну, вже дзвенять квапливі краплини не тільки на блясі, вони відбивають такти на дереві, на цеглі, на вкритій тонким крижаним склом калюжці під ринвою. Дедалі швидшим стає танок весни, дедалі веселішає і дзвінкішає музика, і вже не розбереш, де перша скрипка, хто соліст.

Моя сімнадцята весна.

Я вже не читаю. Навіть не знаю, коли книга розкритими сторінками лягла мені на груди. Я дивлюся в вікно, забувши про час, дивлюсь і слухаю, як діється найбільше диво на землі — прихід дня, повернення весни.

Моє вікно виходить на північ. У нього ніколи не заглядає сонце. І тому ще блакитніший і чистіший у рамі вікна квадратик неба. І тому ще яскравіше світиться розчинене в ньому проміння сонця. Я бачу його немов із дна глибокої криниці. Напевно, тільки з її похмурої глибини можна відчутти, як це чудово — ходити під отаким небом. Чому люди не радіють з такої можливості? Чому їх часом більше радують якісь дрібниці?

За вікном я бачу нашу стару тополю. Тільки саму верхівку в чорній короні грачних гнізд. Товсті гілки золотаві від сонця. Вони — як руки велетня — жилаві й дужі. Крізь кору проступають кручені джгуты м'язів.

Дерево піднімає свої руки до сонця, відіграє велике, дуже тіло в його промінні.

Я сам-один у цій кімнаті. Дім затих у сонному заціпенінні. Навіть жучки-деревоїди зачаїлися в його колодах. Тільки на стіні в квартирі Симона Олександровича мляво, як старе, спрацьоване серце, стукотить годинник. У мене багато часу думати про себе, про людей, з якими я живу, про все живе й неживе. Раніше ніколи б не повірив, що оця маленька картина живого світу в темній рамі вікна може викликати стільки думок і забирати стільки часу.

Я довго розмовляю з тополею. Не кажу ніяких слів, не ставлю питань. Просто лежу на своєму ліжку з розкритою книгою на грудях, із закладеними під голову руками й дивлюся у вікно. Можливо, тільки я й дивлюся на тополю. Я розмовляю з нею мовчки. У мене з нею давня розмова.

Коли я був меншим, мої питання до неї були прості — що вона таке? Жива чи мертва? Що таке коріння й листя? Завжди знаходив у ній незбагненне й дивовижне. Потім я питав її не про те, що вона таке, а навіщо вона. Навіщо виросла така величезна? Для чого їй така висота, таке могутнє гілля, таке глибоке коріння? Чому вона з усієї сили тягнеться до неба? Просто від пожадливості? Просто гріється на сонці. Навіщо їй треба щовесни

напинати величезне листяне шатро, щоб потім скинути його під ноги перехожим? Для чого життя дало їй таку форму, таку долю? Чому воно не зробило її слоном, буйволом, людиною? Чи задоволена вона з того, що вона тополя, а не щось інше? Все життя стояти їй на оцьому місці, над оцим будинком. Вона навіть не зможе відійти вбік, якщо будинок загориться. Не зможе поскаржитися, якщо в неї заб'ють цвях, не зможе прогнати кривдників.

Я спитав якось у Никифора, коли він був у доброму гуморі:

— Дядю Никифоре, навіщо росте дерево?

— Оце саме?— Никифор довго дивився на тополю з-під своєї кошлатої шапки.— Оце нінащо. Пусте дерево. Якби яблуня або груша, компоту наварити можна. Знову ж таки, якби дуб — на будівлю. А оце — сама морока. Лише сміття від нього. Навесні граки набридають, усяка нечисть сиплеться, не встигаєш замітати. Восени — листя. Порозкидає на всю вулицю — сусідні двірники лаються. «Твоя, — кажуть, — тополя — ти й замітай». А як на мене — то хоч зараз її на дрова. Пусте дерево.

А для мене воно не було пустим. Я облазив його до останнього сучка, який тільки міг мене витримати. Я навпомацки знаю кожен сантиметр його могутнього стовбура, зморщеного, у глибоких складках, як шкура старого слона, і всі його велетенські гілляки: оксамитово-гладенькі, золотисто-зеленкуваті, з чорними бородавками відмерлих сучків, зігріті внутрішнім теплом, яке відчуваєш, притулившись щочою. Його гілки самі по собі вже цілі дерева. На них можна лежати на спині і ні за що не триматися. Вони зібрані разом довкола одного стовбура, як тополиний гай.

Ця тополя — моя Джомолунгма. Я потратив на те, щоб на неї зійти, багато років. Колись я, припавши до стовбура і розкинувши руки, тільки дивився на неї від підніжжя. Потім мені вдалося вибратися на найнижчий сук, який тягнувся понад парканом. Я негямився від радості, сидячи верхи на суку. З цього сука двір і вулиця здавалися зовсім не такими, як раніше. Вони були внизу. І це вражало. Та незабаром я навчився видиратися на цей сук так само легко, як до матері на коліна, і, сидячи там, вже поглядав угору, на нові висоти. Кожна подолана висота приносила мені безмежну радість. Спочатку я піднявся над парканом, потім над будинком, і от уже поряд зі мною кружляли птахи. Я тепер думаю: напевне, отак, з дерева, починала підніматися над землею людина. Дерево подарувало їй відчуття висоти. Воно було першими крилами, які піднесли її над світом.

Нещодавно ми з Тонею сперечалися, чи відчуття висоти — людське почуття, чи воно властиве тільки птахові. Мені здаєть-

ся, що воно більше людське, ніж пташине... А коли точніше, то у птаха його зовсім немає. Птах сприймає висоту як щось належне. А для людини — це усвідомлена радість досягнутого. Відчуття висоти підносить її над усім дрібним і буденним, породжує мрію і потяг до пізнання. Я, звичайно, не вважаю такими вже логічними свої міркування, але мені здається, що людина в небі більше птах, ніж самі птахи.

Для мене тополя стала Джомолунгмою. Я тікав у цю піднебесну країну, в її вільні зелені простори, де серед листя шумів вітер і тихо шепотів дощ, де кричали птахи і лазила комашня. Ця маса листя й гілок була моїми джунглями. Товсті гілки — стежками. У кожній стежці — своя вдача. Були стежки легкі, протоптані, були важкі, майже непрохідні, були підступні. Для кожної стежки-гілки я придумав назву: «Грачина» — з густим, тісним поселенням граків, схожим на тропічне село, «Сідло» — із зручним розгалуженням, де можна було відпочити, «Шия жирафа» — гола прямовисна гілка, де ні за що вхопитися, «Люлька» — химерне плетиво з гілок та сучків, у якому я лежав, ніби в гамаку.

Я тікав туди з нашого тісного двору, де кожен його клаптик було поділено між мешканцями. Там були власні бесідки і власні палісаднички, курячі дворики за дротяною сіткою і крихітні городики з цибулею та картоплею. Спільною була тільки стежечка, що вела до вбиральні. Біля цієї стежки, на нічій землі, і стояла моя тополя.

Під час війни, коли фашисти обстрілювали місто, в тополю поцілив снаряд. Він влучив у самісіньку гущавину і зніс маківку. І досі там зяє страшна рвана рана, трухлявиться оголена, пожована деревина, чорними смугами відстає кора. Снаряд зламав цю гілку, а сусідні обсипав осколками. Особливо багато їх на одній гілці, я її назвав «Осколочною».

— Теж порох нюхала, — сказав якось про тополю Іван Воскобойников. — Ми з нею наче побратими. Йї голову знесло, а мені ноги відірвало. — І задумано додав: — От би нас із нею скомбінувати. На її коріння та прищепити мене. Хочеться постояти під хмарами. А то кожен прищ на тебе звисока дивиться.

Коли мене бачив на дереві Никифор, він бурчав:

— От скрутиш собі в'язи...

Коли заставала мене там мати, вона вимагала, щоб я негайно зліз. Стояла внизу доти, доки я не спускався на землю. І я спускався із своєї казкової країни, де ближче хмари й птахи, небо й сонце, звідки далеко й широко видно, де серце стукає зовсім не так, як у нашому дворі, витопаному курми бабці Степанихи.

Мене розуміла тільки Тоня. При ній я залізав на найнеприсутніші гілки — «Осколочну» і «Шию жирафа». Вона також кричала, щоб я далі не ліз, називала мене божевільним, коли я зависав на самих руках і розгойдувався, але крізь її страх я розумів, що їй це приємно.

5

Близько одинадцятої на сходах чути невпевнені, тихі кроки. Я трохи підводжуся на подушці: я навчився на слух розрізняти людей, які приходять з вулиці. У наш дім вони входять обережно, звикаючи до темного коридора і пристосовуючи свої кроки до вузьких, кругих східців. Так приходять поштарі з нечастими листами, так відвідує тепер мене дільничний лікар.

У дверці квапливо й неголосно стукають кісточкою зігнутого пальця. У мене радісно стріпується серце: це стукає Тоня. Я озиваюсь. Тоня входить, причиняє двері спиною, зупиняється біля порога. Я бачу, як від частого дихання піднімаються і опускаються книги, притиснуті червоними рукавичками до грудей. Тоня бентежиться, коли йде сходами і потім пробігає коридором до моїх дверей. Вона стоїть біля порога, долаючи своє збентеження, а я дивлюся на неї в якомусь радісному заціпенінні. Так буває зі мною, коли зовсім близько сідає на гілку снігур. У мене серце завмирає від того, що він так близько, від того, що я бачу на ньому кожну пір'інку, бачу, як часто здіймаються його малинові груди, як у темній глибині очей відбивається іскра сонця. Нарешті я приходжу до тьми:

— Проходь, чого ж ти?

Тоня відривається від дверей, швидкими кроками переходить, майже пробігає кімнату.

— Я тільки на секундочку, — говорить вона, складаючи на стілець книги.

Одна з кіс випадає з-за плеча і гойдається над її руками. Тоня нетерпляче закидає її за спину. Від Тониних швидких рухів, від сіренького пальта з вузьким хутряним комірцем довкола ший, від розпашілого обличчя віє талим снігом, весняною вуличною свіжістю. На шерстинках червоної плетеної шапочки, причепленої на самісінькій маківці, ще блищать намистинки розсипаних крапель. Певно, Тоня щойно пройшла під моїми бурульками. Вся вона якась свіжа й святкова. Можливо, тому, що скинула своє зимове пальто, в якому приходила минулого разу, і наділа оце, сіреньке. І хоч я знав його іще з сьомого класу і тепер

воно стало зовсім коротке, навіть колін не прикриває, Тоня в ньому інша, така, якою я не бачив її ніколи.

— Скільки книг! А я ж іще тих не прочитав.

— Нічого. Це не бібліотечні! Наші хлопці передали. А ще я принесла контрольну з алгебри. Ми вчора її писали. Ти спробуй. А я потім перевірю.

— Та ти роздягайся, Тоню!

— Ой, ні! Мені довго не можна...

— Ти зараз підеш?

Тоня розгублено дивиться на двері.

— Гаразд... Я трохи побуду.

— Будь ласка, роздягнись.

— Ні, я посиджу так... А знаєш, надворі так тепло — іти звідти не хочеться. У голові якийсь п'янкий передзвін — від крапель, від струмків, від горобців. Наче свято. Сонця повнісінько! Куди не глянь — всюди сонце. Глянеш у вікна — сонце! У машинах — сонце! Не знаю, як ми будемо доучуватися в четвертій чверті. Ми й так: найменший привід — і вже надворі...

Тоня сидить навпроти, на красчку стільця. Вона говорить швидко, ніби поспішає виговоритися. І це також нове, незвичайне в Тоні. Збентеження так і не сходить з її обличчя. Пальці сіпають зав'язку на рукавичці.

Якби я міг знати, що не зводжу з Тоні очей, я б посоромився. Та я про це не знав. Я просто забув, що я також присутній у цій кімнаті. Я дивлюся на неї так, як дивишся на вогонь або зорі. На них можна дивитися невідривно, забувши про час. Вони заворожують.

— Мені чомусь здається, що ти не на катку зламав ногу...

Тоня лиш на одну секунду заливає мене синім світлом своїх очей, якого я не витримую і починаю дивитися в вікно.

— Тільки чесно: впав із дерева?

— Умгу, — неохоче зізнався я.

— Божевільний! Мама також не знає?

— Вам тільки скажи...

— І ніхто не бачив, як це сталося?

— Ні.

— Як же ти добирався додому? У вас такі страшні сходи!

— Спочатку не боліло. Я навіть не знав, що зламав ногу.

— Божевільний. — Тоня болісно поморщилася. — Добре, як усе обійдеться.

— Вона в мене вже зовсім не болить.

— Ти чіпляв шпаківню?

— Ні.

— Тоді навіщо тобі було лізти на цю тополю взимку?

— «Навіщо, навіщо...»

Я відкинув подушку, закотив матрац і вигріб на ковдру купу рваного, безформного заліза.

— Що це?— не розуміє Тоня.

— Осколки.

— Так багато?

— Це ще не всі. Там лишилося більше.

Тоня боязко простягає руку. Я розумію її ворожість.

Від цих іржавих потворних шматків і досі віє моторошним холодком смерті. Такими вони залишаться назавжди. І через сто, й через двісті років. Як тевтонський меч, знайдений під Псковом. На нього дивишся так само вороже, скільки б не минуло часу. Ці іржаві шматки заліза ні на що не схожі. Ні на які інші предмети. Вони не нагадують нічого іншого, крім того, що повинні нагадувати.

— Старі колючки війни,— сумно говорить Тоня.

Я знаю, вона зараз думає про свого батька. Він довго носив у собі осколок. Біля самісінького серця. Та потім не витримав...

— Бідне дерево,— каже Тоня.— Як воно ще живе!

— Бореться як уміє.

Я взяв із купи великий, як моя долоня, осколок.

— Оцей було зтягнуто товстим, мозолистим наростом. Тополя не могла їх збутися, і вона старалася ізолювати їх. Але деякі гілки вже починають сохнути. Я хотів вирубати до весни все, поки дерево ще не прокинулось.

— Можна, я візьму один?

— Звичайно.

— Правда, коли побачить мама...

— Тоді не варто. Зайве нагадування.

— Ні, ні, я візьму. Я сховаю. Нікому не буду показувати. Тільки для себе.

Тоня вириває із зошита чистий аркушик, загортає в нього осколок, кладе в кишеню пальта.

— Це на пам'ять про батька. І про всіх загиблих,— каже вона.— І на той випадок, якщо я коли-небудь розпущу нюні

У коридорі чути ляпання туфель Акулини Львівни. Біля наших дверей воно затихає: огидна звичка підслухувати під дверима. Потім чути вкрадливий стукіт, і за ним, до половини свого могутнього бюста, просовується сама Акулина Львівна в одвічному халаті з малиновими півоніями.

Коли я впав із дерева й добрався додому, мама злякалася і побігла по Акулину Львівну: все-таки свій лікар у домі. Та оглянула розпухлу литку, сказала, що це скоріше за все вивих, і, взявшись однією рукою за п'яту, а другою за ступню, почала

тягти. Від болю в мене в очах настала ніч. Я закричав. «Ну, ну, теж мені мужчина!»— гримнула на мене Акулина Львівна. «Може, викликати швидку допомогу?»— спитала мама. «А ви гадаєте, швидка допомога зробить щось інше?— образилася Акулина Львівна.— До ранку полегшає». Та на ранок моя нога ще більше розпухла й почорніла. Як потім дояснили в лікарні, стався внутрішній крововилив. Акулина Львівна, з усієї сили стараючись виправити вивих, ще дужче збільшила травму.

— А, в тебе гості!— робить круглі очі Акулина Львівна.— Вибачаюсь. Я думала, що ти розмовляєш з матір'ю.

Та, сказавши це, Акулина Львівна не йде. Фальшиво граючи підфарбованими очима, намагаючись приховати невситиму цікавість, вона швидко оглядає кімнату, ліжко, стілець, прикритий серветкою, під якою зберігається моя їжа, термос із чаєм.

— А знаєш, ми з нею майже знайомі,— говорить Акулина Львівна, розглядаючи Тоню.— Я її часто зустрічаю на сходах. Симпатична дівчинка... Просто кралечка...

Низький голос Акулини Львівни, коли вона хоче справити враження, стає облитий шоколадом.

— Дуже, дуже приємно... Ну, не буду вам, молодим, завжати!

Акулина Львівна, значуще піднявши брови і противно дивлячись на мене, втягує голову за двері.

Тоня розгублено підводиться:

— Я піду!

— Ну що ти!

— Ні, ні, я піду.

Я розумію, це все через Акулину Львівну. Що за людина! Завжди зуміє плюнути в самісіньку душу.

Тоня йде. Їй на першу до школи. Я знову залишаюся сам. Закладаю руки під голову й дивлюся, як над своїми за зиму порушеними гніздами метушаться граки. Одні висмикують старі чорні прутики, на яких клаптями висне гнила кора, і безцеремонно скидають униз. Інші летять кудись, приносять нові гілочки. Я дивлюся на граків, на глибоке блакитне небо за ними і думаю про Тоню. Я тепер завжди думаю про неї, навіть коли читаю, коли розмовляю з мамою. Іноді це зовсім неясні думки, які не можна виразити ніякими словами. Вони десь у глибині свідомості, але вони завжди в мені, кожної секунди, як биття пульсу. Я не знаю, як це назвати, але це схоже на випромінювання, на радіохвилі. Я їх увесь час свідомо й несвідомо посилаю в світ. Я думаю багато про що, про людські вчинки, подумки облітаю материки, землю, мчуся до зоряних світів,— де тільки не побуваєш і про що тільки не передумаєш за довгий день

самотності,— і весь час, поки в мені в'ється думка, у світ летить, як мої позивні: «Тоня, Тоня, Тоня!»

Мабуть, у кожної людини є свої позивні, кожен вибирає їх відповідно до того, як він уявляє собі щастя.

6

Я прокидаюся від того, що в дворі пиляють дрова. Пилка гарчить глухо, захлинаючись тирсою. Напевне, ріжуть товсту сиру колоду.

— Не притримуй!— сердиться Никифор.— Пилка слободу любить.

Мені подобалося дивитись, як Никифор пиляє дрова. Пилка в нього доглянута, відшліфована до глибокої сталеві синяви. Зубці, крупні й рідкі, розведені широко і добре нагострені, а сама пилка зігнута татарською шаблею, і через оцю хижу зігнутість здається, що якийсь майстер робив її з веселою і страшнуватою посмішкою.

Коли Никифору дуже кортіло випити, він діставав з-під ліжка пилку, загорнуту в мішковину, і, підбивши в напарники когонебудь із сусідських двірників, ішов на цілий день. Поверталися напідпитку і потім ще в Никифоровій комірчині допивали денну виручку.

Іноді, як правило в недільний день, Никифор влаштовував генеральне пиляння на своєму дворі. Першим наймав його Симон Олександрович, потім кортіло всім іншим.

Відмикалися численні сарайчики та загородки, і Никифор разом з тіткою Нюнею у якомусь мовчазному азарті розпилювали на півметрові поліна все, що їм викидали з сараїв. Скинувши ватянку і насунувши на очі баранячу кошлату шапку, Никифор водив пилку широким і рівним розмахом. Під просторою сорочкою так само рівно ходило міцне мужицьке тіло, і щоразу, точнісінько повторюючись, між лопатками заламувалися курячою трипалою лапкою складки вицвілого сатину. Никифор не виявляв ані найменшого зусилля, він тільки ледь притримував ручку, поклавши вказівний палець на сталю п'ятку пилки. Здавалося, Никифор лише удає, ніби пиляє, тоді як головну роботу виконує тітка Нюня. Маленька, худенька, вона метушливо тупцювала по другий бік козлів, хапаючись за пилку то правою рукою, то лівою, то одразу обома.

Пилка, похрюпуючи, розтинала білий луб беріз і за два-три помах майже на півполотна занурювалася в горбушку. В міру того як вона вгризалася в поліно, дзвін її ставав дедалі вищим,

дедалі тоншим, на середині доходив до жіночого голосіння, але потім, наприкінці, знову мужнішав, з'явилися нотки самовдоволення, і од колоди одпадала березова ковбаска. Коли ж траплялася сосна, пила глухла в її розпареній, пухкій глибині, з широкого розпилу зубці вихлюпували великі струмені, темними житніми висівками падали вони поверх білої березової тирси; руділи під ними Никифорові чоботи, а ми, хлоп'ята, крадькома підставляли руки, і долоньки одразу наповнювалися теплою пухнастою розжованою дерев'яною масою, від якої дражливо гостро пахло живим дрімучим лісом.

У такі дні в нашому дворі бувало гамірно. Проста, як хліб, робота Никифора чомусь збуджувала всіх, наче випадково виявився святковий день у сірій масі календаря, у схожих один на одного буднях мешканців нашого дому. Мешканці цілий день товклися біля Никифора і тітки Нюні. Симон Олександрович, надівши з цієї нагоди старенький піджак і кашкета та ще рукавиці, щоб не позаганяти скалок у руки, і залишивши від свого бухгалтерського туалету тільки галстук, з веселою заклопотаністю носив по три-чотири розколотих політця в сарай. Вигляд у Симона Олександровича був дуже щасливий, та при цьому він не забував стежити, щоб Никифор викроював з кожної двометрівки рівно сім шматків, а ні в якому випадку не шість, тому що з семи шматків могло бути набагато більше дров, аніж із шести.

Іноді хто-небудь, надивившись, як весело ходить пила, вихоплював у тітки Нюні ручку і кидався у двобій з Никифором. Та Никифор зовсім не звертав уваги на запал свого напарника. Він, як і раніше, рухав своїми широкими, округлими плечима у тому рівному, неблаганному ритмі, від якого напарник дуже скоро блід на лиці і вже не пиляв, а безладно метлявся за пилакою.

Після п'яти-шести кругляків Никифор поблажливо хмикав:
— Піди, хлопче, протряхни.

Виявлялося, ніхто з них не міг більш як десять хвилин витримати цю нехитру роботу. Цей несподіваний спалах молодечтва в мовчазному Никифорові вабив і облікав своєю недосяжністю. Мешканці метушилися біля нього, а вірніше, біля його гарячої роботи, як мошва навколо палаючої головешки.

— Однак є ще сила в старого!

— От де талант марно пропадає,— в'їдливо зауважував Пашка, Степанишин син.

— Як це пропадає?— Никифор недовірливо примружувався під рудими баранячими кучериками.

— А в колгоспі своєму трудодні лопатою загірбав би...

— А ти піди спробуй...

— Я що! Я тромбоніст. Там цього не оцінять.

— За тебе й тут не дорого дають,— огризався Никифор.— Хіба що на похороні трояка вхопиш.

— Не бійся, з тебе не візьму, даром одтромбоню,— реготав Пашка.— По-сусідському Під Шопена. Хочеш під Шопена? Як видатного діяча.

Никифор зацьковано зиркав на Пашку, намагаючись зрозуміти, що означає «під Шопена».

— Чого причепився?— заступалася за Никифора тітка Нюня.— Нещодавно Степаніха скаржилася — знову хтось яйця в курнику покрав. Кому ж іще, крім тебе? Мовчав би вже.. Трамбол!

— А хоч би й я. Не в чужих... А твій, кажуть, колгосп обікрав, а потім у місто втік.

— Не гавкай, як цуцик!— накидалася на Пашку тітка Нюня, одразу біліючи очима.— П'яниця Никишка, правда, сама від його пиятик змучилася. Та щоб чуже взяв... Брешеш!

Ще в давні часи, у перші роки після війни, прийшов Никифор у місто з якогось села та й оселився біля тітки Нюні, теж одинокої вдови. Оселився в її вогкій, вікнами в тротуар, кімнатці, якимсь само собою став двірником. Різне про нього кажуть, та ніхто так до пуття і не знав, що погнало цього здорового, беручого до роботи дядька із селянського подвір'я, що змусило його вести оце безлике, напівп'яне і напівсонне життя, яке наклало на нього відбиток похмурої байдужості до всього, що його оточувало. Коли Никифора питали по-доброму, чому б йому не повернутися назад у село, він махав рукою на такі розмови:

— Нащо ці балачки... Відрізану скибу до хлібини не приліпиш.

— Не розумію, чого сваритися,— хитав головою Симон Олександрович, накладаючи на трохи зігнутий руці пірамідку з трьох полінець.— Так про кожного можна всякого наговорити У нас один дах над головою. Треба миритися.

— Отож-бо й воно, що дах,— бурчала тітка Нюня.— Ех, підпалити б з якого краю!— з недоброю посмішкою враз вигукувала вона, оглядаючись на будинок.

Будинок підносився у всій красі своїх мальовничих задвірків Колись це була приватна власність Симона Олександровича Добрий Симон Олександрович своєчасно передав його в комунальне господарство, залишивши собі скромну квартиру, і пішов на державну службу. Як тільки з'явилися перші мешканці, будинок почав обростати прибудовами. Кожен потихеньку щось будував: кухню, комірчину, веранду або, коли хотілося окремо від сусіда, сходи. Мешканці мінялися і перебудовували-

ся на новий лад. З комірчини робили кухню. З веранди — комірчину. Забивали старі вікна, прорубували нові. Усе це, сьак-так приліплене, також встигло постаріти й перехнябитися. Влітку його ще якось прикривала зелень дикого винограду і стебла безрезики, що піднімалися по мотузочках. Та як тільки опадали всі оці фігові листочки, будинок залишався у неприкритій дощатій сірості і своїми переходами, дверима, вікнами й віконцями нагадував трухлявий пень, поідений мурашками.

— Це ви не подумали, Ганно Олексіївно,— сміявся по-цапиному Симон Олександрович, обертаючи на жарт душевний крик тітки Нюні про «підпал».— Де будемо жити?

— «Де, де...» Он Іван знайшов де! І я не пані.

Всі знали, що Іванова жінка вже другий рік відробляє за Івана те, що належить, на кооперативній будові.

— Тепер уже, дорога Ганно Олексіївно, нема смислу вступати в кооператив. Іван Васильович, між нами кажучи, прогадав.

— Це ж чому?

— А я вам скажу чому!— Симон Олександрович, нахилившись до тітки Нюні, взяв її під лікоть.— Будинок наш мають зносити. Так? А ті, хто зноситиме, повинні дати площу. Навіщо ж пхатися в кооператив, гнути спину, якщо й так дадуть?

— Не знаю, як там виходить за вашою бухгалтерією,— виврвала лікоть тітка Нюня,— а в мене виходить так: думати про вигоду ніколи. Скільки там зосталось мені жити. Хоч наостанок відпочити б від вас, іродів! От незабаром на пенсію йду. Хіба з вами відпочинеш? Ви ж одне одного ладні з'їсти. Хто куди пішов, та з ким пішов, та що поніс... Тьху!

— Ну, це ви даремно, даремно! Люди як люди. А де вони кращі?

Якось мені потрапила до рук наша домова книга. Я тоді ще не знав, що тримаю в руках цікавий літопис. Я гортав її задля хлоп'ячої розваги, вишукував дивовижні прізвища. Та дещо затрималося в моїй пам'яті. Я, наприклад, іще тоді помітив, що в нашому домі перебуло багато людей. Мешканці мінялися, як приходять на зміну один одному живі організми в бурхливі геологічні періоди. Та дехто вперто тримався, незважаючи ні на які події. З давніх-давен проживає тут бабця Степаніха. Симон Олександрович навіть народився в цьому будинку. Дивна річ, але в нас чомусь не затримувалися робітники. На нашому поверсі праворуч по коридору жив фрезерувальник Матвій Іванович Щур. Я ще застав цього Щура. Не проживши й року, він виїхав, і в його квартирі оселилася Акулина Львівна. Самі ми в'їжджали в квартиру, звільнену Шатохіним. Він працював у трампарку аварійним монтером. А тепер виїде Іван Воскобойников. Ці

події трапляються в нашому домі дедалі рідше. Потихеньку визначається стійкий склад його мешканців. Здається, саме життя вперто і байдуже добирало їх.

Я тепер часто думаю, що наш дім усю свою комунальну історію був чимось на зразок карантину, в якому перевірялася громадська корисність. Проте, можливо, і я помиляюсь. Адже Симон Олександрович давно і сумлінно служить і навіть одержує почесні грамоти.

Ми з мамою, напевне, також переїдемо. Мама казала, що їй обіцяють кімнату в техселищі. Скоріше б! Набридли ці вікна без сонця. Якби батько лишився з нами, не знаю, скільки б іще ми жили тут. Все залежало від нього. Батько ковтав шпаги і витягував з вух барвисті стрічки. Шпаги були зроблені так само, як трубчасті ніжки штатива. Він упирав кінець шпаги в зціплені зуби й натискав на руків'я. Я іноді бував на виставах у робітничих клубах. Усі захоплювалися і довірливо плескали в долоні, та я знав, як це робиться, і мені було дуже не по собі. Батько також вирвався з нашого дому. Тільки він утік через чорний хід. Це нечесний спосіб. Адже він і зараз ковтає шпаги десь у цілинному краї.

Власне кажучи, якщо виключити подібні раптові сутички, що навели мене на всі оці роздуми, пиляння дров у нашому дворі завжди було радісною подією, особливо для нас, хлопчаків. Адже на подвір'ї нічого цікавішого за це, либонь, і не відбувалося. Хіба що навесні, коли на тополю прилітають граки.

7

У дворі одразу дві події — пиляють дрова і літають граки. І ще безупинно тарабанять краплі. Вони розбиваються об залізне підвіконня так, що нижні шибки у рамі геть забризкані. День остаточно розгулявся. Граки з метушливим гамором літають над тополею. Лише на одну мить сідають вони на верхівці дерева, і тоді видно, як виблискують на сонці складені крила.

Тополя також осяяна сонцем. Товсті оголені гілки світлокоро вирізняються на весняній синяві. Гілки закінчуються суцільною плутаниною дрібнесеньких віт. З глибини кімнати я милуюся могутнім пориванням дерева в небо. Моя Джомолунгма!

Усе довге життя тополя тягнеться до сонця. Вона простягає гілля на схід, щоб зустріти світило в найпершу мить, як тільки воно з'явиться над обрієм. З півдня гілля більше, ніж з будь-якого іншого боку, тому що полудневе сонце дуже щедре. Навіть на заході тополя не пропускає моменту, щоб скористатися

останнім теплом і світлом. Та й північна сторона теж у всеозброєнні. Дерево й туди розкинуло свої гілки про всяк випадок, якщо сонце здумає заглянути з цього краю. Щороку тополя нарощує найтонші гілочки новими пагінцями, щоб іще ближче бути до світла. Вона не визирає з-за парканів та сараїв, вона піднеслася над усім оцим, щоб ніщо не заважало бачити джерело світла і першою зустрічати його на сході. Щороку вона старанно розташовує своє листя так, щоб жоден промінь, упавши на нього, не провалився у яку-небудь дірку в її кроні. Вона розкинула над собою таке шатро, що навіть крапля дощу не може впасти на землю, не зачепивши листка. А щоб випадкова буря не зруйнувала вікової праці, з року в рік нарощує могутність гілок і дедалі глибше в землю пускає коріння. Йй іще багато десятиліть тримати на собі своє велике піднебесне царство.

Джомолунгма дримає в теплі весняного проміння. Та жерці Джомолунгми вже готуються до травневого обряду пробудження. Цей день супроводжується великим фейерверком. Зараз жерці старанно начиняють вибухівкою кожну бруньку для святкового салюту. Щоб кожна вистрелила. Усе має бути готове до умовного сигналу. Сигнал до свята пробудження прийде однієї тихої травневої ночі, і жерці підпалять гноти. Це буде велике свято на верхівці Джомолунгми. Воно відбудеться високо, аж під зорями, так що люди, зайняті своїми власними справами, нічого не почують. Тільки найчутливіше вухо вловить неясні звуки, схожі на шелест теплого дощу. Так стріляють бруньки. Вони будуть розкриватися з легким вибухом аж до сходу сонця. А вранці обряд уже буде завершено. Верхівка Джомолунгми окутається тонким зеленим запашним димком нічного фейерверку, а біля її підніжжя перехожі побачать купи стріляних бруньок. Від цього дня там, нагорі, починається нове сходження до сонця. На останній гілочці найостанніша брунька викине в небо новий пагінець. Дедалі вище й вище. Жерці Джомолунгми знають, як зловити й утримати сонячний ключик. В їхніх руках — золотий ключик до всього живого. Ці мудреці цілком віддають себе священному служінню життю. І всемогутня Людина на знак поваги шанобливо схилиє голову перед невтомними творцями життя.

— Попускай вільніше! — чути сердитий голос Никифора. — Чого виснеш на пилці?

Пилка в'язне, задихається.

Я прислухаюсь до голосів, і мені теж хочеться на вулицю. Я, звичайно, не в тому віці, щоб підставляти долоньку під струмінь тирси. Та я із задоволенням попилав би з Никифором, якби він мені дозволив. А то ще добре б ломом поколотити лід.

— Підсувай, підсувай сокиру! Бач, пилку прихопило.

— Я й так підсуваю. Горлаеш!— огризається Пашка.

— Семене! До сараю відтягуй. Дивись, щоб не вивернуло.

І враз хитнулося вікно. Чи це мені здалося? Ні, я бачу, я добре бачу, як воно поволі йде кудись ліворуч. Будинок невідвортно западає набік. Я мимоволі хапаюся за край ліжка. З верхівки тополі чорними клаптями злітають граки. Від них мерехтить в очах. Тривожний крик заглушає якісь вигуки внизу. Будинок хилиться дедалі швидше, і я заплющую очі, щоб якимось ослабити цей раптовий приступ запаморочення голови. Зі мною таке бувало в перші дні хвороби.

— Пішо-ов!— долинає крізь грачиний гомін голос.

Щось поволі й важко тріщить, надламуєчись. Чути свист вітру. В домі одна за одною грюкають квартирки.

Усім тілом я відчуваю, як важко охкає земля. По стіні, біля самісінької моєї голови, сиплеться потерть, наїдена жуками з дерева.

Я зрозумів, що сталося в дворі.

Я стукаю кулаками в стіну. Хтось же є в домі? Я тарабаню в стіну, зовсім забувши, що Симон Олександрович ще не прийшов. Від моїх кулаків у його квартирі зривається гирка годинника, і я чую, як вона, розгойдуючись, стукає в тоненьку стіну, поступово завмираючи. Люди! Де ж ви?! Ну хоч хто-небудь! Поможіть мені підвестися! Випустіть мене туди!.. Та в домі глуха тиша.

Я шаленію від безсилля. Я закладаю два мізинці в рот і набираю повні легені повітря. Пронизливий свист клекоче в кімнаті, б'ється об стіни, нестерпно дзвенить у голові.

Ніхто не приходить. Ну, звичайно, вони всі там. Вони зібралися біля дерева. Цікаве видовище. Тополя лежить тепер у глибині двору, серед пережнблених сараїв та куп брудного снігу, накрила верхівкою торішні капустяні стовбурці. Вона лежить із тугими бруньками, ще живими, ще теплими від недавнього сонця. Тепер зовсім просто дотягтися до кожної з них, як просто торкнутися вбитого птаха.

Передо мною якимось дивним порожнім вікно. Наче рама, з якої витягли звичний знайомий портрет. Скінчилася Джомолунгма!

— Ну що, хлопці,— нарешті подає голос Никифор,— повалити повалили, давай кінчати.

Цюкають сокири, тріщать підрубані гілки.

— А ще міцна. Без дупла...— Це голос Семена, двірника з нового триповерхового будинку, який недавно побудували на сусідньому перехресті. Семен часто пиляв із Никифором дрова

по сусідніх вулицях і тепер, напевно, також забіг на дзвін пилки.— Скільки ж це їй років? Либонь, зо дві сотні...

— Велика, та дурна,— вставляє слово Пашка.— Не дрова, а солома.

Усі, певно, сидять на поваленому стовбурі. Так годиться. Уб'ють лося — чомусь стають на нього чоботом. Інакше немає відчуття цілковитої перемоги.

— Кубів із двадцять, не менше.

— Може, й більше. Он яка дурепа. Ледве в дворі помістилася.

— А дозвіл є?— питає Семен.

— Який там дозвіл?

— А як же? Щоб зрубати.

З тону Семена важко зрозуміти, чи то він усерйоз, чи то глузує з Никифора.

Никифор, видно, теж не розуміє, а тому починає сердитися.

— Якби на вулиці росла, тоді, може, й треба...

— Все одно, чи на вулиці, чи в дворі. Якщо будинок державний, то й дерево, виходить, також...

— А йди ти!— розізлився Никифор.— І що ти за укажчик? Моє діло таке. Он вони, хазяїни, їм видніше, що державне, а що ні...

Никифор, напевне, кивнув на Степаниху, Пащину матір, тому що одразу почувся її розкотистий, співучий голос:

— Ціпа, ці-па, ці-па!

Вона кличе так, ніби нічого не сталося.

— Мам, дай карбованця!— кричить Пашка Степанісі.

— Який там іще карбованець?

— Ти ж сьогодні з базару...

— То й що, що з базару? Все назад принесла. Штовхалась, штовхалась, а толку — одно платтячко насилу збула. Та й те за півціни.

— Мам, дай...

— Іди ти до дідька лисого,— добродушно, як від мухи, відмахується Степаниха.— А твої де? Ти тільки позавчора з поминок.

— Мам, слово честі, такий жмурик попався... Майже нічого, крім обіду.

Жмуриками Пашка називав покійників.

Степаниха вирішила, що з Пашкою ні про що говорити, звертається до Никифора:

— Ну й бог із нею. Розпиляти її та й прибрать. Тільки город застує. Я давно казала. Яку картопельку чи помідорчик поса-

диш — чахнуть. А як зацвіте — то потім два тижні пух із борщу виловлюєш. А то хоч на дрова — все ж користь.

— Що пух!— регоче Пашка.— Позавчора Симону нашому грак на капелюх капнув. От була комедія! Симон ледве не заплакав. Он він іде, про вовка помовка, а вовк і в хату.

— Симону Олександровичу наше шануваннячко!— весело гримає Семен.

Я так і бачу, як Симон Олександрович у відповідь легенько торкнувся свого капелюха.

— Що це ви робите?

— Та от дармоїдку повалили,— регоче Пашка.— Минулого разу вам хіба ж так капелюха розмалювали. А капелюх, либонь, дорогий!

— Отака гидота!— обурюється Симон Олександрович.— А капелюх у тисяча дев'ятсот шістнадцятому році куплено, в Ревелі.

— Ти ба!— дивується Семен.— Стільки років, а як новий!

— Що ж ви хочете: англійський фетр... І потім — я його довго не носив. Надівав кашкета. До тридцятих років...

— Це що ж, погода не така була?— питає Семен.

— Ну й жартівник!— весело сміється Симон Олександрович.— А воно й справді — один час носити капелюх було навіть небезпечно. Могли бути всякі непорозуміння. Людина в капелюсі викликала підозру. Ви знаєте, навіть клопчачки кричали вслід: «Буржуй!», «Чиліндра!» Який я «буржуй», самі бачите. Навпаки, усіяло виявляв увагу... Гм... Та капелюх усе-таки на якийсь час довелося сховати... Зараз, слава богу, пристрасті вляглися... Товариші, товариші! Ви ж пом'яли мою бесідку!

— Невже?

— Подивіться!

— Може, трохи й зачепили,— усміхається Семен.— Ліс рубають — тріски летять...

— Де ж трохи! Де ж трохи! Гляньте: от планка одірвана, і он теж...

— Пашко, піди-но прибий планки!— басить Никифор.— Невелике діло.

Знову цюкають сокири. Вечоріє. Я чую, як тротуаром ідуть люди від трамвайної зупинки, із заводів. Мама, напевне, сьогодні затримається. У неї збори.

На вулиці дзижчать коліщатка Іванового візка. Він повертається додому завжди після того, як спаде потік людей, що сходять із трамваїв. Він замикає вечірній похід. Рукава піджака зачочені до лікті, коліна прикрито дерматиновим фартухом, щоб не мокли. Кашкет насунутий глибоко, по самі очі, козирком на-

зад. Козирок заважає оглядати вулицю. Адже Іван не пішохід. Він скоріше транспорт. Треба поглядати на автомобілі, які можуть не лише облити болотом, а й наїхати.

Від трамвайної зупинки на шляху Івана чотири перехрестя. Чотири переправи. Зараз на цих переправах з шумом біжать струмки. Вони несуть із собою дитячі паперові кораблі, недопалки, усіяке сміття, що назбиралося в купах снігу по дворах за довгу зиму.

Кофейно-сірий потік піниться в підшипниках, кулаки посиніли од води.

На гірку візок повзе важко, ривками. Біля хвіртки Іван завжди зупиняється перепочити.

Та сьогодні Іван не затримується біля хвіртки. Вона грюкає одразу, як тільки коляска до неї під'їхала. Підшипники аж вищать на мокрій крижаній доріжці двору. Ні, Іван не повернув додому. Він пробирається далі двором.

Затихають сокири й розмови. Чути тільки, як ривками пересувається візок. Руки вперед, потім — дзиччання колішат, і знову руки вперед...

— Подолали-таки?— нарешті говорить Іван.

— Так ми ж не собі. На всіх і поділимо.

— Заважала?.. Отаку красу по сараях розтягнете... Таргани!

— Мешканці вирішили. Дуже, кажуть, застувала.

— Хто кому застував?.. Німці з гармат палили — вистояла.

А ви враз повалили.

— Так то німець! У нього кишка тонка!

— Дурень ти, Пашко!

— Ну гаразд, Іване,— каже Никифор,— ні до чого вже це...

Пай свій братимеш? Окоренок виділимо. Як інвалідові війни.

По двору заверещали ролики Іванової коляски.

— Чого це він сьогодні...

— Мабуть, випив,— каже Никифор.— Гаразд, хлопці, берись, бо смеркне.

Повертаються граки. У криках птахів переляк і розгубленість. У глибині двору вони бачать розпластану тополю, тепер уже, певно, обезглавлену. Для птахів це катастрофа. Вони кружляють у порожньому вікні, як у безмежному океані, на дно якого впав їхній зелений острів. Їм довго ще літати. Потемніє небо, засвітяться вогні, та птахи будуть усе ще безладно кружляти над нашим будинком, стикаючись у п'єтмі один з одним. І тільки коли знесиляться, знедоленими біженцями полетять шукати собі притулку. Там, на чужому гіллі, тривожно здригаючись крилами при кожному шелесті, втомлено дрімаючи і враз прокидаючись, будуть чекати світанку. І серед ночі ні-

ні та й скрикне хто-небудь із них розпачливим криком. А ледь засіріє, знову прилетять сюди з таємною надією...

— Киш, зануди!— кричить Пашка і пронизливо свистить у два пальці.

8

Я вже пересуваюсь на милицях.

Спочатку я добирався до вікна. Я розчиняв його навстіж і майже весь час сидів на підвіконні. Та з вікна нічого не видно, крім глухої цегляної стіни сусіднього будинку і цілого ряду сараїв на задньому кінці двору.

Стоять теплі, сонячні дні. У небі висять білі чисті купи хмар. Хмари схожі на пасма щойно розпакованої і насмиканої вати. Вже кілька днів десь зовсім близько бурчить бульдозер, грюкають колоди і пронизливо вищать цвяхами дошки, що їх віддирають. Напевно, розбирають іще один старий будинок. Все це долинає крізь кудкудакання курей на нашому дворі. Вони кричать просто так, розімлівши від тепла.

Я радію, що бульдозер наступає на старий мотлох, і подумки підбадьорюю машину:

«Давай, давай! Ламай!»

Я скучив за сонцем. Я бачив його світло тільки на верхівці тополі та на хмарах. Коли ж я став добиратися до підвіконня, я міг бачити його на стіні сусіднього будинку і на сараях, на якійсь гострій травичці, що пробилася під парканом. Та це було тільки світло, а не саме сонце, до того ж воно ніколи не падало в кімнату.

Рано-вранці сонце ще зазірало в наш закуток. У якісь хвилини його проміння падало зовсім близько від вікна. Я лягав на підвіконня і викидав уперед руки. Я робив це багато разів підряд, аж поки не торкався проміння кінчиками пальців. І тоді я відчував його дотик. Мені здавалося, що проміння навіть ледь-ледь натискає на пальці. Це було моїм щоденним потиском руки. Потім проміння починало поступово віддалятися. Увечері воно знову наближалось до вікна з другого боку двору, але не так близько, як уранці.

Зате сонце цілий день світить у цегляну стіну сусіднього будинку. Цей будинок також дерев'яний, такий самий старий, як і наш, та він іще бадьориться, спираючись на єдину цегляну стіну. У ній немає жодного вікна, і тому здається, що будинок відчужено повернувся спиною до свого сусіда. Цілий день на глухій цегляній стіні гріються сині мухи. Так вони гріються десятиччями.

Коли сусідній будинок нарешті зруйнують і на його місці побудують новий, його обов'язково повернуть вікнами на південь. А можливо, новий будинок побудують навіть на місці обох.

Тепер щодня прямо піді мною чути ліниве, тягуче гавкання тромбона. Це Пашка, забарикадувавшись у порожній Івановій кімнаті, розучує свій чорний нотний зошит. Іван виїхав перед Травневими святами. Він перебрався в новий дім. У нас не любили Івана, але його переїзд справив чомусь на мешканців гнітюче враження. Наче це був похорон. З кватирок та коридорів мовчки стежили, як Іванова дружина виносила речі. Тільки Никифор допоміг повантажитися в машину.

— Ну, не згадуйте лихом,— сказав дядя Ваня.

— Та чого там... У добрий час,— пробурмотів Никифор і причинив дверцята.

— Щастить же людям!— говорила, сходячи вниз, Акулина Львівна.

— Бог із ним, бог із ним!— хрестилася Степаниха.— Сердитий і неспокійний був чоловік. Без нього спокійніше.

Того ж таки вечора Пашка перетягнув до Іванової кімнати свій матрац та довгий чорний футляр з тромбоном, схожий на невеличку дитячу труну. «Вы жертвою пали в борьбе роковой...»— кричав він у порожній кімнаті.

Вчора приходила Тоня. Вона, як завжди, боязко постукала в двері, та, ввійшовши, швидко підбігла й подала мені морозиво.

— Їж швидше. Насилу донесла.

— Спасибі. Давай разом.

— Ой, я своє вже з'їла по дорозі. Зовсім розтало.

Тоня вже встигла засмагнути. Вона вся прогріта сонцем — і плаття, і волосся. Вона прибігла з іншого світу, до якого я тільки ранками міг торкнутися кінчиками пальців.

І знову я дивився на неї, забувши про власне існування.

— Та їж же ти! Дивись, потекло по руці.

— Відкуси трошки...

— От дивак. Ну гаразд!

Вона взяла мою руку разом із морозивом і піднесла до рота. Мені було радісно від її дотику. Багато років сиджу з нею за однією партою. Не завжди мирно. Я навіть якось брутально штовхнув її в бік за ляпку на моему зошиті. А тепер...

— Ну, я побіжу. Ботанічка звеліла прийти раніше. Будемо садити дерева.

Вона пішла. А я... Я більше не міг залишатися в цій кімнаті. Я взяв милиці і пострибав до дверей. Тепер я знаю, скільки сідців ведуть у двір: виставивши гіпсову ногу вперед, я спустився вниз, присідаючи на кожній сходинці.

Я перебрався через три метри тіні, що падала опівдні від нашого будинку, і з насолодою підставив спину сонцю.

Двір видався мені незвично порожнім і просторим. Задню його половину вже перекопали на грядки. Цього року стежку ще більше підкопали з обох боків, і тепер вона схожа на межу.

Біля свого сарайчика хазяйнує Степаниха. Вона виносить колоті дрова і складає на сонці криничкою.

— Ти глянь!— сплескує вона руками.— Виповз. Ну й слава богу, ну й слава богу! Погрійся, голубе, погрійся на сонечку, присядь, присядь на пеньок, чого ж ти з хворою ногою стоїш? Отакий пень залишили! Ходи спотикайся, треба сказати, щоб викопали цей корч.

Я опускаюся на тополиний пень, обкопаний з обох боків. Зріз іще не встиг потемніти від дощу та сонця. Він теплий і шкарубкий. Там, де деревина сходиться з корою, пузирчасто піниться подекуди сік. Він гіркий і пахучий, як тополині бруньки. Могутні насоси дерева все ще подають цей сік із глибини землі. Вони, певно, не знають, що та, для кого вони так стараються, розпиляна і поколота на півметрові оцупки, розтягнена по сараях. Я відчуваю тепло зрізаного під корінь дерева. Це зовсім не те тепло, що йде од нагрітого сонцем мертвого поліна. Воно звідкись виходить, воно подібне до тепла людської крові. Я майже на дотик відчуваю, як десь у глибині землі клеочє збурена сила. Тополя не скорилася своїй долі. Вона знову шукатиме дорогу до сонця. Вона її вже шукає. Її корінь піниться від потуги, вперто шукає, як вийти до світла. От-от, де-небудь біля самісінької землі, серед товстих, слонячих складок кори, проб'ється багрова брунька і радісно бризкне вгору стрімким паростком...

Треба було тобі народитися по той бік паркана. Але ти не вибирала собі місця. Ти не знаєш, яку роль грають у нас, у людей, паркани.

Я сиджу на пеньку, забираю в нього сонце і трошки затримую народження нового паростка. Та я також скучив за сонцем! Я посаджу й піду. А можливо, пеньок прийме мене своїм паростком? Колись Іван мріяв прищепити себе на це коріння. Воно дуже глибоко входить у землю. Це наша з ним спільна земля. Нехай би піднесло мене своїм паростком високо-високо над очима парканами. Я також хочу зустрічати над чистим обрієм сонце, що входить у день.

Райдуга

За п'ятдесят кілометрів від Курська, в поетичному верхів'ї річки Тускар, де колись натхненно творив Фет, живе мій друг Овсійко.

Овсійкові цієї зими минув десятий рік, і ходить він до четвертого класу, який розміщено на другому поверсі фетівського особняка. З вікон класу, з висоти пташиного льоту, відкривається простора долина річки з острівцями сільських вербових заростей біля її далекого краю. А самої річки не видно. Ховаючись у прибережних хащах різної чагарникової всячини, вона звивається біля самісінького підніжжя крутого правобережжя, на схилі якого, серед дубів та кленів, і стоїть Овсійкова школа.

З Овсійком я познайомився на станції.

Я зіскочив з приступця вагона в мокру досвітню темінь. От уже третю добу сипав виснажливий жовтневий дощ. Дзвякнув дзвін. У відповідь паровозик жалібно свиснув, стомлено видихнув пару, і каламутні, в дощових патьоках, квадрати вагонних вікон поволі пропливали повз мене.

Через покреслену дощем калюжу простяглися хиткі відсвіти станційної будівлі. Не роззираючись, я пішов навпростець по одній із цих світлових доріжок. Біля входу тьмяно поблискував дзвін. Великі краплі, зриваючись із карниза, дзвінко розбивалися об бронзу, і тому дзвін ледь чутно дзвенів, ніби нарікав на негоду.

У маленькому залі пересиджували негоду кілька пасажирів та проводжаючих. Я попросив собі чаю і пішов до найдальшого столика. За ним сидів низенький чоловічок у дощовику з відкинутою відлогою, з-за якої видно було стрижену маківку. Сідаючи навпроти, я зазирнув йому в лице. Це виявився хлопчина. Він діловито й старанно студив на блюдечко, яке бережно тримав на розчепіренних пальцях. Дрібні намистинки поту висипали на його трохи кирпатову носі. В другій руці він тримав півмісяць булика.

Мені треба було в Свободинську МТС, якраз у ті фетівські місця, і я спитав у хлопчини, чи не ходять туди машини. Той неквапливо поставив блюдечко на стіл, змахнув з грудей крихти од булика і здивовано глянув на мене.

— Які тепер машини!

— То як же, брат, бути, га?

— Якщо не поспішаєте, то підвезу. От дощ трохи вщухне, і поїдемо.

Так я познайомився з Овсійком. Він розповів, що возив до поїзда брата, який приїжджав у відпустку з цілини.

Буфетник погасив світло, у вікно заглянув запізнілий сірий ранок. Дощ усе ще не переставав, хоч уже подрібнішав і знесилився. Ми випили ще по склянці чаю, потім Овсійко пішов поглянути на погоду.

Біля конов'язі, схилившись над недоїденим оберемком конюшини, покірно мокла Овсієва коняка — руда, у білих латках кобилка. Побачивши хазяїна, вона ворухнула сизими одвислими губами, ніби запитуючи: «Чи скоро їхати? поїдемо? Однаково де мокнути — чи тут, чи в дорозі». Овсій, видно, вирішив, що воно й справді чекати нічого. Плуताючись у полах дощовика, він підійшов до конов'язі, розмотав віжки, навіщось раз і вдарив чоботом переднє колесо, потім підібрав із землі конюшину й склав її на віз. Я заплатив і вийшов на вулицю. Овсій передав мені плащ, що ним накривався його брат, і ми поїхали. Кобилка бадьоро почалапала по хлюпкій дорозі.

За нафтобазою завернули до переїзду. Віз застрибав на рейках, потім покотився брукованим спуском униз, знову в непролазне місиво розкислого чорнозему.

— Ви в нас влітку не були?— спитав Овсій, ніби вибачаючись за те, що його рідні місця мали зараз такий невеселий вигляд.— Яка в нас благодать! Ліс, річка... А ягід скільки в сінокісі! До нас із Москви відпочивати приїжджають.

Переїхали пристанційне село. За крайніми хатами дорога роздвоювалася, кобила сама звернула ліворуч і, вибираючи, де легше йти, пішла не між їжджених та залитих болотом колій, а краєм дороги, який густо заріс осотом і полином. Полин, висхлий за літо, після дощів настоявся водою, розм'як і гостро пах.

— Ти ба, як роздобрів!— сказав візник, втягуючи носом пахучу гіркоту, і шмагонув по траві батогом.

Ряба кобилка вирішила, що це до неї, налягла на упряж, забрязкало кільце на дузі, відлічуючи квапливу конячу ходу.

Я сів зручніше й глибше натягнув плащ. Знічев'я стежив, як дощові краплі, з'являючись на верхньому краї капюшона, котилися вниз, доганяли одна одну, а зіткнувшись, зливалися до мене на коліна. За таким заняттям недовго було й задрімати. Прокинувся я від того, що хтось сіпав мене за рукав.

Я розплющив очі й побачив збуджене обличчя Овсійка.

— Дядечку! Поглянь, яка райдуга! Он там, над річкою!

Поки я дрімав, звідкись набіг вітер і розметав на заході хмара, а в довгу, на півнеба, щілину втупилося застигле око сонця, ніби хотіло підглянути: чи варто йому взавтра сяяти, чи сховатися ще на який день? Його золотисті хмари-вії простяглися над мокрою, змерзлою землею і своїм дотиком знову повернули природі змиті дощами барви. Спалахнула перебігаючим по-

лум'ям придорожня лісосмуга, розсипаною ртуттю дощових крапель заіскрився широкий луг, а за ним, на тому боці, на крутому косогорі, зайнялися пожежею вікна великого особняка. А вгорі, над радісною долиною Тускарі, висла райдуга — величезна, розцвічена барвистими стрічками арка. Вона виходила звідкись із прибережних кущів і, зробивши широке, ніби обведене гігантським циркулем, півколо, впиралася другим кінцем, кілометрів за три, у садки якогось невеличкого села. Я ніколи не бачив райдуги пізно восени. А такої пишної та святкової, як оця, не довелося бачити навіть улітку. Головне — вона була зовсім близько від нас. Її кінці впиралися в землю не далі як за кілометр. І, можливо, саме тому, що райдуга була так близько, вона здавалася незвичайно яскравою й широкою. Кілька дерев, що тісною групою стояли на березі, сховалися за барвистою стрічкою і на кожному лежав відтінок того кольору, проти якого дерево стояло.

— Глянь, глянь, а райдуга йде! — став на коліна Овсійко. — Он уже на село набігла!

І справді, райдуга поволі, не забігаючи наперед і не відстаючи від нас, пересувалася паралельно з дорогою, впираючись, як і раніше, своїм лівим кінцем в річку, що ховалася в заростях. От її передній правий рукав ступив на вулицю села, білі хати враз зарябіли, стаючи на мить то ніжно-блакитними, то смарагдовими, то спалахували золотом, щоб одразу залитися багрянцем.

Нам треба було переїжджати село, дорога туди ішла поза хатами. Та Овсійко несподівано різко повернув кобилу і, по-молодецькому гикнувши, помчав навпростець по скошеному полю конюшини.

— Брешеш, не втечеш! — кричав він, стаючи на весь зріст.

Кобила пішла важким чвалом, поривчасто сіпаючи візок, з-під копит летіло груддя землі, кореневища конюшини. Овсійко, широко розставивши ноги, змахував у такт ривкам відставленими ліктями.

— Не втечеш!

Мені в ту мить чомусь здавалося, що варто рябій кобилці ще трохи натужитися, і ми в'їдемо у величезну райдужну браму.

Та раптом я побачив, що райдуги в селі вже немає. Вона переступила через хати і зависла над чорним силуетом вітряка. І що швидше ми скакали, то далі від нас відсувалася райдуга.

— Ех, утікає! — сплюнув Овсійко. — Переступила річку.

— Стій, Овсійку, — опам'ятався я. — Даремно женемо кобилу. Райдугу все одно не спіймаєш.

— Тепер я й сам бачу, що не догнати. Треба кругом на міст об'їжджати. От якби я раніше догадався, поки вона до села підходила, тоді б встиг.

Я засміявся:

— Та річ не в тім. Її і на автомашині не доженеш, навіть якби тебе на літак посадили — все одно не спіймав би.

— І на реактивному?— недовіриливо скосив очі на мене хлопчик.

— І на реактивному.

— Та він же, як куля, літає!

— Все одно...— І я почав пояснювати Овсієві, чому ми не надогнали райдугу.

Схоже, що Овсійко не зрозумів моїх пояснень, або не хотів повірити в них. Бо коли ми в'їхали в село, він пильно оглядав стіни хат, по яких прокотилася барвиста смуга райдуги. А коли назустріч трапився хтось із тутешніх дітей, він притримав коняку і насторожено спитав, так наче розшукував загублену корову:

— Послухай-но, у вас тут вулицею райдуга не йшла?

— Яка райдуга?— роззявив рота хлопчик.

— Яка-яка! Звичайна райдуга, що після дощу буває.

— Ні, не йшла.

— Сліпа ти тетеря!— розсердився Овсійко.— Був тут і не бачив.— І маленький візник спересердя шмагонув віжками рябу кобилку.

Живе полум'я

Тітка Оля зазирнула до моєї кімнати, знову застала за паперами й, підвищивши голос, владно сказала:

— Годі вже писати! Піді провітрися, клумбу допоможи обробити.

Тітка Оля дістала з комірчини берестяний козуб. Поки я з задоволенням розминав спину, підпушуючи граблями вологу землю, вона, присівши на призьбу й висипавши собі на коліна пакетики й вузлики з квітковим насінням, розклала їх за сортами.

— Ольго Петрівно, а чому це, — зауважую я, — ви не сієте на клумбах маки?

— Ну який там із маків цвіт!— переконано відповіла вона.— Це овоч. Його на грядках разом з цибулею та огірками сіють.

— Та що ви!— засміявся я.— Ще в якійсь старовинній пісенці співається:

А лоб у неє, точно мрамор бел,
А щеки горять, будто маков цвет.

— Цвітом він лиш два дні буває,— вела своє Ольга Петрівна.— Для клумби це ніяк не підходить, спалахнув і одразу ж згорів. А потім ціле літо стирчить оця сама довбешка, тільки вигляд псує.

Але я все-таки сипонув крадькома щіпку маку якраз на средину клумби. За кілька днів вона зазеленіла.

— Ти що, маки посіяв?— напосілася на мене тітка Оля.— Бач, пустун який! Нехай уже, трійку залишила, тебе пожаліла. А решту всю виполола.

Несподівано я виїхав у справах і повернувся тільки за два тижні. Після спекотної, курної дороги було приємно зайти в тихий старенький будиночок тітки Олі. Від свіжовимитої підлоги тягло прохолодою. Жасминовий кущ, що розрісся під вікном, ронив на письмовий стіл мереживну тінь.

— Квасу налити?— запропонувала вона, співчутливо оглядівши мене, спітнілого і стомленого.— Альоша дуже любив квас. Бувало, сам по пляшках розливав і закорковував.

Коли я наймав цю кімнатку, Ольга Петрівна, звівши очі на портрет юнака в льотній формі, що висить над письмовим столом, спитала:

— Не заважає?

— Ну що ви!

— Це мій син Олексій. І кімната була його. Ну, ти влаштуйся, живи на здоров'я...

Подаючи мені важкий мідний кухоль з квасом, тітка Оля сказала:

— А маки твої піднялися, вже пуп'янки викинули.

Я вийшов глянути на квіти. Клумба стала невпізнанною. З самого краю стелився килимок, що своїм густим покривом з розкиданими по ньому квітами дуже нагадував справжній килим. Потім клумбу оперізувала стрічка матіол — скромних нічних квіток, що вабили до себе не яскравістю, а ніжно-гіркуватими пахощами, схожими на запах ванілі. Рябіли куртинки жовто-фіалкових братків, гойдалися на тонких ніжках пурпурово-оксамитні головки паризьких красунь. Було багато й інших знайомих і незнайомих квітів. А в центрі клумби, над усією цією квітковою строкатістю, підвелися мої маки, викинувши назустріч сонцю три туті, важкі пуп'янки.

Розцвіли вони наступного дня.

Тітка Оля вийшла поливати клумбу, та відразу ж повернулася, брязкаючи порожньою поливалкою.

— Ну, йди дивися, розквітли.

Здала маки скидалися на запалені факели з живими, весело палаючими на вітрі язиками полум'я. Легкий вітер ледь колихав, а сонце пронизувало світлом напівпрозорі червоні пелюстки, від чого маки то спалахували трепетно-яскравим вогнем, то наливалися густим багрянцем. Здавалося, тільки торкнися — обпечуть!

Маки сліпили своєю задьористою, палаючою яскравістю, і поруч з ними померкли, потьмяніли всі ці паризькі красуні, ротики та інша квіткова аристократія.

Два дні буйно полум'яніли маки. А наприкінці другої доби раптом обсіпалися й погасли. І зразу на пишній клумбі без них стало пусто. Я підняв із землі ще зовсім свіжу, в крапельках роси, пелюстку й розправив її на долоні.

— От і все,— сказав я голосно, ще не охоловши від захоплення.

— Так, згорів...— зітхнула, наче за живою істотою, тітка Оля.— А я раніше якось без уваги до цього самого маку. Коротке в нього життя. Зате без оглядки, на повну силу прожите. І в людей так буває...

Тітка Оля, якось згорбившись, раптом заквапилася в дім.

Мені вже розповідали про її сина. Олексій загинув, спікірувавши на своєму крихітному яструбку на спину важкого фашистського бомбардувальника.

Я тепер живу в іншому кінці міста. І зрідка заїжджаю до тітки Олі. Недавно знову побував у неї. Ми сиділи за літнім столиком, пили чай, ділилися новинами. А поряд на клумбі палахкотіло велике вогнище маків. Одні обсіпалися, ронячи на землю пелюстки, наче іскри, інші тільки розкривали свої вогненні язички. А знизу, з вологої, повної життєвої сили землі, піднімалися все нові й нові туго скручені пуп'янки, щоб не дати погаснути живому вогню.

Білий гусак

Якби птахам присвоювали військові чини, то цьому гусакові слід було б дати адмірала. Все у нього було адміральське: і виправка, й хода, і тон, яким він розмовляв з іншими сільськими гусьми.

Ходив він поважно, обдумуючи кожен крок. Перш ніж переставити лапу, гусак підіймав її до білосніжного кітеля, збирав перетинки, подібно до того, як складають віяло, і, потримавши так якийсь час, поквалливо опускав у болото. Так він умудрявся

проходити по найбруднішій, роз'їдженій дорозі, не закалявши ані пір'їнки.

Цей гусак ніколи не бігав, навіть якщо за ним поженеться собака. Він завжди високо й непорушно тримав довгу шию, немовби ніс на голові склянку води.

Власне, голови у нього, здавалося, й не було. Замість неї просто до шиї був прикріплений величезний, кольору апельсинової шкаралупи дзьоб з якоюсь чи то шишкою, чи то рогом на переніссі. Найбільше ця шишка скидалася на кокарду.

Коли гусак на міліні піднімався на повний зріст і вимахував пружними півтораметровими крильми, вода бралася сірими брижами й шарудів прибережний очерет. Якщо ж він при цьому ще й кричав, в лугах у доярок тоненько дзвеніли дійниці.

Одне слово, Білий гусак був найповажнішим птахом на всю округу. Внаслідок свого високого становища в лугах він жив безтурботно й привільно. На нього задивлялися кращі гуски села. Йому неподільно належали міліни, багаті на жабуриння, ряску, черепашки й путоловків. Найчистіші, прогріті сонцем піщані пляжі — його, найсоковитіші ділянки лугу — також його.

Та найголовніше — те, що плесо, на якому я кидав принаду, Білий гусак вважав також своїм. Через це плесо у нас із ним давня тяжба. Він мене просто не визнавав. То він кільватерним строем веде всю свою гусячу армаду просто на вудки та ще затримається й довбане якийсь поплавець. То затіє всім гуртом купання саме під протилежним берегом. А купання це супроводиться гелготанням, лясканням крил, доганялками й хованками під водою. Або ще влаштує бійку з сусідньою зграєю, після чого річкою довго пливе видерте пір'я й стоїть такий гвалт, таке самовихваляння, що про риболовлю нема чого й думати.

Багато разів він з'їдав хробаків з банки, затягав кудись кукани з рибою. Робив він це не по-злодійському, а з тією ж поважною неквапливістю й свідомістю своєї влади на річці. Очевидно, Білий гусак вважав, що все в цьому світі існує тільки для нього одного, і, певно, дуже б здивувався, якби довідався, що й сам він належить сільському хлопчаківі Стьопці, який, коли схоче, відрубас на колоді Білому гусакові голову, і Стьопчина мати зварить з нього борщ із свіжою капустою.

Цієї весни, тільки-но протряхли путівці, я склав свій велосипед, приторочив до рами кілька вудок і поїхав відкривати сезон. По дорозі заїхав у село, наказав Стьопці, щоб добув хробаків і приніс до мене на принаду.

Білий гусак уже був там. Забувши про ворожнечу, я замилувався птахом. Стояв він, залитий сонцем, край луку, над самою річкою. Туті пір'їни одна до одної так підігнані, що здавалося,

ніби гусак висічений з брили рафінаду. Сонячні промені просвітчують пір'я, зариваючись у його глибині, точнісінько так, як вони відсвічують у шматку цукру.

Помітивши мене, гусак нахилив шию до трави і з погрозли-вим сичанням рушив назустріч. Я ледве встиг відгородитися ве-лосипедом.

А він ударив крильми по спицях, відскочив і знову вдарив.

— Киш, клятий!

Це кричав Стьопка. Він біг з банкою хробаків стежкою.

— Киш, киш!

Стьопка схопив гусака за шию й поволік. Гусак упирався, хльостко стьобав хлопчика крильми, збив з нього кашкета.

— От собака!— сказав Стьопка, відтягнувши гусака вбік.— Нікому проходу не дає. Ближче як за сто кроків не підпускає. У нього зараз гусенята, от він і лютує.

Тільки тепер я розгледів, що пухнасті «кульбабки», серед яких стояв Білий гусак, ожили і, збившись у гурт, злякано витя-гують жовті голівки з трави.

— А де ж їхня мати?— спитав я Стьопку.

— Сироти вони...

— Як то?

— Гуску машина переїхала.

Стьопка знайшов у траві картуза й побіг стежкою до мосту. Йому треба було збиратися до школи.

Поки я влаштовувався на принаді, Білий гусак уже встиг кілька разів побитися із сусідами. Потім звідкілясь прибіг піст-риво-рудий бичок з уривком мотузки на шиї. Гусак накинувся на нього.

Теля брикало задом, кидалося навтьоки. Гусак біг слідом, на-ступав лапами на уривок мотузки й перекидався через голову. Якийсь час гусак лежав на спині, безпорадно перебираючи ла-пами. Але потім, прийшовши до тям і ще більше розлютив-шись, довго гнався за телям, вискубуючи з ніг клапті рудої шерсті.

Іноді бичок пробував зайняти оборону. Він, широко роз-ставляючи передні ратички й витріщаючи на гусака фіолетові очі, невміло і не дуже впевнено мотав перед гусаком каплюво-ю мордою.

Та тільки гусак піднімав догори свої півтораметрові крила, бичок не витримував і кидався навтьоки. Нарешті теля забилося в густий лозняк і тужливо замукало.

«Отож-бо!..»— загелготав на весь випас Білий гусак, пере-можно посмикуючи куцим хвостом.

Одно слово, на лузі не припинявся гомін, страхаюче сичання та ляскання крил, і Стьо́пчині гусенята ляжливо тулилися одне до одного й жалібно пищали, час від часу гублячи з поля зору свого буйного батечка.

— Зовсім замотав гусенят, дурна твоя довбешка!— спробував я присоромити Білого гусака.

«Еге! Еге!— лунало у відповідь, і в річці підстрибували мальки.— Еге!...» Мовляв, ще чого!

— У нас тебе за такі штучки враз би в міліцію.

«Га-га-га-га...»— кепкував з мене гусак.

— Легковажний ти птах! А ще батько! Оце так виховуєш покоління...

Сперечаючись з гусаком і поправляючи розмиту повинню принаду, я й не помітив, як з-за лісу насунула хмара. Вона росла, піднімалася сіро-синьою важкою стіною, без просвітів, без тріщинки, й повільно та невідпорно пожирала синяву неба. Ось хмара краєм накопилася на сонце. Її прут на мить зблиснув розтопленим свинцем. Але сонце не могло розтопити всю хмару й безслідно щезло в її свинцевому нутрі. Луг потемнів, наче в сутінки.

Налетів вихор, підхопив гусяче пір'я і, закружлявши, поніс угору.

Гуси перестали скубти траву, підняли голови.

Перші краплини дощу полоснули по лататтю. І враз усе навкрути зашуміло, трава заходила сизими хвилями, лозняк вивернуло навиворіт.

Я ледве встиг накинути на себе плащ, як хмара прорвалася й ринула холодною навскісною зливою. Гуси, розкривши крила, полягали в траву. Під ними сховалися виводки. По всьому лузі було видно тривожно зведені голови.

Зненацька по козирку кепки стукнуло щось тверде, тонким дзвоном озвалися велосипедні спиці, і до моїх ніг скотилася біла горошина.

Я визирнув з-під плаща. Лугом тяглися сиві смуги граду. Щезло село, зник з-перед очей недалекий лісок. Сіре небо глухо шурхотіло, сіра вода в річці шипіла й пінилася. З тріскотом лопало просічене латаття.

Гуси завмерли в траві, тривожно перегукуючись.

Білий гусак сидів, високо витягнувши шию. Град бив його по голові, гусак здригався й заплющував очі. Коли особливо велика градина влучала в тім'я, він згінав шию й трусив головою. Потім знову випростувався і все позирав на хмару, обережно схильючи голову набік.

Під його широко розпростертими крильми тихо вовтузилася дужина гусенят.

Хмара лютувала з чимдалі більшою силою. Здавалося, вона, мов мішок, розпоролася вся, від краю і до краю. На стежці в нестримному танку підстрибували, відскакували, стикалися білі крижані горошини.

Гуси не витримали й побігли. Вони бігли, напівзакреслені сірими смугами, що стьобали їх навідліг, лунко тарабанив град по пригнутих спинах. То тут, то там у траві, перемішаній з градом, мигтіли кошлатенькі голівки гусенят, чулося їх жалібне закличне пищання. Бувало, пищання раптом уривалося, і жовта «кульбабка», посічена градом, хилилася в траву.

А гуси все бігли, пригинаючись до землі, важкими брилами падали з кручі в воду й ховалися під кущі лозняка й берегові обрізи. Слідом за ними дрібними камінцями в річку сипалася малеча — їх було небагато, тих, що встигли добігти. Я з головою закутався у плащ. До моїх ніг скочувалися вже не круглі горошини, а шматки нашвидку обкатаної криги завбільшки з чвертку шляного цукру.

Плащ погано рятував, і шматки криги боляче сікли мене по спині.

Стежкою з дрібним тупотінням промчало теля, стьобнувши по чоботях жмутком мокрої трави. За десять кроків воно вже зникло з очей за сірою завісою граду.

Десь кричав і борсався гусак, що заплутався в лозняку, й дедалі натужніше брязкали спиці мого велосипеда.

Хмара промчала так само раптово, як і набігла.

Град востаннє прострочив мою спину, потанцював по прибережній мілині, і ось уже відкрилося з того боку село, і в мокро заріччя, в лозняка й покоси, зазирнувши, запустило промені сонце.

Я скинув плащ.

Під сонячним промінням білий, запорошений луг на очах темнів, відтавав.

Стежка вкрилася калюжками.

У поваленій мокрій траві, наче в тенетах, заплуталися посічені гусенята.

Вони загинули майже всі, так і не добігши до води.

Луг, зігрітий сонцем, знову зазеленів. І тільки на його середині ніяк не розтавала біла купка. Я підійшов ближче. То був Білий гусак.

Він лежав, розкинувши могутні крила й витягнувши по траві шию. Сіре око мертво дивилося вслід відлітаючій хмарі. По дзьобу з маленької ніздрі стікала цівка крові.

Усі дванадцяттеро пухнастих «кульбабок», цілі й неушкоджені, штовхаючись і налітаючи одне на одне, висипали назовні. Весело попискуючи, вони розсипалися по траві, підбираючи ще не розталі градини. Одне гусеня, з темною стрічкою на спині, незграбно переставляючи широкі криві лапки, намагалося вдертися на крило гусака. Та кожного разу, не втримавшись, клубком летіло в траву.

Маля сердилося, нетерпляче перебирало лапками і, виплутавшись із билинок, уперто лізло на крило. Нарешті гусеня вдерлося на спину свого батька й завмерло. Воно ніколи не залазило так високо.

Перед ним відкрився дивовижний світ, повний сяючих трав і сонця.

З М І С Т

Слово про Вітчизну.	
<i>Володимир Васильєв</i>	5

П О В І С Т І Т А О П О В І Д А Н Н Я

Усвятські шоломоносці	22
Шумить лугова вівсяниця	183
В чистім полі за путівцем	222
Шуба	233
Підпасок	247
За долами, за лісами	254
Додому за матір'ю	271
Ой в суботу та в негоду...	285
Чи є життя на інших планетах?	307
Потрава	317
Червоне вино Перемоги	338
Варка	362
Храм Афродіти	384
П'ятий день осінньої виставки	409
Тече річка...	431
І відпливають пароплави, і застаються береги	450
Шопен, соната номер два	500
Міст	542
Шуруп	551
Моя Джомолунгма	563
Райдуга	594
Живе полум'я	597
Білий гусак	599

Литературно-художественное издание
СЕРИЯ «ЕДИНЕНИЕ»

НОСОВ
ЕВГЕНИЙ ИВАНОВИЧ

УСВЯТСКИЕ ШЛЕМОНОСЦЫ

Повести и рассказы

Перевели с русского
Н. П. Лисовенко и Н. Л. Охмакевич

Киев, издательство
художественной литературы «Днипро»

На украинском языке

Художник *О. Ю. Мачинський*
Художній редактор *В. С. Войтович*
Технічні редактори *Н. К. Достатня,*
Л. М. Рубан
Коректор *В. Ф. Котляревська*

ИБ № 4742

Задо до складання 15.02.89.

Підписано до друку 08.01.90.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.

Гарнітура балтика. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 31,92. Умовн. фарбовідб. 32,13.

Обл.-вид. арк. 38,736. Тираж 30 000 пр. .

Зам. 9-294. Ціна 2 крб. 60 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Набір та верстка підготовлені
у видавництві «Дніпро» по системі «АККОРД»,
розробленій в УНДІПП, м. Львів.

З фотоформ Головного підприємства
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Носов Є. І.

Н84 Усвятські шоломоносці: Повісті та оповідання /
З рос. пер. Н. Лісовенко, Н. Охмакевич; Передм. Вол.
Васильєва.— К.: Дніпро, 1990.— 605 с.— (Єднання).
ISBN 5-308-00696-2

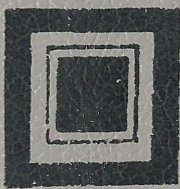
Проза відомого російського радянського письменника належить до тієї літератури, яка має своє народне обличчя, свій стиль і свою мову. Народившись у місцях, оспіваних у «Слові о полку Ігоревім», Євген Носов знає, любить і шанує історію свого краю. Запропоновану українському читачеві збірку серії «Єднання» складають кращі оповідання та повісті — «Шумить лугова вівсяниця», «Храм Афродіти», «Шопен, соната номер два», «Моя Джомолунгма», «Червоне вино Перемоги», «Тече річка...» та ін. Відкривається книжка повістю «Усвятські шоломоносці», в якій оповідається про десять днів із життя звичайного російського села з моменту оголошення війни, про внутрішню мобілізацію духовних сил народу, зненацька захопленого страшною, протиприродною і приголомшливою звісткою.

Н 4702010201—155 155.90
M205(04)—90

ББК 84Р7-44

СВІТІН
НОСОВ

2 крб 60к